

See discussions, stats, and author profiles for this publication at: <https://www.researchgate.net/publication/357806054>

Cykl webinarów „Eksperci KMO”: Założenia i realizacja wdrożenia narzędzia w modelu transferu praktyk rozwijających kompetencje przyszłości z edukacji pozaformalnej do formalnej, w...

Conference Paper · September 2021

DOI: 10.14254/978-83-959336-8-4/2021

CITATIONS

0

READS

1,839

1 author:

Zuzanna Michalska

SWPS University of Social Sciences and Humanities

3 PUBLICATIONS 0 CITATIONS

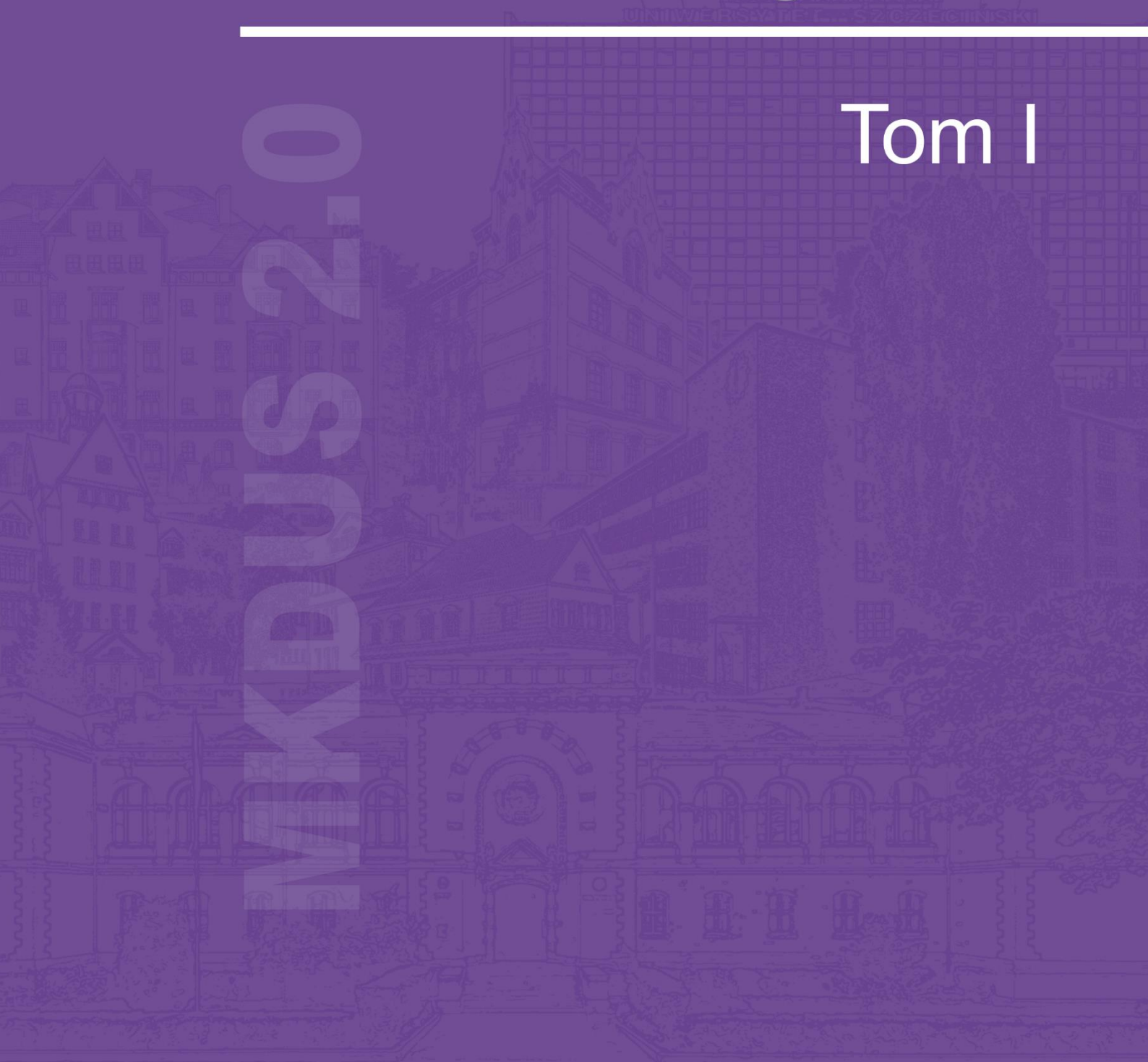
SEE PROFILE

Młodzi Naukowcy 2.0

Tom I

MŁODZI
NAUKOWCY
2.0

Młodzi Naukowcy 2.0

Tom I

Pod redakcją
Jarosława Korpysy i Pauliny Niedźwiedzkiej-Rystwej

Fundacja Centrum Badań Socjologicznych
Szczecin, wrzesień 2021

RECENZJA

prof. dr hab. Piotr Łaski; dr hab. Maria Czerepaniak-Walczak prof. US; dr hab. Ewa Bochno, prof. US; dr hab. Kinga Flaga-Gieruszyńska, prof. US; dr hab. Czesław Plewka, prof. WSH; dr hab. Beata Meyer, prof. US; dr hab. Jarosław Korpysa, prof. US; dr hab. Paulina Niedźwiedzka-Rystwej, prof. US; dr hab. Leonadra Mariak, prof. US; dr hab. Jolanta Mazurkiewicz-Sokołowska, prof. US; dr hab. Hanna Pułaczewska, prof. US; dr hab. Sylwester Jaworski, prof. US; dr hab. Dorota Kozaryn, prof. US; dr hab. Marcin Majewski, prof. US; dr hab. Jolanta Ignatowicz-Skowrońska, prof. US; dr hab. Marcin Orzechowski; dr hab. Bożena Mroczek, prof. PUM; dr hab. Małgorzata Brojak-Trzaskowska, prof. US; dr hab. Pierre Weber, prof. US; dr hab. Agnieszka Szudarek, prof. US; dr hab. Michał Kupiec, prof. US; dr hab. Jerzy Eider, prof. US; dr hab. Mariusz Nawrocki; dr hab. Grzegorz Chojnacki, prof. US; dr hab. Małgorzata Makiewicz, prof. APS, prof. US; dr Mateusz Smolaga; dr Marta Szulc; dr Ewa Filip; dr Dorota Kowalewska; dr Wojciech Bożek.

SKŁAD, ŁAMANIE I PROJEKT OKŁADKI

mgr Hubert Kocur

MONOGRAFIA POKONFERENCYJNA

I Międzynarodowa Multidyscyplinarna Konferencja
Doktorantów Uniwersytetu Szczecińskiego MKDUS 2.0

Szczecin, 23-25 czerwca 2021 r.

www.mkdus.usz.edu.pl

UNIWERSYTET SZCZECIŃSKI
SZKOŁA DOKTORSKA

UNIWERSYTET SZCZECIŃSKI
**UCZELNIANA RADA
SAMORZĄDU DOKTORANTÓW**

Interdyscyplinarne Koło
Szkoły Doktorskiej
Uniwersytetu Szczecińskiego

ISBN 978-83-959336-8-4

DOI: 10.14254/978-83-959336-8-4/2021

ISBN 978-83-959336-8-4

9 788395 933684

Wydawnictwo Fundacji Centrum Badań Socjologicznych
ul. Bolesława Śmiałego 22 lok. 27
70-347 Szczecin, Poland
tel. +48 91 3285 464

SŁOWO WSTĘPU

Szanowni Państwo!

Oddajemy w Państwa ręce monografię powstałą po I Multidyscyplinarnej Międzynarodowej Konferencji Doktorantów Uniwersytetu Szczecińskiego MKDUS 2.0. Jesteśmy dumni, że praca zespołu doktorantów III stopnia, eksternistycznych i kształcących się w Szkole Doktorskiej Uniwersytetu Szczecińskiego, przełożyła się na powstanie realnego, naukowego materiału. W trudnych czasach pandemii, kontaktując się niemal wyłącznie poprzez internet, udało się zbudować niesamowity kapitał – w wirtualnej przestrzeni spotkali się Doktoranci z kraju i zagranicy, by bez barier dziedzin i dyscyplin (konferencja miała charakter interdyscyplinarny) podzielić się swoimi osiągnięciami naukowymi.

Cieszymy się, że mimo trudności nikt się nie poddał, nie zraził, nie zrezygnował z budowania tego zupełnie nowego przedsięwzięcia, które – jak mamy nadzieję – na stałe już zagości w murach Uniwersytetu Szczecińskiego.

Wierzymy, że społeczność Doktorantów niezmiennie hołduje zasadzie, że nauka nie może się zatrzymać, a świat bez nauki nie istnieje. Wierzymy, że konferencje wciąż są największym źródłem naukowej inspiracji i najlepszą platformą do wymiany poglądów i poszerzania horyzontów.

Z dumą prezentujemy monografię MKDUS 2.0, dziękując Wszystkim, którzy przyczynili się do jej powstania. Już teraz zapraszamy Państwa do uczestnictwa w kolejnej odsłonie konferencji, w 2022 roku.

Jarosław Korpysa

Paulina Niedźwiedzka-Rystwej

PREFACE

Dear valuable Readers!

We present to you the monograph created after the 1st Multidisciplinary International Conference of PhD Students of the University of Szczecin MKDUS 2.0. We are proud that the work of the team of third-cycle doctoral students, extramural and studying at the Doctoral School of the University of Szczecin, has translated into the creation of real, scientific material. In the difficult times of the pandemic, contacting almost exclusively via the Internet, it was possible to build incredible capital - PhD students from Poland and abroad met in a virtual space to share their scientific achievements without barriers (the conference was interdisciplinary).

We are glad that despite the difficulties, no one gave up, no one got discouraged, neither give up building this completely new venture, which - as we hope - will permanently stay within the walls of the University of Szczecin.

We believe that the PhD student community invariably adheres to the principle that science cannot stop, and the world does not exist without science. We believe that conferences are still the greatest source of scientific inspiration and the best platform for exchanging views and broadening horizons.

We proudly present the MKDUS 2.0 monograph, thanking everyone who contributed to the creation of it. We already invite you to participate in the next edition of the conference, in 2022.

Jarosław Korpysa

Paulina Niedźwiedzka-Rystwej

Spis treści / Table of Contents

PANEL ZIELONY

Matematyka | Nauki biologiczne | Nauki fizyczne | Nauki o Ziemi i środowisku

Nauki o kulturze fizycznej | Nauki medyczne | Nauki socjologiczne

Daria Buczkowska

Charakterystyka aktywności fizycznej szczecińskiej młodzieży w wybranych szkołach ponadpodstawowych w czasie pandemii COVID-19

Characteristics of physical activity of the Szczecin's youth in selected secondary schools during COVID-19 pandemic.....17

Anna Michalska

Zarys problematyki sportu osób z niepełnosprawnością ruchową w województwie toruńskim w latach 1975-1998

Outline of problems concerning sport of persons with motor disability in Toruń Voivodeship in the years 1975-1998.....30

Zuzanna Michalska

Cykl webinarów „Eksperci KMO”. Założenia i realizacja wdrożenia narzędzia w modelu transferu praktyk rozwijających kompetencje przyszłości z edukacji pozaformalnej do formalnej, w sieci programu Klub Młodego Odkrywcy (KMO) koordynowanym przez Centrum Nauki Kopernik

A series of webinars "KMO Experts. Assumptions and implementation of the tool in the model of transferring practices developing competencies of the future from non-formal education to formal education, in the network of the Young Explorer's Club (KMO) program coordinated by the Copernicus Science Centre.....40

Magdalena Mikołajczyk

Pojęcie liczby zespolonej. Kilka perspektyw dydaktycznych

The concept of the complex number. Some didactic perspectives.....49

Ewa Ostrycharz, Małgorzata Błatkiewicz, Beata Hukowska-Szematowicz

Ekspresja głównego regulatora przeciwzapalnego IL-10 w przebiegu zakażenia Lagovirus europaeus GI.1/RHDV (Rabbit Hemorrhagic Disease Virus)

Expression of the master anti-inflammatory regulator IL-10 during Lagovirus europaeus GI.1/RHDV (Rabbit Hemorrhagic Disease Virus) infection.....59

Aleksandra Prysłowska- Kamińska

Sytuacja osób starszych na rynku pracy w dobie starzenia się społeczeństwa polskiego
Situation of the elderly in the labour market in the age of ageing in Poland.....73

Anna Sielska, Monika Kowalska-Górska, Lidia Skuza

Wpływ nanopierwiastków miedzi na ekspresję peroksydazy glutationowej u karpia (*Cyprinus carpio*)
Effect of copper nanoparticles on glutathione peroxidase expression in carp (*Cyprinus carpio*).....86

Tolgonai Bozzhigit kyzy, Mikołaj Majewski

Waloryzacja turystyczna środowiska przyrodniczego Kirgistanu
Tourist valorisation of the natural environment of Kyrgyzstan.....97

Tomasz Walacik, Sławomir Grzegorzyn

Nauczanie zdalne przedmiotów przedklinicznych w okresie pandemii COVID-19
Remote teaching of pre-clinical subjects during the COVID-19 pandemic.....110

Tomasz Walacik

Zastosowanie symulacji medycznej w okresie COVID-19
Use of medical simulation during COVID-19.....120

Aleksandra Warzecha

Mineralna karbonatyzacja popiołu lotnego
Mineral carbonisation of fly ash.....128

PANEL CZERWONY

Filozofia | Historia | Językoznawstwo | Literaturoznawstwo
Nauki teologiczne | Pedagogika

Ewa Antoniak

Nierzetelna narracja homodiegetyczna, bodźce empatyczne i brutalne klisze: relacja między czytelnikiem a zabójcą w książce Jima Thompsona *Zabójca we mnie*

Unreliable Homodiegetic Narration, Emphatic Stimuli and Violent Clichés: The Relationship between the Reader and the Killer in Jim Thompson's *The Killer Inside Me*.....138

Dorota Bojkowska

Gospodarka wodna w kulturze Majów na przykładzie stanowiska Nakum

Nakum as a case study of Maya water management.....147

Katarzyna Buganik

O polszczyźnie w pasiakach, czyli *lagerszpracha* we wspomnieniach Zofii Posmysz

On Polish culture in striped uniforms, or *Lagersprache* in the memoirs of Zofia Posmysz.....154

Urszula Chwesiuk

Transfer z języka drugiego na język pierwszy w przekładzie jako efekt formalnego nauczania języka drugiego

L2-L1 transfer in translation as an effect of second language formal instruction.....163

Justyna Dąbrowska

Językowy obraz świata w dyskursie medialnym

Linguistic image of the world in media discourse.....171

Paweł Dziel

Pytania zakorzenione w biografii. Eseistyka Barbary Skargi

Questions rooted in biography. Barbara Skarga's essay writing.....181

Maria Janusz

Językowy obraz świata zawarty w eponimach sfery polityczno-administracyjnej (na przykładzie języków polskiego i francuskiego)

The linguistic image of the world contained in eponyms of the political-administrative sphere (on the example of the Polish and French languages).....192

Justyna Kapłańska

Dojrzałość chrześcijańska w świetle 10 Kroków ku Dojrzałości Chrześcijańskiej

Christian maturity in the light of the 10 steps towards Christian maturity.....201

Dorota Kurek

Pojęcie asymilacji i przykładowe perspektywy badawcze wynikające z jego zastosowania w projektowanych badaniach nad dziejami ludności żydowskiej w niemieckim Szczecinie w latach 1871 – 1933

The concept of assimilation and examples of research perspectives resulting from its application in projected research on the history of the Jewish population in German Stettin between 1871 and 1933.....213

Patrycja Montusiewicz

Modalność deontyczna w tekście prawnym. Studium porównawcze stopnia użycia sygnałów modalnych w angielskiej, niemieckiej, niderlandzkiej i polskiej wersji Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka

Deontic modality in a legal text. Comparative study of the degree of use of modal signals in the English, German, Dutch and Polish versions of the Universal Declaration of Human Rights.....225

Filip Napierała, Robert Tyma

Wykorzystanie nowoczesnych platform edukacyjnych w dydaktyce wybranych przedmiotów zawodowych w kontekście konstruktivistycznym oraz wybrana problematyka nauczania przedmiotów związanych ze współczesnym przemysłem

The use of modern educational platforms in the didactics of selected vocational subjects in a constructivist context and selected issues of teaching subjects related to contemporary industry.....233

Paweł Neumann- Karpiński

Rola traumy w narracjach tożsamościowych Europy Środkowej – zarys problemu

The role of trauma in Central European identity narratives - an outline of the problem.....242

Daniel Piecewicz

Konceptualizacja czasu w polskim języku migowym a rozważania na temat istoty języka

Conceptualisation of time in Polish Sign Language and considerations on the essence of language....251

Krystian Przybylski

Dyskurs kulturowy w języku filmowym rumuńskiej Nowej Fali w perspektywie zjawiska „miorityczności” – wprowadzenie

Cultural discourse in the film language of the Romanian New Wave in the perspective of the phenomenon of "mioritics" - Introduction.....262

Marcin Różański

Wyrób zastępczy. Wywiady rzeki, Janusz Rolicki i rok 1989

A substitute product. Extended Interviews, Janusz Rolicki and 1989.....270

Angelika Szelągowska – Mironiuk

Przez twe oczy zielone oszalałem. Obraz miłości i związków w twórczości Zenona Martyniuka

Przez twe oczy zielone oszalałem. The image of love and relationships in the works of Zenon Martyniuk 279

Katarzyna Świdnicka

Emigracyjne losy Berty Zuckerkandl

The emigration life of Berta Zuckerkandl.....287

Natalia Tolsty

Meksykańska medycyna tradycyjna jako świadectwo przeszłości

Mexican traditional medicine as testimony to the past.....296

Natalia Tolsty, Dorota Bojkowska, Magdalena Krzemień

Pochówki w przestrzeni domowej jako szczególny przypadek nekrolatrii wśród Majów w oparciu o wybrane przykłady

Burials in the household as a special case of necrolatry among the Maya on the basis of selected examples 303

PANEL FIOLETOWY

Ekonomia i finanse | Nauki o zarządzaniu i jakości

Geografia społeczno-ekonomiczna i gospodarka przestrzenna

Nauki o polityce i administracji | Nauki prawne | Psychologia

Isaac Antwi-Boasiako

Dyplomacja publiczna Ghany w okresie zimnej wojny

Public Diplomacy of Ghana during the Cold War period.....312

Aurelia Bajerska

Polityka podatkowa władz lokalnych na przykładzie szczecińskiego obszaru metropolitalnego

Tax policy of local authorities on the example of Szczecin metropolitan area.....329

Ewa Balanicka

W poszukiwaniu piękna w przestrzeni publicznej - wstępne wyniki badań społecznych w wybranych miejscach w Szczecinie

In search of beauty in public space - preliminary results of social research in selected places in Szczecin 338

Patrycja Bęłowska

Analiza postaw inwestorów HNWI w świetle inwestycji alternatywnych

Analysis of HNWI investors' attitudes in the context of alternative investments.....352

Tomasz Bodnar

Obraz miasta na podstawie map mentalnych uczniów szkół podstawowych Gryfice

The image of the city on the basis of mental maps of primary school pupils of Gryfice.....365

Paulina Chmielecka

Wyzwania społeczno-kulturowe integracji ludności ukraińskiej ze społecznością lokalną – analiza SWOT

Socio-cultural challenges of integrating the Ukrainian population into the local community - SWOT analysis.....377

Sebastian Dorywalski

Polityka integracyjna w Republice Federalnej Niemiec po 2015 roku. Wytyczne federalne a rzeczywistość w Kraju związkowym Brandenburgia. Studium przypadku

Integration policy in the Federal Republic of Germany after 2015. Federal guidelines and reality in the state of Brandenburg. A case study.....387

Klaudia Gajda

Problem motywowania podczas kryzysu gospodarczego wywołanego pandemią COVID-19

The problem of motivation during the economic crisis caused by the COVID-19 pandemic.....395

Karol Fedorowicz, Agnieszka Łopatka

Korelacja pomiędzy własnością nieruchomości i najmem a migracją wewnętrzną w Polsce

Correlation between property ownership and renting, and internal migration in Poland.....405

Wioleta Gałat

Analiza dobrych praktyk w ramach społecznej odpowiedzialności uczelni

Analysis of good practices in the framework of university social responsibility 416

Małgorzata Golasińska

Teoria wyznaczania celów w cyklu wysokiej wydajności na przykładzie obszaru zarządzania zasobami ludzkimi (HR) w warunkach pandemii COVID-19

The Theory of Goal Setting in High-Performance Cycle on The Example of Human Resources Management During COVID-19 Pandemic.....430

Natalia Jasińska, Kanupriya Rawat, Agata Dec, Ryszard Pujszo

Pedagogika Judo a poczucie optymizmu i satysfakcji życiowej w środowisku judoków w Polsce i Indiach

Judo pedagogy and the sense of optimism and life satisfaction in the judo society in Poland and India.....446

Milena Juchniewicz

Kaucja gwarancyjna - jako sposób zabezpieczenia roszczeń zamawiającego (inwestora) w stosunku do wykonawcy w umowach o roboty budowlane

Security deposit - as a way of securing claims of the ordering party (investor) against the contractor in construction works contracts.....460

Hubert Kocur

Czy ustawodawca wspiera osoby z niepełnosprawnościami jako uczestników procesu karnego?
Analiza wybranych przepisów Kodeksu postępowania karnego

Does the legislator support persons with disabilities as participants in criminal proceedings?
Analysis of selected provisions of the Code of Criminal Procedure.....470

Ewa Korzeniowska

Burakumin w kontekście klasowym Japonii

Burakumin in class context of Japan.....479

Maksymilian M. Kuźmich

Handel ludźmi w prawie polskim – ewolucja tego pojęcia i jego dzisiejsze znaczenie

Human trafficking in Polish law - evolution of the concept and its meaning today.....491

Katarzyna Kwiatkowska

Nadzór korporacyjny we współczesnej literaturze

Corporate governance in contemporary literature.....510

Artur Łabuz

Proces rekrutacji jednostek kreatywnych

Process of recruiting creative employees.....518

Luiza Łańko

Cechy osobowe prostej spółki akcyjnej

Partnership-like characteristic of the simple joint-stock company.....526

Klaudia Maciejewska

Nowe technologie – sprzymierzeńcy sądownictwa

New technologies - allies of the judiciary.....532

Piotr Niemcewicz

Neuronauka poznawcza w służbie badań marketingowych. Wybrane przykłady

Cognitive neuroscience in the service of marketing research. Selected examples.....544

Małgorzata Kornela Niwicka

Identyfikacja ryzyka w turystyce w dobie SARS COV-2

Risk identification in tourism in the era of SARS COV-2.....552

Emad Attia Mohamed Omran, Yuriy Bilan

Wpływ zmienności kursów walut na bezrobocie w Egipcie

The Impact of Exchange Rate Volatility on Unemployment in Egypt.....560

Kanupriya Rawat, Natalia Jasińska

Pedagogika sportów walki a determinanty jakości i satysfakcji z życia zawodników Judo w Indiach

Martial arts pedagogy and determinants of quality and life satisfaction of Judo fighters in India.....569

Natalia Sabat

Ujęcie konkurencji podatkowej pomiędzy krajami Unii Europejskiej w teorii gier

The approach to tax competition between the European Union countries in the game theory.....580

Agnieszka Słomczyńska

Prawne i ekonomiczne aspekty funkcjonowania audytu wewnętrznego podczas pandemii COVID-19

Legal and economic aspects of internal audit functioning during the COVID-19 pandemic.....590

Radosław Sobko

Czy turystyka może determinować lokalną gospodarkę? Przykład turystycznych gmin w Polsce

May tourism determine the local economy? An example of tourist communes in Poland.....597

Anna Maria Suchocka

Wyzwanie konsumenckie, czyli upcykling tekstyliów w Polsce

A consumer challenge - textile upcycling in Poland.....609

Katarzyna Szuper

Handel elektroniczny w Polsce w świetle współczesnych trendów konsumpcji

E-commerce in Poland in the light of contemporary consumption trends 621

Anna Ścibior – Butrym

Kultura narodowa jako determinanta kultury organizacyjnej i strategii behawioralnych zarządzania różnorodnością we współczesnej organizacji multikulturowej

National Culture as a Determinant of Organisational Culture and Behavioural Strategies for Managing Diversity at Contemporary Multicultural Organisation.....631

Claudia Weiss

Uwarunkowania społeczne, ekonomiczne i prawne piramid finansowych

Social, economic and legal conditions of financial pyramids.....639

Danuta Winiszewska

Jeszcze o darowiźnie *mortis causa* - czy istnieje potrzeba regulacji ustawowej?

Still on donation *mortis causa* - is there a need for statutory regulation? 650

Daria Buczkowska

Szkoła Doktorska Uniwersytetu Szczecińskiego
Instytut Nauk o Kulturze Fizycznej Uniwersytetu Szczecińskiego
daria.buczkowska@phd.usz.edu.pl
ORCID: 0000-0003-1175-6156

Charakterystyka aktywności fizycznej szczecińskiej młodzieży w wybranych szkołach ponadpodstawowych w czasie pandemii COVID-19

Characteristics of physical activity of the Szczecin's youth in selected secondary schools during COVID-19 pandemic

Streszczenie

Z powodu pandemii COVID-19 od marca 2020 roku uczniowie szkół w Polsce nie uczęszczali regularnie do placówek oświatowych. Lekcje prowadzone były w trybie zdalnym.

Celem badań była charakterystyka aktywności fizycznej szczecińskiej młodzieży. Przeprowadzono ją od 01.02.2021 do 20.02.2021 roku. Badanie zrealizowano na podstawie metody sondażu diagnostycznego, techniką była ankieta, a narzędziem kwestionariusz HBSC 2018 oraz kwestionariusz własny. Próbę zrealizowano też za pomocą eksperymentu pedagogicznego: uczniowie z Liceum Ogólnokształcącego nr XVI w Szczecinie (LO XVI) uczestniczyli w lekcjach wychowania fizycznego za pomocą aplikacji wspomagającej aktywność „Fitnoteq”, a wychowankowie Liceum Ogólnokształcącego nr III w Szczecinie (LO III) realizowali przedmiot bez żadnych zmian.

Wykazano, że w LO XVI nastąpił wzrost intensywnego wysiłku fizycznego, który uczniowie zaobserwowali bezpośrednio po zakończeniu eksperymentu. Większość uczniów z obu placówek: LO XVI 66,8%, LO III 70,5% uznała, że nie brała udziału w żadnych zajęciach pozaszkolnych od listopada 2020 roku. W badaniu stwierdzono, że uczniowie LO XVI (86,5%) i LO III (81,3%) posiadają własny pokój i komputer.

Opracowane dane pozwalają wstępnie scharakteryzować poziom aktywności fizycznej szczecińskiej młodzieży podczas pandemii COVID-19. Po wprowadzeniu aplikacji „Fitnoteq” nastąpił wzrost intensywnego wysiłku wśród młodzieży, jednakże eksperyment pedagogiczny trwał zbyt krótko, aby można było jednoznacznie stwierdzić czy stosowana aplikacja była tego powodem.

Słowa kluczowe: Aktywność fizyczna, wychowanie fizyczne, COVID-19, pandemia.

Summary

Due to the COVID-19 pandemic, from March 2020, school students in Poland did not regularly attend educational institutions. Lessons were conducted remotely.

The aim of the research was to characterize the physical activity of Szczecin youth. It was carried out from February 1, 2021 to February 20, 2021. The study was carried out on the basis of the diagnostic survey method, the technique was a questionnaire, and the tool was the HBSC 2018 questionnaire and the own questionnaire. The attempt was also carried out using a pedagogical experiment: students from the Secondary School No. XVI in Szczecin (LO XVI) participated in physical education lessons using the application supporting the activity "Fitnoteq", and the pupils of the Secondary School No. III in Szczecin (LO III) completed the subject without any changes.

It was shown that in High School no. XVI there was an increase in intense physical effort, which the students observed immediately after the end of the experiment. Most students from both institutions: LO XVI 66.8%, LO III 70.5% decided that they had not participated in any extracurricular activities since November 2020. The study found that the majority of students from LO XVI (86.5%) and LO III (81.3%) have their own room and computer. The developed data allow for a preliminary characterization of the level of physical activity of youth in Szczecin during the COVID-19 pandemic. After the introduction of the "Fitnoteq" application, there was an increase in intensive effort among young people, however, the pedagogical experiment lasted too short for it to be clearly stated whether the application was the reason for it.

Key words: Physical activity, physical education, COVID-19, pandemic.

Wstęp

Aktywność fizyczna jest kluczowym warunkiem kreującym zdrowie jednostki. W okresie adolescencji kształtują się postawy zdrowotne i antyzdrowotne człowieka (Ponczek 2012). Nawyki wykształcone za młodu mają wpływ na ryzyko występowania chorób w wieku dojrzałym (Zawadzka i in. 2015).

Spadek aktywności fizycznej i zmiany w modelu odżywiania stają się powszechne w wielu krajach. Wpływa to na tendencję do wzrostu chorób niezakaźnych oraz zwiększenia masy ciała w większości populacji (Drygas i in. 2021). W Europie Zachodniej częstość występowania otyłości wśród dorosłych wynosi od 10% do 25% (WHO 2002). Niezrównoważone odżywianie i brak aktywności fizycznej prowadzą do natężenia chorób cywilizacyjnych oraz pogorszenia się jakości życia (Zdrojewski i in. 2021).

Pandemia COVID-19 spowodowała zmiany w stylu życia przeciętnego nastolatka (Makaruk i in. 2020). W większości krajów Europy dzieci w okresie adolescencji od marca 2020 roku nie uczęszczały regularnie do szkół.

W badaniach „*Changes of Physical Activity and Ultra-Processed Food Consumption in Adolescents from Different Countries during Covid-19 Pandemic: An Observation Study*” zaobserwowano spadek aktywności fizycznej wśród młodzieży zarówno przed, jak i w trakcie izolacji społecznej (Ruíz-Roso i in. 2020).

W badaniu „*COVID-19 Impact on Adolescent 24 h Movement Behaviors*” zaobserwowano związek między użyciem technologii związanej z aktywnością fizyczną a rzeczywistym poziomem aktywności fizycznej uczestników. Mniejsza liczba uczestników korzystających z tego rodzaju narzędzi lub aplikacji zgłaszała ćwiczenie krócej niż 20 minut dziennie w porównaniu z innymi uczestnikami (Dubuc i in., 2021.).

Szkolne programy, które propagują aktywny tryb życia wśród uczniów mogą przyczynić się do poprawy jakości życia, związanej ze zdrowiem dzieci i młodzieży (Wu i in. 2017). Zauważono, że dłuższy czas siedzącego trybu życia związany był z niższą jakością zdrowia wśród przebadanych (Kubica, 2021).

Wykazano, że pandemia COVID-19 przyczyniła się do wzrostu spożywanych posiłków we Włoszech - aż 46,1% badanych stwierdziło, że jadło więcej podczas ograniczeń wynikających z pandemii COVID-19, a 19,5% z nich przybrało na wadze (Scarmozzino i in. 2020).

Celem badań była charakterystyka aktywności fizycznej (w tym samoocena sylwetki i stosowania diety) oraz możliwości warunków socjalnych uczniów do odbywania zajęć

w trybie zdalnym w czasie pandemii COVID-19 wśród młodzieży z dwóch szkół ponadpodstawowych w Szczecinie.

Pytania badawcze

- Jaki wpływ na podejmowanie aktywności fizycznej wśród młodzieży ma zastosowanie aplikacji wspomagającej aktywność fizyczną „Fitnoteq”?
- Jaka jest ocena warunków socjalnych potrzebnych do uczestnictwa w lekcjach wychowania fizycznego w trybie zdalnym i jaki miało to wpływ na aktywność fizyczną?
- Czy rodzaj placówki ma wpływ na zadowolenie ze swojej sylwetki i stosowania diety?

Hipotezy badawcze

- W czasie pandemii COVID-19 aktywność fizyczna wśród młodzieży uległa obniżeniu, a zastosowanie pomocy dydaktycznych, takich jak aplikacja „Fitnoteq” umożliwi jej wzrost.
- Uczniowie posiadają odpowiednie warunki socjalne i są przygotowani do realizowania przedmiotu wychowanie fizyczne w trybie zdalnym.
- Nie wszyscy uczniowie są zadowoleni ze swojej sylwetki. W celu jej poprawy stosują dietę.

1. Materiał i metody

Próbie przeprowadzono od 01.02.2021 do 20.02.2021r. przez nauczycieli prowadzących przedmiot oraz za pomocą platformy Microsoft Forms. Uczestnikami badania było łącznie 405 uczniów: z LO XVI – 229 osób (średnia arytmetyczna: 16,5 lat, mediana: 17 lat) oraz z LO III – 176 (średnia arytmetyczna: 16,3 lat, mediana: 16 lat), wychowanków w wieku od 14 do 18 lat. W obu placówkach szkolnych udział wzięło więcej kobiet (LO XVI 63,2%, LO III 70,6%) niż mężczyzn. Udział w badaniu był anonimowy i dobrowolny – wymagana była zgoda podpisana przez rodzica/opiekuna prawnego. Kryterium wyłączenia z badania były: brak zgody na udział w próbie oraz zwolnienie powyżej 30 dni z wychowania fizycznego.

Badanie przeprowadzono na podstawie metody sondażu diagnostycznego, którego techniką była ankieta, a narzędziem kwestionariusz HBSC 2018 (Health Behaviour in School-aged Children) (Mazur i in. 2018) oraz kwestionariusz wykonany na potrzebę badania. Dodatkowo w badaniu zastosowano metodę eksperymentu pedagogicznego przy użyciu techniki grup równoległych. Metryczka zawierała 4 pytania (płeć, wiek, masa i wysokość ciała). Badania HBSC realizowane są cyklicznie co 4 lata od 1982 roku zarówno w Polsce, jak i w

krajach lub regionach Europy oraz Ameryki Północnej. Polska należy do sieci badawczej od 1989 roku. Część główna kwestionariusza HBSC definiuje około 60 wskaźników, które odnoszą się do zdrowia, stylu życia oraz otoczenia nastolatków. Kwestionariusz HBSC 2018 jest złożony z 4 działów dotyczących: społecznego kontekstu zdrowia, zdrowia i rozwoju, zachowań prozdrowotnych i zachowań ryzykownych. Kwestionariusz HBSC 2018 zawiera 44 pytania (100 zmiennych), składa się z zestawu podstawowego, służącego do analiz tendencji zmian i modułu dodatkowego dla danej rundy badań - w latach 2017/18 jest to wpływ mediów społecznościowych na zdrowie uczniów (Mazur i in. 2018). Drugi kwestionariusz został wykonany na potrzebę badania i zawierał 14 pytań dotyczących: określenia jaki wysiłek podejmują uczniowie, oceny uczestnictwa w zorganizowanych zajęciach pozaszkolnych i wykonywania samodzielnej aktywności fizycznej. Badania zrealizowano za pomocą eksperymentu pedagogicznego, który polegał na tym, że: uczniowie z Liceum Ogólnokształcącego nr XVI w Szczecinie (LO XVI – grupa eksperymentalna) uczestniczyli w lekcjach wychowania fizycznego za pomocą aplikacji wspomagającej aktywność fizyczną „Fitnoteq”, a wychowankowie Liceum Ogólnokształcącego nr III w Szczecinie (LO III – grupa kontrolna) realizowali przedmiot bez żadnych zmian. Aplikacja „Fitnoteq” polega na prezentowaniu różnych jednostek treningowych w formie wideo, na poziomie od początkującego do zaawansowanego. Jednostki treningowe są zróżnicowane, prezentują np.: pilates, jogę, ćwiczenia z elementami tańca. Uczniowie sami wybierali aktywność fizyczną, którą byli zainteresowani. Uczestnicy mogli zdobywać punkty za wykonane treningi, które plasowały ich w rankingach. Aplikacja „Fitnoteq” jest płatna. Podczas prowadzonych badań otrzymano 500 kodów dla uczniów na 30 dni, aby mogli wykorzystać je w ramach zajęć wychowania fizycznego.

W celu sprawdzenia czy istnieje zależność: między uczniami szkół LO XVI a LO III w przygotowaniu do zajęć wychowania fizycznego w trybie zdalnym, własnej sylwetki oraz stosowania diety, obliczono test c^2 . Określając zależność w podejmowaniu intensywnego lub umiarkowanego wysiłku i podejmowania innych form aktywności fizycznej niż wysiłek w ramach lekcji wychowania fizycznego przed eksperymentem pedagogicznym a po nim w obu placówkach szkolnych LO XVI i LO III, obliczono test c^2 . Istotność określono przy $p < 0,05$.

Wyniki przedstawiono na tabelach, w których „PRZED” oznacza, że odpowiedzi udzielono przed rozpoczęciem eksperymentu pedagogicznego, a „PO” - po jego zakończeniu.

2. Wyniki

Kwestionariusz HBSC 2018

Tab. 1. Posiadanie własnego pokoju przez badanych uczniów

Pytanie zadane w ankiecie		LO XVI		LO III	
		n	%	n	%
Czy masz własny pokój do Twojego wyłącznego użytku?	Tak	198	86,50	143	81,30
	Nie	31	13,50	33	18,80
$\chi^2 = 2,032 < \chi^2_{0,05} = 3,841$					

n=liczba osób

W badaniu stwierdzono, że uczniowie LO XVI (86,5%) i LO III (81,3%) w większości posiadają własny pokój. Nie stwierdzono zależności między badanymi uczniami (Tab. 1) a posiadaniem własnego pokoju.

Tab. 2. Liczba komputerów należących do rodziny badanego ucznia

Pytanie zadane w ankiecie		LO XVI		LO III	
		n	%	n	%
Ile komputerów należy do Twojej rodziny (łącznie z laptopami i tabletami, ale bez konsoli do gier lub smartfonów)?	Żaden	0	0,00	2	1,10
	Jeden	27	11,90	29	16,50
	Dwa	64	27,90	37	21,00
	Więcej niż dwa	138	60,30	108	61,40
$\chi^2 = 4,985 < \chi^2_{0,05} = 7,815$					

n=liczba osób

Uczniowie w większości w obu placówkach posiadają przynajmniej jeden komputer. Najwięcej osób w LO XVI (60,3%) oraz w LO III (61,4%) zadeklarowało, że jego rodzina posiada dwa lub więcej komputerów. Nie stwierdzono zależności między badanymi uczniami (Tab. 2) a posiadaniem komputerów.

Tab. 3. Samoocena sylwetki przez badanych uczniów

Pytanie zadane w ankiecie		LO XVI		LO III	
		n	%	n	%
Gdy myślisz o sobie, to sądzisz, że jesteś:	Zdecydowanie za szczupły	11	4,80	7	4,00
	Trochę za szczupły	39	17,00	22	12,50
	W sam raz	84	36,70	73	41,50
	Trochę za gruby	79	34,50	56	31,80
	Zdecydowanie za gruby	16	7,00	18	10,20
$\chi^2 = 3,558 < \chi^2_{0,05} = 9,488$					

n=liczba osób

Co trzeci ankietowany (LO XVI 34,5%, LO III 31,8%), poddając analizie swoją sylwetkę, stwierdził, że jest trochę za gruby. W LO XVI 84 (36,7%) uczniów określiło swoją sylwetkę jako „w sam raz”, podobnie było w LO III – 73 (41,5%) respondentów odpowiedziało na to pytanie w ten sam sposób. Nie stwierdzono zależności między badanymi uczniami (Tab. 3) a samooceną sylwetki.

Tab. 4. Stosowanie diety przez badanych uczniów

Pytanie zadane w ankiecie		LO XVI		LO III	
		n	%	n	%
Czy obecnie stosujesz dietę lub robisz coś innego, żeby schudnąć?	Nie, bo ważę tyle ile trzeba	76	33,20	51	29,00
	Nie, ale powinienem trochę schudnąć	68	29,70	38	21,60
	Nie, bo powinienem przytyć	42	18,30	26	14,80
	Tak	43	18,80	61	34,70
$\chi^2 = 13,588 < \chi^2_{0,05} = 7,815$					

n=liczba osób

Jedynie co trzeci (LO XVI 33,2%, LO III 29%) uczeń odpowiedział, że nie stosuje żadnej diety, ponieważ waży tyle ile trzeba. W LO XVI 43 (18,8%) osoby uznały, że stosują dietę, a 68 (29,7%) zadeklarowało, że nie stosują diety, ale powinni trochę schudnąć. W LO III odsetek osób, które stosują dietę był wyższy – 61 (34,7%) uczniów. Stwierdzono, że jest zależność między badanymi uczniami (Tab. 4) a stosowaniem diety.

Kwestionariusz własny

Tab. 5. Intensywny wysiłek podejmowany przez uczniów LO XVI

Pytanie zadane w ankiecie		LO XVI			
		PRZED		PO	
		n	%	n	%
Czy w ciągu ostatnich 14 dni wykonywałeś intensywny wysiłek fizyczny? (np. szybki bieg, aerobik, podnoszenie ciężarów). Intensywny wysiłek fizyczny to taki, który powoduje szybkie bicie serca i szybkie oddychanie.	Tak, codziennie	23	10,00	21	9,20
	Tak - 8-13 razy w tym okresie	29	12,70	36	15,70
	Tak - 4-7 razy w tym okresie	32	14,00	59	25,00
	Tak - 1-3 razy w tym okresie	64	27,90	59	25,80
	Nie	81	35,40	54	23,60
$\chi^2 = 14,459 < \chi^2_{0,05} = 9,488$					

n=liczba osób

Na pytanie „Czy w ciągu ostatnich 14 dni wykonywałeś intensywny wysiłek fizyczny? (np. intensywny bieg, aerobik, podnoszenie ciężarów)” zauważono wzrost w udzielonej przez respondentów odpowiedzi „Tak - 4-7 razy w tym okresie” w LO XVI z 32 (14%) do 59 (25,%). Przyrost w kolejnej odpowiedzi „Tak – 8-13 razy w tym okresie” wystąpił w LO XVI z 29

(12,7%) do 36 (15,7%). Stwierdzono, że wśród badanych uczniów LO XVI jest zależność przed i po eksperymencie pedagogicznym (Tab. 5) a wykonywaniem intensywnego wysiłku.

Tab. 6. Intensywny wysiłek podejmowany przez uczniów LO III

Pytanie zadane w ankiecie		LO III			
		PRZED		PO	
		n	%	n	%
Czy w ciągu ostatnich 14 dni wykonywałeś intensywny wysiłek fizyczny? (np. szybki bieg, aerobik, podnoszenie ciężarów). Intensywny wysiłek fizyczny to taki, który powoduje szybkie bicie serca i szybkie oddychanie.	Tak, codziennie	8	35,20	10	28,40
	Tak - 8-13 razy w tym okresie	25	27,80	20	26,70
	Tak - 4-7 razy w tym okresie	32	18,20	49	27,80
	Tak - 1-3 razy w tym okresie	49	14,20	47	11,40
	Nie	62	4,50	50	5,70
$\chi^2 = 5,673 < \chi^2_{0,05} = 9,488$					

n=liczba osób

W LO III największy wzrost zauważono w udzielonej przez respondentów odpowiedzi „Tak - 4-7 razy w tym okresie” z 32 (18,2%) do 49 (27,8%). Nie stwierdzono zależności między badanymi przed i po eksperymencie pedagogicznym (Tab. 6) a wykonywaniem intensywnego wysiłku.

Tab. 7. Umiarkowany wysiłek podejmowany przez uczniów XVI LO

Pytanie zadane w ankiecie		LO XVI			
		PRZED		PO	
		n	%	n	%
Czy w ciągu ostatnich 14 dni wykonywałeś umiarkowany wysiłek fizyczny? (np. szybki bieg, aerobik, podnoszenie ciężarów). Umiarkowany wysiłek fizyczny to taki, który powoduje szybkie bicie serca i szybkie oddychanie.	Tak, codziennie	36	15,70	33	14,40
	Tak - 8-13 razy w tym okresie	42	18,30	44	19,20
	Tak - 4-7 razy w tym okresie	54	23,60	56	24,50
	Tak - 1-3 razy w tym okresie	61	26,60	71	31,00
	Nie	36	15,70	25	10,90
$\chi^2 = 2,954 < \chi^2_{0,05} = 9,488$					

n=liczba osób

W LO XVI największą różnicę obrazują przedstawiciele grupy, która nie wykonywała wcale umiarkowanej aktywności fizycznej na rzecz osób, które po eksperymencie badawczym realizowały umiarkowaną aktywność fizyczną od 1-3 razy w ciągu 14 dni od rozpoczęcia próby. Nie stwierdzono zależności między badanymi przed i po eksperymencie pedagogicznym (Tab. 7) a wykonywaniem umiarkowanego wysiłku.

Tab. 8. Umiarkowany wysiłek podejmowany przez uczniów III LO

Pytanie zadane w ankiecie		LO III			
		PRZED		PO	
		n	%	n	%
Czy w ciągu ostatnich 14 dni wykonywałeś umiarkowany wysiłek fizyczny? (np. szybki marsz, jazda na rowerze) Umiarkowany wysiłek fizyczny to taki, który powoduje trochę szybsze oddychanie i trochę szybsze bicie serca.	Tak, codziennie	27	15,30	17	9,60
	Tak - 8-13 razy w tym okresie	25	14,20	45	25,40
	Tak - 4-7 razy w tym okresie	44	25,00	45	26,00
	Tak - 1-3 razy w tym okresie	56	31,80	48	27,10
	Nie	24	13,50	21	11,90
$\chi^2 = 8,813 < \chi^2_{0,05} = 9,488$					

n=liczba osób

W LO III respondenci z 25 (14,2%) do 45 (25,6%) osób zwiększyli częstotliwość aktywności fizycznej do 8-13 razy w okresie badanym. Nie stwierdzono zależności między badanymi przed i po eksperymencie pedagogicznym (Tab. 8) a wykonywaniem umiarkowanego wysiłku.

Tab. 9. Inne zorganizowane formy aktywności fizycznej podejmowane przez uczniów LO XVI

Pytanie zadane w ankiecie		LO XVI			
		PRZED		PO	
		n	%	n	%
Czy poza wychowaniem fizycznym miałeś inną zorganizowaną aktywność fizyczną (od zamknięcia szkół w listopadzie 2020 r. - przed eksperymentem; w ciągu ostatnich 14 dni - po badaniu)?	Tak, przynajmniej 4 razy w tyg	29	12,70	33	14,40
	Tak, przynajmniej 2 razy w tyg	30	13,10	29	12,70
	Tak, 1 raz w tygodniu	17	7,40	19	8,30
	Nie	153	66,80	148	64,60
$\chi^2 = 0,469 < \chi^2_{0,05} = 7,815$					

n=liczba osób

Przed badaniem respondenci z LO XVI w większości 153 (66,8%) nie uczestniczyli w żadnych zorganizowanych aktywnościach fizycznych poza szkołą. Nie stwierdzono zależności między badanymi przed i po eksperymencie pedagogicznym (Tab. 9) a uprawianiem innej zorganizowanej aktywności fizycznej.

Tab. 10. Inne zorganizowane formy aktywności fizycznej podejmowane przez uczniów LO III

Pytanie zadane w ankiecie		LO III			
		PRZED		PO	
		n	%	n	%
Czy poza wychowaniem fizycznym miałeś inną zorganizowaną aktywność fizyczną (od zamknięcia szkół w listopadzie 2020 r. - przed eksperymentem; w ciągu ostatnich 14 dni - po badaniu)?	Tak, przynajmniej 4 razy w tyg	9	5,10	12	6,80
	Tak, przynajmniej 2 razy w tyg	25	14,20	26	14,70
	Tak, 1 raz w tygodniu	18	10,20	14	7,90
	Nie	124	70,50	124	70,60
$\chi^2 = 0,948 < \chi^2_{0,05} = 7,815$					

n=liczba osób

Przed badaniem respondenci z LO III w większości 124 (70,5%) nie uczestniczyli w żadnych zorganizowanych aktywnościach fizycznych poza szkołą. Nie stwierdzono zależności

między badanymi przed i po eksperymencie pedagogicznym (Tab. 10) a uprawianiem innej zorganizowanej aktywności fizycznej.

Tab. 11. Częstotliwość samodzielnego podejmowania udziału w aktywności fizycznej przez uczniów LO XVI

Pytanie zadane w ankiecie		LO XVI			
		PRZED		PO	
		n	%	n	%
Czy poza wychowaniem fizycznym i innymi zorganizowanymi zajęciami, wykonywałeś samodzielnie aktywność fizyczną (od zamknięcia szkół w listopadzie 2020r.)?	Tak, przynajmniej 4 razy w tygodniu	63	27,50	61	26,60
	Tak, przynajmniej 2 razy w tygodniu	76	33,20	78	34,10
	Tak, 1 raz w tygodniu	48	21,00	58	25,20
	Nie	42	18,30	32	14,00
$\chi^2 = 0,948 < \chi^2_{0,05} = 7,815$					

n=liczba osób

Poza udziałem w zajęciach wychowania fizycznego, uczniowie LO XVI w większości 187 (81,7%) podejmowali samodzielnie ćwiczenia przynajmniej raz w tygodniu. Nie stwierdzono zależności między badanymi przed i po eksperymencie pedagogicznym (Tab. 11) a uprawianiem samodzielnej aktywności fizycznej.

Tab. 12. Częstotliwość samodzielnego podejmowania udziału w aktywności fizycznej przez uczniów LO III

Pytanie zadane w ankiecie		LO III			
		PRZED		PO	
		n	%	n	%
Czy poza wychowaniem fizycznym i innymi zorganizowanymi zajęciami, wykonywałeś samodzielnie aktywność fizyczną (od zamknięcia szkół w listopadzie 2020r.)?	Tak, przynajmniej 4 razy w tygodniu	33	18,80	47	26,60
	Tak, przynajmniej 2 razy w tygodniu	68	38,60	51	28,80
	Tak, 1 raz w tygodniu	41	23,30	50	28,80
	Nie	34	19,30	28	15,80
$\chi^2 = 0,948 < \chi^2_{0,05} = 6,349$					

n=liczba osób

Podobnie wychowankowie LO III w większości 142 (80,7%) podejmują samodzielny udział w różnych formach aktywności fizycznej przynajmniej raz w tygodniu. Nie stwierdzono zależności między badanymi przed i po eksperymencie pedagogicznym (Tab. 12) a częstotliwością podejmowanego ruchu.

Tab. 13. Osoby towarzyszące w podejmowaniu niezorganizowanej aktywności fizycznej przez uczniów LO XVI

Pytanie zadane w ankiecie		LO XVI			
		PRZED		PO	
		n	%	n	%
Z kim wykonywałeś aktywność fizyczną niezorganizowaną (od zamknięcia szkół w listopadzie 2020 r. - przed eksperymentem; w ciągu ostatnich 14 dni po badaniu)?	Sam	135	59,00	144	62,90
	Z rodziną	20	8,70	27	11,80
	Z koleżanką	40	17,50	38	16,60
	Nie wykonywałem	34	14,80	20	8,70
$\chi^2 = 5,013 < \chi^2_{0,05} = 6,349$					

n=liczba osób

Z wykonanych badań wynika, że większość uczniów LO XVI (przed eksperymentem 135 – 59%, po 144 – 62,9%) podejmowała aktywność ruchową niezorganizowaną w pojedynkę. Nie stwierdzono zależności między badanymi przed i po eksperymencie pedagogicznym (Tab. 13) a indywidualnym podejmowaniem ćwiczeń.

Tab. 14. Osoby towarzyszące w podejmowaniu niezorganizowanej aktywności fizycznej przez uczniów LO III

Pytanie zadane w ankiecie		LO III			
		PRZED		PO	
		n	%	n	%
Z kim wykonywałeś aktywność fizyczną niezorganizowaną (od zamknięcia szkół w listopadzie 2020 r. - przed eksperymentem; w ciągu ostatnich 14 dni - po badaniu)?	Sam	104	59,10	108	61,00
	Z rodziną	19	10,80	22	13,00
	Z koleżanką	26	14,80	25	14,10
	Nie wykonywałem	27	15,30	21	11,90
$\chi^2 = 1,064 < \chi^2_{0,05} = 6,349$					

n=liczba osób

Analiza wyników wykazała, że większość uczniów (przed eksperymentem w LO III 104 – 59,1%, po 108 – 61,4%) wykonywało aktywność fizyczną niezorganizowaną w pojedynkę. Nie stwierdzono zależności między badanymi przed i po eksperymencie pedagogicznym (Tab. 14) a indywidualnym podejmowaniem ćwiczeń.

3. Dyskusja i wnioski

Z przeprowadzonych badań wynika, że istnieje zależność między korzystaniem z aplikacji wspomagającej aktywność fizyczną „Fitnoteq” a wykonywaniem intensywnego wysiłku przez uczniów LO XVI. Eksperyment pedagogiczny trwał zbyt krótko, aby można było jednoznacznie stwierdzić czy stosowana aplikacja była tego powodem. Zastosowanie eksperymentu w tak krótkim okresie wynikało z nieprzewidywalnej sytuacji w placówkach

oświatowych spowodowanych pandemią COVID-19. W celu weryfikacji hipotezy na temat wpływu aplikacji „Fitnoteq” na podejmowanie aktywności fizycznej przez uczniów należałoby wydłużyć eksperyment pedagogiczny.

Analizując wykonywanie intensywnego wysiłku w wymiarze zaleconym przez WHO (co najmniej 4 razy w tygodniu) w badaniu HBSC z 2018 roku, wykazano, że tylko co trzeci nastolatek (33,1%) podejmuje intensywny wysiłek na zalecanym poziomie (Mazur i in. 2018). W przeprowadzonym badaniu własnym odsetek był jeszcze niższy w LO XVI przed eksperymentem (14%), po próbie (25%), natomiast w LO III przed badaniem (18,2%) po badaniu (27,8%).

Wykonane badania pozwoliły potwierdzić drugą hipotezę: uczniowie są przygotowani w warunkach socjalnych, aby uczestniczyć w lekcjach w trybie zdalnym oraz podejmować samodzielnie aktywność fizyczną. W badaniu potwierdzono, że prawie wszyscy (LO XVI 100%, LO III 98,9%) uczniowie posiadają przynajmniej jeden komputer w domu, podobnie jak w przypadku badania: „Edukacja zdalna: co stało się z uczniami, ich rodzicami i nauczycielami?”. Respondenci zawsze lub prawie zawsze mieli dostęp co najmniej do jednego urządzenia umożliwiającego korzystanie z Internetu (Ptaszek i in. 2020).

Po analizie wyników badań sformułowano następujące wnioski:

- Po wprowadzeniu aplikacji wspomagającej aktywność fizyczną „Fitnoteq” nastąpiło zwiększenie intensywnego wysiłku wśród młodzieży, jednak eksperyment pedagogiczny trwał za krótko, aby można było potwierdzić pierwszą hipotezę.
- W przeprowadzonych badaniach wykazano, że uczniowie w większości posiadają komputery oraz własne pokoje, jednakże mimo tego, co trzeci nastolatek zadeklarował, że nie podejmuje intensywnego wysiłku fizycznego.
- Badani uczniowie podobnie oceniają swoją sylwetkę. Istnieje zależność między badanymi w stosowaniu diety. Więcej uczniów z LO III stosuje dietę niż z LO XVI.
- Uczniowie w większości podejmują aktywność fizyczną niezorganizowaną samodzielnie, dlatego warto sprawdzić działanie aplikacji w dłuższym czasie.

Finansowanie

Badanie zostało sfinansowane przez Fitnoteq Sp. z o.o., ul. Jana Karola Chodkiewicza 3/104
02-593 Warszawa, KRS: 0000475500, NIP: 521-36-55-147, REGON: 146864470

Bibliografia

- Ponczek, D., Olszowy, I., (2012). Styl życia młodzieży i jego wpływ na zdrowie, *Probl Hig Epidemiol*, 92(2), 260- 268
- Zawadzka, D., Mazur, J., Oblacińska, A., (2015). Samoocena sprawności fizycznej i witalności a aktywność fizyczna młodzieży szkolnej. *Probl Hig Epidemiol*, 96(1): 149-156
- Drygas, W., Głównczyńska, R., Turska-Kmieć, A., Folga, A., (2021). Aktywność fizyczna jako kluczowy czynnik w promocji zdrowia i profilaktyce chorób przewlekłych. *Niedostateczny poziom aktywności fizycznej w Polsce jako zagrożenie i wyzwanie dla zdrowia publicznego*, 31-52
- Zdrojewski, T., Wojtyniak, B., Juszczak, G., Drygas, W., (2021). Quo Vadis Polskie Zdrowie? Niekorzystne zmiany w latach 2011-2020. *Niedostateczny poziom aktywności fizycznej w Polsce jako zagrożenie i wyzwanie dla zdrowia publicznego*, 13-30
- Makaruk, K., Włodarczyk, J., Szredzińska R., (2020). Negatywne doświadczenia młodzieży w trakcie pandemii. *Fundacja Dajemy Dzieciom Siłę*, Warszawa
- WHO., (2002). Diet, Physical Activity and Health: Report by the Secretariat. Fifty-fifth World Health Assembly. *Provisional Agenda Item*, 13.11
- Ruiz-Roso, M. B., de Carvalho Padilha, P., Matilla-Escalante, D. C., Brun, P., Ulloa, N., Acevedo-Correa, D., Arantes Ferreira Peres, W., Martorell, M., Rangel Bousquet Carrilho, T., de Oliveira Cardoso, L., Carrasco-Marín, F., Paternina-Sierra, K., Lopez de Las Hazas, M. C., Rodriguez-Meza, J. E., Villalba-Montero, L. F., Bernabè G., Pauletto, A., Taci, X., Cárcamo-Regla, R., Martínez, J. A. Dávalos, A., (2020). Changes of Physical Activity and Ultra-Processed Food Consumption in Adolescents from Different Countries during Covid-19 Pandemic: An Observational Study. *Nutrients*, 12(8), 2289 <https://doi.org/10.3390/nu12082289>
- Dubuc, M.-M., Berrigan, F., Goudreault, M., Beaudoin, S., Turcotte, S., (2021). COVID-19 Impact on Adolescent 24 h Movement Behaviors. *Int. J. Environ. Res. Public Health*, 18, 9256. <https://doi.org/10.3390/ijerph18179256>
- Kubica, A., (2021). Aktualne rekomendacje dotyczące aktywności fizycznej. *Niedostateczny poziom aktywności fizycznej w Polsce jako zagrożenie i wyzwanie dla zdrowia publicznego*, 54-68
- Wu, X.Y., Han, L.H., Zhang, J.H., Luo, S., Hu, J.W., Sun, K., (2017). The influence of physical activity, sedentary behavior on health related quality of life among the general population of children and adolescents: A systematic review. *PLoS ONE*, 9:e0187668 [PMC free article] [PubMed] [Google Scholar]
- Scarmozzino, F., Visioli, F., (2020). Covid-19 and the Subsequent Lockdown Modified Dietary Habits of Almost Half the Population in an Italian Sample. *Foods (Basel, Switzerland)*, 9(5), 675. <https://doi.org/10.3390/foods9050675>
- Chen, P., Mao, L., Nassis, G. P., Harmer, P., Ainsworth, B. E., Li, F., (2020). Returning Chinese school-aged children and adolescents to physical activity in the wake of COVID-19: Actions and precautions. *Journal of sport and health science*, 9(4), 322–324 <https://doi.org/10.1016/j.jshs.2020.04.003>
- Mazur, J., Małkowska-Szcutnik, A., (2018). Zdrowie uczniów w 2018 roku na tle nowego modelu badań HBSC. *Instytut Matki i Dziecka*, Warszawa
- Ptaszek, G., Stunża, G. D., Pyżalski, J., Dębski, M., Bigaj, M., (2020). Edukacja zdalna: co stało się z uczniami, ich rodzicami i nauczycielami? *Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne*, Gdańsk

Buchner, A., Majchrzak, M., Wierzbicka, M., (2020). Edukacja zdalna w czasie pandemii. Raport z badań. *Warszawa: Centrum Cyfrowe*

Olszanecka-Glinianowicz, M., Dudek, D., Filipiak, K., Krzystanek, M., Markuszewski, L., Ruchała, M., Tomiak, E., (2020). Leczenie nadwagi i otyłości w czasie i po pandemii. Nie czekajmy na rozwój powikłań – nowe wytyczne dla lekarzy. *Nutrition, Obesity & Metabolic Surgery*, 6, 2: 1–13

Rzeszotek, M., (2020). Jak aktywizować uczniów w czasie zdalnej nauki WF? *Wychowanie Fizyczne i Opieka Trenerska*, 3, 31.

Anna Michalska

Uniwersyteckie Centrum Sportowe UMK w Toruniu

ablaszkowska@umk.pl

ORCID: 0000-0001-8710-9321

Zarys problematyki sportu osób z niepełnosprawnością ruchową w województwie toruńskim w latach 1975-1998

Outline of problems concerning sport of persons with motor disability in Toruń Voivodeship in the years 1975-1998

Streszczenie

Artykuł podejmuje problematykę rozwoju sportu osób z niepełnosprawnością ruchową w województwie toruńskim w latach 1975-1998. Celem artykułu było przedstawienie rozwoju i miejsca sportu osób z niepełnosprawnością ruchową w systemie kultury fizycznej województwa toruńskiego. Cezurami czasowymi pracy były lata 1975-1998. Obszar terytorialny artykułu stanowiły granice województwa toruńskiego w tym okresie.

Autorka tekstu podejmuje próbę analizy uwarunkowań rozwoju sportu osób z niepełnosprawnością ruchową w odniesieniu do ówczesnej praktyki organizacyjnej. Artykuł przedstawia ewolucję poszczególnych dyscyplin sportu osób z niepełnosprawnością ruchową, analizuje problemy organizacyjne, kadrowe oraz finansowe. W pracy omówiono etapy rozwoju sportu osób z niepełnosprawnością, a także uwarunkowania społeczne i polityczne.

Obrany temat artykułu, jego zakres, jak i problemy badawcze wymagały konieczności korzystania ze źródeł archiwalnych (Archiwum Państwowe w Toruniu), dokonania kwerendy zasobów Biblioteki Głównej Uniwersytetu M. Kopernika w Toruniu, Biblioteki Głównej Uniwersytetu K. Wielkiego w Bydgoszczy, bibliotek miejskich w Grudziądzu, Chełmnie, zbiorów cyfrowych Kujawsko-Pomorskiej Biblioteki Cyfrowej. Historyczny charakter badań determinował wybór odpowiednich metod i technik badawczych. Do opracowania zagadnienia wykorzystano metody zgodne z metodologią badań historycznych.

Słowa kluczowe: kultura fizyczna, województwo toruńskie, sport osób z niepełnosprawnością ruchową, dyscypliny sportowe, paraolimpiada.

Key words: physical education, Torun voivodeship, disabled sport, sports discipline, Paralympic Games.

Wprowadzenie

Powstanie województwa toruńskiego było wynikiem reformy administracyjnej Polski z 1 czerwca 1975 r. Na mocy decyzji politycznych władz państwowych, powołano 49 województw. Województwo toruńskie położone było w centralnej Polsce. Sąsiadowało z województwami: bydgoskim, elbląskim, włocławskim, ciechanowskim i olsztyńskim. Cezury chronologiczne artykułu obejmują okres od 1975 do 1998 r. Cezurę początkową stanowi rok 1975, czyli utworzenie województwa toruńskiego, końcową wyznaczył rok 1998, w którym wprowadzono reformę administracyjną kraju, w wyniku której województwo toruńskie przestało istnieć

Rysunek 1. Podział administracyjny Polski na stan na 1 czerwca 1975

źródło: [https://pl.wikipedia.org/wiki/Podzia%C5%82_administracyjny_Polski_\(1975%E2%80%931998\)](https://pl.wikipedia.org/wiki/Podzia%C5%82_administracyjny_Polski_(1975%E2%80%931998))
dostęp 1.06.2021 r.

Historyczny charakter badań determinuje wybór odpowiednich metod i technik badawczych. W pracy zastosowano metodę krytycznej interpretacji źródeł jako tą, której zadaniem jest stwierdzenie autentyczności i pierwotnego sensu źródła oraz jego interpretacja. Następnie, przeprowadzono analizę krytyczną, polegającą na przedstawieniu obecnego stanu badań danego zagadnienia. Kolejną metodą wykorzystaną w opracowaniu niniejszego artykułu była analiza historyczna i porównawcza, mająca na celu pokazanie jak dane zjawisko – w tym wypadku sport osób z niepełnosprawnością fizyczną – zmieniło się w czasie lub porównanie ze sobą kilku zjawisk, występujących w tym samym okresie. Zastosowano również metodę indukcyjno-dedukcyjną oraz metodę bezpośredniego i pośredniego ustalenia faktów.

Analiza stanu dotychczasowych badań, dotyczących rozwoju kultury fizycznej w odniesieniu do osób z niepełnosprawnością ruchową na ziemiach województwa toruńskiego, wykazała brak pozycji, w których w/w tematyka zostałaby opracowana. Przygotowanie artykułu związanego z problematyką sportu osób z niepełnosprawnością ruchową na wskazanym obszarze, będzie pogłębieniem badań nad rozwojem kultury fizycznej w województwie.

Celem pracy jest przedstawienie rozwoju sportu osób z niepełnosprawnością ruchową w województwie toruńskim, jego uwarunkowań, w tym kadry szkoleniowej i infrastruktury sportowej oraz osiągnięć sportowych reprezentantów województwa toruńskiego w rywalizacji ogólnopolskiej i międzynarodowej, a także omówienie działalności różnych środowisk i organizacji w zakresie upowszechniania sportu osób z niepełnosprawnością na wskazanym obszarze na tle warunków społeczno-politycznych i ekonomicznych w regionie w latach 1975-1998.

1. Zarys historyczny sportu osób z niepełnosprawnością

Pierwsze wzmianki o sportowcach z niepełnosprawnością można znaleźć już w starożytności. Znajdująca się w muzeum w greckiej Olimpii tabliczka z brązu przedstawia niepełnosprawnego zapaśnika – Demokratesa (Hady-Bartowiak 2008). Doniesienia o uczestnictwie w zawodach sportowych osób z niepełnosprawnością sięgają końca XIX w. Informacje dotyczyły udziału osób z niepełnosprawnością w rywalizacji sportowej i pochodziły z 1880 r., kiedy w Anglii w publicznych zawodach biegowych wzięli udział mężczyźni po amputacjach w obrębie kończyn dolnych i górnych. (www.niepełnosprawni.pl 2021). Początki sportu osób z niepełnosprawnością w Polsce (za wyjątkiem rywalizacji sportowej osób głuchych i niedosłyszących, której rozwój datuje się na dwudziestolecie międzywojenne), przypadają na lata pięćdziesiąte XX w. Dzięki pedagogicznym podwalinom, staraniom kadry dydaktycznej oraz wiedzy wynikającej z doświadczeń innych krajów – kultura fizyczna osób z niepełnosprawnością nabierała nowych kształtów. Rehabilitacja aktywna przerodziła się w coś więcej niż tylko ćwiczenia fizyczne, umożliwiające powrót do zdrowia lub usprawnienie pacjenta. Sport stał się nieodzownym elementem tej przestrzeni nie tylko w wymiarze zdrowotnym, ale również społecznym. Prekursorami aktywnej rehabilitacji ruchowej byli profesorowie: W. Dega z Poznania oraz M. Weiss z Konstancina. Opracowany przez nich model wskazywał, iż sport pomaga pokonać bariery i kompleksy związane z niepełnosprawnością. Działania te doceniono również na arenie międzynarodowej (Jucewicz, Jakobsche, Kubicki 2004).

Miejsce sportu w procesie rehabilitacji osób z niepełnosprawnością ruchową zmieniało się na przestrzeni lat. Początkowo sport służył przede wszystkim usprawnianiu funkcjonalnemu osób ze schorzeniami narządu ruchu. Później rozwinął się sport wyczynowy, a w jego obszarze sport paraolimpijski, w ramach którego rywalizują najwybitniejsi na świecie sportowcy niepełnosprawni fizycznie. Wraz z odrodzeniem nowożytnych igrzysk olimpijskich w 1896 r. zaczęto zwracać uwagę na ich otwartość w kwestii uczestnictwa. Igrzyska te, w swojej istocie,

miały być otwarte dla wszystkich bez względu na kolor skóry, wyznawany światopogląd, przynależność narodową czy społeczną (Grylewicz, Smoleń 2006). W rzeczywistości ruch olimpijski mobilizował jedynie osoby pełnosprawne. W historii rozwoju igrzysk paraolimpijskich największą rolę odegrał sir L. Guttman. To dzięki niemu początek światowego ruchu sportowego osób z niepełnosprawnością miał miejsce 28 lipca 1948 r. – wtedy bowiem zorganizowano pierwsze zawody łucznicze w Stoke Mandeville, w których startowały osoby z niepełnosprawnością – kombatanci wojenni (Kowalczyk, Saj, Maniak-Iwaniszewska, Woźny, Gugała, Durczok, Kowal 2013). Działania Guttmanna doprowadziły do powstania w 1952 r. Międzynarodowego Komitetu Organizacyjnego Igrzysk Paraplegików, czego pokłosiem były pierwsze igrzyska paraolimpijskie, które odbyły się w Rzymie w 1960 r. (Jucewicz, i in. 2004).

Reprezentacja Polski po raz pierwszy uczestniczyła w Letnich Igrzyskach Paraolimpijskich w Heidelbergu w 1972 r. W rywalizacji sportowej wzięło udział 1004 niepełnosprawnych sportowców z 41 krajów. Licząca 18 osób reprezentacja kraju zdobyła 33 medale w tym 14 złotych, 12 srebrnych i 7 brązowych (Jucewicz, i in. 2004).

2. Powstanie organizacji specjalistycznych sportu osób z niepełnosprawnością

Założone w 1952 r. Zrzeszenie Sportowe Spółdzielczości Pracy „Start” (ZSSP „Start”) rozpoczęło swoją działalność na rzecz sportu i rehabilitacji osób z niepełnosprawnością w szerszym zakresie. Początkowo działało ono jedynie w środowisku osób zatrudnionych w spółdzielniach (Jucewicz, i in., 2004). Zorganizowana w kraju spółdzielczość pracy inwalidów była prekursorska w skali Europy w odniesieniu do organizacji pracy osób z niepełnosprawnością, a także działań usprawniających na rzecz inwalidów. Niestety, wraz z likwidacją struktur spółdzielczych w 1990 r., ZSSP „Start” stanęło przed trudnym zadaniem wewnętrznej transformacji. Zachowując swoją misję, w 1995 r. przekształciło się w Polski Związek Sportu Niepełnosprawnych „Start” (PZSN „Start”), który kontynuował swoją 50-letnią tradycję. Organizacja ta została powołana do rozwoju powszechnej kultury fizycznej, sportu, rehabilitacji ruchowej, turystyki i wypoczynku oraz reprezentowania zrzeszonych w niej uczestników. Powstanie w 1998 r. Polskiego Komitetu Paraolimpijskiego rozpoczęło nowy rozdział w działalności na rzecz sportu osób z niepełnosprawnością oraz dalszą ekspansję na arenie międzynarodowej, przejmując od PZSN „Start” zadania związane z propagowaniem i rozwijaniem sportu osób z niepełnosprawnością (Ustawa 1996, art.12), a zwłaszcza kierowaniem całokształtem spraw związanych z przygotowaniem oraz ustaleniem reprezentacji kraju na igrzyska paraolimpijskie (Jaczynowski, 2006).

3. Problematyka sportu osób z niepełnosprawnością ruchową w województwie toruńskim w latach 1975-1998

Problematyka sportu toruńskiego w okresie międzywojennym była zdaniem W. Jastrzębskiego najslabiej opracowana (Jastrzębski, 1993). Niestety niewiele źródeł archiwalnych zachowało się, a lokalna prasa sportowa nie poświęcała tej tematyce zbyt dużo uwagi. Jedną z pierwszych organizacji jaka narodziła się na ziemi toruńskiej po drugiej wojnie światowej (w 1946 r.) był Akademicki Związek Sportowy (Hanusz 2014). Pojmowanie sportu wyczynowego przez władze Polski Ludowej, zmieniało się na przestrzeni lat i kolejnych reform administracyjnych, które miały miejsce aż sześciokrotnie w okresie od 1946 do 1989 r. w odniesieniu do omawianego obszaru. Niemniej istotą systemu centralnego sterowania państwa było przejęcie całkowitej kontroli nad sferą sportu wyczynowego. Zadania i cele sportowe określone były przez instancję monopartii (Godlewski 2002), a następnie kierowane przez aparat administracji (Szymański 1993). W wyniku tych działań sport wyczynowy został włączony do doktryny socjalistycznej. Przez cały okres Polski Ludowej monopartia utrzymywała polityczne stery sportu wyczynowego (Gaj, Hądzelek 1997). W odniesieniu do wszystkich nowo powstałych województw nie można – niestety – mówić o prężnym rozwoju sportu. Dotyczyło to również ziem województwa toruńskiego. Niemniej w wyniku politycznych decyzji związanych z rozwojem kultury fizycznej w województwie toruńskim powstawały liczne kluby sportowe.

Generalnie literatura wskazuje, że województwo toruńskie miało bogatą tradycję związaną z kulturą fizyczną. Niestety na podstawie przeprowadzonych badań nie odnotowano żadnych działań na rzecz popularyzacji sportu osób z niepełnosprawnością w omawianym okresie. Badania nie wykazały istnienia żadnych kampanii promocyjnych, projektów finansowych oraz innych działań przyczyniających się do rozwoju sportu osób z niepełnosprawnością. Pokłosiem tego był brak jakiegokolwiek specjalistycznej struktury organizacyjnej z wyjątkiem ośrodka grudziądzkiego. Rozwijający się w Grudziądzu sport osób z niepełnosprawnością był wynikiem zaangażowania zainteresowanych jednostek, konkretnych osób i ich niezłomności w działaniu na rzecz osób z niepełnosprawnością.

Pierwszą inicjatywą na rzecz sportu osób z niepełnosprawnością ruchową było powstanie 1979 r. sekcji podnoszenia ciężarów w ramach Miejskiego Klubu Sportowego „Start”. Trenerami sekcji byli: Roman Buczkowski i Edmund Bryliński (Urban 2021). Roman Buczkowski zaprosił osoby z niepełnosprawnością do udziału w zajęciach sekcji sportowej. Dzięki jego działaniom swoją karierę sportową rozpoczął Mirosław Maliszewski – grudziądzki paraolimpijczyk. Natomiast Edmund Bryliński był trenerem koordynatorem okręgu

toruńskiego, makroregionu pomorskiego i kadry juniorów Polskiego Związku Podnoszenia Ciężarów. W latach 1985-1994 pracował w MKS „Start” Grudziądz, z którym awansował do I ligi w 1993 r. Wśród jego wychowanków byli, m.in.: M. Sułeczki, P. Ziółkowski, J. Śliwiński, R. Holz, R. Kurcz, J. Kochański, G. Karczewski i E. Sułeczki. Do dziś organizowany jest Memoriał im. Edmunda Brylińskiego w celu upamiętnienia jego osoby i działalności sportowej. Powołana w 1979 r. sekcja podnoszenia ciężarów, choć zachęcała do uprawiania sportu osoby z niepełnosprawnością ruchową, nie miała ku temu dostatecznie dobrych warunków. Sekcja nie dysponowała specjalistycznym sprzętem, a hala sportowa (MKS „Start”) przy ul. Konarskiego w Grudziądz, w której odbywały się treningi, nie była w pełni dostosowana do potrzeb osób z niepełnosprawnością. W 1993 r. działania na rzecz upowszechniania sportu osób z niepełnosprawnością uzupełniło powstanie sekcji lekkoatletycznej, prowadzonej przez Grażynę Chochliuk – trenerkę lekkiej atletyki i wówczas nauczycielkę wychowania fizycznego w Szkole Podstawowej nr 7 w Grudziądz (Urban 2021). W ramach działalności PZSN „Start” w 1993 r. powołano Centrum Rehabilitacji im. ks. Biskupa Jana Chrapka przy ul. Piłsudskiego 14 w Grudziądz, które prowadziło zajęcia z zakresu sportu osób z niepełnosprawnością.

4. Geneza polskiego podnoszenia ciężarów. Mirosław Maliszewski – prekursor sportu osób z niepełnosprawnością w województwie toruńskim

Historia sprawdzianów siły i tężyzny fizycznej sięga zamierzchłych czasów starożytnej Grecji. Grecy siłacze zatrzymywali powozy konne, podnosili głązy, mocowali się z przeciwnikami. Genezy sportu osób z niepełnosprawnością w opisywanej dyscyplinie można doszukiwać się już XVIII w. W XIX w. wprowadzono pewnego rodzaju unifikację co do pomiaru siły – określono zasady podrzutu, rwania i podnoszenia ciężarów metalowych o określonej wadze w jak największej liczbie powtórzeń. Przełomowy okazał się 1885 r., kiedy w Petersburgu powstała pierwsza na świecie szkoła siłaczy. Zorganizowano tam pierwsze Ogólnorosyjskie Mistrzostwa Siłaczy, na których użyto nieobrotowej sztangi. Rok później przeprowadzono I Mistrzostwa Świata w Podnoszeniu Ciężarów (Mysłakowski, Seidel, Bolach 2015). Specjalizacja osób z niepełnosprawnością w tej dyscyplinie sportu wyrosła z rehabilitacji ruchowej. Od końca lat 80-tych XIX w. dyscyplina ta wzbudzała coraz większe zainteresowanie wśród osób z niepełnosprawnością.

Genezy polskiego podnoszenia ciężarów osób z niepełnosprawnością należy doszukiwać się w Stołecznym Centrum Rehabilitacji w Konstancinie pod Warszawą. To tam na początku lat 60-tych XX w. prof. M. Weiss wprowadził tę dyscyplinę do programu rehabilitacji swoich pacjentów. Wkrótce po tym powołano do życia pierwszą sekcję podnoszenia ciężarów.

Założono ją w 1961 r. przy warszawskim Międzyspółdzielczym Ognisku Sportu, Turystyki i Rekreacji „Start”. W tym samym roku analogiczne sekcje powstały w Gdańsku i Poznaniu. Pierwsze ogólnopolskie zawody podnoszenia ciężarów dla osób z niepełnosprawnością odbyły się w 1965 r. we Wrocławiu – *Srebrna Sztanga*. Są one kontynuowane niezmiennie do dzisiaj (Kowalczyk, Szaj 2013). Kolebką wszystkich sportów, w tym podnoszenia ciężarów, w odniesieniu do osób z niepełnosprawnością był Zakład Rehabilitacji Zawodowej Inwalidów „Start” (Kowalczyk, Szaj 2013).

Podobnie było w przypadku rozpoczęcia sportowej aktywności przez Mirosława Maliszewskiego. Dzięki staraniom trenerów sekcji podnoszenia ciężarów MKS „Start” Grudziądz profil sekcji otworzył się również na osoby z niepełnosprawnością. Po przeczytaniu prasowego artykułu zachęcającego do rozpoczęcia sportowej przygody z ciężarami M. Maliszewski rozpoczął swoją działalność sportową, która doprowadziła go do wielu sukcesów. W 1980 r. M. Maliszewski po raz pierwszy uczestniczył w Mistrzostwach Polski Osób Niepełnosprawnych w Człuchowie, gdzie zdobył brązowy medal w podnoszeniu ciężarów. Cztery lata później, w 1984 r., rozpoczął międzynarodową karierę sportową od udziału w zawodach w Szwecji, na których zajął II miejsce w podnoszeniu ciężarów. W 1985 r. debiutował w mistrzostwach Europy w Brugge w Belgii, gdzie wywalczył tytuł mistrza starego kontynentu w wadze do 82,5 kg, jednocześnie poprawiając rekord świata o 15 kg. Mistrzostwo Europy zdobył również w 1989 r. we Wrocławiu oraz w 1991 r. w Wolverhampton w Wielkiej Brytanii. Regularną rywalizację na arenie światowej rozpoczął w 1986 r. w Thun w Szwajcarii od zdobycia złotego medalu w wadze do 82,5 kg. W 1994 r. w Uppsali w Szwecji zajął trzecie miejsce w wadze do 75 kg, a dwa lata później w Nottingham w Wielkiej Brytanii został mistrzem świata w tej wadze.

W 1987 r. Maliszewski uczestniczył także w mistrzostwach świata w lekkoatletyce, zorganizowanych w Paryżu, gdzie został dwukrotnym mistrzem świata, zdobywając złote medale w pchnięciu kulą i w rzucie dyskiem oraz brązowy w rzucie oszczepem (Urban 2021).

Znakomite osiągnięcia na arenie międzynarodowej pozwoliły na planowanie udziału w igrzyskach paraolimpijskich. Cel został osiągnięty w 1988 r., M. Maliszewski zakwalifikował się do narodowej reprezentacji na igrzyska paraolimpijskie w Seulu. Pierwsze, które odbyły się na tych samych obiektach, co igrzyska olimpijskie. M. Maliszewski był pierwszym zawodnikiem, który reprezentował Polskę, zarówno w podnoszeniu ciężarów, jak i lekkoatletyce (Urban, 2021).

Osiągnięcia sportowe M. Maliszewskiego w igrzyskach paraolimpijskich w Seulu w 1988 r.:

- złoty medal w podnoszeniu ciężarów w kategorii do 82,5 kg,
- brązowy medal w rzucie dyskiem,
- brązowy medal w rzucie oszczepem.

w Barcelonie 1992 r.:

- brązowy medal w podnoszeniu ciężarów w kategorii do 82,5 kg.

Sport osób z niepełnosprawnością nie był w tym okresie popularny, ale dzięki sukcesom M. Maliszewskiego stał się wartościową częścią rozwoju kultury fizycznej w regionie i kraju. Osiągnięcia sportowe M. Maliszewskiego stały się inspiracją i motywacją do działania dla innych sportowców z niepełnosprawnością. Zawodnik ten po zakończeniu swojej kariery sportowej nie rozstał się ze sportem. Z powodzeniem realizował działania na rzecz sportu paraolimpijskiego w Centrum Rehabilitacji im. ks. Biskupa Jana Chrapka w Grudziądzu prowadząc sekcję podnoszenia ciężarów, która wyszkoliła innych paraolimpijczyków w tej kategorii. Jego praca to wielka wartość dla rozwoju sportu w regionie.

Rysunek 2. Kariera trenerska Mirosława Maliszewskiego

Mirosław Maliszewski postanowił wykorzystać swoje doświadczenie i sukcesy. Pracuje z niepełnosprawnymi sportowcami. W Centrum Rehabilitacji, pod jego okiem, zawodnicy trenują, wyciskając ciężary. *Najważniejsze, żeby mieli zdrowe ręce i serce. Trzeba chcieć i mieć dobre w głowie, to wystarczy* – podsumowuje wymagania wobec podopiecznych.

Mirosław prowadzi zajęcia na siłowni cztery razy w tygodniu. Po rozgrzewce pyta swoich wychowanków o samopoczucie. Nie jest to wcale sposób na rozpoczęcie pogawędki. Lata praktyki nauczyły go, że do każdego z zawodników trzeba podejść indywidualnie. Daje to dużo lepsze efekty niż sztywne trzymanie się treningowej strategii. *Nie chodzi tylko o fizyczne możliwości sportowców. Czasami zwyczajnie trudno jest się pozbierać, gdy miało się gorszy dzień. Trener musi to wszystko dostrzec i odpowiednio zareagować. Powinien być specjalistą nie tylko w zakresie swojej dyscypliny* – mówi Mirek. Niejeden profesjonalny trener mógłby nauczyć się od niego, jak motywować innych, by osiągnęli wyżyny swoich możliwości. Pracuje z grupą szczególnie wymagających „klientów”. Poza trudem treningów muszą radzić sobie z ograniczeniami związanymi z niepełnosprawnością ruchową.

Jako dotknięty dysfunkcją ruchową sportowiec w pełni rozumie problemy, z którymi borykają się jego podopieczni. Dlatego potrafi przygotować zawodników nie tylko fizycznie, lecz także psychicznie. Efekty są widoczne, wielu z jego zawodników odnosi sukcesy na imprezach rangi krajowej i międzynarodowej. Takie zwięźczenie działalności sportowej było dla Mirosława czymś naturalnym. Kiedy zakończył karierę, od razu przeszedł do pracy trenerskiej, w której świetnie się odnalazł. *Cały czas żyję sportem* – mówi.

źródło: <http://www.magiel.waw.pl/2016/12/styl-zycia/w-subiektywie/nielatwe-zwyciestwa/> dostęp 1.06.2021 r.

Podsumowanie

Problematyka sportu oraz aktywności fizycznej osób z niepełnosprawnością ruchową wymaga pogłębionych badań i refleksji naukowej. Była zagadnieniem dotychczas nieopisanym w odniesieniu do województwa toruńskiego. Sport osób z niepełnosprawnością ruchową w województwie rozwinął się jedynie w Grudziądzu. Dzięki zaangażowaniu działaczy sekcji podnoszenia ciężarów swoją karierę sportową rozpoczął M. Maliszewski. To on był propagatorem sportu osób z niepełnosprawnością w Grudziądzu. W innych ośrodkach regionu

nie powstały podobne sekcje w konsekwencji czego żadne inne miasto nie mogło wykazać się aktywnością w zakresie sportu osób z niepełnosprawnością. Prowadzone badania w zakresie obranej tematyki nie wskazały, by reforma administracyjna z 1975 r. wpłynęła w jakikolwiek sposób na rozwój sportu osób z niepełnosprawnością. W omawianym okresie odnotowano rozwój jedynie w podnoszeniu ciężarów – powerlifting, w którym największe osiągnięcia odniesiono w latach 1980-1993. Kadra szkoleniowa sportu osób z niepełnosprawnością działała tylko w sekcji podnoszenia ciężarów oraz lekkoatletycznej MKS „Start” Grudziądz. Należy jednak pamiętać, iż wskazani trenerzy byli wysokiej klasy specjalistami sportu osób pełnosprawnych. Pierwszym trenerem specjalizującym się wyłącznie w sporcie osób z niepełnosprawnością był M. Maliszewski.

Mimo wielu problemów, braku zaplecza kadrowego, infrastrukturalnego i finansowego osiągnięcia M. Maliszewskiego miały ogromne znaczenie dla rozwoju kultury fizycznej nie tylko w regionie, ale i w kraju. Imponująca kariera sportowa oraz nieustannie doskonalony warsztat trenerski oraz indywidualne podejście do każdego zawodnika, dały pozytywne efekty w kreowaniu dalszych działań na rzecz sportu osób z niepełnosprawnością w regionie.

Bibliografia

- Gaj, J. Hądzelek, K. (1997). *Dzieje kultury fizycznej w Polsce* (s. 259-260). Poznań.
- Godlewski, P. (2002). Sowietyzacja sportu w Polsce (1948-1954). W: T. Jurek (red.), *Studia z dziejów kultury fizycznej. Księga pamiątkowa dla Profesora Bernarda Woltmanna* (s. 448-450). Gorzów.
- Grylewicz, S. (2006). Systemowe determinanty osiągnięć polskich sportowców niepełnosprawnych na Igrzyskach Paraolimpijskich. W: J. Chełmecki (red.), *Spoleczno-edukacyjne oblicza olimpizmu. Ruch olimpijski i niepełnosprawni sportowcy*. (s. 40). Warszawa.
- Hady-Bartowiak, K. (2008). *Vademecum Sport Niepełnosprawnych. Przepisy i regulaminy*. (s. 8). Warszawa: Polski Związek Sportu Niepełnosprawnych Start.
- Hanusz, H. (2014). *Dzieje Akademickiego Związku Sportowego w Polsce Ludowej*. (s. 19). Warszawa.
- Jacznowski, L. (2006). Analiza Struktur Ruchu Olimpijskiego i Paraolimpijskiego. W: J. Nowocień, *Spoleczno-edukacyjne oblicza olimpizmu. Ruch olimpijski i niepełnosprawni sportowcy, tom I*, (s. 54-55). Warszawa: Akademia Wychowania Fizycznego w Warszawie.
- Jastrzębski, W. (1993). *100 lat sportu na Kujawach i Pomorzu* (s. 40). Bydgoszcz: Centralny Ośrodek Informacji Turystycznej, Oddział w Bydgoszczy.
- Jucewicz, A., Jakobshe, J., Kubicki, W. (2004). *Od Rzymu do Aten 1960-2004. Polacy na igrzyskach paraolimpijskich* (s. 12-18). Warszawa: Interspar.
- Kowalczyk, M. Szaj, R. Maniak-Iwaniszewska, M. Woźny, T. Gugala J. Durczok K. Kowal P. (2013). *Sport osób niepełnosprawnych* (s. 7, 16, 52). Truszczyn: Stowarzyszenie „Instytut Ekoprusia”.

Mysłakowski, J. Seidel, W. Bolach, B. (2015). *Podnoszenie ciężarów osób niepełnosprawnych – powerlifting: podręcznik dla trenerów, instruktorów, zawodników oraz fizjoterapeutów i studentów* (s. 7). Wrocław: Akademia Wychowania Fizycznego we Wrocławiu.

Szymański, L. (1993). *Zarys polityki polskich partii robotniczych w dziedzinie kultury fizycznej (1944-1980)*. W: L. Szymański, (red.), *Tradycje a współczesny rozwój kultury fizycznej w Polsce* (s. 62-64). Wrocław .

Urban, R. (2021). Materiały prywatne Renaty Urban, udostępnione autorce opracowania.

Ustawa. (1996). Art. 12 Ustawa o kulturze fizycznej z dnia 18 stycznia 1996 r. wraz z późn. zm. (Dz. U. nr 25, poz. 113).

www.niepełnosprawni.pl. (2021).

Zuzanna Michalska

Socjologia

Interdyscyplinarna Szkoła Doktorska

SWPS Uniwersytet Humanistycznospołeczny w Warszawie

koordynatorka w Centrum Nauki Kopernik

z.michalska3@st.swps.edu.pl

ORCID: 0000-0001-7746-6544

Cykl webinarów „Eksperti KMO”

Założenia i realizacja wdrożenia narzędzia w modelu transferu praktyk rozwijających kompetencje przyszłości z edukacji pozaformalnej do formalnej, w sieci programu Klub Młodego Odkrywcy (KMO) koordynowanym przez Centrum Nauki Kopernik

A series of webinars "KMO Experts". Assumptions and implementation of the tool in the model of transferring practices developing competencies of the future from non-formal education to formal education, in the network of the Young Explorer's Club (KMO) program coordinated by the Copernicus Science Centre

Streszczenie

Celem artykułu jest omówienie elementu wdrożenia stworzonego na podstawie analizy danych zastanych oraz badania własne: cyklu webinarów Eksperti KMO, zrealizowanego w ramach pracy doktorskiej w roku szkolnym 2020/2021. Eksperti KMO to jedno z pięciu narzędzi transferu praktyk rozwijających kompetencje przyszłości z edukacji pozaformalnej do formalnej wykorzystywanych w sieci społeczności uczącej się programu KMO, koordynowanego przez Centrum Nauki Kopernik. Sieć, w której zaangażowani nauczyciele i uczniowie mogą rozwijać refleksyjność oraz kompetencje przyszłości zrzesza edukatorów, rodziców, instytucje działające na rzecz nauczycieli oraz samorządowe. Zgodnie z teorią społeczną Margaret Archer zaangażowana i refleksyjna społeczność KMO może oddolnie wpływać na zmianę przestarzałego i nieefektywnego systemu edukacji.

Słowa kluczowe: nauczyciele, edukacja, zmiana, kompetencje przyszłości, Margaret Archer, Program Klub Młodego Odkrywcy, Centrum Nauki Kopernik.

Summary

The aim of the article is to discuss the implementation element based on the analysis of existing data and own research: the series of YEC's Experts webinars, carried out as part of a doctoral dissertation in the school year 2020/2021. YEC's Experts webinars are one of the five tools for transferring practices developing the competences of the future from non-formal education to the formal in YEC programme used in the learning community network, coordinated by the Copernicus Science Center. The network in which committed teachers and pupils can develop reflexivity and future competences brings together educators, parents, institutions working for teachers and local government. According to Margaret Archer's social theory, an engaged and reflective YEC community can help change an outdated and ineffective education system from below.

Key words: teachers, education, change, competencies of the future, Margaret Archer, Young Explorer's Club Programme, Copernicus Science Center.

Wprowadzenie

Punktem wyjścia omawianych badań jest koncepcja społeczeństwa ryzyka Ulricha Becka. Stanowi ona, że świat, w którym żyjemy zmienia się tak szybko i tak często, iż nie jesteśmy w stanie przygotować się do chociażby katastrof takich, jak awarie elektrowni jądrowych,

załamania gospodarki czy pandemii (Beck 2004, s. 14). Radzenie sobie z takim stanem rzeczy, wymaga od nas posiadania szczególnych kompetencji. Są to przede wszystkim kompetencje społeczne – komunikacji i współpracy, a także umiejętność krytycznego myślenia. Jednak najważniejszą kompetencją przyszłości jest umiejętność uczenia się przez całe życie, która często wiąże się z oduczaniem i uczeniem się na nowo tych samych rzeczy (OECD 2018; Hausner 2020, s. 13).

Tymczasem system edukacji nastawiony jest przede wszystkim na selekcję młodzieży. Ta jej część, która opanuje umiejętność zdawania egzaminów, zdobędzie wyższe wykształcenie, wciąż jeszcze utożsamiane z sukcesem. Pozostali odpadną. Trening wpasowywania się w schemat, stosowany w większości szkół na całym świecie, jest odwrotnością rozwijania kompetencji krytycznego myślenia i myślenia nieszablonowego uznawanych za istotne z punktu widzenia wymagań społeczeństwa ryzyka. Zaskakujące jest to, że chociaż współczesna wiedza na temat procesów uczenia się jest rozległa, a świadomość znaczenia posiadania określonych kompetencji pełna, system edukacji opiera się reformom od przeszło stu lat (Berliner 2008; Czerepaniak-Walczak 2021). Nauczyciele – jedna z najbardziej szkolonych i szkolących się grup zawodowych – nie przenoszą nabywanej wiedzy i umiejętności do praktyki szkoły (Gołębiak 2014; Hernik 2014; Piątek 2015).

Celem artykułu jest omówienie elementu wdrożenia realizowanego na podstawie badań własnych grupy aktywnych nauczycieli w ramach pracy doktorskiej. Rozprawa powstaje w programie „Doktorat wdrożeniowy” Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego, Interdyscyplinarnej Szkoły Doktorskiej Uniwersytetu SWPS i Centrum Nauki Kopernik, pod opieką naukową dr hab. Izabeli Grabowskiej. Celem części badawczej pracy jest identyfikacja i analiza czynników wpływających na stosowanie przez nauczycieli praktyk nauczania rozwijających kompetencje przyszłości, a części wdrożeniowej, projekt i implementacja narzędzi transferu tych praktyk z edukacji pozaformalnej do formalnej.

1. Ramy koncepcyjne

Podstawą teoretyczną badań są koncepcje socjologów późnej nowoczesności próbujących wyjaśnić problem zależności zachodzących między strukturą, a sprawczością – Pierre’a Bourdieu, Anthony’ego Giddensa oraz Margaret Archer. Cała trójka stoi na stanowisku, że prawda leży pośrodku, pomiędzy teoriami przesocjolizowanymi głoszącymi, że człowiek jest jedynie produktem społeczeństwa, a indywidualistycznymi, wedle których działania ludzi sprowadzają się do kalkulacji zysków i strat. Bourdieu i Giddens są zwolennikami dualności, czyli przenikania się sfery makro i mikro (Bourdieu 2008; Giddens 2003). Przyznają, że

jednostki mogą mieć wpływ na strukturę, jednak dzieje się to bardzo rzadko (Bourdieu 2008). Teoria Bourdieu mówiąca między innymi o reprodukcji społecznej (Bourdieu, Passeron 2006) potwierdza się w praktyce edukacyjnej. Niewydolny system jest odtwarzany przez kolejne pokolenia, ponieważ jest częścią habitusu aktorów społecznych. Nie daje jednak odpowiedzi na pytanie, jak w takim razie ten system zmienić.

Margaret Archer jako przedstawicielka krytycznego realizmu (Mrozowicki 2013, s. XIII) uważa, że siły struktury i sprawczości są emergentne, a zatem nie może być mowy o dualności (Archer 2013, s. LXIV). Uważa również, że człowiek ma dużo większy wpływ na strukturę niż przyznaje to Giddens, a tym bardziej Bourdieu. Siłę, która mediuje pomiędzy strukturą i sprawczością nazywa refleksyjnością (Archer 2013, s. 19). Refleksyjność to „*regularna aktywność umysłowa, typowa dla większości ludzi, mająca za zadanie odkodować układ sił, jaki w danym momencie zachodzi między jednostką, a strukturą i na odwrót*” (Archer 2007, s. 4). W zależności od typu refleksyjności, których Archer wyróżnia cztery, jednostki są gotowe utrzymywać zastany porządek bądź go zmieniać, w toku skomplikowanego procesu oddziaływania sił struktury, sprawczości i kultury (ibid.)

2. Metodologia i grupa badawcza

Badania oparto o analizę kontekstu społecznego systemu edukacji oraz grupy zawodowej nauczycieli, badań na temat procesów uczenia się, a także dane zastane w postaci raportów (Hernik 2014; IBE 2011; IBE 2014; Piątek 2015). Badania własne zrealizowano w metodologii mieszanej na grupie nauczycieli zaangażowanych w międzynarodowy program edukacyjny koordynowany przez Centrum Nauki Kopernik – Klub Młodego Odkrywcy (KMO).

Program KMO bazuje na pomysły grupy nauczycieli z Dolnego Śląska i działa od 1998 roku. Nauczyciele wszystkich etapów edukacyjnych w całej Polsce oraz w Gruzji, Ukrainie i Armenii prowadzą, najczęściej wolontariacko, bezpłatne, interdyscyplinarne zajęcia dla chętnych dzieci oparte na wspólnym osobistym poznawaniu świata przez doświadczanie oraz zadawanie pytań. W centrum procesu edukacyjnego stoją uczniowie, a nauczyciel jest ich przewodnikiem i facylitatorem, stąd nazwa „Opiekun klubu”. Zajęcia, w których uczący się są zachęceni i wspomagani do samodzielnego wytwarzania wiedzy, zamiast – jak w szkole – do biernego przyswajania informacji płynących od nauczyciela lub z podręcznika, budują poczucie sprawczości, odpowiedzialności za proces uczenia się, a także rozwijają kompetencje przyszłości – między innymi komunikacji i współpracy oraz samodzielnego i krytycznego myślenia.

Badanie diagnostyczne przeprowadzono przy pomocy ankiety na grupie 88 nauczycieli, Opiekunów KMO¹, a badanie właściwe na grupie 20 edukatorów przy zastosowaniu techniki pogłębionego wywiadu częściowo ustrukturyzowanego. Ponadto zrealizowano warsztaty eksperckie w grupie aktywnych nauczycieli.

3. Wyniki części badawczej

Badania wskazały kilka podstawowych czynników wpływających na przełamywanie przez nauczycieli dziewiętnastowiecznych schematów nauczania. Są to: wewnętrzna motywacja do pracy, doświadczenie zawodowe, wsparcie wewnętrzne (od innych nauczycieli i dyrektorów), zewnętrzne (od instytucji edukacyjnych i rodziców), a także potrzeba rozwoju własnego i satysfakcja płynąca z obserwowania rozwoju uczniów oraz możliwość wymiany doświadczeń i inspiracji w bezpiecznym środowisku.

Potrzeba wsparcia przez środowisko wewnątrz szkoły i wokół niej to nic innego jak dążenie aktywnych, refleksyjnych nauczycieli do zachowania spójności między ich habitusem a polem zdeterminowanym przez system, na którym obowiązują określone reguły gry. Habitus i pole to pojęcia z teorii Pierre'a Bourdieu opisujące zależność między jednostkami a strukturą i dowodzącej ogromnej siły kodów kulturowych oddziałujących na jednostki oraz presji otoczenia społecznego. Nauczyciele wprowadzający zmianę uczący w inny niż powszechnie akceptowany sposób, np. wprowadzający ocenę opisową zamiast stopni, rezygnujący z zadawania pracy domowej bądź sprawdzianów narażają się na niezrozumienie kolegów i koleżanek, przełożonych, rodziców uczniów i samych uczniów. Dlatego, jeśli otoczenie nie jest wspierające, w szkole uczą inaczej, a na zajęciach pozalekcyjnych inaczej. Nie wykorzystują wiedzy i umiejętności wyniesionych z licznych kursów i szkoleń, w których tak często i chętnie uczestniczą.

Badani wskazywali jednak regularnie na możliwość rozwoju własnego jako czynnika wpływającego na zmianę obowiązującego od dziesięcioleci warsztatu pracy z transmisyjnego na aktywizujący. Ponadto, wśród najbardziej istotnych efektów uczestnictwa w programie KMO, wymieniali wyraźne zwiększenie poczucia wartości u uczniów oraz większą samodzielność u nich samych. Oznacza to, że nauczyciele, zgodnie z teorią sprawczości Margaret Archer, dzięki swojej refleksyjności nastawionej na samorozwój bądź zmianę świata

---

¹ Wyniki badań ilościowych opisano w artykule Michalska Zuzanna (2020), Refleksyjność aktywnych nauczycieli w Polsce na przykładzie edukatorów w programie KMO koordynowanym przez CNK [w:] *Rocznik Lubuski* 46, cz.2, Zielona Góra (ss.221-234).

na lepsze w określonych warunkach powinni przenosić praktyki rozwijające kompetencje przyszłości z programu KMO na lekcje szkolne. Należało stworzyć potrzebne warunki.

4. Model i narzędzia transferu praktyk

W ten sposób powstał model transferu praktyk rozwijających kompetencje przyszłości z edukacji pozaformalnej do formalnej. Nauczyciele prowadzący kluby Młodego Odkrywcy przy wsparciu praktyków edukacji, dyrektorów szkół i rodziców oraz przedstawicieli samorządów działających w sieci społeczności uczącej się stają się agentami zmiany.

Jednostki charakteryzujące się określonymi typami refleksyjności wedle typologii Margaret Archer, czyli kierowane potrzebą rozwoju bądź zmiany świata na lepsze, trafiają do społeczności programu KMO pragnąc doskonalić swoje umiejętności. Sieć funkcjonuje w ramach modelu łączącego rozwój indywidualny poszczególnych członków z rozwojem całej społeczności programu we wspólnocie i partnerstwie (Hausner 2002, s. 11). Obejmuje nie tylko edukatorów i uczniów, ale również rodziców, samorządowców oraz kilkunastu partnerów instytucjonalnych różnego typu z całej Polski i zagranicy wspierających rozwój programu. Działa w relacji, w której członkowie dzielą się doświadczeniami i dają sobie okazję do uczenia się. W sieci KMO uczą się dzieci, ale również nauczyciele i inni jej członkowie. Wymiana wiedzy i doświadczeń jest zawsze dwustronna, nikt nie jest tylko odbiorcą, ani tylko dawcą. Koordynator sieci, Centrum Nauki Kopernik, stara się zachować oddolny charakter programu i bardziej stwarzać warunki do rozwoju, niż ten rozwój odgórnie projektować. Wszyscy członkowie sieci mają w niej możliwość rozwijać kompetencje przyszłości, a także doskonalić działania rozwijające te kompetencje u innych w bezpiecznym i wspierającym środowisku. Dzięki takiemu treningowi łatwiej im przenosić zdobyte umiejętności do środowiska szkoły.

W ramach wdrożenia zaprojektowano pięć narzędzi transferu praktyk rozwijających kompetencje przyszłości i wykorzystano je w sieci społeczności uczącej się programu KMO w roku szkolnym 2020/2021. Są to: Forum KMO, czyli dwudniowa konferencja dla wszystkich członków sieci; Regiony KMO – konkurs grantowy dla partnerów regionalnych KMO na inicjatywę wspierającą Opiekunów. Mistrzowie KMO – konkurs na mistrzowski klub, źródło wymiany doświadczeń i inspiracji, Badacze KMO – realizacja projektu badawczego rozwijająca przede wszystkim krytyczne myślenie oraz cykl webinarium – Eksperci KMO.

5. Eksperci KMO – wdrożenie narzędzia w sieci KMO

Każde webinarium organizowała inna instytucja – partner regionalny sieci KMO. Spotkania trwały około dwie godziny i dawały uczestnikom możliwość zabierania głosu i zadawania pytań bezpośrednio, nie tylko na czacie. Projekt miał na celu między innymi wzmocnić sprawczość

i rozwijać refleksyjność uczestników. Pomóc im zrozumieć i doświadczyć tego, jak wiele umieją i jak wiele robią, umocnić ich w byciu ekspertami. Dlatego format nie narzuca tematu spotkania. Wskazane jest tylko, żeby składał się z trzech części: prezentacji partnera i jego oferty edukacyjnej dla nauczycieli, wystąpienia Opiekuna KMO oraz eksperta (naukowca bądź specjalisty) zaproszonego przez partnera. Osoby biorące udział w spotkaniu powinny móc zadawać pytania i uczestniczyć w dyskusji również głosowo, nie tylko na czacie. Dobre praktyki prezentowane przez Opiekunów stanowią źródło inspiracji podbudowane częścią teoretyczną.

Praktyka pokazała, że mimo stosunkowo prostych reguł format jest trudny do realizacji, przede wszystkim z powodu braku wiary we własne siły oraz niepewność zarówno przedstawicieli partnerów, jak i nauczycieli. Kiedy udawało się przełamać te lęki, przekonać organizatorów do wzięcia odpowiedzialności za format, spotkania wyzwały poczucie sprawczości i mocy, a także stanowiły źródło ciekawych inspiracji działań rozwijających kompetencje przyszłości, tym cenniejsze, że płynące od samych nauczycieli. Będące dialogiem praktyków z praktykami.

Tabela 1 Zestawienie webinarium zrealizowanych w programie KMO pod nazwą „Eksperci KMO”

Data	Partner	Temat	Liczba uczestników
Styczeń	Łódź	Opiekunka KMO z klas 1-3: Kreatywność; iluzje optyczne	39
Styczeń	Białystok	Rodzic 1-3; Matematyka	31
Luty	Kalisz	Opiekunka 4-8; Design thinking	140
Luty.	Olsztyn	Opiekunka 4-8 i klubowiczka: Nauki przyrodnicze w przysłowia	60
Marzec	Chełm	Element Regionów: Tutor i tutee, dialog partnera i Opiekunki	24
Kwiecień	Niepołomice	Opiekunka 1-3: współpraca z wolontariuszami i rodzicami, Badania Marsa	40

Kwiecień	Rzeszów	Opiekun 4-8: światło i dźwięk w tworzeniu filmów; bioróżnorodność	22
Maj	Chorzów	Opiekunka 4-8: fizyka; interdyscyplinarne eksperymentowanie	13
Maj	Bydgoszcz	Opiekunka 4-8: biologia; dydaktyka konstruktywistyczna	26

Źródło: opracowanie własne

Webinaria odbywały się do stycznia do czerwca średnio raz na dwa tygodnie, były nadawane z całej Polski, a ich tematyka była bardzo zróżnicowana i dotyczyła kształcenia na różnych poziomach edukacyjnych. W dziewięciu spotkaniach wzięło udział w sumie 395 osób.

Podsumowanie

Webinaria wpłynęły na wzrost poczucia sprawczości czynnych uczestników, a także na umocnienie sieci. Przedstawiciele partnerów regionalnych słysząc ciekawe wystąpienia Opiekunów z innych regionów zapraszali ich do kolejnych działań przez siebie realizowanych. Opiekunowie prelegenci mogli w ten sposób ćwiczyć się na kolejnych wystąpieniach. Odbiorcy spotkań podkreślali korzyść płynącą ze słuchania koleżanek i kolegów podobnych do nich i możliwość inspirowania się ich doświadczeniami. Format wytworzył pozytywne sprzężenie zwrotne dające nauczycielom inspirację oraz siłę i odwagę do stosowania praktyk wykorzystywanych przez nich na zajęciach pozalekcyjnych również na lekcjach.

Format Ekspertki KMO będzie kontynuowany w roku szkolnym 2021/2022. Wdrożenie poszczególnych narzędzi transferu jest w trakcie realizacji, a pogłębione wnioski zostaną niedługo opracowane.

Bibliografia

- Archer, Margaret S. (2013), *Człowieczeństwo. Problem sprawstwa*, Kraków: Zakład Wydawniczy NOMOS
- Archer, Margaret S. (2007), *Making our Way through the World. Human Reflexivity and Social Mobility*, Cambridge: Cambridge University Press
- Beck, Ulrich (2004), *Spoleczeństwo ryzyka. W drodze do nowoczesności*, Warszawa: Scholar
- Berliner, David C., (2008), *Research, Policy, and Practice: The Great Disconnect*, [w:] *Research Essentials: An Introduction to Designs and Practices*, New York: Hoboken, (ss. 295-326)

- Bourdieu Pierre, Passeron Jean-Claude (2006), *Reprodukcja. Elementy teorii systemu nauczania*, Warszawa: PWN
- Bourdieu Pierre, Wacquant Loïc (2001), *Zaproszenie do socjologii refleksyjnej*, Warszawa: Oficyna naukowa
- Bourdieu, Pierre (2008), *Zmysł praktyczny*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego
- Czerepaniak-Walczak, Zofia (2020), Jak zmienia się “gramatyka edukacji”? O przejawach i konsekwencjach (wymuszonej) edukacji [w:] *Forum Oświatowe* vol. 32, nr 1 (63), ss. 13-23
- Dewey, John (2005), *Szkoła, a społeczeństwo*, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”
- Dumont, Hanna (red.) (2013), *Istota uczenia się. Wykorzystanie wyników badań w praktyce*, Warszawa: Wolters Kluwer Polska SA
- Giddens, Anthony (2003), *Stanowienie społeczeństwa: Zarys teorii strukturacji*, Poznań: Zys i S-ka
- Gołębniak, Bogusława D. (2014), O „upedagogicznieniu” szkoły poprzez akademicki dyskurs edukacyjny. Ku autoetnografii, [w:] *Forum Oświatowe* 2 (53)
- Grabowska, Izabela (2015), Migracje międzynarodowe i teoria Bourdieu, [w:] *Kultura i Społeczeństwo*, nr 4, ss. 131-143
- Grabowska, Izabela (2019), *Otwierając głowy. Migracje i kompetencje społeczne*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, Uniwersytet SWPS
- Hausner, Jerzy (red.) (2020), *Poza horyzont: kurs na edukację. Przyszłość systemu rozwoju kompetencji w Polsce*, Kraków: Wydawnictwo Małopolskiej Szkoły Administracji Publicznej Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie
- Hernik Kamila (red.) (2014), *Polscy nauczyciele i dyrektorzy na tle międzynarodowym. Główne wyniki badania TALIS 2013*, Warszawa: Instytut Badań Edukacyjnych
- IBE (2011), *Raport o stanie edukacji 2010. Społeczeństwo w drodze do wiedzy*, Warszawa: Instytut Badań Edukacyjnych
- IBE (2014), *Raport o stanie edukacji 2013. Liczą się nauczyciele*, Warszawa: Instytut Badań Edukacyjnych
- Klus-Stańska, Dorota (2012), *Wiedza, która zniewala – transmisyjne tradycje w szkolnej edukacji*, [w:] *Forum Oświatowe* 1(46), Wrocław: Polskie Towarzystwo Pedagogiczne, Wydawnictwo Naukowe Dolnośląskiej Szkoły Wyższej
- Komisja Europejska (2007), *Kompetencje Kluczowe w uczeniu się przez całe życie. Europejskie ramy odniesienia*, Luksemburg: Urząd Oficjalnych Publikacji Wspólnot Europejskich
- Michalska, Zuzanna (2019), Co nauczycielom pomaga lepiej uczyć? [w:] *Konferencja Pokazać – Przekazać 2019*, Warszawa: Centrum Nauki Kopernik
- Millward Brown S.A. (2014), *Raport końcowy z badania Klubów Młodego Odkrywcy*, Warszawa: Centrum Nauki Kopernik
- Mrozowicki, Adam (2013), Człowieczeństwo: struktura i sprawstwo w teorii socjologicznej Margaret S. Archer [w:] *Człowieczeństwo. Problem sprawstwa*, Kraków: Zakład Wydawniczy NOMOS, ss. VII-XL
- Mrozowicki Adam, Nowaczyk Olga, Szlachcicowa Irena (red.) (2013), *Sprawstwo. Teorie, metody, badania empiryczne w badaniach społecznych*, Kraków: Zakład Wydawniczy NOMOS
- OECD (2005), *The Definition and Selection of Key Competencies*
- OECD (2018), *The Future of Education and Skills. Education 2030*
- Piątek, Tomasz (2015), *Doświadczenie (nie)oswojone. Stosowanie metody badawczej na lekcjach przyrody. Raport z badania ilościowo-jakościowego*, Warszawa: Centrum Nauki Kopernik

PISA (2020), *Wyniki badania 2018 w Polsce*, Raport IBE

Salomonowicz, Stanisław (1987). *Prusy. Dzieje Państwa i społeczeństwa*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie

Szacki, Jerzy (2003), *Historia myśli socjologicznej. Wydanie nowe*, Warszawa: PWN

Turner, Jonathan H. (2008), *Struktura teorii socjologicznej. Wydanie nowe*, Warszawa: PWN

Magdalena Mikołajczyk
Uniwersytet Jagielloński
e-mail: mikolajczyk.m21@gmail.com
ORCID: 0000-0002-7588-3499

Pojęcie liczby zespolonej. Kilka perspektyw dydaktycznych

The concept of the complex number. Some didactic perspectives

Streszczenie

Świat matematyki może być postrzegany na wiele różnych sposobów. Dla laików matematyka jawi się często jako nauka trudna czy niezrozumiała; dla ekspertów – jako język służący do opisu przyrody czy królowa nauk stanowiąca klucz do poznania tajemnic świata. Celem niniejszych badań jest odpowiedź na pytanie, jakie wyobrażenie matematyki kreuje się w umysłach odbiorców dwóch gatunków tekstów matematycznych tworzonych dla osób o różnych poziomach kompetencji matematycznych: laików i przyszłych specjalistów (studentów matematyki). Poruszany problem jest zagadnieniem z pogranicza matematyki i językoznawstwa. Badania prowadzone są z punktu widzenia językoznawcy, tak więc punktem wyjścia jest w nich gatunek tekstu matematycznego, punktem dojścia zaś – obraz pojęcia matematycznego utworzony w umyśle odbiorcy. Analizie poddane zostały definicje matematyczne liczby zespolonej pojawiające się w tekstach popularnonaukowych z zakresu matematyki oraz w podręcznikach akademickich dla studentów matematyki. Wyniki badań pokazują, że w zależności od gatunku tekstu, a co za tym idzie – w zależności od przewidywanych kompetencji matematycznych odbiorców – pojęcia matematyczne przedstawiane są w różny sposób, co skutkuje wykreowaniem różnych obrazów pojęć matematycznych, a także różnych wizji świata matematyki. Forma narracyjna, nasycona metaforami, porównaniami i analogiami ukazuje matematyczne pojęcia między innymi jako interesujące, zmieniające się, użyteczne w codziennym życiu i łatwe do zrozumienia. Forma wykładowa i ćwiczeniowa wykorzystywana w podręcznikach ukazuje te same pojęcia między innymi jako utrwalone, niezmiennie, definiowalne, przydatne głównie do rozwiązania zadań lub rozwikłania matematycznych problemów. Powyższy fakt może być wykorzystany między innymi w procesach nauczania-uczenia się oraz tworzenia tekstów matematycznych. Okazuje się bowiem, że opracowanie językoznawcze takich tekstów może być przydatne w procesie kreowania różnorodnych, często pozostających we wzajemnych konfliktach wyobrażeń matematyki. Założeniami badawczymi do dalszych prac są hipotezy, że podobne wnioski da się zaobserwować podczas analizy innych pojęć matematycznych, a także innych gatunków tekstów, takich jak zeszyty studenckie, artykuły naukowe czy kanały popularyzujące wiedzę matematyczną.

Słowa kluczowe: dydaktyka matematyki, popularyzacja matematyki, definicja, tekst matematyczny, pojęcie matematyczne.

Key words: didactics of mathematics, popularization of mathematics, definition, mathematical text, mathematical concept.

Wstęp

W literaturze z zakresu dydaktyki matematyki pisze się wiele o sposobach definiowania obiektów matematycznych, rzutujących na sposób budowania pojęć matematycznych². Niniejszy artykuł porusza problem pojęć matematycznych z nieco innej, językoznawczej perspektywy, kładąc nacisk nie na sam proces definiowania, a to, co stoi za nim – na obraz

---

²Zob. Krygowska Z., *Zarys dydaktyki matematyki*; Wróbel D., *Niedefinicyjne wprowadzanie pojęć matematycznych na zajęciach dla cudzoziemców*; Duda R., *Uwagi o materii matematycznej i roli pojęć matematycznych*; Krówczyński M., Żeromska A., *Obiekty graniczne definicji matematycznych niezgodne z intuicyjnym obrazem definiendum na przykładzie ekstremum lokalnego funkcji*.

pojęcia³ (Bugajska 2006), jaki tworzy się w umyśle odbiorcy po poznaniu konkretnej definicji. Ten sposób podejścia do problemu łączy się z teorią językowego obrazu świata, która u swych podwalin stawia kwestię zależności pomiędzy językiem a obrazem rzeczywistości, tu: pomiędzy językiem tekstu matematycznego a obrazem matematycznego pojęcia.

Wiele badań pokazuje, że pojęcia matematyczne mogą mieć wiele różnych definicji i form, mimo iż sama matematyka jawi się zazwyczaj jako nauka jednoznaczna. Okazuje się, że wybór definicji „*stanowi pewnego rodzaju umowę między nauczycielem a uczniem*” (Krówczyński, Żeromska 2018), przy czym formy definicji mogą ulegać modyfikacjom. Następstwem tego są różne wyobrażenia pojęć, a idąc dalej: różne wyobrażenia matematyki: od zbioru twierdzeń czy równań poprzez język służący do opisu przyrody aż do nauki stanowiącej klucz do poznania świata.

Celem tego artykułu jest ukazanie tych różnych obrazów jednego pojęcia matematycznego, tj. liczby zespolonej⁴ będących następstwem wyboru różnych form definicji. Analizie poddano dziesięć definicji pojawiających się w tekstach reprezentujących dwa gatunki: tekstach popularnonaukowych (książkach popularyzujących matematykę) przeznaczonych dla laików oraz tekstach dydaktycznonaukowych (podręcznikach i skryptach) tworzonych dla przyszłych specjalistów, studentów matematyki.

1. Najważniejsze teorie

Mimo iż celem artykułu jest analiza obrazu pojęć, a nie procesu ich kształtowania czy samych form definicji, konieczne jest krótkie przedstawienie głównych podziałów i teorii związanych z omawianym zagadnieniem, ponieważ stanowią one konieczną bazę interpretacyjną. W dydaktyce matematyki wskazuje się więc m.in. następujące **fazy kształtowania obrazu pojęcia**: faza motywacji (zainteresowanie problemem), etap modeli (doświadczenia), podniesienie abstrakcji (głębszy wgląd w pojęcie) i etap krystalizacji (stworzenie sieci powiązań) (Hejny 1997). Kolejna teoria ukazuje trzy **poziomy materii** matematycznej, tj. koncepcje, pojęcia i teorie, przy czym pojęcia są rozumiane jako elementy wyróżnione, choć niekoniecznie definicyjnie, rozumiane jednak na tyle precyzyjnie, że można nimi jednoznacznie operować (Duda 2012). W celu kontroli rozumienia pojęć matematycznych wyróżnia się cztery **poziomy rozumienia**: poziom definicyjny, lokalnej komplikacji,

---

3 Inne nazwy obrazu pojęcia funkcjonujące w dydaktyce matematyki to „koncepcja pojęcia” lub „portret pojęcia”.

4 Wybór pojęcia liczby zespolonej wynika z tego, że liczba jest obiektem podstawowym w matematyce, natomiast jej konkretny typ, liczba zespolona, jest dostępny poznawczo dla laika i znany przyszłym specjalistom jako pojęcie pojawiające się na pierwszym roku studiów matematycznych. Sytuacja ta sprawia, że będziemy mieć do czynienia z pojęciem stosunkowo mało skomplikowanym, możliwym do analizy, a jednocześnie wykraczającym poza badania szkolnej dydaktyki matematyki.

uogólnienia i rozumienie strukturalne (Krówczyński, Żeromska 2018). Z tą teorią wiąże się podział na trzy kolejne **etapy kształtowania pojęcia**: predefinicyjny, definiowania i postdefinicyjny, przy czym zwraca się uwagę na to, że nie zawsze wszystkie te etapy są w procesie nauczania osiągnane i opracowywane (Powązka 2017). Znane są także trzy **systemy** odpowiedzialne za powstanie reprezentacji poznawczej: enaktywny (operacje fizyczne na obiektach), ikoniczny (powstanie reprezentacji umysłowych) oraz symboliczny (operowanie symbolami), natomiast z tymi systemami związane są następnie **typy definicji**, kolejno: potoczne, pogładowe i formalne (Zarzycki 2019). Można zwrócić także uwagę na **typy pojęć** w zależności od ich relacji z definicją: wyróżniamy więc pojęcia niedefiniowalne (pierwotne), celowo pomijające definicje formalne, definiowane formalnie po przejściu przez fazę przeddefinicyjną oraz od początku definiowane formalnie (Krówczyński, Żeromska 2018). Piszemy także o roli **intuicji pierwotnej** w kształtowaniu pojęć, a także jej podtypach: intuicjach przedłużonych, wyrafinowanych, rekurencji czy algebry (Krówczyński, Żeromska 2018), związkach pomiędzy pojęciami pierwotnymi a naukowymi (Krajna, Małkiewicz, Sujak-Lesz 2005) oraz o roli obiektów granicznych w formułowaniu obrazu pojęcia (Krówczyński, Żeromska 2018). Z kolei wybitna badaczka dydaktyki matematyki, Zofia Krygowska, zwracała uwagę na dwie nierozłącznie ze sobą powiązane **drogi wprowadzania pojęć** definiowanych: „1. podanie definicji przez nauczyciela i zilustrowanie jej odpowiednimi przykładami; 2. organizacja aktywności ucznia, w wyniku której uczeń sam pojęcie konstruuje, a następnie definiuje” (Krygowska 1977, s. 79).

2. Definicje popularnonaukowe⁵

Analiza form matematycznych została podzielona na dwie części: definicje popularnonaukowe oraz definicje dydaktycznonaukowe liczby zespolonej (dalej: LZ). Analizie zostały poddane trzy główne elementy składające się na obraz pojęcia LZ: sama forma definicji, kontekst, w jakim się ona znajduje oraz dodatkowe określenia pojęcia definiowanego, które pojawiają się w poszczególnych tekstach najczęściej. Dopiero takie całościowe spojrzenie pozwala ukazać pełen obraz pojęcia matematycznego.

P1 (Strogatz)⁶: Pierwsza definicja popularnonaukowa (dalej P1) znajduje się w rozdziale „Relacje”, podrozdziale „Pierwiastki”. Występuje więc powiązanie z rozdziałami wcześniejszymi lub późniejszymi, opisującymi inne relacje matematyczne. Definicja ma formę

---

⁵ Używając sformułowania „definicja”, dokonuję świadomego uproszczenia, mając na myśli także predefinicje czy opisy niepretendujące do miana definicji matematycznej.

⁶ Źródło: Strogatz, S. (2012). *Szczęśliwy X. Matematyka na co dzień*. Warszawa: Wydawnictwo PWN, s. 61–68.

geometryczną: autor zaznacza na diagramie Arganda punkt $2 + 3i$ i podpisuje go w następujący sposób: „*To są właśnie liczby zespolone. Nazwa wskazuje, że dwa rodzaje liczb, rzeczywiste i urojone, połączyły się i utworzyły nową, hybrydową liczbę*”. Jest to definicja deiktyczna, inaczej ostensywna (Wróbel 1991) – dowiadujemy się z niej, jak można LZ zaznaczyć na diagramie oraz z jakich dwóch elementów się składa. Nacisk położony jest także na etymologię słowa. Określenia, z jakimi mamy do czynienia w definicji P1 możemy podzielić na kilka grup.

- cel – „stanowią zwieńczenie systemów liczbowych”⁷;
- wyobraźnia – „możemy ją pomieścić w wyobraźni”;
- użyteczność – „niezbędne właściwie dla wszystkich inżynierów”;
- nacechowanie melioratywne – „są lepsze od innych liczb”;
- niestandardowość / analogia – „jest dziwniejsza od zera i wielu innych liczb”, ale jednocześnie „cieszą się wszystkimi własnościami liczb rzeczywistych”.

Podsumowując, obraz LZ wyłaniający się z definicji P1 jest następujący: wymaga ona wyobraźni i wiary, jest to coś wyczekiwanego; jest wspaniała, lepsza od innych liczb, ale analogicznie działająca, zanurzona w pewnym kontekście oraz stosowana w inżynierii. Ma definicję deiktyczną, geometryczną, stanowi połączenie dwóch liczb, dające formę zespoloną (zapisaną symbolicznie).

P2 (Crilly)⁸: Definicja druga znajduje się w rozdziale „Liczby urojone”, a następne części tekstu to „Liczby pierwsze”, „Liczby doskonałe” i „Liczby Fibonacciego”, mamy więc do czynienia z rozbudowaną siecią powiązań. Definicja ma następującą formę: „Liczby zespolone, liczby postaci $a + bi$ ”, a więc jest bardzo uboga, ale jednocześnie zawiera, w przeciwieństwie do P1, elementy formalnej definicji. Najczęściej pojawiające się określenia tworzące obudowę tej definicji można podzielić na następujące kategorie:

- zabawa, zainteresowanie – „Czasem wyobrażam sobie, że na moim koncie bankowym czeka na mnie milion euro – i bez wątpienia jest to *liczba urojona*”;
- analogia – „stanowią one taki sam element naszej codzienności jak liczby 5 lub π ”;
- stawianie wymagań – „powołujemy je do istnienia dzięki aktowi umysłu”;
- użyteczność – „nierzeczywiste liczby o rzeczywistych zastosowaniach”;
- nacechowanie melioratywne – „są zwieńczeniem systemu liczb rzeczywistych do systemu doskonalszego”.

⁷Poszczególne grupy zostały wyłonione na podstawie wielu podobnych do siebie przykładów; na rzecz skracania wywodu do każdej grupy został jednak przyporządkowany jedynie jeden, najbardziej reprezentatywny.

⁸ Źródło: Crilly T. (2019). *Matematyka. 50 idei, które powinieneś znać*. Warszawa: Wydawnictwo PWN, 41–47.

Obraz pojęcia utworzonego na podstawie definicji drugiej jest następujący: LZ jest kolejnym, analogicznym do wcześniej poznanych typem liczby, jednocześnie jest w pewien sposób doskonalsza, wymaga od nas wysiłku umysłowego, jest stosowana w życiu codziennym i ma symboliczną, algebraiczną definicję: $a + bi$.

P3 (Sawyer)⁹: Następną definicja znajduje się w dwóch miejscach, jednak nie wykazuje bezpośredniego związku z innymi fragmentami tekstu. Ma następującą formę: „*Możemy operację $a+bi$ przedstawić jako obrót o pewien kąt i następujące po nim wydłużenie*”. Widać, że jest to ujęcie geometryczne, związane z wykorzystaniem w fizyce czy innych naukach ścisłych, bazujące na trygonometrii, a nie, jak do tej pory, na algebrze. Dodatkowe określenia możemy podzielić na następujące kategorie:

- operator – „nie możemy myśleć o niej jak o zwykłej liczbie”, „to operator”;
- użyteczność – „pomaga nam zrozumieć zagadnienia dotyczące sinusa i cosinusa”;
- odmitologizowanie – „nie ma w nich nic tajemniczego”;
- obrazowość – „są Kopciuszkami matematyki”.

Obraz trzeciego pojęcia LZ jest następujący: LZ to operator, wiąże się z operacją, obrotem, trygonometrią; stosowana jest w naukach ścisłych i nie jest w niczym dziwniejsza niż inne liczby. Ma definicję trygonometryczną, geometryczną.

P4 (Ciesielski, Pogoda)¹⁰: Następną definicja znajduje się w rozdziale pierwszym i jest bezpośrednio powiązana ze wzorem $e^{i\pi} + 1 = 0$, którego opis już na wstępie jest przedstawiony jako główny cel autorów. Również w zakończeniu matematycy powracają do wspomnianego wzoru: tak więc definicja LZ pojawia się w książce dlatego, że stanowi część jakiejś całości, nie jest więc traktowana jak osobny byt, bezpośrednio wiążąc się z liczbami e i π (opisywanymi w dalszych częściach). Definicja ma następującą formę: „*Liczby zespolone możemy sobie wyobrazić jako punkty płaszczyzny – jest to naturalne uogólnienie liczb rzeczywistych, które interpretujemy jako punkty prostej (w tym przypadku poziomej). Liczbę zespoloną z możemy zapisać jako parę (a, b) lub $a+bi$, gdzie i definiujemy jako liczbę taką, że $i^2 = -1$* ”. Dodatkowe określenia można pogrupować w następujący sposób:

- możliwości – „stwarza wiele innych możliwości”;
- użyteczność – „możemy dzięki nim rozwiązywać inne, dodatkowe równania”;
- analogia – „prawdziwe pozostają prawa i wzory znane nam ze struktury "węższej"”.

---

⁹ Źródło: Sawyer W. W. (1974). *Matematyka nauką przyjemną*. Warszawa: Wydawnictwo Wiedza Powszechna, s. 290–308.

¹⁰ Źródło: Ciesielski K., Pogoda Z. (1997). *Diamenty matematyki*, Wydawnictwo: Prószyński i S-ka, s. 5–21.

Obraz czwarty LZ jest następujący: LZ to część wzoru, otwiera nowe możliwości, jest stosowana w matematyce, można ją sobie bez trudu wyobrazić. Ma definicję geometryczną, a także algebraiczną.

2.1. Wnioski

Przedstawione formy LZ pozwalają wysunąć kilka wniosków. Po pierwsze, definicje LZ zawarte w tekstach popularnonaukowych są różnorodne: możemy mieć do czynienia z formą geometryczną, algebraiczną i opisową (P1)¹¹. Dodatkowe informacje pojawiające się w obudowie definicji zazwyczaj mają na celu zainteresowanie odbiorcy: ukazanie ciekawostek, historii czy zastosowania. Elementy obudowy są bardzo zróżnicowane i zależą w dużej mierze od celów autorów lub idei książki. Tak więc zwraca się uwagę na zastosowanie LZ, jednak obszar tego zastosowania jest poszerzany: począwszy od innych działów matematyki, a skończywszy na życiu codziennym. LZ może być zawarta w sieci powiązań, wiążąc się z liczbami rzeczywistymi, lub może tego powiązania nie być; może być analogiczna do innych liczb lub postrzegana jako zupełnie nowy typ; można także próbować nacechować ją dodatnio lub nie; może jawić się jako sprzeczna z wyobraźnią lub możliwa do wyobrażenia, wymagająca wyobraźni, wysiłku intelektualnego, mityzowana lub całkiem przyziemna. Obrazy LZ w tym gatunku tekstu są więc bardzo różnorodne, czasem wręcz ze sobą sprzeczne.

Definicje formalne ustępują często na rzecz definicji potocznych czy poglądowych. Zwraca się dużą uwagę na fazę motywacji, rzadziej modeli oraz krystalizowania pojęć, brakuje zaś fazy abstrakcji. Ciekawe jest to, że mimo braku abstrakcji na wysokim poziomie, próbuje się stworzyć czwarty, strukturalny poziom rozumienia, nawiązując do innych rozdziałów. Jeśli chodzi o drogę wprowadzania pojęć, to jest ona bliższa samodzielnemu konstruowaniu pojęcia przez ucznia niż podawaniu gotowej definicji, jednak aktywność odbiorcy tekstu jest oczywiście bardzo ograniczona, głównie do podążania za tokiem myślowym autora.

3. Definicje dydaktycznonaukowe

Ze względu na to, że definicje dydaktycznonaukowe są niejednokrotnie bardzo długie, a także łączą się z innymi pojęciami matematycznymi, tworząc obszerne obudowy tekstowe, pozwalam sobie zamieścić w pracy jedynie definicje LZ, bez przytaczania całych fragmentów tekstów.

---

¹¹ Formy te wiążą się z dwiema reprezentacjami liczby zespolonej: Gaussa, w której LZ traktowana jest jako punkt płaszczyzny euklidesowej, oraz Hamiltona, w której LZ pojmowana jest jako para liczb.

D1 (Jankowski, Szkapiak)¹²: Pierwsza definicja dydaktycznonaukowa znajduje się w rozdziale „Liczby zespolone”, nie łącząc się z poprzednimi ustępami. LZ w tym ujęciu ma następującą definicję: „Zbiorem liczb zespolonych nazywamy zbiór uporządkowanych par liczb rzeczywistych $C \stackrel{\text{def}}{=} \{(x, y): x, y \in R\}$ ”. Jeśli chodzi o obudowę, to zawiera ona dodatkowe informacje na temat równości liczb oraz działań, jakie możemy na nich wykonywać i opisu interpretacji geometrycznej. Podane są także informacje na temat utożsamiania LZ z punktami na płaszczyźnie lub wektorami kolumnowymi, posiadania części rzeczywistej i urojonej oraz możliwości dodawania i mnożenia oraz ich równości.

D2 (Piechaczek)¹³: Definicja druga także zawarta jest w rozdziale „Liczby zespolone”, po tematach, które nie wiążą się bezpośrednio z tym zagadnieniem. Widzimy jednak chęć powiązania tego tematu z liczbami rzeczywistymi: autor pisze, że liczby zespolone są rozszerzeniem zbioru liczb rzeczywistych. LZ to „każdy symbol postaci $a + bi$, gdzie $a, b \in R$ ”. W obudowie mamy, podobnie jak w D1, informacje na temat działań, równości, posiadania części rzeczywistej i urojonej, a także, dodatkowo, sposobów oznaczania (jako z, z_1, u, w itp.) i nazewnictwa. Mamy tu także próbę poszerzenia tego pojęcia o przypadek graniczny (każda liczba rzeczywista i urojona to przypadek LZ).

D3 (Topp)¹⁴: Kolejny obraz także znajduje się w rozdziale zatytułowanym „Liczby zespolone”, po rozdziale, w którym była mowa o podstawowych strukturach algebraicznych – budowana jest więc pomiędzy kolejnymi pojęciami sieć powiązań. LZ ma następującą definicję: „Elementy zbioru C z równością (2.1) oraz działaniami dodawania i mnożenia określonymi wzorami (2.2) i (2.3)) nazywamy liczbami zespolonymi”. Na początku zostają więc wprowadzone działania i wzory, a dopiero później definicja, co jest nowością w porównaniu do D1 i D2. Następnie przechodzi się do określenia, czym jest liczba rzeczywista i urojona, sposobu zapisu, rysu historycznego (próba zaciekawienia odbiorcy poprzez informacje na temat tego, kto wprowadził pojęcie) oraz płynne przejście do rozwinięcia zagadnienia ciała, co także jest elementem nieobecnym w D1 i D2.

D4 (Cygan)¹⁵: Czwarta definicja ma następującą postać: „Zbiór liczb zespolonych zdefiniujemy następująco: $C := \{a + bi, a, b \in R\}$. Symbol i oznaczać będzie dla nas taki element, który spełnia zależność: $i \cdot i = -1$. Każdy element tego zbioru nazywamy liczbą zespoloną”. Ta definicja znajduje się w rozdziale „Działaniach na zbiorach liczbowych”.

---

¹² Źródło: Jankowski L., Szkapiak G. (2004). *Algebra Liniowa*, s. 65–71.

¹³ Źródło: Piechaczek P. (2007). *Skrypt z Algebry Liniowej 1*. Wrocław, s. 122–128.

¹⁴ Źródło: Topp J. (2012). *Algebra liniowa*. Gdańsk, s.21–24.

¹⁵ Źródło: Cygan E. (2011). *Algebra I Notatki do wykładu w semestrze zimowym 2010/2011*, s. 2.

Pierwszym podrozdziałem jest „I. Przykłady liczbowe – rzeczywiste”, kolejnym właśnie „II. Zbiór liczb zespolonych”, a następnie „III. Działania w zbiorach macierzy”. Widać więc bezpośrednią zależność pomiędzy pojęciami – celem głównym jest bowiem przedstawienie różnych typów działań, innym w każdej z tych grup. Następnie dowiadujemy się, że LZ można dodawać i mnożyć oraz że ma ona część rzeczywistą i urojoną; dalej przechodzi się do opisu działań, nazewnictwa, interpretacji geometrycznej, oraz – co jest nowością w naszym zestawieniu – sprzężenia i modułu. Wybór ostatnich dwóch elementów podyktowany jest znowu celem głównym, czyli opisem działań.

3.1 Wnioski

W przypadku tekstów dydaktycznonaukowych można zaobserwować mniejsze rozbieżności w obrazie pojęcia LZ niż w przypadku definicji popularnonaukowych. Już najbliższy rodzaj, *genus proximus* definicji, może być różny – LZ może być definiowana jako para liczb (zgodnie z koncepcją Hamiltona), symbol, element ciała C lub punkt na płaszczyźnie (zgodnie z koncepcją Gaussa). Elementy obudowy, inaczej niż w tekstach popularyzatorskich, nie zawierają informacji na temat zastosowania, historii czy prób zaciekawienia odbiorcy. Występują oczywiście dodatkowe informacje, takie jak opisy innych pojęć matematycznych, działań, związków z innymi działami, przykłady, wzory, jednak są one obecne w większości form, a więc nie tworzą znacznych rozbieżności w obrazach LZ.

Ważnymi fazami kształtowania obrazu pojęcia są fazy abstrakcji i krystalizowania sieci powiązań, nieistotna jest zaś faza motywacji (wyjątek to D3). Brakuje predefinicyjnego etapu kształtowania pojęcia. Jeśli chodzi o drogę wprowadzania pojęć, to jest ona podawaniem gotowej definicji, nie angażując w żaden sposób odbiorcy (ćwiczenia bazujące na definicji pojawiają się w dalszych partiach tekstu). Definicja jest zawsze formalna, nigdy potoczna, czasem poparta poglądowną.

Podsumowanie – pojęcie liczby zespolonej w ujęciu laika i przyszłego specjalisty

Analiza definicji LZ i określeń ją obudowujących występujących w tekstach popularnonaukowych i dydaktycznonaukowych pozwala wysnuć szereg różnic pomiędzy obrazami pojęć. LZ pojawiająca się w tekstach z pierwszej grupy jest interesująca, fascynująca, często magiczna i wywołująca pozytywne emocje. Jest to obiekt zmieniający się, odkrywany w procesie; często ukazywana jest historia odkrycia ostatecznej formy, przez co pojęcie to jawi się jako dynamiczne. LZ jest w tym ujęciu używana nie tylko w matematyce czy naukach ścisłych, ale także w życiu codziennym. Do jej opisu wykorzystywana jest narracja, pełna interesujących metafor, porównań, obrazów, epitetów czy gier językowych.

Obraz LZ obecny w tekstach dydaktycznonaukowych jest mniej różnorodny. Pojęcie to jest ukazane jako utrwalone, niezmiennie, możliwe do zdefiniowania. Wykorzystuje się je podczas rozwiązywania matematycznych problemów. Definicje są zarówno trygonometryczne, jak i algebraiczne czy geometryczne, zawsze jednak są to definicje formalne. Struktura rozdziałów, w których znajdują się te definicje, jest powtarzalna, podzielona na określone fragmenty: definicje, twierdzenia, przykłady itp., przez co samo pojęcie jest jednym z elementów schematycznej struktury.

Przypuszcza się, że podobne wnioski da się zaobserwować podczas analizy innych pojęć matematycznych, a także innych gatunków tekstów matematycznych. Oczywiście jest, że definicje popularnonaukowe są zazwyczaj bardziej atrakcyjne niż definicje dydaktycznonaukowe, jednak należy zwrócić uwagę na zagrożenie zubożenia tych pojęć. Matematyk musi znać definicje formalne, których w tekstachularyzatorskich często nie ma, a więc teksty te nie mogą być jedynym źródłem wiedzy dla studentów. Jednocześnie definicje dydaktycznonaukowe są często pozbawione fazy motywacji czy etapu predefinicyjnego, a także narzucone z góry, bez poprzedniej samodzielnej refleksji odbiorcy tekstu. Obraz pojęcia może być więc także w tekście dydaktycznonaukowym zubożony: w tym przypadku o intuicję, sieć powiązań czy po prostu o motywację do odkrywania nowych teorii. Jest to z całą pewnością negatywne zjawisko, będące następstwem dążenia do skrótowości i schematyzacji tekstu matematycznego, mogącym skutkować brakami głębokiego rozumienia pojęć matematycznych. Co więcej, tak duże rozbieżności pomiędzy różnymi obrazami matematycznych pojęć mogą budzić niepokój, przekładać się bowiem mogą na frustracje czy niepowodzenia matematyczne. Zaleca się więc zwrócenie uwagi na łączenie tych obrazów w spójne całości poprzez ukazywanie różnorodnych definicji pochodzących z różnorodnych gatunków tekstowych.

Bibliografia

- Bugajska, B. (2006). Struktura obrazu pojęcia matematycznego. *Matematika v škole dnes a zajtra*, 21–29.
- Ciesielski K., Pogoda Z. (1997). *Diamenty matematyki*, Wydawnictwo: Prószyński i S-ka.
- Crilly T. (2019). *Matematyka. 50 idei, które powinieneś znać*. Warszawa: Wydawnictwo PWN.
- Cygan E. (2011). *Algebra I Notatki do wykładu w semestrze zimowym 2010/2011*.
- Duda, R. (2012). Uwagi o materii matematycznej i roli pojęć matematycznych. *Filozofia Nauki*, 20(3 (79)), 83–98.
- Jankowski L., Szkapiak G. (2004). *Algebra Liniowa*.
- Hejny M. (1997). Rozwój wiedzy matematycznej. *Dydaktyka Matematyki* 19, 15–28.

Krajna, A., Małkiewicz, E., & Sujak-Lesz, K. (2005). Wiedza potoczna ucznia i jej wykorzystanie w edukacji. *Wokół pedagogiki ucznia w centrum, MarMar Centrum Edukacji Nauczycielskiej Uniwersytetu Wrocławskiego*, 195–206.

Krówczyński M., Żeromska A. (2018). Obiekty graniczne definicji matematycznych niezgodne z intuicyjnym obrazem definiendum na przykładzie ekstremum lokalnego funkcji. *Prace monograficzne z dydaktyki matematyki*.

Krygowska Z. (1977). *Zarys Dydaktyki Matematyki, Część 3*, Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.

Piechaczek P. (2007). *Skrypt z Algebry Liniowej 1*. Wrocław.

Powązka, Z. (2017). O badaniach nad kształtowaniem się u studentów matematyki podstawowych pojęć analizy matematycznej. *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis/ Studia ad Didacticam Mathematicae Pertinentia*, 5, 105–119.

Sawyer W. (1974). *Matematyka nauką przyjemną*. Warszawa: Wydawnictwo Wiedza Powszechna.

Strogatz, S. (2012). *Szczęśliwy X. Matematyka na co dzień*. Warszawa: Wydawnictwo PWN.

Topp J. (2012). *Algebra liniowa*. Gdańsk.

Wróbel D. (1991). Niedefinicyjne wprowadzanie pojęć matematycznych na zajęciach dla cudzoziemców. *Acta Universitatis Lodziensis. Kształcenie polonistyczne cudzoziemców* 3, 63–74.

Ewa Ostrycharz^{1,2,3}

ewa.ostrycharz@phd.usz.edu.pl

ORCID: 0000-0003-3378-1467

Małgorzata Blatkiewicz^{1,3}

blatkiewicz.malgorzata@gmail.com

ORCID: 0000-0001-5506-2397

Beata Hukowska-Szeematowicz^{1,3}

beata.hukowska-szeematowicz@usz.edu.pl

ORCID: 0000-0002-2776-2799

¹Instytut Biologii, Uniwersytet Szczeciński, Szczecin, Polska

²Szkoła Doktorska Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin, Polska

³Centrum Biologii Molekularnej i Biotechnologii, Uniwersytet Szczeciński, Szczecin, Polska

Ekspresja głównego regulatora przeciwzapalnego IL-10 w przebiegu zakażenia *Lagovirus europaeus* GI.1/RHDV (Rabbit Hemorrhagic Disease Virus)

Expression of the master anti-inflammatory regulator IL-10 during *Lagovirus europaeus* GI.1/RHDV (Rabbit Hemorrhagic Disease Virus) infection

Streszczenie

Główny regulator przeciwzapalny IL-10 ma kluczowe znaczenie dla ochrony gospodarza przed uszkodzeniem narządów podczas ostrych faz odpowiedzi immunologicznej. Biologiczna rola IL-10 związana jest z zapobieganiem uszkodzenia tkanek w wyniku infekcji i stanu zapalnego. Celem niniejszego badania była analiza ekspresji genu kodującego *IL-10* w tkance wątroby i tkance limfatycznej – śledzionie, u królików eksperymentalnie zakażonych *Lagovirus europaeus*, genotyp GI.1/RHDV (Rabbit Hemorrhagic Disease Virus), wariant GI.1a (RHDVa). Ekspresję *IL-10* analizowano za pomocą zestawu TaqMan® Real-Time PCR Assays. Przeprowadzone analizy wykazały 27-krotny wzrost ekspresji *IL-10* w tkance wątrobowej zwierząt zakażonych w porównaniu do grupy kontrolnej ($p=0.01$). Podczas gdy w śledzionie zaobserwowano 38-krotny wzrost ekspresji *IL-10* u zwierząt zakażonych w porównaniu do grupy kontrolnej ($p \leq 0.0001$). Śmiertelność zwierząt wyniosła 100%. Zwiększona ekspresja *IL-10* w tkankach zakażonych zwierząt wydaje się odzwierciedlać nadmiernie nasiloną lokalną reakcję zapalną i wpływa na zahamowanie produkcji cytokin przez naciekające do tkanek komórki zapalne.

Słowa kluczowe: interleukina 10 (IL-10), wątroba, śledziona, *Lagovirus europaeus*, wirus krwotocznej choroby królików (RHDV), krwotoczna choroba królików (RHD), odpowiedź przeciwwirusowa.

Summary

IL-10 as a primary anti-inflammatory regulator is crucial to protect the host organism from organs damage during the acute phases of the immune response. The biological role of IL-10 is related to preventing tissue damage from infection and inflammation. The present study aimed to quantify *IL-10* expression patterns in liver tissue and lymphoid tissue-spleen of rabbits experimentally infected with *Lagovirus europaeus*, genotyp GI.1/RHDV (Rabbit Hemorrhagic Disease Virus), variant GI.1a (RHDVa). TaqMan®Real-Time PCR Assays has been used to analyze the expressions of *IL-10*. Within the liver tissue of RHDV infected rabbits, IL-10 mRNA level was sharply increased (27-fold, $p=0.01$). Meanwhile, in spleen tissue has been observed 38-fold increase of IL-10 mRNA expression level compared to the control group ($p \leq 0.0001$). The mortality rate of the animals was 100%. The increased expression of IL-10 in tissues of infected animals seems to represent an excessively intense local inflammatory response and inhibits cytokine production by tissue infiltrating inflammatory cells.

Key words: interleukin 10 (IL-10), liver, spleen, *Lagovirus europaeus*, rabbit hemorrhagic disease virus (RHDV), rabbit hemorrhagic disease (RHD), antiviral response.

Wstęp

Lagovirus europaeus, genotyp GI.1/RHDV (Rabbit Hemorrhagic Disease Virus), należy do rodziny *Caliciviridae*. (Le Pendu i in. 2017). RHDV jest bezotoczkowym wirusem RNA o pojedynczej nici i dodatniej polaryzacji (Abrantes, van der Loo, Le Pendu, Estaves 2012). Kapsyd wirusa ma średnicę 35-40 nm i składa się z 90 kapsomerów zbudowanych z dimerów białka kapsydu VP60 (Chen, Neill, Estes, Pradas, 2006). Wewnątrz kapsydu znajduje się RNA genomowe (gRNA) oraz dodatkowe specyficzne RNA nazwane subgenomowym (sgRNA) kodujące białko kapsydu i białko VP10 zwiększające poziom replikacji i sprzyjające apoptozie komórek docelowych dla wirusa (Liu i in. 2008; Meyers, Wirblich, Thiel 1991; Meyers, Wirblich, Thiel 2000). Dodatkowo badania wykazały, że niestrukturalne białko NSP6 może powodować apoptozę komórek gospodarza i uczestniczyć w patogenezie RHD (Chen i in. 2019). RHDV uważany jest za wirus hepatotropowy – wykazujący tropizm do komórek wątroby. Jego replikacja zachodzi głównie w hepatocytach, a antygen GI.1 można wykryć w tych komórkach już 12 godzin po zakażeniu (Vallejo i in. 2014). Antygeny wirusowe wykryto również w komórkach linii monocytarno-makrofagowej, w tym komórkach Kupffera i makrofagach wewnątrznaczyniowych, ale najczęściej antygeny poza wątrobą można wykryć w śledzionie, płucach oraz nerkach (Alexandrov i in. 1992; Ramiro-Ibanez, Martin-Alonso, Garcia Palencia, Parra, Alonso 1999). RHDV po raz pierwszy odnotowano w 1984 roku w Chinach (Liu, Xue, Pu, Qian, 1984) i w ciągu kilkudziesięciu lat rozprzestrzenił się na całym świecie, powodując śmierć królików na masową skalę. Wirus ten jest czynnikiem etiologicznym wirusowej krwotocznej choroby królików (RHD), która jest ostrą, zapalną, wysoce zakaźną i śmiertelną chorobą dla tych zwierząt (Abrantes, van der Loo, Le Pendu, Estaves 2012; Mitro, Krauss 1993). RHD charakteryzuje się głównie ostrym uszkodzeniem wątroby i rozsiałym wykrzepianiem wewnątrznaczyniowym (DIC) (Alonso i in. 1998). W obrazie histopatologicznym wątroby obserwuje się hepatocyty o morfologii nekrotycznej i apoptotycznej oraz nacieki zapalne bogate w granulocyty (Park, Lee, Itakura 1995; Jung, Lee, Tai, Park, Lee 2000). Innymi narządami ulegającymi uszkodzeniu w przebiegu RHD są śledziona, płuca i nerki. W organach tych stwierdza się również ogniska zapalne bogate w neutrofile, przekrwienia i krwotoki powstałe w przebiegu DIC prowadzącego do niewydolności narządowej oraz apoptozę komórek (Abrantes, van der Loo, Le Pendu, Estaves 2012; Alonso i in. 1998; Marcato i in. 1991). W płucach obserwuje się głównie obrzęk, krwotoki wewnątrz pęcherzykowe i okołonaczyniowe (Semerjyan i in., 2019). Martwica limfoidalna śledziony i węzłów chłonnych jest kolejną charakterystyczną zmianą w RHD (Belz, 2004). Dodatkowo można również zaobserwować hialinowe (szklistopodne) zmiany w bogatej w makrofagi

tkance łącznej śledziony i naciek eozynofików w obrębie guzków śledziony (Fuchs, Weissenbock 1992). W obrazie histologicznym można zaobserwować kłębuszkowe zapalenie nerek (Campagnolo i in. 2003). W przebiegu choroby obserwuje się też ubytek limfocytów T i B w wątrobie i śledzionie, który powoduje upośledzenie odpowiedzi immunologicznej i śmiertelną progresję choroby w ciągu 2-3 dni (Xu, Chen 1989; Marques, Costa-E-Silva, Agnas, Teixeira, Ferreira 2010).

Wytworzenie skutecznej odpowiedzi immunologicznej na infekcję, przy jednoczesnym ograniczeniu uszkodzenia tkanek, wymaga równowagi między odpowiedzią prozapalną i przeciwzapalną. Interleukina 10 (IL-10) jest silną cytokiną przeciwzapalną, która odgrywa kluczową rolę w zapobieganiu powstawania nadmiernego stanu zapalnego lub chorób autoimmunologicznych (Kuhn, Lohler, Rennick, Rajewsky, Muller 1993; Sabat i in. 2010). Niedobór lub nieprawidłowa ekspresja IL-10 może nasilać odpowiedź immunologiczną gospodarza w odpowiedzi na patogeny (Sellon i in. 1998) prowadząc do immunopatologii i uszkodzenia tkanek (Li, Corraliza, Langhorne 1999). IL-10 jest wytwarzana nie tylko przez pobudzone limfocyty T, szczególnie Th2, limfocyty B, monocyty, makrofagi, komórki NK (Ouyang, Rutz, Crellin, Valdez, Hymowitz 2011), ale także ulega ekspresji w komórkach tkanki nabłonkowej i keratynocytach (Jung i in. 2004). Najwcześniej opisaną funkcją IL-10 była rola czynnika hamującego syntezę cytokin u myszy. Dodatkowo została scharakteryzowana jako czynnik obniżający wytwarzanie interferonów (IFN), IL-2 oraz czynnika martwicy nowotworu β (TNF- β), a także innych cytokin prozapalnych (TNF- α , IL-1 β , IL-6, IL-8) (Fiorentino, Bond, Mosmann, 1989). IL-10 może również hamować proliferację limfocytów T stymulowaną antygenem poprzez zmniejszanie ekspresji powierzchniowych cząsteczek MHC klasy II na komórkach prezentujących antygen (APC) (de Waal Malefyt i in. 1991). IL-10 zmniejsza również stan zapalny poprzez zmniejszenie uwalniania toksycznych rodników tlenowych przez makrofagi (Bogdan, Vodovotz, Nathan 1991). Wykazano również, że IL-10 hamuje syntezę prostaglandyn w monocytach, obniżając dzięki temu aktywność metaloproteinazy, która zaangażowana jest w rozległe uszkodzenia tkanek przy przewlekłym zapaleniu (Mertz, DeWitt, Stetler-Stevenson, Wahl 1994). Jednak IL-10 może również wzmacniać aktywność immunologiczną. Stymuluje ona proliferację, aktywację oraz chemotaksję limfocytów T CD8⁺ (Chen, Zlotnik 1991; Jinquan, Larsen, Gesser, Matsushima, Thestrup-Pedersen 1993) komórek NK (Carson i in. 1995) oraz wpływa na różnicowanie limfocytów B i wytwarzanie przeciwciał (Rousset i in. 1992). IL-10 może również zwiększać ekspresję receptorów Fc na monocytach, wzmacniając w ten sposób cytotoksyczność zależną od przeciwciał (Velde, de Waal Malefyt, Huijbens, de Wries, Figdor 1992). Działanie IL-10 w przebiegu infekcji wirusowych zależy od

czasu jej wytwarzania i miejsca. IL-10 może osłabiać pobudzanie limfocytów T we wczesnych stadiach odporności nabytej (Tian, Mollo, Harrington, Zajac 2016). Natomiast podczas ostrych infekcji IL-10 jest wytwarzana w dużych ilościach przez przeciwwirusowe efektorowe limfocyty T (Sun, Madan, Karp, Braciale 2009). W tej fazie IL-10 zapobiega uszkodzeniom tkanek, prawdopodobnie nie wpływając na funkcję limfocytów T CD8+. Jednak nieprawidłowe wytwarzanie IL-10 na tym etapie może osłabić przeciwwirusową odpowiedź limfocytów T, a zbyt wczesne ustąpienie odpowiedzi immunologicznej może prowadzić do infekcji przewlekłej (Puntambekar i in. 2011). Dlatego poznanie profilu ekspresji IL-10 w tkankach dotkniętych chorobą ma kluczowe znaczenie dla zrozumienia przebiegu zakażeń wirusowych, uszkodzenia narządów w fazie ostrej infekcji oraz ustępowania odpowiedzi zapalnej gospodarza.

Celem badania była analiza ekspresji *IL-10* w dwóch typach tkanek- w tkance wątroby i tkance limfatycznej – śledzionie królików eksperymentalnie zakażonych *Lagovirus europaeus* GI.1/RHDV (Rabbit Hemorrhagic Disease Virus).

1. Materiał i metody

1.1. Zwierzęta i *Lagovirus europaeus* GI.1/RHDV (Rabbit Hemorrhagic Disease Virus)

Badanie przeprowadzono na zdrowych królikach (n=20) (mieszaniec obu płci) o wadze 2,80-3,00 kg, w wieku 12 tygodni. Króliki podzielono losowo na 2 grupy: króliki zakażone *L. europaeus* GI.1/RHDV oraz króliki kontrolne (zdrowe). Króliki miały dostęp do atestowanej karmy króliczej (Motycz, Polska) i wody *ad libitum*. W trakcie eksperymentu parametry zoohigieniczne w wiwarium sprawdzano co 24 godziny (o godzinie 8.00). Królikom z grupy zakażonej (n=10) podano domięśniowo (mięśnie kończyny tylnej) *L. europaeus* GI.1/RHDV, wariant GI.1a (RHDVa). Zdrowym królikom z grupy kontrolnej (n=10) podawano sól fizjologiczną (PBS) jako placebo w ten sam sposób. Eksperyment został zatwierdzony przez Lokalną Komisję Etyczną w Szczecinie (nr 1/2009). Podczas eksperymentu monitorowano stan kliniczny zwierząt zakażonych i kontrolnych. W przypadku zwierząt zakażonych odnotowano objawy kliniczne typowe dla RHD, a śmiertelność wyniosła 100%.

1.2. Izolacja RNA z tkanek pobranych od królików

Całkowite RNA wyizolowano z 50 mg tkanki wątroby i śledziony przy użyciu zestawu RNeasy Micro Kit (Qiagen, Niemcy) zgodnie z instrukcjami producenta. Stężenie i jakość RNA określano za pomocą spektrofotometru NanoDrop 2000 (Thermo Fisher Scientific, Waltham, MA, USA).

1.3. Reakcja odwrotnej transkrypcji

Wyzolowane całkowite RNA z tkanek zastosowano jako matrycę do syntezy cDNA za pomocą zestawu SuperScript VILO cDNA Synthesis Kit (Invitrogen, USA). Reakcję RT przeprowadzono zgodnie z protokołem producenta. Uzyskane cDNA przechowywano w temperaturze -20°C do czasu dalszych eksperymentów.

1.4. Ocena ilościowa ekspresji genu kodującego IL-10

Ekspresję *IL-10* w tkance wątrobowej i śledzionie określano za pomocą zestawu TaqMan® Real-Time PCR Assays (Applied Biosystems, USA) i systemu 7500 Fast Real-Time PCR (Applied Biosystems, USA). Jako kontrolę endogenną zastosowano gen 18S RNA, który został wybrany na podstawie przeglądu piśmiennictwa (Lardizabal i in. 2012) oraz empirycznie. Ocenę stabilności wszystkich genów referencyjnych testowanych w warunkach eksperymentalnych przeprowadzono przy użyciu dostępnych algorytmów geNorm, NormFinder, BestKeeper. Względną ekspresję genów obliczono metodą $\Delta\Delta\text{Ct}$.

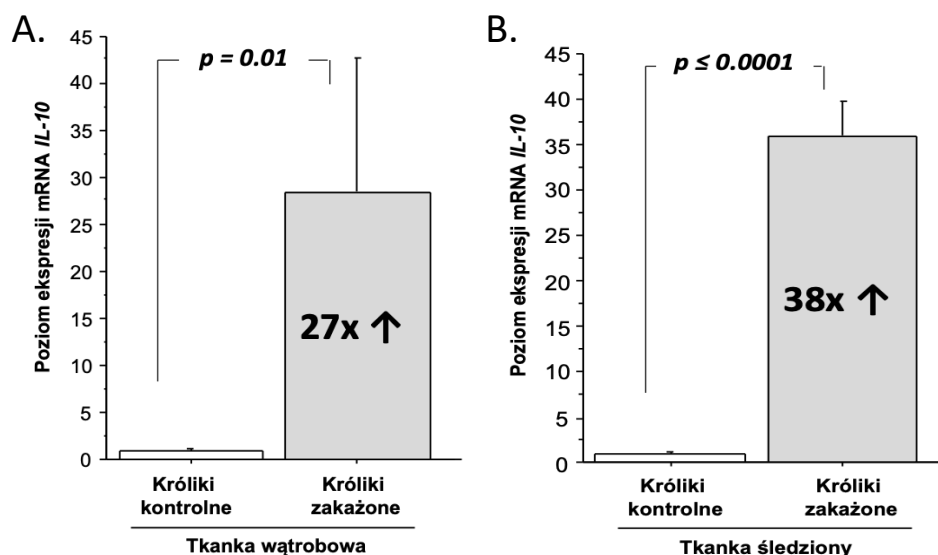
1.5. Analiza statystyczna

Dane uzyskane w wyniku przeprowadzonych doświadczeń wyrażono jako średnią arytmetyczną $\pm$ błąd standardowy ($\pm\text{SEM}$). W celu określenia istotności statystycznej dla porównania eksperymentów składających się z dwóch grup stosowano test parametryczny t-Studenta. Istotność statystyczną uznawano przy $p < 0.05$. Analizy statystyczne prowadzono przy użyciu oprogramowania StatView version 5.0.

2. Wyniki

Zbadano poziom ekspresji *IL-10* w tkance wątrobowej oraz w tkance limfatycznej – śledzionie królików zakażonych *L.europaeus* GI.1/RHDV, wariant GI.1a (RHDVa) i porównano te wyniki z poziomem *IL-10* uzyskanym w tych samych tkankach u królików zdrowych z grupy kontrolnej. Przeprowadzone badania wykazały 27-krotny wzrost ekspresji *IL-10* w tkance wątrobowej zwierząt zakażonych w porównaniu do grupy kontrolnej ($p=0.01$) (Figura 1A). Podczas gdy w śledzionie zaobserwowano 38-krotny wzrost ekspresji *IL-10* u zwierząt zakażonych w porównaniu do grupy kontrolnej ($p \leq 0.0001$) (Figura 1B).

Figura 1. Ekspresja *IL-10* w wątrobie (A) i śledzionie (B) królików zakażonych *L. europaeus* w porównaniu do królików zdrowych z grupy kontrolnej. Wartości pokazano jako średnie $\pm$ SEM. Istotność statystyczną uznawano przy $p < 0.05$.

Źródło: opracowanie własne

3. Dyskusja

Lagovirus europaeus, genotyp GI.1/RHDV jest czynnikiem etiologicznym krwotocznej choroby królików (RHD), która dotyka populację królików na całym świecie. RHD jest wysoce śmiertelną chorobą z ostrym i szybkim przebiegiem. Patomechanizm zakażenia nie jest w pełni poznany. Większość zmian wywołanych przez RHDV zachodzi w wątrobie i śledzionie, czyli w głównych tkankach docelowych wirusa i miejscach jego replikacji. Głównie zmiany histopatologiczne obserwowane w przebiegu RHD to ostre zapalenie wątroby z powodu apoptozy hepatocytów i splenomegalia (powiększenie śledziony) (Alonso i in. 1998; Park, Lee, Itakura 1995). Dodatkowo występuje niewydolność wielonarządowa w wyniku DIC (Ueda, Park, Ochiai, Itakura 1992). IL-10 jest silną cytokiną wytwarzaną (Mizuhara i in. 1996). Wycisza ona odpowiedź immunologiczną, zapobiegając nadmiernym uszkodzeniom komórek i tkanek gospodarza (Akdis i in. 2011) oraz wpływa na przebieg chorób wirusowych (Amoras i in. 2020; Banadyga i in. 2019; Saxena, Chawla, Verma, Kaur 2014; Connor i in. 2015; Trzeciak-Ryczek, Tokarz-Deptuła, Deptuła 2016; Hyodo, Nakamura, Imawari 2004; Yang, Gao, Chang, Meng, Wang 2019). W naszym badaniu wykazaliśmy, że poziom ekspresji *IL-10* w wątrobie i śledzionie królików zakażonych RHDV jest znacząco wyższy niż w grupie kontrolnej. Wzrost ekspresji *IL-10* po zakażeniu RHDV obserwowano również w leukocytach krwi obwodowej w końcowych godzinach życia zwierząt. Jednak zwiększenie to było

charakterystyczne tylko dla królików, które dłużej przeżyły zakażenie i korelowało ono z dłuższym czasem przeżycia zwierząt (Trzeciak-Ryczek, Tokarz-Deptuła, Deptuła 2016). Zwiększony poziom ekspresji *IL-10* w tkance wątrobowej i śledzionie może wiązać się także z naciekiem komórek układu odpornościowego do tych narządów. Podwyższone poziomy *IL-10* obserwowano także w zakażeniu wirusem zapalenia wątroby typu B (De-Song, Zhen-Zhong, Xiao-Dong 2016; Friovanti i in. 2017; Wu i in. 2010) i C (Mourtzikou i in. 2014; Yang, Gao, Chang, Meng, Wang 2019), w zakażeniach pasożytniczych (Herbert, Orekov, Perkins, Finkelman 2008; Jin, Wi, Choi, Hong, Bae 2014) oraz w przebiegu ostrej (ALF) lub piorunującej niewydolności wątroby (FHF) (Li i in. 2021; Nagaki i in. 2000; Youmoto i in. 2002). Wykazano, że *IL-10* kontroluje nadmierną odpowiedź komórek Th1, aktywację makrofagów i komórek dendrytycznych ograniczając zapalenie wątroby (Herbert, Orekov, Perkins, Finkelman 2008). W innych badaniach (Gaddi i in. 2012) wykazano wzrost *IL-10* w wątrobie u myszy podczas ostrej infekcji mysim cytomegalowirusem. Natomiast wyciszenie genu i obniżenie poziomu *IL-10* u myszy powodowało znaczny wzrost cytokin prozapalnych oraz zwiększenie nacieku komórek jednojądrzastych i limfocytów do wątroby podczas infekcji, co powodowało nasilenie uszkodzenia wątroby (Gaddi i in. 2012). Ponadto w modelach degeneracji wątroby wykazano, że *IL-10* zapobiega uszkodzeniu tego narządu poprzez aktywację czynnika transkrypcyjnego STAT3, który jest odpowiedzialny za jego regenerację (Gao 2005). Wykazano także ważną rolę tej cytokiny w niewydolności wielonarządowej (MOF) (Hall i in. 2007; Herbert i in. 2015; Jensen, Hendriks, de Man, van der Meer, Goris 1999; Sewnath i in. 2001). U myszy z wywołanym zespołem dysfunkcji wielonarządowej podawanie *IL-10* w dawce 50 µg/kg poprawiało przeżycie i stan kliniczny, a także zmniejszało uszkodzenie narządów (Jensen, Hendriks, de Man, van der Meer, Goris 1999). Inne badania na myszach wykazały podwyższony poziom *IL-10* w płynie otrzewnowym i surowicy w przebiegu zapalenia otrzewnej wywołanej *E.coli*, który prowadził do rozwoju MOF. Natomiast wyciszenie genu kodującego *IL-10* skutkowało wyższym stężeniem białek zapalnych oraz ciężkim uszkodzeniem wielu narządów. Autorzy sugerowali, że endogenna *IL-10* chroni myszy przed śmiercią poprzez osłabienie rozwoju zespołu ogólnoustrojowej odpowiedzi zapalnej przez mechanizm obejmujący hamowanie TNF- α (Sewnath i in. 2001). Inne obserwacje poczynili Fioravanti i współpracownicy (2017). Wykazali oni, że zahamowanie wytwarzania *IL-10* podczas zakażenia HBV zmniejszało około 3-krotnie uszkodzenie wątroby u zainfekowanych myszy. Dodatkowo zaobserwowali, że wzrost *IL-10* podczas infekcji działał autokrynnie i parakrynnie na limfocyty T CD8⁺ zwiększając ich wrażliwość na *IL-2* i zapobiegając w ten sposób apoptozie. Badania te sugerują, że *IL-10* wytwarzana przez

efektorowe komórki T CD8⁺ sprzyjała ich przeżywalności wewnątrzwątrobowej, a tym samym wspierała, a nie hamowała immunopatologię wątroby (Fioravanti i in. 2017). Dlatego ważne są dalsze badania nad rolą IL-10 w uszkodzeniu narządów spowodowanych odpowiedzią immunologiczną na zakażenia wirusowe.

Wzrost poziomu mRNA IL-10 w śledzionie może być spowodowany również zakrzepami i rozwijającą się skazą krwotoczną z zespołem DIC (Abrantes, van der Loo, Le Pendu, Estaves 2012). Podwyższone poziomy IL-10 są obserwowane w zespole DIC (Yoshitaka i in. 2020; Seo, Kim, Lee, Cho 2007; Walbom, Hoppensteadt, Syed, Mosier, Fareed 2018) oraz gorączkach krwotocznych wywołanych m.in. wirusem Ebola czy Marburg (Banadyga i in. 2019; McElroy, Spiropoulou 2014; Reynard i in. 2019), których przebieg jest podobny do RHD. Zespół Seo (Seo, Kim, Lee, Cho 2007) wykazał wzrost IL-10, ale również IL-6 w przebiegu DIC w porównaniu z grupą kontrolną. Dodatkowo wyższe poziomy tych cytokin w surowicy były związane z gorszym rokowaniem i ze zwiększoną śmiertelnością. Autorzy zwracali uwagę na ścisłą interakcję między poziomami IL-10 i IL-6, koagulacją, a stanem zapalnym (Seo, Kim, Lee, Cho 2007). IL-10 może hamować czynnik tkankowy (TF), który aktywuje szlak zewnątrzpochodny kaskady krzepnięcia krwi i tym samym wpływać na zmniejszenie powstawania zakrzepów. Ponadto może zmniejszać rozwój nadkrzepliwości, hamując wytwarzanie cytokin prozapalnych, które aktywują TF (Osnes, Wstvik, Joo, Okkenhaug, Kierulf 1996). Wzrost IL-10 w gorączkach krwotocznych, podobnie jak w zespole DIC, wiąże się z wyższą śmiertelnością (Beize i in. 2002). Wysokie poziomy IL-10 we krwi często korelują z podwyższonymi poziomami neopteryny, IL-1RA, IL-6, TNF- α , burzą cytokinową oraz nadmierną aktywacją układu immunologicznego (McElroy, Spiropoulou 2014). Kindrachuk i współpracownicy (2014) wysnuli hipotezę, że obserwowany wzrost cytokin w końcowych stadiach choroby prawdopodobnie pochodzi z aktywowanych monocytów lub makrofagów. Niestety wszystkie odkrycia związane z udziałem cytokin pro- i przeciwzapalnych w gorączkach krwotocznych, w tym IL-10, są stosunkowo niespecyficzne, ponieważ nie ma sposobu, aby określić udziału każdej cytokiny w patofizjologii. Dlatego ważne są dalsze badania, zwłaszcza na modelach zwierzęcych, taki jak model króliczy po zakażeniu *Lagovirus europaeus*, genotyp GI.1(RHDV) oraz genotyp GI.2 (RHDV2), aby dokładnie określić w jaki sposób IL-10 oraz inne cytokiny modulują zakażenia wirusowe i biorą udział w uszkodzeniu narządów.

Podsumowanie

Poznanie profilu ekspresji *IL-10* w tkankach dotkniętych chorobą ma kluczowe znaczenie dla zrozumienia przebiegu zakażeń wirusowych oraz mechanizmów uszkodzenia narządów w fazie ostrej infekcji. W pracy po raz pierwszy zaprezentowano zmiany w ekspresji *IL-10* w dwóch typach tkanek-tkance wątroby i tkance limfatycznej-śledzionie, królików eksperymentalnie zakażonych *L. europaeus*, wariant GI.1a (RHDVa). Nasze wyniki sugerują, że zakażenie królików *L. europaeus* GI.1/RHDV wpływa na szybkie wytwarzanie wysokich poziomów *IL-10* w zakażonych tkankach (wątroba, śledziona) jako naturalny inhibitor zapalenia, co koreluje z początkiem adaptacyjnej odpowiedzi immunologicznej. Zwiększona ekspresja *IL-10* w tkankach zakażonych zwierząt wydaje się odzwierciedlać nadmiernie nasiloną lokalną reakcję zapalną i wpływa na zahamowanie produkcji cytokin przez naciekające do tkanek komórki zapalne.

Finansowanie

Badanie zostało wsparte grantem nr GSDUS 26/1/2021 ze Szkoły Doktorskiej Uniwersytetu Szczecińskiego.

Bibliografia

- Abrantes, J., van der Loo, W., Le Pendu, J., & Esteves, P.J. (2012). Rabbit haemorrhagic disease (RHD) and rabbit haemorrhagic disease virus (RHDV): a review. *Veterinary research*, *43*(1), 12. doi.org/10.1186/1297-9716-43-12
- Akdis, M., Burgler, S., Cramer, R., Eiwegger, T., Fujita, H., Gomez, E., Klunker, S., Meyer, N., O'Mahony, L., Palomares, O., Rhyner, C., Ouaked, N., Schaffartzik, A., Van De Veen, W., Zeller, S., Zimmermann, M., & Akdis, C.A. (2011). Interleukins, from 1 to 37, and interferon- γ : receptors, functions, and roles in diseases. *Journal of Allergy and Clinical Immunology*, *127*(3), 701-21.e1-70. doi: 10.1016/j.jaci.2010.11.050
- Alexandrov, M., Peshev, R., Yanchev, I., Bozhkov, S., Doumanova, L., Dimitrov, T., & Zacharieva, S. (1992). Immunohistochemical localization of the rabbit haemorrhagic disease viral antigen. *Archives of Virology*, *127*(1-4), 355-63. doi: 10.1007/BF01309598
- Alonso, C., Oviedo, J.M., Martín-Alonso, J.M., Díaz, E., Boga, J.A., & Parra, F. (1998). Programmed cell death in the pathogenesis of rabbit hemorrhagic disease. *Archives of Virology*, *143*(2), 321-32. doi: 10.1007/s007050050289
- Amoras, E., Monteiro Gomes, S.T., Freitas Queiroz, M.A., de Araújo, M., de Araújo, M., da Silva Conde, S., Ishak, R., & Vallinoto, A. (2020). Intrahepatic interleukin 10 expression modulates fibrinogenesis during chronic HCV infection. *PloS one*, *15*(10), e0241199. doi.org/10.1371/journal.pone.0241199
- Baize, S., Leroy, E. M., Georges, A. J., Georges-Courbot, M. C., Capron, M., Bedjabaga, I., Lansoud-Soukate, J., & Mavoungou, E. (2002). Inflammatory responses in Ebola virus-infected patients. *Clinical and experimental immunology*, *128*(1), 163-168. doi.org/10.1046/j.1365-2249.2002.01800.x

- Banadyga, L., Siragam, V., Zhu, W., He, S., Cheng, K., & Qiu, X. (2019). The Cytokine Response Profile of Ebola Virus Disease in a Large Cohort of Rhesus Macaques Treated With Monoclonal Antibodies. *Open forum infectious diseases*, 6(3), ofz046. doi.org/10.1093/ofid/ofz046
- Belz K. (2004). Rabbit hemorrhagic disease. *Seminars in Avian and Exotic Pet Medicine*, 13(2), 100–104. doi.org/10.1053/j.saep.2004.01.006
- Bogdan, C., Vodovotz, Y., & Nathan, C. (1991). Macrophage deactivation by interleukin 10. *The Journal of experimental medicine*, 174(6), 1549–1555. doi.org/10.1084/jem.174.6.1549
- Campagnolo, E.R., Ernst, M.J., Berninger, M.L., Gregg, D.A., Shumaker, T.J., & Boghossian, A.M. (2003). Outbreak of rabbit hemorrhagic disease in domestic lagomorphs. *Journal of the American Veterinary Medical Association*, 223(8), 1151–5, 1128. doi: 10.2460/javma.2003.223.1151
- Carson, W.E., Lindemann, M.J., Baiocchi, R., Linett, M., Tan, J.C., Chou, C.C., Narula, S., & Caligiuri, M.A. (1995). The functional characterization of interleukin-10 receptor expression on human natural killer cells. *Blood*, 85(12), 3577–85.
- Chen, M., Liu, X., Hu, B., Fan, Z., Song, Y., Wei, H., Qiu, R., Xu, W., Zhu, W., & Wang, F. (2019). Rabbit Hemorrhagic Disease Virus Non-structural Protein 6 Induces Apoptosis in Rabbit Kidney Cells. *Frontiers in microbiology*, 9, 3308. doi.org/10.3389/fmicb.2018.03308
- Chen, R., Neill, J.D., Estes, M.K., & Prasad, B.V. (2006). X-ray structure of a native calicivirus: structural insights into antigenic diversity and host specificity. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 103(21), 8048–8053. doi.org/10.1073/pnas.0600421103
- Chen, W.F., & Zlotnik, A. (1991). IL-10: a novel cytotoxic T cell differentiation factor. *Journal of Immunology*, 147(2), 528–34.
- Connor, J.H., Yen, J., Caballero, I.S., Garamszegi, S., Malhotra, S., Lin, K., Hensley, L., & Goff, A.J. (2015). Transcriptional Profiling of the Immune Response to Marburg Virus Infection. *Journal of virology*, 89(19), 9865–9874. doi.org/10.1128/JVI.01142-15
- de Waal Malefyt, R., Haanen, J., Spits, H., Roncarolo, M.G., te Velde, A., Figdor, C., Johnson, K., Kastelein, R., Yssel, H., & de Vries, J.E. (1991). Interleukin 10 (IL-10) and viral IL-10 strongly reduce antigen-specific human T cell proliferation by diminishing the antigen-presenting capacity of monocytes via downregulation of class II major histocompatibility complex expression. *The Journal of experimental medicine*, 174(4), 915–924. doi.org/10.1084/jem.174.4.915
- De-Song, M., Zhen-Zhong, L., & Xiao-Dong, Q. (2016). Analysis of IL-6, IL-10, IL-17 levels in the blood of patients with chronic hepatitis B. *International Journal of Clinical and Experimental Medicine*, 9(6), 9437–9442.
- Fioravanti, J., Di Lucia, P., Magini, D., Moalli, F., Boni, C., Benechet, A.P., Fumagalli, V., Inverso, D., Vecchi, A., Fiocchi, A., Wieland, S., Purcell, R., Ferrari, C., Chisari, F.V., Guidotti, L.G., & Iannacone, M. (2017). Effector CD8⁺ T cell-derived interleukin-10 enhances acute liver immunopathology. *Journal of hepatology*, 67(3), 543–548. doi.org/10.1016/j.jhep.2017.04.020
- Fiorentino, D.F., Bond, M.W., & Mosmann, T.R. (1989). Two types of mouse T helper cell. IV. Th2 clones secrete a factor that inhibits cytokine production by Th1 clones. *The Journal of experimental medicine*, 170(6), 2081–2095. doi.org/10.1084/jem.170.6.2081
- Fuchs, A., & Weissenböck, H. (1992). Comparative histopathological study of rabbit haemorrhagic disease (RHD) and European brown hare syndrome (EBHS). *Journal of Comparative Pathology*, 107(1), 103–13. doi: 10.1016/0021-9975(92)90100-9
- Gaddi, P.J., Crane, M.J., Kamanaka, M., Flavell, R.A., Yap, G.S., & Salazar-Mather, T.P. (2012). IL-10 mediated regulation of liver inflammation during acute murine cytomegalovirus infection. *PLoS one*, 7(8), e42850. doi.org/10.1371/journal.pone.0042850
- Gao B. (2005). Cytokines, STATs and liver disease. *Cellular & Molecular Immunology*, 2(2), 92–100.

- Hall MW, Gavrilin MA, Knatz NL, Duncan MD, Fernandez SA & Wewers MD. (2007). Monocyte mRNA phenotype and adverse outcomes from pediatric multiple organ dysfunction syndrome. *Pediatric Research*, 62(5), 597-603. doi: 10.1203/PDR.0b013e3181559774
- Herbert, D.R., Orekov, T., Perkins, C., & Finkelman, F.D. (2008). IL-10 and TGF-beta redundantly protect against severe liver injury and mortality during acute schistosomiasis. *Journal of immunology (Baltimore, Md. : 1950)*, 181(10), 7214–7220. doi.org/10.4049/jimmunol.181.10.7214
- Herbert, F., Tchitcheq, N., Bansal, D., Jacques, J., Pathak, S., Bécavin, C., Fesel, C., Dalko, E., Cazenave, P.A., Preda, C., Ravindran, B., Sharma, S., Das, B., & Pied, S. (2015). Evidence of IL-17, IP-10, and IL-10 involvement in multiple-organ dysfunction and IL-17 pathway in acute renal failure associated to Plasmodium falciparum malaria. *Journal of translational medicine*, 13, 369. doi.org/10.1186/s12967-015-0731-6
- Hirasawa, Y., Fujiwara, A., Tabata, K., Yoshida, K., Negama, T., Anzai, T., & Sato, S. (2020). Evaluation of cytokine storms in a disseminated intravascular coagulation monkey model. *Fundamental Toxicological Sciences*. 7, 105-114. doi:10.2131/fts.7.105
- Hyodo, N., Nakamura, I., & Imawari, M. (2004). Hepatitis B core antigen stimulates interleukin-10 secretion by both T cells and monocytes from peripheral blood of patients with chronic hepatitis B virus infection. *Clinical and experimental immunology*, 135(3), 462–466. doi.org/10.1111/j.1365-2249.2003.02376.x
- Jansen, M.J., Hendriks, T., de Man, B.M., van der Meer, J.W., & Goris, R.J. (1999). Interleukin 10 mitigates the development of the zymosan-induced multiple organ dysfunction syndrome in mice. *Cytokine*, 11(9), 713-21. doi: 10.1006/cyto.1998.0476
- Jin, Y., Wi, H.J., Choi, M.H., Hong, S.T., & Bae, Y.M. (2014). Regulation of anti-inflammatory cytokines IL-10 and TGF-β in mouse dendritic cells through treatment with Clonorchis sinensis crude antigen. *Experimental & molecular medicine*, 46(1), e74. doi.org/10.1038/emm.2013.144
- Jung, J.Y., Lee, B.J., Tai, J.H., Park, J.H., & Lee, Y.S. (2000). Apoptosis in rabbit haemorrhagic disease. *Journal of Comparative Pathology*, 123(2-3), 135-40. doi: 10.1053/jcpa.2000.0403
- Jung, M., Sabat, R., Krätzschar, J., Seidel, H., Wolk, K., Schönbein, C., Schütt, S., Friedrich, M., Döcke, W.D., Asadullah, K., Volk, H.D., & Grütz, G. (2004). Expression profiling of IL-10-regulated genes in human monocytes and peripheral blood mononuclear cells from psoriatic patients during IL-10 therapy. *European Journal of Immunology*, 34(2), 481-93. doi: 10.1002/eji.200324323
- Kindrachuk, J., Wahl-Jensen, V., Safronetz, D., Trost, B., Hoenen, T., Arsenault, R., Feldmann, F., Traynor, D., Postnikova, E., Kusalik, A., Napper, S., Blaney, J.E., Feldmann, H., & Jahrling, P.B. (2014). Ebola virus modulates transforming growth factor β signaling and cellular markers of mesenchyme-like transition in hepatocytes. *Journal of virology*, 88(17), 9877–9892. doi.org/10.1128/JVI.01410-14
- Kühn, R., Löhler, J., Rennick, D., Rajewsky, K., & Müller, W. (1993). Interleukin-10-deficient mice develop chronic enterocolitis. *Cell*, 75(2), 263-74. doi: 10.1016/0092-8674(93)80068-p
- Lardizábal, M. N., Nocito, A. L., Daniele, S. M., Ornella, L. A., Palatnik, J. F., & Veggi, L. M. (2012). Reference genes for real-time PCR quantification of microRNAs and messenger RNAs in rat models of hepatotoxicity. *PloS one*, 7(5), e36323. https://doi.org/10.1371/journal.pone.0036323
- Le Pendu, J., Abrantes, J., Bertagnoli, S., Guitton, J.S., Le Gall-Reculé, G., Lopes, A.M., Marchandeu, S., Alda, F., Almeida, T., Célio, A.P., Bárcena, J., Burmakina, G., Blanco, E., Calvete, C., Cavadini, P., Cooke, B., Dalton, K., Delibes Mateos, M., Deptula, W., Eden, J.S., Wang, F., Ferreira, C.C., Ferreira, P., Foronda, P., Gonçalves, D., Gavier-Widén, D., Hall, R., Hukowska-Szematowicz, B., Kerr, P., Kovaliski, J., Lavazza, A., Mahar, J., Malogolovkin, A., Marques, R.M., Marques, S., Martin-Alonso, A., Monterroso, P., Moreno, S., Mutze, G., Neimanis, A., Niedzwiedzka-Rystwej, P., Peacock, D., Parra, F., Rocchi, M., Rouco, C., Ruvoën-Clouet, N., Silva, E., Silvério, D., Strive, T., Thompson, G., Tokarz-Deptula, B., & Esteves, P. (2017). Proposal for a unified classification system and nomenclature of lagoviruses. *Journal of General Virology*, 98(7), 1658-1666. doi: 10.1099/jgv.0.000840

- Li, C., Corraliza, I., & Langhorne, J. (1999). A defect in interleukin-10 leads to enhanced malarial disease in *Plasmodium chabaudi chabaudi* infection in mice. *Infection and immunity*, 67(9), 4435–4442. doi.org/10.1128/IAI.67.9.4435-4442.1999
- Li, L., Chen, L., Lin, F., Mu, J., Wang, D., Zhang, W., Mi, L., Qin, Y., & Zhou, Y. (2021). Study of the Expression of Inflammatory Factors IL-4, IL-6, IL-10, and IL-17 in Liver Failure Complicated by Coagulation Dysfunction and Sepsis. *Journal of inflammation research*, 14, 1447–1453. doi.org/10.2147/JIR.S302975
- Liu, G., Ni, Z., Yun, T., Yu, B., Chen, L., Zhao, W., Hua, J., & Chen, J. (2008). A DNA-launched reverse genetics system for rabbit hemorrhagic disease virus reveals that the VP2 protein is not essential for virus infectivity. *Journal of General Virology*, 89(Pt 12), 3080-3085. doi: 10.1099/vir.0.2008/003525-0
- Liu, S.J., Xue, H.P., Pu, B.Q., Qian, N.H. (1984). A new viral disease in rabbits. *Animal Husbandry & Veterinary Medicine*, 16, 253–255.
- Marcato, P.S., Benazzi, C., Vecchi, G., Galeotti, M., Della Salda, L., Sarli, G., & Lucidi, P. (1991). Clinical and pathological features of viral haemorrhagic disease of rabbits and the European brown hare syndrome. *Revue scientifique et technique*, 10(2), 371-92. doi: 10.20506/rst.10.2.560
- Marques, R.M., Costa-E-Silva, A., Aguas, A.P., Teixeira, L., & Ferreira, P.G. (2010). Early acute depletion of lymphocytes in calicivirus-infected adult rabbits. *Veterinary Research Communications*, 34(8), 659-68. doi: 10.1007/s11259-010-9437-7
- McElroy, A.K., & Spiropoulou, C.F. (2014). Biomarkers for understanding Ebola virus disease. *Biomarkers in medicine*, 8(9), 1053–1056. doi.org/10.2217/bmm.14.75
- Mertz, P.M., DeWitt, D.L., Stetler-Stevenson, W.G., & Wahl, L.M. (1994). Interleukin 10 suppression of monocyte prostaglandin H synthase-2. Mechanism of inhibition of prostaglandin-dependent matrix metalloproteinase production. *Journal of Biological Chemistry*, 269(33), 21322-9.
- Meyers, G., Wirblich, C., Thiel, H.J., & Thumfart, J.O. (2000). Rabbit hemorrhagic disease virus: genome organization and polyprotein processing of a calicivirus studied after transient expression of cDNA constructs. *Virology*, 276(2), 349-63. doi: 10.1006/viro.2000.0545
- Meyers, G., Wirblich, C., & Thiel, H.J. (1991). Rabbit hemorrhagic disease virus--molecular cloning and nucleotide sequencing of a calicivirus genome. *Virology*, 184(2), 664-76. doi: 10.1016/0042-6822(91)90436-f
- Mitro, S., & Krauss, H. (1993). Rabbit hemorrhagic disease: a review with special reference to its epizootiology. *European Journal of Epidemiology*, 9(1), 70-8. doi: 10.1007/BF00463093
- Mizuhara, H., Uno, M., Seki, N., Yamashita, M., Yamaoka, M., Ogawa, T., Kaneda, K., Fujii, T., Senoh, H., & Fujiwara, H. (1996). Critical involvement of interferon gamma in the pathogenesis of T-cell activation-associated hepatitis and regulatory mechanisms of interleukin-6 for the manifestations of hepatitis. *Hepatology*, 23(6), 1608-15.
doi: 10.1053/jhep.1996.v23.pm0008675184
- Mourtzikou, A., Alepaki, M., Stamouli, M., Pouliakis, A., Skliris, A., & Karakitsos, P. (2014). Evaluation of serum levels of IL-6, TNF- α , IL-10, IL-2 and IL-4 in patients with chronic hepatitis. *Inmunologia*, 33(2), 41-50.
- Nagaki, M., Iwai, H., Naiki, T., Ohnishi, H., Muto, Y., & Moriwaki, H. (2000). High levels of serum interleukin-10 and tumor necrosis factor-alpha are associated with fatality in fulminant hepatitis. *The Journal of Infectious Diseases*, 182(4), 1103-8. doi: 10.1086/315826
- Osnes, L.T., Westvik, A.B., Joø, G.B., Okkenhaug, C., & Kierulf, P. (1996). Inhibition of IL-1 induced tissue factor (TF) synthesis and procoagulant activity (PCA) in purified human monocytes by IL-4, IL-10 and IL-13. *Cytokine*, 8(11), 822-7. doi: 10.1006/cyto.1996.0110

- Ouyang, W., Rutz, S., Crellin, N.K., Valdez, P.A., & Hymowitz, S.G. (2011). Regulation and functions of the IL-10 family of cytokines in inflammation and disease. *Annual Review of Immunology*, 29, 71-109. doi: 10.1146/annurev-immunol-031210-101312
- Park, J.H., Lee, Y.S., & Itakura, C. (1995). Pathogenesis of acute necrotic hepatitis in rabbit hemorrhagic disease. *Laboratory Animal Science*, 45(4), 445-9.
- Puntambekar, S.S., Bergmann, C.C., Savarin, C., Karp, C.L., Phares, T.W., Parra, G.I., Hinton, D.R., & Stohlman, S.A. (2011). Shifting hierarchies of interleukin-10-producing T cell populations in the central nervous system during acute and persistent viral encephalomyelitis. *Journal of virology*, 85(13), 6702–6713. doi.org/10.1128/JVI.00200-11
- Ramiro-Ibáñez, F., Martín-Alonso, J.M., García Palencia, P., Parra, F., & Alonso, C. (1999). Macrophage tropism of rabbit hemorrhagic disease virus is associated with vascular pathology. *Virus Research*, 60(1), 21-8. doi: 10.1016/s0168-1702(98)00144-0
- Reynard, S., Journeaux, A., Gloaguen, E., Schaeffer, J., Varet, H., Pietrosevoli, N., Mateo, M., Baillet, N., Laouenan, C., Raoul, H., Mullaert, J., & Baize, S. (2019). Immune parameters and outcomes during Ebola virus disease. *JCI insight*, 4(1), e125106. Advance online publication. doi.org/10.1172/jci.insight.125106
- Rousset, F., Garcia, E., Defrance, T., Péronne, C., Vezzio, N., Hsu, D.H., Kastelein, R., Moore, K.W., & Banchereau, J. (1992). Interleukin 10 is a potent growth and differentiation factor for activated human B lymphocytes. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 89(5), 1890–1893. doi.org/10.1073/pnas.89.5.1890
- Sabat, R., Grütz, G., Warszawska, K., Kirsch, S., Witte, E., Wolk, K., & Geginat, J. (2010). Biology of interleukin-10. *Cytokine & Growth Factor Reviews*, 21(5), 331-44. doi: 10.1016/j.cytogfr.2010.09.002
- Saxena, R., Chawla, Y.K., Verma, I., & Kaur, J. (2014). Association of interleukin-10 with hepatitis B virus (HBV) mediated disease progression in Indian population. *The Indian journal of medical research*, 139(5), 737–745.
- Sellon, R.K., Tonkonogy, S., Schultz, M., Dieleman, L.A., Grenther, W., Balish, E., Rennick, D.M., & Sartor, R.B. (1998). Resident enteric bacteria are necessary for development of spontaneous colitis and immune system activation in interleukin-10-deficient mice. *Infection and immunity*, 66(11), 5224–5231. doi.org/10.1128/IAI.66.11.5224-5231.1998
- Semerjyan, A.B., Sargsyan, M.A., Arzumanyan, H.H., Hakobyan, L.H., Abroyan, L.O., Semerjyan, Z.B., Avetisyan, A.S., Karalova, E.M., Manukyan, D.M., Matevosyan, H.S., Krasnikov, N.F., & Karalyan, Z.A. (2019). Immune cell pathology in rabbit hemorrhagic disease. *Veterinary world*, 12(8), 1332–1340. doi.org/10.14202/vetworld.2019.1332-1340
- Seo, J.W., Kim, H.K., Lee, D.S., & Cho, H.I. (2007). [Clinical usefulness of plasma interleukin-6 and interleukin-10 in disseminated intravascular coagulation]. *The Korean Journal of Laboratory Medicine*, 27(2), 83-8. doi: 10.3343/kjlm.2007.27.2.83
- Sewnath, M.E., Olszyna, D.P., Birjmohun, R., ten Kate, F.J., Gouma, D.J., & van Der Poll, T. (2001). IL-10-deficient mice demonstrate multiple organ failure and increased mortality during Escherichia coli peritonitis despite an accelerated bacterial clearance. *Journal of Immunology*, 166(10), 6323-31. doi: 10.4049/jimmunol.166.10.6323
- Sun, J., Madan, R., Karp, C.L., & Braciale, T.J. (2009). Effector T cells control lung inflammation during acute influenza virus infection by producing IL-10. *Nature medicine*, 15(3), 277–284. doi.org/10.1038/nm.1929
- Jinquan, T., Larsen, C.G., Gesser, B., Matsushima, K., & Thestrup-Pedersen, K. (1993). Human IL-10 is a chemoattractant for CD8+ T lymphocytes and an inhibitor of IL-8-induced CD4+ T lymphocyte migration. *Journal of Immunology*, 151(9), 4545-51.
- Tian, Y., Mollo, S.B., Harrington, L.E., & Zajac, A.J. (2016). IL-10 Regulates Memory T Cell Development and the Balance between Th1 and Follicular Th Cell Responses during an Acute Viral

Infection. *Journal of immunology (Baltimore, Md. : 1950)*, 197(4), 1308–1321. doi.org/10.4049/jimmunol.1502481

Trzeciak-Ryczek, A., Tokarz-Deptuła, B., & Deptuła, W. (2016). Expression of IL-1 β , IL-2, IL-10, TNF- β and GM-CSF in peripheral blood leukocytes of rabbits experimentally infected with rabbit haemorrhagic disease virus. *Veterinary Microbiology*, 186, 71-81. doi: 10.1016/j.vetmic.2016.02.021

Ueda, K., Park, J.H., Ochiai, K., & Itakura, C. (1992). Disseminated intravascular coagulation (DIC) in rabbit haemorrhagic disease. *Japanese Journal of Veterinary Research*, 40(4), 133-41.

Vallejo, D., Crespo, I., San-Miguel, B., Alvarez, M., Prieto, J., Tuñón, M.J., & González-Gallego, J. (2014). Autophagic response in the Rabbit Hemorrhagic Disease, an animal model of virally-induced fulminant hepatic failure. *Veterinary research*, 45(1), 15. doi.org/10.1186/1297-9716-45-15

te Velde, A.A., de Waal Malefijt, R., Huijbens, R.J., de Vries, J.E., & Figdor, C.G. (1992). IL-10 stimulates monocyte Fc gamma R surface expression and cytotoxic activity. Distinct regulation of antibody-dependent cellular cytotoxicity by IFN-gamma, IL-4, and IL-10 *Journal of Immunology*, 149(12), 4048-52.

Walborn, A., Hoppensteadt, D., Syed, D., Mosier, M., & Fareed, J. (2018). Biomarker Profile of Sepsis-Associated Coagulopathy Using Biochip Assay for Inflammatory Cytokines. *Clinical and applied thrombosis/hemostasis : official journal of the International Academy of Clinical and Applied Thrombosis/Hemostasis*, 24(4), 625–632.

doi.org/10.1177/1076029617709084

Wu, J.F., Wu, T.C., Chen, C.H., Ni, Y.H., Chen, H.L., Hsu, H.Y., & Chang, M.H. (2010). Serum levels of interleukin-10 and interleukin-12 predict early, spontaneous hepatitis B virus e antigen seroconversion. *Gastroenterology*, 38(1), 165-72.e1-3. doi: 10.1053/j.gastro.2009.09.018

Xu, Z.J., & Chen, W.X.. (1989). Viral haemorrhagic disease in rabbits: a review. *Veterinary Research Communications*, 13(3), 205-12. doi: 10.1007/BF00142046

Yang, R., Gao, N., Chang, Q., Meng, X., & Wang, W. (2019). The role of IDO, IL-10, and TGF- β in the HCV-associated chronic hepatitis, liver cirrhosis, and hepatocellular carcinoma. *Journal of Medical Virology*, 91(2), 265-271. doi: 10.1002/jmv.25083

Yoshitaka, H., Fujiwara, A., Tabata, K., Yoshida, K., Negama, T., Anzai, T., & Sato, S. (2020) Evaluation of cytokine storms in a disseminated intravascular coagulation monkey model. *Fundamental Toxicological Sciences*, 7(2), 105-114. doi: 10.2131/fts.7.105

Yumoto, E., Higashi, T., Nouse, K., Nakatsukasa, H., Fujiwara, K., Hanafusa, T., Yumoto, Y., Tanimoto, T., Kurimoto, M., Tanaka, N., & Tsuji, T. (2002). Serum gamma-interferon-inducing factor (IL-18) and IL-10 levels in patients with acute hepatitis and fulminant hepatic failure. *Journal of Gastroenterology and Hepatology*, 17(3), 285-94. doi: 10.1046/j.1440-1746.2002.02690.x

Aleksandra Prysłowska-Kamińska

SWPS Uniwersytet Humanistycznospołeczny

pryslowska.kaminska@gmail.com

ORCID: 0000-0001-9273-1027

Sytuacja osób starszych na rynku pracy w dobie starzenia się społeczeństwa polskiego¹⁶

Situation of the elderly in the labour market in the age of ageing in Poland

Streszczenie

Sytuację osób starszych na rynku pracy należy rozpatrywać w wielu kontekstach - społecznym, kulturowym, ekonomicznym, prawnym, zwracając jednak szczególną uwagę na sprawczość samych seniorów. Niniejszy artykuł stanowi próbę kompleksowego przedstawienia tytułowego zagadnienia korzystając z danych zastanych oraz odwołując się do wybranych danych i wniosków z dwóch projektów badawczych. W projekcie *Ścieżki karier osób 50+*. *Schematy tranzycji do drugiego życia zawodowego* [Miński, Prysłowska, Adamski 2019] wykorzystana została strategia odwołująca się do procedury badań ewaluacyjnych - obejmująca triangulację technik badawczych: desk research dokumentów strategicznych; badanie ilościowe pracowników (N=289); wywiady pogłębione z pracownikami w różnym wieku, HR managerami oraz instytucji rynku pracy (N=9), a także warsztat ekspercki z HR managerami, przedstawicielami zarządów przedsiębiorstw oraz instytucji rynku pracy. Z kolei jakościowe badanie *Postawy wobec emerytury a typ refleksyjności jako determinanty pozytywnego starzenia się* [Prysłowska-Kamińska 2020/2021] obejmuje 40 indywidualnych wywiadów pogłębionych z osobami w wieku 60-75 lat, które pozostają aktywne zawodowo mimo prawa do emerytury.

Słowa kluczowe: rynek pracy, pracownicy 50+, zarządzanie wiekiem, osoby starsze, starzejące się społeczeństwo.

Summary

The situation of the elderly in the labour market should be considered in many contexts - social, cultural, economic, legal, paying particular attention to the agency of seniors themselves. This article is an attempt to comprehensively present the title issue using selected data, including data and conclusions from two research projects. In the project *Career paths of people 50+. Transition patterns to the second professional life* [Miński, Prysłowska, Adamski 2019] a strategy referring to the evaluation research procedure was used - including a triangulation of research techniques: desk research of strategic documents; quantitative survey of employees (N=289); in-depth interviews with employees of different ages, HR managers and labour market institutions (N=9), and an expert workshop with HR managers, representatives of management boards of enterprises and labour market institutions. On the other hand, the qualitative study *Attitudes towards retirement and the type of reflexivity as determinants of positive aging* [Prysłowska-Kamińska 2020/2021] includes 40 individual in-depth interviews with people aged 60-75 years who remain economically active despite the right to retirement.

Key words: labour market, 50+ employees, age management, older adults, aging society

---

¹⁶ Tekst powstał na bazie projektów badawczych finansowanych przez SWPS Uniwersytet Humanistycznospołeczny w Warszawie w ramach grantu BST (dotacji na utrzymanie potencjału badawczego) oraz programu dofinansowania projektów badawczych dla uczestników Interdyscyplinarnych Studiów Doktoranckich oraz doktorantów w Szkole Doktorskiej Nauk Społecznych i Humanistycznych.

Wstęp - Zmiany demograficzne wyzwaniem dla rynku pracy

Proces starzenia się społeczeństw, obserwowany również w Polsce, ma wpływ na wszystkie dziedziny życia społeczno-ekonomicznego, stanowiąc duże wyzwanie na wielu poziomach (polityka ludnościowa, rynku pracy, system ubezpieczeń społecznych, finanse publiczne, etc.). Ta sytuacja wymaga przede wszystkim wzajemnego zrozumienia i likwidacji uświadomionych lub nieświadomych uprzedzeń oraz zmiany podejścia pracodawców do zatrudniania i zarządzania wielopokoleniowym personelem. Nie należy jednak zapominać o prowadzeniu odpowiedniej polityki społecznej, wspierającej aktywizację osób dojrzałych, a także współpracę międzypokoleniową. Reinkluzja starszych pracowników w rynek pracy staje się nie tylko koniecznością ekonomiczną, ale także społeczną. Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie obecnej sytuacji osób starszych na polskim rynku pracy w oparciu o dane z wybranych badań ostatniej dekady, jak i wnioski z dwóch własnych projektów badawczych dotyczących tytułowego zagadnienia.

W 2019 roku osoby powyżej 50. roku życia stanowiły 37,4% populacji Polski (GUS, 2021b), według danych GUS w Polsce od 2007 r. zwiększała się liczba pracujących osób w tym wieku. W roku 2019 zanotowano niewielki spadek - wskaźnik zatrudnienia dla osób powyżej 50. roku życia wyniósł 32,6% (42,5% dla mężczyzn, 26,2% dla kobiet) (tamże). Choć w liczba aktywnych zawodowo osób 50+ zwiększyła się w ciągu ostatniej dekady, każdego roku jest ona jednak niższa niż średnia państw europejskich - w IV kwartale 2017 roku, kiedy wskaźnik zatrudnienia osób powyżej 50. roku życia w Polsce wyniósł aż 34%, średni wskaźnik państw UE28 był na poziomie 36,5% (GUS, 2018).

Wzorce i czas dezaktywacji zawodowej w znaczącym stopniu determinuje państwo - głównie za sprawą obowiązującego wieku emerytalnego oraz dostępnych możliwości wychodzenia z rynku pracy (Szukalski, 2016). Piotr Hetmańczyk i Rafał Adach (2011) zwracają uwagę na przeciętny wiek wycofywania się z rynku pracy, który jest w Polsce niższy od ustawowego wieku emerytalnego dostrzegając istotną korelację między niską aktywnością zawodową ludności w przedziale 55–64 lata, a możliwością uzyskania wcześniejszych świadczeń emerytalnych. Według raportu Emerytury i renty w 2019 r. (GUS, 2020a) emeryci stanowią 24,2% mieszkańców Polski. Jednak najnowsze dane wskazują na wzrost współczynnika aktywności zawodowej osób w wieku poprodukcyjnym (kobiet 60+ i mężczyzn 65+), który w IV kwartale 2020 roku wyniósł 8,8% - o 0,9% więcej niż w IV kwartale 2019 roku (GUS, 2021a). Obowiązujący w Polsce ustawowy wiek emerytalny - wynoszący odpowiednio 60 i 65 lat dla kobiet i mężczyzn - znacznie wyprzedza zmiany starcze

uniemożliwiający kontynuację pracy. Dane z raportu *Jakość życia osób starszych w Polsce* (GUS, 2020b) osoby w wieku 65 lat żyją przeciętnie kolejne 15,8 lat (mężczyźni) i 20,1 lat (kobiety), natomiast szacowana liczba lat bez poważnych lub umiarkowanych problemów zdrowotnych wynosi powyżej 8 lat w przypadku obydwu płci. Na paradoks obniżania wieku emerytalnego w Polsce w dobie starzenia się społeczeństwa polskiego zwraca uwagę m. in. Centrum im. Adama Smitha (2009), przewidując związane z tym krokiem nieobliczalne konsekwencje dla skarbu państwa, w coraz większym stopniu dofinansowującym fundusz emerytalny.

Programy rządowe jak ASOS czy “Aktywni+” podejmowane na poziomie polityki społecznej nakierowane m. in. na wspieranie aktywności zawodowej seniorów wskazują na próby aktywizacji czy jak najdłuższego zatrzymywania starszych pracowników na rynku pracy. Niestety, jak zauważa Rafał Drozdowski (2012) mimo, że w Polsce od lat realizowany jest program “Solidarność pokoleń. Działania dla zwiększenia aktywności zawodowej osób w wieku 50+”, jego efekty trudno uznać za wymierne, a tytułowa “solidarność pokoleń” wydaje się pękać. Potwierdzają to wyniki przeprowadzonych badań własnych wskazując bardzo niską świadomość społeczną programów na rzecz aktywizacji starszych pracowników. Według ekspertów, obok postulowanych kampanii społecznych dotyczących pozostawania w zatrudnieniu, należy zwrócić większą uwagę na rozpowszechnianie wiedzy nt. programów rządowych / samorządowych oraz możliwości pracodawców.

Niektóre wypowiedzi kluczowych informatorów opisywanych w niniejszym artykule

<p>“Pojawia się kwestia zwalniania osób przed okresem ochronnym. (...) Jest to wiek ok cztery lata przed emeryturą, w przypadku kobiet 56, w przypadku mężczyzn 61 lat.”</p>	<p>doradca zawodowy Urząd Pracy</p>
--	---

projektów badawczych podkreślają również negatywne skutki części regulacji, jak choćby czteroletniego okresu ochronnego, który paradoksalnie bywa przyczyną wcześniejszego zwalniania pracowników.

Tabela 1. Wypowiedź kluczowego informatora z projektu badawczego Ścieżki karier osób 50+. *Schematy tranzycji do drugiego życia zawodowego*

Metodologia badań własnych

W niniejszym artykule przywoływane są wybrane dane i wnioski z dwóch projektów badawczych - współtworzonego i tworzonego przez autorkę - poruszających kwestię podejścia do pracy i pracowników w dojrzałym wieku w Polsce.

Celem projektu *Ścieżki karier osób 50+. Schematy tranzykcji do drugiego życia zawodowego*¹⁷ (zwanego dalej 50+) było zdiagnozowanie stopnia zaspokojenia potrzeb pracowników w zakresie wdrażania strategii zarządzania wiekiem w miejscu pracy, ustalenie swoistego “impact factor” programów i projektów realizowanych w Polsce na rzecz zwiększenia aktywności zawodowej osób 50+, a także wypracowanie rekomendacji dla przedsiębiorców dotyczących reagowania na zmiany struktury demograficznej a tym samym efektywnego wdrażania strategii zarządzania wiekiem. W warstwie metodologicznej wykorzystano strategię odwołującą się do procedury badań ewaluacyjnych - obejmującą triangulację technik badawczych: desk research dokumentów strategicznych; badanie ilościowe pracowników (CAWI - *Computer Assisted Web Interview*; N=289); indywidualne wywiady pogłębione (IDI - *In Depth Interview*) z 9 kluczowymi informatorami (3 pracowników w różnym wieku, 3 HR managerów oraz 3 przedstawicieli instytucji rynku pracy), a także warsztat ekspercki z HR managerami, przedstawicielami zarządów przedsiębiorstw oraz instytucji rynku pracy. Powyższe działania badawcze realizowane były w 2019 roku głównie na terenie Warszawy.

Projekt *Postawy wobec emerytury a typ refleksyjności jako determinanty pozytywnego starzenia się* (zwany dalej 60+) miał na celu scharakteryzowanie motywacji do pozostawiania aktywnym na rynku pracy po przekroczeniu wieku emerytalnego, a także określenie związku między wiodącym typem refleksyjności a aktywną postawą osób po 60. roku życia. Projekt obejmował przeprowadzenie indywidualnych wywiadów pogłębionych (IDI) z 40 kluczowymi informatorami. Zastosowano dobór metodą kuli śnieżkowej do komunikowania badań wykorzystując media społecznościowe oraz instytucje takie jak: kluby seniora, Uniwersytety Trzeciego Wieku, czy Centrum Inicjatyw Senioralnych. Do udziału w badaniach zaproszono osoby spełniające następujące kryteria: prawo do emerytury; wiek - osoby w wieku 60-75 lat; aktywność - osoby aktywne zawodowo. Większość badanych stanowiły osoby pracujące w Warszawie, Poznaniu i Krakowie. W badanej grupie znaleźli się przedstawiciele większości grup zawodowych według klasyfikacji ISCO-08. Ze względu na realizację badań w zbiorowości miejskiej próba nie objęła rolników, ogrodników, leśników i rybaków, wśród badanych nie było również reprezentantów sił zbrojnych oraz władz publicznych. Wywiady prowadzone były od listopada 2020 roku do kwietnia 2021 roku. Z uwagi na pandemię COVID-19 oraz preferencje badanych większość wywiadów prowadzona była telefonicznie.

---

¹⁷ Projekt badawczy prowadzony pod kierownictwem Radomira Mińskiego, zespół badawczy: Aleksandra Prysłowska i Daniel Adamski.

Postrzeżenie osób starszych

Wśród głównych przyczyn niekorzystnej sytuacji osób 50+ na rynku pracy Dariusz Mól (2008) wymienia stereotypowe postrzeżenie dojrzałych pracowników jako gorszych zawodowo, a także bariery psychiczne osób starszych, często internalizujących obiegowe opinie na ich temat i niewierzących we własne możliwości. W Polsce wciąż w dużym stopniu pokutują stereotypy i uogólnienia do-tyczące pracowników po 50. roku życia, co znalazło swoje odzwierciedlenie w odpowiedziach ankietowanych w ramach projektu 50+. Poniżej przedstawiono określenia dotyczące starszych pracowników, do których skłaniali się respondenci¹⁸ - największą czcionką zapisane zostały cechy, z którymi zgadzają się w największym stopniu (rys. 1).

Rys. 1: Określenia dotyczące dojrzałych pracowników (50+) wybierane przez ankietowanych w ramach projektu badawczego *Ścieżki karier osób 50+*. Schematy tranzycji do drugiego życia zawodowego. (opracowanie własne)

Autorzy raportu *Active Ageing and the Potential of ICT for Learning* (Ala-Mutka, Malanowski, Punie, Cabrera, 2008, za: Miński, Prysłopska, 2019) uznają użyteczność kategorii wiekowych (np. do tworzenia statystyk), promują natomiast korzystanie również z innego podejścia do starzenia, proponowanego przez gerontologów, m.in. Gassmann'a i Reepmeyer'a. Podkreślając złożoność procesu starzenia się oraz heterogeniczność grupy społecznej seniorów, autorzy prezentują typologię opartą nie na wieku, lecz na czterech fazach starzenia (faza blisko-emerytalna, faza samodzielnego emeryta, faza zwiększonego niedołęstwa, faza zależnego emeryta). Inny gerontologiczny podział, zaprezentowany przez Georga Moschisa (1994), podkreśla wagę psychologicznych oraz zdrowotnych aspektów starzenia wyróżniając

¹⁸ Opracowane pytania miały charakter dyferencjału semantycznego - badani mieli do dyspozycji pięciostopniową skalę odpowiedzi umieszczoną między 21 parami przeciwstawnymi określeń, gdzie 3 oznaczało "nie mam zdania", 2 i 4 "raczej tak", 1 i 5 "zdecydowanie tak".

następujące typy: zdrowy sybaryta, zdrowy pustelnik, niedomagający lecz aktywny, wątki odludek (Moschis, 1994, za: Miński, Prysłowska, 2018). Skupiając się na bardziej praktycznych aspektach związanych z aktywnością i radzeniem sobie w codziennym życiu, powyższe podejścia nie korzystają z typowych, często krzywdzących kategorii wiekowych - współcześni seniorzy, zarówno jako grupa społeczna, jak i demograficzna, nie stanowią jednolitej, homogenicznej zbiorowości.

Perspektywa pracodawców

Piotr Szukalski (2016) zwraca uwagę na tendencje polegające na odchodzeniu od wieku kalendarzowego na rzecz wieku funkcjonalnego kiełkujące na rynku pracy - a przynajmniej w niektórych branżach. Jeśli bowiem w najbliższej przyszłości nie wzrośnie poziom zatrudnienia osób 50+, zmiany demograficzne związane ze starzeniem się społeczeństw będą prowadzić do jeszcze większego spadku liczby osób w wieku produkcyjnym, co w konsekwencji może doprowadzić do gwałtownego kurczenia się zasobów pracy (Marciniak, 2015). W związku z powyższym w ciągu najbliższych lat jednym z ważniejszych czynników konkurencyjności przedsiębiorstw stanie się umiejętność utrzymywania zatrudnienia pracowników z pokolenia 50+ (Rembiasz, 2015). Z tego względu wdrażanie strategii zarządzania różnorodnością, w tym szczególnie zarządzania wiekiem, staje się źródłem wymiernych korzyści dla polskich organizacji. Eksperti zaproszeni do projektu 50+ podkreślali, że "pojęcie zarządzania wiekiem jest znane od 20 lat, ale praktyka jest zupełnie inna." (doradca zawodowy, Urząd Pracy). Przyczynę takiego stanu rzeczy Marek Benio¹⁹ widzi w dotychczasowym braku potrzeby dbania o najstarszych pracowników - najpierw ze względu na sprzyjającą demografię, potem napływ zagranicznej siły roboczej i przewiduje naturalny wzrost zainteresowania starszymi pracownikami wśród pracodawców, wraz ze zmniejszeniem się obserwowanego obecnie napływu pracowników z Ukrainy. Proponuje więc skupienie się na zatrudnianiu osób starszych raczej jako potrzebie pracodawców niż pracowników.

Wdrożenie strategii zarządzania różnorodnością, w tym zarządzania wiekiem, wymaga zaistnienia kilku czynników, wśród których najważniejszym jest pełne przekonanie kadry zarządzającej, że warto spróbować. Interesujące poznawczo a zarazem ważne praktycznie jest to, czy kadra menadżerska traktuje zarządzanie wiekiem jako źródło korzyści dla organizacji. Powołując się na dane z badań SHARE, Jolanta Perek-Białas²⁰ podkreśla, że zatrudniający nie

---

¹⁹ wypowiedź podczas panelu dyskusyjnego: *Aktywność zawodowa i kompetencje przyszłości seniorów. Ekonomiczna konieczność czy działania dla chętnych?*, w ramach 52. Sympozjum GAP (21.05.2021)

²⁰ wypowiedź podczas panelu dyskusyjnego: *Aktywność zawodowa i kompetencje przyszłości seniorów. Ekonomiczna konieczność czy działania dla chętnych?*, w ramach 52. Sympozjum GAP (21.05.2021)

są jeszcze przygotowani na te zmiany, nadal bowiem istnieje grupa pracodawców, która uważa, że pracownicy w wieku emerytalnym powinny przechodzić na emeryturę.

Przeprowadzone badania własne wskazują jednak, że część pracodawców - możliwe, że pod presją rynku pracy pracownika - dostrzegła potencjał tkwiący w grupie 50+. Zwracają oni uwagę, np. na doświadczenie i mądrość życiową, na rzetelność, dyspozycyjność czasową, umiejętność pracy w zespole, dokładność i umiejętności komunikacyjne, nabyte w trakcie długoletniej pracy zawodowej. O licznych korzyściach z zatrudniania starszych pracowników i ich konkurencyjności na rynku pracy wspominają zarówno reprezentujący biznes eksperci i kluczowi informatorzy z projektu 50+ jak i badani pracownicy w wieku emerytalnym (projekt 60+).

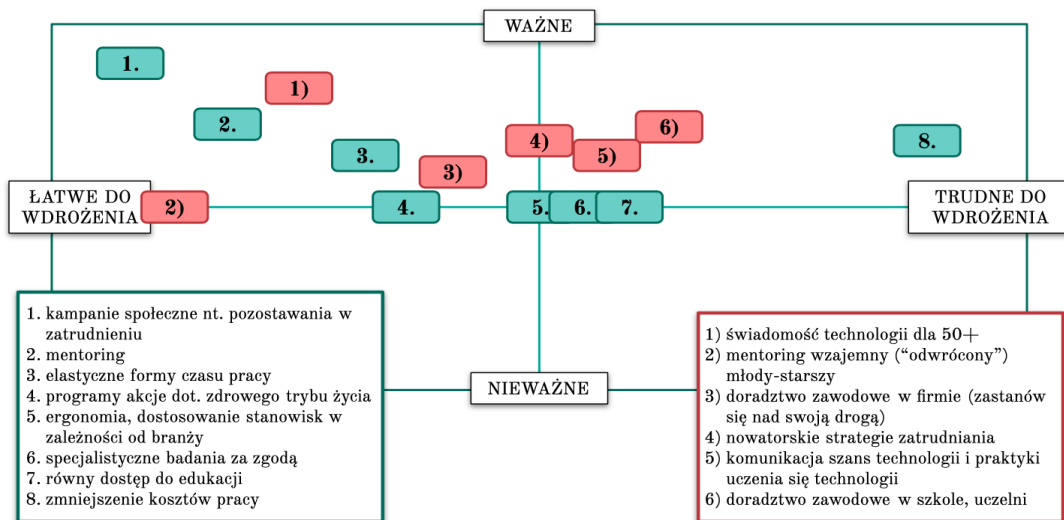
Tabela 2. Wypowiedzi kluczowych informatorów z projektów badawczych 50+ i 60+

“Fatalne zauroczenie Millenialsami to ślepa uliczka”	HR director
“Jest jasne, że ta młodzież zna może te nowocześniejsze techniki (...) i ta młodzież jest sprawniejsza, oczywiście, że mają krótszy czas reakcji, że prawdopodobnie mają sprawniejsze ręce, ale nie mają tego, co ma moje pokolenie, mianowicie tych prawie 50 lat doświadczenia.”	lekarz 72 lata (B.10.48)
“Starsi architekci, którzy przeszli przez biura projektów tak to nazwijmy generalnie państwowe, bo nie było innych, mają inne przygotowanie zawodowe, a właśnie przede wszystkim mają zakorzenioną współpracę zbiorową tak to nazwijmy i koordynację tego, co się robi.”	architekt 69 lat (B.14.45)

Podczas warsztatu eksperci rekomendowali wiele działań z zakresu zarządzania wiekiem. Według nich w pierwszej kolejności należy się zająć kampaniami społecznymi promującymi pozostawanie w zatrudnieniu oraz zwiększaniem świadomości technologii wśród osób 50+, szczególnie priorytet nadano też wprowadzeniu programów mentoringowych polegających zarówno na angażowaniu bardziej doświadczonych pracowników w przekazywanie wiedzy ich młodszym kolegom, jak i “mentoringu odwróconym” gdzie to młodzi uczą starszych pracowników. Zwrócono również uwagę na duży potencjał wprowadzenia elastycznych form czasu pracy. Poniższy diagram (rys. 2) prezentuje wszystkie stworzone przez ekspertów rekomendacje rozmieszczone na macierzy według istotności dla poprawy sytuacji osób 50+ w

miejscu pracy oraz stopnia trudności wdrożenia. Numery wskazują kolejność w jakiej według ekspertów należy podejmować rekomendowane działania²¹.

Rys. 2: Macierz efektywności rekomendowanych działań z zakresu zarządzania wiekiem

Rynek pracy oczami pracowników

Ze wspomnianych wcześniej badań SHARE (Kotowska, Chłoń-Domińczak, Holzer-Żelaźewska, 2019) wynika, że nieco ponad połowa pracujących osób w wieku poniżej 60 lat chce przejść na emeryturę jak najszybciej (55% mężczyzn i 61% kobiet). Z kolei wyniki badania *Życie na emeryturze wyobrażenia i postawy Polaków* (IZFA, 2018) wskazują, że ponad jedna czwarta Polaków chce pracować tak długo, jak to możliwe, bez względu na osiągnięty wiek emerytalny. Taką chęć w największej mierze (32%) deklarują badani w wieku 45-64 lat. Istotne jest ustalenie czy starsi pracownicy odczuwają dyskryminację ze względu na wiek lub "wypychanie" ich z rynku pracy, oraz czy, a jeśli tak to w jaki sposób starają się uniknąć marginalizacji.

W badaniu ankietowym przeprowadzonym w ramach projektu 50+ większość respondentów uznała, że zjawisko dyskryminacji wiekowej istnieje (89% odpowiedzi), podanie wieku 50+ przy rekrutacji ma wpływ na decyzje zatrudnieniu kandydata (85%), pracodawcy wolą zatrudniać osoby młode (83%), stąd osobom poniżej 40 r. ż łatwiej znaleźć pracę (87%). Większość badanych deklaruje jednak, że w firmach, które ich zatrudniają przejście na

²¹ Podział rekomendacji widoczny na grafie wynika z faktu, że eksperci opracowywali je i umieszczali na macierzy w dwóch grupach, wspólnie dyskutując efekt końcowy.

emeryturę jest dobrowolne (78%). Jednak ponad połowa badanych (54%) zatrudniona była w firmach zatrudniających powyżej 1000 pracowników, które najczęściej uważane są za mniej przyjazne starszym. [“Wypychanie z rynku pracy, jeśli jest to raczej w dużych firmach czy korpo - na przykład przy cięciach kosztów pierwsi są zwalniani najstarsi i najmłodszy.” (pracownica 50+)]. Część pracujących emerytów (badanych w projekcie 60+) również dzieliła się swoimi doświadczeniami związanymi z dyskryminacją na rynku pracy. Niechlubne praktyki dotyczyły przesuwania najstarszych pracowników na mniej atrakcyjne stanowiska (nieoficjalna degradacja), czy proponowania niższego wynagrodzenia z racji możliwości przejścia na emeryturę i pobierania świadczenia emerytalnego [“Pracodawca wypycha, bo może na tym oszczędzić” (korektorka, 72 lata - B.15.48)]. Zwracano też uwagę na nieoficjalne sugestie ze strony pracodawców, bądź współpracowników: “(...) oni tego nie powiedzą, nawet jak tak myślą to nie powiedzą, szefowa czy dyrektor, ale w niektórych relacjach daje się właśnie takie odczuć, że no cholera jest już w tym wieku emerytalnym to niechże wreszcie idzie nie.” (pracownica administracyjna w muzeum, 64 lata - B.26.57)

Jednak większość rozmówców była nastawionych raczej proaktywnie do kwestii zatrudnienia - nie uważali oni, że rynek pracy jest w jakiś sposób zdeterminowany wiekowo, szczególnie zamknięty na jakąś grupę wiekową, dostrzegając dużą rolę pracowników / kandydatów w podtrzymywaniu swojej atrakcyjności.

Tabela 3. Wypowiedź kluczowego informatora z projektu badawczego 60+

<p>“Z tym, że wie pani mnie to nie boli, bo oczywiście ja już, bo ja będę szukał pracy, jak mnie tu wywał, będę szukał gdzie indziej. I na pewno gdzieś coś znajdę, bo droga pani, ja jestem dyspozycyjny, jak tutaj było studio wynajmowane w sobotę i niedzielę dali mi samochód, przyjedziesz w sobotę, otworzysz, oni zadzwonią przyjedziesz, zamkniesz, w niedzielę rano przyjedziesz, nie ma sprawy.”</p>	<p>pracownik gospodarczy 68 lat (B.2.53)</p>
---	--

Naturalnie, istnieją branże (np. medyczna), w których bardziej premiowane jest doświadczenie, często związane z ilością przepracowanych lat, stąd średnia granica wieku dezaktywacji zawodowej w przypadku niektórych zawodów (zwłaszcza specjalistycznych) jest znacznie wyższa.

Tabela 4. Wypowiedzi kluczowych informatorów z projektu badawczego 60+

<p>“(…) parę lat temu średnia pediatrii to było 60 lat, no to wie pani, no o czym mówimy, także po prostu brakuje lekarzy. Znaczący, warto po prostu mieć zawód, który jest przydatny no społecznie.”</p>	<p>lekarzka 72 lata (B.8.48)</p>
<p>“W zakładzie, w którym pracuję no nie powiem, że jestem jednym z najmłodszych, ale są ludzie ode starsi także. (...) Tu na tym terenie w moim najbliższym otoczeniu przynajmniej kilkoro na tych kilkudziesięciu anestezjologów to są ludzie z mojego pokolenia aktywni zawodowo.”</p>	<p>lekarz 72 lata (B.10.48)</p>

Aktywni zawodowo emeryci dostrzegali także wspomnianą wcześniej tendencję do zmniejszania się chętniej do pracy i wykwalifikowanej siły roboczej w wieku produkcyjnym, co znacząco poprawia pozycję osób starszych na rynku pracy.

Tabela 5. Wypowiedzi kluczowych informatorów z projektu badawczego 60+

<p>“Jeśli chodzi wie pani o tą działkę, w której jestem najbardziej zorientowana o edukację, to muszę powiedzieć, że bardzo często się zwracają do tego rynku, że tak powiem, już który został poszedł na emeryturę, bo są braki kadrowe, no nie ma nauczycieli, nie czarujmy się...”</p>	<p>Opiekunka w autobusie szkolnym 74 lata (B.4.46)</p>
<p>“Ja patrzę tak na moim podwórku no jest na przykład duży deficyt osób z uprawnieniami maszynisty prawda i tutaj nieznaczący procent maszynistów pracuje. A w tej mojej firmie to są ludzie, którzy już są emerytami prawda, podobnie na stanowiskach rewidentycznych prawda jest deficyt duży i tam emerytów też stała cała liczna gama. Ale to dotyczy jakichś małych grup zawodowych dosyć na rynku deficytowych i tutaj na przykład patrzę u mnie w firmie to właśnie i ustawiacze i rewidenty i maszyniści to są te zawody, gdzie tych emerytów się wręcz poszukuje, żeby prawda dali wsparcie firmie i pracowali jak najdłużej nie.”</p>	<p>koordynator w firmie kolejowej 71 lat (B.19.49)</p>

<p>“W tej chwili w zasadzie przy braku pracowników, bo mimo wszystko niby ten rok mamy kryzysowy, ale fachowców brak generalnie. W związku z tym myślę, że nawet starszy człowiek, jeżeli jest jeszcze aktywny zawodowo sprawny to bez problemu znajdzie pracę prawda, tak mi się wydaje.”</p>	<p>architekt 73 lata (B.11.47)</p>
<p>“No więc tutaj to mam takie mieszane uczucia, bo generalnie uważam, że tak, bo na przykład jak lata temu poszukiwałam pracy, no to to na przykład chciano osoby bardzo młode z dużym doświadczeniem (...) A teraz ponieważ no wydaje mi się, że jest brak ludzi na rynku pracy, więc zmieniło się to trochę, to znaczy, brak chętnych do pracy o tak bym powiedziała. (...) Także wydaje mi się, że to się trochę zmieniło i szefowie różnych instytucji chyba też zauważają, że starszy pracownik jednak jest no bardziej obowiązkowy, mniej wymagający, także to też dla nich jest korzystniejsze zatrudnienie takiej osoby.”</p>	<p>rejestratorka medyczna 65 lat (B.25.55)</p>

Podsumowanie - Starzejące się społeczeństwo jako wyzwanie dla rynku pracy

Zjawisko starzenia się społeczeństw staje się obecnie jednym z największych wyzwań dla polskiej gospodarki. Liczne zachęty do dłuższego pozostawania aktywnym zawodowo, czy zatrudniania bądź zatrzymywania starszych pracowników świadczą o świadomości tego problemu na poziomie polityki społecznej, jednak - jak sugerują wyniki badań - polska polityka rynku pracy jest nieefektywna głównie z racji braku odpowiedniej promocji. Poprawa jej efektywności wymaga podjęcia przemyślanych działań popularyzatorskich mających na celu zmianę wizerunku i stereotypów krążących wokół tzw. dojrzałych pracowników (50+). Obecna praktyka funkcjonowania firm w Polsce dalece odbiega od tego, jak powinny być prowadzone działania w obszarach zarządzania wiekiem w organizacjach w obliczu “dramatycznych” prognoz dotyczących starzenia się społeczeństwa polskiego. Wprawdzie zarządzanie wiekiem nie jest dla przedsiębiorstw obligatoryjne, jednak z perspektywy gospodarki jego stosowanie jest uzasadnione ze względu na starzenie się siły roboczej i niską aktywność zawodowa osób starszych, zapobieganie dyskryminacji ze względu na wiek oraz dostosowanie się do zmian polityki państwa względem zatrudnienia. (Liwiński, Sztanderska, 2010). Przeprowadzone badania własne potwierdzają również bardziej istotne z perspektywy przedsiębiorstwa przesłanki takie jak niedobór młodszych kandydatów do pracy, liczne przewagi starszych

pracowników nad młodszymi i konieczność utrzymania zasobów kompetencji na odpowiednim poziomie, a także niewątpliwe korzyści z zatrudniania różnorodnego zespołu (tamże).

Z badania ankietowego oraz niektórych wypowiedzi kluczowych informatorów w ramach projektu 50+ wynika, że stereotypowe podejście do dojrzałych pracowników a także dyskryminacja ze względu na wiek wciąż występują na polskim rynku pracy. Wypowiedzi większości ekspertów oraz kluczowych informatorów z opisywanych w niniejszym artykule projektów badawczych wskazują jednak na pozytywną tendencję stopniowego otwierania się rynku na starszych pracowników. Biorąc pod uwagę wydłużanie się życia oraz zjawisko starzenia się społeczeństw, można spodziewać się, że proces ten będzie zachodził dość naturalnie. Żeby jednak ograniczyć do minimum wszelkie negatywne skutki związane z tymi nieuniknionymi zmianami społecznymi, warto podejmować dodatkowe kroki na rzecz przyspieszenia włączania oraz dłuższego zatrzymywania osób starszych na rynku pracy. Działania te powinny obejmować przemyślaną politykę społeczną zawierającą zarówno zachęty do pozostawania aktywnym, zachęty dla pracodawców do zatrudniania starszych, ale również - a może przede wszystkim - zajmującą się promocją bardziej adekwatnego, pozytywnego wizerunku seniora (społecznego i zawodowego) oraz nagłaśnianiem dostępnych programów aktywizacyjnych.

Bibliografia

Centrum im. Adama Smitha (2009). Postawy Polaków wobec emerytury. Wyniki z badania ilościowego przeprowadzonego przez Prof. Dominikę Maison oraz propozycja zmiany systemu emerytalnego Centrum im. Adama Smitha. Pobrano z: http://www.prokapitalizm.pl/wp-content/uploads/2009/03/polacy_o_emeryturach.pdf (data dostępu: 18.03.2021)

Drozdowski, R. (2012): Solidarność pokoleń – dobrze brzmiący postulat polityki społecznej, z którym ma ona coraz więcej kłopotów. *Ruch Prawniczy Ekonomiczny i Socjologiczny* 2012 z. 3, 7-19

Główny Urząd Statystyczny (GUS 2018). Osoby powyżej 50. roku życia na rynku pracy w latach 2016 - 2017. Pobrano z: https://stat.gov.pl/download/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultaktualnosci/5821/19/1/1/osoby_powyzej_50_roku_zycia_na_ryнку_pracy_w_latach_2016-2017.pdf (data dostępu: 20.06.2021)

Główny Urząd Statystyczny (GUS 2020a). Emerytury i renty w 2019 r. Pobrano z: https://stat.gov.pl/download/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultaktualnosci/5486/32/11/1/emerytury_i_renty_w_2019.pdf (data dostępu: 20.06.2021)

Główny Urząd Statystyczny (GUS 2020b). Jakość życia osób starszych w Polsce Pobrano z: https://stat.gov.pl/files/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultaktualnosci/5486/26/2/1/jakosc_zycia_osob_starszych_w_polsce.pdf (data dostępu: 20.06.2021)

Główny Urząd Statystyczny (GUS 2021a). Informacja o rynku pracy w czwartym kwartale 2020 roku (dane wstępne). Pobrano z: https://stat.gov.pl/files/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultaktualnosci/5475/12/45/1/informacja_sygnalna_o_ryнку_pracy_iv_kw.2020.pdf (data dostępu: 20.06.2021)

Główny Urząd Statystyczny (GUS 2021b). Osoby powyżej 50. roku życia na rynku pracy w 2019 r. Pobrano z: https://stat.gov.pl/download/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultaktualnosci/5821/19/4/1/osoby_powyzej_50._roku_zycia_na_ryнку_pracy_w_2019.pdf (data dostępu: 20.06.2021)

Hetmańczyk, P., Adach, R. (2011). Sytuacja osób w wieku 50+ na polskim rynku pracy – aspekt regulacji prawnych i gospodarki. W: R. Marszowski (red.), Sytuacja osób w wieku 50+ na polskim rynku pracy. Interdyscyplinarny przegląd literatury i publikacji za lata 2007–2011 (ss.10-49). Katowice: Główny Instytut Górnictwa Zakład Badań Ekonomicznych i Społecznych

Izba Zarządzająca Funduszami i Aktywami (IZFA, 2018). Życie na emeryturze - wyobrażenia i postawy Polaków. Pobrano z: <https://www.izfa.pl/download/pobierz/raport-badanie-izfia-zycie-i-wyobrazenia-polakow-2018> (data dostępu: 18.03.2021)

Liwiński, J., Sztanderska, U. (2010). Zarządzanie wiekiem w przedsiębiorstwie Pobrano z: <https://www.parp.gov.pl/files/74/87/110/10073.pdf> (data dostępu: 25.06.2021)

Marciniak, G. (2015). Prognoza demograficzna GUS dla Polski 2014–2050. Porównania międzynarodowe. W: Rządowa Rada Ludnościowa, Sytuacja demograficzna Polski. Raport 2014–2015 (ss. 290-306). Warszawa: Zakład Wydawnictw Statystycznych

Miński, R., Prysłowska, A. (2018). Edukacja seniorów jako odpowiedź na zjawisko starzenia się społeczeństw. W: P. Sałustowicz, S. Kalinowski, B. Goryńska-Bittner (red.), Bliżej ludzi - programem dla nauk społecznych? (ss. 221-247). Bielefeld: Societas Pars Mundi

Miński, R., Prysłowska, A. (2019). Senior studies as a response to phenomenon of aging societies. *Gerontologia Polska*, 2/2019, 150-156

Moschis, G. (1994). *Marketing Strategies for the Mature Market*. Westport, Connecticut-London: Greenwood Publishing Group

Mól, D. (2008). Osoby 50+ na rynku pracy. Pobrano z: http://www.klon.org.pl/files/1bezrobocie.org.pl/public/biuletyny_fise/biuletyn_fise_nr7_osoby_50_na_ryнку_pracy.pdf (data dostępu: 28.06.2021)

Rembiasz, M. (2015). Rola strategii zarządzania wiekiem w przedsiębiorstwie. *Studia i prace Wydziału Nauk Ekonomicznych i Zarządzania* Nr 39, t. 3, 155-167. Pobrano z: http://www.wneiz.pl/nauka_wneiz/sip/sip39-2015/SiP-39-t3-155.pdf (data dostępu: 25.06.2021)

Szukalski, P. (2016). Destandaryzacja normatywnego modelu i przebiegu zakończenia kariery zawodowej. *Przegląd Socjologiczny*, Tom 65 Nr 2, 105-122

Turek, K. (2015). Wydłużenie okresu kariery zawodowej – polityka organizacyjna wobec wyzwań związanych z procesem starzenia się ludności. W: J. Górniak (red.), *Polski rynek pracy – wyzwania i kierunki działań na podstawie badań Bilans Kapitału Ludzkiego 2010-2015* (ss. 55-79). Warszawa: Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości

Kotowska, I., Chłoń-Domińczak, A., Holzer-Żelażewska, D. (red.) (2019). Pokolenia 50+ w Polsce i w Europie: aktywność, stan zdrowia, warunki pracy, relacje międzypokoleniowe i wykluczenie. Raport podsumowujący wyniki badań 7. rundy badania „SHARE: 50+ w Europie”. Pobrano z: <https://share50plus.pl/sites/share50plus.pl/files/2021-01/Raport%20SHARE%202019%20wersja%20www.pdf> (data dostępu: 24.06.2021)

Anna Sielska^{1,2,4}

anna.sielska@phd.usz.edu.pl
ORCID:0000-0001-6019-2997

Monika Kowalska-Górska³

monika.kowalska-goralska@upwr.edu.pl
ORCID:0000-0001-9614-2000

Lidia Skuza^{1,2}

lidia.skuza@usz.edu.pl
ORCID:0000-0002-6362-844X

¹ Instytut Biologii, Uniwersytet Szczeciński, 71-415, Szczecin, Polska

² Centrum Biologii Molekularnej i Biotechnologii, Uniwersytet Szczeciński, 71-415, Szczecin, Polska

³ Wydział Hydrobiologii i Akwakultury, Wydział Biologii i Hodowli Zwierząt, Uniwersytet Przyrodniczy we Wrocławiu, Norwida 25, 50-375 Wrocław, Poland

⁴ Szkoła Doktorska, Uniwersytet Szczeciński, 70-383, Szczecin, Polska

Wpływ nanopierwiastków miedzi na ekspresję peroksydazy glutationowej u karpia (*Cyprinus carpio*)

Effect of copper nanoparticles on glutathione peroxidase expression in carp (*Cyprinus carpio*)

Streszczenie

Celem pracy było zbadanie wpływu nanopierwiastków miedzi (CuNP; koloidalne Cu, CuO) na ekspresję genu peroksydazy glutationowej (*gpx*) u karpia (*Cyprinus carpio*). Jako materiał badawczy wykorzystano wylęg karpia (*Cyprinus carpio*) inkubowany w roztworach CuNP, koloidalnej Cu lub CuO. Pomiar ekspresji genów wykonywano w dwóch etapach. Pierwszym z nich było przeprowadzenie reakcji PCR wyizolowanych prób w obecności starterów genu *gpx* i rozdziale uzyskanych produktów za pomocą elektroforezy. Natomiast druga metoda polegała na przeprowadzeniu reakcji Real-Time PCR, obliczeniu ekspresji metodą $\Delta\Delta Cq$ za pomocą programu CFX Maestro, a następnie przedstawieniu uzyskanych wyników za pomocą wykresów słupkowych dla genu *gpx* wobec próby kontrolnej, pochodzącej z wylęgu nieinkubowanego w roztworach nanocząsteczek miedzi. Real-Time PCR wykonywany był w obecności genu referencyjnego - β -aktyny. Przeprowadzone badania wykazały, że nanopierwiastki miedzi (koloidalne Cu, CuNPs, CuO) wywołują wzrost ekspresji genu *gpx*.

Słowa kluczowe: Nanopierwiastki Miedzi; *Cyprinus carpio*; peroksydaza glutationowa; stres oksydacyjny.

Summary

The aim of this study was to investigate the effects of selected copper nanoparticles (CuNP) on the expression of glutathione peroxidase (*gpx*) in carp (*Cyprinus carpio*). The Hatchlings of *Cyprinus carpio*, which were first incubated in colloidal copper (Cu), copper nanopowder (CuNPs) or copper oxide (CuO) solutions, were used as biological material. Gene expression analysis was performed in two stages. In the first stage, PCR reaction with *gpx* starters and gel electrophoresis was performed. In the second stage of the study, Real-Time PCR reaction was performed and gene expression was calculated using $\Delta\Delta Cq$ method with programme CFX Maestro. The obtained results were presented with bar graphs depicting the expression of tested samples in the presence of control samples, which were isolated from hatchlings not incubated in any of CuNP solutions. Real-Time PCR reaction was performed in the presence of reference gene – β -actin. The study has shown that CuNP (colloidal Cu, CuNPs, CuO) increases the expression of *gpx* gene.

Key words: Copper Nanoparticles; *Cyprinus carpio*; glutathione peroxidase; oxidative stress.

Wstęp

Aktualnie z roku na rok następuje wzrost produkcji nanomateriałów. Wśród nich wyróżnia się nanopierwiastki metali oraz ich tlenki, fullereny czy polimery (Jeevanandam i in. 2018).

Najczęściej wykorzystywane nanopierwiastki w przemyśle są to m.in. miedź (Cu), srebro (Ag), złoto (Au) i tlenek tytanu (TiO₂). Związane z nimi sektory gospodarki, takie jak medycyna czy przemysł budowlany charakteryzują się dynamicznym rozwojem (m.in. nanomedycyna), a produkty – szerokim spektrum zastosowań (m.in. sprzęt medyczny, nośniki leków, bioobrazowanie). (Krukemeyer i in. 2015; Han i in. 2019). Wykorzystuje ona niespotykane dla innych materiałów właściwości biologiczne (pomimo małych rozmiarów mają stosunkowo dużą powierzchnię, która zwiększa ich aktywność biologiczną) oraz fizykochemiczne nanopierwiastków, w tym nanopierwiastków miedzi (CuNPs), które ze względu na znacznie niższe koszty produkcji nanopierwiastków miedzi niż nanopierwiastków Ag coraz częściej produkuje się z nich środki dezynfekujące (przeciwko mikroorganizmom, takim jak *E. coli*, *C. albicans* czy *S. aureus*), a także jako biosensory i sondy służące detekcji kwasów nukleinowych (Jia i in. 2012; Ramyadevi i in. 2012; Qing i in. 2019). Jest to zarówno ich atutem, jak i potencjalnym negatywnym czynnikiem, zagrażającym środowisku i żyjącym w nim organizmów, m.in. ryb (*Cyprinus carpio*) i spożywających ich mięso ludzi (Oberdörster i in. 2005). CuNPs w wysokich stężeniach wywołują wzrost odpowiedzi immunologicznej, apoptozę, uszkodzenia mitochondriów w wyniku indukcji stresu oksydacyjnego. Na skutek stresu oksydacyjnego zachodzi wzrost ekspresji enzymów antyoksydacyjnych, takich jak katalaza czy peroksydaza glutationowa (Wang i in. 2019; Abdel-Latifi in. 2021).

Zagrożenia te wynikają z ryzyka ich uwolnienia w postaci odpadów z fabryk czy gospodarstw domowych do powietrza, gleb lub do najbardziej zagrożonego ich działaniem środowiska wodnego, gdzie poprzez liczne reakcje (dyspersja, reakcje utleniania i redukcji) negatywnie wpływają zarówno na rośliny, bezkręgowce, jak i kręgowce (Peng i in. 2017; Tolaymat i in. 2017; Domergé i in. 2018; Abbas i in. 2020). W formie agregatów mogą być pobrane bądź wchłonięte wraz z wodą (np. poprzez skrzela) lub na drodze endocytozy i dyfuzji, bezpośrednio do komórek (Klaine i in. 2008). W ten sposób może dochodzić do akumulacji nanopierwiastków (również miedzi) w organizmach wodnych, takich jak ryby, zaburzając ich procesy fizjologiczne, wywołując stres oksydacyjny, tym samym modulując ekspresję kluczowych genów, takich jak peroksydaza glutationowa (GPx).

Geny *gpx*, obecne u wszystkich organizmów, kodują białka enzymatyczne, będące antyoksydantami, należące do rodziny peroksydazy glutationowej (GPx). Jest on aktywny w obecności reaktywnych form tlenu (ROS), a jego główną rolą jest ochrona błon komórkowych i DNA przed uszkodzeniami wywołanymi przez ROS, m.in. wodoronadtlenek czy rodniki ponadtlenkowe (Chambers i in. 1986; Esposito i in. 2000; Limaye i in. 2003). Kodowana przez ten gen peroksydaza glutationowa wraz z katalazą i dysmutazą ponadtlenkową są kluczowymi

enzymami odpowiadającymi za detoksykację organizmu z ROS. Podczas stresu oksydacyjnego GPx redukuje m.in. nadtlenek wodoru do wody lub alkoholu oraz obniża poziom reaktywnych form tlenu w mitochondriach (Esposito i in. 2000; Margis i in. 2008).

Ze względu na kluczową rolę w ochronie organizmu przed stresem oksydacyjnym, ekspresja genu *gpx* u wylęgu *Cyprinus carpio* poddanego działaniu nanopierwiastków miedzi może stanowić wskaźnik czy i w jakim stopniu nanocząsteczki wpływają na tworzenie się ROS u organizmów wodnych, szczególnie u osobników młodych (wylęg), bardziej podatnych na toksyczne działanie CuNPs. W niniejszej pracy badano wpływ nanopierwiastków miedzi (koloidalne Cu, CuNPs, CuO) na ekspresję genu peroksydazy glutationowej u wylęgu *Cyprinus carpio*.

1. Materiały i metody

1.1. Materiał biologiczny i roztwory nanopierwiastków

Jako materiał biologiczny wykorzystano wylęg *Cyprinus carpio* poddany inkubacji w koloidalnej Cu (3 próby), CuNPs (4 próby) oraz CuO (4 próby). Próbę kontrolną stanowiły osobniki, które nie poddano działaniu nanopierwiastków miedzi (2 próby). Materiał został przygotowany w Instytucie Hodowli Zwierząt, Wydział Biologii i Hodowli Zwierząt Uniwersytetu Przyrodniczego we Wrocławiu i udostępniony przez p. dr hab. inż. Monikę Kowalską-Góralską. Inkubację ikry w roztworach nanopierwiastków wykonano po zapłodnieniu. Następnie rozdzielono je w grupy po 50 ziaren i trzymano 3 godziny w wodzie do napęcznienia. Inkubacja zachodziła w obecności koloidalnej Cu, CuNPs lub CuO. Po napęcznieniu i inkubacji w roztworach nanopierwiastków ikrę przemyto i umieszczono w koszyczkach do uzyskania wylęgu. Uzyskany materiał przechowywano w alkoholu do czasu analiz. Materiał badawczy (13 prób) poddano następnie izolacji RNA.

Do sporządzenia roztworów wykorzystano nanoproszek Cu (Aldrich 794317), Cu w postaci koloidalnej (Vita colloids) i nanoproszek CuO (Aldrich 544868-5G).

Aby sporządzić wykorzystane w badaniu stężenie, wykonano roztwór o stężeniu $1 \text{ mg} \cdot \text{dm}^{-3}$. Roztwory poddano sonikacji w łaźni przez 30 minut. Przed każdym użyciem, każdy z roztworów worteksowano (Kowalska-Góralska 2019).

1.2. Izolacja materiału genetycznego i odwrotna transkrypcja

W następnym etapie badań z otrzymanego materiału biologicznego wyizolowano RNA za pomocą komercyjnego zestawu EXTRACTME Total RNA Kit (Blirt) według protokołu dostarczonego przez producenta. Następnie wykonano odwrotną transkrypcję za pomocą

zestawu RevertAid First Strand cDNA Synthesis Kit (Thermofisher Scientific) według protokołu dostarczonego przez producenta. Stężenie i jakość RNA, jak i cDNA zostało sprawdzone za pomocą spektrofotometru NanoDrop (Thermofisher Scientific).

1.3. PCR i elektroforeza

W badaniach wykonano również reakcję PCR, a otrzymane produkty rozdzielono w żelu agarozowym w celu sprawdzenia, czy podczas amplifikacji zostanie otrzymany produkt. Do reakcji PCR wykorzystano łącznie 13 prób cDNA, które uzyskano z izolacji i odwrotnej transkrypcji wcześniej przygotowanego materiału badawczego: 3 próby uzyskane z wylęgu inkubowanego w roztworze koloidalnej Cu, 4 próby uzyskane z wylęgu inkubowanego w CuNPs, 4 próby uzyskane z wylęgu inkubowanego w CuO oraz 2 próby będące próbą kontrolną (izolaty uzyskane z wylęgu nieinkubowanego w roztworach NPs). Każda mieszanina reakcyjna do PCR o objętości 20µl zawierała: 14,7µl wody destylowanej, 2,5µl buforu z jonami magnezu, 2,5µl deoksyrybonukleotydów (dNTP), po 2,5µl starterów dla genu *gpx*, 0,1µl cDNA oraz 0,2µl polimerazy DreamTaq (Thermofischer Scientific). Próba negatywna zawierała: 14,8µl wody destylowanej, 2,5µl buforu z jonami magnezu, 2,5µl deoksyrybonukleotydów (dNTP), po 2,5µl starterów dla genu *gpx* oraz 0,2µl polimerazy DreamTaq (Thermofischer Scientific). Reakcję PCR wykonano w termocyklerze (Biorad) o profilu temperaturowym indywidualnym dla każdego genu (tab.1, tab.2).

Elektroforezę wykonano w żelu agarozowym o stężeniu 1,5% w 1xTBE (10 ml TBE w 90 ml wody destylowanej, 3,5µl bromku etydydy) aparacie elektroforetycznym (Biosan). Wizualizację wykonano za pomocą programu komputerowego firmy GeneSys.

Tabela 1 Profil temperaturowy dla genu *gpx*

Numer cyklu	Temperatura [°C]	Czas trwania [min.]
1	95	3
2	95	0,30
3	48	0,30
4	72	1
5	Liczba cykli 34x	
6	72	5
7	12	∞

Źródło: opracowanie własne

Tabela 2 Profil temperaturowy dla genu beta-aktyny

Numer cyklu	Temperatura [°C]	Czas trwania [min.]
1	95	3
2	95	0,30
3	58,6	0,30
4	72	1
5	Liczba cykli 34x	
6	72	5
7	12	∞

Źródło: opracowanie własne

1.4. Real-Time PCR

Do reakcji Real-Time PCR wykorzystano łącznie 13 prób cDNA użytych wcześniej w poprzednim etapie: 3 próby uzyskane z wylęgu inkubowanego w roztworze koloidalnej Cu, 4 próby uzyskane z wylęgu inkubowanego w CuNPs, 4 próby uzyskane z wylęgu inkubowanego w CuO oraz 2 próby będące próbą kontrolną (izolaty uzyskane z wylęgu nieinkubowanego w roztworach NPs). Każda mieszanina reakcyjna do Real-Time PCR o objętości 10µl zawierała: 6,6µl wody destylowanej, po 0,2µl startera Forward i Reverse, 2,0µl HOT FIREPol EvaGreen qPCR Mix Plus (ROX) (SolisBiodyne) (objętość dodana według zaleceń producenta) oraz 1µl cDNA. Próba negatywna zawierała 7,6µl wody destylowanej, po 0,2µl startera Forward i Reverse, 2,0µl HOT FIREPol EvaGreen qPCR Mix Plus (ROX) (SolisBiodyne), bez dodatku cDNA. Do reakcji wykorzystano startery genu gpx (Scown i in., 2010). Jako gen referencyjny wykorzystano gen β-aktyny (Hoseini i in., 2020). Real-Time PCR wykonano w termocyklerze (Biorad) o profilu temperaturowym zalecanym przez producenta. Temperaturę przyłączenia ustawiono indywidualnie dla każdego genu (tab.3).

Tabela 3 Charakterystyka starterów

Nazwa startera	Sekwencja startera	Temperatura przyłączenia
gpxF	GCTCCATTCGCAGTATTC	48°C
gpxR	TCCTTCCCATTACATCC	48°C
bactinF	CCTGTATGCCAACACCGTGCTG	58,6°C
bactinR	CTTCATGGTGGAGGGAGCAAGG	58,6°C

Źródło: opracowanie własne

Przed wykonaniem właściwych badań, wyznaczono wydajność reakcji wobec genu referencyjnego (β -aktyny) za pomocą reakcji Real-Time PCR dla szeregu rozcieńczeń prób kontrolnych (0,01, 0,1, 1, 100, 1000 ng/ μ l). Reakcje wykonano według tego samego protokołu co próby wykorzystane do właściwych badań. Wydajność reakcji wynosiła 106%.

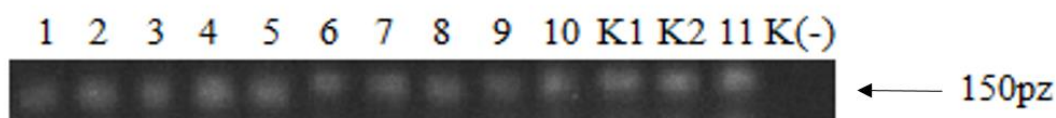
Otrzymane wyniki poddano analizie komputerowej w programie CFX Maestro (Biorad) za pomocą metody $\Delta\Delta C_q$ oraz sporządzono wykresy słupkowe.

2. Wyniki

2.1. Elektroforeza

W wyniku przeprowadzonej elektroforezy agarozowej (1,5%) uzyskano produkty o długości ok. 150pz we wszystkich próbach (Rysunek 1).

Rysunek 3 Obraz elektroforetyczny produktów reakcji PCR dla genu *gpx*. K1, K2- kontrola, 1- Cu, 2- Cu, 3- Cu, 4- CuNPs, 5- CuNPs, 6- CuNPs, 7- CuNPs, 8- CuO, 9- CuO, 10- CuO, 11- CuO K(-)- próba negatywna

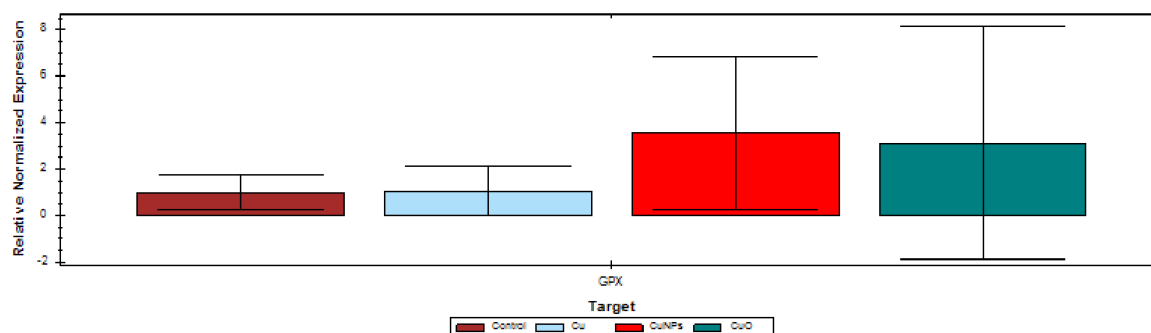
Źródło: opracowanie własne

2.2. Ekspresja genu *gpx*

Wzrost ekspresji genu *gpx* zaobserwowano we wszystkich badanych próbach (koloidalna Cu, CuNPs, CuO) wobec próby kontrolnej (Wykres 1). Najwyższym wzrostem ekspresji charakteryzowały się próbki cDNA uzyskane z osobników poddanych działaniu CuNPs. Mniejszą, jednakże również wysoką, ekspresję wykazywały próbki cDNA uzyskane z osobników inkubowanych w roztworze CuO. Najniższym wzrostem ekspresji charakteryzowały się próbki uzyskane z osobników inkubowanych w roztworze koloidalnej Cu.

Wykres 1 Ekspresja genu *gpx*. Control – próba kontrolna, Cu – koloidalna miedź, CuNPs – nanopierwiastki miedzi, CuO – tlenek miedzi

Źródło: opracowanie własne

3. Dyskusja

Stan, podczas którego w organizmie zostaje zaburzona odpowiednia proporcja między antyoksydantami a powstałymi reaktywnymi formami tlenu (z ang. *reactive oxygen species*; ROS) nosi nazwę stresu oksydacyjnego. Stan ten występuje, gdy w organizmie lub poza nim obecne są reaktywne formy tlenu w postaci niezjonizowanej (m.in. nadtlenuk wodoru) lub wolnych rodników (m.in. anion ponadtlenkowy) (Finaud i in. 2006; Halliwell i in. 2007). ROS mogą powstawać jako produkty w procesach metabolicznych organizmu, m.in. fotooddychania, oddychania tlenowego (Sies 1997), a także w wyniku ekspozycji (a także akumulacji) na czynniki zewnętrzne, takie jak metale ciężkie czy nanomateriały.

Zaburzenia związane z nadmierną obecnością ROS wiążą się z zaburzeniami wielu procesów i uszkodzeniami komórek i narządów. W wyniku stresu oksydacyjnego, również w wyniku działania metali ciężkich, może dochodzić do uszkodzeń DNA (powstawanie 8-oksoguaniny, pęknięcia nici), uszkodzeń błon komórkowych, peroksydacji lipidów czy uszkodzeń systemów transportujących wapń (Stohs i Bagchi 1995; Risom i in. 2005). Miedź, w tym jej nanopierwiastki, również może indukować stres oksydacyjny i związane z nim zaburzenia. Wśród nich jest m.in. zwiększona śmiertelność, uszkodzenia materiału genetycznego, tworzenie się mikrojąder, indukcja apoptozy czy wzrost aktywności enzymów antyoksydacyjnych (Gupta i in. 2016; Wang i in. 2015; Nikdehghan i in. 2018; Vajargah i in. 2018).

Istnieje wiele doniesień literaturowych dotyczących badań ekspresji genów związanych ze stresem oksydacyjnym (m.in. *gpx*) u ryb poddanych ekspozycji na nanopierwiastki miedzi. W większości dotyczą one wpływu CuO. Ekspresja poszczególnych genów, w tym *gpx* może różnić się w zależności od stężenia CuNPs, rodzaju narządu, a nawet gatunku. U ryb takich jak *Oreochromis niloticus* zwiększa się ekspresja *gpx* w odpowiedzi na obecność toksyn, takich jak

mikrocystyna-LR (Wang i in. 2006). Wzrost ekspresji *gpx*, m.in. u *Cyprinus carpio* zachodzi również pod wpływem niektórych probiotyków (Hoseinifar i in. 2017). Niestety brakuje danych dotyczących wpływu CuNPs na ekspresję genów stresu oksydacyjnego u *Cyprinus carpio*, jednego z najczęściej hodowanych gatunków zarówno do produkcji żywności, jak i ze względu na walory estetyczne. Z tego względu badania przeprowadzone w niniejszej pracy są nowatorskie.

Przeprowadzone w niniejszej pracy badania wykazały zwiększoną ekspresję *gpx* u osobników poddanych działaniu koloidalnej Cu, CuNPs oraz CuO. Podobne wyniki otrzymali Abdel-Latif i in. (2021) badając wpływ CuO na parametry biochemiczne, zmiany histopatologiczne oraz ekspresję genów związanych ze stresem oksydacyjnym u *Oreochromis niloticus*. Badania wykazały, że w wątrobie oraz skrzelach osobników poddanych działaniu dawek CuO o wartościach $20 \text{ mg} \cdot \text{dm}^{-3}$ oraz $50 \text{ mg} \cdot \text{dm}^{-3}$ nastąpił wzrost ekspresji *gpx*. Wzrost ekspresji *gpx* nastąpił również w narządach wężu *Oncorhynchus mykiss* po 96-godzinnej ekspozycji na CuNPs (Razmara i in. 2021). Jednakże Kaur i in. (2018) donieśli, że u zarodków *Danio rerio* poddanych ekspozycji CuO w dawce $0,1 \mu\text{l} \cdot \text{dm}^{-3}$ nastąpił wzrost ekspresji *gpx*, natomiast w dawkach $1 \mu\text{l} \cdot \text{dm}^{-3}$ oraz $10 \mu\text{l} \cdot \text{dm}^{-3}$ nastąpiło jej obniżenie. Obniżenie ekspresji *gpx* zaobserwowano również w przypadku wzrastającej ekspozycji *Danio rerio* na nanopierwiastki tlenku miedzi (Mani i in. 2019). Podobny efekt wystąpił w próbie kontrolnej poddanej działaniu Cu w badaniach wpływu glutaminianu jako czynnika chroniącego przed uszkodzeniami wywołanymi przez stres oksydacyjny związany z działaniem Cu u *Cyprinus carpio var. Jian* (Jiang i in. 2016). Można sądzić, że zmiany w ekspresji *gpx* mogą zależeć od badanego gatunku, jak i dawki, pod którą eksponowane były osobniki. Należy zatem poszerzyć badania o szerszy zakres stężeń CuNPs.

Podsumowanie

Na podstawie przeprowadzonych badań, wszystkie analizowane nanopierwiastki miedzi (koloidalna Cu, CuNPs, CuO) wywołują wzrost ekspresji genu *gpx* u wylęgu *Cyprinus carpio*. Najwyższy stres oksydacyjny u wylęgu *C. carpio* wywołują CuNPs. CuNPs oraz CuO wywołują znacznie wyższy wzrost ekspresji genu *gpx* niż koloidalna Cu. Uzyskane wyniki pozwalają potwierdzić negatywny wpływ nanopierwiastków miedzi na organizmy wodne, takie jak *C. carpio*, a także przyczynić się do zwiększenia wiedzy dotyczącej ochrony środowiska z zakresu nanotoksykologii oraz świadomości zagrożeń, jakie niosą za sobą nanopierwiastki miedzi na środowisko.

Planowane jest poszerzenie badań o kolejne geny stresu oksydacyjnego, a także o inne stężenia, aby sprawdzić, czy toksyczność nanopierwiastków miedzi jest zależna od dawki, czy zachodzi nawet w najmniejszych stężeniach.

Bibliografia

- Abbas, Q., Yousaf, B., Amina, Ali, M. U., Munir, M. A. M., El-Naggar, A., Rinklebe, J., & Naushad, M. (2020). Transformation pathways and fate of engineered nanoparticles (ENPs) in distinct interactive environmental compartments: A review. *Environment International*, *138*, 105646. <https://doi.org/https://doi.org/10.1016/j.envint.2020.105646>
- Abdel-Latif, H. M. R., Dawood, M. A. O., Mahmoud, S. F., Shukry, M., Noreldin, A. E., Ghetas, H. A., & Khallaf, M. A. (2021). Copper Oxide Nanoparticles Alter Serum Biochemical Indices, Induce Histopathological Alterations, and Modulate Transcription of Cytokines, HSP70, and Oxidative Stress Genes in *Oreochromis niloticus*. In *Animals* (Vol. 11, Issue 3). <https://doi.org/10.3390/ani11030652>
- Chambers, I., Frampton, J., Goldfarb, P., Affara, N., McBain, W., & Harrison, P. R. (1986). The structure of the mouse glutathione peroxidase gene: the selenocysteine in the active site is encoded by the 'termination' codon, TGA. *The EMBO Journal*, *5*(6), 1221–1227. <https://doi.org/10.1002/j.1460-2075.1986.tb04350.x>
- Domercq, P., Praetorius, A., & Boxall, A. B. A. (2018). Emission and fate modelling framework for engineered nanoparticles in urban aquatic systems at high spatial and temporal resolution. *Environmental Science: Nano*, *5*(2), 533–543. <https://doi.org/10.1039/C7EN00846E>
- Esposito, L. A., Kokoszka, J. E., Waymire, K. G., Cottrell, B., MacGregor, G. R., & Wallace, D. C. (2000). Mitochondrial oxidative stress in mice lacking the glutathione peroxidase-1 gene. *Free Radical Biology and Medicine*, *28*(5), 754–766. [https://doi.org/https://doi.org/10.1016/S0891-5849\(00\)00161-1](https://doi.org/https://doi.org/10.1016/S0891-5849(00)00161-1)
- Finaud, J., Lac, G., & Filaire, E. (2006). Oxidative Stress. *Sports Medicine*, *36*(4), 327–358. <https://doi.org/10.2165/00007256-200636040-00004>
- Forouhar Vajargah, M., Mohamadi Yalsuyi, A., Hedayati, A., & Faggio, C. (2018). Histopathological lesions and toxicity in common carp (*Cyprinus carpio* L. 1758) induced by copper nanoparticles. *Microscopy Research and Technique*, *81*(7), 724–729. <https://doi.org/10.1002/jemt.23028>
- Günter, O., Eva, O., & Jan, O. (2005). Nanotoxicology: An Emerging Discipline Evolving from Studies of Ultrafine Particles. *Environmental Health Perspectives*, *113*(7), 823–839. <https://doi.org/10.1289/ehp.7339>
- Gupta, Y. R., Sellegounder, D., Kannan, M., Deepa, S., Senthilkumaran, B., & Basavaraju, Y. (2016). Effect of copper nanoparticles exposure in the physiology of the common carp (*Cyprinus carpio*): Biochemical, histological and proteomic approaches. *Aquaculture and Fisheries*, *1*, 15–23. <https://doi.org/https://doi.org/10.1016/j.aaf.2016.09.003>
- Halliwell, B. (2007). Biochemistry of oxidative stress. *Biochemical Society Transactions*, *35*(5), 1147–1150.
- Han, X., Xu, K., Taratula, O., & Farsad, K. (2019). Applications of nanoparticles in biomedical imaging. *Nanoscale*, *11*(3), 799–819. <https://doi.org/10.1039/c8nr07769j>
- Hoseini, S. M., Khalili, M., Rajabiesterabadi, H., Hoseinifar, S. H., & Doan, H. Van. (2020). Effects of dietary monoterpene, myrcene, administration on immune- and health-related genes expression in common carp gill following exposure to copper sulfate. *Fish & Shellfish Immunology*, *98*, 438–445. <https://doi.org/https://doi.org/10.1016/j.fsi.2020.01.027>
- Hoseinifar, S. H., Ahmadi, A., Khalili, M., Raeisi, M., Van Doan, H., & Caipang, C. M. (2017). The study of antioxidant enzymes and immune-related genes expression in common carp (*Cyprinus carpio*)

- fingerlings fed different prebiotics. *Aquaculture Research*, 48(11), 5447–5454. <https://doi.org/10.1111/are.13359>
- Jeevanandam, J., Barhoum, A., Chan, Y. S., Dufresne, A., & Danquah, M. K. (2018). Review on nanoparticles and nanostructured materials: history, sources, toxicity and regulations. *Beilstein Journal of Nanotechnology*, 9(1), 1050–1074.
- Jia, B., Mei, Y., Cheng, L., Zhou, J., & Zhang, L. (2012). Preparation of copper nanoparticles coated cellulose films with antibacterial properties through one-step reduction. *ACS Applied Materials & Interfaces*, 4(6), 2897–2902.
- Jiang, J., Wu, X.-Y., Zhou, X.-Q., Feng, L., Liu, Y., Jiang, W.-D., Wu, P., & Zhao, Y. (2016). Glutamate ameliorates copper-induced oxidative injury by regulating antioxidant defences in fish intestine. *British Journal of Nutrition*, 116(1), 70–79. [https://doi.org/DOI: 10.1017/S0007114516001732](https://doi.org/DOI:10.1017/S0007114516001732)
- Kaur, J., Khatri, M., & Puri, S. (2019). Toxicological evaluation of metal oxide nanoparticles and mixed exposures at low doses using zebra fish and THP1 cell line. *Environmental Toxicology*, 34(4), 375–387. <https://doi.org/https://doi.org/10.1002/tox.22692>
- Klaine, S. J., Alvarez, P. J. J., Batley, G. E., Fernandes, T. F., Handy, R. D., Lyon, D. Y., Mahendra, S., McLaughlin, M. J., & Lead, J. R. (2008). Nanomaterials in the environment: Behavior, fate, bioavailability, and effects. *Environmental Toxicology and Chemistry*, 27(9), 1825–1851. <https://doi.org/10.1897/08-090.1>
- Kowalska-Górska, M., Dziewulska, K., & Kulasza, M. (2019). Effect of copper nanoparticles and ions on spermatozoa motility of sea trout (*Salmo trutta m. Trutta L.*). *Aquatic Toxicology*, 211, 11–17. <https://doi.org/https://doi.org/10.1016/j.aquatox.2019.03.013>
- Krukemeyer, M. G., Krenn, V., Huebner, F., Wagner, W., & Resch, R. (2015). History and possible uses of nanomedicine based on nanoparticles and nanotechnological progress. *Journal of Nanomedicine & Nanotechnology*, 6(1).
- Limaye, P. V., Raghuram, N., & Sivakami, S. (2003). Oxidative stress and gene expression of antioxidant enzymes in the renal cortex of streptozotocin-induced diabetic rats. *Molecular and Cellular Biochemistry*, 243(1), 147–152. <https://doi.org/10.1023/A:1021620414979>
- Mani, R., Balasubramanian, S., Raghunath, A., & Perumal, E. (2020). Chronic exposure to copper oxide nanoparticles causes muscle toxicity in adult zebrafish. *Environmental Science and Pollution Research*, 27(22), 27358–27369. <https://doi.org/10.1007/s11356-019-06095-w>
- Margis, R., Dunand, C., Teixeira, F. K., & Margis-Pinheiro, M. (2008). Glutathione peroxidase family—an evolutionary overview. *The FEBS Journal*, 275(15), 3959–3970.
- Nikdehghan, N., Kashiri, H., & Hedayati, A. A. (2018). CuO nanoparticles-induced micronuclei and DNA damage in *Cyprinus carpio*. *Aquaculture, Aquarium, Conservation & Legislation-International Journal of the Bioflux Society (AAFL Bioflux)*, 11(3).
- Peng, C., Zhang, W., Gao, H., Li, Y., Tong, X., Li, K., Zhu, X., Wang, Y., & Chen, Y. (2017). Behavior and potential impacts of metal-based engineered nanoparticles in aquatic environments. *Nanomaterials*, 7(1), 21.
- Qing, Z., Bai, A., Xing, S., Zou, Z., He, X., Wang, K., & Yang, R. (2019). Progress in biosensor based on DNA-templated copper nanoparticles. *Biosensors and Bioelectronics*, 137, 96–109. <https://doi.org/https://doi.org/10.1016/j.bios.2019.05.014>
- Ramyadevi, J., Jeyasubramanian, K., Marikani, A., Rajakumar, G., & Rahuman, A. A. (2012). Synthesis and antimicrobial activity of copper nanoparticles. *Materials Letters*, 71, 114–116. <https://doi.org/https://doi.org/10.1016/j.matlet.2011.12.055>
- Razmara, P., Imbery, J. J., Koide, E., Helbing, C. C., Wiseman, S. B., Gauthier, P. T., Bray, D. F., Needham, M., Haight, T., Zovoilis, A., & Pyle, G. G. (2021). Mechanism of copper nanoparticle toxicity in rainbow trout olfactory mucosa. *Environmental Pollution*, 284, 117141. <https://doi.org/https://doi.org/10.1016/j.envpol.2021.117141>

- Risom, L., Møller, P., & Loft, S. (2005). Oxidative stress-induced DNA damage by particulate air pollution. *Mutation Research/Fundamental and Molecular Mechanisms of Mutagenesis*, 592(1), 119–137. <https://doi.org/https://doi.org/10.1016/j.mrfmmm.2005.06.012>
- Sattin, G., Bakiu, R., Tolomeo, A. M., Carraro, A., Coppola, D., Ferro, D., Patarnello, T., & Santovito, G. (2015). Characterization and expression of a new cytoplasmic glutathione peroxidase 1 gene in the Antarctic fish *Trematomus bernacchii*. *Hydrobiologia*, 761(1), 363–372. <https://doi.org/10.1007/s10750-015-2488-6>
- Scown, T. M., Santos, E. M., Johnston, B. D., Gaiser, B., Baalousha, M., Mitov, S., Lead, J. R., Stone, V., Fernandes, T. F., Jepson, M., van Aerle, R., & Tyler, C. R. (2010). Effects of Aqueous Exposure to Silver Nanoparticles of Different Sizes in Rainbow Trout. *Toxicological Sciences*, 115(2), 521–534. <https://doi.org/10.1093/toxsci/kfq076>
- Sies, H. (1997). Oxidative stress: oxidants and antioxidants. *Experimental Physiology*, 82(2), 291–295. <https://doi.org/10.1113/expphysiol.1997.sp004024>
- Stohs, S. J., & Bagchi, D. (1995). Oxidative mechanisms in the toxicity of metal ions. *Free Radical Biology and Medicine*, 18(2), 321–336. [https://doi.org/https://doi.org/10.1016/0891-5849\(94\)00159-H](https://doi.org/https://doi.org/10.1016/0891-5849(94)00159-H)
- Tolaymat, T., El Badawy, A., Genaidy, A., Abdelraheem, W., & Swqueria, R. (2017). Analysis of metallic and metal oxide nanomaterial environmental emissions. *Journal of Cleaner Production*, 143, 401–412. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2016.12.094>
- Wang, L., Liang, X.-F., Liao, W.-Q., Lei, L.-M., & Han, B.-P. (2006). Structural and functional characterization of microcystin detoxification-related liver genes in a phytoplanktivorous fish, Nile tilapia (*Oreochromis niloticus*). *Comparative Biochemistry and Physiology Part C: Toxicology & Pharmacology*, 144(3), 216–227. <https://doi.org/https://doi.org/10.1016/j.cbpc.2006.08.009>
- Wang, T., Long, X., Liu, Z., Cheng, Y., & Yan, S. (2015). Effect of copper nanoparticles and copper sulphate on oxidation stress, cell apoptosis and immune responses in the intestines of juvenile *Epinephelus coioides*. *Fish & Shellfish Immunology*, 44(2), 674–682. <https://doi.org/https://doi.org/10.1016/j.fsi.2015.03.030>
- Wang, T., Wen, X., Hu, Y., Zhang, X., Wang, D., & Yin, S. (2019). Copper nanoparticles induced oxidation stress, cell apoptosis and immune response in the liver of juvenile *Takifugu fasciatus*. *Fish & Shellfish Immunology*, 84, 648–655. <https://doi.org/https://doi.org/10.1016/j.fsi.2018.10.053>

Tolgonai Bozzhigit kyzy
tolgonai.bozzhigit@amu.edu.pl
ORCID: 0000-0003-0973-0854

Mikołaj Majewski
ORCID: 0000-0003-0864-9720

Instytut Geoekologii i Geoinformacji
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Waloryzacja turystyczna środowiska przyrodniczego Kirgistanu

Tourist valorisation of the natural environment of Kyrgyzstan

Streszczenie

W niniejszej pracy podjęto próbę waloryzacji turystycznej środowiska przyrodniczego Kirgistanu. Analiza, przeprowadzona na podstawie podziału administracyjnego Kirgistanu, obejmowała siedem obwodów: Batken, Chui, Dżalalabad, Issyk-Kul, Naryn, Osz i Talas. Waloryzacja środowiska przyrodniczego Kirgistanu na potrzeby turystyki została wykonana, wykorzystując metodę bonitacji punktowej, zaproponowaną przez Warszzyńską (1970, 1974). W analizie uwzględniono następujące elementy środowiska przyrodniczego: rzeźbę terenu (bezwzględny wskaźnik rzeźby na podstawie wysokości maksymalnej i minimalnej), wody powierzchniowe (jeziorność i gęstość sieci rzecznej), szatę roślinną (lesistość), ochronę przyrody (liczbę parków narodowych i państwowych rezerwatów przyrody oraz udział ich powierzchni w powierzchni obwodu). Wszystkim parametrom przypisano punkty do odpowiednich przedziałów. Na podstawie sumy punktów uzyskanych przez poszczególne obwody, obliczono wskaźnik potencjału turystycznego środowiska przyrodniczego. Na podstawie przeprowadzonej analizy wyróżniono obwody o niskim, średnim i dużym potencjale turystycznym środowiska przyrodniczego. Głównym celem niniejszego artykułu jest ocena potencjału turystycznego środowiska przyrodniczego obwodów Kirgistanu.

Słowa kluczowe: Kirgistan, środowisko przyrodnicze, waloryzacja turystyczna, bonitacja punktowa.

Summary

This paper presents tourist valorization of the natural environment of Kyrgyzstan. The analysis, based on the administrative division of Kyrgyzstan, covered seven oblasts: Batken, Chuy, Issyk-Kul, Jalalabad, Naryn, Osh and Talas. Valorization of the natural environment of Kyrgyzstan for the tourism purposes was performed using the point bonitation method proposed by Warszzyńska (1970, 1974). The analysis included the following elements of the natural environment: relief (absolute relief index based on the maximum and minimum elevation), surface waters (lake percentage and the density of the river network), vegetation (forest cover), nature protection (number of national parks and state nature reserves and their share in the oblast area). All parameters were assigned points to appropriate intervals. On the basis of the sum of points obtained by individual regions, the indicator of the tourist potential of the natural environment was calculated. Based on the analysis, regions with low, medium and high tourist potential of the natural environment were distinguished. The main aim of this paper is to assess the tourist potential of the natural environment of the Kyrgyzstan oblasts.

Key words: Kyrgyzstan, natural environment, tourist valorization, point bonitation method.

Wprowadzenie

Zgodnie z definicją atrakcyjności turystycznej, rozumianej jako właściwość obszaru lub miejscowości wynikająca z zespołu cech przyrodniczych, lub poza przyrodniczych, które wzbudzają zainteresowanie i przyciągają turystów (Kurek 2007), środowisko przyrodnicze stanowi bardzo istotny jej element. Środowisko przyrodnicze traktować można jako całość

przyrody ożywionej (m.in. świat roślinny, zwierzęcy) i nieożywionej (m.in. rzeźba terenu, wody powierzchniowe, klimat), z uwzględnieniem działalności człowieka.

Potencjał turystyczny środowiska przyrodniczego jest kategorią subiektywną, gdyż jego wartość cech zależy od celów jego wykorzystania. Cele z kolei zależą od ich odbiorców, których w turystyce można podzielić na trzy grupy: turystów, przedsiębiorców i władzę/społeczeństwo. Z punktu widzenia turystów potencjał turystyczny obiektu lub terytorium rozpatrywane jest na podstawie jego atrakcyjności turystycznej, zdolności i wyników zaspokajania pierwotnych potrzeb, które skłoniły człowieka do podróży. Dlatego określenie i ocena uogólnionego potencjału turystycznego terytorium są trudne. W Polsce w literaturze przedmiotu potencjał turystyczny definiowany jest jako wszelkie elementy środowiska geograficznego oraz działalność człowieka, które mogą być wykorzystane do organizowania turystyki lub jej uprawiania (Kaczmarek i in. 2009).

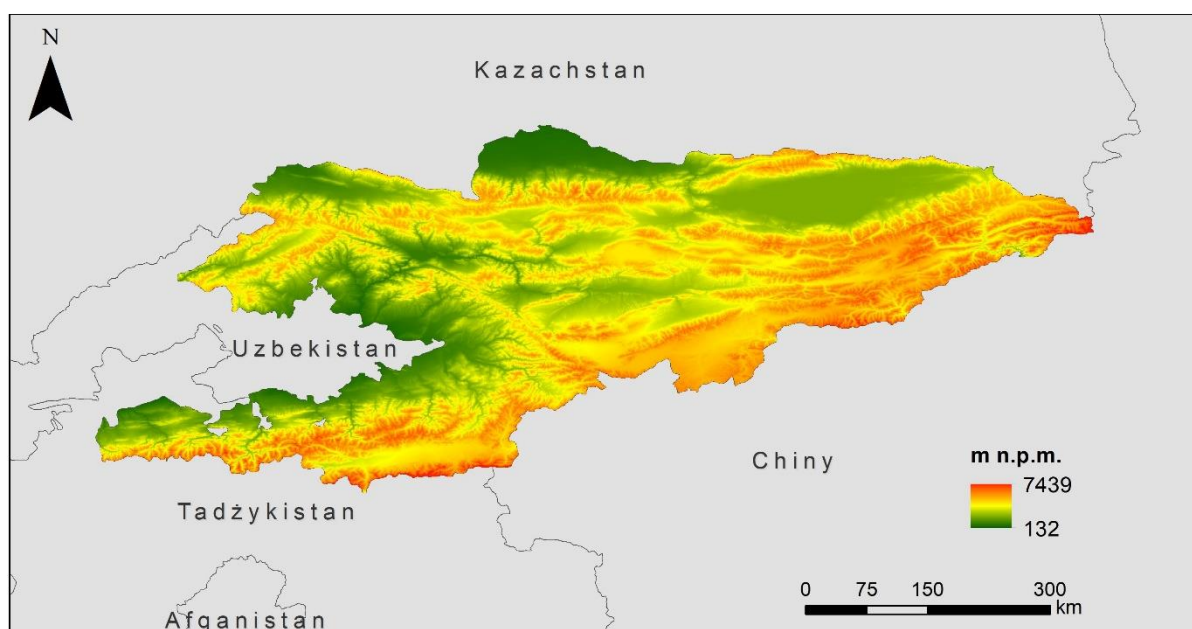
Dla określenia właściwości zasobów przyrody, które decydują o ich przydatności, są wykorzystywane walory środowiska przyrodniczego, a także walory wskazujące na użyteczność określanego dobra ze względu na konkretny cel zastosowania (Kożuchowski 2005). Problem waloryzacji turystycznej środowiska przyrodniczego w Kirgistanie nie był jeszcze poruszany w literaturze. Niniejsze opracowanie ma charakter względny, mający na celu porównanie potencjału turystycznego środowiska przyrodniczego obwodów Kirgistanu i może stanowić podstawę do kolejnych badań uszczegóławiających. Głównym celem niniejszego artykułu jest ocena potencjału turystycznego na podstawie waloryzacji środowiska przyrodniczego obwodów Kirgistanu. Poprzez przeprowadzoną analizę określono, w jakim stopniu na atrakcyjność turystyczną w Kirgistanie wpływają abiotyczne i biotyczne elementy przyrody.

1. Obszar badań

Kirgistan jest krajem średniej wielkości, o powierzchni równej 199 951 km². Terytorium kraju ma rozciągłość równoleżnikową 925 km i południkową 454 km. Kirgistan graniczy z czterema państwami, z czego najdłuższą granicę ma z Uzbekistanem (1374 km), a w dalszej kolejności z Kazachstanem (1113 km), Chińską Republiką Ludową (1049 km) oraz Tadżykistanem (972 km), całkowita długość granicy wynosi 4508 km (Barataliev, Alymkulov 2012). Republika Kirgiska od mórz i oceanów jest oddzielona wysokimi pasmami górskimi oraz rozległymi obszarami pustynnymi. Ponad 94% terytorium kraju leży powyżej 1000 m n.p.m., 71% powyżej 2000 m n.p.m., a 41% powyżej 3000 m n.p.m. (ryc. 1).

Klimat Kirgistanu w głównej mierze jest suchy kontynentalny. Lato w Kirgistanie charakteryzuje się niskimi opadami, małą wilgotnością i małym zachmurzeniem. Kontynentalizm zaznacza się znacznymi amplitudami rocznymi temperatur – występuje gorące i suche lato oraz bardzo zimna zima. Średnia temperatura w styczniu wynosi -6°C (najniższa zanotowana temperatura w dolinie Aksai wyniosła -50°C), a średnia temperatura w lipcu to 27°C (najwyższa zanotowana temperatura w mieście Osz to 43°C). Wody powierzchniowe Kirgistanu obejmują w głównej mierze krótkie rzeki górskie. Z jezior wyróżnia się jezioro Issyk-Kul, uznawane za drugie co do wielkości jezioro górskie na świecie. Akwen silnie oddziałuje również na klimat całej kotliny Issyk-Kul, wyraźnie łagodząc go w porównaniu z innymi obszarami kraju.

Ryc. 1. Położenie Kirgistanu w Azji Środkowej

Waloryzację środowiska przyrodniczego na potrzeby turystyki przeprowadzono na polach podstawowych nawiązujących do podziału administracyjnego kraju, czyli do siedmiu obwodów: Batken, Chui, Dżalalabad, Issyk-Kul, Naryn, Osz i Talas (tab. 1).

Tab. 1. Podstawowa charakterystyka obwodów

Obwód	Powierzchnia [tys. km²]	Udział powierzchni [%]
Batken	17,0	8

Chui	20,2	10
Dżalalabad	33,7	17
Issyk-Kul	43,1	21
Naryn	45,2	23
Osh	29,2	15
Talas	11,4	6

Źródło: opracowanie własne

2. Materiał i metody

Ocena atrakcyjności, w tym walorów przyrodniczych, nierzadko może być obarczona pewną dozą subiektywizmu. Jedną z metod jej oceny jest waloryzacja, rozumiana jako ocena jakości i atrakcyjności turystycznych walorów środowiska (Kozuchowski 2005). Waloryzacja wymaga w pierwszej kolejności określenia celu i przedmiotu oceny. Należy ustalić kryteria oceny, czyli cechy przedmiotów, które podlegają ocenie. Dalszymi krokami waloryzacji są klasyfikacje typologiczna i bonitacyjna oraz kwalifikacja (Sołowiej 1992).

Waloryzacja środowiska może być przeprowadzona w sposób ilościowy lub jakościowy (opisowy). Opisowa ocena zasobów przyrody ma charakter inwentaryzacji, przy takiej ocenie brakuje możliwości porównawczych. W drugim przypadku, czyli w ocenie ilościowej, zazwyczaj stosowane są skale liczbowe, bonitacyjne, rangowanie lub wartościowanie.

Waloryzację środowiska przyrodniczego Kirgistanu na potrzeby turystyki wykonano za pomocą metody bonitacji punktowej, zaproponowanej przez Warzyńską (1970, 1974). Polem podstawowym oceny bonitacyjnej mogą być powierzchnie o naturalnych granicach (np. mezoregiony) lub o granicach sztucznych (np. jednostki podziału administracyjnego). W niniejszym opracowaniu wykorzystano drugą opcję – jednostki podziału administracyjnego Kirgistanu (7 obwodów).

W opracowaniu uwzględniono następujące elementy środowiska: rzeźbę terenu (bezwzględny wskaźnik rzeźby na podstawie wysokości maksymalnej i minimalnej), wody powierzchniowe (jeziorność i gęstość sieci rzecznej), szatę roślinną (lesistość), ochronę przyrody (liczbę parków narodowych i państwowych rezerwatów przyrody oraz udział ich powierzchni w powierzchni obwodu). W związku z niedużą liczbą obwodów w Kirgistanie zdecydowano nie przydzielać punktów poszczególnym przedziałom wartości cech. Wszystkim analizowanym parametrom przydzielono punkty od 1 do 7, gdzie 1 oznaczało najmniejszą

wartość danego parametru (np. jeziorności wyrażonej w %), a 7 największą wartość. W przypadku równych wartości parametrów w kilku obwodach przyznawano wartość średnią.

Po zsumowaniu wszystkich punktów uzyskano ilościową informację, które obwody Kirgistanu są bardziej atrakcyjne, a które mniej. Kolejnym krokiem było obliczenie wskaźnika potencjału turystycznego środowiska przyrodniczego obwodów według wzoru (Buczek-Kowalik 2016):

$$PT = \frac{\sum p}{\sum P_{max}}$$

gdzie p – suma punktów uzyskanych przez dany obwód; P_{max} – suma punktów maksymalnych

Wskaźnik może przyjmować następujące wartości:

0,0–0,19 – bardzo niski potencjał turystyczny środowiska przyrodniczego

0,2–0,39 – niski potencjał turystyczny środowiska przyrodniczego

0,4–0,59 – średni potencjał turystyczny środowiska przyrodniczego

0,6–0,79 – duży potencjał turystyczny środowiska przyrodniczego

0,8 – 1,0 – bardzo duży potencjał turystyczny środowiska przyrodniczego

3. Wyniki

3.1. Rzeźba terenu

Rzeźba terenu Kirgistanu jest bardzo zróżnicowana. Najwyższym punktem w Kirgistanie jest Dżenish Czoku (Pik Pobedy, Szczyt Zwycięstwa), o wysokości 7439 m n.p.m. Szczyt znajduje się w obwodzie Issyk-Kul i jest popularnym celem wymagających akcji wspinaczkowych. Z kolei najniżej położony punkt znajduje się w obwodzie Batken (401 m n.p.m.). Do oceny zróżnicowania rzeźby przyjęto bezwzględny wskaźnik rzeźby, będący różnicą wysokości maksymalnej i minimalnej w danym obwodzie. Najwyższe deniwelacje występują w obwodzie Osh (6538 m), w którym znajduje się inny popularny siedmiotysięcznik – Szczyt Lenina (7134 m n.p.m.). Najmniejsze deniwelacje obliczono w obwodzie Talas (tab. 2).

Tab. 2 Parametry morfometryczne obwodów Kirgistanu

Obwód	Wysokość maksymalna [m n.p.m.]	Wysokość minimalna [m n.p.m.]	Bezwzględny wskaźnik rzeźby	Liczba punktów
-------	--------------------------------------	-------------------------------------	-----------------------------------	-------------------

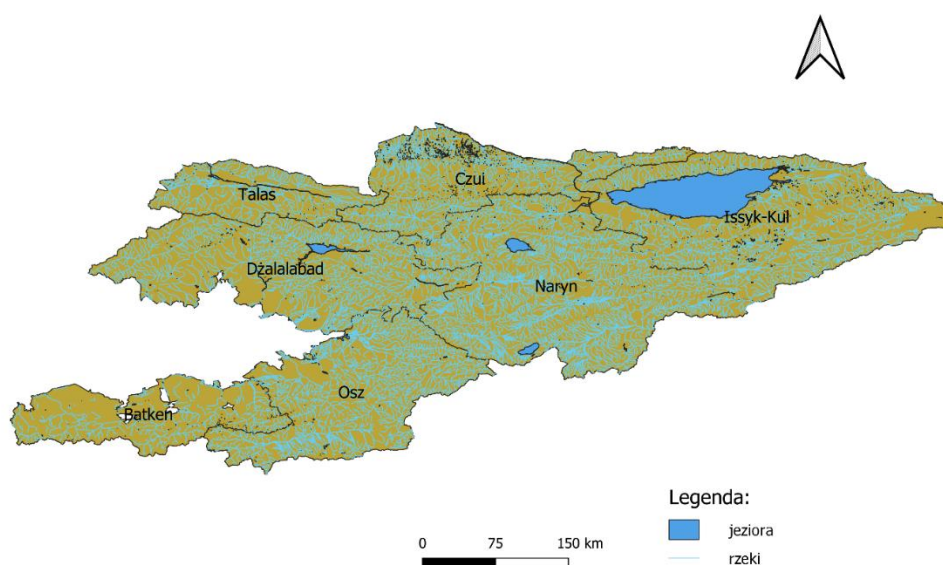
			[m]	
Batken	5621	401	5220	5
Chui	4895	550	4345	3
Dżalalabad	4503	600	3903	2
Issyk-Kul	7439	1506	5933	6
Naryn	5982	1121	4861	4
Osh	7134	596	6538	7
Talas	4412	690	3722	1

Źródło: opracowanie własne

3.2. Wody powierzchniowe

W celu waloryzacji wód powierzchniowej obliczono dwa wskaźniki: jeziorności (udział powierzchni jezior w całkowitej powierzchni obwodu, wyrażonej w %) oraz gęstości sieci rzecznej (stosunek długości rzek do całkowitej powierzchni obwodu, wyrażonej w km/km²). Występowanie wód powierzchniowych w poszczególnych obwodach jest bardzo zróżnicowane (ryc. 2), w szczególności w przypadku jezior. Zdecydowanie wpływa na to położenie w Kirgistanie jednego z największych i najgłębszych górskich jezior świata – Issyk-Kul (głębokość sięga 664 m, a powierzchnia wynosi 6 236 km²) (Asanov 2004). Właśnie w obwodzie o tej samej nazwie obliczono najwyższą jeziorność, wynoszącą aż 14,54% (tab. 3). Jezioro Issyk-Kul jest zbiornikiem bezodpływowym o lekkim zasoleniu i bardzo często nazywane jest również „Morzem Kirgiskim” i stanowi jedną z największych atrakcji turystycznych Kirgistanu, zarówno dla turystów zagranicznych, jak i lokalnych. W pozostałych regionach jeziorność jest bardziej zbliżona i zdecydowanie niższa. Jeziornością przekraczającą 1% charakteryzuje się jeszcze obwód Naryn (1,06%), gdzie występują takie jeziora, jak: Son-Kol (pow. 270 km²) i Czaty-Kol (pow. 181 km²). Son-Kol jest drugim co do wielkości jeziorem w kraju i największym naturalnym zbiornikiem słodkowodnym (Dudashvili 2004).

Ryc. 2. Wody powierzchniowe Kirgistanu

Źródło: opracowanie własne

Wskaźnik gęstości sieci rzecznej charakteryzował się mniejszym zróżnicowaniem. Od pozostałych obwodów wyraźnie odstaje Batken, że zdecydowanie najmniejszą długością sieci rzecznej (tab. 3). Największą gęstość sieci rzecznej obliczono dla obwodu Naryn ($0,39 \text{ km/km}^2$), gdzie znajduje się najdłuższy odcinek najdłuższej rzeki kraju, o tej samej nazwie. Rzeka Naryn ma długość 535 km i powierzchnię zlewni równą $58\,400 \text{ km}^2$, przepływa również przez obwody Issyk-Kul i Dżalalabad.

Tab. 3. Jeziorność i gęstość sieci rzecznej obwodów Kirgistanu

Obwód	Jeziorność [%]	Liczba punktów	Gęstość sieci rzecznej [km/km^2]	Liczba punktów
Batken	0,02	1	0,17	1
Chui	0,35	4	0,36	6
Dżalalabad	0,97	5	0,31	4
Issyk-Kul	14,54	7	0,27	2
Naryn	1,06	6	0,39	7
Osh	0,14	2	0,35	5
Talas	0,29	3	0,30	3

Źródło: opracowanie własne

3.3. Lesistość

Roślinność w Kirgistanie cechuje się typową piętrowością. Znaczne obszary zajęte są przez pustynie, półpustynie oraz stepy. Na obszarach wyżej położonych znajdują się również lasostepy i lasy. Lesistość całego kraju jest stosunkowo niska i wynosi 4,2%. Dominującymi ekosystemami leśnymi są cztery rodzaje: lasy orzechowe (w tym m.in. orzech włoski (*Juglans regia* L.), migdałowiec (*Prunus amygdalus* Stokes) i pistacja (*Pistacia vera* L.)); bory jodłowo-świerkowe (*Picea schrenkiana* Fisch. et May.), lasy jałowcowe (*Juniperus* spp.) oraz lasy nadrzeczne (w tym m.in. wierzba (*Salix*), topola (*Populus*), brzoza (*Betula*) i tamaryszek (*Tamarix*). Największą powierzchnię zajmują lasy orzechowe (631 tys. ha), następnie lasy jodłowo-świerkowe występujące głównie w Tien-Szanie (120,4 tys. ha). Istotnym gatunkiem występującym w Kirgistanie jest ponadto endemiczna, wpisana do Czerwonej Księgi Republiki Kirgiskiej, jodła Semenow (*Abies Semonovii*), której siedliska zajmują powierzchnię 3 400 ha (Państwowa Agencja Ochrony Środowiska... 2012).

Lesistość w poszczególnych obwodach Kirgistanu jest zróżnicowana. Największy udział obszarów leśnych występuje w obwodzie Dżalalabad (lesistość wynosi 8,85%) oraz w obwodzie Batken (lesistość wynosi 7,51%). Z kolei najmniej lasów jest w obwodach Naryn (lesistość równa 2,10%) oraz Talas (lesistość równa 1,64%) (tab. 4).

Tab. 4. Lesistość w obwodach Kirgistanu

Obwód	Lesistość [%]	Liczba punktów
Batken	7,51	6
Chui	4,61	5
Dżalalabad	8,85	7
Issyk-Kul	2,27	3
Naryn	2,10	2
Osh	3,82	4
Talas	1,64	1

Źródło: opracowanie własne

3.4. Obszary chronione

Kolejnym elementem środowiska uwzględnionym w waloryzacji są obszary chronione. Najwyższymi formami ochrony przyrody w Kirgistanie są państwowe rezerwaty przyrody (1. kategoria ochrony przyrody Międzynarodowej Unii Ochrony Przyrody – IUNC) oraz parki

narodowe (2. kategoria IUNC) i tylko te formy zostały ujęte w analizie. Waloryzacji poddano zarówno liczbę form ochrony przyrody w danym obwodzie, jak i udział ich powierzchni w całkowitej powierzchni danego obwodu.

Łącznie w Kirgistanie utworzono 13 parków narodowych (m.in. najstarszy, utworzony w 1976 roku, Park Narodowy Ala-Arcza, czy też Park Narodowy Chan-Tengri) oraz 10 państwowych rezerwatów przyrody (m.in. utworzony w 1948 roku Państwowy Rezerwat Przyrody Issyk-Kul). Najwięcej wymienionych form ochrony przyrody (7) utworzono w obwodzie Dżalalabad, gdzie znajdują się 3 parki narodowe i 4 rezerваты przyrody (tab. 5). Wśród nich wyróżnia się jeden z najpopularniejszych rezerwatów kraju – Sary-Czelek, na którego terenie znajduje się jezioro o tej samej nazwie (www.ecology.gov.kg). Rezerwat został utworzony w 1959 roku, a w 1978 roku został wpisany na listę rezerwatów biosfery UNESCO. Drugim obwodem z większą liczbą parków i rezerwatów jest Issyk-Kul, gdzie utworzono po dwa państwowe rezerваты przyrody i parki narodowe. Rezerwat utworzony w otoczeniu jeziora Issyk-Kul również jest wpisany na listę rezerwatów biosfery UNESCO (od 2001 roku) (www.unesco.org). W pozostałych obwodach łączna liczba parków narodowych i państwowych rezerwatów przyrody wynosi 2 lub 3, a w obwodach Talas i Chui nie utworzono jeszcze żadnego rezerwatu przyrody (tab. 5).

Obszary chronione zajmują największą powierzchnię, przekraczającą 10% całkowitej powierzchni, w obwodzie Issyk-Kul (udział 11,18%). W tym obwodzie znajduje się zarówno największy park narodowy (Chan-Tengri, 275 800 ha), jak i największy państwowy rezerwat przyrody (Sary Chat Ertash, 149 118 ha) (Asanov 2004). Najliczniejsze obszary chronione w obwodzie Dżalalabad mają mniejszą powierzchnię, co przekłada się na całkowity udział ich powierzchni na poziomie 8,73%. Najmniejszy udział w powierzchni obszary chronione mają w obwodach Osh (1,82%) i Naryn (1,84%) (tab. 6).

Tab. 5. Liczba parków narodowych i państwowych rezerwatów przyrody w obwodach Kirgistanu

Obwód	Liczba parków narodowych	Liczba państwowych rezerwatów przyrody	Razem	Liczba punktów
Batken	1	1	2	2
Chui	2	-	2	2
Dżalalabad	3	4	7	7

Issyk-Kul	2	2	4	6
Naryn	1	2	3	4,5
Osh	2	1	3	4,5
Talas	2	-	2	2

Źródło: opracowanie własne

Tab. 6. Udział powierzchni obszarów chronionych (parków narodowych i państwowych rezerwatów przyrody) w obwodach Kirgistanu

Obwód	Udział powierzchni obszarów chronionych [%]	Liczba punktów
Batken	4,12	3
Chui	6,94	5
Dżalalabad	8,73	6
Issyk-Kul	11,18	7
Naryn	1,84	2
Osh	1,82	1
Talas	6,60	4

Źródło: opracowanie własne

3.5. Ocena potencjału turystycznego środowiska obwodów Kirgistanu

Przeprowadzona waloryzacja poszczególnych elementów środowiska przyrodniczego pozwala na ogólną ocenę potencjału turystycznego środowiska obwodów Kirgistanu. Przyjęta metodyka punktacji od 1 do 7 spowodowała, że maksymalna możliwa liczba punktów wynosi 42. W takim zestawieniu 7 obwodów można podzielić na 3 grupy. Pierwsza, o najwyższym potencjale, obejmuje obwody Dżalalabad i Issyk-Kul (łącznie po 31 punktów). Druga grupa o średnim potencjale obejmuje obwody o łącznej liczbie punktów w przedziale 23-26 (Naryn, Chui i Osh). Trzecia grupa obejmuje obszary najmniej atrakcyjne pod względem środowiska przyrodniczego (liczba punktów poniżej 20) – obwody Batken i Talas (tab. 7). Przedstawione zestawienie ma charakter względny, mający na celu w głównej mierze porównanie między sobą obwodów Kirgistanu.

Na podstawie uzyskanych wyników, obliczono również wskaźnik przyrodniczego potencjału turystycznego. Zgodnie z przyjętymi przedziałami (Buczek-Kowalik 2016), żaden z obwodów Kirgistanu nie został zaliczony do klasy o bardzo dużym potencjale turystycznym

środowiska przyrodniczego ani do klasy o bardzo niskim potencjale. Dużym potencjałem turystycznym charakteryzują się trzy obwody: Dżalalabad, Issyk-Kul oraz Naryn, średnim potencjałem cechują się obwody: Chui, Osh oraz Batken. Do klasy niskiego potencjału turystycznego zaliczono tylko jeden obwód – Talas (tab. 7, ryc. 3).

Przeprowadzona analiza wykazała, że największym potencjałem turystycznym cechują się obwody Dżalalabad, Issyk-Kul oraz Naryn. O wysokiej wartości wskaźnika w obwodzie Dżalalabad decydowały w głównej mierze czynniki biotyczne, czyli lesistość, jak również znaczna liczba form ochrony przyrody. Z kolei o atrakcyjności turystycznej obwodu Issyk-Kul zadecydowało występowanie jednego z największych górskich jezior świata – Issyk-Kul. Położenie jeziora w śródgórskiej kotlinie Tien-szanu świadczy również o znacznym urozmaiceniu rzeźby terenu (m.in. położenie w obwodzie najwyższego szczytu Kirgistanu – Szczytu Zwycięstwa). Na potencjał turystyczny środowiska przyrodniczego obwodu Naryn wpływały głównie wody powierzchniowe, zarówno rzeka Naryn, która jest najdłuższą rzeką w Kirgistanie, jak i jeziora. Z kolei najniższym potencjałem turystycznym środowiska przyrodniczego odznacza się obwód Talas, charakteryzujący się najmniejszym urozmaiceniem rzeźby terenu oraz małą liczbą obszarów leśnych.

Tab. 7. Klasy potencjału turystycznego środowiska przyrodniczego obwodów Kirgistanu

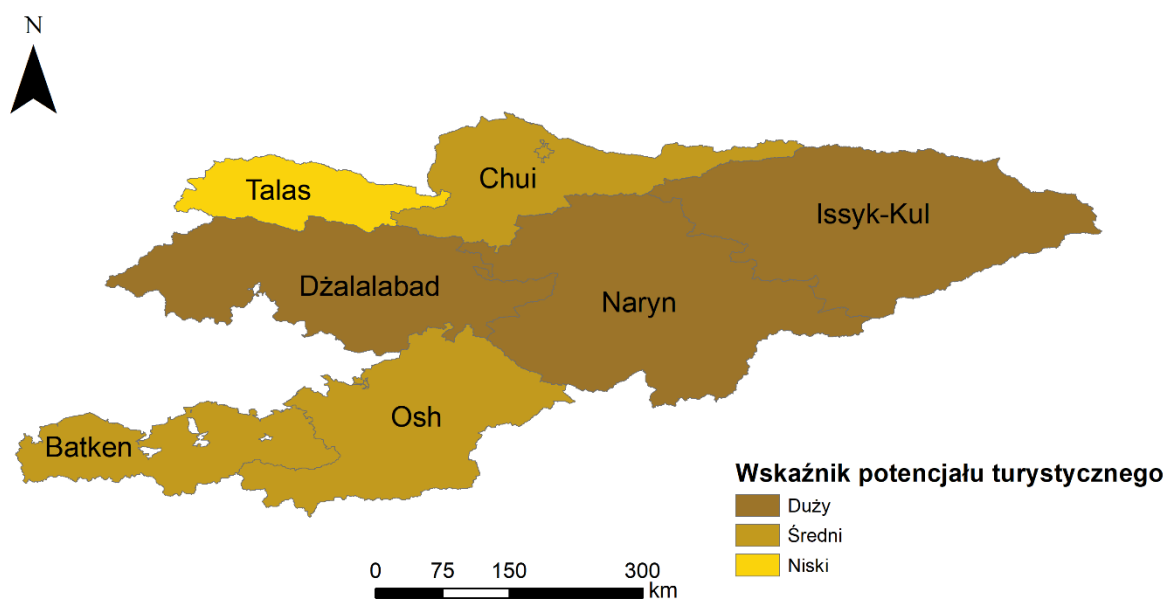
Obwód	Rzeźba terenu	Jeziorność	Gęstość sieci rzecznej	Lesistość	Liczba Parków i Rezerwatów	Udział powierzchni obszarów chronionych	Suma klas	PT
Dżalalabad	2	5	4	7	7	6	31	0,738
Issyk-Kul	6	7	2	3	6	7	31	0,738
Naryn	4	6	7	2	4,5	2	25,5	0,607
Chui	3	4	6	5	2	5	25	0,595
Osh	7	2	5	4	4,5	1	23,5	0,560
Batken	5	1	1	6	2	3	18	0,429
Talas	1	3	3	1	2	4	14	0,333

PT – wskaźnik przyrodniczego potencjału turystycznego

Źródło: opracowanie własne

Ryc. 3. Wskaźnik potencjału turystycznego środowiska przyrodniczego obwodów Kirgistanu

Źródło: opracowanie własne

Podsumowanie

Waloryzacja środowiska przyrodniczego na potrzeby turystyki ma charakter względny i subiektywny, jednak można ją uznać za dobrą miarę porównawczą obszarów zbliżonych pod względem zróżnicowania środowiska przyrodniczego. Przedstawiona ocena potencjału turystycznego środowiska przyrodniczego Kirgistanu została opracowana z wykorzystaniem metody bonitacji punktowej. Ocenie poddano 6 elementów środowiska przyrodniczego (rzeźbę terenu, jeziora, rzeki, lesistość oraz liczbę i powierzchnię obszarów chronionych). W siedmiu obwodach, dla każdego elementu przydzielono punkty od 1 do 7, a następnie obliczono wskaźnik prezentujący potencjał turystyczny środowiska przyrodniczego.

Wyniki przeprowadzonych analiz wykazały, że największym potencjałem turystycznym cechują się obwody Naryn, Dżalalabad oraz Issyk-Kul. O wysokim potencjale turystycznym obwodu Dżalalabad zdecydowały w głównej mierze elementy przyrody ożywionej (lesistość, obszary chronione). Z kolei w obwodach Issyk-Kul i Naryn dominują czynniki abiotyczne: urozmaicona rzeźba terenu oraz położenie jednego z największych górskich jezior Issyk-Kul w obwodzie Issyk-Kul, oraz wody powierzchniowe w obwodzie Naryn. Najniższy potencjał turystyczny środowiska przyrodniczego stwierdzono w obwodzie Talas, charakteryzującym się najmniejszym urozmaiceniem rzeźby terenu oraz małą liczbą obszarów leśnych.

Analiza potencjału turystycznego środowiska przyrodniczego obwodów Kirgistanu miała na celu porównanie stosunkowo dużych powierzchniowo obwodów między sobą. Badania można uznać za wstępne wyniki do dalszych analiz atrakcyjności turystycznej środowiska przyrodniczego Kirgistanu. W celu poszerzenia zakresu badań można zwiększyć liczbę ocenianych parametrów np. o liczbę i/lub powierzchnię lodowców licznie występujących w górskiej części kraju, czy też o liczbę jaskiń. Kolejną możliwością jest przyjęcie innych pól podstawowych oceny, np. okręgów, czyli jednostek podziału administracyjnego niższego rzędu niż obwody.

Bibliografia

- Asanov U. (red.), 2004. Geografia Kirgistanu, podręcznik encyklopedyczny, Ośrodek Języka Państwowego i Encyklopedi, Biszkek. (*kirg. Kirgistan dyn geografi ajasy, ensikpoledia okuu kitebi*)
- Barataliev O., Alymkulov N., 2012. Geografia gospodarcza i społeczna Kirgistanu, Wydawnictwo Insanat. (*kirg. Kirgistan dyn ekeonimkalyk zana socialdyk geografiyasy, Insanat basmasy*).
- Buczek-Kowalik M., 2016. Waloryzacja środowiska przyrodniczego wybranych gmin pogórza Dynowskiego i Przemyskiego. [W:] J. Krupa (red.), Problemy ochrony środowiska przyrodniczego i kulturowego Pogórza Dynowskiego w rozwoju turystyki. Związek Gmin Turystycznych Pogórza Dynowskiego, Dynów: 309-321.
- Dudashvili S.D., 2004. Zasoby turystyczne Kirgistanu, Biszkek (*kirg. Turistskie resursy Kirgistanu*).
- Kaczmarek J., Stasiak A., Włodarczyk B., 2009, Produkt turystyczny, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
- Kożuchowski K., 2005. Walory przyrodnicze w turystyce i rekreacji. Wydawnictwo Kurpisz, Poznań.
- Kurek W., 2007. Turystyka. Wydawnictwo naukowe PWN, Warszawa.
- Państwowa Agencja Ochrony Środowiska i leśnictwa przy Rządzie Republiki Kirgiskiej Departament rozwoju ekosystemów leśnych, 2012. Polityka leśna Republiki Kirgiskiej w odniesieniu do racjonalnego wykorzystanie zasobów leśnych.
- Sołowiej D., 1992. Podstawy metodyki oceny środowiska przyrodniczego człowieka. Wyd. Nauk. UAM, Poznań.
- UNESCO www.unesco.org, dostęp: 25.06.2021
- Warszyńska J., 1970. Waloryzacja miejscowości z punktu widzenia atrakcyjności turystycznej – zarys metody, Zeszyty Naukowe UJ, Prace Geograficzne, z. 27, Kraków: 103-118.
- Warszyńska J., 1974. Ocena zasobów środowiska naturalnego dla potrzeb turystyki (na przykładzie woj. krakowskiego), Zeszyty Naukowe UJ, Prace Geograficzne, z. 36, Kraków
- www.ecology.gov.kg, dostęp: 05.06.2021

Tomasz Walacik

Centrum Symulacji Medycznej w Zabrze
Śląski Uniwersytet Medyczny w Katowicach
tomaszwalacik@gmail.com
ORCID:0000-0002-8694-6598

Sławomir Grzegorzyn

Katedra i Zakład Biofizyki
Śląski Uniwersytet Medyczny w Katowicach
ORCID:0000-0002-5248-3505

Nauczanie zdalne przedmiotów przedklinicznych w okresie pandemii COVID-19

Remote teaching of pre-clinical subjects during the COVID-19 pandemic

Streszczenie

Pandemia COVID-19 była ogromnym zaskoczeniem, co również mocno wpłynęło na dotychczasowe metody nauczania. Wykłady oraz seminaria realizowano w formie zdalnej przy użyciu platform np. MS Teams. W przypadku wykładów zdalna forma nauczania sprawdza się dosyć dobrze, natomiast w przypadku seminariów, szczególnie tych w dużych grupach, problemem jest aktywizacja studentów do dyskusji nad wybranym zagadnieniem. W przypadku zajęć laboratoryjnych problemem jest praktyczne zaangażowanie studentów. Poważnym mankamentem, jak się okazuje, jest brak fizycznego kontaktu z aparatem pomiarowym, który umożliwiłby naukę poprzez doświadczenie. Możliwość udostępnienia materiałów na platformie e-learningowej, omówienie zagadnień oraz przeprowadzenie dyskusji weryfikującej zdobytą wiedzę pozwala na podstawowe zapewnienie opanowania wiedzy z danego zakresu. **Materiały i metody:** Analiza metod nauczania *practice while watching*²² (American Heart Association, 2020), metoda 4 kroków oraz symulacji narracyjnej. Posiłkowano się taksonomią Blooma w celu zaadoptowania nauczania i aktywizacji studentów w trakcie zajęć. **Wnioski:** Na zajęciach z Biofizyki planowanych do przeprowadzenia w Centrum Symulacji Medycznej dla pierwszego roku lekarskiego wykorzystano metody symulacji narracyjnej. Przygotowano i realizowano scenariusz symulacji medycznej, przygotowano materiały video do zajęć praktycznych oraz procedury postępowania. Metodę symulacji zastosowano w czterech 12-osobowych grupach zajęciowych. **Podsumowanie:** Zajęcia ze studentami w okresie pandemii były prowadzone w różny sposób. Jedną ze stosowanych metod była tzw. symulacja narracyjna, gdzie za pomocą wizualizacji oddziału szpitalnego, studenci opisywali krok po kroku wykonywane czynności. Przy wykorzystaniu tej metody udało się również przeprowadzić zajęcia przedkliniczne. Wykorzystanie taksonomii Blooma pomogło na łatwiejsze wskazanie elementów związanych z: wiedzą, umiejętnościami oraz kompetencjami społecznymi.

Słowa kluczowe: COVID-19, edukacja zdalna, Symulacja medyczna, narracyjna.

Summary

The Covid-19 was a huge surprise, that also influenced the existing teaching methods. Lectures and seminars were carried out in a remote form, using platforms, e.g. MS Teams. In the case of lectures, the remote form of teaching works quite well, while in the case of seminars, especially those carried in large groups, the problem is to activate students to discuss the chosen issue. In the case of laboratory classes, the problem of practical student involvement appeared. A serious drawback, as it turns out, is the lack of physical contact with the measuring apparatus, which would enable learning through experience. The possibility of sharing materials on the e-learning platform, discussing issues and conducting a discussion verifying the acquired knowledge allows for the basic assurance of mastering knowledge in each field. **Materials and methods:** The analysis of teaching methods *practice while watching*²³ (American Heart Association, 2020), 4-step method and narrative simulation. Bloom's taxonomy was used to adapt teaching and activate students in the classroom. **Conclusions:** The methods of narrative simulation were used in the Biophysics classes planned for the first medical year at the Medical Simulation Center. A medical simulation scenario was prepared and implemented, and video materials for practical classes and procedures were

²² Metoda nauczania opracowana przez Amerykańskie Towarzystwo Kardiologiczne w celu ćwiczenia podczas oglądania.

²³ A teaching method developed by the American Heart Association for practicing while watching.

prepared. The simulation method was used in four groups of 12 students each. **Summary:** Classes with students during the pandemic were conducted in various ways. One of the methods used was the so-called "Narrative simulation", where the students described the activities step by step using the visualization of the hospital ward. By using this method, it was also possible to conduct pre-clinical classes. The use of Bloom's taxonomy helped to identify elements related to: knowledge, skills and social competences more easily.

Key words: COVID-19, distance learning, medical education, medical simulation, narrative.

Wstęp

Globalne rozpowszechnienie wirusa SARS-CoV-2 znacząco wpłynęło na społeczeństwo. Edukacja medyczna stanęła przed wyzwaniem jakim było zawieszenie nauczania stacjonarnego w szkołach medycznych na całym świecie (Gaur i inni 2020). Nauka przeniosła się przed monitor komputerów przy użyciu platform zdalnego nauczania lub z wykorzystaniem aplikacji umożliwiających natychmiastową komunikację głosową z żywą transmisją obrazu (Almarzooq et al. 2020) np. MS Teams (Microsoft Corporation, USA), Zoom (Zoom Video Communications, USA) i WebEx (Cisco Webex, USA) (Idris & Edris 2021). W przypadku wykładów forma nauczania zdalnego sprawdziła się dobrze, pomimo braku możliwości bezpośredniej obserwacji słuchaczy i reakcji na ich zachowanie oraz skupienia uwagi wykładowcy na prezentacji na ekranie komputera. W przypadku seminariów, w szczególności w dużych grupach, powstaje problem aktywizacji studentów do dyskusji nad omawianym zagadnieniem. Grupę można podzielić na mniejsze podgrupy w celu opracowania indywidualnych zagadnień (Microsoft 2021), które zostaną przedstawione na forum, ale nie jest to rozwiązanie idealne. W przypadku zajęć laboratoryjnych problem praktycznego zaangażowania studentów jest najczęściej realizowany poprzez wizualizację szczegółową poszczególnych elementów zestawów pomiarowych za pomocą zdjęć. Z omówieniem oraz udostępnieniem dodatkowych schematów urządzeń, ich sposobu działania, czy też realizacji zdalnego pomiaru przy asyście asystenta. Dodatkowe filmy pokazujące procedury pomiarowe oraz udostępnienie instrukcji pomiarowych ułatwiają studentom zrozumienie badanych zagadnień i opracowanie otrzymanych wyników pomiarowych. Brak fizycznego kontaktu z aparatem pomiarowym jest jednak poważnym mankamentem w tym przypadku (Shahrivini, Baxter, Coffey, MacDonald i Lander 2020). Udostępnienie wyżej omówionych materiałów na platformie zdalnego nauczania, możliwość omówienia zagadnień oraz prowadzenie dyskusji sprawdzającej za pomocą platformy MS Teams pozwala na podstawowe zapewnienie opanowania wiedzy z danego zakresu. Duży wybór narzędzi do sprawdzania przygotowania studenta do zajęć ułatwia sprawdzanie wiadomości studentów, jednakże pod znakiem zapytania pozostaje kontrola studentów w trakcie sprawdzianów zdalnych. Mankamentem były zdarzające się problemy techniczne np. słabe łącze internetowe (Tabatabai 2020).

1. Materiały i metody

Analiza porównawcza stacjonarnych metod nauczania z nauczaniem zdalnym na przykładzie zajęć z biofizyki na 1 roku lekarskim. Możliwości wykorzystania MS Teams przy uwzględnieniu metod nauczania *practice while watching*²⁴ (American Heart Association 2020), metody 4 kroków oraz symulacji narracyjnej. Posiłkowano się taksonomią Blooma w celu zaadoptowania nauczania i aktywizacji studentów w trakcie zajęć.

2. Wyniki

Ze względu na ograniczony kontakt bezpośredni realizacja zajęć w sposób standardowy była niemożliwa. Przeanalizowano metody nauczania czterech kroków oraz *practice while watching*. W metodzie czterech kroków obserwujemy:

Krok 1 – niema prezentacja czynności przez prowadzącego.

Krok 2 – wolna prezentacja, ale z omówieniem tematu przez prowadzącego.

Krok 3 – uczeń wydaje polecenia jak po kolei powinny być wykonane czynności.

Krok 4 – uczniowie wspólnie wykonują czynność, przy czym jeden z nich nadzoruje, po wykonaniu zadania zamieniają się rolami, a nad wszystkim czuwa prowadzący (Gurowiec, Sejboth i Uchmanowicz 2020).

Z kolei metoda *practice while watching*, polega na wykorzystaniu materiału multimedialnego, na którym prezentowane jest zagadnienie oraz część praktyczna. W trakcie prezentacji kursanci wykonują czynności jednocześnie z materiałem multimedialnym. Rola nauczyciela sprowadza się do oceny poprawności wykonania ćwiczeń oraz obsługi audio-video (Gurowiec, Sejboth i Uchmanowicz 2020).

3. Zajęcia stacjonarne przed COVID-19

Przed epidemią COVID-19 część zajęć z biofizyki odbywała się w Centrum Symulacji Medycznej (CSM). Grupę dzielono na dwie części: na salę niskiej wierności oraz wysokiej wierności. Na salach niskiej wierności studenci zapoznawali się z techniką pomiaru ciśnienia tętniczego, saturacji i wykonywali badanie elektrokardiograficzne (EKG). Szkolili się przy użyciu trenera, przygotowanych instrukcji oraz poprzez omówienie zagadnienia przez prowadzącego. Skupiono się w 100% na kwestiach umiejętności technicznych w odróżnieniu od sali wysokiej wierności, gdzie kwestia techniczna stanowi 30% natomiast 70% to elementy

---

²⁴ Metoda nauczania opracowana przez Amerykańskie Towarzystwo Kardiologiczne w celu ćwiczenia umiejętności praktycznych podczas oglądania materiału multimedialnego.

związane z pracą zespołową i komunikacją. Na salach wysokiej wierności zadaniem studentów było zapoznanie się z symulatorem osoby dorosłej oraz przeprowadzenie w podgrupie wywiadu ratunkowego zgodnie ze schematem SAMPLE²⁵ (Pousada, Osborn i Levy 1999) oraz ocena parametrów biomedycznych takich jak: wartość ciśnienia tętniczego, ilość oddechów, aktywność mechaniczna serca na minutę, saturacja oraz ocena wykresu elektrycznej pracy serca na zasadzie prawidłowe lub nieprawidłowe. Przed symulacją następował prebriefing. Przykładowy scenariusz: pacjent przyszedł do lekarza pierwszego kontaktu po receptę na nadciśnienie. W trakcie 10-minutowej symulacji parametry biomedyczne nie zmieniały się w czasie. Po symulacji następował debriefing, w którego trakcie była możliwość odtworzenia i omówienia przebiegu symulacji medycznej.

3.1. Zajęcia on-line

Do zdefiniowania mierzalnych celów nauczania, które zestawiono z możliwościami technologicznym np. nagranie materiału filmowego posłużono się taksonomią Blooma., Taksonomia Blooma dzieli proces kształcenia na trzy sfery celów: poznawczą (Adams 2015), afektywną i psychomotoryczną (Orgill i Nolin 2021).

Tabela 2 Dwuwymiarowa sfera poznawcza i rodzaju wiedzy

Sfera wiedzy	Sfera kognitywna					
	Pamięć	rozumienie	Zastosowanie	Analiza	Ocena	Tworzenie
Oparte na faktach	wymienić	przewidzieć	użyć	wybierać	sprawdzić	sporządzić
konceptualna	Rozpoznanie	Wyjaśnić	przeprowadzić	rozróżnić	określić	zebrać
proceduralna	przypomnieć	sklasyfikować	dostarczyć	zintegrować	ocenić	zaprojektować
metakognitywna	zidentyfikować	podsumować	odpowiedzieć	pokonać	myśleć	stworzyć

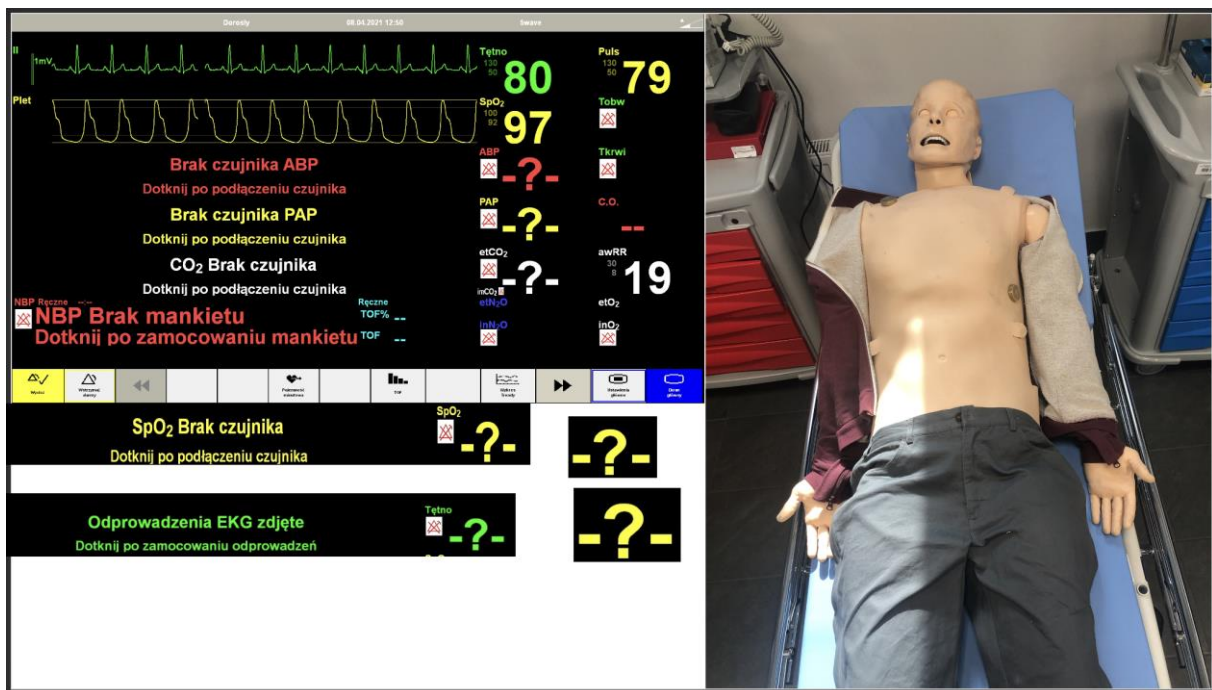
Źródło: Orgill i Nolin 2021; Jankowski 2021

Wykorzystanie symulacji medycznej można zastosować w szerokim zakresie możliwości edukacyjnej, gdyż studenci realizują scenariusz naśladowujący rzeczywistą pracę medyka (Bradley 2006). Przykładem sfery poznawczej będzie wskazanie studenta do przedstawienia metody obliczenia wartości akcji serca na podstawie wydruku 12-odprowadzeniowego EKG

²⁵ Ocena SAMPLE- akronim, mnemotechniczny ułatwiający prowadzenie wywiadu ratowniczego. (S ang. symptoms, A ang. allergies, M ang. medications, P ang. past medical historii i L ang. last oral intake)

lub określenia przez niego w jaki sposób podłączyć odprowadzenie na pacjencie. Pokazanie komunikacji z pacjentem lub z innymi członkami zespołu będzie kwestią strefy afektywnej. W nauczaniu zdalnym najtrudniej pobudzić strefę psychosomatyczną. W celu praktycznego wykonania symulacji medycznej wykorzystano metodę narracyjną, w której student opowiadał jaką czynność wykonuje oraz jak rozmawiał z pacjentem (Cebula 2020). Wykorzystano przy tym aplikację PowerPoint (Microsoft Corporation, USA) ze zdjęciem manekina oraz monitorem pacjenta. Parametry biomedyczne stopniowo były odsłaniane zgodnie z postęпами badania. Na samym końcu następowała interpretacja wyników oraz przekazanie informacji pacjentowi (rysunek 1).

Rysunek 1 Symulacja narracyjna- pacjent

Źródło: opracowanie własne

Na rysunku 1 przedstawiono widok pacjenta w trakcie symulacji medycznej. Po lewej stronie pokazany jest monitor pacjenta oraz elementy, które posłużyły do zasłonięcia parametrów biomedycznych. Na zajęciach z umiejętności technicznych przejrzano i opracowano scenariusze wykonania procedur: pomiar ciśnienia tętniczego, saturacji i wykonania EKG. Scenariusze procedur wykorzystano na symulacji, w której trakcie studenci zgodnie z harmonogramem opisywali wykonywane czynności np. gdy student opisuje czynność napełniania mankietu, uzyskuje informację, że przy wartości 120 mmHg nie czuje fali tętna. Po wykonaniu całego pomiaru uzyskuje informację, że wartość ciśnienia tętniczego wynosi 130 na 90 mmHg, a z wywiadu, że pacjent przyjmuje leki na obniżenie ciśnienia krwi. Na podstawie

uzyskanych danych student musi podjąć i przekazać informacje. Na zajęciach niskiej wierności posługiwano się materiałem multimedialnym do prezentowania metody wykonania pomiarów medycznych. Stworzono karty ćwiczeniowe, w których uwzględniono elementy ujęte w taksonomii Blooma. Karta ćwiczeń zawierała listę zadań, w których zamieszczono elementy, które wpływają na poprawność wyniku pomiaru np. wpływ niskiej temperatury na pomiar saturacji.

Tabela 3 Karta kontrolna do pomiaru saturacji, wpływ niskiej temperatury

Pomiar	Parametr medyczny	Czas do wyświetlenia parametru [s]	
		Komfort termiczny	Niska temperatura
1	saturacja		
	puls		
	Nawrót włóśniczkowy		
2	saturacja		
	puls		
	Nawrót włóśniczkowy		
3	saturacja		
	puls		
	nawrót włóśniczkowy		
4	saturacja		
	puls		
	nawrót włóśniczkowy		
5	saturacja		
	puls		
	nawrót włóśniczkowy		
Średnia	saturacja		
	puls		
	nawrót włóśniczkowy		

Źródło: opracowanie własne

Do tabeli dołączono materiał filmowy, na którym pokazano wykonanie pomiaru nawrotu włóśniczkowego oraz saturacji krwi w niskiej temperaturze. Ocenę nawrotu włóśniczkowego w warunkach komfortu termicznego studenci samodzielnie wykonywali na sobie. Student

mierzy czas potrzebny na wyświetlenie się wartości pulsu i wartości saturacji od momentu rozpoczęcia pomiaru.

Rysunek 4 Pomiar nawrotu włósniczkowego

Źródło: opracowanie własne

Zestawienie porównawcze prowadzenia zajęć stacjonarnych do on-line w tabeli 3. Wykorzystanie symulacji narracyjnej odbyło się w czterech dwunastoosobowych grupach zajęciowych w semestrze zimowym.

Tabela 4 Porównanie zajęć stacjonarnych do on-line z symulacji medycznej

Parametr	Zajęcia stacjonarne	Zajęcia on-line
sala ćwiczeń umiejętności technicznych	Grupa studentów dzieli się na sekcje, w celu wymiany z drugą salą. Nauczyciel może nadzorować poszczególne sekcje z osobna	Nauczyciel może nadzorować wykonanie pojedynczego zadania, więcej zadań staje się problemem technicznym.
sala imitująca oddział szpitalny z symulatorem pacjenta	Pojedyncze sekcje znajdują się na sali symulacyjnej (udział aktywny)	Brak możliwość rozdzielenia sekcji. Cała grupa uczestniczy w symulacji (aktywnie i biernie)
Komunikacja z pacjentem	obecna	obecna

Komunikacja z członkami zespołu	obecna	utrudniona, prowadzący wyznacza osobę, która opisuje czynności wykonywane
ocena indywidualnego studenta	utrudniona	obecna
debriefing	dla grupy aktywnej, możliwość skorzystania z nagrania video	obecność całej grupy brak zachowania intymności
Samooceń uczestników	obecna	obecna

Źródło: opracowanie własne

Podsumowanie

Zajęcia prowadzone w formie zdalnej mogą sprawiać wiele trudności wynikających z innego typu kontaktu ze studentami. Obserwowane są również problemy techniczne z oprogramowaniem na początkowych etapach pracy. Wymagana jest zmiana sposobu omawiania zagadnień. Natomiast wykonanie elementów manualnych czynności bezpośrednio przez studentów wymagają przekształcenia na prezentacje umożliwiające percepcję wzrokową lub słuchową. Symulowanie wykonania pewnych czynności jak podłączenie elektrod EKG czy pomiaru ciśnienia można wykonać przez narracyjne opisanie czynności. Elementy proste jak przyklejenie zamontowania można w łatwy sposób zwizualizować, ale czynności bardziej skomplikowane mogą sprawiać duży problem.

Metodę czterech kroków połączono z *practice while watching* następujący sposób:

- przygotowano instrukcje w postaci punktów dla konkretnych zagadnień takich jak: pomiar ciśnienia tętniczego, pomiar saturacji i wykonania 12-odprowadzeniowego EKG.
- W trakcie narracyjnego omawiania wykonania badania, krok trzeci wykonano zgodnie z przygotowaną instrukcją. Realizacja ostatniego kroku była natomiast utrudniona ze względów technicznych, ponieważ każdą trójkę studentów należało rozdzielać do osobnych pokoi, wystąpił brak jednoczesnego nadzorowania wszystkich oraz wzrost wymaganego czasu na zmiany pokoi.
- Nagrania rejestrowano z centralnym umiejscowieniem obiektów, stałym tłem. Z analizy przeprowadzonych zajęć można wyciągnąć następujące wnioski:

- technologia on-line pozwoliła na osiągnięcie podobieństwa realizacji zajęć symulacyjnych (symulacja narracyjna) do zajęć prowadzonych bezpośrednio ze studentami, ze względu na aktywne zaangażowanie studentów w trakcie debriefingu;
- udało się osiągnąć podobieństwo sytuacyjne przez wykorzystanie obrazu i dźwięku, ale nie sensoryczne. Zmuszało to studentów do wizualizacji całej procedury wykonania badania;
- wystąpił brak możliwości obserwacji studentów w trakcie dyskusji, brak możliwości na bieżąco oceny zaangażowania w zajęciach oraz obserwuje się wydłużony czas oczekiwania na odpowiedź studenta;
- analiza taksonomii Blooma umożliwiła wskazanie mierzalnych celów nauczania przy użyciu technologii kształcenia zdalnego;
- użycie komunikatorów umożliwiło efektywną ocenę indywidualnego wkładu merytorycznego każdego studenta w realizację przebiegu scenariusza, w sytuacji stacjonarnej jest to trudniejsze do osiągnięcia.

Bibliografia

- Adams, E. N. (2015). Reconsidering fidelity in simulation-based training. *Med Libr Assoc.* ;103(3):152-3. doi: 10.3163/1536-5050.103.3.010
- American Heart Association. (2020). Family & Friends CPR. Retrieved from ahainstructornetwork.americanheart.org: www.ahainstructornetwork.americanheart.org/AHA/ECC/CPRAndECC/Training/FamilyandFriendsCPR/UCM_473171_Family-and-Friends-CPR.jsp
- Bradley, P. (2006). The history of simulation in medical education and possible future directions. *Medical Education*, 40: 254-262. www.doi.org/10.1111/j.1365-2929.2006.02394.x.
- Cebula, G. (2020) Jak prowadzić symulację narracyjną. Youtube www.youtube.com/watch?v=IKKERw5ZIx8&t=2s stan na 25 czerwca 2021
- Microsoft (2021). Microsoft Teams. Retrieved from Microsoft : www.microsoft.com/pl-pl/microsoft-teams/group-chat-software stan na 25 czerwca 2021
- Gaur, U., Majumder, A. A., Sa, B., Sarkar, S., Williams, A., & Singh, K. (2020). Challenges and Opportunities of Preclinical Medical Education: COVID-19 Crisis and Beyond. *SN comprehensive clinical medicine* 1–6. Advance online publication. www.doi.org/10.1007/s42399-020-00528-1.
- Gurowiec, P. J., Sejboth, J., & Uchmanowicz, I. (2020). Przewodnik do nauczania zasad pracy w warunkach symulacji medycznej na kierunku pielęgniarstwo. Opole: Studio IMPRESO.
- Jankowski, T. (2021, czerwiec 10). Taksonomia Blooma, Krathwohla i Simpsona. Retrieved from E-learning - notatki projektanta: www.jankowskit.pl/metodyka-nauczania-i-dydaktyka/taksonomia-blooma.html stan na 25 czerwca 2021
- Orgill, B. D., & Nolin, J. (2021, maj 8). Learning Taxonomies in Medical Simulation. In: *StatPearls [Internet]*. Treasure Island (FL): StatPearls Publishing; 2021.06.06

Pousada, L., Osborn, H. H., & Levy, D. B. (1999). *Medycyna ratunkowa*. Wrocław: Elsevier Urban & Partner.

Shahrvini, B., Baxter, L. S., Coffey, S. C., MacDonald, V. B., & Lander, L. (2020, czerwiec 10). Pre-clinical remote undergraduate medical education during the COVID-19 pandemic: a survey study. PREPRINT (Version 1) available at Research Square [www.doi.org/10.21203/rs.3.rs-33870/v1].

Tabatabai, S. (2020). COVID-19 impact and virtual medical education. *Journal of advances in medical education & professionalism*, 8(3), 140–143. www.doi.org/10.30476/jamp.2020.86070.1213

Tomasz Walacik

Centrum Symulacji Medycznej w Zabrze
Śląski Uniwersytet Medyczny w Katowicach
tomaszwalacik@gmail.com
ORCID:0000-0002-8694-6598

Zastosowanie symulacji medycznej w okresie COVID-19

Use of medical simulation during COVID-19

Streszczenie

Symulacja medyczna od wielu lat dynamicznie się rozwija w Polsce. W ostatnich latach zwiększyła się ilość monoprofilowych i poliprofilowych centrów symulacji medycznej (Nowakowski 2018). Metoda posiada bardzo duże grono zwolenników, gdyż pozwala w kontrolowanych warunkach ocenić umiejętności komunikacyjne, ale przede wszystkim umiejętności kliniczne studentów. Oprócz kontekstu medycznego, jaki wnosi symulacja medyczna, pozwala ona poćwiczyć komunikację pomiędzy członkami zespołu terapeutycznego, jak również z symulowanym pacjentem. Okres rozwoju wirusa COVID-19 spowodował zmianę charakteru nauczania ze stacjonarnego na zdalne, większość centrów symulacji było tym samym niedostępne dla studentów. Dydaktycy zaczęli zatem szukać najlepszego dla wszystkich sposobu wyjścia z tej nietypowej sytuacji. Dokonano analizy przypadków rozwiązań dostępnych w Internecie i literaturze w okresie marzec - czerwiec 2020 r. Analiza pozwoliła na wyodrębnienie trzech strategii prowadzenia symulacji medycznej tj.: 1) symulacja narracyjna, 2) na żywo - gdzie technik pełni rolę medyka i wykonuje polecenia studentów lub 3) na żywo - gdzie grupa techników wchodzi w rolę medyków i wykonują decyzję terapeutyczną na podstawie ankiet. Stan pandemii i związane z nim zmiany w organizacji prowadzenia zajęć edukacyjnych pozwoliły na przeanalizowanie dostępnych materiałów i stworzenie trzech nowych strategii prowadzenia zajęć. Istnieje możliwość zrealizowania zajęć przy użyciu metody symulacji medycznej kosztem uproszczeń.

Słowa kluczowe: COVID-19, edukacja zdalna, Symulacja medyczna.

Summary

Medical simulation has been developing dynamically in Poland for many years. In recent years, the number of monoprofile and polyprofile medical simulation centres has increased (Nowakowski 2018). The method has a very large group of supporters, as it allows assessing communication skills in controlled conditions, but most of all the clinical skills of students. In addition to the medical context of medical simulation, it allows you to practice communication between members of the therapeutic team, but also with the simulated patient. The COVID-19 virus development period resulted in a shift to remote classes, most simulation centres were closed to students. The creativity of the educators has resulted in finding different solutions to this difficult situation for everyone. Case study of solutions available on the Internet and in literature in the period March-June 2020. There are three medical simulation strategies in the analysed period. Narrative simulation, live simulation, where the technician plays the role of a medic and carries out the students' instructions, or a group of technicians plays the role of medics and make therapeutic decisions based on questionnaires. Three interesting teaching strategies were developed. It is possible to carry out the classes using the medical simulation method at the expense of simplifications.

Key words: COVID-19, distance learning, medical education, medical simulation.

Wstęp

Podstawą nowoczesnej edukacji na kierunkach medycznych np.: lekarskim czy pielęgniarskim jest zastosowanie symulacji medycznej. Symulacja to metoda kształcenia przy użyciu sztucznej rzeczywistości klinicznej w celu zrealizowania zadań edukacyjnych poprzez naukę na własnym doświadczeniu. Edukacja medyczna oparta na symulacji jest to każda aktywność edukacyjna,

która wykorzystuje technikę symulacji do odtworzenia realności scenariuszy klinicznych (Al-Elq 2010). Nowoczesne i dobrze wyposażone Centra Symulacji Medycznej (CSM) znajdują się przy większości Uniwersytetów Medycznych. W ostatnim czasie również uczelnie zawodowe i niepubliczne posiadają podobne jednostki (Nowakowski 2018). Studenci wchodzi w zblizony z realiami scenariusz medyczny przy użyciu symulowanego pacjenta²⁶ oraz mogą pracować z realnym sprzętem klinicznym (Calhoun i in. 2015; Gaba 2004). Techniczny sprzęt symulacyjny stanowi alternatywę odwzorowującą prawdziwych pacjentów. Student za pomocą stworzenia powtarzalnych i kontrolowanych warunków ma możliwość nabycia doświadczenia poprzez możliwość popełnienia błędów i uczyć się na nich bez obawy, że skrzywdzi pacjenta.

W trakcie projektowania scenariusza symulacyjnego wykorzystuje się wszystkie trzy strefy uczenia: poznawczą, afektywną i psychomotoryczną (Orgill, Nolin 2021). Przykładowym celem edukacyjnym domeny poznawczej może być opisanie właściwego sposobu rozcieńczenia w celu uzyskania określonego stężenia leku. Elementy rozdzielania zadań przez lidera zespołu oraz komunikacji uczestników w trakcie procesu terapeutycznego należą do strefy afektywnej (Stiegler, Gaba 2015). W sferze psychomotorycznej znajdują się informacje obrazujące poprawne rozcieńczanie leku lub prezentacja procedury medycznej. Dobrze stworzone środowisko, zaprojektowany i powtarzalny scenariusz może uwzględniać pełny zakres możliwości edukacyjnych (Orgill, Nolin 2021). Nauka oparta na symulacji pomaga usystematyzować wiedzę, umiejętności oraz postawy niezbędne do skutecznej opieki medycznej w szczególności: komunikację interpersonalną, pracę zespołową, przywództwo, pracę pod presją czasu, umiejętność ustalania priorytetów zadań i radzenia sobie ze stresem (Grant i in. 2018; Czekirda 2019; Torres, Kański 2018). Metoda pozwala doświadczyć praktycznej opieki nad pacjentem poprzez zaplanowane zdarzenie wysokiego ryzyka, a nie omówienie przyszłego doświadczenia. Po symulacji następuje podsumowanie, tak zwany debriefing, który inicjuje do dyskusji zgodnie z wcześniej przyjętym schematem (Ross 2020) np. algorytmem TALK (Diaz-Navarro i in. 2021). Debriefing ma na celu umożliwienie głębszej refleksji nad zrealizowaną symulacją, pomaga w zwiększeniu efektu uczenia się uczestników (Berger-Estilita i in. 2021). Podsumowanie może koncentrować się zarówno na procesie zaangażowania w diagnostyce, jak i wdrożeniu wytycznych dotyczących: leczenia, zarządzania zespołem oraz na poziomie technicznym wykonania procedury w sytuacji stresowej. Pozwala również na wskazanie elementów, które trzeba powtórzyć, podkreślić właściwe zachowania

---

²⁶ Symulowany pacjent: to zawansowany symulator medyczny, który przypomina postać człowieka z możliwością wykonania na nim badania fizykalnego oraz medycznych czynności, ale może nim być również żywa osoba symulująca objawy choroby zgodnie z scenariuszem.

oraz zdefiniowanie rozwiązania możliwego do zastosowania w przyszłych sytuacjach klinicznych (Czekirda 2019; Gum i in. 2011).

Dynamiczny rozwój pandemii COVID-19 przyczynił się do wprowadzenia zasad dystansu społecznego w celu zmniejszenia ilości nowych przypadków zachorowań, co widocznie wpłynęło na proces kształcenia. Ograniczenia spowodowały zmniejszenie możliwości użycia potencjału edukacyjnego opartego na symulacji medycznej. W okresie pandemii szkoły medyczne przeszły na nauczanie na odległość przy użyciu aplikacji służących do współpracy zespołowej np. Microsoft Teams (Microsoft Corporation, USA) oraz przy użyciu platform zdalnego nauczania. Utrzymanie wysokich standardów w edukacji stało się wyzwaniem w warunkach pandemii. Edukatorzy w różny sposób przygotowali przyszłych medyków do zawodowej pracy (Tabatabai 2020).

1. Materiał i metody

Wykonano analizę metod wykorzystania edukacji opartej na symulacji medycznej podczas trwania pandemii COVID-19. Dokonano przeglądu literatury w okresie marzec-czerwiec 2020 w kilku bazach danych, źródłach internetowych i platformach społecznościowych, dotyczącej przykładów sposobu wdrożenia symulacji medycznej w okresie pandemii COVID-19.

2. Wyniki

Program kształcenia realizowany na kierunkach lekarskim czy pielęgniarskim obejmuje przedmioty przedkliniczne tzw. przedmioty podstawowe np.: biofizyka oraz przedmioty kliniczne tzw. przedmioty kierunkowe np.: choroby wewnętrzne. Zajęcia symulacyjne realizowane są przy różnym stopniu wierności, aby stworzyć wymagane postrzeżenie realizmu (Standards Committee 2016a). Zajęcia na salach niskiej wierności służą do opanowania pojedynczych, prostych umiejętności technicznych np.: manualny pomiar ciśnienia tętniczego. Pośrednia wierność stanowi rozbudowanie niskie o umiejętności komunikacji z pacjentem lub podejmowanie decyzji terapeutycznej np. ustalenie leku i dawki. W symulacji wysokiej wierności występuje wysokie odwzorowanie rzeczywistości klinicznej, praca zespołowa, przebieg scenariusza nie jest sztywny i może się zmieniać w zależności od decyzji studentów (Czekirda 2019; Torres, Kański 2018).

Po wzroście zachorowani na COVID-19, uniwersytety w Polsce i na świecie zawiesiły nauczanie stacjonarne. W celu ograniczenia rozpowszechnia wirusa (Brown i in. 2020). Szkoły medyczne przeszły na nauczanie zdalne: Turcja, Iran, Kanada (Tokuç, Varol 2020) i USA (Almarzooq i in. 2020). Zajęcia były realizowane przy wykorzystaniu materiałów

multimedialnych, a praktyczne zajęcia z symulacji medycznej bez fizycznego udziału studentów.

Niektóre Polskie uczelnie w okresie marzec-czerwiec 2020 zaczęły udostępniać materiały edukacyjne w serwisach internetowych takich jak YouTube (Alphabet Incorporated, USA) czy Facebook (Facebook Incorporated, USA). Przykładem ciekawych materiałów udostępnianych przez Collegium Medicum im. Ludwika Rydygiera w Bydgoszczy jest drenaż jamy opłucnej czy wkłucie dożylnie (Collegium Medicum 2020). Baza tego Uniwersytetu zawiera bardzo dużą ilość różnych procedur medycznych. Za pomocą Facebooka w tym okresie Centrum Symulacji Medycznej w Zabrzu udostępniało materiały dotyczące np.: udrażniania dróg oddechowych u osoby dorosłej (Centrum Symulacji Medycznej w Zabrzu 2020c). Materiały multimedialne mogą stanowić dobre źródło do omówienia procedur czy szczegółów wykonania manualnej czynności realizowanych na salach niskiej wierności.

Występowały trzy strategie prowadzenia symulacji medycznej stanowiące analogie do wysokiej wierności:

- a) symulacja na żywo, gdzie technik wykonywał czynności medyczne na podstawie polecenia studentów, którzy opisują słownie jak wykonać czynność (A. Torres i in. 2020),
- b) symulacja na żywo, gdzie technicy wykonują role personelu medycznego, a scenariusz toczy się zgodnie z decyzją opartą na podstawie ankiety (CSM w Zabrzu 2020a; CSM w Zabrzu 2020b),

Rysunek 5 Symulacja na żywo CSM Zabrze

Źródło: zrzut ekranu, 10 minuta CSM w Zabrzu, 2020b

Na rysunku 1 przedstawiono scenę z symulacji na żywo, pokazano pracę medyków oraz podgląd na monitor pacjenta. Scenariusz toczył się zgodnie z większościowym głosowaniem

widzów. W sytuacji błędnej decyzji zastosowano „koło ratunkowe”, członek zespołu zmienił błędną decyzję (51 minuta, CSM w Zabrzu 2020b). „Koła ratunkowe” wykorzystywane są w celu moderowania przebieg scenariusza (Standards Committee 2016b). Nakierowanie studentów na właściwy przebieg terapeutyczny np. przypadkowy telefon z pytaniem o stan pacjenta z omówieniem wątpliwości co do stawianej diagnozy.

c) symulacja narracyjna polega na opisywaniu słownie czynności medycznych jakie się wykonuje zobrazowane grafiką. Za pomocą zdjęcia pacjenta na sali szpitalnej, stopniowo dodaje się wykorzystywane elementy i omówienie wykonanej czynności w postaci dodatkowych obrazków (Cebula 2020a; Cebula 2020b).

Rysunek 6 Symulacja narracyjna

Źródło: zrzut ekranu po 4:44 Cebula, 2020a

Na rysunku 2 przedstawiono pacjenta oraz elementy wykorzystane jako monitor pacjenta z parametrami medycznymi, a także sprzęt medyczny (worek samorozprężalny) i uciskanie klatki piersiowej. Nauczyciel moderuje przebieg zajęć, natomiast studenci wykonują wywiad a wykonywane procedury omawiają słownie. W trakcie symulacji stopniowo pokazywane są parametry na monitorze pacjenta (Cebula 2020b).

Tabela 5 Porównanie strategii prowadzenie symulacji medycznej w czasie COVID-19

	Symulacja narracyjna	Symulacja na żywo jeden technik	Symulacja na żywo kilku techników
Wielkość grupy	zajęciowa	zajęciowa	widzowie
Forma podejmowania	głosowa	głosowa	ankiety

decyzji terapeutycznych			
praca pod presją czasu	tak	tak	tak
Przeprowadzenie zdalnego procesu diagnostycznego	tak	tak	tak
Aktywna rozmowa z członkiem zespołu	tak	tak	nie
Komunikacja z pacjentem	tak	tak	nie

Źródło: opracowanie własne

W tabeli 1 dokonano porównania strategii wdrożenia, w której ujęto elementy istotne w projektowaniu zajęć symulacyjnych w tym wielkość grupy czy praca pod presją czasu.

Podsumowanie

Nauczanie zdalne przy zastosowaniu metody nauczania symulacji medycznej wymaga innego podejścia niż standardowe. Oprócz rejestrowania materiału video łączono środowisko symulacji z technologią zdalnego nauczania przy użyciu kamery czy mikrofonu w platformach takich jak MS Teams, które zaprojektowano do pracy zespołowej. Ze względu na nieprzewidywalność powstania sytuacji analogicznych rozwój nowych strategii nauczania ma duży potencjał. Wykorzystanie narracyjnego omawiania wykonania danej czynności można wykorzystać np. w teleporadzie (instruktaż, w jaki sposób wykonać pomiar lub resuscytacja krążeniowo-oddechowa przed przybyciem wyspecjalizowanej pomocy). Symulacja „na żywo” może pomóc w przygotowaniu zadania dla studentów, wykorzystując przygotowaną dokumentację medyczną. Uczniowie mogą wspólnie podejmować decyzje terapeutyczne wraz z omówieniem i obserwacją postępowania medyków, co pozwala na doświadczenie, w jaki sposób współpracuje zespół.

Z analizy przeprowadzonych zajęć można wyciągnąć następujące wnioski:

- edukacja oparta na symulacji medycznej umożliwiła przejście do środowiska wirtualnego, przez możliwość rejestrowania materiałów multimedialnych prezentujących wykonanie procedury medycznej na тренаżerach, pracy zespołowej

w trakcie procesu terapeutycznego itp. Do prowadzenia zajęć wykorzystano narzędzia do współpracy zespołowej;

- w zajęciach z żywą komunikacją można było zrealizować rzeczywistą sesję debryfingu z uczestnikami zajęć. W trakcie debriefingu w formie zdalnej odbywała się aktywna dyskusja uczestników sesji (A. Torres i in. 2020);
- zajęcia prowadzone on-line są możliwe do wykonania oraz mogą stanowić ciekawą alternatywę. Ograniczenia związane z technologią jak przepustowość łącza, rozdzielczość z kamer, przerwy w dostępie do Internetu znacząco wpływają na taki rodzaj zajęć;
- scenariusz na żywo, czy sterowanie postępowaniem technika lub symulacja narracyjna umożliwiają ćwiczenie możliwości trenowania w podejmowaniu decyzji terapeutycznej i analizę rozwiązań przypadku.

Bibliografia

Almarzooq, Z. I., Lopes, M., & Kochar, A. (2020). Virtual Learning During the COVID-19 Pandemic: A Disruptive Technology in Graduate Medical Education. In *Journal of the American College of Cardiology* (Vol. 75, Issue 20, pp. 2635–2638). Elsevier USA. <https://doi.org/10.1016/j.jacc.2020.04.015>

Brown, M., McCormack, M., Reeves, J., Brooks, D. C., Grajek, S., Alexander, B., Bali, M., Bulger, S., Dark, S., Engelbert, N., Gannon, K., Gauthier, A., Gibson, D., Gibson, R., Lundin, B., Veletsianos, G., & Weber, N. (2020). *2020 EDUCAUSE Horizon Report™ Teaching and Learning Edition Teaching and Learning Edition Thank You to Our Horizon Report Sponsors Platinum Partner Platinum Partner*. <https://www.educause.edu/horizon-report-2020>

Calhoun, A. W., Pian-Smith, M. C. M., Truog, R. D., Gaba, D. M., & Meyer, E. C. (2015). Deception and simulation education: Issues, concepts, and commentary. *Simulation in Healthcare*, 10(3), 163–169. <https://doi.org/10.1097/SIH.0000000000000086>

Cebula Grzegorz (2020a). Jak prowadzić symulację narracyjną. <https://www.youtube.com/watch?v=IKKERw5ZIx8&t=2s> stan na 25 czerwca 2021

Cebula Grzegorz (2020b). Symulacja narracyjna NZK. <https://www.youtube.com/watch?v=33Ma8ZPhuxQ&t=630s> stan na 25 czerwca 2021 r.

Cebula Grzegorz (2020c). Symulacja w czasach zarazy. <https://www.youtube.com/watch?v=k3fz81BuLd0> na 25 czerwca 2021 r.

Centrum Symulacji Medycznej w Zabrze (2020a). Izolacja - Symulacja "Scenariusz Na Żywo". zarejestrowany 15 maja 2020 <https://www.facebook.com/CSMZabrze> na 25 czerwca 2021 r.

Centrum Symulacji Medycznej w Zabrze (2020b). Izolacja - Symulacja "Scenariusz Na Żywo". zarejestrowany 26 czerwca 2020 <https://www.facebook.com/CSMZabrze/> na 25 czerwca 2021 r.

Centrum Symulacji Medycznej w Zabrze (2020c). Udrażnianie dróg oddechowych u osoby dorosłej. zarejestrowany 10 czerwca 2020 <https://www.facebook.com/CSMZabrze/> stan na 25 czerwca 2021 r.

Collegium Medicum (2020). Wklucie dożylnie. https://www.youtube.com/watch?v=c_7Q0WC53a8&list=PLS8SyEqcRBP2PSLmSC0_1AwhYpTW4rJTZ&index=11 stan na 25 czerwca 2021 r.

Czekirda Marta. (2019). *SYMULACJA MEDYCZNA W PIELEGNIARSTWIE*. Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Ekonomii i Innowacji w Lublinie.

Diaz-Navarro, C., Leon-Castelao, E., Hadfield, A., Pierce, S., & Szyld, D. (2021). Clinical debriefing: TALK© to learn and improve together in healthcare environments. *Trends in Anaesthesia and Critical Care*. <https://doi.org/10.1016/J.TACC.2021.07.004>

Gaba, D. M. (2004). The future vision of simulation in health care. In *Quality and Safety in Health Care* (Vol. 13, Issue SUPPL. 1, pp. 2–10). BMJ Publishing Group Ltd. <https://doi.org/10.1136/qshc.2004.009878>

Grant, V. J., Robinson, T., Catena, H., Eppich, W., & Cheng, A. (2018). Difficult debriefing situations: A toolbox for simulation educators. *Medical Teacher*, 40(7), 703–712. <https://doi.org/10.1080/0142159X.2018.1468558>

Gum, L., Greenhill, J., & Dix, K. (2011). Sim TRACT™: A Reflective Conceptual Framework for Simulation Debriefing. In *Journal of Transformative Education* (Vol. 9, Issue 1, pp. 21–41). SAGE PublicationsSage CA: Los Angeles, CA. <https://doi.org/10.1177/1541344611428470>

Nowakowski, M. (2018). Symulacja medyczna w Polsce – stan aktualny i perspektywy rozwoju. *Ogólnopolski Przegląd Medyczny*, 1–2, 13–18.

Orgill, B. D., & Nolin, J. (2021). Learning Taxonomies in Medical Simulation. In *StatPearls*. StatPearls Publishing. <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/32644535>

Ross, S. (2020). Twelve tips for effective simulation debriefing: A research-based approach. 43(6), 642–645. <https://doi.org/10.1080/0142159X.2020.1831689>

Standards Committee, I. (2016a). *Standards of Best Practice: Simulation INACSL Standards of Best Practice: Simulation SM Simulation Design INACSL Standards Committee*. <https://doi.org/10.1016/j.ecns.2016.09.005>

Standards Committee, I. (2016b). INACSL Standards of Best Practice: SimulationSM Simulation Design. *Clinical Simulation in Nursing*, 12, S5–S12. <https://doi.org/10.1016/j.ecns.2016.09.005>

Stiegler, M. P., & Gaba, D. M. (2015). Decision-making and cognitive strategies. In *Simulation in Healthcare* (Vol. 10, Issue 3, pp. 133–138). Lippincott Williams and Wilkins. <https://doi.org/10.1097/SIH.0000000000000093>

Tabatabai, S. (2020). COVID-19 impact and virtual medical education. *Journal of Advances in Medical Education & Professionalism*, 8(3), 140–143. <https://doi.org/10.30476/jamp.2020.86070.1213>

Tokuç, B., & Varol, G. (2020). Medical education in Turkey in the time of covid-19. In *Balkan Medical Journal* (Vol. 37, Issue 4, pp. 180–181). Galenos Publishing House. <https://doi.org/10.4274/balkanmedj.galenos.2020.2020.4.003>

Torres, A., Domańska-Glonek, E., Dzikowski, W., Korulczyk, J., & Torres, K. (2020). Transition to online is possible: Solution for simulation-based teaching during the COVID-19 pandemic. In *Medical Education* (Vol. 54, Issue 9, pp. 858–859). Blackwell Publishing Ltd. <https://doi.org/10.1111/medu.14245>

Torres, K., & Kański, A. (2018). *Symulacja w edukacji medycznej*.

Aleksandra Warzecha

Instytut Zaawansowanych Technologii Energetycznych

Politechnika Częstochowska

aleksandra.tyka@pcz.pl

ORCID: 0000-0003-1192-5044

Mineralna karbonatyzacja popiołu lotnego

Mineral carbonisation of fly ash

Streszczenie

Spalanie paliw stałych generuje emisję ditlenku węgla a jego ograniczenie powstawania stanowi główny cel badań na całym świecie. Działania podejmowane na rzecz ochrony środowiska przyrodniczego to głównie: wzrost udziału odnawialnych źródeł energii w produkcji energii, zastosowanie technologii niskoemisyjnych oraz efektywne zagospodarowanie odpadów. Opracowywane są również różne sposoby separacji, wychwytywania, składowania oraz zastosowania gospodarczego dwutlenku węgla (Sobala i in.2019).

Popioły lotne stanowią uboczny produkt spalania paliw stałych, jednak ze względu na swoje właściwości fizyko-chemiczne mogą stanowić źródło ponownego wykorzystania. Jednym ze sposobów zagospodarowania popiołu lotnego i sekwestracji ditlenku węgla jest mineralna karbonatyzacja. W procesie tym zachodzi reakcja CO₂ z tlenkami metali np. wapń, magnez, żelazo tworząc przy tym nierozpuszczalne węglany (Uliasz-Bocheńczyk 2008).

Praca ma na celu omówienie przebiegu procesu mineralnej karbonatyzacji popiołów lotnych na wybranych przykładach. Zaprezentowane wyniki badań składów fazowych popiołów lotnych po procesie karbonatyzacji wykazują obecność węglanu wapnia (kalcytu) w próbkach, będącego podstawowym produktem mineralnej karbonatyzacji. Jak również dla próbek z wprowadzonym CO₂, zawartość CaCO₃ wyraźnie wzrosła co świadczy o zachodzeniu procesu mineralnej karbonatyzacji (Uliasz-Bocheńczyk, Mokrzycki 2020). Mineralna karbonatyzacja popiołów lotnych jest jednym ze sposobów utylizacji odpadów przemysłowych oraz szansą na zmniejszenie emisji dwutlenku węgla.

Słowa kluczowe: dwutlenek węgla, popioły lotne, mineralna karbonatyzacja, sekwestracja CO₂.

Summary

Combustion of solid fuels generates carbon dioxide emissions, and its reduction is the main goal of research all over the world. Actions taken to protect the natural environment are mainly: an increase in the share of renewable energy sources in energy production, the use of low-emission technologies and effective waste management. Various methods of separation, capture, storage and economical use of carbon dioxide are also being developed (Sobala et al. 2019).

Fly ash is a by-product of solid fuels combustion, however, due to its physical and chemical properties, it can be a source of reuse. One of the methods of fly ash management and carbon dioxide sequestration is mineral carbonation. In this process, CO₂ reacts with metal oxides, eg calcium, magnesium, iron, creating insoluble carbonates (Uliasz-Bocheńczyk 2008).

The aim of the work is to discuss the course of the mineral carbonation of fly ash on selected examples. The presented results of research on the phase composition of fly ash after the carbonation process show the presence of calcium carbonate (calcite) in the samples, which is the basic product of mineral carbonation. As well as for samples with introduced CO₂, the CaCO₃ content increased significantly, which proves that the process of mineral carbonation is taking place (Uliasz-Bocheńczyk, Mokrzycki 2020). Mineral carbonation of fly ash is an interesting way to utilize industrial waste and reduce carbon dioxide emissions.

Key words: carbon dioxide, fly ash, mineral carbonation, CO₂ sequestration.

Wstęp

Ditlenek węgla jest jednym z kluczowych gazów cieplarnianych, mogących powodować globalne ocieplenie oraz zmiany klimatu (Siriruang i in. 2016). Według badań

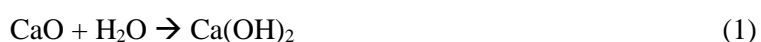
Międzynarodowej Agencji Energii (IEA) prawie 46% światowej emisji CO₂ ze spalania paliw pochodzi z przeróbki węgla. Dodatkowo prognozuje się, że liczby te będą rosły (Międzynarodowa Agencja Energii 2017). Światowa produkcja popiołów lotnych, tzw. odpadów spalania, w skali roku wynosi blisko 750 mln ton. Tylko niewielka część tych popiołów (16%) znajduje zastosowanie, z kolei ich składowanie stanowi ogromny problem środowiskowy. W Europie ponad połowa całkowitej produkcji popiołów lotnych to popioły wysokowapniowe klasyfikowane jako HCFA zawierające w swoim składzie >10% wapna palonego (Ćwik i in. 2017).

Na podstawie (GUS, 2020) w Polsce w 2019 r. powstało 1929,6 tys. ton popiołów lotnych z węgla, z których: unieszkodliwiono 140,6 tys. ton (w tym 1,1 tys. ton składowano), 1782,3 tys. ton przekazano innym odbiorcom, a 1782,3 tys. ton magazynowano czasowo. Odpady dotychczas składowane (nagromadzone na terenach własnych zakładów) pod koniec 2019 roku wynosiły 25013,1 tys. ton. Ponadto mieszaniny popiołów lotnych i odpadów stałych z wapniowych metod odsiarczania gazów odlotowych w 2019 roku na podstawie (GUS 2020) wynosiły 1677,5 tys. ton.

1. Mineralna karbonatyzacja

Mineralna karbonatyzacja jest jedną z technologii, jaką stosuje się w wychwytywaniu, wykorzystaniu i składowaniu ditlenku węgla, mającą wysoką zdolność w zmniejszeniu emisji gazów cieplarnianych. Technologia ta jest uznawana również za bezpieczną ekologicznie.

Zgodnie z definicją mineralna karbonatyzacja jest to „reakcja CO₂ z tlenkami metali takich jak, np.: magnez, wapń lub żelazo, w wyniku której tworzą się nierozpuszczalne węglany” (IPCC Special Report on Carbon Dioxide Capture and Storage, part 7. Mineral Carbonation and Industrial uses of Carbon Dioxide). Proces chemiczny zachodzi w dwóch etapach. Najpierw następuje hydratacja tlenku wapnia (1), kolejno ma miejsce karbonatyzacja wodorotlenku wapnia (2), gdzie główne fazy poddawane karbonatyzacji to: Ca(OH)₂ oraz C-S-H (3):

Pierwsza (1) i druga reakcja (2) zachodzi naturalnie w środowisku, lecz bardzo wolno. Istnieją różne sposoby przyspieszenia tych reakcji np.: ogrzewanie próbki, mielenie, zwiększenie temperatury lub ciśnienia, zmianę pH lub wykorzystanie katalizatora (Mazella i in. 2016). Produkty uwodnienia, które również ulegają karbonatyzacji to ettringit, C₃A glinian

trójwapniowy oraz pozostałe gliniiany. Ponadto szkło gliniowo-krzemianowe obecne w popiele lotnym poddane może zostać aktywacji z uwagi na kwas węglowy (Uliasz-Bocheńczyk i in. 2013).

Wyróżnia się dwie metody mineralnej karbonatyzacji: bezpośrednią – materiał poddawany jest wprost karbonatyzacji i pośrednią – składniki reaktywne zostają wstępnie wydobywane z matrycy mineralnej, po czym poddawane zostają reakcji z dwutlenkiem węgla. (Uliasz-Bocheńczyk 2008).

Karbonatyzacja popiołów lotnych najczęściej odbywa się metodą bezpośrednią: gaz-ciała stałe oraz w postaci zawiesiny popiołowo-wodnej (Uliasz-Bocheńczyk i in. 2016).

W przypadku zawiesin popiołowo-wodnych wyróżnia się siedem kolejno zachodzących etapów (Uliasz-Bocheńczyk i in. 2013): dyfuzja CO_2 do zawiesiny; solwatacja CO_2 (g) do CO_2 (aq); utworzenie H_2CO_3 ; dysocjacja H_2CO_3 na H^+ , HCO_3^- , CO_3^{2-} ; migracja jonów Ca^{2+} z faz sorbentu do roztworu; zarodkowanie węglanów; wytrącanie się węglanów.

Do wychwytu dwutlenku węgla mogą być wykorzystywane minerały naturalne np. oliwin, serpentynit, talk, a także odpady: żużle hutnicze, odpady azbestowe, popioły lotne (Uliasz-Bocheńczyk 2008). Wykorzystanie odpadów w procesie karbonatyzacji jest opłacalne, gdyż odpady te są łatwo dostępne, tanie i zazwyczaj nie wymagają obróbki, a wysoka zawartość CaO powoduje, że stanowią doskonały materiał ich wykorzystania (Ćwik i in. 2018).

2. Zastosowanie popiołów lotnych do wiązania ditlenku węgla

Jak zauważają badacze (Soong i in. 2006; Todorovic i in. 2006; Uliasz-Bocheńczyk 2008, 2009) do wychwytu ditlenku węgla na drodze mineralnej karbonatyzacji wykorzystywane są popioły lotne pochodzące ze spalania takich paliw jak: węgiel kamienny, węgiel brunatny, biomasa, jak i te pochodzące ze spalania odpadów energetycznych (m.in. mieszaniny popiołów lotnych z produktami odsiarczania, odpady z półsuchych metod odsiarczania).

Zdolność popiołów lotnych do sekwestracji CO_2 zależy głównie od zawartości tlenu wapnia i tlenu magnezu. Z kolei o reaktywności popiołów decyduje przede wszystkim zawartość tlenu wapnia oraz wolnego tlenu wapnia. W tabeli 1 przedstawiono wykaz popiołów lotnych charakteryzujących się różną zawartością CaO i wolnego CaO (Uliasz-Bocheńczyk, Mokrzycki 2006; Uliasz-Bocheńczyk i in. 2007). Szacowana zdolność sekwestracji dwutlenku węgla popiołów lotnych o zawartości Ca- 38,1 g/kg i Mg-9,2 g/kg to 58,6 g/kg (Uliasz-Bocheńczyk 2008).

Tab.1. Wykaz popiołów lotnych w zależności od stopnia zawartości w nich CaO i wolnego CaO.

Popioły lotne pochodzące ze spalania:	Zaw. CaO i wolnego CaO
Węgla brunatnego i kotłów fluidalnych	Największa
Produktów odsiarczania spalin	Duża
Z konwencjonalnego spalania węgla kamiennego	Najmniejsza

Źródło: Uliasz-Bocheńczyk, Mokrzycki 2006; Uliasz-Bocheńczyk i in. 2007

2.1. Przebieg bezpośredniej karbonatyzacji gaz - ciało stałe na popiołach lotnych pochodzących ze współspalania węgla kamiennego i biomasy

Karbonatyzacji bezpośredniej autorzy (Uliasz-Bocheńczyk i in. 2017) poddali popiół pochodzący ze współspalania węgla kamiennego oraz biomasy (tj. biomasy leśnej 80% i odpadów rolniczych 20%) w konwencjonalnym kotle pyłowym (PWB). Możliwe jest zaliczenie tego popiołu do odpadów 10 01 17, czyli popiołów lotnych pochodzących ze współspalania inne niż uwzględnione w 10 01 16 w oparciu o klasyfikację wymienioną w Dz.U.2014, poz. 1923 w sprawie katalogu odpadów jako rozporządzenie Ministra Środowiska z dnia 9.12.2014 r. (Uliasz-Bocheńczyk i in. 2017).

Skład chemiczny popiołów zależy głównie od rodzaju spalanego paliwa oraz typu zastosowanego kotła. W tabeli 2 przedstawiono zawartość tlenu wapnia i wolnego tlenu wapnia popiołu PWB pochodzącego ze współspalania węgla kamiennego i biomasy. Zamieszczone wyniki pokazują, że zawartość CaO wynosiła 5,17% a zawartość wolnego CaO 0,1%.

Tabela 2. Zawartość tlenu wapnia i wolnego tlenu wapnia popiołu PWB (%) (Uliasz-Bocheńczyk i in. 2016).

Składnik	Popiół PWB
CaO	5,17
CaO _w	0,1

Źródło: Uliasz-Bocheńczyk i in. 2017

Znając skład chemiczny badanych popiołów w oparciu o równanie Steinoura można obliczyć maksymalną teoretyczną zdolność sekwestracji CO₂:

$$\text{CO}_2 (\%) = 0,785 (\text{CaO} - 0,7 \text{SO}_3) + 1,09 \text{Na}_2\text{O} + 0,93 \text{K}_2\text{O} \quad (4)$$

W omawianym przypadku maksymalna teoretyczna zdolność wiązania CO₂ wyniosła 8,03%, czyli niewiele w porównaniu do innych wyników przedstawianych w literaturze (Uliasz-Bocheńczyk i in. 2017).

Analizowany popiół poddano procesowi mineralnej karbonatyzacji bezpośredniej gaz – ciało stałe, który trwał 28 dni. Umieszczono go w szczelnie zamkniętych komorach zasilanych dwutlenkiem węgla.

Popioły pochodzące ze współspalania węgla kamiennego oraz biomasy poddano badaniu DTA, TG, i dyfraktogramom XRD, po czym porównano je ze składami faz występującymi przed poddaniem ich obróbce CO₂ i po poddaniu ich działaniu CO₂ (Uliasz-Bocheńczyk i in. 2017). W wynikach tych stwierdzono obecność kalcytu CaCO₃, podstawowego produktu nasycenia gazem stałym. Zaobserwowano również, że poddanie działaniu CO₂ omawianego popiołu lotnego daje efekt endotermiczny, w temp. 820 °C następuje rozkład węglanu wapnia. W oparciu o skład fazowy popiołów lotnych można określić stopień karbonatyzacji, inaczej sekwestracji minerałów CO₂, który obliczany jest według przyrostu masy ciała po karbonatyzacji. Dla omawianych popiołów lotnych pochodzących ze współspalania biomasy i węgla stopień karbonatyzacji wyniósł 1,51% (Uliasz-Bocheńczyk i in. 2017).

Ponadto w pracy (Uliasz-Bocheńczyk i in. 2017) przebadano wpływ sekwestracji minerałów CO₂ na wymywanie zanieczyszczeń. W przeprowadzonych badaniach wykazano, że mineralna karbonatyzacja w dużym stopniu ogranicza wypłukiwanie zanieczyszczeń z produktów odpadowych, co zwiększa możliwość ich dalszej utylizacji.

2.2. Przebieg bezpośredniej karbonatyzacji w postaci zawiesiny – CO₂ na popiołach lotnych pochodzących ze spalania węgla kamiennego

W kolejnym artykule autorzy (Uliasz-Bocheńczyk i in. 2020) badaniu poddali popiół pochodzący ze spalania węgla kamiennego w złożu fluidalnym FBC. Karbonatyzację bezpośrednią przeprowadzono w postaci zawiesiny popiołowo-wodnej. Stosunek wagowy popiołu lotnego do wody wynosił: PF 1 – 0,9; PF 2 – 0,6; PF 3 – 0,8 (Uliasz-Bocheńczyk i in. 2020).

W celu określenia stopnia mineralnej karbonatyzacji CO₂ wykonano badania składu fazowego poprzez różnicową analizę termiczną, a zawartość CaCO₃ określono metodą termogravimetryczną. W przykładzie tym przeprowadzono dodatkowo badanie wymywania zanieczyszczeń z zawiesin popiołów lotnych. Instalacja, w której poddano popioły działaniu CO₂ składała się z: komór badawczych, butli CO₂, aparatury rejestrującej oraz regulatora (Uliasz-Bocheńczyk i in. 2020).

Wykorzystane w badaniach popioły oznaczono kolejno:

- a) **PF 1** – popioły pochodzące z kotła CFB, kotła na węgiel kamienny, kotła z obiegiem fluidalnym, kotła z paleniskiem atmosferycznym, z obiegiem naturalnym, kotła i kotła jednobębnowego;
- b) **PF 2** - popioły typu OF, pochodzące z kotła dwuciągowego opalanego węglem kamiennym, palenisko atmosferyczne z cyrkulacyjnym złożem fluidalnym;
- c) **PF 3** - popioły typu OF, z cyrkulacyjnego złoża fluidalnego.

W tabeli 3 przedstawiono zawartość tlenu wapnia i wolnego tlenu wapnia oraz maksymalny stopień sekwestracji CO₂ dla poszczególnych popiołów.

Tabela 3. Zawartość CaO i wolnego CaO oraz maksymalny potencjał wiązania CO₂ dla poszczególnych popiołów

Rodzaj popiołu	Zawartość CaO	Zawartość wolnego CaO	Max. potencjał wiązania CO ₂
PF 1	15.5	4.7	15.7
PF 2	11.8	1.7	9.7
PF 3	19.5	6.8	12.2

Źródło: Uliasz-Bocheńczyk i in. 2020

W oparciu o równanie Steinoura obliczono maksymalną zdolność sekwestracji CO₂ (Uliasz-Bocheńczyk i in. 2020):

$$\text{CO}_2(\%) = 0,785(\text{CaO} - 0,7\text{SO}_3) + 1,09\text{Na}_2\text{O} + 0,93\text{K}_2\text{O} \quad (5)$$

W oparciu o wyniki DTA, można zauważyć występowanie efektu endotermicznego dla zawiesin popiołów oznaczonych jako PF 1 bez wprowadzonego CO₂. Z kolei poddanie popiołu PF 1 działaniu CO₂ nie wykazało obecności efektu endotermicznego, widoczny jest niski stopień sekwestracji CO₂ (Uliasz-Bocheńczyk i in. 2020). Wyniki przeprowadzonych badań pokazują, że w zawiesinach z popiołem lotnym PF 1 i PF 2 widać niespalony węgiel, natomiast we wszystkich pozostałych zawiesinach pokazane zostały uwodnione fazy krzemianów, glinianów, sulfoglinianów i kalcytu.

Stopień sekwestracji dwutlenkiem węgla obliczono w oparciu o analizę termograwimetryczną na zasadzie różnicy zawartości węglanu wapnia wg wzoru:

$$CO_{2uptake} (\%) = \frac{CO_{2final} [\%] - CO_{2initial} (\%)}{100 - CO_{2final} [\%]} \cdot 100 \quad (6)$$

gdzie:

$CO_{2uptake}$ – stopień nasycenia dwutlenkiem węgla

$CO_{2initials}$ – początkowa zawartość węglanów w próbce

CO_{2final} – końcowa zawartość węglanów w próbce

W tabeli 4 przedstawiono zestawienie badanych popiołów wraz z parametrami w jakich zachodził proces karbonatyzacji dla zawiesin z wprowadzonym CO_2 i bez wprowadzonego CO_2 oraz stopień karbonatyzacji. Najwyższy stopień wiązania CO_2 oraz najwyższą zawartość $CaCO_3$ wynoszącą 1,12% osiągnięto dla zawiesin PF 2, najniższe zaś dla popiołów lotnych PF 1. Popioły pochodzące ze spalania fluidalnego (FBC) stanowią dobry materiał do wiązania CO_2 poprzez mineralną karbonatyzację.

W pracy (Uliasz-Bocheńczyk i in. 2020) badano również wpływ przebiegu mineralnej karbonatyzacji na wymywalność zanieczyszczeń, w którego czasie to stwierdzono że mineralna karbonatyzacja zmniejsza wymywanie zanieczyszczeń oraz obniża ich wartość pH.

Tab. 4. Zawartość kalcytu w badanych zawiesinach i stopień karbonatyzacji

Typ zawiesiny	Zawiesina bez CO_2		Zawiesina z CO_2		Stopień karbonatyzacji (%)
	Zakres temp. (°C)	Zaw. $CaCO_3$ (%)	Zakres temp. (°C)	Zaw. $CaCO_3$ (%)	
Zawiesina z PF 1	695-900	0.4	695-900	0.7	0.30
Zawiesina z PF 2	700-800	0.7	700-800	1.8	1.12
Zawiesina z PF 3	715-850	4.10	715-850	4.8	0.74

Źródło: Uliasz-Bocheńczyk i in. 2020

Podsumowanie

Spalanie i współspalanie paliw stałych generuje odpady m.in. popioły lotne, które ze względu na swój skład (np. dużą zawartość CaO) mogą stanowić cenny materiał, nadający się do dalszego wykorzystania. Skład popiołów lotnych zależy głównie od rodzaju spalanego paliwa i zastosowanej technologii spalania. Sposobem na zagospodarowanie tego odpadu, a

jednocześnie ich utylizację, jest mineralna karbonatyzacja polegająca na reakcji CO₂ z tlenkami metali np. magnezem, wapniem w efekcie czego powstają nierozpuszczalne węglany (Uliasz - Bocheńczyk 2008).

W pracy omówiono dwa przykłady mineralnej karbonatyzacji. W pierwszym przypadku wykorzystano popioły pochodzące ze współspalania węgla kamiennego i biomasy (w tym 80% stanowiła biomasa leśna, a 20% odpady z rolnictwa). W popiołach tych zawartość CaO wynosiła 5,17%, zawartość wolnego CaO 0,1%. Badanie mineralnej karbonatyzacji przeprowadzono metodą bezpośrednią gaz – ciało stałe, popiół umieszczony został w szczelnie zamkniętych komorach zasilanych CO₂ przez okres 28 dni. Na podstawie równania Steinoura, obliczono maksymalną teoretyczną zdolność wiązania CO₂, która wynosiła 8,03%. Znając skład fazowy, dla analizowanych popiołów lotnych, obliczono stopień karbonatyzacji równy 1,51%.

W drugim przypadku badano trzy popioły pochodzące ze spalania węgla kamiennego w złożu fluidalnym FBC. Ich stosunek wagowy do wody był następujący:

- dla popiołu lotnego PF 1 - 0,9;
- dla popiołu lotnego PF 2 – 0,6;
- dla popiołu lotnego PF 3 – 0,8.

Popioły lotne ze spalania (FBC) charakteryzowały się znaczną zawartością wolnego CaO (1,7–6,8%), i CaO (od 11,8 - 19.5%) oraz wysokim potencjałem wiązania CO₂ od 9,7 do 15,7%. Proces karbonatyzacji zachodził w trzech zakresach temperaturowych: 695-900°C dla PF 1, 700-800°C dla PF 2 i 715-850°C dla PF 3. Analizowane popioły poddano badaniu mineralnej karbonatyzacji metodą bezpośrednią w postaci zawiesiny popiołowo-wodnej. Najwyższy stopień sekwestracji ditlenkiem węgla a także najwyższą zawartość węglanu wapnia wynoszącą 1,12% uzyskano dla zawiesin PF 2, najniższe z kolei dla popiołów lotnych PF 1.

W obu przypadkach otrzymane wyniki badań wykazały tworzenie się kalcytu, podstawowego produktu procesu mineralnej karbonatyzacji. Ponadto wyniki te pokazują, iż możliwe jest wykorzystanie popiołów lotnych pochodzących ze spalania lub współspalania paliw stałych do wychwytu CO₂.

Wykorzystanie popiołów lotnych w procesie mineralnej karbonatyzacji stanowi doskonały sposób ich zagospodarowania, głównie ze względu na wysoką zawartość CaO. Ponadto wychwycenie ditlenku węgla wpływa na zmniejszenie jego emisji i tym samym łagodzenie zmian klimatycznych. Dodatkowo może stanowić sposób na obniżenie wypłukiwania zanieczyszczeń z odpadów.

Bibliografia

Ćwik A., Zarębska K., Szczurowski J., Baran P.: Mineral carbonation of high-calcium fly ash under elevated pressure and temperature. *Przem.Chem.*, vo. T.96, nr 9, 2017.

Ćwik A., Canasova I., Rausis K., Koukouzas N., Zarębska K.: "Carbonation of high-calcium fly ashes and its potential for carbon dioxide removal in coal fired power plants", *Journal of Cleaner Production* Volume 202, 20 November 2018, Pages 1026-1034

GUS Rocznik Statystyczny Przemysłu, Warszawa 2020

IPCC Special Report on Carbon Dioxide Capture and Storage, part 7. Mineral Carbonation and Industrial uses of Carbon Dioxide. Coordinating Lead Author: Marco Mazzotti, 2005.

Międzynarodowa Agencja Energii (International Energy Agency), 2017. Kluczowe statystyki dotyczące energii na świecie.

Mazzella, A., Errico, E., Spiga, D.: CO₂ uptake capacity of coal fly ash: Influence of pressure and temperature on direct gas-solid carbonation. *Journal of Environmental Chemical Engineering* 4, 2016.

Uliasz-Bocheńczyk A.: Zastosowanie popiołów lotnych ze spalania węgla kamiennego w kotłach wodnych do sekwestracji CO₂ na drodze mineralnej karbonatyzacji. *Rocznik Ochrona Środowiska* 10, s. 567–574, 2008.

Uliasz-Bocheńczyk A., Mokrzycki E.: Fly Ashes from Polish Power Plants and Combined Heat and Power Plants and Conditions of their Application for Carbon Dioxide Utilization. *Chemical Engineering Research and Design*, 84(A9, 837-842), 2006.

Uliasz-Bocheńczyk A., Mokrzycki E., Piotrowski Z., Pomykała R.: Składowanie CO₂ z zawiesinami popiołowo-wodnymi pod ziemią. Wyd. IGSMiE PAN, Kraków, 2007.

Uliasz-Bocheńczyk A., Pawluk A., Pyzalski M.: „Charakterystyka popiołów ze spalania biomasy w kotłach fluidalnych”. *Gospodarka surowcami mineralnymi – mineral resources management* 2016, Volume 32 Issue 3 Pages 149–162

Uliasz-Bocheńczyk A., Pawluk A., Pyzalski M.: „The mineral sequestration of CO₂ with the use of fly ash from the co-combustion of coal and biomass”, *Gospodarka surowcami mineralnymi – mineral resources management* 2017, Volume 33, Issue 4 Pages 143-156

Uliasz-Bocheńczyk A., Mokrzycki E.: „The potential of FBC fly ashes to reduce CO₂ emissions”, *Scientific Reports* volume 10, Article numer: 9469, 11 June 2020

Uliasz-Bocheńczyk A., Mokrzycki E.: Mineralna sekwestracja CO₂ przy zastosowaniu odpadów energetycznych – próba oszacowania potencjału w Polsce”, *Gospodarka surowcami mineralnymi* 2013, Tom 29, Zeszyt 3, s. 179-189

Siriruang, Toochinda, Julnipitawong, Tangtermsirikul: CO₂ capture using fly ash from coal fired power plant and applications of CO₂-captured fly ash as a mineral admixture for concrete. *Journal of Environmental Management* 170 (2016) 70-78

Soong Y., Fauth D.L., Howard B.H., Jones J.R., Harrison D.K., Goodman A.I., Gray M.L., Fromell E.A.: CO₂ sequestration with brine solution and fly ashes. *Energy Conversion and Management* 47, p. 1676-1685, 2006.

Todorovic J., Ecke H.: Demobilisation of critical contaminants in four typical waste-to-energy ashes by carbonation. *Waste Management* 26, p. 430-441, 2006.

Ewa Antoniak

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

ewa.antoniak@kul.pl

ORCID: 0000-0002-0819-8942

Unreliable Homodiegetic Narration, Emphatic Stimuli and Violent Clichés: The Relationship between the Reader and the Killer in Jim Thompson's *The Killer Inside Me*

Nierzetelna narracja homodiegetyczna, bodźce empatyczne i brutalne klisze: relacja między czytelnikiem a zabójcą w książce Jima Thompsona *Zabójca we mnie*

Summary

The article focuses on two different ways in which Jim Thompson's novel *The Killer Inside Me* can be approached by the reader in so far, as it discusses cognitive and linguistic readings of this novel. The cognitive interpretation of the text concerns the examination of the reader's emotional engagement with the serial killer, which can be accomplished by the use of a homodiegetic narrator and by employing empathic stimuli. On the other hand, the linguistic examination focuses on the comprehension of the narrative's language, which in the case of *The Killer Inside Me* is full of clichés. Moreover, the homodiegetic narrator of Jim Thompson's novel evinces symptoms of unreliability, which also influences the reception of the text by the reader.

Key words: serial killer, literary empathy, homodiegetic narrator, clichés, unreliable narration.

Streszczenie

Artykuł skupia się na dwóch różnych sposobach, w jaki czytelnik może interpretować powieść Jima Thompsona „Morderca we mnie”, bowiem przedstawia on kognitywną i językową analizę tejże powieści. Kognitywna interpretacja tekstu polega na analizie emocjonalnego zaangażowania czytelnika w powieść. Centralnym punktem tej części artykułu jest zbadanie więzi jaką tworzy czytelnik z seryjnym mordercą poprzez ekspozycję na homodiegetycznego narratora, jak również tak zwane bodźce empatyczne. Druga interpretacja opiera się na badaniu językoznawczym, skupiającym się na zrozumieniu języka narracji, który w przypadku „Mordercy we mnie” jest pełen klisz. Co więcej, homodiegetyczny narrator powieści Jima Thompsona wykazuje symptomy niewiarygodności, co również wpływa na odbiór tekstu przez czytelnika.

Słowa kluczowe: seryjny morderca, empatia literacka, narrator homodiegetyczny, klisze, narracja niewiarygodna.

Introduction

Every reader approaches serial killer narratives differently. Some readers are emotional, thus, if they are properly manipulated by the homodiegetic narrator, they easily identify with the psychopathic character. In *The Killer Inside Me*, not only are the readers highly influenced by the homodiegetic narrator-killer who describes the events from his perspective, but they are also exposed to the language which serves as his weapon. The article discusses Jim Thompson's *The Killer Inside Me* in terms of emotional engagement and empathic response of the reader. Furthermore, it also examines the novel's narrative layer, namely the language used by the protagonist as well as the unreliability of his narration.

1. Emotional Engagement: An Empathically Ambiguous Serial Killer

Keith Oatley is a highly recognized cognitive psychologist not only for his novels, but also for the studies on emotions. In one of his works, *Stuff as Dreams: The Psychology of Fiction* (2011), he analyzes emotions and empathy in fiction. Oatley argues that emotions are critical in fiction as they encourage us to engage with characters (p. 115). Patrick C. Hogan, a professor of cognitive and affective science of literature, affirms that “if we do not have some empathic response to the characters and their concerns, it is very unlikely that we will be at all engaged by a story” (2011, p. 36). Suzanne Keen, yet another cognitive scholar examining narrative empathy, claims that emotional engagement and empathy towards villains should not be treated as an anomaly, but as a logical course of action. As it happens, fiction provides safe spaces which enable the readers to experience vicariously how it is to be an anti-hero, a psychopath, or a monster; at the same time, such narratives are not regarded as corrupting, for they only play with norms and standards (2007, p. 131).

As regards the empathic effect that Jim Thompson’s *The Killer Inside Me* may have on the readers, the novel introduces a protagonist who is empathically ambiguous. Deputy Sheriff Lou Ford is a very troubled character and a psycho killer. As he is the one who narrates the story, the readers, regardless of their wishes, are made to see the world through his eyes. According to Gérard Genette (1980), he is thus a homodiegetic narrator, being a character in the story and a narrator at the same time. Since the readers do not have an access to the point of view of the victims, nor the detectives, the reality presented by Lou Ford is all they can envisage. They mentally simulate Deputy Sheriff’s inner life and are imaginatively transported into his mind. As they are made to read the words pronounced by the killer himself throughout the two hundred and twenty pages of Thompson’s novel, they are inclined to empathise with him, at least to a certain extent. However, Lou Ford is not an easy character to empathise with, despite the fact that the author himself considers the protagonist to be a “sardonic, likable murderer” (Polito, 1996, eBook).

Lou Ford is a Deputy Sheriff in a small Texas town called Central City. He is kind, polite and well-respected by the locals. Nevertheless, his whole life is an act. He constructed a persona that makes it possible for him to function in society. Dorothy Clark states that “This persona is a composite of stereotypes and clichés: He is a Hollywood version of a Texas cop, a Gary Cooper spin-off – he is goodness in a Stetson: Kind, compassionate, gentlemanly, always courteous, [and] non-violent” (Clark, 2005, p. 19). Despite such a perfect costume, Lou Ford cannot escape his true psychopathic nature.

Ford is not the type of killer who murders villains, protects women, or tries to restore the order. He murders precisely the innocent. The reader must truly put in a lot of effort to trust Lou and identify with him, yet it is not entirely impossible to create the emotional bond with the protagonist, since the novel employs empathic stimuli. The triggers that elicit the reader's empathic response are Lou's childhood trauma and the *sickness*. When given enough information, the reader engages emotionally with the villainous protagonist and can thus "come to see inhibitions on [the character's] actions as less fair or reasonable – or, at least, as less unequivocally good, even when necessary" (Hogan, 2003, p. 209).

Although Lou's narration is rather thorough and exhaustive, there are some, particularly important, aspects of his life that he neglects to elaborate on, one of which is him being molested by the housekeeper, Helen. Certainly, the occurrence may be regarded as a reason explaining his behaviour and his approach towards women. The reader discovers that Helen had an affair with Lou's father and, for one reason or another, decided to take revenge on him by sexually abusing Lou, although the narrator is quite reserved when recollecting the events. Lou does not want to go into detail and seems to be very eager to bottle up the memory.

The homodiegetic narrator tries to convince us that everything he does is reasonable and logical. He emphasises that his actions are in no way worse than Helen's. Ebru Ceker states that "The person repeats the traumatic event in order to gain authority over the past event in which he was weak and had no power to change the situation" (2014, p. 191). In the novel, the protagonist identifies with his abuser and tries to overcome the anxiety he feels by becoming the oppressor. Lou simply does what was done to him: "*I wasn't any more cold-blooded than the dame who'd have me in hell to get her own way*"²⁷ (Thompson, 2006, p. 38). Having discovered that the killer himself suffered trauma as a child and is a victim of abuse, the reader can understand the reasons behind his murderous nature and perhaps empathise with him despite his villainous demeanour.

Ford kills Joyce, the prostitute he has an affair with, and Amy, his fiancée, because in his mind by doing so, he takes revenge on Helen. Dorothy Clark states that Ford "engages our deep cultural understanding of the powerful role of revenge in human life as he argues that he is not a cold-blooded, calculating murderer but instead a victim of passion" (2005, p. 23). Lou's relations with women are extremely unhealthy and distorted. Surely, being a victim of abuse does not give the right to abuse and kill women; however, it serves as an empathic stimulus to the readers, enabling them to construct a mental picture of the killer, who is not just

---

²⁷ This extract is originally italicised in the novel.

a perpetrator, but also an injured party himself. All women in Ford's life are reflections of Helen. Killing them is his way of dealing with the childhood trauma.

Another empathic stimulus and a reason behind Lou's psychotic killings is his *sickness*. The childhood trauma left an imprint in Lou's psyche and caused *the sickness* that has haunted him ever since. He is aware that he has to fight it in order to survive and avoid conviction. He admits to hearing a voice, which tells him it is not too late to forsake the revenge: "off in the night somewhere a voice seemed to whisper to forget it, *forget it, Lou, it's not too late if you stop now*. And I did try, God knows I tried" (Thomson, 2006, p. 11). The reader is persuaded by the homodiegetic narrator to understand the reasons behind his killings. Lou repeatedly emphasises that he is a man of reason and everything he does makes perfect sense, yet at the same time, the reader knows that Ford suffers from *the sickness*; therefore, his reasoning skills are prominently distorted. Although the narrator tries to hide it from the reader and only hints at it from time to time, it is clear that Ford is emotionally and mentally unstable, hence he is not fully responsible for his actions.

In spite of being a killer, many a time Ford expresses humane emotions towards other characters, which also helps the reader to identify with the protagonist and produces an empathic effect. He worries about Johnnie Papas whom he considers a friend, yet it does not stop him from killing Johnnie in order to blame him for his own crimes. In addition, he is also very much concerned about Sheriff Bob Maple's well-being: "He'd always been pretty decent to me, and I liked him. [...] When it came right down to cases, he was just one of hundreds of people I knew and was friendly with. And yet here I was, fretting about his problems instead of my own" (Thompson, 2006, p. 72). Being a killer, Lou Ford still experiences moments of regret and in those very moments, he is by far the most empathic.

Despite being a psychotic killer who murders the innocent, Lou Ford can evoke an empathic response in the reader. Above all, the fact that it is him who narrates the story makes it difficult to completely reject his point of view and ignore his emotions. However chaotic and irritating his way of narration may seem, the reader has no other option but to follow him wherever he goes. The ambiguity of the feelings experienced by the reader towards Lou may derive from the complexity of his character and the fact that whenever he provides the reader with an empathic stimulus, he performs an action or expresses an opinion that betrays the reader's trust. Regardless of that, he is a particularly intriguing and extraordinary character with whom the reader can form an empathic bond. The protagonist of *The Killer Inside Me* is not an immensely likeable character; he is rather a compelling one. He introduces the readers

into his world, presents logical reasons behind the killings, provides them with empathic stimuli and behaves like a companion and a guide.

2. Linguistic Layer of the Narrative: Clichés and the Unreliable Narrator

It is already the first pages of the novel that set forth the peculiarity of Lou Ford's language. One could surely disregard the importance of platitudes which Ford pronounces and focus on the plot, yet it is obvious that Thompson created a character which overuses clichés precisely on purpose. David Anshen states that in Thompson's novel "clichés operate on their audience and their producer; they transform Ford's public identity from a naive, innocent small time sheriff, into an increasingly strange, aggressive, disturbed individual" (2007, p. 403); therefore, in *The Killer Inside Me* clichés are unquestionably not just a static language.

One can ask how such an inconspicuous act as the use of clichés can indicate an aggressive or agitated behaviour. Indeed it can if one acknowledges that in *The Killer Inside Me* language serves as a weapon of the serial killer. The first chapter of the novel perfectly depicts this phenomenon and proves that the linguistic layer of the novel's narrative is extremely significant. The scene presents the conversation between Lou and the diner's owner who thanks him for taking care of his son. The chapter is packed full with clichés. In her article on the language used by Lou Ford, Carla Namwali Serpell employs the term "a heap of cliché" (2017) to emphasize the abundance of platitudes in Thompson's novel.

Lou's utterances seem to include multitude of clichés which do not mean anything in particular. Anton Zijderveld claims that it stems from the fact that Lou is unable to carry on a conversation, which entails understanding symbolic language:

He is thus not able to engage in "symbolic interaction," in a true communication, since this requires a mutual identification and internalization of attitudes, as well as a communicability of meaning. [...] He develops and uses his own, very private clichés – clichés that are only functional in his privately constructed world. (1979, p. 59)

It appears that the role of clichés in the narrative is mostly related to violence. At the very beginning of the novel, Lou Ford does not commit any murders; thus, the language he uses is the only marker of his psychotic nature. Lou admits that he cannot *really* strike at people (Thompson, 2006, p. 3), therefore, he has to resort to other devices he has at his disposal, one of which is the language. Particularly interesting is the fact that Lou's language of violence is not violent at all. He does not curse, nor threatens anyone; he simply discusses the weather, yet the way he conducts the conversation is painful for the interlocutor. He is boring, yet polite.

Clichés are not the only linguistically violent weapon which Ford employs. Lou realizes that not only can he bore other characters and take great pleasure in it, but he can also torture the readers themselves. If the use of clichés does not irritate the reader, Lou's constricted narration surely will. Ford tends to omit certain information which the reader may find particularly interesting; he neglects to mention important facts about his life, or, what may be exceptionally aggravating, lingers when he tells the story of Amy's death. The author of Jim Thompson's biography writes:

Once drawn in, we follow his snake-charming twang, fascinated and repulsed, to the brutal finish, even as the deputy sheriff begins to torment his readers with the same linguistic games he worked on his victims. For Ford gradually turns his clichés against us. With no one but the reader to squirm, he sustains his aggressive prattle. (Polito, 1996, eBook)

One could say that Lou's way of narrating the story is simply full of cliff-hangers so as to make it more suspenseful. However, it is difficult to say that there is any suspense left if the killer himself claims that the heroine has been dead for some time now. Clearly, it is obvious from the very beginning that Lou Ford's story does not end happily, especially taking into account that the novel is categorised as noir fiction, a genre which rarely instils any hope.

As regards the narrator-reader relationship, Lou can hardly be treated as trustworthy and reliable. His narrative negligence is not the most significant indicator of his unreliability; his *sickness* is. Ford uses the term *sickness* for the first time when he enters Joyce's house and starts feeling exasperated. He senses that if he does not leave the house he might kill Joyce and the *sickness* will come back. At this point, the readers already assume that the *sickness* refers to his criminal nature, yet they do not realise how serious an impact it has also on Lou's storytelling. This very first mention of Ford's affliction should alert the readers and make them approach his narrative with caution. Any narrator who, while introducing himself to the audience, admits to having suffered from a mental sickness has to be regarded as a possibly unreliable narrator. Despite the fact the word *sickness* appears in the novel only five times, it is difficult to disregard it, as it carries a crucial message to the reader: the killer, who is the only narrator in the novel, cannot be trusted. Although he claims he "hadn't had the sickness in almost fifteen years. Not since [he] was fourteen" (Thompson, 2006, p. 6), Lou exemplifies behaviour that indicates otherwise. The way Ford uses the term *sickness* clearly indicates that it refers to his killings, which he has not committed since his adolescence. However, the constant use of clichés, which serve as substitutes of killing, and the mental torture that he inflicts on others highlight that he has not tackled the sickness and is still very much disturbed. Just like in the case of Amy's

death, Lou waits till the very end of his story to tell his audience that he indeed suffers from schizophrenia; thus, the term *sickness* is not just a metaphor for “the killer inside him,” but also indicates a real psychotic condition.

When the reader realises that Lou is schizophrenic, everything he has said and described to be true is suddenly called into question. Dorothy Clark affirms: “Through Thompson’s impeccable use of the literary device of the unreliable narrator, Ford’s every ‘explanation’ is subverted, destabilized and left behind, its inadequacy to be ciphered by the reader” (2005, p. 18). However, in order to reinterpret the homodiegetic narrator’s account, the readers would have to start reading his narrative once again. If the readers do not realise that they deal with a mentally disturbed narrator soon enough, they will become victims of Lou’s deceit.

If one agrees that Lou Ford is not a reliable narrator, one can go as far as to pose a question about his intellect. Most literary critics agree that Thompson created a brilliantly intelligent fictional character, who understands many languages and possesses scientific knowledge. The following extract from the novel illustrates Lou’s higher-than-average intelligence:

I took down a bound volume of one of the German periodicals and read a while. I put it back and took down one in French. I skimmed through an article in Spanish and another in Italian. I couldn’t speak any of those languages worth a doggone, but I could understand ‘em all. I’d just picked ‘em up with Dad’s help, just like I’d picked up some higher mathematics and physical chemistry and half a dozen other subjects. (Thompson, 2006, p. 22)

The text underlines that Lou has gathered knowledge in different fields owing to his father’s help. However, the language which Lou uses does not indicate his linguistic superiority over other inhabitants of Central City. Even if one considers that Ford tries to behave like one of the crowd and does not wish to flaunt his knowledge, the question remains why he feels the need to use such ordinary language full of contractions and slang in communication with the reader. The answer is the following: he is not as smart as he pretends to be. When the readers realise that the narrator is not reliable, they ought to question everything they know about him, including him being an outstandingly smart person.

The ultimate aspect of Lou’s unreliability that has to be discussed is strictly ontological. Having read the novel, the reader discovers that the narrator dies. The whole narrative is a flashback; Lou describes the last months of his life, yet taking into account the fact that he dies on the last page of the book, he cannot possibly be narrating the story himself. Considering that at some point in the novel Lou is held in the psychiatric facility, the reader can assume that the narrative is simply a journal of a mental patient. Whether the whole narrative has been

fabricated or just the events that happened after Lou has been admitted to the psychiatric hospital remains mystery.

In conclusion, Lou's language is not merely the linguistic tool used to tell the story of "the killer inside him", but an instrument which Ford employs to torture an oblivious recipient. The unreliable killer-narrator can surely deceit his narratee as "striking at people that way is almost as good as the other, the real way" (Thompson, 2006, p. 3).

Conclusions

One could ask what fascinates readers who reach for serial killer fiction. The answer has been provided in the following article: the readers are emotionally manipulated into creating an empathic bond with the villainous protagonist by means of empathic stimuli employed in the text and, above all, by the use of a homodiegetic narrator, who encourages the readers to follow his way of thinking. However, it is difficult to discuss the reader's approach towards the homodiegetic narrator employing binary oppositions. Lou's dichotomic nature, being a murderer and victim, friendly and condescending, indicates an ambiguity in the empathic perception that the reader may experience. The reader who, on an emotional level, receives an empathic stimulus in the form of a story about Lou's trauma, is attacked by the narrator on the linguistic level through numerous clichés and a chaotic, non-linear and sometimes patronizing narrative. Therefore, it can be concluded that the richness of the text contains elements that will intrigue and attract some people and repel others. However, the emotional aspect of the text will surely influence the reader and her/his reception of the novel, as will its language.

References

- Anshen, D. (2007). Clichés and commodity fetishism: The violence of the real in Jim Thompson's *The Killer Inside Me*. *Journal of Narrative Theory*, 37(3), 400-426. <http://www.jstor.com/stable/41304868>
- Ceker, E. (2014). The sadomasochistic serial killer protagonist in *The Killer Inside Me*. *International Journal of Arts & Sciences*, 7(4), 187-194. <http://www.universitypublications.net/ijas/0704/html/H4V144.xml>
- Clark, D. G. (2005). Being's wound: Evil and explanation in *The Killer Inside Me*. In A. T. Tymieniecka (Ed.), *The enigma of good and evil: The moral sentiment in literature* (pp. 17-28). Springer.
- Genette, G. (1980). *Narrative discourse: An essay in method* (J. Lewin, Trans.). Cornell University Press.
- Hogan, P. C. (2011). *What literature teaches us about emotion*. Cambridge University Press.
- Hogan, P. C. (2003). *The mind and its stories: Narrative universals and human emotion*. Cambridge University Press.
- Keen, S. (2007). *Empathy and the novel*. Oxford University Press.
- Namwali Serpell, C. (2017). A heap of cliché. In E. S. Anker & R. Felski (Eds.), *Critique and postcritique* (pp. 153-182). Duke University Press.
- Oatley, K. (2011). *Such stuff as dreams: The psychology of fiction*. Wiley- Blackwell.

- Polito, R. (1996). *Savage art: A biography of Jim Thompson*. Vintage Books. eBook.
- Thompson, J. (2006). *The Killer Inside Me*. The Orion Publishing Group. (Original work published in 1952)
- Tymieniecka, A. T. (2005). *The enigma of good and evil: The moral sentiment in literature*. Springer.
- Zijderveld, A. (1979). *On clichés: The supersedure of meaning by function in modernity*. Routledge.

Dorota Bojkowska
Instytut Archeologii
Wydział Historyczny
Uniwersytetu Jagiellońskiego
dorota.bojkowska@gmail.com
ORCID: 0000-0002-3263-2681

Gospodarka wodna w kulturze Majów na przykładzie stanowiska Nakum

Nakum as a case study of Maya water management

Streszczenie

Kultura Majów występowała na obszarze charakteryzującym się sezonowymi suszami, które mogły trwać nawet cztery miesiące. W tym czasie, w niektórych rejonach nizinnych, dochodziło do całkowitego zaniku naturalnych źródeł wody. Z drugiej strony podczas pory deszczowej Majowie musieli zapobiegać powodziom w miastach. Natomiast pomimo tego, że obszar południowych nizin był najbardziej narażony na negatywne skutki klimatu, to paradoksalnie na tym terenie doszło do największego rozwoju kulturowego w okresie klasycznym. Gospodarka wodna musiała być zatem ogromną odpowiedzialnością władcy, a także dowodem jego zdolności do zabezpieczania i dostarczania wody społeczeństwu. Majowie zmuszeni więc byli do konstruowania specjalnych obiektów do zarządzania wodą, którą gromadzili w trakcie pory deszczowej, by następnie móc ją wykorzystywać w takcie suszy.

Wraz z początkiem XXI wieku zaczęły powstawać coraz to nowsze projekty badawcze skupiające się na problemie gospodarki wodnej oraz symbolice wody wśród przed kontaktowych Majów. Nie inaczej jest z niniejszym artykułem, który ma na celu przedstawienie systemów do zarządzania wodą na podstawie wyników przeprowadzonych dotychczas badań archeologicznych na terenie Nakum – starożytnego miasta Majów zlokalizowanego w północno-wschodniej Gwatemali.

Słowa kluczowe: Nakum, zarządzanie wodą w kulturze Majów, Mezoameryka, archeologia kultury Majów.

Summary

The Maya culture developed in the region characterized by seasonal droughts, which could have lasted up to four months. During this time, in the Southern Lowlands, some of the natural water sources have been disappearing. On the other hand, during the rainy season, the Maya had to prevent floods in the cities. Despite the fact, the Southern Lowlands were the area the most exposed to adverse environmental conditions, paradoxically, this region experienced the greatest cultural development in the Classic period. Consequently, the water management must have been an enormous responsibility of the ruler, indicating his ability to secure and provide water to the society. Thus, the Maya have been forced to create particular features to gather water during the rainy season and to use it during the droughts.

The beginning of the 21st century saw increasing interest in the problem of water management and the importance of water symbolism among the pre-Columbian Maya, with new research projects and publications focused on that subject. It is no different with this article, which aims to present results based on archaeological research related to water management systems from Nakum – the site situated in the north-eastern part of Guatemala.

Key words: Nakum, water management in the Maya culture, Mesoamerica, the Maya archaeology.

Wstęp

Kultura Majów rozwijała się na terenie Mezoameryki począwszy od 2000/1800 roku p.n.e. zajmując obszary pokrywające dzisiejsze państwa Gwatemala, Belize, południowo-wschodnią część Meksyku, a także zachodnie części Hondurasu i Salwadoru. Natomiast ramy

chronologiczne tej kultury zawierają się w okresach: preklasycznym (2000/1800 r. p.n.e.-250 r. n.e.), klasycznym (250-950/1000 r. n.e.) oraz postklasycznym od 950/1000 r. do początku XVI wieku, kiedy dochodzi do podboju tych ziem przez Koronę Hiszpańską (Hermes 2019, s. 25; Olko, Żrałka 2006). Warto jednak podkreślić, że pomimo konkwisty część rdzennej ludności przetrwała do dziś. Współcześni Majowie wciąż posługują się majańskimi językami, a niektóre tradycje są przez nich nieustannie kultywowane.

Tereny zamieszkałe przez starożytnych Majów można podzielić na cztery rejony, które są zróżnicowane pod względem geograficznym i kulturowym. Najmniejszy powierzchniowo obszar zajmuje wybrzeże Oceanu Spokojnego. Na północ od niego zlokalizowane są wyżyny Majów, a następnie południowe i północne niziny tworzące półwysep Jukatan. Poruszana w niniejszym artykule problematyka będzie skupiać się na terenie południowych nizin, dlatego że to na tym obszarze ilość wód powierzchniowych, jak i gruntowych jest ograniczona. Widoczne jest to zwłaszcza podczas pory suchej, gdy w niektórych rejonach dochodzi do praktycznie całkowitego zaniku naturalnych źródeł wody. Natomiast z drugiej strony – podczas pory deszczowej – miasta były zalewane, a silne strumienie wody narażały architekturę na uszkodzenia. W związku z tym Majowie zmuszeni byli do tworzenia specjalnych konstrukcji do zarządzania wodą (Gill 2000, s. 270; Seefeld 2016, s. 11–13). Nie inaczej było w Nakum, z którego pochodzą odkryte w trakcie prac archeologicznych systemy do dystrybuowania i gromadzenia wody przedstawione w niniejszym artykule. Poza obiektami wykorzystywanymi do zarządzania wodą podczas pory suchej i deszczowej zostanie opisany także kanał, który odprowadzał wodę z łaźni parowej.

1. Nakum

Stanowisko archeologiczne Nakum jest zlokalizowane w dorzeczu rzeki Holmul, w północno-wschodniej Gwatemali (departament Peten) w tzw. Parku Triangulo (Żrałka 2008, s. 19–20). Najstarsze ślady osadnictwa Nakum pochodzą z około 800 r. p.n.e., czyli są datowane na środkowy okres preklasyczny (800-300 r. p.n.e.). To w tym czasie pojawiają się pierwsze założenia architektoniczne stanowiska, które w późnym okresie preklasycznym (300 r. p.n.e.-250 r. n.e.) były rozbudowane. Jednak w kolejnych latach doszło do znacznego spowolnienia rozwoju architektonicznego miasta, a większość obecnie widocznych struktur pochodzi z późnego (600-800 r. p.n.e.) oraz schyłkowego (IX-X w. n.e.) okresu klasycznego. Schyłkowy okres klasyczny charakteryzuje się kryzysem pojawiającym się w większości majańskich miast z obszaru południowych nizin, które zaczynają być opuszczane. Warto podkreślić fakt, iż Nakum w tym czasie bardzo dobrze prosperuje, a największy kompleks miasta zostaje

rozbudowany. Nie wykluczone, że ludność z upadających sąsiednich ośrodków imigrowała do Nakum, choć ostatecznie miasto to również zostaje opuszczone w połowie X w. n.e. (Żrałka, Koszkuł, Martin, Hermes 2011, s. 891).

Centrum Nakum składa się z dwóch głównych sektorów zlokalizowanych na osi północ-południe. Sektory te zostały ze sobą połączone około 250 metrową podwyższoną drogą nazwaną „calzadą Périgny’ego” od nazwiska francuskiego podróżnika, który na początku XX wieku odkrył to stanowisko (Périgny 1908, s. 67–84). Sektor Północny składa się z dużego placu, przy którym zlokalizowano zarówno mniejsze oraz większe struktury, jak i całe kompleksy architektoniczne (np. Grupa Północna). Sektor Południowy jest zdominowany przez tzw. Akropol na którym znajduje się większość opisanych w tym artykule systemów do zarządzania wodą, a także znaczna część największych budowli Nakum, w tym najwyższa piramida stanowiska – Piramida Y. Dodatkowo w Sektorze Południowym znajdowała się większość takich obiektów jak stele czy ołtarze, place, boiska do gry w piłkę i założenia pałacowo-rezydencjonalne, w których niegdyś zamieszkiwała elita Nakum (Żrałka, Hermes 2012, s. 162–164; Żrałka i in. 2011, s. 1–2).

2. *Temazcal*

Na początku zostanie przedstawiony najstarszy obiekt udokumentowany podczas prac wykopaliskowych Projektu Archeologicznego Nakum zainicjowanego w 2006 roku przez prof. Jarosława Żrałkę i mgr. Wiesława Koszkuła z Uniwersytetu Jagiellońskiego. W południowo-wschodniej części Północnego Placu odkryto łaźnię parową – *temazcal* – która była wykuta w skale macierzystej. Analizy szczątków węgla wykazały, że była użytkowana przynajmniej między VIII a VI wiekiem p.n.e., choć fragmenty ceramiki wskazują, że mogła pochodzić nawet z X-IX wieku p.n.e. Od łaźni prowadził kanał odprowadzający wodę, który również był wykuty w skale macierzystej. Jego koryto miało niecały metr szerokości i było skierowane na południe, a następnie po około sześciu metrach skręcało na południowy-wschód. Niestety, ze względu na konieczność zakończenia prac, ostateczna długość kanału nie jest znana, choć planowane są dalsze badania w celu zlokalizowania jego wylotu. Obecnie można jedynie spekulować, że koryto odprowadzało wodę do pobliskiego *bajo*²⁸ (Koszkuł, Żrałka, Velásquez, Hermes 2017).

---

²⁸ *Bajo* (z języka hiszpańskiego) są to sezonowe bagna licznie występujące na obszarze południowych nizin (Scarborough, Gallopin, 1991, s. 659).

3. System drenaży na Akropolu

Na wspomnianym Akropolu odkryto trzy niezależne systemy do zarządzania wodą. Pierwszy kanał udokumentowano podczas prac archeologicznych prowadzonych w ramach gwatemalskiego projektu IDAEHu kierowanego przez Zoilę Calderón. Był to podziemny kanał odwadniający, czyli drenaż, który składał się z dwóch rzędów prostokątnie obrobionych kamieni, na których zostały ułożone płaskie kamienne płyty. Dodatkowo na bocznych ścianach odkryto pozostałości stiuku, który miał za zadanie uszczelnić kanał, natomiast jego podstawą była jedynie ubita ziemia. Kanał zaczyna swój bieg w południowo-zachodnim narożniku największego dziedzińca Akropolu (Patio 1). Jest on skierowany na zachód przechodząc pod Strukturą H, za którą skręca pod kątem około 100° i kieruje wodę na południe z lekkim odchyleniem w kierunku zachodnim przechodząc pod Strukturą I i Patio 3. Następnie przy Strukturze K skręca bardziej na zachód i przecina Patio 4. Wylot kanału jest umieszczony na zachodniej fasadzie Akropolu, dokładnie nad zachodnim zbiornikiem wodnym Nakum (Calderón, Matute, Bazy 2006). Przebieg kanału pokazuje, że nie miał on za zadanie jedynie odprowadzić nadmiaru wody z największego dziedzińca Akropolu, ale również skierować ją w konkretne miejsce, gdzie była przechowywana na czas pory suchej.

Drugi drenaż został odkryty przez Bernarda Hermesa, również podczas badań archeologicznych IDAEHu. Na terenie Patio 11, zlokalizowanym na południe od Struktury F, natrafiono na kanał, który składał się z ceramicznych tub o średnicy 20-25 centymetrów. Pochodził z późnego lub schyłkowego okresu klasycznego, czyli powstał między 600 a 900 r. n.e. i również odprowadzał wodę w kierunku zachodniego zbiornika wodnego (Żrałka, Koszkuł 2015, s. 411).

Trzeci obiekt służący do dystrybuowania wody w obrębie Akropolu został odkryty przez polski zespół Projektu Archeologicznego Nakum. Przy wschodniej krawędzi Patio 1 we wczesnym okresie klasycznym (ok. III-V w. n.e.) zaczęto przebudowę jednego z tarasów Struktur 14 i 15. Platforma Struktury 14 została przedłużona w kierunku zachodnim i powstał na niej nowy budynek nazwany Budynkiem Czerwonym (*Edificio Rojo*). Następnie został on otoczony od północnego zachodu i zachodu murem o wysokości 2,7 metra. W górnej części tego muru znajdowała się rynna, która była używana do około 600 r. n.e. W tym czasie została częściowo zniszczona i przykryta kolejnymi fazami konstrukcyjnymi Struktur 14 i 15 (Żrałka, Koszkuł 2015, ss. 399–403).

Rynna została wykonana z kamiennych bloków o U-kształtnym przekroju i umieszczona bezpośrednio na szczycie wspomnianego muru. Koryto tej rynny rozpoczyna się na drugim tarasie Struktury 15, skąd prowadzi przez około 6 metrów na zachód i skręca pod kątem 90° na

południe. Następnie biegnie przez kolejne 6 metrów, po czym zostaje przeprowadzone na zewnątrz muru poprzez mały, kwadratowy otwór. Po drugiej stronie ściany opada pod kątem około 70° na poziom platformy by dalej kierować wodę na południe (Żrałka, Koszkuł 2015, ss. 403–407). Niestety do tej pory nie uchwycono ujścia rynny, która mogła być przekształcona w kanał i skierowana do zachodniego zbiornika wodnego. Inną opcją było by poprowadzenie tego kanału zupełnie na południe, gdzie nadmiar wody mógł być odprowadzany do przepływającej tam rzeki Holmul.

Wartym podkreślenia elementem tego systemu do zarządzania wodą jest trapezoidalna pokryta stiukiem ściana zasłaniająca wylot rynny od strony Patio 1. Ten fragment muru to niezwykle i unikatowe odkrycie z ziem Majów. Dlaczego władcy Nakum zdecydowali się na takie oryginalne rozwiązanie? Jeden z majanistów – Nikolai Grube zaproponował, że mogła to być replika świętej góry. Góry odgrywały bardzo ważną rolę w systemie wierzeń tej kultury, a mityczna święta góra była źródłem wody i kukurydzy. Dodatkowo Majowie mogli zastosować dużo wydajniejszą i tańszą w wykonaniu rynnę lub inną bardziej funkcjonalną konstrukcję do odprowadzenia nadmiaru wody ze Struktur 14 i 15. W związku z tym archeolodzy, którzy odkryli opisany obiekt, Koszkuł, Żrałka (2013, ss. 109–115) uważają, że ten system nie tylko miał zastosowanie praktyczne, ale również rytualne. Świat Majów był przepełniony symboliką związaną z ich wierzeniami, a architektura niewątpliwie nawiązywała do ich mitologii. W związku z powyższym niewykluczone, że poprzez przysłonięcie otworu prowadzącego wodę prawie 3-metrową trapezoidalną ścianą, władcy Nakum chcieli stworzyć w centrum swojego miasta własną mityczną górę obfitości, z wnętrza której wylewała się woda.

4. Zbiorniki wodne

Zbiorniki wodne miały ogromne znaczenie w zapewnianiu miastu dostępu do wody podczas pory suchej. Występuje kilka typów rezerwuarów udokumentowanych na ziemiach Majów. Takie nieduże przydomowe zbiorniki, które gromadziły wodę deszczową na własny użytek to tzw. *chultuny*. Były to wykute w podłożu jamy, które zazwyczaj pokrywano nieprzepuszczalną zaprawą wapienną. W Nakum udokumentowano 35 *chultunów* o różnych kształtach i pojemnościach. Większość z nich miała dzwonowaty kształt i pochodziła ze schyłkowego okresu klasycznego czyli z IX-X wieku n.e. Możliwe, że *chultuny* o takim kształcie pierwotnie wykorzystywano w celach budowlanych – jako miejsce do produkcji wapna, a następnie w późniejszym czasie wtórnie służyły jako zbiorniki na wodę. Inne, płystsze wersje *chultunów* o prostokątnym przekroju, mogły być celowo stworzone do zbierania wody deszczowej (Żrałka 2008, ss. 102–117). *Chultuny* były niewielkich rozmiarów, a w związku z tym nie mogły być

jedynymi zbiornikami na czas pory suchej, która mogła trwać nawet 6 miesięcy (Gill 2000, s. 149).

Innym typem rezerwuarów są *aguady* – naturalne depresje licznie występujące na obszarze południowych nizin, które często modyfikowano do własnych potrzeb. Nazwa *aguada* pochodzi z języka hiszpańskiego i oznacza miejsce, w którym zbiera się woda. Jednak na przestrzeni czasu ukuto kilka definicji zależnych od przyjętej nomenklatury oraz klasyfikacji zbiorników wodnych. *Aguady* były podstawowymi rezerwuarami zaopatrującymi całe miasto w wodę, dlatego ich pojemność była powiększana poprzez poszerzanie ich zakresu zarówno w płaszczyźnie horyzontalnej, jak i wertykalnej – czyli poprzez ich pogłębianie. Dna *aguad* natomiast wykładano kamieniami bądź płaskimi fragmentami ceramiki w celu zmniejszenia ich przepuszczalności, a tym samym utrzymania większej ilości wody na czas suszy (Scarborough, Gallopin 1991, ss. 659–660).

Do tej pory zlokalizowano dwie *aguady* w centrum Nakum. Pierwsza znajduje się na zachód od akropolu i do niej był kierowany nadmiar wody z tego kompleksu. Jej kształt jest zbliżony do elipsy o wymiarach około 160 metrów długości na 100 metrów szerokości. Przyjmując te wymiary powierzchni oraz 2,5 metra głębokości można oszacować pojemność tej *aguady* na 157 000 hektolitrow²⁹. Natomiast druga *aguada* znajduje się na wschód od „calzady Périgny’ego” (Hermes, konsultacja ustna), jednak nie została jeszcze poddana żadnym analizom ze wstępnym rekonesansem włącznie.

Poza wymienionymi obiektami związanymi z gospodarką wodną również całe miasta były projektowane w taki sposób by ukierunkować wodę deszczową do wyznaczonego miejsca. Place były intencjonalnie nachylone, żeby woda podczas ulewy tworzyła zlewnię i spływała do *aguad* (Żrałka, Koszkuł 2015, s. 413). Jest to widoczne również na planie miasta Nakum, gdzie Plac Północny jest nachylony o niecały 1° w stronę południową czyli woda zlewała się w kierunku pobliskiego *bajo* oraz *aguady*.

Podsumowanie

Ze względu na warunki środowiskowe, zwłaszcza obszaru południowych nizin, gospodarka wodna miała kluczowe znaczenie dla przetrwania żyjących tam społeczności. Stały dostęp do wody umożliwił rozwój wielu starożytnych miast. Z kolei odcięcie od zasobów wodnych mogło spowodować ich upadek. Starożytni Majowie musieli być świadomi, że efektywne gospodarowanie wodą było niezbędne do ich przetrwania. Widoczne jest to nie tylko po tym,

---

²⁹ Pojemność *aguady* została policzona w oparciu o wzór: $pojemność = \frac{h}{2} \times \pi \times \frac{a}{2} \times \frac{b}{2}$, gdzie h to wysokość *aguady* w najgłębszym miejscu, natomiast a i b to średnice elipsy (Brewer 2007, s. 101).

jak dużo pracy wkładali w tworzenie systemów do zarządzania wodą, ale również w ich późniejsze naprawy i konserwację. Dodatkowo woda miała duże znaczenie symboliczne dla tej kultury, a systemy związane z zarządzaniem wodą mogły nawiązywać do mitologii Majów i ich mitycznej wizji świata. Poza tym władcy wykorzystywali zasoby wodne oraz symbolikę związaną z wodą, aby pokazywać i potwierdzać swoją potęgę. Dostarczali ludziom wodę pitną, odprawiali rytuały, podczas których ukazywali się jako zaklinacze deszczu, jako władcy wody, którzy mogli ją kontrolować i tworzyć zapasy. Ci władcy, którzy zapewniali stały dostęp do wody, byli w stanie przyciągnąć więcej ludzi do miasta, a tym samym do pracy na jego rzecz. W konsekwencji efektywne gospodarowanie wodą na południowych nizinach Majów nie tylko pozwoliło im na przetrwanie, ale również na rozkwit architektury, miast i kultury.

Bibliografia

- Brewer, J. L. (2007). *Understanding the Role of a Small Depression in Ancient Maya Water Management at the Medicinal Trail Site, Northwest Belize*. Cincinnati: University of Cincinnati. Niepublikowana praca magisterska.
- Calderón, Z., Matute, V., Bazy, D. (2006). *Memoria anual de actividades. Unidad de arqueología local, año 2006*. Ciudad de Guatemala: Instituto de Antropología e Historia.
- Gill, R. B. (2000). *The Great Maya Droughts: Water, Life and Death*. Albuquerque: University of New Mexico Press.
- Hermes, B. (2019). *La cerámica del sitio Maya de Nakum Peten, Guatemala*. Cracovia: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Koszkul, W., Żrałka, J. (2013). El manejo ritual y practico del agua: El caso del Edificio 14 de Nakum, Guatemala. *Contributions in New World Archaeology*, 5, 101–123.
- Koszkul, W., Żrałka, J., Velásquez, J.L., Hermes, B. (2017). Recinto sagrado tallado en la roca madre: evidencia de actividad ritual durante el Preclásico Medio en Nakum. W: B. Arroyo, L. Méndez Salinas, G. Ajú Álvarez (red.), *XXX Simposio de Investigaciones Arqueológicas en Guatemala, 2016* (s. 173–184). Guatemala: Museo Nacional de Arqueología y Etnología.
- Olko, J., Żrałka, J. (2008). *W krainie czerni i czerwieni: Kultury prekolumbijskiej Mezoameryki*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Périgny, M. (1908). Yucatan Inconnu. *Journal de La Société Des Américanistes de Paris*, 5, 67–84.
- Scarborough, V.L., Gallopín, G.G. (1991). A Water Storage Adaptation in the Maya Lowlands. *Science*, 251 (4994), 658–662.
- Seefeld, N. (2016). *The Hydraulic System of Uxul*. Niepublikowana praca doktorska.
- Żrałka, J. (2008). Terminal Classic Occupation in the Maya Sites Located in The Area of Triangulo Park, Peten, Guatemala. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, MCCXCIX, Prace Archeologiczne z. 62, Monografie*, Kraków.
- Żrałka, J., Hermes, B. (2012). Great Development in Troubled Times: The Terminal Classic at the Maya Site of Nakum, Peten, Guatemala. *Ancient Mesoamerica*, 23 (01), 161–187.
- Żrałka, J., Koszkul, W. (2015). Archaeological evidence for ancient Maya water management: the case of Nakum, Petén, Guatemala. *Antiquity*, 89 (344), 397–416.
- Żrałka, J., Koszkul, W., Martin, S., Hermes, B. (2011). In the Path of the Maize God: A Royal Tomb at Nakum, Petén, Guatemala. *Antiquity* 85, 890–908.

Katarzyna Buganik

Szkoła Doktorska Uniwersytetu Szczecińskiego
Instytut Literatury i Nowych Mediów Uniwersytetu Szczecińskiego
Instytut Nauk Teologicznych Uniwersytetu Szczecińskiego
katarzyna.buganik@phd.usz.edu.pl
ORCID: 0000-0001-9775-9395

O polszczyźnie w pasiakach, czyli lagerszpracha we wspomnieniach Zofii Posmysz

On Polish culture in striped uniforms, or Lagersprache in the memoirs of Zofia Posmysz

Streszczenie

Artykuł podejmuje tematykę związaną z językiem obozowym zawartym we wspomnieniach byłej więźniarki lagru Auschwitz-Birkenau Zofii Posmysz. Na podstawie świadectwa obozowego, wywiadu rzeki pt. *Królestwo za mgłą...* dokonany został wybór przykładów słownictwa żargonowego i ich interpretacja. Bazę teoretyczną dla rozważań stanowiły analizy naukowe podejmujące próbę zdefiniowania i klasyfikacji języka obozowego, przedstawione m.in. przez językoznawców Władysława Kuraszkiewicza oraz Danutę Wesołowską.

Kobieca perspektywa lagrowa oraz przemyślana narracja zawierająca zwroty *lagierszparchy* pozwoliły na odtworzenie realiów obozu Birkenau związanych m.in. z przestrzenią lagrową, z codziennym funkcjonowaniem za drutami, pracą w obozie i poza nim czy relacjami pomiędzy więźniami i załogą lagru. Relacja świadkini to subiektywny, językowy opis lagrowego świata.

Słowa kluczowe: Auschwitz-Birkenau, język obozowy, lagerszpracha, wspomnienia, Zofia Posmysz.

Summary

The article deals with topics relating to the camp language contained in the memoirs of Zofia Posmysz, a former prisoner of the Auschwitz-Birkenau concentration camp. Based on the camp testimony, the river interview entitled 'The Kingdom behind the Fog...', examples of jargon vocabulary have been selected and interpreted. The theoretical basis for the considerations was constituted by scientific analyzes attempting to define and classify the camp language presented, among others, by the linguists Władysław Kuraszkiewicz and Danuta Wesołowska.

The female perspective of the camp and a well-thought-over narrative containing the phrases of *lagierszparchy* made it possible to recreate the realities of the Birkenau camp related to, among others, the camp space, the daily functioning behind the barbed wire, work in the camp and outside of it, or the relations between prisoners and the staff of the camp. The witness's account is a subjective, linguistic description of the Lager world.

Key words: Auschwitz-Birkenau, camp language, lagerszpracha, memories, Zofia Posmysz.

Wstęp

Wspomnienia Zofii Posmysz, byłej więźniarki obozu Auschwitz-Birkenau, nr obozowy: 7566, *szejberki* z Auschwitz, czyli sekretarki prowadzącej obozową buchalterię kuchenną, są oryginalnym i niezwykłym świadectwem lagrowym. Najpierw opowiedziane, a później spisane w formie wywiadu rzeki, czyli książki mówionej (skonstruowanej na zasadzie pytań i odpowiedzi.) To ponowny powrót do wspomnień obozowych po kilkudziesięciu latach od wyzwolenia z obozu. To wieloaspektowa i obszerna opowieść. Niezwykłe świadectwo zawierające w sobie nie tylko wiele obozowych tematów, ale również liczne wyrażenia

i słownictwo *lagerszprachy* <żargonu obozowego> oraz niemieckie sformułowania i zwroty stosowane i używane w obozie. Fragmenty lagrowego języka pojawiają się w różnych momentach opowieści i dotyczą rozmaitych kwestii związanych z obozem. Są to m.in. zapamiętane i cytowane z pamięci krótkie fragmenty rozmów, rozkazów czy poleceń. Słownictwo żargonowe oraz niemieckie zdania są w tekście często przez Zofię Posmysz wytłumaczone. Autorka wspomnień zwraca szczególną uwagę na poprawność posługiwania się poszczególnymi wyrazami, np. niezwykle ważne jest dla niej rozróżnianie funkcji obozowych. Przykładem mogą być dwa słowa, których brzmienie jest podobne, ale ich zapis i znaczenie są odmienne: *Aufzejerka* <nadzorczyńni, ss-manka> i *anwajzerka* <więźniarka funkcyjna kierująca pracą>. Dla Posmysz jest bardzo istotne, by nie mylić zwrotów i wiedzieć, co one oznaczały.

We wspomnieniach znajdziemy też piękną polszczyznę. Autorka lagrowego świadectwa starannie dobiera słowa, obszernie wyjaśnia, a czasem krótko, ale dobitnie i w niezwykle grzecznym, ale zdecydowanym tonie kończy rozmowę. Dbłość o język wynika m.in. ze starannej przedwojennej edukacji i kulturalnego wychowania wyniesionego z domu, a także z literackiej umiejętności opisywania świata.

1. Język za obozowymi drutami

Lagerszpracha to język wytworzony samoistnie przez więźniów, służący do komunikowania się w obozie. Nieoficjalny, tajny, silnie nacechowany emocjonalnie żargon lagrowy. Tadeusz Borowski³⁰ nazwał lagerszprachę „krematoryjnym esperanto”, natomiast Władysław Kuraszkiewicz³¹ „polszczyznę w pasiakach”. Natomiast Danuta Wesołowska w książce *Słowa z piekła rodem. Lagerszpracha* (Wesołowska 1996), powołując się na *Słownik oświęcimski* (Kłodziński, Masłowski, Wesołowska 1989, ss. 66-85) z 1989 roku, w następujący sposób charakteryzuje *lagerszprachę*:

„(...) język obozowy oświęcimski, język lagrowy, lagerszpracha (od niem. Lagersprache) – oryginalny, osobliwy, oficjalnie nie istniejący z powodu urzędowego w obozie charakteru języka niemieckiego, wynikający z codziennej, koszmarnej przeciwludzkiej sytuacji zespół konwencji językowych, wulgarny w swej warstwie podstawowej, tworzący system porozumiewania się wielotysięcznej, wielojęzycznej, głównie polskiej i niemieckiej społeczności izolowanej w obozowej aglomeracji

---

³⁰ Tadeusz Borowski – więzień obozu Auschwitz, pisarz, autor opowiadań obozowych, m.in. *U nas, w Auschwitzu, Ludzie, którzy szli* czy *Pożegnanie z Marią*. Przedstawił w nich brutalne realia obozu i obraz człowieka zlagrowanego. Określenie *krematoryjne esperanto* pojawia się w opowiadaniu *Proszę państwa do gazu*.

³¹ Władysław Kuraszkiewicz – językoznawca i slawista, więzień obozu Auschwitz. *Lagerszprachę* opisał w książce-wykładzie *Język polski w obozie koncentracyjnym*, Lublin 1947.

oświęcimskiej, odzwierciedlający doświadczenia jej sztucznego świata koncentracyjnego praktykę ludobójstwa, wyrażający i porządkujący mnóstwo swoistych dla niego realiów, utrwalający jego skrajnie totalitarny charakter, żywy w środowisku byłych więźniów, dający się rekonstruować na podstawie ich wypowiedzi oraz pisemnych źródeł dokumentacyjnych w skali obejmującej charakterystyczne słownictwo, fonetykę i słowotwórstwo oraz elementy onomastyki i rozbudowaną frazeologię” (Wesołowska 1996, s. 64).

Omawiając język lagrowy, warto wspomnieć o realiach panujących w obozie. Trzeba wiedzieć, że w Auschwitz-Birkenau, jak i w innych obozach koncentracyjnych oraz obozach pracy tworzonych przez Niemców w czasie II wojny światowej, nie było podziału narodowościowego. Ludzie mówiący różnymi językami, pochodzący z różnych stron Europy zostali zamknięci razem w jednym miejscu i zmuszeni do koegzystencji. W Auschwitz byli to m.in. Słowacy, Węgrzy, Polacy, Grecy, Rosjanie, Żydzi, Romowie i Włosi.

Żargon powstały w obozie służył do porozumiewania się między sobą więźniów Auschwitz, mówiących ponad 20 językami. Była to społeczność kształtowana przez język adekwatny do brutalnej rzeczywistości.

Ponadto warto zaznaczyć, że w obozie językiem urzędowym był język niemiecki, który stanowił dla więźniów kolejną trudność. Po przybyciu do obozu musieli oni wysłuchać przemówienia powitalnego w tym języku, a później rozumieć wydawane niemieckie rozkazy i komendy, np. *Achtung!* <Uwaga!> czy *Schnell!* <Szybko!>. Każdy więzień musiał umieć używać niemieckiego np. podczas meldowania się przy użyciu swojego numeru obozowego. Od więźniów wymagano także podziękowania za karę lub przytaknięcia po usłyszeniu obelgi (po niemiecku). Oficjalna korespondencja wysyłana przez więźniów do bliskich musiała być napisana po niemiecku. Obowiązkowy był również śpiew w języku niemieckim, w każdą niedzielę.

Osoby, które nie znały i nie rozumiały niemieckiego, narażone były na ciągłe bicie przez więźniów funkcyjnych. Brak rozumienia tego języka powodował większą izolację i załamanie psychiczne wśród więźniów.

2. Żargon wyryty w pamięci

Mowa obozowa to część wojenno-więziennego świata. To język świadków, którzy przeżyli lagier. Bez obozowego żargonu nie sposób pisać o obozowych realiach. Większość publikowanych wspomnień i relacji zawiera wyrażenia *lagerszprachy*. Fakt ten podkreśla autentyczność relacji i oddaje brutalną rzeczywistość obozową. Językowy obraz świata lagrowego

to m.in. opisy funkcjonowania obozu, egzystencji więźniów, pełnej cierpienia i przemocy codzienności oraz charakterystyka zachowania załogi obozowej.

Tajny, emocjonalny kod językowy służący więźniom do porozumiewania w obozie dziś dla wielu jest niezrozumiały. Pewne wydarzenia, miejsca i funkcje w obozie miały swoje nazwy, których nie da się opisać współczesnym językiem. Przykładem może być słowo *rewir* <obozowy szpital>. Nie był to jednak zwykły lazaret czy wojenny szpital polowy dla rannych, ale to konkretne miejsce w obozie, w konkretnym czasie i miejscu, w którym masowo umierali więźniowie (z wycieńczenia, głodu, tyfusu czy na skutek doświadczeń pseudomedycznych dra Mengele).

Niezwykłą wartość mają relacje, w których znajdziemy wyjaśnienia poszczególnych zwrotów, bezpośrednio w tekście lub w formie aneksów czy minisłowników dołączanych do tekstów głównych, jak na przykład w przypadku opowiadań Borowskiego.

Warto zaznaczyć, że słownictwo lagrowe w całej swej złożoności³² różniło się w zależności od obozu. Jak zauważa Danuta Wesołowska: „(...) obozowe realia mogły mieć inne nazwy w różnych obozach: w Oświęcimiu >>odcinek<< – w Majdanku >>pole<<; w tym samym nawet obozie Auschwitz-Birkenau kobiety używały innego słownictwa (w Birkenau) niż mężczyźni (w Auschwitz I)”.

3. Lagrowe wspomnienia

W niniejszym referacie szczególnie zajmująca jest perspektywa kobieca, która charakteryzuje wspomnienia Zofii Posmysz. Świadkini, po latach wraca do lagrowych wspomnień i z niezwykłą precyzją przedstawia realia obozowe. Odpowiadając na wiele pytań Michała Wójcika³³, Zofia Posmysz pokazuje subiektywny obraz obozu kobiecego³⁴. Relacjonuje pobyt w Auschwitz I, do którego trafiła na początku. Następnie przedstawia karną kompanię w Budach, a dopiero na końcu Birkenau. Jej relacja jest rzeczowa i klarowna³⁵, zawiera zwroty *lagersprachy* i sformułowania w języku niemieckim. Przy opisach tragicznych wydarzeń, jak na przykład morderstwo więźniarki w Budach czy selekcja w jednym z bloków lagru B1a, nie

---

³² Język obozowy zawierał m.in. zwroty niemieckie, słownictwo żargonowe, a także zapożyczenia z innych języków, jak na przykład: czeski, francuski czy rosyjski. W obozie, w chwilach wolnych od pracy, w atmosferze konspiracji, posługiwano się również piękną, kulturalną polszczyzną.

³³ Michał Wójcik – dziennikarz i historyk; przeprowadził obszerną rozmowę z Zofią Posmysz zatytułowaną *Królestwo za mgłą. Z autorką „Pasażerki” rozmawia Michał Wójcik, Kraków 2017*.

³⁴ Słownictwo obozowe, którego używa Posmysz znaleźć można również we wspomnieniach innych byłych więźniarek Auschwitz. Wyjątkowość jej relacji polega jednak na subiektywnym wyborze sformułowań, które świadkini chce wyróżnić lub wyjaśnić. Są to m.in. zwroty *lagersprachy*, używane tylko w Birkenau czy niemieckie zdania związane z konkretnymi wydarzeniami i pracą *szrajberki*. Zarówno dobór słów, jak i podejmowanych tematów nie jest tutaj przypadkowy. To dokładnie przemyślana i autoryzowana rozmowa.

³⁵ Beznamiętny, rzeczowy i sprawozdawczy ton wypowiedzi to jedna z charakterystycznych cech opowiadania o obozie, widoczny m.in. u Tadeusza Borowskiego czy Zofii Nałkowskiej.

używa wulgaryzmów. Opisuując bestialstwo, zdaje sobie sprawę z przebiegu wydarzeń, pokazując przy tym często cierpienie niewinnych i emocje, które towarzyszyły kobietom uczestniczącym w dramatycznych wydarzeniach. Niektóre obozowe zajścia komentuje, pokazując subiektywny punkt widzenia. Czasem milczy lub urywa zadnie, bo nie chce lub nie może mówić o traumatycznych i bolesnych dla niej sytuacjach. Przykładem takiej narracji niech będzie, wspomniany wcześniej, mord w Budach:

„To dzieje się przy świadkach. Stoimy tam wszystkie. Truda rubaszna dziewczyna, i złotowłosa Lora zaczynają spektakl. Jakby go wyczekiwały od dawna. Postanawiają popisać się swoją tężyzną. Że umieją bić. (...) Mnie się wydawało, zresztą wydaje się tak do dziś, że to zabijanie na naszych oczach, dosłownie tuż obok – było jedną z największych zbrodni lagrowych. Bo co się dzieje, gdy na ofiarę spadają pierwsze ciosy? Czy ktokolwiek...” (Posmysz 2017, s. 101).

W opisie zabijania nie ma ani jednego przekleństwa, słowa obelgi czy choćby cytatu zawierającego niemieckie wulgaryzmy. Pojawia się za to słowo „spektakl”. Posmysz, by zobrazować wydarzenie, używa metafory przedstawienia. Podobne zabiegi stosuje też w innych miejscach swojej wypowiedzi, m.in. podczas opisu obozu używa słowa „królestwo”. To jej³⁶ sposób na opowiadanie o lagrze.

Jak zauważa Marcin Cielecki:

„Każda relacja z rzeczywistości obozowej, zarówno ta poważna i poparta danymi liczbowymi, jak również stylizowana na baśń, nie daje odpowiedzi na pytanie „dlaczego?”. Stajemy bezradni wobec zła Auschwitz. (...) Baśniowy język nie likwiduje grozy. Wręcz przeciwnie: potęguje ją.” (Cielecki 2017)

Królestwo za mgłą... zawiera za to wiele określeń *lagerszprachy* opisujących obóz i jego poszczególne miejsca, jak *rewir* czy *brotkamerę*³⁷, funkcje obozowe, pracę czy apele. Posmysz nie tylko przytacza poszczególne słowa żargonowe, ale bardzo często wyjaśnia ich znaczenie i odnosi do konkretnych wydarzeń obozowych.

---

³⁶ Podobny zabieg unikania wulgaryzmów stosuje Zofia Kossak-Szczucka. Pomija je lub stosuje określenia, np. „kulfon”. Por. Z. Kossak-Szczucka, *Z otchłani*, Warszawa 2019, s.40.

³⁷ Brotkamera – magazyn chlebowy. Zob. *Słowniczek wyrażeń obozowych*, <http://www.majdanek.com.pl/slowniczek/ak.html#b> [dostęp: 28.06.2021].

Dla pełniejszego obrazu *lagerszprachy* zawartej we wspomnieniach autorki *Pasażerki* warto przedstawić przykłady wybranych z tekstu³⁸ (wywiadu rzeki) zwrotów żargonowych. Pogrupowane one zostały według podziału słownictwa zaproponowanego przez Władysława Kuraszkiewicza w książce wykładzie *Język polski w obozie koncentracyjnym* (Kuraszkiewicz 1947, ss.12-28).

W *Królestwie za mgłą*... język obozowy przedstawiony jest następująco:

I – niemieckie komendy i przekleństwa: Kom hier!, Sagt mal!, Halt!, Los!, Links! Zwo! Vier! Links!;

II – niemiecka terminologia obozowa:

– nazwy własne Niemców: *Aufzejerin* Franz, *anwajzerki* Truda i Lora, *Kommandoführer* <szef komanda więźniarskiego>, *Oberaufseherin* <główna nadzorczytni w kobiecym obozie koncentracyjnym>;

– nazwy miejsc i budynków: *rewir*, *blok* <barak obozowy>, *Lagerstrasse* < główna ulica obozowa>, *brotkamera* <magazyn chlebowy>, *Häftlingsküche* <kuchnia dla więźniów>, *prycza* <trzykondygnacyjne konstrukcje, na których spało nawet do trzech osób na jednej kondygnacji>, *Effektenkammer* <magazyn mienia więźniarskiego>;

– nazwy komend pracy: *Strafkompanie* <w skrócie SK; karna kompania>; *Kommando* <zgrupowanie więźniów na czas pracy w drużynę roboczą, ze stanem osobowym od kilkudziesięciu do kilku tysięcy, zależnie od rodzaju wykonywanej pracy>;

– nazwy ubrań: *trepy* <buty wykonane z drewna>, *pasiaki* <więźniarskie ubranie w białoniebieskie pasy>, *winkle* <trójkąty naszyte na pasiaki oznaczające kategorie więźniów>;

– nazwy potraw: *Mehlsuppe* <rodzaj zupy obozowej>, *kwark* <rodzaj serka>;

– nazwy ludzi obozowych: *sztubowe* <pomoc blokowych, do których należało utrzymanie porządku w baraku oraz rozdział żywności>, *kapo* <funkcja kierownicza – nadzorca komanda, najczęściej kryminalista i sadysta>, *Aufzejerka* <nadzorczytni, ss-manka>, *muzułman* <człowiek skrajnie wycieńczony i zobojętniały, na granicy życia i śmierci>, *szrajberka* <sekretarka>;

– nazwy chorób i kar: *durchfall* <krwawa biegunka>, *SK*; paragraf *Rassenschande* <hańba rasy>, *Blocksperrre* <zakaz opuszczania bloków mieszkalnych>;

– nazwy oderwane: *Nachtwache* <nocna straż>, *selekcja* <wybiórka do gazu>;

Przykłady *lagerszprachy* w relacji Posmysz obrazują struktury obozowe oraz podział społeczeństwa lagrowego na zhierarchizowaną załogę obozową i więźniów na „różnych

---

³⁸ Ze względu na obszerność materiału, w referacie przedstawiono tylko część języka obozowego zawartego w tekście Posmysz. Wybrane przykłady przybliżają językowy obraz lagru kobiecego i wskazują na subiektywną perspektywę opisywania obozu.

poziomach egzystencji”³⁹. Ponadto definiują m.in. rodzaj wykonywanej pracy, wygląd zewnętrzny i wewnętrzny więźniarek oraz więźniów, ich stan zdrowia, a także sposoby utrzymywania nadzoru nad osadzonymi w lagrze ludźmi.

W tekście byłej więźniarki można zauważyć jeszcze jedną istotną cechę. Pisarka nie tylko daje świadectwo o obozie i troszczy się o prawdę historyczną, ale zabiega także o to, by ją dobrze zrozumiano. By nie myłono znaczeń, nie fałszowano zeznań. Odpowiadając na różnorodne pytania⁴⁰, dzieli się własnym doświadczeniem, zaznaczając, że mówi tylko i wyłącznie w swoim imieniu. Posługując się zwrotami w języku niemieckim, przytaczając pewne sformułowania i zwroty *lagersprachy*, czasem bardzo obszernie je wyjaśnia, by pokazać przyczynę i skutki wydarzenia. Jako przykład niech posłuży fragment opowiadający o znalezionym w obozie przez Anneliese Franz⁴¹ grypsie: „Napisała »Meldung«, czyli złożyła raport o naruszeniu regulaminu. To było groźne, bo mogło się skończyć wysłaniem nas wszystkich z komanda do karnej kompanii albo gorzej. Chodziło o znalezione grypsy” (Posmysz 2017, s. 178).

W innym miejscu Posmysz, opowiadając o obozowej pobudce, pejoratywnie określa również zniechęcony przez więźniarki język niemiecki:

„Sztubowe idą korytarzem i łomocą lagami w prycze. I gwizdzą, mają specjalne gwizdki do tego. Ale u nas to jeszcze było znośne. Bo to wprawdzie było głośnie i stanowcze, ale bez tego charakterystycznego ordynarnego szczekania niemieckich kapo” (Posmysz, 2017 s. 112).

Pomimo doskonałej znajomości języka niemieckiego, Posmysz wypowiada się o nim negatywnie. Chociaż biegle posługiwanie się językiem okupanta było sporym ułatwieniem dla *szrajberki*, to jednak Posmysz nie uważała się za „lepszą”, ale utożsamiała się ze współwięźniarkami⁴².

---

³⁹ Istniejący w obozie podział więźniów nie dotyczył tylko narodowości, wyznawanej wiary czy orientacji seksualnej, ale także stopnia „oswojenia się” z rzeczywistością obozową i jej poszczególnymi etapami, zaczynając od przyjazdu do obozu i poznawania świata za drutami, często aż do zmułmanienia (skrajnego wycieńczenia, zobojętnienia i egzystencji na granicy życia i śmierci), śmierci lub wyzwolenia z lagru.

⁴⁰ W książce *Królestwo za mgłą...*, będącą „spowiedzią życia” Posmysz znajdziemy nie tylko opisy doświadczenia obozowego, ale także wiele innych tematów, m.in. opowieści z dzieciństwa i szkoły, a także lat powojennych, pracy literackiej czy adaptacji *Pasażerki*.

⁴¹ Aneliese Franz – nadzorczyńni, ss-manka, bezpośrednia zwierzchniczka Zofii Posmysz.

⁴² Praca *szrajberki* pozwoliła Posmysz przetrwać obóz. Było to zajęcie pod tzw. „dachem”, w lepszych warunkach. Więźniarka nigdy jednak nie manifestowała swojej wyższości. Przeciwnie, w sytuacji zagrożenia i poniesienia kary za znaleziony gryps (posłania więźniarek do karnej kompanii), w sytuacji kiedy Aufseherin Franz dała jej możliwość uniknięcia kary, ta bez zastanowienia odrzuciła propozycję ss-manki i przyznała, że należy do komanda, jest jedną z więźniarek.

W wywiadzie rzece pisarka przywołuje w pamięci wydarzenia i cytuje także niemieckie zdania:

„I wtedy stojąc w tym rowie, słysząc śpiew ptaków, sama zaczęłam śpiewać. Zapomniałam się. Usłyszała to Toni, zaszła od tyłu i zapytała: A co ty śpiewasz? Przestraszyłam się. Odpowiedziałam, że to jest modlitwa. *Bist du katholisch?* Czy jesteś katoliczką? Co miałam odpowiedzieć? *Ich bin*. Popatrzyła i powiedziała, że mam dobry głos” (Posmysz 2017, s. 90).

Powyższy cytat to fragment opowieści o pracy przy kopaniu rowów w lesie, podczas pobytu Posmysz w karnej kompanii w Budach. Te kilka zdań pokazuje, jak mocno w pamięci byłej więźniarki utkwiło to wydarzenie. Niemieckie zdania, które Posmysz tłumaczy, przybliżają odległe wydarzenie, wzmacniają jego autentyzm.

Zakończenie

Zofia Posmysz opowiada o obozowej codzienności, którą zna z autopsji. Po latach przywołuje w pamięci konkretne sytuacje – pobudkę w obozie, transport żywności, warunki terenowe – błoto, ciężką pracę w karnej kompanii w Budach, którą dokładnie relacjonuje i wyjaśnia. Przytacza przykłady *lagerszprachy*, ale nie ma w nich wulgaryzmów i brutalności. Jak sama mówi:

„Przez wiele lat po wojnie w ogóle do głowy mi nie przyszło, że będę o obozie pisać. Czytałam wszystko – Szmaglewską, Żywulską, oczywiście Borowskiego i myślałam sobie: nie, tego nie da się opisać. Nie ma takiego języka. Język Borowskiego był straszny: naturalistyczny, oddający tę ohydłą rzeczywistość, ale brakowało mi u niego elementu nadziei, ratunku” (Padół 2017).

W relacji świadkini ta nadzieja jest – to wiara w Boga i moc sakramentów, która pozwoliła jej przetrwać. Obraz lagru przedstawiony przez Posmysz to jej subiektywna, szczerą i wyjątkową relacją – rzeczową, dokładną, rzeczywistą, ale nieprzesiąkniętą przekleństwami i brutalnością. To, co złe, jest obecne, czasem pod osłoną metafory, a czasem ukryte w przemilczeniu, które uderza i boli ze zdwojoną siłą. Posmysz zdaje sobie sprawę, że trudno zrozumieć rzeczywistość lagru, kiedy się tam nie było. Jej intencją jest przybliżenie czytelnikowi, słuchaczowi obrazu świata, którego już nie ma, ale w którym musiała egzystować. Przytaczane opowieści z użyciem żargonu wzmacniają autentyzm relacji Posmysz i oddają rzeczywistość obozu kobiecego Auschwitz-Birkenau.

Bibliografia

- Borowski T., (1991) *Utwory wybrane*, Wrocław.
- Cielecki M., (2017) *Przekroczyć mgłę pamięci*, online: <https://www.miesiecznik.znak.com.pl/przekroczyc-mgle-pamieci/> [dostęp: 28.06.2021].
- Cywiński, P., Lechendro J., Setkiewicz P., (2017) *Auschwitz od A do Z. Ilustrowana historia obozu*, Oświęcim.
- Jagoda Z., Kłodziński S., Masłowski J., (1981) *Oświęcim nieznanym*, Kraków.
- Kłodziński S., Masłowski J., Wesołowska D., (1989) *Słownik oświęcimski (I,J)* Makieta. „Przegląd Lekarski – Oświęcim”.
- Kossak-Szczucka Z., (2019), *Z otchłani*, Warszawa.
- Kuraszkiewicz W., (1947) *Język polski w obozie koncentracyjnym*, Lublin.
- Wesołowska D., (1996) *Słowa z piekła rodem. Lagerszpracha [totalitaryzm i język]*, Kraków.
- Padół E. (2017), *Zofia Posmysz: Z tego się nigdy nie wychodzi. Nigdy*, online: <https://kultura.onet.pl/wywiady-i-artykuly/zofia-posmysz-z-tego-sie-nigdy-nie-wychodzi-nigdy/7erj18m>, [dostęp: 27.06.2021].
- Posmysz Z., (2017) *Królestwo za mgłą. Z autorką „Pasażerki” rozmawia Michał Wójcik*, Kraków.
- Słowniczek wyrażen obozowych*, online: <http://www.majdanek.com.pl/sloowniczek/sloowniczek%20obozowy.html>, [dostęp: 28.06.2021].

Urszula Chwesiuk
Uniwersytet Szczeciński
urszula.chwesiuk@usz.edu.pl
ORCID: 0000-0002-2524-0743

L2-L1 transfer in translation as an effect of second language formal instruction

Transfer z języka drugiego na język pierwszy w przekładzie jako efekt formalnego nauczania języka drugiego

Streszczenie

Istnieje wiele badań na temat transferu językowego z języka rodzimego (L1) jako dominującego na język obcy (L2). Niektóre z nich poświęcone były interferencji językowej zachodzącej podczas tłumaczenia. Wiele prac powstało również w celu zbadania transferu z języka obcego na rodzimy. Szczególną uwagę w tym zakresie poświęcono dwujęzyczności w wieku dziecięcym oraz imigrantom. Jednakże, nadal niewiele jest badań na temat negatywnego transferu (interferencji) z L2 do L1 w środowisku, w którym przeważa język rodzimy. W niniejszej pracy przedstawione są wyniki badań opartych na analizie prac tłumaczeniowych studentów filologii angielskiej na specjalności translatorskiej. Prace zostały przeanalizowane w celu znalezienia błędnych konstrukcji, które wynikają z interferencji z języka angielskiego jako języka obcego. Celem tej pracy jest również sprawdzenie czy zaistniała interferencja jest statyczna (trwała) czy dynamiczna (tymczasowa).

Słowa kluczowe: transfer językowy, tłumaczenia, wybór leksykalny, analiza błędów.

Summary

There is an abundance of research concerning language interference from the mother tongue as the dominant language to the second language (L2). Some of them are focused on investigating cross-linguistic transfer in the act of translation. Excessive research has been also carried out to demonstrate the transfer from the second language to the native one. However, the studies have been mainly concentrated on language interference among childhood bilinguals and immigrants, occurring in subjects' L2-dominant environment. The research investigating L2-L1 interference in an L1 community is rather scarce. This paper aims at demonstrating the influence of a formally learned second language on the mother tongue in subjects' native language environment. The paper presents the samples from written translation assignments of graduate students specialising in translation, L1 Polish speakers enrolled in an M.A. English Studies program. The excerpts were analysed in order to find any transfer-based errors, which can be easily traced back to L2. Another aim of the study is to verify whether the cross-linguistic interference is dynamic (temporal) or static (permanent).

Key words: cross-linguistic influence, translation, lexical choice, error analysis.

Introduction

In the process of learning a foreign language, transferring the already existing knowledge to newly acquired linguistic elements is seen as normal and inevitable. If features from one language are incorrectly transferred to the language to be learned, the transfer is negative, and it is perceived as interference (Baker & Jones 1998: 58). It is often observed in the direction from the dominant language, usually the mother tongue, to the weaker one. It has even been hypothesized that errors in L2 are mainly caused by L1 (Corder 1967). Therefore, as previously discussed in Chwesiuk (2021: 2), a lot of research has been devoted to investigating this

direction of cross-linguistic transfer rather than from L2 to L1 (Ringbom 1978; Odlin 1990; Olshtain 1983; Carroll & Lambert 2003). The studies have shown that various areas of language can be susceptible to interference. When it comes to the studies aimed at verifying the existence of L1-L2 transfer in the act of translation, the results showed that the most frequent errors are lexical, syntactic and semantic (Dweik 2017; Bloem, Bogaard & La Heij 2004; Havlaskova 2010; Sunde & Kristoffersen 2018).

Language interference is mainly associated with the influence on the second language. However, there are some studies aimed at demonstrating the transfer in the reverse direction. For instance, in both studies conducted by Laufer (2003), Russian immigrants in Israel displayed changes in their L1 knowledge as a result of the L2 Hebrew influence. Not only did the subjects prove to have difficulty in recognising wrong collocations in Russian but they also showed limited lexical diversity when writing the assigned composition. Pavlenko (2003) investigated the phenomenon of L2 influence among Russian immigrants in the USA. Based on the narratives written by the subjects in Russian after watching a set of films that had a soundtrack but no dialogue, the study revealed that the language used in the texts departed from standard Russian in lexicon, semantics, morphosyntax and linguistic framing. In Jarvis (2003), a Finnish native speaker who immigrated to the USA at the age of 23 produced deviant forms influenced by L2 English. Due to the low frequency of the ill-formed expressions, the interference was not permanent. Yet, being given the grammaticality judgement task to perform, the subject failed to recognise her own deviant structures as being incorrect.

All studies mentioned above concern subjects residing in the second language community, which may be a crucial factor causing the influence. It may also hinder the identification of the exact reason why errors in the native language are made, i.e. whether they follow from language transfer or the attrition of the native language (Brown & Gullberg 2008).

The studies on the L2 to L1 influence in L1-dominant environment are rather scarce. In the area of phonology, Flege and Eefting (1987) demonstrated L2 English impact on Dutch native speakers. The cross-linguistic transfer from the second language on the native one was also investigated with regard to semantics (Liu and Ni 2016; Dong, Gui and MacWhinney 2005). The L2-L1 transfer is also seen in studies based on grammaticality judgement tasks (Zabawa 2012; Sunde & Kristoffersen 2018; Pułaczewska 2020; Ewert 2008).

Another crucial matter when discussing cross-linguistic interference is whether it is static or dynamic. According to Grosjean (1992), static interference refers to a permanent influence of one language on the other since the dominant language feature is encrypted in one's mind. An example of static interference may be one's foreign accent deriving from the mother tongue

pronunciation. It is extremely difficult to suppress it, especially when the second language is learned post-puberty (Baker & Jones 1998: 58). Dynamic interference, by contrast, refers to temporarily transferred features from one language to another. It mainly depends on the variables of the situation in which it occurs. Yet, dynamic interference does not derive from the lack of knowledge (ibid.). Thus, using the nomenclature introduced by Chomsky (1965), it may be classified as a performance rather than a competence issue.

This paper aims at providing evidence for L2 to L1 influence in the act of translation, identifying types of transfer-based errors, and evaluating the frequency of particular error types. Another aim of the paper is to verify the resilience of such errors. The hypothesis regarding the source of the errors presented in this paper is that L2 to L1 interference in the context under study is static.

1. Methodology

The participants of the study were 16 second-year students, Polish native speakers enrolled in an M.A. English Studies program (second year). All subjects specialised in translation. They had attended courses of written and oral translation since the second year of their bachelor degree. Regarding their language proficiency, one of the requirements for admission to the master's program is either an undergraduate degree or evidence of at least a C1 level of English. By the end of the master's degree, students should reach the level of near-native proficiency.

The subjects' task was to translate an article written by Geoffrey K. Pullum (1991) titled "The Great Eskimo Vocabulary Hoax". The text consisted of 2263 words. A week after submitting the assignment, during a 1,5-hour translation class, the students had a chance to reflect upon their work and correct any potential errors.

The experimental procedure consisted in analysing written translation assignments in search for errors deriving from cross-linguistic interference which could be easily traced back to English. The second element of the study was to verify whether the subjects managed to correct their errors. To ascertain the error classification, two experts were asked to confirm the erroneous character of elements of the translated texts. The first one was a professor of English Studies, specialised in linguistics and highly advanced practitioner of translation, whereas the second one was a Polish language teacher (10+ years of experience), fourth-year PhD candidate with a master's degree in Polish Studies.

2. Analysis

The analysis of the written translation assignments indicated that the subjects committed 46 distinct transfer-based error types, which can be classified into six categories. The errors are

considered to be the incorrectly translated items, which can be categorised as lexical deriving from polysemy in English, lexical deriving from phraseology, addition/omission of a preposition, possessive pronoun for reflexive possessive pronoun, word order and wrong use of negation.

The first group of errors concerned lexical ones caused by polysemy of an English word which was translated into Polish using a wrong equivalent in the particular context. There were 13 types of polysemy-based errors, which constitutes 28% of all lexical errors. To exemplify, the word *saga* in English is used either to describe “a long traditional story about adventures and brave acts, especially one from Norway or Iceland” or “a long story about events over a period of many years” or “a long series of events or adventures and/or a report about them” (Oxford Advanced Learner’s Dictionary, 2010). In the expression *embarrassing saga of scholarly sloppiness*, the meaning of the word *saga* is used in the second or third meaning, which cannot be rendered in Polish as *saga* since it is used only to describe either Ancient Scandinavian tale of great families, heroes and rulers or a multi-volume novel or film series that tells a story of a family or a character (Słownik Języka Polskiego, 2021). In this case, *saga* could be translated as, for instance, *długa historia* (Eng. *long story*) or *długa opowieść* (Eng. *long tale*).

The second category of errors regarded lexical ones as well, yet here, they derived from phraseology and the incorrect translation of English expressions without taking into account language-specific collocations in Polish. The subjects committed 19 error types, which is 41% of all errors. For instance, the expression *weekend-language fancier* was translated by some subjects as **weekendowy miłośnik języka*, which is a literal translation from English. Another ill-formed version was **niedzielny miłośnik języka* (Eng. *Sunday language-fancier*), which relates to a common Polish expression *niedzielny kierowca* (Eng. *Sunday driver*) used to describe someone who drives very rarely and lacks experience. In this context, the English expression was used to express the amateur level of expertise or to show that languages are one’s hobby. For this purpose, the Polish equivalent could be *językoznawca-amator* (Eng. *amateur linguist*) or *hobbystyczny miłośnik języka* (Eng. *hobby language lover*).

As for the next category, prepositions were wrongly omitted or added in the translated text. There were 6 types of errors in this category, which constitutes 13% of all of them. For example, *a direct quote of Brown’s reference* was incorrectly translated into **cytatu Browna* (Eng. *Brown’s quote*), whereas it was not Brown who made a quote since he was the author and his words were used. Therefore, this expression should be translated as *cytatu z Browna* (Eng. **quote from Brown’s reference*).

The next category concerned substituting a possessive pronoun for a reflexive possessive pronoun. It can be a source of translation errors since, in Polish, when a subject of a sentence and a possessor in a noun phrase referring to a direct or prepositional object is the same person, a reflexive possessive pronoun is used. It does not occur in English since, regardless of the connection between the subject and the possessor, a possessive pronoun is used. The students committed 4 types of errors in this category (9% of transfer-based error types). To illustrate, the expression *Benjamin [...] in his 1940 amateur linguistics article* should be translated as *Benjamin [...] w swoim amatorskim artykule z 1940* (reflexive possessive pronoun) not **Benjamin [...] w jego amatorskim artykule z 1940* (masc. sing. possessive pronoun).

As for errors relating to wrong word order, they derived from maintaining the English sentence structure without taking into account its differences from the Polish syntax. The subjects made 2 errors in this category, which is 4,5% of all the error types. For instance, the expression *racist tendencies*, in which an adjective is followed by a noun, should be translated into Polish as *tendencje rasistowskie* (a noun followed by an adjective) as the noun is the referent and the adjective categorises it by naming its essential, non-temporary property.

The last category concerned the wrong use of negation. There were 2 types of errors in this group (4,5%). To exemplify, the phrase *his numbers disagree both with Boas and Whorf* requires double negation in Polish – *jego liczby nie zgadzają się ani z Boasem, ani Whorfem* (Eng. **his numbers disagree neither with Boas nor Whorf*).

After analysing different error types, the next step of the study was to investigate how far the same errors occurred in different subjects. As for the incorrect lexical choice deriving from polysemy in English, the already mentioned 13 error types appeared repeatedly resulting in the total number of 124 error tokens (33% of all the tokens). The phraseological errors were committed 171 times (45%). The prepositions were either wrongly omitted or added in 39 phrases (10%). Reflexive possessive pronouns were substituted by possessive pronouns 13 times (3%). With regard to the wrong word order, the subjects committed 18 errors (5%). The wrong use of negation appeared in the assignments 17 times (4%). The total number of error tokens was 382. Table 1 presents the errors made by the subjects (S1-S16) divided into specific error types, and the total numbers of ill-formed expressions used by respective subjects. It demonstrates a relatively even distribution of error tokens among the subjects, and lack of exceptions to the tendency to commit transfer errors.

Table 1. occurrence of error tokens made by respective subjects

	S1	S2	S3	S4	S5	S6	S7	S8	S9	S10	S11	S12	S13	S14	S15	S16
Polysemy	9	7	6	7	9	8	8	5	6	5	7	11	5	11	9	11
Phraseology	14	9	9	10	13	13	9	8	7	6	10	15	9	15	12	12
Preposition	3	2	2	2	2	3	3	4	1	2	1	3	3	2	2	4
P. pronoun	2	0	0	0	1	3	1	0	0	1	0	2	0	1	1	1
Word order	2	0	1	1	2	1	0	2	3	1	1	0	0	1	1	2
Negation	1	0	1	1	1	1	2	2	0	1	1	1	0	2	1	2
Total	31	18	19	21	28	29	23	21	17	16	20	32	17	32	26	32

The analysis of all error types and error tokens demonstrated that lexical errors deriving from polysemy and phraseology considerably outnumber the rest of error categories. Lexical errors proved to be the majority of all the ill-formed constructions (69%), as well as the lexical error tokens (78%). As for the polysemy-based errors, the subjects committed them on average 7,8 times, yet the number of incorrect expressions fluctuates between 5 and 11. The phraseology-based errors appeared on average 10,7 times (min. 6, max. 15).

As mentioned earlier, the subjects had a chance to correct their errors a week after submitting their assignments. The students introduced 95 corrections, but only 6 of them concerned L2-L1 transfer. The corrected expressions included 2 wrong uses of negation, 2 wrong collocations (phraseology), 1 wrong lexical choice deriving from polysemy in English, and 1 use of a possessive pronoun instead of a reflexive possessive pronoun.

Conclusion

The cross-linguistic influence from L2 to L1 can be seen in the errors that occurred in the students' translation written assignments. As demonstrated in Chwesiuk (2021), language interference can be observed in the direction from the second language to the mother tongue also in the L1 environment. The errors that occurred in the assignments regarded lexical choice, omission or addition of a preposition, substituting reflexive possessive pronoun with a possessive pronoun, word order, and negation. The wrong lexical choice, either stemming from polysemy in English or the differences in the phraseology of the source and the target text, proved to be the most problematic issues. The majority of error types (69%) as well as error tokens (78%) were lexical. These errors originated in insufficient acknowledgement of differences between English and Polish lexical semantics and patterns of collocability, as well as the role of context in undermining equivalence.

Another essential observation based on the results concerns the poor performance in correcting errors. Even though the subjects made a lot of corrections (95) when reflecting upon their works, only 6 of them involved L2-L1 interference errors which can be traced back to English. Only one correction regarded lexical choice. This result leads to the conclusion that the interference was static since the subjects were not able to notice and correct their own errors. It means that the L2-L1 transfer was not temporal. The possible explanation may be either the permanent influence of the second language or deficiencies in the knowledge of Polish grammar rules regardless of transfer. The first option is likely due to the subjects' proficiency in English as well as their frequent contact with, and the use of that language at the university. Also, English language teaching in Poland is based on an exclusive use of English during classes, with no attention being paid to differences between English and Polish. The second hypothesis stems from insufficient teaching of Polish grammar during several stages of education. The majority of the teaching of Polish at school occurs implicitly. The secondary school graduates' knowledge of Polish grammar proves to be deficient in most cases. Thus, sufficient comparative language instruction of English and Polish would increase the learners' linguistic awareness, and probably reduce the number of interference errors in Polish.

References

- Baker, C., Jones, S.P. (1998). *Encyclopedia of Bilingualism and Bilingual Education*. Multilingual Matters.
- Bloem, I., van den Bogaard, S., La Heij, W. (2004). Semantic facilitation and semantic interference in language production: Further evidence for the conceptual selection model of lexical access. *Journal of Memory and Language*, 51, 307-323.
- Brown, A., Gullberg, M. (2008). Bidirectional crosslinguistic influence in L1-L2 encoding of manner in speech and gesture. *Studies in Second Language Acquisition*, 30(2), 225-251.
- Carroll, M., Lambert, M. (2003), Information structure in narratives and the role of grammaticised knowledge: A study of adult French and German learners of English. W: C. Dimroth, M. Starren (red.), *Information structure and the dynamics of language acquisition* (267-287). Amsterdam: Benjamins.
- Chomsky, N. (1965). *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge: The M.I.T. Press.
- Chwesiuk, U. (2021). Students' L1 non-standard lexical constructions as an effect of second language formal instruction. *Studia Językoznawcze*, 20, w druku.
- Corder S.P. (1967). The significance of learners' errors. *International Review of Applied Linguistics in Language Teaching*, 5, 161-170.
- Dong, Y., Gui, S., MacWhinney, B. (2005). Shared and separate meanings in the bilingual mental lexicon. *Bilingualism: Language and Cognition*, 8(3), 221-238.
- Dweik, B. (2017). Lexical and Grammatical Interference in the Translation of Written Texts from Arabic into English. *Academic Research International* 8(3), 65-70.

- Ewert, A. (2008). Do they have different L1s? Bilinguals' and monolinguals' grammaticality judgements, w: A. Nikolaev, J. Niemi (red.), *Two or more languages: Proceedings from the 9th Nordic Conference on Bilingualism, Studies in Languages*, 43 (56-66), Joensuu: University of Joensuu.
- Flege, J.E., Eefting, W. (1987). Cross-language switching in stop consonant production and perception by Dutch speakers of English. *Speech Communication*, 6, 185-202.
- Grosjean, F. (1992). Another view of bilingualism. W: R. J. Harris (red.), *Cognitive processing in bilinguals* (51-62). North-Holland. [https://doi.org/10.1016/S0166-4115\(08\)61487-9](https://doi.org/10.1016/S0166-4115(08)61487-9)
- Havlaskova, Z. (2010). *Interference in students' translation*. Brno: Masaryk University.
- Hornby, A.S. (ed.). (2010). *Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English*. Oxford: Oxford University Press.
- Jarvis, S. (2003). Probing the effects of the L2 on the L1: A case study W: V. Cook (red.), *Effects of the Second Language on the First* (81-102), Clevedon, UK: Multilingual Matters.
- Laufer, B. (2003). The influence of L2 on L1 collocational knowledge and on L1 lexical diversity in free written expression. W: V. Cook (red.), *Effects of the Second Language on the First* (19-31), Clevedon, UK: Multilingual Matters.
- Liu, P., Ni, C. (2016). Effects of L2 on the L1 at Semantic Level: An Empirical Study. *Journal of Language Teaching and Research*, 7(2), 425-431.
- Odlin T. (2003). Crosslinguistic influence. W: C.J. Doughty, M. H. Long (red.), *The handbook of second language acquisition* (436-486). Oxford: Blackwell.
- Olshtain, E. (1983). Sociocultural competence and language transfer: The case of apologies. W: S. Gass, L. Selinker (red.), *Language transfer in language learning* (232-249). Rowley, MA: Newbury House.
- Pavlenko, A. (2003). "I feel clumsy speaking Russian": L2 influence on L1 in narratives of Russian L2 users of English. W: V. Cook (red.), *Effects of the Second Language on the First* (32-61), Clevedon, UK: Multilingual Matters.
- Pułaczewska, H. (2020). The influence of the acquisition of English as a foreign language on acceptability judgements in L1 Polish among young adults. *The Language Learning Journal*, <https://doi.org/10.1080/09571736.2019.1709888>
- Ringbom, H. (1978). The influence of the mother tongue on the translation of lexical items. *Interlanguage Studies Bulletin*, 3, 80-101.
- Saga. (2021). W: *Słownik Języka Polskiego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN. <https://sjp.pwn.pl/sjp/saga;2574678.html>
- Sunde, A.M., Kristoffersen, M. (2018). Effects of English L2 on Norwegian L1. *Nordic Journal of Linguistics*, 41(3), 275-307.
- Zabawa, M. (2012). Language contact, bilingualism and linguistic competence: the influence of L2 on L1 competence. *Linguistica Silesiana*, 33, 241-256.

Justyna Dąbrowska

Szkoła Doktorska Uniwersytetu Szczecińskiego
Instytut Językoznawstwa Uniwersytetu Szczecińskiego
justyna.dabrowska@phd.usz.edu.pl
ORCID: 0000-0003-4605-7865

Językowy obraz świata w dyskursie medialnym

Linguistic image of the world in media discourse

Streszczenie

Celem pracy jest zaprezentowanie multimodalnych tekstów występujących w dyskursie nowych mediów jako wartościowego materiału badawczego dla analizy JOŚ. Postulat ten podparty jest argumentami opierającymi się na przebiegu rozwoju lingwistyki tekstu, który doprowadził do redefinicji tekstu ze zbioru znaków językowych połączonych systemowymi zależnościami do kompleksowego konstruktów, w którym współdziałają elementy pochodzące z różnych systemów semiotycznych. Tendencje te doprowadziły do powstania istotnej z punktu widzenia pracy gałęzi lingwistyki, tzw. „lingwistyki obrazu”, wedle której obraz może być traktowany równorzędnie z tekstem oraz badany z użyciem metod językoznawczych. W kontekście rozwoju nowych mediów oraz komunikacji z ich wykorzystaniem podejście to wydaje się jedynym słusznym z punktu widzenia lingwistyki jako dziedziny nauki badającej komunikację i praktyczne użycie języka przez jego użytkowników.

Przytoczone w pracy przykłady tekstów obrazują główną jej tezę – z jednej strony jest to podparcie postulatu Bartmińskiego dotyczącego włączenia tekstów w badania JOŚ, z drugiej demonstrują autostereotypy oraz konkretne środki wyrazu stosowane w dyskursie medialnym, które przedstawione zostały za pomocą analizy treści tychże tekstów. Poprzez to wykazano, że rozszerzenie definicji tekstu umożliwi uzyskanie wartościowych dla analiz JOŚ informacji wynikających z twórczej działalności użytkowników języka w nowych mediach.

Słowa kluczowe: językoznawstwo, lingwistyka tekstu, nowe media, multimodalność.

Key words: linguistics, text linguistics, new media, multimodality.

Wstęp

Początki lingwistyki skupiały się na języku rozumianym jako system i badały rządzące nim reguły. Nie dziwi więc, że tak skomplikowana i wielopłaszczyznowa jednostka jak tekst stała się obiektem zainteresowań językoznawców dopiero w latach 60. XX wieku, na kiedy datuje się powstanie tzw. lingwistyki tekstu. Pojęcie językowego obrazu świata ugruntowane jest z kolei właśnie w tej strukturalistycznej definicji języka: w klasycznym rozumieniu obejmuje ono „zespół sądów o świecie, czyli efekty konceptualizacji świata utrwalone w słownictwie, frazeologii i w gramatyce” (Bartmiński 2007, s. 9), jednak sam Bartmiński zauważa, że wyłączenie tekstów z badań JOŚ nie powinno mieć miejsca, gdyż są one „manifestacją systemu językowego” (Bartmiński 2007, s. 14), a więc korzystają z tego, co już w systemie występuje. Celem niniejszego artykułu jest zaprezentowanie multimodalnych tekstów obecnych w dyskursie medialnym jako wartościowego źródła do badań nad JOŚ. W związku z rozwojem nowych mediów coraz więcej procesów komunikacyjnych odbywa się właśnie w Internecie, więc konieczne wydaje się uwzględnienie ich w badaniach. Istotna jest jednak także zmiana

postrzegania tekstu – ze stabilnej, przemyślanej struktury staje się on w związku z nowymi środkami przekazu labilnym, zawierającym wiele niejęzykowych elementów konstruktem. Z tego względu konieczne jest ugruntowanie w lingwistyce tekstu jego definicji rozszerzonej o elementy pochodzące z innych systemów semiotycznych.

1. Tekst i językowy obraz świata

Początkowe, transfrastyczne podejście do tekstu wywodzi się właśnie ze strukturalizmu i opisuje gramatyczno-leksykalne połączenia między poszczególnymi elementami w jego strukturze (Harweg 1968; Isenberg 1971). Jednak już w latach 70. na znaczeniu zyskały koncepcje semantyczne, bazujące m.in. na koncepcji izotopii Juliana Greimasa (1966): tekst powstaje dzięki podobieństwom semantycznym użytych w nim leksemów. W ramach koncepcji semantycznych warto również wspomnieć makrostruktury opisywane przez van Dijk: według tego badacza tekst powstaje z tzw. propozycji, gdy odnoszą się one do tych samych denotatów, co tworzy połączenia między nimi (por. van Dijk 1980, s. 27).

W latach 80. w związku z tzw. „zwrotem pragmatycznym” celem badań lingwistycznych stała się komunikacja i wykorzystanie języka w praktyce (Helbig 1988, s. 11), a co za tym idzie role nadawcy, odbiorcy czy warunki, w których przeprowadzana jest komunikacja. Dużo istotniejsze od badania struktury wypowiedzi jest określenie m.in. czy osiągnięty został jej cel komunikacyjny (Feilke 2000, s. 64) w kontekście zamiarów nadawcy. Kolejnym istotnym etapem było uwzględnienie w badaniach także elementów kognitywnych: nieodłącznym elementem tekstu stała się wiedza pozajęzykowa użytkowników języka, ich procesy myślowe czy sposób postrzegania świata (por. Figge 2000, s. 96).

Nakreślone powyżej cztery fazy rozwoju lingwistyki tekstu odpowiadają podziałowi zaproponowanemu przez m.in. Gruczę (2013, ss. 34-53), Adamzik (2004, s.1, bez fazy semantycznej) czy Margot i Wolfganga Heinemann (2002, s. V). To, co najbardziej rzuca się w oczy, to na pewno uwzględnianie w każdej z kolejnych faz coraz większej ilości elementów „przyjęzykowych”, które także tworzą tekst. Te właśnie elementy są zdaniem Bartmińskiego nieodłącznym elementem JOŚ. Jak pisze sam autor:

Pełna rekonstrukcja JOŚ [...] nie powinna też abstrahować od danych - nazwijmy je "przyjęzykowych", na które składa się utrwalona społecznie wiedza o świecie, wspólna nadawcy i odbiorcy, oraz towarzyszące wiedzy przekonania i wierzenia. [...] Szeroko rozumiana społeczna "wiedza o świecie" jest relewantna komunikacyjnie. (Bartmiński 2007, s. 14).

oraz

[Językowy obraz świata] „to pewien zestaw sądów mniej lub bardziej utrwalonych w języku, zawartych w znaczeniach wyrazów lub przez te znaczenia implikowanych, który orzeka o cechach i sposobach istnienia obiektów świata pozajęzykowego. W tym sensie JOŚ jest utrwaleniem zespołu relacji zawartych w językowym ukształtowaniu tekstu, a wynikających z wiedzy o świecie pozajęzykowym (Bartmiński 2007, s. 66).

Na podstawie przytoczonej definicji oraz zarysowanego rozwoju lingwistyki tekstu widać więc wyraźnie, że te dane dla badań JOŚ należy czerpać z tekstów, a nie z wyabstrahowanego systemu językowego. Bazując na nim, są one źródłem znaczeń wyrazów, szczególnie tych używanych w konkretnych kontekstach – stąd można zaryzykować stwierdzenie, że dostarczają jeszcze więcej informacji, niż sam system. Tekst to także działalność człowieka, zawiera on więc postulowaną przez Bartmińskiego dla analiz JOŚ antropocentryczną perspektywę (por. Bartmiński 2007, s. 14). Podsumowując, uwzględnienie ich w analizach JOŚ jest w stanie z pewnością dostarczyć wartościowych informacji, niemożliwych do uzyskania przez badanie wyłącznie systemu językowego.

2. Nowe nurty w lingwistyce tekstu i ich implikacje dla badań

Powyższy podział nurtów lingwistyki tekstu można wstępnie uznać za zaakceptowany przez większość badaczy zajmujących się tą tematyką. W związku z m.in. rozwojem nowych mediów i form komunikacji tekst jednak intensywnie ewoluował. Sulikowski (2021, s. 14) proponuje w związku z tym poszerzenie istniejącej już klasyfikacji o nurty kulturowe, awerbalne i medialne. Tendencje kulturowe w lingwistyce tekstu wywodzą się z przekładoznawstwa i „zwrotu kulturowego” („cultural turn”) w jego obrębie (Bassnett, Lefevere, 2001, s. xi), redefiniującego tłumaczenie jako zjawisko międzykulturowe, a nie wyłącznie językowe. Na tej podstawie rozwinęły się m.in. takie teorie jak zaprezentowany w latach 60. XX wieku, ale rozwinęty dopiero w latach 90. polisystem Even-Zohara, według którego komunikację międzyludzką należy analizować tylko w kontekście tworzącego ją polisystemu składającego się z kultury, literatury, społeczeństwa i samego języka (por. Even-Zohar 1990, s. 9).

Awerbalność odnosi się przede wszystkim do obrazów pełniących funkcję nośnika treści w komunikacji międzyludzkiej, które mogą więc być w związku ze zwrotem pragmatycznym traktowane jako teksty. Przykładowo fotografie, zawierają zupełnie jak „tradycyjne” teksty, znaczenie denotatywne i konotatywne (por. Barthes 1977, s. 17). Z tych założeń wywodzi się tzw. Bildlinguistik - lingwistyka obrazu: jej głównym celem jest badanie obrazów i

konstruktów językowo – obrazowych za pomocą metod lingwistycznych (Diekmannshenke, Klemm, Stöckl 2010).

Nurt medialny skupiony jest przede wszystkim wokół dyskursu nowych mediów (Thurlow, Mroczek 2011, s. XX), czyli komunikacji w Internecie. Najistotniejszą jego cechą jest multimodalność: teksty wykorzystują środki pochodzące z wielu systemów semiotycznych, normą jest łączenie języka i obrazu (por. Thurlow, Mroczek 2011, s. XXVI; Sulikowski 2021, s. 33).

W analizach tekstu konieczne jest więc uwzględnienie także elementów niejęzykowych. Dla celów tego artykułu zaprezentowane i szerzej opisane zostaną wyłącznie konstrukty językowo-obrazowe, w których pojedynczy komunikat składa się z warstwy tekstowej i nieruchomej obrazowej, warto jednak pamiętać, że możliwe są także inne połączenia.

3. Memy internetowe jako przykład tekstów medialnych

Jednym z najpopularniejszych gatunków tekstu w Internecie są memy internetowe: w większości multimodalne komunikaty składające się z obrazu i tekstu, tworzone przez anonimowych autorów, rozpowszechniane za pomocą Internetu najczęściej w celu humorystycznej komunikacji z innymi jego użytkownikami (por. Shifman 2013, s. 31, Kostadinovska-Stojchevska, Shalevska 2018, s. 159; Davison 2009, s. 122). Powstają na podstawie jednego „memogenego artefaktu” (Osterroth 2015, s. 28) – zwykle grafiki, zdjęcia czy cytatu, przekształcanego następnie przez Internautów. Dzięki użyciu obrazów umożliwiają szybką, efektywną komunikację, w związku z czym cieszą się większą popularnością niż teksty językowe. Memy bazują na odwołaniach i aluzjach do rzeczywistości pozajęzykowej, kultury czy polityki, a także do innych przedstawicieli swojego gatunku, dzięki czemu znakomicie nadają się do komentowania rzeczywistości, co ilustruje poniższy przykład:

Rysunek 7 Mem krytykujący występ Roberta Lewandowskiego w meczu Euro 2020.

<https://pbs.twimg.com/media/E4lRQhUWYAk5Tej?format=jpg&name=medium>

Tekst ten nawiązuje do meczu „o wszystko” polskiej reprezentacji w piłce nożnej podczas Euro 2020. Przedstawiony na zdjęciu napastnik polskiej reprezentacji dwukrotnie trafił piłką w poprzeczkę, a zespół odpadł z turnieju. Autor stworzył neologizm *poprzeczkowy*, bazując na jego podobieństwie do leksemu (*dżem*) *porzeczkowy*, jako że piłkarz na zdjęciu je kanapkę właśnie z dżemem. Warte uwagi jest tutaj to, że osoba, która nie wie o powiązaniu z memem meczu, nie będzie w stanie prawidłowo zrekonstruować znaczenia: nawet rozpoznając Lewandowskiego może ona np. nie wiedzieć, że bramka była pusta, czy jakie wydarzenie komentuje mem.

Analizując ten w gruncie rzeczy bardzo prosty konstrukt pokazujemy, że może być on traktowany jak tekst. Został stworzony przez nadawcę, który posiadał konkretny cel komunikacyjny. W kontekście koncepcji kognitywistycznych przekazuje informacje i zakłada pewną wiedzę odbiorcy, bez której zrozumienie treści jest niemożliwe. Warstwa obrazowa niesie za sobą konkretne znaczenie (prezentuje osobę, której mem dotyczy), a więc wpisuje się w typowy dla epoki medialnej nurt awerbalny, zaś poprzez użycie tekstu konstrukt staje się multimodalny. Odniesienia do rzeczywistości znajdują się zarówno w warstwie tekstowej, jak i językowej.

4. Memy a JOŚ

Celem zaprezentowania użyteczności memów dla badań JOŚ wybrane zostały cztery przykłady należące do serii o nazwie *Starter Pack*. Pod pojęciem *serii* rozumiemy memy powstałe na podstawie tej samej grafiki, według tego samego modelu lub z wykorzystaniem tego samego schematu składniowego (por. Burkacka 2016, s. 77). Prezentuje ona zestaw grafik zastosowanych przez autora do zilustrowania archetypu m.in. celebrytów, firm, subkultur bądź

grup społecznych. Jej budowa przypomina budowę popularnych niegdyś w prasie poradników typu *Steal Her Style* (por. KYM):

Rysunek 8 Mem z serii Starter Pack i poradnik Steal her look.

<https://i.kym-cdn.com/entries/icons/original/000/016/879/b67.jpg>,

<https://i.pining.com/originals/c4/97/52/c4975276830e4447f630f5a202f7a991.jpg>

Dla celów tego artykułu wybrane zostały memy pojawiające się na szczycie wyników wyszukiwania obrazów wyszukiwarki Google po wpisaniu frazy „Polish starter pack”.

Rysunek 9 „starter pack” samca alfa z małej miejscowości.

https://www.blasty.pl/upload/images/large/2016/09/small-polish-town-alphamale-starter_2016-09-27_13-30-59.jpg

Powyższy tekst przedstawia cechy „samca alfa” z małej polskiej miejscowości. Przedstawione w warstwie obrazowej atrybuty takiej osoby to tani alkohol, który najprawdopodobniej jest spożywany zbyt często, muzyka disco-polo, a więc w domyśle niekorzystanie z kultury wysokiej i zadowalanie się rozrywką niskich lotów a także niezbyt gustowny ubiór i fryzura. Popularność tego mema w Internecie zwraca uwagę na to, że z jednej strony są to cechy faktycznie obecne w tej grupie społecznej, z drugiej oczywiście prezentuje on jej maksymalnie uproszczoną i stereotypową wizję. Autor nie uwzględnia bowiem absolutnie żadnych procesów społecznych, z których wynika taki stan rzeczy, jak brak dostępu

do kultury wysokiej czy edukacji. Z drugiej strony zjawiska takie faktycznie mają miejsce i są zauważalne, a popularność tego tekstu dowodzi, że zauważa je więcej internautów niż tylko sam autor.

Rysunek 10 Starter pack dwudziestopięcioletniego Słowianina.

<https://i.pinimg.com/474x/0b/f3/97/0bf3979709e430eb10b3299f4879834f.jpg>

Powyższy tekst także wpisuje się w uproszczoną, stereotypową i klasistowską narrację pokazaną w poprzednim przykładzie, ale również uzyskał popularność pozwalającą mu na znalezienie się na szczycie wyników wyszukiwania. Przedstawia on stereotypowe cechy życia dwudziestopięcioletnia z Europy środkowo-wschodniej: mieszkanie w niskim standardzie, posiadanie taniego, starego samochodu, związanych po prostu z brakiem środków na życie, pomimo tego, że jego partnerka jest już w zaawansowanej ciąży. Jak i w poprzednim przypadku autor ma w pewnym sensie rację, co zresztą dostrzegli internauci, którym mem zawdzięcza swoją popularność. Tekst jednak bazuje na uproszczeniach, braku refleksji na temat mechanizmów stojących za przedstawionym stanem rzeczy i krzywdzących stereotypach.

Rysunek 11 Starter pack „nie wiem, dlaczego nie mogę schudnąć: edycja polska.

<https://i.pinimg.com/originals/e4/b5/be/e4b5be70b110cf1d3bf5380d220f0526.jpg>

Powyższy mem prześmiewa już nie grupę społeczną, a część jej kultury. Krytykowana jest mianowicie polska kuchnia: to ona miałaby sprawiać, że trudno byłoby schudnąć. Autor tekstu ma oczywiście po części rację, tak jak i w poprzednich przykładach: faktem jest to, że typowo polskie potrawy czy słodczyce na pewno nie mogą być uważane za dietetyczne i zdrowe. Z drugiej strony nie wszystkie z nich są wysokokaloryczne, a bycie obywatelem Polski nie jest równoznaczne z niedbaniem o zdrowe odżywianie.

Rysunek 12 Starter pack: posiadanie rodziców z Polski.

https://img.ifunny.co/images/276c74c05d89a73874129d11942375a95858048455091bb14aa96fdc8-dd8a88b_1.jpg

Ostatni mem przedstawia ostentacyjne demonstrowanie polskości w raczej niewybredny sposób. Występowanie tego fenomenu nasila się najczęściej wśród emigrantów tęskniących za ojczyzną i idealizujących ją, a widoczne w tekście logo stacji telewizyjnej TVP Polonia wskazuje na to, że odnosi się on najprawdopodobniej właśnie do Polaków przebywających za granicą. Tak jak i w poprzednich przykładach autor posługuje się stereotypem i uruchamia skojarzenia z celebrującymi swoją polskość osobami, które obracają się najprawdopodobniej tylko w polskojęzycznych kręgach oraz nie integrują się kulturowo z krajem, w którym żyją na co dzień. Jak i w poprzednich przykładach ma on oczywiście trochę racji i wśród emigrantów znajdziemy bardzo wiele osób zachowujących się w ten sposób, z drugiej strony jak i w poprzednich przypadkach są ku temu powody (choćby w sytuacji konieczności emigracji ze względów ekonomicznych), tych jednak autor tradycyjnie nie przedstawia.

5. Implikacje tekstów medialnych dla JOŚ

Z pomocą przytoczonych wyżej badań zaprezentowana została tekstowość współczesnych multimodalnych, typowych dla Internetu konstruktów oraz konieczność czerpania informacji na temat JOŚ z tekstów. Popularne memy, bazujące na stereotypach, są znakomitym źródłem informacji na temat tego, jak za pomocą dostępnych w nowych mediach środków językowych Internauci postrzegają i opisują świat, w którym żyją. W związku z powyższym nic nie stoi na przeszkodzie, aby takie źródła te były wykorzystywane przy opisywaniu JOŚ. Poprzez nawiązania do kultury i rzeczywistości dostarczają one bardzo wielu danych pozajęzykowych, tak istotnych dla tego typu badań. Warto podkreślić, że warstwa obrazowa, co jest typowe dla epoki medialnej, przekazuje zdecydowanie więcej informacji niż tekst, zauważalne jest także wszechobecne występowanie j. angielskiego – „lingua franca” Internetu. Uwzględnienie tekstów takich jak memy w różnorodnych analizach lingwistycznych wydaje się współcześnie wręcz konieczne w związku z przenoszeniem się komunikacji międzyludzkiej w coraz większym stopniu ze świata rzeczywistego do Sieci.

Bibliografia:

- Adamzik, K. (2004), *Textlinguistik. Die einführende Darstellung*. Berlin/Boston: Walter de Gruyter.
- Barthes, R. (1977), *Image Music Text*. Londyn: Fontana Press.
- Bartmiński, J. (2007), *Językowe podstawy obrazu świata*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Bassnett, S., Lefevere, A. (red.) (2001). *Constructing Cultures: Essays on Literary Translation*. Shanghai: Foreign Language Education Press.
- Burkacka, I. (2016), *Intertekstualność współczesnej komunikacji. Memy a teksty kultury*. W: *Poznańskie Spotkania Językoznawcze, Poznań Linguistic Forum* 32, s. 75–91.
- Davison, P. (2009), *The language of Internet Memes*. W: Mandiberg, M. (red.): *The Social Media Reader*. Nowy Jork, NYU Press, s. 122-134.
- Diekmannshenke, H., Klemm, M., Stöckl, H. (red.) (2010), *Bildlinguistik*. Berlin: Erich Schmidt.
- Even-Zohar, I. (1990), *Polysystem studies*. W: *POETICS TODAY. International Journal for Theory and Analysis of Literature and Communication*. Volume 11, nr 1. Durham: Duke University Press.
- Feilke, H. (2000), *Die pragmatische Wende in der Textlinguistik*. W: Brinker, K., Antos, G., Heinemann, W., Sager, S. (red.): *Text- und Gesprächslinguistik. Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung*. Berlin/New York: Walter de Gruyter, s. 64-82.
- Figge, U. (2000), *Die kognitive Wende in der Textlinguistik*. W: Brinker, K., Antos, G., Heinemann, W., Sager, S. (red.): *Text- und Gesprächslinguistik. Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung*. Berlin/New York: Walter de Gruyter, s. 96-104.
- Greimas, J. (1966), *Structural Semantics: An Attempt at a Method*. Nebraska: University of Nebraska Press.
- Grucza, S. (2013), *Od lingwistyki tekstu do lingwistyki tekstu specjalistycznego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Instytutu Kulturologii i Lingwistyki Antropocentrycznej.
- Harweg, R. (1968), *Pronomina und Textkonstitution*. Monachium: Wilhelm Fink Verlag.

- Heinemann, M., Heinemann, W. (2002), *Grundlagen der Textlinguistik: Interaktion – Text – Diskurs*. Tübingen: Niemeyer.
- Helbig G. (1988), *Entwicklung der Sprachwissenschaft seit 1970*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- Isenberg, H. (1971), *Überlegungen zur Texttheorie*. W: Ihwe, J. (red.): *Literaturwissenschaft und Linguistik. Ergebnisse und Perspektiven. Band 1: Grundlagen und Voraussetzungen*. Frankfurt am Main: Athenäum.
- Kostadinovska-Stojchevska, B., Shalevska, E. (2018), *INTERNET MEMES AND THEIR SOCIO-LINGUISTIC FEATURES*. W: *European Journal of Literature, Language and Linguistics Studies*, Volume 2, Issue 4.
- KYM: <https://knowyourmeme.com/memes/starter-packs>.
- Osterroth, A. (2015), *Das Internet-Meme als Sprache-Bild-Text*. W: Birk, W. / Halawa, M. (red.): *IMAGE 22: Interdisciplinary Perspectives on Visual Literacy*.
- Shifman, L. (2013), *Memes in Digital Culture*. Cambridge: MIT Press.
- Sulikowski, P. (2021), *Intertextualität, Intersemiotizität und Interkulturalität eines Textes und seiner Übersetzung im medialen Zeitalter*. Hamburg: Verlag Dr. Kovač.
- Thurlow, C., Mroczek, K. (2011), *Digital Discourse. Language in the New Media*. Oxford: Oxford University Press.
- van Dijk, T. (1980), *Textwissenschaft. Eine interdisziplinäre Einführung*. Tübingen: Max Niemeyer.

Paweł Dziel

pawel.dziel@usz.edu.pl
Uniwersytet Szczeciński

Pytania zakorzenione w biografii. Eseistyka Barbary Skargi

Questions rooted in biography. Barbara Skarga's essay writing

Streszczenie

W artykule została omówiona problematyka esejów filozoficznych Barbary Skargi. Analiza odwołuje się także do wspomnień obozowych Po wyzwoleniu... (1944–1955), wydanych w 1985 roku pod pseudonimem Wiktoria Kraśniewska, których dopełnienie stanowi wywiad rzeka „Innego końca świata nie będzie”. Z Barbarą Skargą rozmawiają Katarzyna Janowska i Piotr Mucharski (2007), wydany w 2019 roku tom ...jeżeli myślicie o mnie, to bez smutku... Korespondencja z lat 1946–1955, a także notatki z archiwum osobistego filozofki. W odniesieniu do tych autobiograficznych tekstów wskazano na związek doświadczenia zarówno z podjętymi w nich problemami filozoficznymi, jak i wyborem eseistycznej formy. Artykuł ma charakter interdyscyplinarny: uwzględnia perspektywę wyznaczoną przez literaturoznawcze narzędzia badawcze oraz analizę najistotniejszych dla autorki problemów metafizycznych i aksjologicznych.

Słowa kluczowe: Barbara Skarga, filozofia, esej, literatura łagrowa, doświadczenie, autobiografizm.

Summary

The article discusses the problems of Barbara Skarga's philosophical essays. The analysis also refers to her camp memoirs *Po wyzwoleniu... (1944–1955)*, published in 1985 under the pseudonym Wiktoria Kraśniewska, complemented by an interview „Innego końca świata nie będzie”. Z Barbarą Skargą rozmawiają Katarzyna Janowska i Piotr Mucharski (2007), the volume published in 2019 ...jeżeli myślicie o mnie, to bez smutku... Korespondencja z lat 1946–1955, as well as notes from the philosopher's personal archive. With reference to these autobiographical texts, the author of the article indicates the relationship between Skarga's experience and the philosophical problems she undertook as well as the choice of the essayistic form. The article is interdisciplinary: it takes into account the perspective set by literary research tools and the analysis of the most important metaphysical and axiological problems for Skarga.

Key words: Barbara Skarga, philosophy, essay, Gulag literature, experience, autobiographism.

Głównym celem artykułu jest omówienie problematyki esejów filozoficznych Barbary Skargi. Zadałem sobie pytania: W jakim zakresie esej koreluje z postawą filozoficzną autorki? Jak bardzo jej doświadczenia wpłynęły na sposób wypowiedzi?

Barbara Skarga na początku swojej kariery naukowej zajmowała się przede wszystkim pozytywizmem, a także różnymi, szczególnie dziewiętnastowiecznymi kierunkami filozofii francuskiej. Badania te stanowiły ważny punkt odniesienia dla późniejszych, ogólniejszych już rozważań nad przelomami w systemach filozoficznych. Doktoryzowała się na podstawie pracy *Narodziny pozytywizmu polskiego* (drukiem ukazała się w 1964 roku). We wstępie do wydanej po raz pierwszy w 1967 roku rozprawy habilitacyjnej *Ortodoksja i rewizja w pozytywizmie francuskim* autorka stwierdziła: „Historyk idei, który się zajmuje analizą nie samego wielkiego systemu, lecz jego kontynuacjami, stawia przed sobą zadanie szczególnie trudne. Musi się

poruszać ciągle niejako w dwóch płaszczyznach, dwie sprawy mając na uwadze: sam system oraz jego transformacje ujawniające się w dziełach kontynuatorów” (Skarga, 2016, s. 29).

W autobiograficznej notatce z prywatnego archiwum autorki można przeczytać:

Moje prace szły kilku torami. Przez wiele lat zajmowałam się studiami nad epoką pozytywistyczną w Polsce i we Francji. Owocem tych studiów jest kilka książek, szereg artykułów, wreszcie dwutomowa antologia „700 lat myśli polskiej. Filozofia i myśl społeczna w latach 1865–1895”, przygotowana wraz z Anną Hochfeldową (...). Jednocześnie prowadziłam studia nad filozofią francuską, głównie XIX w. i początku XX, wydając szereg artykułów, książki, a także dużą antologię tekstów. W tej chwili ukończyłam książkę o Bergsonie, która zostanie w lipcu 1981 r. przekazana do wydawnictwa PWN⁴³ (...). Interesuję się także zagadnieniami epistemologii, prowadzę badania nad przemianami formacji intelektualnych. Temu zagadnieniu została poświęcona moja książka pt. *Kłopoty intelektu*⁴⁴, także różne artykuły tematyczne. W ramach tych badań koncentruję się szczególnie nad problemem przemian pojęcia racjonalności. Stąd też musiałam podjąć studia nad różnymi prądami racjonalistycznymi i irracjonalistycznymi w XIX i XX wieku”. (Skarga, brak daty – a; pisownia oryginalna)

Skarga sukcesywnie odchodziła od historii idei ku zagadnieniom teoretycznym i metafizycznym, coraz częściej podejmując tematy dotyczące metafizyki. Ten proces należy połączyć ze stopniowym dystansowaniem się wobec dyskursu naukowego. W szkicu *Wypowiedź filozoficzna a wymogi racjonalizmu*, opublikowanym w przełomowym zarówno pod względem formy, jak i tematyki⁴⁵ tomie *Przeszłość i interpretacje. Z warsztatu historyka filozofii* (pierwsze wydanie ukazało się w 1987 roku) Skarga (2015) napisała: „Filozofowi chodzi (...) o to, aby dostroić swój język do tych strun, które u czytelnika wydają mu się najczulsze. Wybory owych form i użytego języka nie są na pewno dziełem przypadku lub tylko

---

⁴³ Chodzi o następujące publikacje: *Filozofia i myśl społeczna w latach 1865-1895*, cz. 1-2, Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1980; *Filozofia francuska XIX wieku*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1978; *Czas i trwanie. Studia o Bergsonie*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1982.

⁴⁴ *Kłopoty intelektu. Między Comte'em a Bergsonem*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1975.

⁴⁵ Barbara Skarga (2015) wyjaśnia w przedmowie, że podzieliła książkę na dwie części. Część pierwsza, zatytułowana *Podstawy interpretacji*, zawiera teksty o charakterze ogólniejszym, które są wynikiem refleksji nad własną pracą. To ta część tomu ma w dużej mierze charakter przełomowy. Autorka podejmuje w niej pytania o sens pojęcia „formacji intelektualnej”, o metody stosowane w historii filozofii, a także o rolę i znaczenie samej filozofii. Część ta z założenia nie tworzy też zwartej całości, co jest charakterystyczne dla wielu późniejszych tomów esejistycznych autorki. Natomiast część drugą, zatytułowaną *Interpretacje*, stanowią już teksty z zakresu historii filozofii, odwołujące się do różnych problemów filozofii francuskiej XIX i początku XX wieku (s. 42). Warto zaznaczyć, że sama filozofka jako przełomową wskazuje przede wszystkim książkę *Granice historyczności* (pierwsze wydanie w 1989 roku): „odeszłam od konkretnych badań tej lub innej epoki. Chodziło mi już tylko o myśl intelektualną jako taką, w jej historycznych przetworzeniach, o dialektykę trwałości i zmienności jej pytań. Takiego typu refleksja nie może się obejść bez metafizyki” (Skarga, 2017, s. 126).

mody. Zawsze bywa tak, że ktoś mówi do kogoś i z adresatem musi się liczyć” (2015, s. 171). Można uznać, że eseistyka umożliwiła Skardze nie tylko uniezależnienie się od formalnych ograniczeń związanych z paradygmatem akademickim, ale i dotarcie do określonego, zgodnego z wyobrażeniami autorki grona odbiorców. Takie ujęcie eseju współgra w znacznym stopniu z konkluzjami Theodora Adorna (1990):

Elastyczność prowadzonych myśli u eseisty zmusza go do większej intensywności niż przy myśleniu dyskursywnym, ponieważ esej nie postępuje jak ono w sposób ślepy i zautomatyzowany, ale w każdym momencie musi poddawać siebie refleksji. Ta refleksja oczywiście nie rozciąga się tylko na jego stosunek do oficjalnego myślenia, ale w równej mierze na stosunek do retoryki i komunikacji. Inaczej to, co wydaje się sobie nadnaukowe, będzie zaledwie przednaukowe. (s. 98)

Chciałbym w tym miejscu skrótowo przywołać istotne dla mnie teoretyczne ustalenia polskich badaczy związane z problematyką eseju jako gatunku literackiego oraz eseizacji jako zjawiska literackiego kształtującego język akademickiej filozofii.

Michał Paweł Markowski (1995) akcentuje związki między wypowiedzią filozoficzną, egzegetyczną oraz autoprezentacyjną. Kreśli trzy odmienne perspektywy: Dla filozofa esej stanowi narzędzie niezależnego myślenia, które broni się przed apriorycznymi metodami i jednoznacznymi rozstrzygnięciami. Natomiast krytyk jest skłonny traktować esej jako erudycyjny, wyszukany tekst, będący komentarzem, polemiką, odpowiedzią na inny tekst – odpowiedzią, która jednocześnie zaprasza do konstruowania kolejnej, konkurencyjnej wypowiedzi. Dla intymisty zaś esej to znakomita metoda poszukiwania własnej tożsamości, wyrażenia samego siebie, ekspresja dogodna, bo nieograniczona gatunkową konwencją. Markowski jest zdania, że ta modalna nietożsamość uniemożliwia sformułowanie spójnej, przekonującej poetyki gatunku. Badacz podkreśla jednak, że dyskursywna nierozstrzygalność stanowi tak naprawdę o istocie eseju (s. 114-115).

Analizując eseistykę Barbary Skargi, w większym stopniu chciałbym się jednak odwołać do ustaleń Andrzeja Zawadzkiego (2001). Badacz eksponuje bowiem silny związek eseju (w kształcie nowożytnym) z filozofią, traktując go jako ponadgatunkową wypowiedź filozoficzną (w przeciwieństwie do dialogu czy autobiografii, które także ukształtowały się na terenie filozofii), zwracając jednocześnie uwagę na pojemność terminu „eseistyka filozoficzna” oraz silny związek formy z literaturą (s. 6). Pod względem metodologicznym te ustalenia są o tyle dla mnie ważne, że wyraźnie osadzają badacza esejów filozoficznych w przestrzeni interdyscyplinarnej.

Obecnie badania nad esejem, a także nad historyczną świadomością tego gatunku dynamicznie się rozwijają. Esej – na co zwróciła uwagę Roma Sendyka (2006) – trudno jest opanować językiem poetyki czy retoryki. Analiza estetyczna najczęściej ustępuje miejsca analizie konceptualnej, gdzie istotną rolę odgrywają poglądy wyrażane w eseju. Badanie eseju skazane jest w dużym stopniu na korzystanie z metody fragmentarycznej i do pewnego stopnia eksperymentalnej (s. 9-13).

Grzegorz Grochowski (2018) akcentuje rosnący obecnie wpływ eseju na prozę naukową. Szczególnie dyscypliny humanistyczne charakteryzują się odchodzeniem od języka systemowego, deskryptywnego, w stronę narracji osobistych, które nie unikają estetyzacji wypowiedzi czy nawiązań do prywatności autora. Coraz częściej standardową terminologię naukową zastępuje oryginalne nazewnictwo, a także egzemplia i dygresje. Takie teksty akademickie można zatem potraktować jako pewną formę „opowiadania siebie”, kształtowania „dynamicznej tożsamości badacza” (s. 216-217).

Temperament eseistyczny Barbary Skargi wiąże się z próbami przekroczenia ograniczeń racjonalnego myślenia. Krystyna Świącicka (2015) uznała, że Skarga oscylowała pomiędzy dwoma sposobami myślenia. Z jednej strony bliski był jej dystans intelektualny, który wiąże się z postawą racjonalną, krytyczną i analityczną. Z drugiej zaś strony wykazywała silne i powracające pragnienie, aby wyjść poza ten schemat i sięgnąć do własnych przeżyć o charakterze egzystencjalnym. Skarga nie zamierzała rozstrzygać tej kwestii – podejmowała jednak wysiłek, by, wykorzystując narzędzia odwołujące się do racjonalnego myślenia, nieustannie przekraczać jego ograniczenia. I dlatego też wchodziła w dialog z tymi filozofami, którzy (w różnym zakresie) mierzyli się z ograniczeniami racjonalizmu (s. 110).

Podstawowym zagadnieniem w esejach Barbary Skargi jest metafizyka rozumiana przede wszystkim jako bycie, egzystencja człowieka. Jacek Migasiński i Magdalena Środa (2015) podkreślają, że jest to próba indywidualnego podejścia do najważniejszych pytań filozofii, uwzględniająca wszelkie przeprowadzone dotychczas krytyki metafizyki: od krytyki Kantowskiej, poprzez scjentystyczną, aż po postmodernistyczną. Skargę cechuje otwartość na różne typy refleksji filozoficznej, a metoda prowadzenia przez nią dyskusji zbliżona jest do metod fenomenologii i hermeneutyki. Wychodząc od koncepcji Heideggera, Lévinasa czy Derridy, autorka konfrontuje się z tezami takich myślicieli jak Platon, Arystoteles, Pseudo-Dionizy czy Leibniz (s. 10).

Damian Michałowski (2015) eksponuje obecną w esejach Skargi zdecydowaną niezgodę na filozofię śladu; na relatywizm i absolutyzację języka; na dekonstrukcję, która podważa zasadność podstawowych metafizycznych pojęć. Autorka sprzeciwia się koncepcji językowego *uniwersum*, podważającej istnienie przeżyć przeddyskursywnych. Skarga wbrew Derridzie uważa, że prawda stanowi ideę, o którą nieustannie warto pytać (s. 35-39).

Zainteresowanie metafizyką podszyte jest u Skargi sceptycyzmem. Przekracza wąski scjentyzm i otwiera się na bardziej osobisty wymiar refleksji filozoficznej. Esej Skargi cechuje zatem umiar i antydogmatyzm. Niekonkluzywny charakter jej rozważań antropologicznych oznacza, że wywody nie przynoszą ostatecznych wniosków. Jedno pytanie prowadzi do kolejnego, wątpliwość rodzi wątpliwości. Ustaleniom tym towarzyszy hermeneutyczne założenie o względnej ciągłości myśli intelektualnej, a także dialogiczny charakter uprawiania filozofii (Michałowski, 2015, s. 173-174; Michałowski, 2020, s. 99).

W tomie *Tożsamość i różnica. Eseje filozoficzne* Skarga pisała: „Książka moja jest (...) próbą dotknięcia problemu tożsamości, zaledwie dotknięcia, a nie jakimś wyczerpującym studium systematycznie ujętym. Nie ma ona akademickich ambicji przedstawienia całości problematyki. Dotyka jej zaledwie w jednym lub drugim punkcie, zarysowując zagadnienie i nie usiłując znaleźć dla niego jednoznacznego rozwiązania. To książka pytań, nie odpowiedzi i tez, ale właśnie pytania mają dla mnie najwyższy walor filozoficzny” (Skarga, 2009, s. 7). Autorkę bardziej więc niż teoretyczna wiedza pociągają pytania zakorzenione w egzystencji. W eseju *Co zwie się myśleniem* z tomu *Ślad i obecność* podkreśla: „Żywiołem myślenia jest pytanie, pytanie jest na początku” (Skarga, 2004, s. 133).

Chciałbym zatem zwrócić uwagę na szczególny związek doświadczenia Skargi zarówno z podjętymi przez nią problemami filozoficznymi, jak i wyborem eseistycznej formy. Odwołuję się w tym momencie do wspomnień obozowych *Po wyzwoleniu... (1944–1955)*, wydanych w 1985 roku pod pseudonimem Wiktoria Kraśniewska, których dopełnienie stanowi wywiad rzeka z roku 2007, „*Innego końca świata nie będzie*”. Z Barbarą Skargą rozmawiają Katarzyna Janowska i Piotr Mucharski, wydany w 2019 roku tom *...jeżeli myślicie o mnie, to bez smutku... Korespondencja z lat 1946–1955*, a także notatki autobiograficzne z archiwum osobistego filozofki.

Barbara Skarga urodziła się 25 października 1919 roku w Warszawie. W 1930 roku, po śmierci ojca przeniosła się wraz z matką do Wilna, gdzie ukończyła gimnazjum ogólnokształcące i zdała egzamin konkursowy na wydział elektryczny Politechniki

Warszawskiej. Studia techniczne jednak jej nie satysfakcjonowały, więc po ukończeniu trzech semestrów przeniosła się na wydział humanistyczny Uniwersytetu im. Stefana Batorego w Wilnie, wybierając jako specjalizację filozofię, a jako przedmiot poboczny – matematykę⁴⁶. Gdy w 1940 roku uczelnia została zamknięta, Skarga kontynuowała studia w konspiracji, zdając do 1944 roku wszystkie ustawowo przewidziane egzaminy. Jednocześnie brała przez okres okupacji udział w tajnym szkolnictwie średnim, ucząc łaciny i matematyki (Skarga, 1987, s. 333).

Ważnym okresem w biografii Barbary Skargi była praca w strukturach Armii Krajowej. Pełniła różne funkcje – od łączniczki do kierownika łączności terenowej okręgu wileńskiego (Skarga, 1987, s. 333). 8 września 1944 roku została aresztowana przez NKWD za działalność konspiracyjną. Po trzynastu miesiącach więzienia skazano ją na dziesięć lat obozów i wieczną zsyłkę. Przebywała w Prawieniszkach⁴⁷ koło Kowna, a od lata 1946 roku w obozach Uchty. W 1948 roku przewieziono ją do Bałchasza, gdzie doczekała końca wyroku. Następnie została zesłana do kołchozu w okolicach Pietropawłowska. Do Polski wróciła w grudniu 1955 roku (Skarga, 2008, s. 301).

Maciej Michalski (2010) postawił tezę, że po publikacji wspomnień obozowych *Po wyzwoleniu... (1944–1955)* nastąpiło dyskursywne przemieszczenie reprezentacji traumatycznych przeżyć Barbary Skargi na pozostałe obszary jej pisarstwa. Zdaniem badacza zmiana ta polega przede wszystkim na podejmowaniu przez autorkę w formie eseistycznej problemów łączących się z łagrowym doświadczeniem, a zatem i manifestowaniu się w esejach wątków autobiograficznych (s. 100-101). Nawiązując do tej koncepcji, można ocenić, że konwencjonalna forma autobiograficzna, jaką są wspomnienia obozowe, nie pozwoliła autorce *Śladu i obecności* oddać tragizmu łagrowego doświadczenia. Dopiero forma eseistyczna umożliwiła nadanie tym traumatycznym przeżyciom ogólnoludzkiego i filozoficznego wymiaru.

---

⁴⁶ W autobiograficznej notatce Skarga dopowiada: „Maturę zdałam mając lat siedemnaście i wówczas dopiero stanęłam przed poważnym wyborem. Uczyłam się bardzo dobrze i moje piątki z matematyki i fizyki skłoniły, że zaczęłam szukać szczęścia na Politechnice warszawskiej. Ale to nie było to (...). Dlaczego filozofia? zapewne dlatego, że jest to dyscyplina najbardziej ogólna, bardzo trudna, bardzo abstrakcyjna. Tak już jest, że zawsze namiętnie lubiłam łamigłówki (...). Idziesz pod górę w Beskidach czy Tatrach, zmęczony, zgrzany, lecz wciąż myślisz co jest tam na szczycie, jaki się z niego rozpościera widok. [Na marginesie odręczny dopisek]: widoki, a taki widok daje filozofia” (Skarga, brak daty – b; pisownia oryginalna).

⁴⁷ We wspomnieniach *Po wyzwoleniu... (1944–1955)* Barbara Skarga używa formy „Prawianiszki”, natomiast w wywiadzie rzece „*Innego końca świata nie będzie*” i tomie *...jeżeli myślicie o mnie, to bez smutku...* pojawia się już nazwa „Prawieniszki” (lit. Pravieniškės, ros. Правенишке).

Pomiędzy esejem i autobiografią, czy też między eseizacją i autobiograficznością wskazać można wiele istotnych zależności. Marta Wyka (2006), omawiając pisarstwo Jerzego Stempowskiego, zwróciła uwagę, że życiorys kształtuje nie tylko tematykę eseistki, ale również i jej język oraz tok narracji (s. 412). W tym kontekście na szczególną uwagę zasługuje oryginalny sposób posługiwania się przez Skargę figurą niedopowiedzenia i przemilczenia, ukazujący ograniczenia języka (Sariusz-Skapska, 2002, s. 132-133; Michalski, 2010, s. 93-100).

Anna Pekaniec (2020) przekonuje, że każda wypowiedź eseistyczna zakłada przyjęcie postawy autobiograficznej, która wpływa z kolei na zestaw poruszanych w utworze zagadnień (s. 370-373). Forma taka umożliwia Skardze zmaganie się z własnymi doświadczeniami łągowymi, co wiąże się z koncepcjami podmiotu jako świadka (Nycz, 2018, s. 13-16). W eseju *O doświadczeniu z Kwintetu metafizycznego* Barbara Skarga pisze: „słowo doświadczenie zawiera w sobie świadectwo. Doświadczenie zatem ma o czymś świadczyć, a ten, kto doświadcza, jest po prostu świadkiem” (Skarga, 2005, s. 120). I dodaje: „Jednakże, aby dać świadectwo obecności, nie wystarczy być przy, trzeba jeszcze tę obecność uświadomić sobie, a to znaczy jakoś ją zrozumieć, inaczej mówiąc, nadać jej sens, choćby był to sens ułomny, częściowy, powierzchowny, zgoła fałszywy. I ten jeden prosty fakt prowadzi natychmiast do całego gąszczy problemów epistemologicznych, a także hermeneutycznych. Okazuje się bowiem, że świadectwo jest interpretacją, zapisem takiego lub innego rozumienia, być może całkowicie subiektywnego” (Skarga, 2005, s. 121).

W książce *Po wyzwoleniu... (1944–1955)* Skarga sygnalizowała potrzebę poświadczenia zbrodni: „Nie mogę i nie chcę opisywać tylko śmierci. Było jej zbyt wiele. Mam jednak wobec tych ludzi, którzy tam przy mnie odchodzili, *dosroczo oswobodionnyje*, obowiązek pamięci, bo ja przecież żyję, a ich nie ma już dawno, a byli tak samo młodzi i tak samo, jak inni i jak ja, chcieli żyć. Im się nie udało. Los wypchnął ich gdzieś do takiego zaułka, z którego nie ma wyjścia” (Skarga, 2008, s. 48). Należy jednak pamiętać, że autorka spisała swoje wspomnienia po ponad dwudziestu latach od pobytu w obozach i zesłaniu do kołchozu. We wstępie wyraźnie podkreśla wpływ dystansu czasowego na proces relacjonowania/interpretowania opisywanych zdarzeń: „przeszłość się zaciera, zostają z niej jakieś strzępy, czasem zgoła nieciekawe, a nawet jeżeli są warte utrwalenia, oddalenie nałożyło już na nie swój cień. Piszący czuje, że patrzy wstecz zupełnie z innej perspektywy i nie jest w stanie oddać autentycznego obrazu swych przeżyć!” (Skarga, 2008, s. 5). I dopowiada: „już nie jestem aktorem, ale widzem” (Skarga, 2008, s. 6). Mimo tych ograniczeń nadanie sensu łągowej obecności okazuje się dla Skargi

fundamentalne: „A jednak są rzeczy, które nie tylko są godne utrwalenia. Należałoby o nich krzyczeć tak głośno, żeby ten krzyk słyszeli wszyscy. Ciągle bowiem są aktualne i ciągle ciąży na naszym życiu jak kamień” (Skarga, 2008, s. 5).

Reprezentatywny dla powyższych uwag może być tak często podejmowany w eseistyce Barbary Skargi problem zła. Filozofka w wielu pracach odwołuje się do myśli Heideggera czy Lévinasa o złu, ale robi to krytycznie, można powiedzieć – z dystansu. Podąża tropami ważnych dla niej filozofów, ale za każdym razem zatrzymuje się przed momentem sformułowania jednoznacznej, domkniętej tezy (Środa, 2015, s. 133-134). Esej *Pytać o zło* z tomu *O filozofię bać się nie musimy* kończy stwierdzenie:

Czym więc jest zło? Na to pytanie nie dają nam odpowiedzi ani jego opisy, ani język, ani sztuka, ani teorie demonologiczne. Filozoficzne próby jego uchwycenia także prowadzą na bezdroża lub wydają się niepełne, zaledwie chwytają to, czym być nie może. (...) pytanie o zło ma nie tylko intelektualny, filozoficzny charakter; ono samo przede wszystkim ma wymiar moralny, gdyż jest wyrazem sprzeciwu wobec zła i pragnienia zwycięskiej z nim walki. Dlatego zadawane jest od wieków i myślę, że powinno być zadawane mimo braku satysfakcjonującej odpowiedzi. (Skarga, 2017, s. 237)

Powyższy fragment ukazuje, w jak dużym stopniu uprawiana przez Barbarę Skargę metafizyka wiąże się z zagadnieniami etycznymi. W *Wykładzie o człowieku* ze zbioru *Człowiek to nie jest piękne zwierzę* filozofka podkreśla, że człowiek jest istotą pełną sprzeczności: ze wszystkich stron grozi mu zło, bo sam tak naprawdę jest jego źródłem. Jednak w tym stwierdzeniu dostrzega Skarga – odwołując się do Lévinasa – wezwanie do przewyciężenia zła: „to wezwanie widać w oczach pokrzywdzonych i ciepiących, w oczach innego nieznanego człowieka i (...) przed tym wezwaniem trudno uciec. Choć bestia ludzka uciec potrafi” (Skarga, 2007, s. 39).

Analiza tekstów autobiograficznych Skargi poszerza perspektywę, ukazuje dodatkowe związki eseistyki z doświadczeniem autorki. W wywiadzie rzece „*Innego końca świata nie będzie*”. Z Barbarą Skargą rozmawiają Katarzyna Janowska i Piotr Mucharski autorka wyznaje: „Z okrucieństwem zetknęłam się już jako nastoletnia dziewczyna, kiedy zobaczyłam na wsi chłopaka, który chciał kotu wykluć oczy. Wtedy przekonałam się, że coś jest niedobrego w człowieku. Bardzo prędko straciłam złudzenia co do jego szlachetności. Jak byłam młoda, to oczywiście nie przypuszczałam, że potrafi być tak podły. Podczas wojny napatrzyłam się dość na podobne wypadki” (Skarga, 2007, s. 188). Skarga zapytana o to, czego nauczyły ją lata spędzone w obozach i na zesłaniu, odpowiedziała: „Przede wszystkim szczególnego stosunku

do ludzi, rozumiejącego i współczującego – nie potępiającego. (...) Ludzie są tak różni, mają tak różne losy... Trzeba odnosić się do człowieka jak do odrębnego indywiduum, o własnej niepowtarzalnej historii (Skarga, 2007, s. 204).

Na zakończenie chciałbym jeszcze powrócić do wyrażonej przez Skargę w eseju *O doświadczeniu* potrzebie „zrozumienia obecności”. W liście wysłanym w styczniu 1946 roku do Polski z obozu w Prawieniszkach autorka przekonuje rodzinę: „mój nastrój chwilowy i minie. I Was nie powinien smucić, a raczej cieszyć, że żyją jeszcze we mnie uczucia, że czuję piękno i czar poezji, że potrafię jeszcze myśleć i marzyć, że nie jestem jeszcze automatem zupełnym, którym się tu powoli stajemy. (...) A moja natura intelektualisty ma tu [nieczytelne słowo] takich obserwacji i pracuje, że nie żałuję ani przez chwilę, że się tak stało. Jest tak, jak musiało być” (Skarga, 2019, s. 31; pisownia oryginalna). Tę postawę intelektualistki, która stara się za wszelką cenę zachować w obozie indywidualność, łączę z postawą eseistki, która konfrontuje się z łagrowymi wspomnieniami.

Po powrocie z zesłania Barbara Skarga zamieszkała w Warszawie. W swoim życiorysie tak wspomina ten okres:

Otrzymałam zezwolenie na ukończenie studiów filozoficznych na Uniwersytecie Warszawskim i w r. 1957 uzyskałam zaocznie stopień magistra. Od wiosny 1956 r. podjęłam pracę /początkowo w formie prac zleconych, od lutego 1957 r. na etacie/ w Zakładzie Bibliografii i Dokumentacji Filozofii Polskiej Instytutu Filozofii i Socjologii PAN. (Skarga, 1981, pisownia oryginalna)

Zapytana w wywiadzie, czy miała wątpliwości związane z powrotem do filozofii tuż po doświadczeniach obozowych, odparła:

Chciałam do niej wrócić, tylko nie miałam pewności, czy będę mogła. Nie w sensie administracyjnym, tylko intelektualnym. Byłam przecież przez tyle lat odseparowana od życia intelektualnego (...) Wiecie, jak działa głód na człowieka? Traci się pamięć, bo mózg nie jest dostatecznie odżywiony. Zapomniałam łaciny, niemieckiego, greki i już tego nigdy nie odnowiłam. Odnowiłam tylko język francuski. (...) Chciałam sprawdzić, czy mi się uda. Musiałam się nauczyć pisać po polsku i używać naszego języka, bo ciągle wylaźił ze mnie rosyjski. Przez pierwsze lata po powrocie w 1955 roku do Polski byłam przede wszystkim początkującym naukowcem, to, co się działo wokół, mało mnie dotyczyło. Nie poruszało mnie, było obce. (Skarga, 2007, s. 5-7)

Barbara Skarga w swoich tekstach autobiograficznych często podkreślała, jak bardzo była zdeterminowana, by zachować w dramatycznych warunkach dobrą kondycję intelektualną. Tak przykładowo autorka wspomina okres więzienia po aresztowaniu w 1944 roku przez NKWD:

„Ponieważ brak mi było słowa drukowanego, czytałam bez końca regulamin więzienny. (...) Regulamin był interesujący... gdyż był po rosyjsku, więc uczyłam się cyrylicy. Przerzucano mnie do różnych cel, najdłużej przebywałam w dużej, gdzieśmy sobie organizowały wykłady, opowiadania” (Skarga, 2007, s. 184). Osadzona w obozie w Prawieniszkach pisała w marcu 1946 roku do rodziny o dostępie do nielicznych książek: „Czytam już po rosyjsku na tyle swobodnie, że Puszkina czuję i rozumiem”. W tym samym liście prosi o informacje: „Mamuśku, napiszcie mi, co z moimi książkami i notatkami naukowymi” (Skarga, 2019, s. 36).

Filozofia Barbary Skargi wyrasta z doświadczenia. Bliska jest emocji, problemów, sprzeczności; zarówno wielkich, zapisanych w historii filozofii aporii, jak i zwykłych, codziennych dylematów. I to właśnie eseistyczna forma umożliwiła autorce *Tożsamości i różnicy* zbliżyć się do tego, co tak trudno okiełznać naukową metodologią.

Bibliografia

- Adorno, T. (1990). Esej jako forma. W: T. Adorno, *Sztuka i sztuki. Wybór esejów* (K. Krzemień-Ojak, Tłum.). Warszawa: PIW.
- Grochowski, G. (2018). Pamięć gatunków: Ponowoczesne dylematy atrybucji gatunkowej. Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN; Stowarzyszenie Pro Cultura Litteraria.
- Markowski, M. P. (1995). Czy możliwa jest poetyka eseju? W: W. Bolecki, & W. Tomasik (red.), *Poetyka bez granic* (s. 109-119). Warszawa: Instytut Badań Literackich.
- Michalski, M. (2010). Filozof jako pisarz: Kołakowski, Skarga, Tischner. Gdańsk: słowo/obraz terytoria.
- Michałowski, D. (2015). Człowiek i metafizyka: Wprowadzenie do późnej filozofii Barbary Skargi. Poznań: AR Prodruk.
- Michałowski, D. (2020). Niekonkluzywny charakter rozważań antropologicznych w filozofii Barbary Skargi. W: M. Falkowski (red.), *Między historią idei a metafizyką: 1919/2009/2019: Księga pamiątkowa z okazji setnej rocznicy urodzin i dziesiątej rocznicy śmierci Barbary Skargi* (s. 98-113). Warszawa: Fundacja na Rzecz Myślenia im. Barbary Skargi.
- Migasiński, J., & Środa, M. (2015). Słowo wstępne. W: J. Migasiński, & M. Środa (red.), *Myśl Barbary Skargi: Droga osobna* (s. 7-13). Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii PAN.
- Nycz, R. (2018). *My, świadkowie*. *Teksty Drugie*, 3, 2018, 7-17.
- Pekaniec, A. (2020). *Autobiografki: Szkice o literaturze dokumentu osobistego kobiet*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Sariusz-Skąpska, I. (2002). *Polscy świadkowie GUŁagu: Literatura łagrowa 1939-1989*. Kraków: Universitas.
- Sendyka, R. (2006). *Nowoczesny esej: Studium historycznej świadomości gatunku*. Kraków: Universitas.
- Skarga, B. (brak daty - a). Informacja o działalności naukowej [Maszynopis]. Archiwum osobiste prof. Barbary Skargi (Skar. 15.4, teczka nr 15), Połączone Biblioteki Wydziału Filozofii i Socjologii UW, Instytutu Filozofii i Socjologii PAN i Polskiego Towarzystwa Filozoficznego, Warszawa.
- Skarga, B. (brak daty - b). [Moim pierwszym marzeniem było...] [Maszynopis]. Archiwum osobiste prof. Barbary Skargi (Skar. 70.7, teczka nr 74), Połączone Biblioteki Wydziału Filozofii i Socjologii UW, Instytutu Filozofii i Socjologii PAN i Polskiego Towarzystwa Filozoficznego, Warszawa.

- Skarga, B. (1981). *Życiorys [Maszynopis]*. Archiwum osobiste prof. Barbary Skargi (Skar. 15.1, teczka nr 15), Połączone Biblioteki Wydziału Filozofii i Socjologii UW, Instytutu Filozofii i Socjologii PAN i Polskiego Towarzystwa Filozoficznego, Warszawa.
- Skarga, B. (1987). Autobiogram [oraz] Bibliografia. *Ruch Filozoficzny*, 44(3-4), 333-336.
- Skarga, B. (2004). *Ślad i obecność*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Skarga, B. (2005). *Kwintet metafizyczny*. Kraków: Universitas.
- Skarga, B. (2007). *Człowiek to nie jest piękne zwierzę*. Kraków: Znak.
- Skarga B. (2007). „Innego końca świata nie będzie”: Z Barbarą Skargą rozmawiają Katarzyna Janowska i Piotr Mucharski. Kraków: Znak.
- Skarga, B. (2008) *Po wyzwoleniu... (1944-1956)*. Kraków: Znak.
- Skarga, B. (2009). *Tożsamość i różnica: Eseje filozoficzne*. Kraków: Znak.
- Skarga, B. (2015) *Przeszołość i interpretacje: Z warsztatu historyka filozofii* (B. Działoszyński, Przedm.) M. Pańków (red. nauk.). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN; Fundacja na Rzecz Myślenia im. Barbary Skargi.
- Skarga, B. (2016). *Ortodoksja i rewizja w pozytywizmie francuskim* (A. Kołakowski, Przedm.) M. Pańków (red. nauk.). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN; Fundacja na Rzecz Myślenia im. Barbary Skargi.
- Skarga, B. (2017). *O filozofię bać się nie musimy: Szkice z różnych lat* (L. Kołakowski, Przedm. do 1 wyd., & J. Marczyńska, Przedm. do 2 wyd.). M. Pańków (red. nauk.). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN; Fundacja na Rzecz Myślenia im. Barbary Skargi.
- Skarga, B. (2019) *...jeżeli myślicie o mnie, to bez smutku...* Korespondencja z lat 1946–1955. (K. Skarżanka, Wstęp; A. Pomorski, Przedm.; A. Marczyński, Przekł. z języka rosyjskiego). B. Działoszyński (red. nauk.). Warszawa: Fundacja na Rzecz Myślenia im. Barbary Skargi; Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Środa, M. (2015). „Panuje ta bestia nad nami”: O kręgach zła w filozofii Barbary Skargi. W: J. Migasiński, & M. Środa (red.), *Myśl Barbary Skargi: Droga osobna* (s. 133-169). Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii PAN.
- Święcicka, K. (2015). *Bergson i Pani Profesor (albo o śmierci i nieśmiertelności)*. W: J. Migasiński, & M. Środa (red.), *Myśl Barbary Skargi: Droga osobna* (s. 101-110). Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii PAN.
- Wyka, M. (2006). *Esej jako autobiografia*. W: M. Wyka, *Niecierpliwość krytyki: Recenzje i szkice z lat 1961-2005*. Kraków: Universitas.
- Zawadzki, A. (2001). *Nowoczesna eseistyka filozoficzna w piśmiennictwie polskim pierwszej połowy XX wieku*. Kraków: Universitas.

Maria Janusz
Uniwersytet Szczeciński
Instytut Językoznawstwa
maria.janusz@usz.edu.pl

Językowy obraz świata zawarty w eponimach sfery polityczno-administracyjnej (na przykładzie języków polskiego i francuskiego)

The linguistic image of the world contained in eponyms of the political-administrative sphere (on the example of the Polish and French languages)

Streszczenie

Proponowany artykuł poświęcony jest analizie eponimów sfery polityczno-administracyjnej w języku polskim i francuskim. Celem autora, z jednej strony, jest nakreślenie językowego obrazu świata uchwyconego w eponimach, z drugiej strony, ukazanie próby wyłonienia podobieństw społeczno-kulturowych i językowych w kwestii percepcji, nazywania i wartościowania rzeczywistości w dwóch różnych kulturach. Poprzez analizę semantyczno-etymologiczną przedstawiona jest specyfika tworzenia eponimów, a analiza porównawcza pozwala na ukazanie realizacji tego procesu w dwóch różnych językach. Autor skupia więc swoją uwagę na mechanizmie budowania znaczenia w procesie przejścia z nazwy własnej do nazwy pospolitej, podkreślając wagę konotacji oraz wartościowania w tworzeniu językowego obrazu świata.

Słowa kluczowe: językowy obraz świata; relatywizm językowy, eponimy; konotacja; percepcja; wartościowanie.

Summary

The proposed paper presents the analysis of eponyms of the political and administrative sphere in Polish and French language. The author's goal is to present a linguistic image of the world captured in eponyms, and to show an attempt to identify socio-cultural and linguistic similarities in terms of perception, naming and evaluating reality in two different cultures. Through the semantic and etymological analysis, the specificity of creating eponyms is presented, and the comparative analysis allows to show the implementation of this process in two different languages. Therefore, the author focuses his attention on the mechanism of building meaning in the process of passing from a proper name to a common name, emphasizing the importance of connotation and evaluation in creating a linguistic image of the world.

Key words: linguistic picture of the world; linguistic relativity; eponyms; connotation; perception; evaluation.

Wstęp

Historyczne wyprawy, pierwsze odkrycia archeologiczne, czy tak ważne dla językoznawstwa odkrycie sanskrytu, to wydarzenia, które niewątpliwie rozbudziły wyobraźnię i ciekawość, popchnęły naukowców do badań nad tym, co różni społeczeństwa rozsiane w wielu stronach świata, ale również nad tym, co stanowi elementy wspólne. W dziedzinie językoznawstwa, wspomniane odkrycie sanskrytu doprowadziło do przeprowadzenia szeregu badań, między innymi przez F. Boppa, A. Schleichera czy J. Grimma. Badania te pozwoliły na stwierdzenie analogii leksykalnych, fonetycznych i składniowych w językach indoeuropejskich⁴⁸.

---

⁴⁸ Wynikiem tych badań są liczne prace porównujące języki: łacinę, grekę, sanskryt, języki perskie i germańskie. Jacob Grimm zaś sformułował prawo przesuwki spółgłoskowej, które wskazuje na korelację spółgłosek indoeuropejskich ze spółgłoskami języków germańskich (zob. Paveau, Sarfati 2003).

Współcześnie, w ramach perspektywy porównawczej, naukowcy zastanawiają się również czy zjawiska będące natury kognitywnej, takie jak myślenie, sposób pojmowania rzeczywistości, a w szczególności jej wartościowanie, odbywają się analogicznie, czy są one zróżnicowane. To pytanie wydaje się niezwykle aktualne w dobie globalizacji, łatwego dostępu do informacji oraz świadomości, w jaki sposób postrzegany jest świat. Owa percepcja realizuje się poprzez uchwycenie stereotypów, zjawisk społecznych, językowo-kulturowych i między innymi poprzez eponimy. Eponimy jako etymologiczna skarbnica wiedzy o historii, kulturze społeczeństw, odzwierciedlają rzeczywistość, a zatem tworzą językowy obraz świata. Jednakże proces przejścia z nazwy własnej do nazwy pospolitej, realizujący się poprzez wartościowanie pozwala przypuścić, że niezależnie od różnic kulturowych i warunków językowych, świat interpretowany może być podobnie. Zatem celem analizy jest próba wyłonienia wspólnego mianownika na polu percepcji, interpretacji i nazywania rzeczywistości w dwóch różnych kulturach: polskiej i francuskiej. Przedmiotem badania są eponimy ze sfery polityczno-administracyjnej w języku polskim i francuskim, co stanowi *novum* na polu badawczym językoznawstwa, albowiem prace opisujące językowy obraz świata zawarty w eponimach nie są liczne. Zanim jednak przedstawione zostaną konkretne przykłady, niezbędnym jest sprecyzowanie niektórych zagadnień teoretycznych, kluczowych dla niniejszego studium.

1. Językowy obraz świata i relatywizm językowy

Za twórców pojęcia językowego obrazu świata uważa się przedstawicieli niemieckiego językoznawstwa z przełomu XVIII i XIX wieku: J. G. Herdera i W. von Humboldta, którzy język określali jako narzędzie kreowania rzeczywistości. Dla Herdera język to rezerwar, skarbiec myśli narodów. Twierdził, że to "*język wyznacza granicę i zarys całego ludzkiego poznania*" (Herder za: Schaff 1964). Humboldt podkreślał korelację różnorodności języków z różnorodnością percepcji rzeczywistości, a języki określał jako "*rozmaite sposoby widzenia świata*" (Humboldt za: Żuk 2010).

Idąc dalej, w myśl Herdera i Humbolta, M. Halliday (2002) stwierdził, że między językiem i rzeczywistością istnieje wzajemna interakcja: język będąc tworem rzeczywistości, może ją też tworzyć.

Na polu francuskiego językoznawstwa prace poświęcone językowemu obrazowi świata nie są liczne, a samo pojęcie nie cieszy się większym zainteresowaniem badaczy. Warto jednak w tej analizie przytoczyć postulat F. De Saussure'a (1978, ss. 97-103), który z pewnością jest wartościowy dla opracowań pojęcia językowego obrazu świata, aczkolwiek należy zaznaczyć, że językoznawca nie używał tego terminu w swoich badaniach. De Saussure wyróżniał element

znaczący (signifiant) i znaczoney (signifié), co z kolei odnosi się do takich pojęć jak denotacja i konotacja. Element znaczący jest tożsamy denotacji, czyli fizycznej reprezentacji, jest to "zbiór wszystkich desygnatów danej nazwy" (Słownik PWN). Natomiast element znaczoney wiąże się z konotacją, czyli z "dodatkowymi niedefinitywnymi treściami kojarzonymi z wyrazem przez użytkowników danego języka"(Słownik PWN). Inny francuski językoznawca, R. Barthes (1985), podkreślał rolę elementów znaczącego i znaczonego w postrzeganiu, interpretowaniu i tworzeniu rzeczywistości.

Natomiast w polskim językoznawstwie pojęcie językowego obrazu świata jest rozbudowane i szeroko interpretowane. Jeden z najbardziej uznawanych badaczy, Bartmiński (1999, ss.104-105) podkreśla, że świat jest interpretowany a słowa „portretują mentalnie” rzeczywistość. Uważa, że obraz świata kształtowany jest przez język. Dla R. Grzegorzycykowej (1999, s. 41), językowy obraz świata to „*struktura pojęciowa utrwalona (zakrzepła) w systemie danego języka, a więc w jego właściwościach gramatycznych i leksykalnych (...) realizująca się, jak wszystko w języku, za pomocą tekstów (wypowiedzi)*”. Wskazuje również na istnienie indywidualnej percepcji, jako narzędzia interpretowania obiektywnej rzeczywistości. Dla naszej analizy najbardziej adekwatną i uzasadnioną wydaje się definicja Tokarskiego (2001, s. 366), która zakłada, że językowy obraz świata to „*zbiór prawidłowości zawartych w kategoryalnych związkach gramatycznych [...] oraz w semantycznych strukturach leksyki, pokazujących swoiste dla danego języka sposoby widzenia poszczególnych składników świata*”. Ujęte w ten sposób pojęcie językowego obrazu świata wiąże się ściśle z hipotezą relatywizmu językowego, utworzoną przez amerykańskich etnolingwistów Sapira i Whorfa (1978 i 1982), która to także określała język jako narzędzie kreowania rzeczywistości i myślenia. Badania naukowców pozwoliły wyodrębnić między innymi silne zróżnicowanie w nazewnictwie przedmiotów i pojęć, wskazując tym samym na zróżnicowanie w percepcji. Jednakże prace D. Everetta (2018, ss. 344-347) nad językiem plemienia Piraha, wykazują, że teoria relatywizmu językowego nie zawsze się potwierdza⁴⁹. Językoznawca podkreślał, że niezależnie od różnic językowych i kulturowych istnieje wspólna percepcja.

Wstępne obserwacje pozwalają na założenie, że eponimy należące do sfery administracyjno-politycznej również wskazują na podobieństwa w percepcji, odzwierciedlaniu

---

⁴⁹ Analizując słowa określające kolory, odkrył, że plemię używa jedynie czterech nazw (czarny, biały, niebieski/zielony i czerwony/żółty) i że są to wyrazy złożone, opisujące np. czerwony to "jest jak krew". Mylnym okazało się przeświadczenie, że plemię Piraha, nie mając słów określających inne, niż wymienione kolory, nie są w stanie ich odróżnić czy nawet nazwać. Przy próbie pokazywania innych kolorów, jak np. szary, mieszkańcy plemienia, wyraźnie byli w stanie je odróżnić i nazwać, choć nazwy te różniły się "Jeden opisze kolor szary tym samym słowem co biały; drugi powie, że jest on jak nic" (zob. Everett 2018).

i wartościowaniu rzeczywistości w różnych kulturach.

2. Eponimy jako specyficzna jednostka leksykalna

Definicja eponimów, inaczej wyrazów odimiennych, wydaje się dość problematyczna i niejednolita. Eponim traktowany jako jednostka leksykalna jest wynikiem procesu metonimii, ponieważ zastępuje pojęcie wyjściowe znaczeniem pochodnym, z którym jest ono związane logicznie (Konowska 2008, ss. 184-185). Eponim jest zatem szczególnym rodzajem metonimii i tych dwóch pojęć nie należy traktować tożsamo. Eponim jest jednokierunkowy, czyli możliwe jest jedynie przejście z nazwy własnej do nazwy pospolitej. Natomiast sama metonimia może się realizować trzykierunkowo. Po pierwsze możliwe jest zastąpienie znaczenia wyjściowego nazwy własnej, innym przechodząc w ten sposób do nazwy pospolitej. Po drugie znaczenie wyjściowe z nazwy własnej może odnosić się do innej nazwy własnej, po trzecie (najrzadszy przypadek) niewykluczone jest przeniesienie znaczenia wyjściowego nazwy pospolitej do nazwy własnej.

Pojawia się jednak pytanie: jakie wyrazy mogą być traktowane jako eponimy? Aby spróbować określić granice tej kategorii leksykalnej, wydaje się słusznym posłużyć się postulatem J. Marcinkiewicz (2010) o stopniowości eponimów⁵⁰. Do eponimów zaliczamy więc: eponimy pierwszego, drugiego i trzeciego stopnia. Eponimy pierwszego stopnia to eponimy właściwe, które zachowują pierwotną formę nazwy własnej, nie ulegają więc zmianom słowotwórczym. Charakteryzują się zerwaniem związku świadomościowo-pamięciowego między pojęciem wyjściowym a pojęciem pochodnym. To powoduje, że przeciętny rozmówca nie zdaje sobie sprawy z pochodzenia wyrazu (np. *prysznic*, *beszamel*). Eponimy drugiego stopnia to derywaty stworzone od nazwy własnej (np. *bareizm*, *kuroniówka*). Eponimy trzeciego stopnia to wyrazy złożone, zawierające nazwę własną (np.: *choroba Alzheimera*). Należy zaznaczyć, że w przeciwieństwie do eponimów I stopnia, eponimy II i III stopnia ulegają zmianom słowotwórczym, zachowując jednak związek świadomościowo-pamięciowy między pojęciem wyjściowym a pochodnym. W niniejszej analizie eponim traktowany jest w szerokim tego słowa znaczeniu, wykluczone są jednak eponimy III stopnia, gdyż według wstępnych obserwacji nie są one typowe dla domeny administracyjno-politycznej.

---

⁵⁰ W tej analizie oryginalny postulat J. Marcinkiewicz o stopniowości, został nieco zmodyfikowany i poszerzony o trzeci stopień.

3. Metodologia

Zgodnie z postawionym celem, podejmowane są następujące kroki:

- analiza semantyczna ukazująca zmiany znaczeniowe zachodzące w procesie przejścia z nazwy własnej do nazwy pospolitej,
- analiza porównawcza ujawniająca specyfikę tworzenia eponimów w dwóch różnych językach: francuskim i polskim,
- analiza etymologiczna, która pozwala na zrozumienie zmian realizujących się w procesie tworzenia wyrazu odmiennego.

4. Analiza wybranych przykładów

Przedstawienie wybranych przykładów polskich i francuskich eponimów obrazuje mechanizm przejścia z nazwy własnej do nazwy pospolitej, co pozwala na uchwycenie sposobu tworzenia znaczenia pochodnego, różniącego się od znaczenia wyjściowego. W znaczeniu wyjściowym, w ślad badań Tokarskiego (1999), wyróżniamy element zerowy, który wiąże się z denotacją i element właściwy, który wiąże się z konotacją. Oprócz tego należy podkreślić, że konotacja zawiera treści określające cechy, dlatego odgrywa ważniejszą rolę w budowaniu znaczenia pochodnego⁵¹, co ukazują francuski eponim *poubelle*. Wyraz ten we współczesnym języku francuskim to "pojemnik wyposażony w pokrywę i uchwyt (...) przeznaczony na odpady domowe (...)”⁵². Pochodzenie słowa przypisuje się od prefekta Paryża E. Poubelle, który to w XIX wieku wydał rozporządzenie zobowiązujące mieszkańców stolicy Francji, do wyrzucania odpadów do odpowiednich pojemników. Schemat przedstawia proces następująco:

Znaczenie wyjściowe:

- a) element zerowy: nazwisko *Poubelle* = desygnat będący komponentem denotacji,
- b) element właściwy: kontrowersyjne rozporządzenie dotyczące obowiązkowego korzystania z pojemników na śmieci = konotacja → Znaczenie pochodne *poubelle*: pojemnik na śmieci.

Przejście ze znaczenia wyjściowego do znaczenia pochodnego odbywa się poprzez wartościowanie deprecjonujące, co jest ciekawym zjawiskiem, ponieważ przeważnie eponimy

---

⁵¹ Tokarski dokonuje podziału znaczenia na komponent desygnacyjny i konotacyjny. O ile komponent desygnacyjny, zawarty jest w każdym wyrazie, gdyż jest to "przedmiot, osoba lub zjawisko, do których odnosi się dana nazwa", o tyle komponent konotacyjny "tworzy fakultatywną, aktualizowaną kontekstowo warstwę znaczenia (...) przez czynniki kulturowe systemy wierzeń, przekonań, wartościowań" I tak wg badacza, znaczenie przenośne powstaje ze znaczenia wyjściowego, zawierającego komponent konotacyjny. Zob. (Tokarski 1999, s. 65-67).

⁵² Słownik język polskiego online TLFi <http://stella.atilf.fr/Dendien/scripts/tlfiv5/advanced.exe?8;s=3843739185> (tłum. wł. z oryginału : Récipient muni d'un couvercle et d'une anse ou de poignées, en tôle ou le plus souvent en matière plastique, destiné aux ordures ménagères d'un bâtiment, immeuble ou maison. (dostęp 14.05.2021).

wiążą się z nobilitacją i chęcią uhonorowania wynalazcy lub innej ważnej postaci. Użycie nazwiska paryskiego prefekta w celu określenia pojemnika na śmieci, w żadnym wypadku nie może być postrzegane jako nobilitacja⁵³.

Analogiczna sytuacja miała miejsce w Polsce pod koniec lat 20-tych XX wieku, kiedy to premier F. Sławoj Składkowski zapoczątkował inicjatywę budowania tzw. wychodków, które to regularnie kontrolował pod względem zachowania higieny i czystości. Projekt ówczesnego premiera spotkał się z drwiącą reakcją chłopów, których szczególnie wspomniana akcja miała dotyczyć. W ten oto sposób potencjalni użytkownicy wychodków nazwali je *sławojkami*⁵⁴.

Schemat:

Znaczenie wyjściowe:

- a) element zerowy: nazwisko Sławoj = desygnat będący komponentem denotacji,
- b) element właściwy: wprowadzenie wychodków = konotacja → Znaczenie pochodne: *sławojka* - nazwa określająca wychodek.

Dodatkowo, należy zaznaczyć, że konotacja jest tutaj wzmocniona poprzez przyrostek zdrabniający *-ka*, umniejszający semantycznie wartość wyrazu.

Podobną reakcję Paryżan można odnotować na początku lat 80-tych XX wieku, na działania polityczne, dotyczące ich sfery życia codziennego, co także przyczyniło się do pojawienia się deprecjonującego eponimu. Kontrowersyjna decyzja z początku lat 80 ówczesnego mera miasta, Jacques'a Chiraca, wzbudziła niemałe zamieszanie we francuskiej metropolii. Dotychczasowe paryskie toalety publiczne nazywane *vespasienne*⁵⁵ lub *sanisette*, zniknęły z ulic miast i zostały zastąpione nowoczesnymi kabinami, wyposażonymi w nowoczesne samo myjące funkcje. Wadą takich toalet był fakt, że korzystanie z nich stało się płatne. Wkrótce pojawił się eponim *chiraquette*⁵⁶ pochodzący od nazwiska znanego polityka. Należy podkreślić, że dziś mało kto używa takiego wyrazu, stał się niemal zapomniany, a

---

⁵³ Pierwsze użycie słowa *poubelle* w tym konkretnym znaczeniu ale jeszcze z wielką literą notuje się w artykule gazety Le Figaro z 1884. Autor artykułu, szeroko krytykuje decyzję prefekta, zarzucając mu nepotyzm oraz brak zrozumienia dla mieszkańców miasta, którzy często zbierając śmieci, znajdowali przeróżne przedmioty, potem sprzedając je, dorabiali na życie (zob. <https://fr.calameo.com/read/0000259010a2b56ea43fc>, dostęp 02.06.2021).

⁵⁴ Zob. więcej: https://wyboreza.pl/alehistoria/1,121681,16278532,Wychodek_premiera_Slawoja.html i <https://twojahistoria.pl/2018/09/26/slawojka-dlaczego-wszystkie-wiejskie-wychodki-nazwano-imiem-premiera-felicjana-slawoja-skladkowskiego/> (dostęp 02.06.2021).

⁵⁵ Jako ciekawostkę można dodać, że już nazwa wcześniejszych toalet publicznych *vespasienne* - pochodząca ze starożytnego Rzymu, także wiąże się z kontrowersyjnym wydarzeniem, który wzbudził nieprzychylnie reakcje mieszkańców imperium rzymskiego, kiedy to cesarz Wespazjan, jako że z toalet wydobywany był amoniak i sprzedawany do produkcji farb, postanowił nałożyć podatek od użytkowania toalet. Na liczne krytyki, miał wtedy wygłosić, znane po dziś dzień słowa: *pecunia non olet* czyli pieniądź nie śmierdzi (zob. Le Robert historique de la langue française, 1992).

⁵⁶Zob. więcej: <https://www.bernieshoot.fr/2020/11/journee-des-toilettes-les-indiscretions-croustillantes-de-marc-martin.html> (dostęp 15.05.2021).

materiałów wspominających ów eponim jest niewiele.

Schemat:

Znaczenie wyjściowe:

- a) element zerowy: nazwisko *Chirac* = desygnat będący komponentem denotacji,
- b) element właściwy: wprowadzenie płatnych toalet= konotacja → Znaczenie pochodne : *chiraquette* - nazwa toalety publicznej.

Podobnie jak w poprzednim przykładzie, tutaj przyrostek zdrabniający *-ette* pełni funkcję wzmacniającą konotację.

Eponimy ze sfery politycznej (*macronesque*, *kaczyzm*) zachowują się nieco inaczej. Tak jak poprzednie przykłady, zawierają one element zerowy i właściwy, w tym przypadku jednak, zmienia się korelacja między denotacją a konotacją. Konotacja nie wiąże się tutaj z konkretnym wydarzeniem, gdyż krytykowany jest ogół działań politycznych a do utworzenia znaczenia pochodnego dochodzi poprzez wartościowanie.

Schemat:

Znaczenie wyjściowe:

- a) element zerowy: nazwisko *Macron* = desygnat będący komponentem denotacji,
- b) element właściwy: ogólne znaczenie przyrostka *-esque* (sens pejoratywny) → Znaczenie pochodne: *macronesque*.

Eponim *macronesque* (tłum. wł. makronejski), pochodzący od nazwiska prezydenta Francji E. Macron, został utworzony za pomocą przyrostka *-esque* wskazującego na pewną oryginalność w sensie pejoratywnym (Kacprzak 2018). Eponim ten ma zatem jasny wydźwięk deprecjonujący postać francuskiego polityka. Tak utworzony wyraz pojawia się w artykule krytykującym ruch "En marche" w którym zarzuca się Macronowi, brak jasno określonych poglądów, co wróży nieciekawą przyszłość, nazwaną jako *l'avenir macronesque* (tłum. własne: przyszłość makronejska)⁵⁷. Wyraz ten występuje też w wypowiedzi negatywnie odnoszących się do zarządzania sytuacją epidemiczną⁵⁸, jak również w youtubowym vlogu, zatytułowanym *discours de Sa Seigneurie Macronesque* (tłum. wł.: przemówienie jego wysokości makronejskiej), którego autorki wyraźnie drwią z rządów prezydenta Francji⁵⁹. Czy w końcu artykuł z wymownym tytułem *Nous défendrons les petits commerçants et les artisans face à la*

⁵⁷ Zob.: <https://www.lemonde.fr/blog/correcteurs/tag/macronesque/> (dostęp 19.06.2021).

⁵⁸Zob.: <https://www.lesalonbeige.fr/covid-un-continent-cache-du-quoi-quil-en-coute-macronesque/> (dostęp 19.06.2021).

⁵⁹Zob.: <https://www.youtube.com/watch?v=AAjjkhH0I94> (dostęp 19.06.2021).

ruine macronesque! (tłum. wł: Obronimy małe sklepy i rzemieślników przed makronejską ruiną!)⁶⁰.

Na polskiej scenie politycznej można się spotkać z określeniem *kaczyzm*. Eponim powstał przy pomocy przyrostka *-yzm*, dodanego do rdzenia *-kacz*.

Schemat:

Znaczenie wyjściowe:

- a) element zerowy: nazwisko *Kacz(yński)* = desygnat będący komponentem denotacji,
- b) element właściwy: ogólny sens przyrostka *-yzm* (doktryna, teoria polityczna) = konotacja → Znaczenie pochodne : *kaczyzm*.

Obserwuje się użycie eponimu *kaczyzm* w ujęciu deprecjonującym. Wyrazu po raz pierwszy użyła J. Senyszyn, „(...) *Ograniczanie demokracji, swoisty zamordyzm, cenzura. (...) Kaczyzm rodzi się na naszych oczach*”⁶¹. Narodowy Korpus Języka Polskiego podaje następujące przykłady: "przestępca jest wicepremierem -rozbudowany socjal -wysokie bezrobocie -bierność rządu I to jest kaczyzm"; "Ten ostatni zapamiętał Fotyę jako sympatyczną osobę. - Gdy zachorowała na kaczyzm - powiada - stała się trudna i nieufna".

Podsumowanie

Arena polityczna oraz administracyjne decyzje wpływające na życie codzienne społeczeństwa wzbudzają ogrom emocji, częściej tych negatywnych. Takie emocje mają swoje silne odzwierciedlenie między innymi w eponimach, które są częścią językowego obrazu świata, albowiem w tych jednostkach leksykalnych zawarte są mniej lub bardziej konkretne działania i stereotypy. Ważnym elementem w ich tworzeniu jest nie tylko konotacja, ale przede wszystkim wartościowanie, mające charakter deprecjonujący. W dwóch różnych kulturach, można zaobserwować podobną percepcję, interpretowanie i nazywanie rzeczywistości.

Bibliografia

Anusiewicz, J. (1999). *Problematyka językowego obrazu świata w poglądach niektórych językoznawców i filozofów niemieckich XX wieku* pod red. J Bartmińskiego, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej

Barthes, R. (1985). *Retoryka obrazu* Pamiętnik Literacki: czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej 76/3, 289-302.

Bartmiński, J. (1999). *Punkt widzenia, perspektywa, językowy obraz świata* pod red. J Bartmińskiego,

---

⁶⁰Zob.: <https://aplutos.org/2020/11/15/nous-defendrons-les-petits-commercants-et-les-artisans-face-a-la-ruine-macronesque/> (dostęp 19.06.2021).

⁶¹ Zob.: <https://kaczyzm.info/co-to-jest-kaczyzm/> (dostęp 14.06.2021).

- Lublin : Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- De Saussure, F. (1978). *Cours de linguistique générale* édition critique préparée par Tullio de Mauro, Paris : Payothèque.
- Everett, D. (2018). *Język jako narzędzie kultury*. Copernicus Center Press.
- Grzegorzczkowska, R. (1999). *Pojęcie językowe obrazu świata* pod red. J. Bartmińskiego, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Halliday Y, M. (2002). *A Personal Perspective. On Grammar*, Vol. 1 in *The Collected Works*.
- Kacprzak, A. (2019). *Dans le monde de la macronie ou quelques notes sur les néologismes éponymiques du domaine politique en français contemporain*. Pobrane ze strony internetowej <https://dspace.uni.lodz.pl/xmlui/handle/11089/31651> (data dostępu 12.06.2021).
- Konowska, A. (2008). *Analyse sémantique des éponymes*, Łask : Oficyna Wydawnicza Leksem.
- Marcinkiewicz, J. ; Marcinkiewicz, R. (2010). *Dziwne przypadki doktora Hammonda i pana Mooga, czyli o odmiennych nazwach instrumentów muzycznych w polski i anglojęzycznych słownikach eponimów*. Sosnowiec : GAD Records.
- Paveau, M-A., Sarfati, G-E. (2003). *Les grandes théories de la linguistique*. Armand Colin.
- Rey, A. (1992). *Dictionnaire historique de la langue française*, Paris: Le Robert.
- Sapir, E. (1978). *Kultura, język, osobowość*. Warszawa : Państwowy Instytut wydawniczy
- Shaff, A. (1964). *Język a poznanie*. Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN
- Słownik PWN, online <https://sjp.pwn.pl> (dostęp: 20.06.2021)
- Tokarski, R. (1999). *Językowy obraz świata w metaforach potocznych* pod red. J. Bartmińskiego, Lublin : Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Tokarski, R. (2001). *Słownictwo jako interpretacja świata*. W: Współczesny język polski pod red. J. Bartmińskiego, Lublin. S. 343-370.
- Whorf, B. (1982). *Język, myśl, rzeczywistość*. Warszawa: Wydawnictwo KR
- Żuk, G. (2010). *Językowy obraz świata w polskiej lingwistyce przełomu wieków*. [w:] *Przeobrażenia w języku i komunikacji medialnej na przełomie XX i XXI wieku* red. M. Karwatowska i A. Siwiec, Chełm.

Justyna Kaplańska
Uniwersytet Śląski w Katowicach
Wydział Teologiczny
j.kaplanska@gmail.com
ORCID: 0000-0002-1602-4774

Dojrzałość chrześcijańska w świetle *10 Kroków ku Dojrzałości Chrześcijańskiej*

Christian maturity in the light of the 10 steps towards Christian maturity

Streszczenie

Jak można opisać dojrzałego chrześcijanina? Co składa się na chrześcijańską dojrzałość? Próba odpowiedzi na to pytanie jest 10 Kroków ku Dojrzałości Chrześcijańskiej, zwanych też Drogą Nowego Człowieka lub Drogowskazami. Jest to fundamentalny element formacji w Ruchu Światło-Życie – posoborowym ruchu odnowy Kościoła, założonym przez ks. Franciszka Blachnickiego. Inspiracją dla kroków były treści zawarte w Ordo Initiationis Christianae Adultorum (OICA), czyli Obrzędach Chrześcijańskiego Wtajemniczenia Dorosłych. Na nich wzoruje się pomysł deuterokatechumenatu, więc powtórnego, świadomego przeżycia katechumenatu, czyli przygotowania do chrztu. Mające prowadzić do dojrzałości kroki stanowią 10 tematów: Jezus Chrystus, Niepokalana, Duch Święty, Kościół, Słowo Boże, Modlitwa, Liturgia, Świadekstwo, Nowa kultura i Agape. Każdy krok ma jednocześnie przekazywać wiedzę na dany temat, jak i doprowadzić do ukształtowania konkretnej postawy i podjęcia działań. Wszystkie zaś można podzielić na trzy części, które stanowią kolejno: podstawy chrześcijańskiej wiary, czyli tajemnice wiary (pierwsze 4), środki chrześcijańskiego wzrostu, czyli lekcje wiary (kolejne 3) oraz owoce Nowego Życia, czyli życie wypływające z wiary (ostatnie 4). Całość na stanowić regułę życia. Jest ona spójna z ogólnym zamysłem światło-życie, czyli przyjmowanego światła, które następnie wcielane jest w życie. By żyć wiarą i osiągać w tej sferze dojrzałość konieczne jest najpierw jej poznanie, czego pierwszy elementem jest nawiązanie relacji z Chrystusem. Bez tego można mówić jedynie o religijności lub powtarzaniu pewnych rytuałów. Jak widać, specyficzny język, dobór słów – tematów, a także ich określona kolejność mają tutaj ogromne znaczenie. Tylko właściwie przebyta ścieżka daje możliwość wzrostu dojrzałości. Artykuł, oprócz ogólnej koncepcji, pokazuje także kolejne kroki oraz ich znaczenie dla definiowania dojrzałego chrześcijanina.

Słowa kluczowe: dojrzałość chrześcijańska, deuterokatechumenat, Ruch Światło-Życie, dojrzały chrześcijanin.

Summary

How can a mature Christian be described? What constitutes Christian maturity? An attempt to answer this question is the 10 Steps to Christian Maturity, also known as the Way of the New Man or the Signposts. It is a fundamental element of formation in the Light-Life Movement - a post-conciliar movement for the renewal of the Church, founded by Fr. Franciszek Blachnicki. The steps were inspired by the Ordo Initiationis Christianae Adultorum (OICA) content, that is, the Rites of Christian Initiation of Adults. The idea of deuterocatechumenate is modeled on them, re-experiencing the catechumenate consciously, i.e., preparing for baptism. The steps that lead to maturity are ten themes: Jesus Christ, the Immaculate, the Holy Spirit, the Church, the Word of God, Prayer, Liturgy, Testimony, New Culture, and Agape.

Each step is to convey knowledge on a given topic and lead to the formation of a specific attitude and taking action. All of them can be divided into three parts, which are: the foundations of the Christian faith, i.e., the mysteries of the faith (the first 4), the means of Christian growth, i.e., the lessons of faith (the following 3), and the fruits of the New Life, i.e., the life that flows from faith (the last 4). The whole thing is a rule of life. It is consistent with the general idea of light-life, i.e., light received, which is then put into practice. In order to live the faith and reach maturity in this area, it is first necessary to know it, the first element of which is to establish a relationship with Christ. Without it, one can only speak of being religious or repeating certain rituals.

As you can see, the specific language, the choice of words - topics, and their specific order are of great importance here. Only an adequately traveled path makes it possible to increase maturity. In addition to the general concept, the article also shows the next steps and their importance for defining a mature Christian.

Key words: Christian maturity, deuterocatechumenate, Light-Life Movement, mature Christian.

Wstęp

Temat dojrzałości to temat silnie interdyscyplinarny, podejmowany w wielu dziedzinach naukowych. Należą do nich między innymi: pedagogika, psychologia, biologia, medycyna, socjologia czy politologia. Pojawia się on także w teologii, choć dostępne prace mieszczą się najczęściej na styku nauk, zazwyczaj teologii i psychologii, bądź psychologii i pedagogiki. Spotkać się można wprawdzie z rozważaniem dojrzałości na gruncie czysto teologicznym⁶², wydaje się jednak, że tematyka ta nie mieści się w głównym nurcie aktualnej refleksji teologicznej.

Dojrzałość chrześcijańska natomiast była od początku – i pozostaje do dziś⁶³ - jednym z najważniejszych tematów formacji Ruchu Światło-Życie, zwanego także oazą. Ruch ten należy do posoborowych ruchów odnowy Kościoła rzymskokatolickiego. Jego początki sięgają oaz ministranckich organizowanych w latach 50. XX w. przez księdza Franciszka Blachnickiego, założyciela ruchu, a akt konstytutywny miał miejsce w roku 1973. Jednym z podstawowych celów Ruchu Światło-Życie jest formowanie dojrzałych chrześcijan.

Sama dojrzałość stanowi temat przewodni formacji deuterokatechumenalnej. Stanowi ona drugi etap formacji w Ruchu Światło-Życie, po etapie ewangelizacji a przed etapem mistagogii. Jego częścią są wspomniane w tytule *10 Kroków ku Dojrzałości Chrześcijańskiej*.

1. Deuterokatechumenat

Koncepcja deuterokatechumenatu ma swoje źródło w katechumenacie, czyli starochrześcijańskiej formie przygotowania do sakramentu chrztu. Formacja ta w sposób szczególny czerpie z posoborowego dokumentu *Ordo Initiationis Christianae Adultorum* (OICA, Obrzędu Chrześcijańskiego Wtajemniczenia Dorosłych 1972).

Sensem katechumenatu jest wychowanie ku dojrzałej wierze oraz integralny rozwój całego człowieka. Chodzi tu nie tylko o przyswojenie treści, ale przede wszystkim kształtowanie postaw dojrzałego chrześcijanina. Stąd katechumenat zawiera elementy liturgii, słuchania Słowa oraz dzielenie się nim, a także modlitwę (Jastrzębski 2014).

W związku z tym, że większość dzisiejszych chrześcijan została ochrzczona jako niemowlęta, nie ma tutaj mowy o katechumenacie w tradycyjnym znaczeniu. Stąd Blachnicki wprowadza deuterokatechumenat, czyli katechumenat drugi, powtórny, służący świadomemu przeżyciu treści wiary i tajemnicy chrztu. Deuterokatechumenat ma: „*teocentryczne i*

---

⁶² Wśród czołowych teologów XX wieku zajmujących się tym tematem warto tutaj wymienić Hansa Ursa von Balthasara.

⁶³ Wyrazem tego jest temat przewodni roku 2020 dla całego Ruchu Światło-Życie, który brzmiał „Dojrzałość w Chrystusie”

chrystocentryczne ukierunkowanie oraz eklezjocentryczny wymiar nauczania i wychowania religijnego, zarówno w jej teoretycznych założeniach, jak i w realizacji praktycznej”(Lota, 2008, s.94)

Co zaskakujące, choć deuterokatechumenat ma prowadzić do świadomie przeżywanej wiary i dojrzałości chrześcijańskiej, a pomocą na tej drodze mają być kolejno przeżywane treści formacyjnych „kroków”, w podręcznikach i notatnikach wspomnianego okresu formacji nie pojawia się definicja samej dojrzałości chrześcijańskiej. Obecne są elementy dojrzałej wiary, elementy oraz etapy dojrzałości chrześcijańskiej, pojawia się także utożsamienie dojrzałego chrześcijanina z Nowym Człowiekiem z listów Pawłowych, jednak definicja słownikowa dojrzałości – już nie. Warto zatem spojrzeć, w jaki sposób dojrzałość chrześcijańską definiuje założyciel oaza – ks. Franciszek Blachnicki.

2. Dojrzałość chrześcijańska wedle ks. Franciszka Blachnickiego

Dojrzałość chrześcijańska to, zdaniem założyciela oazy „trwanie w szkole Chrystusa, zmierzające do zrealizowania życia na poziomie świętości. Dojrzały chrześcijanin zawsze stara się żyć zgodnie z wolą Bożą. To nie znaczy, że jest on wolny od grzechu czy słabości, ale stara się swoje niedoskonałości przeżywać w osobowej relacji do Chrystusa jako Zbawiciela. Dlatego stara się być w stałym kontakcie modlitewnym z Chrystusem obecnym w słowie Bożym i w sakramentach” (Werbiński 2000, s. 301).

Dojrzałość chrześcijańska wiąże się u Blachnickiego z katechumenatem. Rozumie on katechumenat jako drogę do dojrzałości i sposób formacji współczesnego człowieka. Katechumenat to tutaj także odrodzenie z Ducha Świętego, stworzenie na nowo, współwskrzieszenie w Chrystusie. Jak widać, nie jest to zatem dzieło ludzkie, lecz Boże. Nie ma tu więc prostego efektu pracy nad sobą, lecz otwarcie człowieka na wezwanie Boga do dialogu oraz stała współpraca z łaską (Tokarski 2009).

Ze względu na ludzką słabość, dojrzałość to dzieło na ziemi zawsze niedokończone. Kluczowym pojęciem jest tu „grzeszenie po chrześcijańsku”, czyli zaufanie Chrystusowi, szczególnie w sytuacji upadku, wyzwanie Mu winy, zwrócenie się ku Niemu z nadzieją na podniesienie Jego mocą.

3. Specyfika 10 Kroków ku Dojrzałości Chrześcijańskiej

Co zatem zawiera *10 Kroków ku Dojrzałości Chrześcijańskiej*, zwanych także *Drogowskazami Nowego Człowieka*? Drogowskazy te „w dziesięciu punktach streszczają zasady życia wspólnot Ruchu Światło-Życie. Każdy krok ku dojrzałości chrześcijańskiej jest rozważaniem i wprowadzaniem w życie treści jednego z owych dziesięciu punktów” (Chłopkowska 2009, s.3).

Stanowią one zarazem program życia wspólnot oazowych. Kształtują wiedzę oraz wychowują do określonych postaw.

Drogowskazy można podzielić na trzy grupy. Cztery pierwsze drogowskazy zwane są dogmatycznymi, gdyż wprowadzają do świadomości uczestników podstawowe relacje życia chrześcijańskiego do poszczególnych Osób Trójcy Przenajświętszej oraz do siebie nawzajem. Kolejne trzy drogowskazy, tzw. ascetyczne, pokazują sposoby wyrażania się, pogłębiania i aktualizowania życia chrześcijańskiego. Ostatnie cztery to drogowskazy apostołskie zawierające „*podstawowe relacje i obowiązki nowego człowieka wobec innych ludzi i świat*” (Chłopkowska 2009, s. 83).

Każdy krok-drogowskaz składa się z dwóch spotkań w małej grupie oraz podsumowującej celebracji liturgicznej. Sama treść kroku ma natomiast strukturę dwuczłonową: pierwszy człon to pewna wiedza do przyswojenia, drugi – postawy z niej wynikające. Wzorem OICA cała droga do dojrzałości chrześcijańskiej składa się z rozmów ewangelicznych, celebracji Słowa Bożego, specjalnych modlitw wstawienniczych oraz obrzędów specjalnych.

4. Analiza poszczególnych „kroków” jako elementów chrześcijańskiej dojrzałości

4.1. Jezus Chrystus

Pierwszy z analizowanych kroków brzmi: „*Jezus Chrystus jest moim Światłem i Życiem oraz jedyną Drogą do Ojca; Przyjąłem Go jako mojego Pana i Zbawiciela; oddałem Mu swoje życie, aby nim kierował*” (Chłopkowska 2005, s. 22). Temat ten wydaje się być oczywisty jako punkt wyjścia jakiegokolwiek formacji w Kościele katolickim i kluczowa sprawa całego chrześcijaństwa. Chrześcijan łączy wiara w Chrystusa, a ich celem ma być budowanie coraz głębszej z Nim więzi. Tworzenie relacji z Chrystusem nie jest jednak tym samym, co wchodzenie w międzyludzkie związki. Prawdziwość tej relacji wyraża się w uznaniu Chrystusa za osobistego Pana i Zbawiciela (Oskwarek 2009). Stąd dwa podstawowe tematy podejmowane w ramach tego kroku to Jezus jako Pan i Jezus jako Zbawiciel. Pierwszy z tych tematów skupia się wokół budowania czy też pogłębiania w uczestnikach właściwego obrazu Chrystusa. Jak pisze Blachnicki: „*poprawny obraz Chrystusa w naszej świadomości jest fundamentem właściwego rozwoju modlitwy i życia chrześcijańskiego; braki w tej dziedzinie są powodem wewnętrznego zagmatwania i stagnacji czy formalizmu w życiu religijnym*” (za: Chłopkowska 2005, s.27). Na ów poprawny obraz składa się dostrzeżenie relacji w Trójcy Świętej, docenianie roli Ducha Świętego w nich oraz poprawne uchwycenie problemu dwóch natur w Chrystusie

(bez podziału, rozłączenia, zmieszania czy zmiany). Refleksje te mają przynieść odpowiedź na pytanie: kim jest Jezus Chrystus (Oskwarek 2009).

Drugi z tematów pierwszego kroku przywołuje Chrystusa jako miłosiernego Zbawiciela, pochylającego się nad upadłym człowiekiem i wyprowadzającego go z bezdroży. Wieńcząca oba tematy celebracja skupia się natomiast wokół obrazu Chrystusa-Sługi, który unia samego siebie i wybiera drogę posłuszeństwa Ojcu i służby na rzecz ludzi.

Przyjęcie powyższych prawd jest pierwszym krokiem na drodze ku dojrzałości chrześcijańskiej. Człowiek dojrzały w tym kontekście, to ten, który może wyznać *„wyznając Jezusa Chrystusa, wyznaję więc Boga-Człowieka, Drugą Osobę Bożą, która przyjąwszy jednostkową naturę ludzką stała się Jezusem, Synem Maryi z Nazaretu i stała się Chrystusem-Pomazańcem, wykonawcą Bożego planu zbawienia przez swoje życie, śmierć i zmartwychwstanie. Wyznaję również Jezusa Chrystusa jako swojego Pośrednika. Wyznaję to w słowach: Jezus jest moim Światłem i Życiem oraz jedyną drogą do Ojca”* (Chłopkowska 2005, s. 30). Jest to jednocześnie ktoś, kto zawiera Chrystusowi swoje życie, stale pogłębia relację z Nim i naśladuje Go. Postawą tą ma kierować wynikająca z miłości wiara, poddana działaniu Ducha Świętego, wolna od faryzejskiego dążenia do „bycia w porządku” czy opierania się na subiektywnym odczuciu duchowego sukcesu bądź porażki (Chłopkowska 2005). Chrystus ma być centrum życia chrześcijanina, a relacja z Nim – fundamentem innych relacji.

4.2. Niepokalana

Treść kolejnego drogowskazu brzmi następująco: *„niepokalana jest dla mnie najdoskonalszym wzorem Nowego Człowieka oddanego całkowicie w Duchu Świętym Chrystusowi, Jego słowu i dziełu; dlatego oddaję się Jej, rozważam z Nią w Różańcu tajemnice zbawienia i naśladuję Ją”* (Chłopkowska 2005, s. 22). W przeciwieństwie do pierwszego drogowskazu tematyka drugiego może wydawać się zaskakująca. Obecność Maryi, a nie np. Ducha Świętego, zaraz po Chrystusie, ma jednak swoje konkretne uzasadnienie. Jak wspomniano wyżej, kluczową relacją w życiu chrześcijanina jest relacja do Chrystusa. Całe chrześcijaństwo jest chrystocentryczne. Trudno jednak, by Chrystus był wzorem relacji do siebie samego, *„wpatrując się w postać samego Chrystusa, jeszcze nie możemy odczytać, na czym ma polegać nasza relacja do Niego”* (Chłopkowska 2005, s.49). Potrzeba zatem innego wzoru osobowego, który – zgodnie z zasadami pedagogiki – mógłby motywować wysiłku i prowadzić do zamierzonego celu. Taki wzorem jest Maryja. Zaznacza się tu charakterystyczny rys mariologii oazowej, wyrażający *„podejście do Maryi nie tyle w aspekcie pomocy, jakiej od niej oczekujemy, a więc w aspekcie Pośredniczki i Orędowniczki, ile raczej w aspekcie wzoru do naśladowania. I nie chodzi tutaj*

tylko o wzór postawy moralnej, ale raczej o wzór personalny, wzór zasadniczej postawy osobowej jako Służebnicy Pańskiej wobec Trójcy Świętej” (Oskwarek 2009, s. 122).

Jakie cechy Maryi powinny być przedmiotem naszego naśladownictwa? Są to przede wszystkim uległość Bożej woli, współpraca z łaską, pokora, ubóstwo, „posiadanie siebie w dawaniu siebie” (por. KDK, 24).

Dojrzały chrześcijanin zatem modli się wraz z Maryją i naśladuje jej postawę, a także uczy się od niej relacji do Chrystusa. Sprawdzianem dojrzałej i zdrowej postawy wobec Maryi są następujące elementy pobożności maryjnej: pogłębienie wiary i życia modlitewnego dzięki rozważaniu tajemnic różańca, chrystocentryzm – coraz lepsze poznanie Chrystusa i oddanie Mu się z Niepokalaną, wzrost postawy uległości wobec natchnień Ducha Świętego, przewaga woli nad uczuciem w stosunku do wypełniania woli Bożej oraz dziecięca prostota, ufność i miłość wobec Niepokalanej (Blachnicki 2012c).

4.3. Duch Święty

„Duch Święty namaścił Jezusa; dzięki Chrystusowi i ja otrzymałem Ducha Świętego, który sprawił, że narodziłem się na nowo do życia dziecka Bożego skierowanego w miłości i posłuszeństwie ku Ojcu; dlatego chcę prowadzić życie w Duchu, poddając się Jego tchnieniu i mocy” (Chłopkowska 2005, s. 22) – brzmi krok trzeci. Ma on na celu przybliżenie Osoby Ducha Świętego i Jego działania. Ukazuje Go, podobnie jak Pismo Święte, w ekonomii zbawczej, czyli w ramach wzajemnych relacji i działania Trójcy Świętej. Życie Nowego Człowieka, dojrzałego chrześcijanina, to droga i relacja *„do Ojca przez Syna w Duchu Świętym”* (Chłopkowska 2005, s. 71).

Działanie Ducha Świętego bywa często wyrażane słowem „namaszczenie”. Jak substancja (maść bądź olejek), wchłaniana przez organizm, zaczyna na niego od wewnątrz oddziaływać, tak Duch Święty przychodząc z zewnątrz do naszego ducha, działa we wnętrzu osoby, wyzwalając procesy uzdrawiające i ożywiające. Uczy on nas relacji do Chrystusa, *„uzdalnia nas do zjednoczenia (communio) z Chrystusem, przez Chrystusa z Ojcem i z braćmi w Kościele”* (Chłopkowska 2005, s. 75).

Efektom przyjęcia Ducha Świętego jest „życie w Duchu”, polegające na *„naśladowaniu Chrystusa Sługi, na odzwierciedleniu w swoim życiu Jego postaw i Jego drogi do Ojca, szczególnie poprzez uczestnictwo w Jego krzyżu”* (Chłopkowska 2005, s. 77). Cechuje się ono także pokorą, obfitością i otwartością na Boże plany wobec nas. *„Duch Święty jest Duchem Chrystusa, On nam udziela swego Ducha. Żyć w Duchu to znaczy żyć Duchem Chrystusa, czyli*

żyć tak, jak On, pragnąć i dążyć do tego samego, co On, z Nim wypełniać plan Ojca, dla woli Ojca i z miłości ku Niemu wyniszczyć samego siebie” (Chłopkowska 2005, s. 79).

Dojrzały chrześcijanin żyje zatem w Duchu, którego otrzymuje w wierze dzięki zbawczej śmierci Chrystusa. Wiedzie tym samym życie wiary, nadziei, miłości, życie obfite, pełne, dynamiczne.

4.4. Kościół

Krok czwarty *Drogowskazów* wprowadza element wspólnotowy: *„kościół – wspólnota pielgrzymującego ludu Bożego, zjednoczona z Ojcem przez Syna w Duchu Świętym jest jedynym środowiskiem życia, w którym może rozwijać się Nowy Człowiek; chcę wrastać coraz głębiej w tę braterską wspólnotę poprzez żywą komórkę grupy w ramach Kościoła lokalnego, który jest znakiem i urzeczywistnieniem Kościoła powszechnego*” (Chłopkowska 2005, s. 22).

Życie w relacji do osób Trójcy Świętej domaga się uzupełnienia o wymiar międzyludzki, o obecność innych wierzących, budujących więź ja-Bóg. Kościelna *communio* (*koinonia*, wspólnota) ma zatem dwa wymiary: wertykalny i horyzontalny, przy czym pierwszy jest źródłem drugiego. Wspólnota z Chrystusem w Duchu Świętym owocuje braterską wspólnotą odkupionych (Chłopkowska 2005).

Kościół to zarazem misterium, jako nadprzyrodzona rzeczywistość, możliwe do poznania jedynie poprzez wiarę. Ma on także wymiar sakramentalny: *„otóż Kościół jest takim znakiem-sakramentem we wspólnocie lokalnej, która nie tylko jest częścią Kościoła powszechnego lub jego znakiem-symbolem, ale w której Kościół powszechny jest prawdziwie obecny. W pewnym stopniu także mała wspólnota, spełniająca odpowiednie warunki, jest znakiem-sakramentem Kościoła*” (Chłopkowska 2005, s. 99)

Chrześcijanin dojrzały to ten, który ma świadomość głębi tajemnicy Kościoła i który stara się być coraz bardziej jego częścią, trwając w komunii z Bogiem i ludźmi. Jest także tym, który troszczy się o jedność, a zarazem szuka i poszerza to, co wspólne (Blachnicki 2012e).

4.5. Słowo Boże

„Słowo Boże stanie się dla mnie światłem życia, jeżeli będę podejmował stały wysiłek zachowania go, pójścia za nim i czynienia go słowem życia; chcę karmić się nim jak najczęściej szczególnie poprzez osobiste i wspólne z braćmi studiowanie Pisma świętego” (Chłopkowska 2005, s. 23) – czytamy w piątym drogowskazu.

Podstawą jego zrozumienia jest prawda, że Bóg ma Słowo i wypowiada Słowo. Jest ono wypowiedane na sposób ludzki – poprzez konkretnych, historycznych ludzi- i wzywa do przyjęcia go jako słowa Boga, co możliwe jest jedynie z pomocą Ducha Świętego.

Szczególnym objawieniem się Słowa Boga jest jego Wcielenie. Zadaniem chrześcijanina jest przyjmowanie Słowa i czynienie z niego słowa życia (Chłopkowska 2005).

„Nowym człowiekiem bowiem jest ten, kto żyje słowem Bożym jakby codziennym pokarmem, będącym źródłem jego sił żywotnych i jego wzrostu” (Blachnicki 2012f, s 3). Dla dojrzałego chrześcijanina podstawą duchowego życia jest słuchanie Słowa, wysiłek zachowania go, pójścia za nim oraz czynienia go zasadą działania i postępowania, co ma mieć konkretne konsekwencje w codzienności. *„Bóg, który staje się obecny w moim życiu przez swoje słowo, chce, abym ja z kolei uobecnił Go wobec moich braci przez świadectwo i służbę, albo inaczej mówiąc, przez świadectwo słowa i świadectwo czynu”* (Blachnicki 2012f, s 22).

4.6. Modlitwa

„Modlitwa jest oddechem Nowego Życia, wielkim przywilejem i radością Nowego Człowieka, źródłem mocy i dziełem Ducha Świętego w nas; dlatego chcę być wierny praktyce codziennego Namiotu Spotkania” (Chłopkowska 2005, s. 23).

Modlitwa jest chrześcijaninowi potrzebna tak, jak ciału oddech. Warunkuje ona życie duchowe. Modlitwa jest wiarą, która przeszła z możliwości do aktu, jest aktualizacją osobowej relacji z Chrystusem (Chłopkowska 2005, s. 143). To spotkanie z Bogiem jest zarazem radością i przywilejem. Ma także wymiar obowiązku, który należy systematycznie wypełniać. Taka wytrwałość owocuje tym, że modlitwa staje się źródłem mocy w codziennych trudach życia. Na koniec warto zaznaczyć, że modlitwa jest dziełem Ducha Świętego, który uczy nas modlitwy i w nas się modli.

Dojrzały chrześcijanin ma zatem świadomość konieczności modlitwy oraz jej niezastąpionej wartości w życiu duchowym. Dbą o to, by regularnie ją praktykować. W Ruchu Światło-Życie ta praktyka odbywa się między innymi przez specyficzną formę modlitwy medytacyjnej, jaką jest Namiot Spotkania.

4.7. Liturgia

Krok siódmy brzmi: *„liturgia, szczególnie eucharystyczna, jest uprzywilejowanym miejscem spotkania z Chrystusem w Duchu Świętym, znakiem objawiającym i urzeczywistniającym tajemnicę Kościoła – wspólnoty oraz źródłem i szczytem jego życia; dlatego chcę zawsze jak najpełniej w niej uczestniczyć, a moim zaszczytem i radością jest służba w zgromadzeniu liturgicznym według zaleceń soborowej odnowy liturgii”* (Chłopkowska 2005, s. 23).

Liturgia to – po Słowie Bożym i modlitwie – kolejna praktyka życia chrześcijańskiego, będąca jednocześnie pogłębieniem praktyk wcześniejszych. W niej bowiem obecne są zarówno Słowo Boże, jak i modlitwa. Co więcej, jest ona *źródłem i szczytem życia chrześcijańskiego* (KL),

a jej świadome, czynne, pełne i owocne przeżywanie jest zarazem zadaniem chrześcijanina, jak i wyrazem jego dojrzałości.

„Liturgia jest głównym miejscem wzrostu Nowego Życia w człowieku” (Blachnicki 2012h, s.3). To tam przede wszystkim dokonuje się spotkanie z Chrystusem i budowanie wspólnoty Kościoła. Znak liturgii ma podwójny charakter: *„ukazuje Kościół jako wspólnotę oraz urzeczywistnia go, realizuje”* (Chłopkowska 2005, s. 169). Kościół staje się tym samym sakramentem jedności, gdzie wiele osób pełniących różne posługi przyczynia się wzajemnie do budowania jedności. Dzięki liturgii zatem chrześcijanin dojrzewa i wzrasta, a także przyczynia się do wzrostu innych.

4.8. Świadecko

„Świadecko słowa i życia jest nakazem Pana, który chce, aby światłość nasza świeciła przed ludźmi i dlatego obiecał nam moc Ducha Świętego, abyśmy mogli stać się jego świadkami; ufając tej mocy i modląc się o nią, chcę przy każdej okazji wyznawać Chrystusa, mojego Pana i Zbawiciela” (Chłopkowska, 2005, s. 23).

Świadecko stanowi zasadniczy nakaz Chrystusa. Chrześcijanin jest zobowiązany do dzielenia się swoją wiarą, do apostołskiej postawy wobec świata. Świadecko dokonuje się mocą Ducha Świętego, a czerpie z modlitwy i lektury Pisma Świętego.

W dawaniu świadectwa istotna jest konsekwencja, własna autentyczność (spójność głoszonej treści z własnym życiem) oraz świadomość swoich słabości. Inne cechy świadka Chrystusa to: wykorzystywanie każdej okazji do głoszenia, niezwykle mocne przekonanie o potrzebie świadectwa, świadomość posiadania Ducha Świętego, stała gotowość do świadczenia, całkowite oparcie na mocy Bożej, głoszenie niezależnie od przeszkód i braku posłuchu oraz poczucie konieczności obrony i uzasadnienia swojej wiary (Chłopkowska 2005). Dojrzały chrześcijanin jest autentycznym świadkiem Chrystusa, który działa w poczuciu odpowiedzialności i trosce o zbawienie innych.

4.9. Nowa Kultura

„Nowa Kultura polega na uwolnieniu człowieka od wszystkiego, co poniża jego godność, oraz na rozwijaniu wartości osoby i wspólnoty we wszystkich dziedzinach życia; jest ona dziś bardzo potrzebną formą świadectwa i ewangelizacji; moim świadectwem w tej dziedzinie będzie więc ofiara całkowitej abstynencji od alkoholu, tytoniu i wszelkich narkotyków oraz szerzenie kultury czystości i skromności jako wyrazu szacunku dla osoby” (Chłopkowska 2005, s. 23).

Kluczowym pojęciem Nowej Kultury jest uwolnienie. Chrystusowe dzieło odkupienia wyzwala nas, co dokonuje się przez poznanie i przyjęcie prawdy. Nie jest ono samowolą, lecz dobrowolnym uzależnieniem się od prawdy (Chłopkowska 2005).

Chrześcijanin jest powołany do przemiany świata. Ma on wprowadzać nową rzeczywistość do wszystkich dziedzin życia. Jest to nowość biblijna zapoczątkowana przez Zmartwychwstanie Chrystusa i kontynuowana w dziejach Kościoła. *„Tak więc w najszerszym znaczeniu pojęcie Nowej Kultury oznacza cały zespół wartości i postaw, którymi Nowy Człowiek – uczeń Chrystusa, wchodzący w Nową Wspólnotę z Bogiem i braćmi, ma zarażać współczesny zniewolony świat, wraz z nim przechodząc proces wyzwolenia”* (Chłopkowska 2005, s.203).

Wyzwolenie dokonuje się na trzech płaszczyznach: fundamentalnej (wyzwolenie od szatana, grzechu, lęku i zakłamania; dokonuje go Chrystus mocą swego Ducha), ogólna (charakterystyczna dla współczesności, związana m.in. z konsumpcjonizmem, masowością, modą, uprzedmiotowieniem człowieka) oraz szczegółowa (konkretne wymagania prowadzące do wzrastania w wolności).

Dojrzały chrześcijanin to ten, który wzrasta w wolności, a także walczy o wolność i godność osoby dla innych. To ktoś, kto tworzy cywilizację miłości. Szczególnym jej wymiarem w oazie jest dzieło Krucjaty Wyzwolenia Człowieka, czyli całkowita abstynencja od alkoholu połączona z modlitwą za ludzi tkwiących w nałogach i zniewoleniach.

4.10. Agape

„Agape czyli piękna miłość, którą Duch Święty rozlewa w sercach naszych, dzięki której osoba może odnaleźć się w pełni przez bezinteresowny dar z siebie (KDK 24) dla Boga i bliźnich, jest najwyższą formą świadectwa i urzeczywistniania się osoby; dlatego poprzez stałą metanoję, przekreślanie swego egoizmu, naśladowanie Chrystusowego Krzyża, chcę wdrażać się w postawę bezinteresownej służby – diakonii, służąc na wzór Syna Człowieczego wspólnocie Kościoła oraz wszystkim braciom, zwłaszcza najmniejszym i uciśnionym” (Chłopkowska 2005, s. 24).

Ostatni krok służyć ma refleksji nad sensem życia, motywacją własnych zachowań, posiadanymi zaletami i wadami. Wskazuje on na wartość osoby oraz prowadzi do właściwej definicji miłości, wpatrzonej w tego, który jest Miłością (1 J 4,8).

Osoba realizuje się najlepiej przez miłość. Dojrzały chrześcijanin zaś to ten, który posiada siebie w dawaniu siebie, który kocha – aż po krzyż. Jak czytamy w notatniku, *„jest to problem dotyczący całego człowieka. Sama sfera intelektualna i uczuciowa, bez*

zaangażowania woli oświeconej i wzmocnionej wiarą, nie przeprowadzi cię przez bramę Krzyża, przez którą wciąż na nowo trzeba przechodzić” (Blachnicki 2012j, s. 3).

Warto zauważyć, że na drodze do doskonałej miłości postawieni są tutaj za przykład i pomoc święci. Wśród nich Karolina Kózkówka, Aniela Salawa, Urszula Ledóchowska, Augustyn, Stanisław Kostka. Są także postaci biblijne – Nikodem, Mędrcy ze Wschodu. Każda z tych osób pokazuje jeden aspekt bycia dla innych, świętość z pewnym charakterystycznym akcentem – radością, godnością kobiety, miłosierną służbą bliźnim czy umiłowaniem prawdy. Wszystkie te przykłady mają prowadzić do odnalezienia własnej drogi miłości, wyrażone w zakorzenieniu ideałów w realiach codzienności oraz w ofiarnej służbie (diakonii) na rzecz innych.

Podsumowanie

Dojrzałość chrześcijańska opiera się na relacjach – do Trójcy Świętej i innych ludzi. W jej centrum jest osobowa relacja z Chrystusem. Do dojrzałości, której pełnym wymiarem jest świętość, jest wezwany każdy chrześcijanin. Droga do niej jest ważnym tematem Ruchu Światło-Życie, który chce formować swoich członków na dojrzałych chrześcijan, czyli nowych ludzi. Pomocą w osiągnięciu tego celu jest *10 Kroków ku Dojrzałości Chrześcijańskiej*, które niczym drogowskazy nadają chrześcijańskiemu dojrzewaniu właściwy kierunek. Pokazują one, że dojrzałość to coraz głębsza relacja z Chrystusem (krok I) na wzór Maryi (II) i w poddaniu działaniu Ducha Świętego (III). Jest ona możliwa jedynie w Kościele (IV). Wzrostowi dojrzałości służą przyjmowane Słowo Boże (V), modlitwa (VI) i udział w liturgii (VII). Owocem zaś dojrzewania jest chrześcijańskie świadectwo (VIII), Nowa Kultura (IX) i bezinteresowna miłość – agape (X).

Bibliografia

- Blachnicki F. (oprac.). (2012a). *10 kroków ku dojrzałości chrześcijańskiej. Krok pierwszy – Jezus Chrystus*. Kraków: Wydawnictwo Światło-Życie.
- Blachnicki F. (oprac.). (2012b). *10 kroków ku dojrzałości chrześcijańskiej. Krok drugi – Niepokalana*. Kraków: Wydawnictwo Światło-Życie.
- Blachnicki F. (oprac.). (2012c). *10 kroków ku dojrzałości chrześcijańskiej. Krok trzeci – Duch Święty*. Kraków: Wydawnictwo Światło-Życie.
- Blachnicki F. (oprac.). (2012d). *10 kroków ku dojrzałości chrześcijańskiej. Krok czwarty – Kościół*. Kraków: Wydawnictwo Światło-Życie.
- Blachnicki F. (oprac.). (2012e). *10 kroków ku dojrzałości chrześcijańskiej. Krok piąty – Słowo Boże*. Kraków: Wydawnictwo Światło-Życie.
- Blachnicki F. (oprac.). (2012f). *10 kroków ku dojrzałości chrześcijańskiej. Krok szósty – Modlitwa*. Kraków: Wydawnictwo Światło-Życie.

- Blachnicki F. (oprac.). (2012g). *10 kroków ku dojrzałości chrześcijańskiej. Krok siódmy – Liturgia*. Kraków: Wydawnictwo Światło-Życie.
- Blachnicki F. (oprac.). (2012h). *10 kroków ku dojrzałości chrześcijańskiej. Krok ósmy –Świadectwo*. Kraków: Wydawnictwo Światło-Życie.
- Blachnicki F. (oprac.). (2012i). *10 kroków ku dojrzałości chrześcijańskiej. Krok dziewiąty – Nowa Kultura*. Kraków: Wydawnictwo Światło-Życie.
- Blachnicki F. (oprac.). (2012j). *10 kroków ku dojrzałości chrześcijańskiej. Krok dziesiąty –Agape*. Kraków: Wydawnictwo Światło-Życie.
- Chłopkowska I. (red.). (2009). *10 kroków ku dojrzałości chrześcijańskiej. Pomoce formacyjne do spotkań i celebracje*. Kraków: Wydawnictwo Światło-Życie.
- Jastrzębski A. (2014). Katechumenat jako droga do dojrzałość chrześcijańskiej na kolejnych etapach rozwoju człowieka. *Wrocławski Przegląd Teologiczny*, 22 (2), 203-214.
- Lota R. (2008). Pedagogia Ruchu Światło-Życie propozycją „na dzisiejszą godzinę Kościoła”. *Paedagogia Christiana*, 21 (1), 81-95.
- Oskwarek P. (2009). *Droga Nowego Człowieka według 10 Drogowskazów Ruchu Światło-Życie formą wcielenia eklezjologii Soboru Watykańskiego II*, Wrocław: PWT.
- Sobór Watykański II – Dokumenty*. (2002). Poznań: Pallotinum.
- Tokarski F. (2009). Formacja deuterokatechumenalna w Ruchu „Światło – Życie” jako droga do dojrzałości duchowej. *Studia Gdańskie*, XXIV, 149-173.
- Werbiński I. (2000). Droga do dojrzałości chrześcijańskiej według ks. Franciszka Blachnickiego. *Studia Wrocławskie*, 3, 296-311.

Dorota Kurek

Szkoła Doktorska Uniwersytetu Szczecińskiego
Instytut Historyczny Uniwersytetu Szczecińskiego
2369@stud.usz.edu.pl
ORCID: 0000-0002-3177-1946

Pojęcie asymilacji i przykładowe perspektywy badawcze wynikające z jego zastosowania w projektowanych badaniach nad dziejami ludności żydowskiej w niemieckim Szczecinie w latach 1871 – 1933

The concept of assimilation and examples of research perspectives resulting from its application in projected research on the history of the Jewish population in German Stettin between 1871 and 1933

Streszczenie

Celem artykułu jest rozważenie możliwości zastosowania socjologicznego ujęcia terminu „asymilacja” w badaniach nad dziejami Żydów w XIX i XX w. w niemieckim Szczecinie. Przeanalizowane zostanie w związku z tym rozumienie asymilacji jako procesu i podział na etapy, który zaproponowała Małgorzata Budyta – Budzyńska. Wyróżnione przez autorkę fazy: separacja, adaptacja, integracja i pełna asymilacja rozważone zostaną w odniesieniu do projektowanych badań nad zamieszkałą w Szczecinie lat 1871 – 1933 mniejszością.

Słowa kluczowe: historia Żydów, niemieccy Żydzi, historia XIX w., historia XX w., asymilacja, historia społeczna.

Summary

The aim of the article is to consider the possibility of using the sociological approach to the term “assimilation” in research on the history of German Jews in the 19th and 20th centuries. Therefore, the understanding of assimilation as a process and the division into stages proposed by Małgorzata Budyta - Budzyńska will be analyzed. The phases distinguished by the author: separation, adaptation, integration and full assimilation will be considered in relation to the proposed research on the minority living in Szczecin in the years 1871-1933.

Key words: Jewish history, German Jews, history of 19th century, history of 20th century, assimilation, social history.

Wstęp

Celem niniejszego artykułu jest rozważenie możliwości zastosowania pojęcia asymilacji i wynikających stąd perspektyw w projektowanych badaniach nad historią ludności żydowskiej zamieszkującej niemiecki Szczecin w czasach Cesarstwa Niemieckiego i Republiki Weimarskiej. Postawiona hipoteza badawcza zakłada, że mówienie o asymilacji ma zastosowanie tak dla Szczecina, jak i innych miast pruskich. Począwszy od formalnego rozpoczęcia procesu równouprawnienia Żydów w Królestwie Prus edyktem z 11 marca 1812 r., gdy pojawia się możliwość opuszczenia izolowanych społeczności i porzucenia tradycyjnego sposobu życia, aż do ponownego, stopniowego wykluczenia i prześladowań tej grupy ludności zaczynając od dojścia do władzy w Niemczech nazistów w roku 1933. Pewną wątpliwość przy przystępowaniu do badania szczecińskiej społeczności poprzez pryzmat asymilacji, która w

dotychczasowych ujęciach tej grupy pozostawała raczej na uboczu, wydaje się jednak budzić kwestia, co właściwie należy rozumieć jako asymilację w przypadku Żydów żyjących na terenach ówczesnych Niemiec i gdzie tym samym szukać jej przejawów. Dlaczego to asymilacja, a nie np. akulturacja czy integracja albo nawet dysymilacja, wydaje się najbardziej adekwatnym terminem dla opisu zachodzących tu zjawisk? Co właściwie sprawia, że możemy powiedzieć, iż dana osoba/społeczność asymiluje się? Czy asymilacja w przypadku Żydów musi być równoznaczna wyłącznie z konwersją na chrześcijaństwo? Oszacowano, że w Cesarstwie Niemieckim do końca XIX w. tylko 22,5 tys. Żydów dokonało zmiany swojego wyznania, co świadczyć może o marginalnej skali tego zjawiska (Aumüller 2009, s. 148). Stopniowemu nadawaniu ludności żydowskiej praw i wolności obywatelskich towarzyszyły jednakże głębokie reformy wewnętrzne wspólnot wyznaniowych i szersze, daleko sięgające przemiany kulturowe (począwszy już nawet od wcześniejszego niż sam proces równouprawnienia ruchu żydowskiego Oświecenia – Haskali – na którego omówienie nie ma tu jednak miejsca, zob. np.: Lohmann 2020; Roemer 2013; Breuer, Graetz 1996; Liebesschütz, Paucker 1977). Zjawiska tu zachodzące, pomimo trwania Żydów przy własnej religii, zidentyfikować można jako częściowe przynajmniej przejawy asymilacji, o ile tylko postrzegać będziemy ją jako pewien złożony proces, tak, jak postuluje to np. socjologia.

Szczecińscy Żydzi oraz ich interakcje z pozostałymi mieszkańcami miasta są interesującym i nieopracowanym dotąd dokładnie problemem badawczym. Powstałe dotychczas prace cechują się zazwyczaj niewielką objętością bądź ujmowaniem tylko wybranych aspektów zjawiska, często też na uboczu innego rodzaju rozważań (Frankiewicz 1987; Stępiński 1994; Włodarczyk 1994; Gut, Grzelak, Macholak 2001; Łazarek 2004; Turek-Kwiatkowska 2004; Salinger 2006, 2007; Chlebowska 2007; Szudra 2007; Gut 2007; Krasucki 2018; Szudarek 2018). Największą przeszkodą do pełnego zbadania tejże kwestii pozostaje odnotowany już przez Włodzimierza Stępińskiego, w rozdziale dotyczącym społeczności żydowskiej w XIX w. w Szczecinie, szczątkowy dostęp do odpowiednich źródeł archiwalnych (Stępiński 1994, s. 218). Publikacji dotyczących życia żydowskiego przed II wojną światową doczekały się już takie, niegdyś niemieckie, miasta jak Królewiec (Schüler-Springorum 1996), Gdańsk (Berendt 1997; Schulz 2020), Zielona Góra (Bujkiewicz 2017) czy Opole (Borkowski 2009). Podobnie jak Szczecin nie będące nigdy wiodącymi ośrodkami życia żydowskiego w Niemczech, ale pełniące jednocześnie różne ważne funkcje dla swego lokalnego zaplecza. Niniejszy artykuł jest zatem wstępnym rozważeniem tego, jak badać rozwój społeczności żydowskiej w Szczecinie, który, jak zauważyła w swoim artykule Lucyna Turek – Kwiatkowska (2004, s. 23-28), przebiegał dynamicznie wraz ze wzrostem liczebności tej grupy, a także

dynamicznym rozwojem samego miasta. Wyjątkowość Szczecina tkwi w jego pozycji wzrastającego, średniego ośrodka portowego i przemysłowego, gdzie z uwagi na istnienie prawnych barier osiedlania się Żydów brak było jeszcze u progu XIX stulecia zwartej żydowskiej społeczności, która pojawia nagle w 1816 r. i gwałtownie się w następnych dziesięcioleciach rozrasta. Szczecin stał się wówczas celem emigracji ludności żydowskiej przede wszystkim z terytorium dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów, a więc przybyszów pozbawionych najczęściej dotąd jakiegokolwiek kontaktu z niemiecką kulturą. Pogłębiona analiza dostępnych danych demograficznych oraz ekonomicznych pozwoli w przyszłości⁶⁴ oszacować strukturę zawodową szczecińskich Żydów, a przy tym częściowo też ich udział w budowaniu prężnie rozwijającego się, kapitalistycznego ośrodka. Niniejszy artykuł ze względu na restrykcyjne wymogi formalne i wynikające z nich ograniczenie objętości tekstu, nie może w pełni podjąć wszystkich zagadnień związanych z wieloaspektowym problemem dziejów ludności żydowskiej Szczecina i jej relacji wobec większości mieszkańców. Nie jest on zatem gotową odpowiedzią na pytania dotyczące np. tego, czy szczecińscy Żydzi zasymilowali się z ogółem społeczeństwa, a także czy przebieg tego procesu różnił się od innych, wspomnianych wcześniej miast. Rozważania te stanowią wstępny, jednak niezbędny etap prac nad problemem tożsamości oraz kultury Żydów ze Szczecina. Z natury rzeczy nie jest możliwe w takim ujęciu ukazanie kompleksowych, ostatecznych wyników badań, a raczej jedynie wstępne ustalenia i możliwości rozwinięcia ich w przyszłości w wyczerpujące, bogate objętościowo i treściowo studium.

1. Dotychczasowe użycie pojęcia asymilacji w badaniach nad dziejami niemieckich Żydów

W pierwszym rzędzie należy rozważyć, jak rozumieć można pojęcie asymilacji. W najbardziej ogólnej definicji słownikowej „asymilacja” w rozumieniu kulturowym to po prostu „przystosowanie się do życia w obcej grupie przez przejęcie jej kultury i przyswojenie sobie cech właściwych tej grupie” (Słownik Języka Polskiego). Na gruncie polskiej historiografii nieco dokładniejsze, od potocznego pojmowania, rozważania nad sensem tego terminu i odróżnieniem go od innych - intuicyjnie bliskoznacznych znajdziemy w pracach pod redakcją Roberta Traby. Autor ten rozważa dwa bliskoznaczne pojęcia: asymilacji oraz akulturacji, zwracając na ich częste używanie właśnie w dyskursie o historii Żydów w Europie, nierzadko także w sensie potocznym (Traba 2012, s. 7). Definicje obu pojęć są na ogół płynne i otwarte (Traba 2012, s. 9). Taki stan rzeczy rodzić jednak może trudności w prawidłowym uchwyceniu

---

⁶⁴ Analiza ta jest przedmiotem prowadzonych badań w ramach przygotowania rozprawy doktorskiej.

tych zjawisk oraz prowadzić do nieporozumień. Na temat rozumienia pojęć asymilacji i akulturacji trwa od dawna w nauce szeroka debata (Traba 2012, s. 16). Należy jednak przy tym zaznaczyć, że pojęcie akulturacji wydaje się jednak węższe, oznaczając przede wszystkim przyjmowanie pewnych cech danej kultury, podczas gdy asymilację rozumieć możemy także w szerszym sensie społecznym, jako np. zmianę pozycji socjo-ekonomicznej czy przemiany w obszarze samoidentyfikacji (por.: Traba 2012, s. 21-22). Pojemność terminu „asymilacja” sprawia, że spotkamy go zauważalnie częściej w rozważaniach nad historią niemieckich Żydów w XIX i I poł. XX w.

U niektórych autorów, którzy zajmowali się tym właśnie problemem, znajdziemy zgodne raczej z jego ogólnym, potocznym rozumieniem, zastosowanie pojęcia „asymilacji” i jego pochodnych, pozbawione na ogół prób precyzyjnego zdefiniowania. Już w swej „klasycznej”, pochodzącej sprzed kilkadziesiąt lat pracy poświęconej pozycji Żydów w modernizującym się społeczeństwie Jacob Katz (1973) wskazuje np. że wzrastająca kontrola państwa zmuszała Żydów do przyjęcia języka niemieckiego w księgowości, co jego zdaniem położyło podwaliny pod ich kulturową asymilację (s. 32). Dodaje także, że istotna dla procesów włączania Żydów do społeczeństwa większościowego była rozwijająca się od Oświecenia idea społeczeństwa obywatelskiego i państwa oddzielnego lub przynajmniej częściowo oderwanego od religii i jej instytucji oraz tolerancja religijna, czyli akceptacja różnych systemów i instytucji religijnych w jednym społeczeństwie (Katz 1973, s. 38). Żyd według propagatorów świeckiego modelu państwa mógł zostać przyjęty do społeczeństwa bez oczekiwania na jego nawrócenie. Wiara stawać się miała w poddanych modernizacji społecznościach sferą prywatną, podobnie jak np. zainteresowania czy sposoby spędzania wolnego czasu. Warunek jedności w tej kwestii nie wydaje się więc, przynajmniej hipotetycznie, koniecznym dla przynależności do danego narodu.

Wiele lat po pierwszym wydaniu pracy Jacoba Katza pojęcie asymilacji podobnie włącza w swe rozważania o dziejach dawnych niemieckich Żydów Shulamit Volkov (2006), która zaznacza, że asymilacja ta nie była procesem jednostronnym. Wskazuje ona na kluczową w nim rolę większości, w której nierzadko występowały postawy antysemickie – wynikał z nich sprzeciw, aby Żyd, lub nawet osoba mająca żydowskich przodków, mogli być częścią jednego społeczeństwa (Volkov, 2006, s. 10). Wydaje się to być kluczowym czynnikiem sprawiającym, że o pełnej asymilacji Żydów nie mogło być ostatecznie mowy. Jednocześnie po stronie samych Żydów znaleźć możemy, już w samej pracy Volkov, wiele przykładów na utożsamianie się z otaczającym ich państwem i społeczeństwem. Wskazuje ona np. na fakt, że podczas rewolucji 1848 r. wielu Żydów na ziemiach niemieckich stało się zwolennikami niemieckiego

patriotyzmu i angażowało się w ruch liberalny, a w późniejszych dziesięcioleciach za symptomatyczne uznaje ich wstępowanie na ochotnika do armii (Volkov 2006, s. 146). Odnotowuje też, że w 1921 r. powstał w Niemczech Verband Nationaldeutscher Juden, który wprost głosił, że kultura niemiecka jest niezbywalnym i dominującym elementem tożsamości niemieckich Żydów (Volkov 2006, s. 214). Przykłady te zdają się świadczyć, że w przypadku dużej części niemieckich Żydów można mówić o jakiejś formie asymilacji, pomimo ich trwania przy własnej religii.

Wyżej wymienieni autorzy używali pojęcia asymilacji, jak się wydaje, niejako mimochodem, przy okazji nieco innych rozważań, nie analizując nigdy dokładnie treści tego pojęcia i istoty samego zjawiska, które można nim opisać. Ich intuicja, że można mówić w tym kontekście o asymilacji wydaje się jednak słuszna, nie brak bowiem prac, które skupiają się bardziej na tym właśnie problemie (zob. np.: Sorokin 1990, 2019; Lässig 2004; Rürup 1975). Nierzadko jednak autorzy koncentrują się przede wszystkim na postaciach intelektualistów i czołowych przedstawicieli życia żydowskiego (np.: Morris-Reich 2008), a nieco trudniej jest o prace poświęcone życiu przeciętnych członków tej społeczności.

2. Problem asymilacji Żydów w ujęciu socjologicznym

Nauką, która szczególnie zainteresowana jest problemem asymilacji jako przykładem społecznego procesu wydaje się być socjologia. Jedną z pierwszych definicji tego pojęcia podali w swojej pracy amerykańscy socjologowie Robert E. Park i Ernest W. Burgess (1921): „*Asymilacja to proces wzajemnego przenikania się i łączenia, w którym osoby i grupy nabywają wspomnienia, uczucia i postawy innych osób lub grup, a poprzez dzielenie się swoimi doświadczeniami z historią włączają się do wspólnego życia kulturalnego*” (s. 735). Z kolei w wydanej 20 lat później publikacji (Reuter 1941) pojawia się definicja asymilacji jako procesu, w którym „*osoby, które różnią się od siebie dziedzictwem społecznym, dochodzą do tego samego zbioru uczuć, tradycji i lojalności*” (s. 84). Warto zaznaczyć także, że termin asymilacji jest używany zamiennie bądź ma nakładające się znaczenie do używanego w antropologii określenia „akulturacji”⁶⁵ (Pankowicz 2007, s. 9; Tyiska 1977, s. 16). Zdaniem socjologa Milтона Gordona terminu tego używać można jedynie w przypadku czynnika kulturowego jako wymiaru spotkania obu grup. Uważał on także, że definicja ta nie wskazuje na stosunki społeczne, panujące między grupami (Tyiska 1977, s. 18). W swojej książce (Gordon 1964)

---

⁶⁵ Definicja „akulturacji” została sformułowana w latach 30. XX w. przez antropologów: R. Redfield’a, R. Linton’a oraz M. Herskovitz’a. Zgodnie z ich teorią akulturacja to zjawisko będące następstwem bezpośredniego kontaktu dwóch grup społecznych o różnych kulturach, co prowadzi do zmiany wzorca kulturowego jednej lub obydwu stron (zob.: Pankowicz 2007, s. 9).

wyróżnił cztery główne kategorie społeczne takie jak: grupa etniczna, klasa społeczna, zamieszkanie w mieście lub na wsi oraz lokalizacja geograficzna, które wraz z podziałem na status społeczny uzyskany dzięki władzy politycznej czy ekonomicznej oraz czynniki narodowe, rasowe i religijne, mają wpływ na przebieg procesu asymilacji (Tyiska 1977, s. 32-33). To właśnie na gruncie nauk socjologicznych znajdziemy najbardziej dogłębne analizy tego pojęcia, rozumianego tu właśnie jako długotrwały, złożony proces. Tak np. ostatnio w nauce polskiej pochyliła się nad tym problemem w ramach swoich badań, podsumowując tym samym dotychczasowy stan wiedzy, Małgorzata Budyta-Budzyńska (2011, s.45-48). Wyróżniła ona cztery podstawowe stopnie procesu asymilacji: separacja, adaptacja, integracja i pełna asymilacja. Opierając się na przez nią stworzonych opisach poszczególnych stopni autorka spróbuje odnieść je do sytuacji szczecińskich Żydów. Twórcze wykorzystanie w ramach badań historycznych modeli dostępnych w naukach społecznych nie jest bowiem wykluczone i było z powodzeniem stosowane już w przeszłości (Traba 2012, s. 10). Jednocześnie niezwykle ważne jest, aby przystępując do projektowanych badań precyzyjnie określić, co właściwie jest przedmiotem badania, jakie zjawiska zamierzamy w jego ramach uchwycić i dlaczego. Bez zdecydowania się na jedną, konkretną definicję poruszać się zawsze będziemy w obszarze mglistych domysłów i przypuszczeń. Ponieważ poszczególni autorzy bardzo różnie rozumieli jak dotąd pojęcie „asymilacji” i brak w tej sprawie powszechnie uznawanego stanowiska, należy zaproponować własne ujęcie w oparciu o najnowsze zdobycze nauk społecznych. Propozycja Małgorzaty Budyty-Budzyńskiej ma przy tym tę zaletę, że uwzględnia w ramach szczegółowo wydzielonych faz asymilacji zjawiska, które określić moglibyśmy inaczej mianem emancypacji, akulturacji czy integracji.

2.1. Separacja

Mianem separacji określić możemy czas, gdy grupa, żyjąc wewnątrz innego społeczeństwa, izoluje się bądź jest od niego izolowana, co może być spowodowane zarówno oficjalną polityką państwa, jak też wynikać z nieformalnych, tradycyjnych uprzedzeń (Budyta-Budzyńska 2011, s. 45). Klasycznym przykładem separacji jest sytuacja Żydów na Wschodzie żyjących w zamkniętych społecznościach sztetli. Jednak wydaje się, że przynajmniej niektórym opuszczającym tego rodzaju miejsca i udającym się np. do Szczecina w XIX w. Żydom udawało się w pewnej części przełamać swą izolację i na różny sposób włączać się np. w ogólne życie gospodarcze. Różne formy takiego włączania się w szersze życie ekonomiczne mogą być już dowodem na wychodzenie z separacji. Kluczowa dla jej przełamania była w przypadku państwa pruskiego emancypacja, postępująca począwszy od edyktu z 1812 r. aż do początku lat 70. XIX

w. Istniały, co prawda, także w czasie późniejszym tradycyjne, zamknięte wspólnoty wewnątrz społeczności żydowskiej, jak w Szczecinie Adaß Jißsroel (Peiser 1935, s. 80), ważne pozostaje więc pytanie, jak liczna była ta grupa względem pozostałych Żydów w mieście. Ważne dla zrozumienia procesu wychodzenia z separacji będzie na pewno przeanalizowanie w ramach dalszych badań zjawiska wzrastania znaczenia w mieście żydowskich przedsiębiorców, co też wiąże się z kolejnym etapem asymilacji – adaptacją.

2.2. Adaptacja

Adaptacja to minimalne przystosowanie się do nowego otoczenia społecznego. „*Możemy wyróżnić adaptację ekonomiczną związaną z rynkiem pracy, kulturową dotyczącą kompetencji językowo-kulturowych związanych z krajem osiedlenia oraz społeczną, odwołującą się do interakcji społecznych z autochtonami*” (Budyta-Budzyńska 2011, s. 46). Adaptacja dotyczy jedynie podstawowych aspektów koniecznych do przeżycia w danym społeczeństwie. Przyjmowane są wówczas wzory zachowań i norm gospodarzy dotyczące spraw zawodowych, przy utrzymaniu własnych w sferze prywatnej (Budyta-Budzyńska 2011, s. 46). W przypadku Żydów w Szczecinie pod koniec XIX w. wydaje się, że w wielu przypadkach adaptacja była już pełna i wyrażała się w wielu aspektach życia – używanie języka niemieckiego w administracji i w sytuacjach prywatnych, działalność gospodarcza w branżach ważnych z punktu widzenia gospodarki miasta np. słynne przedsiębiorstwo żeglugowe rodziny Kunstmannów. Częścią tego procesu jest też np. zainteresowanie wśród nich nieżydowską medycyną, co pozwalało zdobyć coraz bardziej pożądane w nowoczesnym społeczeństwie kompetencje lekarza (por.: Katz 1973, s. 43). Jednocześnie można doszukiwać się „utrzymania własnych wzorców zachowań i wartości” głównie w kwestiach ściśle religijnych, ale jest to jak już widzieliśmy problem bardziej złożony. Pewien wgląd w tę problematykę dadzą z pewnością w najbliższej przyszłości badania oparte o wspomnienia zgromadzone w Leo Baeck Institute czy USC Visual History Archive, gdzie znajdziemy także relacje pochodzące od mieszkańców Szczecina.

2.3. Integracja

Kolejnym stopniem asymilacji jest integracja, gdy dochodzi do nawiązania relatywnie trwałych związków z przedstawicielami większości, uczestnictwa w różnych obszarach jej życia, co ważne – bez rezygnacji z własnej odrębności narodowej. Jak się wydaje integracja, będąca ostatnim stopniem przed pełną asymilacją, miała miejsce w przypadku wielu szczecińskich Żydów, a rzeczywisty stopień jej zaawansowania może być przedmiotem pogłębionych badań, które wykazałyby skalę tego zjawiska. Problematyczna wydaje się tu kwestia zachowania

własnej odrębności narodowej – wielu szczecińskich Żydów, jak można wnosić z dotychczasowych badań, wcale takiej odrębności nie wykazywało, zadowalając się jednocześnie odrębnością religijną. Ważne zastrzeżenie czynione wobec integracji przez socjologów, wskazuje jednak, że pełne przejście tego procesu przez mniejszość w danym społeczeństwie nie jest możliwe bez pomocy tego społeczeństwa. W przypadku Żydów, jak wiemy, takiej pomocy często brakowało ze względu na problem antysemityzmu. Należy też dodać, że integracja: „w sferze kulturowej i identyfikacyjnej oznacza zrewidowanie własnej tradycji i kultury, i proces ten dotyczy zarówno społeczności emigranckiej, jak i większościowej” (Budyta-Budzyńska 2011, s. 47). Przykłady takiej rewizji w różnej formie dostrzec można ze strony przedstawicieli społeczności żydowskiej, jej przejawem może być choćby fakt przyjęcia języka niemieckiego także w liturgii, jednak wydaje się, że po stronie większości proces ten przebiegał bardziej opornie – jego podstawą byłoby przede wszystkim odrzucenie zakorzenionej kulturowo formuły, że Żyd równa się obcy, a to ostatecznie nie powiodło się. Jeszcze jednym wartym odnotowania aspektem integracji jest fakt, że integrujący się doświadczać mogą tzw. podwójnego doświadczenia „inności” (Budyta-Budzyńska 2011, s. 47). Wydaje się, że Żydzi niemieccy często stykali się z tym problemem, że mogli czuć się nadal inni od „rodowitych” Niemców, jak też od Żydów ze Wschodu – „Ostjuden” – od których kulturowo dzieliło ich nawet jeszcze więcej, o czym zaświadcza też wspomnienia żydowskiego żołnierza ze Szczecina w czasie I wojny światowej Wernera Cohna, który zetknął się z nimi w Galicji⁶⁶.

2.4. Asymilacja

Ostatni etap procesu asymilacji nazywamy po prostu asymilacją. W socjologii wskazuje się na jego etymologiczne znaczenie jako „upodobnienie”. Następuje tu „*zmiana zachowań członków grupy mniejszościowej i przyjęcie przez nich kultury i identyfikacji innej grupy*” (Budyta-Budzyńska 2011, s. 47). Ważnym przykładem pełnej identyfikacji z istniejącym od 1871 r. państwem niemieckim i przez nie prowadzoną polityką wydaje się być postawa Żydów w trakcie I wojny światowej. Patriotyzm i pełne zaangażowanie utożsamienie się z celami wojennymi państwa widoczne są w ówczesnych publikacjach w szczecińskim periodyku gminy żydowskiej⁶⁷, czy też w działaniach mających na celu upamiętnienie poległych członków

---

⁶⁶ Frontowe przeżycia tego młodego żołnierza i patrioty, który w 1934 r. wyemigrował pod wpływem nazistowskich prześladowań do Palestyny, poznać możemy dzięki odpisom listów, które przekazał w ostatnim czasie do opracowania jego syn.

⁶⁷ Czasopismo, zatytułowane „Jüdisches Gemeindeblatt für die Mitglieder der Synagogengemeinde Stettin“ ukazywało się z przerwami w latach 1916-1938.

gminy po wojnie⁶⁸. Możemy też nierzadko obserwować zmianę codziennych zachowań i to w różnych dziedzinach życia, także dotyczących religii – poza wspomnianą zmianą języka liturgii nastąpiła także dalej idąca modyfikacja obrządku i wprowadzenie organów na wzór chrześcijańskich kościołów. W niektórych przypadkach zauważalne jest odejście od ścisłego przestrzegania zasad koszerności, co podejrzewać można np. u służącego na froncie I wojny światowej Wernera Cohna. W poszukiwaniu tego rodzaju przykładów należy wziąć pod uwagę większą liczbę wspomnień żydowskich mieszkańców Szczecina. W badaniu autoidentyfikacji szczecińskich Żydów ważne wydają się także statuty, cele i ogólny charakter żydowskich stowarzyszeń, to, czy były one nastawione na odrębność, czy też raczej widziały swój związek z miastem i państwem, w którym funkcjonowały. Tutaj trzeba też zwrócić uwagę na aktywność i popularność organizacji syjonistycznych, podkreślających narodową odrębność Żydów, które jednak, jak wnioskować można na podstawie dotychczasowych badań, zyskały w Szczecinie na znaczeniu dopiero pod wpływem polityki nazistów. Ważną cezurą wydaje się być jednak także okres I wojny światowej, dlatego w badaniach należy uwzględnić różną specyfikę dwóch okresów: Cesarstwa Niemieckiego (1871 – 1918) i Republiki Weimarskiej (1919 – 1933). W tym drugim okresie, gdy rozpowszechniły się oskarżenia wobec Żydów o przyczynienie się do klęski Niemiec, zakładać można, że asymilacja wyraźnie wyhamowała, a nawet zaczęła się pojawiać tendencja przeciwna – dysymilacja, czyli „odpodobnienie” (zob.: Gillerman 2009).

Podsumowanie

Pełnej asymilacji towarzyszyć powinna wola zmiany tożsamości ze strony członków mniejszości i akceptacja takiej zmiany ze strony większości (Budyta-Budzyńska 2011, s. 48). Problemu asymilacji Żydów nie można tym samym rozważać w oderwaniu od problemu antysemityzmu, który był główną przeszkodą na tej drodze. Był to prawdopodobnie najważniejszy czynnik, który spowodował, że asymilacja Żydów była zawsze procesem ułomnym, niepełnym, do końca nigdy nie dokonanym. Proces ten przebiegał w bardzo różnych formach i w bardzo różny sposób można go tym samym badać, odnosząc się do różnych przesłanek znajdujących się w jego definicji. Próbować badać asymilację można nawet na podstawie samej struktury społecznej i zawodowej asymilującej się grupy w porównaniu do grupy większościowej (por.: Budyta-Budzyńska 2011, s. 48). Ważny jest także stopień jej udziału w życiu gospodarczym większości, bo jako forma adaptacji jest to również część procesu asymilacji. Można wreszcie wziąć pod uwagę stopień identyfikacji grupy mniejszościowej z narodem i państwem, a to np. poprzez analizę przez nią redagowanej i do

---

⁶⁸ Dokumenty gminy żydowskiej, dotyczące tych kwestii, przechowywane są obecnie w Rosyjskim Państwowym Archiwum Wojennym w Moskwie (sygnatura: 726).

niej kierowanej prasy, czy też rozważając zaangażowanie poszczególnych jednostek w politykę państwa i przez nie prowadzone wojny. Także przyglądając się samym stowarzyszeniom żydowskim możemy stwierdzić ile z nich przychyliło się, poprzez czy to swe statuty, czy też działania, do wizji Żydów jako Niemców wiary mojżeszowej i jednocześnie jak popularne były takie przedsięwzięcia wśród społeczności, szczególnie w porównaniu do tych o przeciwnych intencjach. Warto zadać też pytanie ilu Żydów angażowało się w miarę możliwości w inicjatywy o charakterze ogólnomiejskim, a ilu wolało separację i udział jedynie w instytucjach i organizacjach żydowskich oraz na ile mogło to wynikać z ich własnego wyboru, a na ile z faktu, że organizacje zakładane przez „rodowitych” Niemców często mogły być Żydom niechętne. Badania więc muszą uwzględniać w jakim stopniu problem antysemityzmu i jego rozpowszechnienie wśród większości. Można wreszcie próbować także badać codzienne zwyczaje członków tej społeczności – tu pewien dostęp wydają się dawać wspomnienia. Reasumując, wydaje się, że aby dobrze uchwycić zjawisko asymilacji, przyjrzeć należy się wielu różnym aspektom życia żydowskiego w Szczecinie, nawet tym na pierwszy rzut oka nieoczywistym i potraktować to zagadnienie możliwie szeroko, analizując wszelkie możliwe przejawy tego złożonego procesu.

Bibliografia

- Aumüller J., (2009). *Assimilation. Kontroversen um ein migrationspolitisches Konzept*. Bielefeld: transcript Verlag.
- Berendt G., (1997). *Żydzi na terenie Wolnego Miasta Gdańska w latach 1920 - 1945 : (działalność kulturalna, polityczna i socjalna)*, Gdańsk : Gdańskie Tow. Naukowe, Wydział Nauk Społecznych i Humanistycznych.
- Borkowski M., (2009). *Gmina żydowska w Opolu w latach 1812-1944*, Opole: Stowarzyszenie Instytut Śląski, PIN - Instytut Śląski w Opolu.
- Breuer M., Graetz M., (1996). *Tradition und Aufklärung: 1600 – 1780, Deutsch-jüdische Geschichte in der Neuzeit*, (red.) M. Brenner, Band 1, München: Beck, 1996.
- Budyta – Budzyńska M., (2011). *Adaptacja, integracja, asymilacja – próba ujęcia teoretycznego* W: Budyta – Budzyńska M. (red.), *Integracja czy asymilacja?: polscy imigranci w Islandii*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Bujkiewicz Z., (2017). *Zielonogórska Gmina Żydowska 1813-1942*, Warszawa: Żydowski Instytut Historyczny im. Emanuela Ringelbluma.
- Chlebowska A., (2007). *Przedstawicielki gminy żydowskiej w Szczecinie wobec ruchu kobiecego na przełomie XIX i XX w.* W: *Żydzi oraz ich sąsiedzi na Pomorzu Zach. w XIX i XX wieku*, (red.) M. Jaroszewicza, , Warszawa: Wydawnictwo DiG , s. 237 – 248.
- Frankiewicz B., (1987). *Losy ludności żydowskiej na Pomorzu Zachodnim w latach 1933–1940*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego”, nr 3–4.
- Gillerman S., (2009). *German into Jews*, Stanford: University Press.
- Gordon M., (1964). *Assimilation in American Life : The Role of Race, Religion and National Origins*, Cary : Oxford University Press.

- Gut P., (2007). *Przepisy o rejestracji ruchu naturalnego ludności żydowskiej w Prusach w latach 1847 – 1874*, W: *Żydzi oraz ich sąsiedzi na Pomorzu Zach. w XIX i XX wieku*, (red.) M. Jaroszewicz, Warszawa: Wydawnictwo DiG, s. 305 – 314.
- Gut P., Grzelak J., Macholak J., (2001). *Materiały źródłowe do historii Żydów przechowywane w Archiwum Państwowym w Szczecinie*, [w:] *Źródła archiwalne do dziejów Żydów w Polsce*, (red.) B. Woszczyński i V. Urbaniak, Warszawa: DiG" ; NDAP , s. 365 – 375.
- Katz J., (1973). *Out of the Ghetto : the social background of Jewish emancipation ; 1770 – 1870*. Cambridge, Mass. : Harvard Univ. Press.
- Krasucki E., (2018). *Wprawka? Deportacja Żydów z prowincji pomorskiej w lutym 1940 roku (uwarunkowania, przebieg, konsekwencje)*, W: tegoż, *Historia kręci drejdem. Z dziejów (nie tylko) szczecińskich Żydów*, Łódź: Księży Młyn Dom Wydawniczy Michał Koliński, s. 81 – 121.
- Lässig S., (2004). *Judische Wege ins Burgertum kulturelles Kapital und sozialer Aufstieg im 19. Jahrhundert: mit 40 Tabellen*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Liebesschütz H., Paucker A., (1977). *Das Judentum in der Deutschen Umwelt 1800 – 1850*, Tübingen: J.C.B. Mohr.
- Lohmann U., (2020). *Haskala und allgemeine Menschenbildung : David Friedländer und Wilhelm von Humboldt im Gespräch: zur Wechselwirkung zwischen jüdischer Aufklärung und neuhumanistischer Bildungstheorie : Studien, Editionen, Analysen*. Münster, New York: Waxmann.
- Łazarek A., (2004). *Materiały do dziejów Żydów do 1945 r. w zasobie Archiwum Państwowego w Szczecinie*, W: *Żydzi szczecińscy: tradycja i współczesność*, (red.) K. Kozłowski, J. Mieczkowski, Szczecin: Oficyna Wydawnicza "Dokument" Archiwum Państwowe, s. 91 – 101.
- Morris-Reich A., (2008). *The Quest for Jewish Assimilation in Modern Social Science*, Abingdon: Taylor & Francis.
- Pankowicz A., (2007). *Akulturacja jako problem badawczy w XIX i XX w.* W: A. Pankowicz, S. Bielański (red.), *Dialog i akulturacja : judaizm, chrześcijaństwo i islam (s.9-19)*. Kraków : Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Park R. E., Burgess E.W., (1921). *Introduction to the Science of Sociology*, Chicago: University of Chicago Press.
- Peiser J., (1935). *Geschichte der Synagogen-Gemeinde zu Stettin : mit 27 Bildbeilagen und einer Skizze im Text*, Stettin: Verlag Synagogen-Gemeinde
- Reuter E., (1941). *Hand Book for Sociology*, New York: Dryden Press.
- Roemer N. (red.), (2013). *German Jewry. Between hope and despair*, Boston: Academic Studies Press.
- Rürup R., (1975). *Emanzipation und Antisemitismus Studien zur „Judenfrage“ der bürgerlichen Gesellschaft*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Salinger G., (2006). *Die einstigen jüdischen Gemeinden Pommerns. Zur Erinnerung und zum Gedenken*, Teilbd. 1. New York: Gerhard Salinger.
- Salinger G., (2007). *Aspekte zur Geschichte der Juden in Pommern*, W: *Żydzi oraz ich sąsiedzi na Pomorzu Zach. w XIX i XX wieku*, (red.) M. Jaroszewicz, Warszawa: Wydawnictwo DiG, s. 77 – 86.
- Schüler-Springorum S., (1996). *Die jüdische Minderheit in Königsberg, Preußen : 1871 – 1945*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Schulz M. K., (2020). *Sozialgeschichte der Danziger Juden im 19. Jahrhundert*, Berlin: be.bra wissenschaft verlag.
- Słownik Języka Polskiego (b.d.). Pobrane 20 czerwca 2021 r. z <https://sjp.pwn.pl/sjp/asymilacja;2441680.html>
- Sorkin D., (2019). *Jewish Emancipation. A History Across Five Centuries*, Princeton: Princeton University Press.
- Sorkin, (1990). *Emancipation and Assimilation. Two Concepts and their Application to German-Jewish*

History W: The Leo Baeck Institute Year Book, Volume 35, Issue 1, s. 17–33.

Stępiński W., (1994). *Szczecin w latach 1806-1870 na drodze do kapitalizmu W: Dzieje Szczecina 1806-1945*, (red.) B. Wachowiak, t. 3, Szczecin: Wydawnictwo "13 Muz", s. 9 – 278.

Szudarek A., (2018). *Rosa Vogelstein and her work: in search of the sources of success of the Stettin Women's Association (Stettiner Frauenverein) at the turn of the twentieth century*, [w:] „Women's History Review”, (2018) v. 27, s. 1169-1189;

Szudra D., (2007). *Obraz demograficzny ludności żydowskiej na Pomorzu Zachodnim w latach 1871-1939 W: Żydzi oraz ich sąsiedzi na Pomorzu Zach. w XIX i XX wieku*, (red.) M. Jaroszewicz, Warszawa: Wydawnictwo DiG, s. 315 – 344.

Traba R., (red.), (2009). *Stereotypy i pamięć. Akulturacja/asymilacja na pograniczach kulturowych Europy Środkowo-Wschodniej w XIX i XX wieku*, T. 1, Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN.

Traba R., (red.), (2012). *Sąsiedztwo polsko – niemieckie. Akulturacja/asymilacja na pograniczach kulturowych Europy Środkowo-Wschodniej w XIX i XX wieku*, T. 2, Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN.

Turek- Kwiatkowska L., (2004). *Przyczynek do dziejów społeczności żydowskiej w Szczecinie w XIX i na początku XX w. w Szczecinie W: Żydzi szczecińscy: tradycja i współczesność*, (red.) K. Kozłowski, J. Mieczkowski, Szczecin, s. 23 – 28.

Tyiska (Gipson) D. L., (1977). *Assimilation: An Empirical Test of Milton Gordon's Model on Mexican Americans in Holland, Michigan* (praca magisterska) [na:] https://scholarworks.wmich.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=3304&context=masters_theses, (Dostęp 26.06.2021 r.)

Volkov S., (2006). *Pomysł na nowoczesność: Żydzi niemieccy w XIX i na początku XX w.*, tłum. J. Górny, P. Pieńkowska. Warszawa: PW „Wiedza Powszechna”.

Włodarczyk E., (1994). *Wielkomijski rozwój Szczecina w latach 1871-1918 W: Dzieje Szczecina 1806-1945*, (red.) B. Wachowiak, t. 3, Szczecin: Wydawnictwo "13 Muz".

Patrycja Montusiewicz
Uniwersytet Zielonogórski
Szkoła Doktorska Nauk Humanistycznych i Społecznych
Dyscyplina Językoznawstwo
e-mail: info@montusiewicz.com
ORCID: 0000-0002-1489-2906

Modalność deontyczna w tekście prawnym. Studium porównawcze stopnia użycia sygnałów modalnych w angielskiej, niemieckiej, niderlandzkiej i polskiej wersji *Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka*

Deontic modality in a legal text. Comparative study of the degree of use of modal signals in the English, German, Dutch and Polish versions of the *Universal Declaration of Human Rights*

Streszczenie

Celem prezentowanego artykułu jest próba przedstawienia stopnia użycia sygnałów modalności deontycznej w tekście prawnym. Na podstawie przykładów, wyekscerpowanych ze źródłowej anglojęzycznej wersji *Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka* oraz jej tłumaczeń na docelowe języki niemiecki, niderlandzki i polski, opisano zależności doboru odpowiedniego ekwiwalentu dla wyrażenia modalności deontycznej. Wyniki analizy kontrastywnej wykazały, że użycie określonych form zależy od specyfiki danego gramatycznego systemu językowego a nie od formalnego podobieństwa jednostek języka źródłowego i docelowych.

Słowa kluczowe: modalność deontyczna, tekst prawny, analiza porównawcza.

Summary

The aim of presented article is an attempt to describe the degree of use of deontic modality signals in a legal text. Based on the examples excerpted from the source English version of the *Universal Declaration of Human Rights* and its translations into the target languages German, Dutch and Polish, the dependencies of the selection of an appropriate equivalent for expressing the deontic modality are described. The results of the contrastive analysis showed that the use of certain forms depends on the specificity of a given grammatical language system and not on the formal similarity of the source and target language units.

Key words: deontic modality, legal text, comparative analysis.

Wprowadzenie

W przedkładanym studium zobrazowano, na podstawie weryfikacji autentycznych danych językowych wyekscerpowanych z korpusu badawczego tj. *Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka* w źródłowym języku angielskim oraz jej tłumaczeniach na docelowe języki niemiecki, niderlandzki i polski, że kod słowny różnorodnych języków nie wprowadza zmienności znaczeniowej. Częstotliwość użycia środków modalnych różni się w poszczególnych wersjach. Wybór odpowiedniego ekwiwalentu dla wyrażenia modalności deontycznej nie jest determinowany podobieństwem formalnym jednostek języka źródłowego i docelowych. Zależny jest natomiast niesionym przez daną strukturę znaczeniem, które musi

być zachowane w językach docelowych poprzez użycie odpowiedniego markera sygnału modalnego.

1. Powszechna Deklaracja Praw Człowieka z punktu widzenia ujęcia historycznego

Rozpoczynając opis badanego tekstu prawnego należy podkreślić wagę ujęcia historycznego. *Deklaracja* powstała z reakcji na rzeczywistość, jej treść uwzględnia aktualne wydarzenia i kwestie. Tekst ten jest wynikiem wielowiekowego dążenia przez człowieka do ustalenia kanonów przestrzegania jego praw. Historia sporządzenia tekstu *Deklaracji* jest związana z traumatycznymi wydarzeniami II Wojny Światowej, które unaocznily ludzkości, że prawa człowieka nie zawsze są powszechnie respektowane. Rządy na całym świecie podjęły swoje wysiłki zmierzające do wzmocnienia pokoju międzynarodowego i przeciwdziałania powstawaniu konfliktów. Rozpoczęto tworzenie międzynarodowego systemu ochrony praw człowieka. Skutkowało to powstaniem Organizacji Narodów Zjednoczonych. *Deklaracja* została przyjęta i proklamowana rezolucją 217 A (III) Zgromadzenia Ogólnego ONZ dnia 10 grudnia 1948 roku w Paryżu. *Deklarację* uchwalono 48 głosami za, przy braku sprzeciwu oraz przy ośmiu głosami wstrzymującymi się (w tym Polski). Polska ratyfikowała ją w roku 1977. *Deklaracja* rozpoczyna się preambułą która podkreśla, że „uznanie przyrodzonej godności oraz równych i niezbywalnych praw wszystkich członków wspólnoty ludzkiej jest podstawą wolności, sprawiedliwości i pokoju”. 30 artykułów *Deklaracji* to modelowy katalog zagwarantowanych praw i wolności pierwszej generacji (osobistych i politycznych, artykuły 1-21) oraz drugiej generacji (socjalnych, gospodarczych oraz kulturalnych, artykuły 22-27).

O znaczeniu *Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka* w polityce międzynarodowej świadczy fakt, że stanowiła ona pierwszy uzgodniony w rokowaniach międzynarodowych powojenny dokument z zakresu praw człowieka. Powszechność tego dokumentu wynika z faktu, że jest on pierwszym w dziejach formalnie przyjętym i ogłoszonym przez wspólnotę międzynarodową sformułowaniem przyznającym każdemu człowiekowi bez wyjątku równe i niezbywalne prawa, w tym przyrodzone, powszechne, nienabywalne i niezbywalne prawo do godności. *Deklaracja* stała się prawem zwyczajowym, uniwersalną konstytucją państwa praw człowieka. Generalnym katalogiem merytorycznych i proceduralnych praw i wolności bazującym na absolutnej obowiązywalności tradycyjnej koncepcji prawa naturalnego, które każdy człowiek posiada bezwzględnie z racji faktu bycia człowiekiem, niezależnie od czyjejkolwiek woli lub ich potwierdzenia przez władzę państwową. O uniwersalności *Deklaracji* świadczy fakt, że powszechnie stosowanym zwyczajem jest umieszczanie w

konstytucjach państw demokratycznych zapisu dotyczącego praw człowieka⁶⁹. Uwzględnianie *Deklaracji* w konstytucjach państw, w umowach i w aktach międzynarodowych nadało jej wiążący charakter. Prawa człowieka nie należą do kompetencji wewnętrznej państw, ich przestrzeganie może zostać poddane ocenie kontroli międzynarodowej, która nie powinna być kwalifikowana jako ingerencja w sprawy wewnętrzne. Ma to doniosłe konsekwencje, gdyż oznacza, że prawa sformułowane w *Deklaracji* są moralnym wzorcem wiążącym wszystkie państwa, niezależnie od stopnia jej implementacji do konstytucji, ratyfikacji czy przystąpienia do poszczególnych umów międzynarodowych. 10 grudnia jest obchodzony jako Światowy Dzień Praw Człowieka.

2. Powszechna Deklaracja Praw Człowieka z punktu widzenia genologii tekstowej

„Deklaracja” (łac. *declaratio* — ujawnienie, obwieszczenie) w nazwie dokumentu oznacza, że jej treść ma charakter stwierdzający, deklaratoryjny. Z punktu widzenia teorii aktów mowy (speech act theory) badany tekst realizuje deklaracyjny akt mowy. Do aktów deklaracyjnych należą między innymi wyroki sądowe, akty notarialne, akty urodzenia, zawarcia małżeństwa, ustawy i uchwały, akty wykonawcze itp. W tekście prawnym unika się z reguły wzmiankowania osób biorących udział w opisywanych procedurach. Teksty te zawierają zazwyczaj szczegółowy opis postępowań określających ogólne warunki i przepisy „poprawnego” z punktu widzenia obowiązującego prawa zachowania się dowolnych osób. Cechy te są typowe dla dyskursu urzędowo-kancelaryjnego, które osiąga się poprzez stosowanie różnorodnych środków językowych – od morfologicznych, po leksykalne i składniowe (por. Wojtak 2001: 156-171, Malinowska 2013: 467-486). *Powszechna Deklaracja Praw Człowieka* jest typowym tekstem prawnym. Wybór tekstu prawnego jako próby badawczej w dyscyplinie językoznawstwo jest wynikiem naukowego zainteresowania hybrydowym powiązaniem dyscyplin językoznawstwa i prawa. Korpus umożliwia zobrazowanie prowadzonych badań nad ich wzajemnym oddziaływaniem. Język jest przestrzenią, w której istnieje prawo, jest narzędziem jego opisu. Prawo realizuje się bowiem w pojęciach, które wyrażane są w języku. Międzyjęzykowa komunikatywność aktu prawnego podporządkowana jest normom języka, który jest nośnikiem jego pojęć. Połączenie obszarów lingwistyki oraz prawa w celu przeprowadzenia analizy językoznawczej stworzyło możliwość rozpoznania, jakie konkretne wzorce lingwistyczne stosowane w danym typie tekstu w celu realizacji zamierzonych perlokucji. Intencjonalny charakter tekstu, uzależniony od relacji

---

⁶⁹ Szerzej na ten temat: E. Bujwik-Kurek 2019: 272-287.

między nadawcą a odbiorcą jest zdeterminowany sytuacją komunikatywną, społeczną jak i kulturową. Zasadnicza intencja komunikacyjna przy sporządzeniu tekstu prawnego jest uwarunkowana czynnikami genologicznymi. O wyborze gatunku tekstu decyduje bowiem cel wypowiedzi, tzn. zamiar komunikacyjny nadawcy. Gatunek jest typowym sposobem realizacji wydarzenia oraz narzędziem w interakcji społecznej.

3. Modalność

Modalność jest złożoną kategorią semantyczną. Semantyka czasowników modalnych opisywana jest za pomocą takich leżących u jej podstaw sfer znaczeniowych jak *konieczność*, *możliwość*, *wolitywność*, *prawdopodobieństwo*, *przypuszczenie*, *żądanie* itd. (por. Kotin 2014: 140). Pierwotnym znaczeniem czasowników modalnych jest „znaczenie obiektywne”, czyli „rdzenne” (z ang. *root modality*; por. Palmer 1986 i Kratzer 1981, 1991). W odniesieniu do czasowników o semantyce wolitywnej jest to znaczenie chęci lub zamiaru jednostki będącej podmiotem odpowiedniego zdania. Pozostałe znaczenia rdzenne określane są w literaturze mianem modalności deontycznej pochodzącym od gr. *déonta* ‘obowiązek’ ”modalność deontyczna” czyli wyrażenie różnego rodzaju obowiązków i zobowiązań (por. von Wright 1951: 1-2; Szymański 2019: 10). W wielu językach czasowniki modalne kodują jednak również drugie znaczenie, które często nazywane jest „znaczeniem subiektywnym” bądź „modalnością epistemiczną” od greckiego *epistēmē* ‘wiedzieć’ (patrz np. Helbig/Buscha 1999: 131). Tekst *Deklaracji* zawiera prawie wyłącznie środki kodyfikacji semantyki stricte deontycznej w wąskim rozumieniu, czyli obowiązku lub zobowiązania, które są nieodzownym elementem dowolnego tekstu prawnego.

4. Sygnały modalności deontycznej w tekście *Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka*

Kodowanie efektywności przekazu komunikatu poprzez modalność deontyczną polega na przekazaniu informacyjnego impulsu czy daną czynność należy wykonać z powinności, świadomie czy z udziałem woli, ponieważ modalność ta dotyczy również przyzwolenia. W przypadku modalności deontycznej konieczność, przyzwolenie lub obowiązek pochodzące od nadawcy zawierają dodatkowo cel, który jest lub będzie motywacją dla odbiorcy (Hacquard 2009; Kratzer 2012; Narrog 2012). Stosowny przykład można znaleźć w następującym fragmencie preambuły *Deklaracji*:

Whereas it is essential, (...) that human rights should be protected by the rule of law (...) every individual and every organ of society shall strive by teaching and education to promote respect for these rights (...).

Zważywszy, że konieczne jest zawarowanie praw człowieka przepisami prawa (...) ogłasza się uroczyście, aby wszyscy ludzie i wszystkie organy społeczeństwa (...) dążyły (...) do poszanowania tych praw i wolności (...)

Cel, który jest lub będzie motywacją dla odbiorcy charakteryzuje się rozmytą granicą pomiędzy czasowym, futurystycznym a deontycznym sposobem wyrażania koncepcji *zamiaru* czy inaczej *intencji*. Intencja przekazu *Deklaracji* kodowana jest w tekście źródłowym dominującym użyciem konstrukcji z czasownikiem modalnym *shall* (zgodnie z US Code Construction Act, Chapter 311, Government Code, nakaz w amerykańskich aktach normatywnych wyrażony za pomocą *shall* oznacza obowiązek⁷⁰). Występuje on w preambule oraz w większości artykułów *Deklaracji*, łącznie w dwudziestu siedmiu konstrukcjach. Prezentują to wybrane przykłady:

art. 2) *Furthermore, no distinction shall be made*

art. 9) *No one shall be subjected to*

W wersji *Deklaracji* w języku niderlandzkim widocznym ekwiwalentem czasownika *shall* jest czasownik modalny *zullen*, który został użyty w dwudziestu trzech konstrukcjach. Niderlandzkojęzyczne odpowiedniki podanych przykładów w wersji źródłowej:

art. 2) *Verder zal geen onderscheid worden gemaakt*

art. 9) *Niemand zal onderworpen worden aan*

Użycie czasownika modalnego *zullen* może być powiązane ze wspólnym pochodzeniem oraz pierwotnym znaczeniem angielskiego *shall/should*, niderlandzkiego *zullen* i niemieckiego *sollen*. Germański Präteritopräsens *skulan miał podstawowe znaczenie „być winnym, być zobowiązanym” co później oznacza: ‘być zobowiązanym zgodnie z prawami i postanowieniami boskiego lub świeckiego rządu lub w ramach jeszcze innych stosunków władzy’ (WNT, 1864-1998: 372)⁷¹. Kolejną istotną kwestią, na którą należy skierować uwagę podczas próby wyjaśnienia użycia *zullen* w miejsce *shall* jest zagadnienie konceptu czasowego w ramach modalności. Większość gramatyk niderlandzkich, w tym także WNT, przypisuje temu czasownikowi zastosowanie zarówno czasowe jak i modalne. Literatura przedmiotu obejmuje następujące zagadnienia: futurum jako kategoria czasowa (por. ANS 1997), jako modalność epistemiczna (por. Coates 1983), jako modalność dynamiczna (por. Gotti e.a. 2002), jako rodzaj kategorii ‘postmodalnej’ (por. Bybee e.a. 1994) lub jako ‘prediction’ bez

---

⁷⁰ Sec. 311.016. "MAY," "SHALL," "MUST," ETC. The following constructions apply unless the context in which the word or phrase appears necessarily requires a different construction or unless a different construction is expressly provided by statute: (...) (2) "Shall" imposes a duty (...)

⁷¹ ‘verplicht zijn volgens wetten en bepalingen van een goddelijke of wereldlijke overheid of binnen nog andere gezagsverhoudingen’.

kategorii modalnej (por. Palmer 2001, Mindt 1994 i Huddleston & Pullum 2002). Dywersyfikacja ta jest wynikiem trudności w rozróżnieniu w zdaniach z *shall* i *zullen* pomiędzy ‘czystym futurum’ lub *prediction* a futurum wyrażającym również deontyczny koncept ‘intencji’. Okazuje się, że czasowniki *shall* i *zullen* bardzo często mogą jednocześnie wyrażać obydwie koncepty i że nie ma wyraźnych kryteriów ich podziału (Palmer 1990: 75).

Zaskakującym wydaje się być natomiast fakt, że pomimo bardzo podobnej semantyki w żadnym z przypadków w wersji niemieckiej nie użyto jako ekwiwalentu czasownika *shall* konstrukcji z czasownikiem modalnym *sollen*. Modalność deontyczna wyrażona została w dziesięciu przypadkach, poprzez konstrukcję strony biernej z czasownikiem modalnym *dürfen*.

- art. 2)   *des weiteren darf kein Unterschied gemacht werden*
art. 9)   *Niemand darf festgenommen werden*

Za Gerardem Helbigiem i Joachimem Buscha (1994: 131) czasownik *dürfen* posiada tylko jeden obiektywny wariant modalności jakim jest *przywolenie* (niem. *Erlaubnis*). Niewątpliwie przyzwolenie różni się od zawartego w anglojęzycznym tekście źródłowym znaczenia „świadomej konieczności” w połączeniu z wolitywnością. Dla wyjaśnienia tej rozbieżności należy uwzględnić fakt, że we wszystkich przykładach czasownik *dürfen* występuje w zdaniach z negacją *niemand, kein*. W języku niemieckim *dürfen* w połączeniu z negacją ma wysoce specyficzną semantykę, koduje bowiem nie tylko zakaz jako taki, lecz również (szczególnie w języku urzędowym) pewną normę prawną, która nie pozwala na wykonanie odpowiedniej czynności lub zabrania wprowadzenia pewnych zasad, zmian itp. Natomiast niemiecki czasownik *sollen* (najczęściej w formie trybu Konjunktiv Präteritum *sollte*) z negacją wyraża zupełnie inne znaczenie, a mianowicie polecenie o charakterze rekomendacji (‘lepiej nie...’), które jednoznacznie nie pasuje do badanego gatunku.

W języku polskim ekwiwalentem zanegowanego czasownika modalnego *shall* jest syntagma (grupa składniowa) z nieosobowym czasownikiem niefleksyjnym (Jodłowski 1971: 86) *nie wolno*. Występuje ona w ośmiu przypadkach, w formie funkcyjów modalności deontycznej:

- art. 2)   *nie wolno ponadto czynić żadnej różnicy*
art. 9)   *Nikogo nie wolno (. . .) aresztować*

Wolno w swoim znaczeniu podstawowym wyraża wolitywność obcej instancji „być uprawnionym do czegoś”. Źródłem modalności nie jest tutaj udzielająca uprawnienia osoba lecz instytucja, zwyczaj, okoliczności itd.

Podsumowanie

Z uwagi na przedmiot analizy oraz ograniczenia przestrzenne w artykule przedstawiono wyłącznie dominujące czasowniki modalne (w wersji angielskiej, niderlandzkiej, niemieckiej) oraz najczęściej występujący czasownik niefleksyjny (w wersji polskiej)⁷². Przy analizie semantyki jednostek modalnych w tekście angielskim oraz jego tłumaczeniach na inne języki wyjątkowe znaczenie ma użycie tychże jednostek z negacją. Negowana deontyczność nie jest zjawiskiem prostej negacji, gdyż jednostka językowa wyrażająca negację często radykalnie zmienia znaczenie negowanego sygnału modalnego.

Bibliografia

Źródła

- Powszechna Deklaracja Praw Człowieka w języku źródłowym angielskim
[online: [https://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/217\(III\)](https://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/217(III));
data dostępu 30.06.2021].
- Powszechna Deklaracja Praw Człowieka w języku niemieckim
[online: <https://www.ohchr.org/EN/UDHR/Pages/Language.aspx?LangID=ger>;
data dostępu 30.06.2021].
- Powszechna Deklaracja Praw Człowieka w języku niderlandzkim
[online: <https://www.ohchr.org/EN/UDHR/Pages/Language.aspx?LangID=dut>;
data dostępu 30.06.2021].
- Powszechna Deklaracja Praw Człowieka w języku polskim
[online: <https://www.ohchr.org/EN/UDHR/Pages/Language.aspx?LangID=pql>;
data dostępu 30.06.2021].

Literatura

- ANS (1997): *Algemene Nederlandse Spraakkunst. Haeseryn, W. (e.a.), red., 2^e, geh. herz. dr. Martinus Nijhoff. Groningen.*
- Bujwid-Kurek E., (2019): *Implementacja Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka w konstytucjach wybranych państw bałkańskich (uwag kilka)*, (w:) Jerzy Jaskiernia i Kamil Spryszak (red.): *Powszechny system ochrony praw człowieka 70 lat po proklamowaniu Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka. Osiągnięcia – bariery – nowe wyzwania i rozwiązania*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Bybee J., Perkins R. & Pagliuca W., (1994): *The evolution of grammar. Tense, Aspect, and Modality in the languages of the world*. The University of Chicago Press. Chicago & London.
- Coates J., (1983): *The semantics of the modal auxiliaries. Croom Helm. London.*
- Gotti, W. [e.a], (2002): *Variation in central modals. A repertoire of forms and types of usgae in middle English and early modern English. Peter Lang. Bern.*
- Hacquard V., (2009): *On the interaction of aspect and modal auxiliaries. „Linguistics and Philosophy”, Vol. 2, pag. 279-315.*
- Helbig G. / Buscha J., (1994): *Deutsche Grammatik. Ein Handbuch für den Ausländerunterricht*. Langenscheidt.

---

⁷² W badanych wersjach językowych modalność deontyczna wyrażona została również innymi markerami modalności jak: w niemieckiej i niderlandzkiej - partykuły modalne *notwendig* (-da es notwendig ist), *van belang* (-dat het van grootste belang is); w polskiej - nieosobowe predykatywy modalne np. *można* (-nikogo nie można zmuszać).

- Helbig G. / Buscha J., (1999): *Deutsche Grammatik. Ein Handbuch für den Ausländerunterricht*. Langenscheidt.
- Huddleston R., Pullum G.K., (2002): *The Cambridge grammar of the English language*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Jodłowski S., (1971): *Studia nad częściami mowy*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Kotin, Michail L. (2014): „Zum Phänomen der kategorialen Konvergenz und zu seiner Relevanz in kontrastiven Sprachstudien” in: *Zeitschrift des Verbandes polnischer Germanisten*. 151-163.
- Kratzer A., (1981): *The notional category of modality*, In: EIKMEYER H.-J., RIESER H., (eds.): *Words, worlds, and contexts. New approaches in word semantics*. De Gruyter, Berlin, s. 639-650.
- Kratzer A. (1991): *Modality* (In): Arnim von Stechow / Dieter Wunderlich (Hrsg.): *Semantics: An International Handbook of Contemporary Research*. Berlin: de Gruyter (HSK Schriften), 639–650.
- Kratzer A. (2012): *Modals and Conditionals: New and revised perspectives*. (= Oxford Studies in Theoretical Linguistics). Oxford University Press. Oxford-New York.
- Malinowska E., (2013): *Styl – dyskurs – komunikacja urzędowa*, (w:) Ewa Malinowska/ Jolanta Nocon/Urszula Żydek-Bednarczuk (red.): *Przewodnik po stylistyce polskiej. Style współczesnej polszczyzny*, Kraków: Universitas.
- Mindt D., (1994): *An empirical grammar of the English verb. Modal verbs*. Cornelsen. Berlin.
- Narrog, H., (2012): *Modality, subjectivity and semantic change: A cross-linguistic perspective*. Oxford University Press. Oxford.
- Palmer F., (1986/2001): *Mood and modality*. (Second edition). Cambridge: Cambridge University Press.
- Palmer F., (1990): *Modality and the English modals*. 2nd ed. Longman. London.
- Searle, John R. (1976): A Classification of Illocutionary Acts. *Language in Society*. Vol. 5, No. 1, pp.1–23.
- Szymański L., (2019): *Modal auxiliaries and aspect in contemporary American English – a corpus-based study*. Zielona Góra: © Oficyna Wydawnicza UZ.
- Wojtak M., (2001): *Styl urzędowy*, (w:) Jerzy Bartmiński (red.): *Współczesny język polski*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Wright Von G.H., (1951): *An essay in modal logic*. North Holland Publishing Company. Amsterdam.
- WNT, (1864-1998): *VRIES, M. DE. Woordenboek der Nederlandsche Taal*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff. *Digitale versie (1995): Het Woordenboek der Nederlandsche Taal op CDROM*. Rotterdam: AND.

Filip Napierała
tymarobert25@gmail.com

Robert Tyma
napieralafil@gmail.com

Akademia WSB Dąbrowa Górnicza

Wykorzystanie nowoczesnych platform edukacyjnych w dydaktyce wybranych przedmiotów zawodowych w kontekście konstruktywistycznym oraz wybrana problematyka nauczania przedmiotów związanych ze współczesnym przemysłem

The use of modern educational platforms in the didactics of selected vocational subjects in a constructivist context and selected issues of teaching subjects related to contemporary industry

Streszczenie

Metodologia nauczania przedmiotów zawodowych jest zagadnieniem aktualnym, a jej istotność będzie wzrastała w niedalekiej przyszłości. W pracy postarano się przybliżyć tę problematykę dla wybranej grupy przedmiotów technicznych. Pokazano, jak można w odpowiedni sposób wykorzystać innowacyjne platformy dydaktyczne, łącząc je z mechanizmami konstruktywistycznymi. Wykorzystanie koncepcji konstruktywistycznej pozwala lepiej zaktywizować uczniów i zapewnia im możliwość samodzielnego i autonomicznego nauczania. Efekty obserwacji i wywiady pokazują, że tak przedstawione informacje mogą być zdecydowanie szybciej przyswajane. Problematyka została opisana wieloaspektowo, zwrócono zatem również uwagę na zagrożenia, jakie mogą płynąć z wykorzystania nowych technologii na zajęciach. Aspekty, w których kontekście badano efektywność wybranych metod i narzędzi to kompetencje z grupy STEM oraz umiejętności wiążące się z trwającą obecnie czwartą rewolucją przemysłową (Industry 4.0). Na marginesie badań zauważono, jak powinna zmieniać się rola nauczyciela we współczesnej szkole przy wykorzystaniu konstruktywizmu pedagogicznego.

Słowa kluczowe: konstruktywizm edukacyjny, szkolnictwo zawodowe, edukacja techniczna, przemysł 4.0.

Summary

The methodology of teaching vocational subjects is a current issue, and its relevance will increase in the near future. The paper tries to present this problem for a selected group of technical subjects. It is presented how innovative teaching platforms can be used efficiently by combining them with constructivist mechanisms. The use of the constructivist concept enables better activation of students and provides them with the possibility of independent and autonomous learning. The results of observations and interviews show that skills developed in such a method are more permanent. The issue was described in a multifaceted way, so attention was also paid to the risks that may arise from the application of new technologies in the classroom. The aspects in the context of which the effectiveness of selected methods and tools was examined are STEM competences and skills related to the ongoing fourth industrial revolution (Industry 4.0). Additionally, it was pointed out how the teacher's role should change in the modern school with the use of pedagogical constructivism.

Key words: educational constructivism, vocational education, technical education, industry 4.0.

Wstęp

Szybki rozwój naszej cywilizacji wymusza wypracowywanie coraz to nowszych i efektywniejszych metod pedagogicznych. Ujmując sprawę kolokwialnie i nieco pobieżnie, dydaktyka musi być w pewien sposób „szyta” na miarę aktualnych potrzeb. Przyspieszenie w niemalże każdej dziedzinie życia chyba nigdy nie było widoczne lepiej, niż ma to miejsce

obecnie. Obserwujemy przecież aktualnie trwającą czwartą rewolucję przemysłową (Industry 4.0), a dynamiczne zmiany zachodzą na naszych oczach. Baumanowską „płynną nowoczesność”, szczególnie w aspekcie pedagogiki (Morbiter 2011), można dziś ujrzyć lepiej niż kiedykolwiek. Niegdyś skuteczne metody, jutro będą już archaiczne, niezrozumiałe przez uczniów, studentów. Wszystkie te aspekty sprawiają, że współczesny nauczyciel może czuć się bezbronny i osamotniony w dynamicznie zmieniającym się świecie. To zagubienie nauczyciela niesie za sobą późniejszą bezradność uczniów, bo to przez niego powinni zostać w jakiś sposób przygotowani na konfrontację ze światem (w dorosłym życiu, na rynku pracy).

Wszystkie wspomniane kwestie są tym bardziej istotne w dydaktyce przedmiotów zawodowych, gdzie nauczyciel nierzadko ma do czynienia z technologiami, które sam musi sobie przyswoić. Kształcenie techniczne będzie miało kolosalne znaczenie w niedalekiej przyszłości, ponieważ rynek pracy będzie niezwykle chłonny, a niektóre zawody, które pojawią się w ciągu najbliższych lat, są dziś jeszcze nieznanne. Tematykę predykcji takich zmian w gospodarce i na rynku pracy podejmują raporty organizacji międzynarodowych (OECD 2018; WEF 2020). W dużym skrócie już w najbliższej dekadzie jeszcze więcej procesów zostanie zautomatyzowanych i zrobotyzowanych, a sztuczna inteligencja zostanie wykorzystana niemalże w każdej dziedzinie naszego życia. Szczególnie poszukiwane i cenione będą kompetencje z grupy STEM (ang. Science, Technology, Engineering, Mathematics). Konieczne jest zatem znalezienie odpowiednich metod i narzędzi, aby właśnie te kompetencje budować. W dalszej części artykułu skupiono się na pokazaniu, jak można zastosować koncepcję konstruktywizmu pedagogicznego w nauczaniu wąskiej grupy przedmiotów zawodowych, a także na przedstawieniu problemów dydaktyki technicznej w kontekście Przemysłu 4.0.

1. Konstruktywizm w dydaktyce przedmiotów zawodowych

Konstruktywizm w swych założeniach powinien pozwolić osobie uczącej się pewnego zagadnienia (poznającej świat) na swobodne, samodzielne zbudowanie własnej wiedzy, osobistego doświadczenia. Źródeł klasycznego konstruktywizmu pedagogicznego można szukać między innymi w pracach Jeana Piageta (1955) oraz Lwa Wygotskiego (1980). Pierwotnie metody konstruktywistyczne były stosowane głównie w edukacji dzieci i w powyższych pracach można znaleźć wiele przykładów dotyczących właśnie edukacji wczesnoszkolnej. Jednak można zaobserwować, że przynajmniej niektóre mechanizmy poznawcze człowieka nie zmieniają się z biegiem lat, a wręcz przeciwnie, czasami jego

ciekawość i chęć poznania tylko rosną i dlatego metody konstruktywistyczne mogą być stosowane również na późniejszych szczeblach edukacji ze szkolnictwem wyższym włącznie. Zaobserwowano, że wykorzystanie metod konstruktywistycznych w praktycznym nauczaniu przedmiotów zawodowych jest możliwe. Uczeń za pomocą nowoczesnych platform łatwiej przyswaja nowe informacje. Można tutaj wspomnieć jeszcze o pokrewnym nurcie, pojawiającym się często w różnych opracowaniach, a mianowicie o konstrukcjonizmie (Walat 2007), który w konstruktywizmie się niewątpliwie zawiera, a stara się dodatkowo kłaść nacisk na wykorzystanie narzędzi cyfrowych. Jego pionier Seymour Papert był także twórcą i propagatorem języka programowania LOGO.

Można powiedzieć, że podejście wykorzystywane na opisywanych w tej pracy zajęciach, nawiązuje w dużej mierze właśnie do dorobku Paperta. Różnice pomiędzy konstruktywizmem, a konstrukcjonizmem są jednak bardzo subtelne (Zwierzdzyński 2012) i starano się po prostu wybrać najbardziej efektywne elementy obu koncepcji.

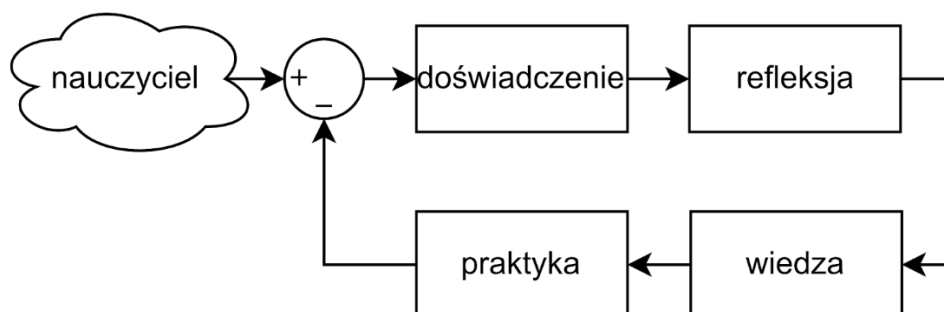
2. Opis problematyki i wykorzystywanie platform dydaktycznych

Możliwości koncepcji konstruktywistycznej zbadano głównie na zajęciach związanych z techniką mikroprocesorową (systemy mikroprocesorowe, systemy wbudowane), które mają charakter praktyczny (laboratoria, projekty, ćwiczenia). Taki wybór podyktowany był faktem, że zagadnienia prezentowane na tych zajęciach są bardzo obszerne i mają charakter holistyczny (połączenie elektroniki i programowania). Wszystko to powoduje pojawienie się głównego problemu metodologicznego, a mianowicie braku możliwości stworzenia instrukcji „krok po kroku” dla uczestnika zajęć. Taka instrukcja byłaby zbyt zawiła i obszerna, a dodatkowo trudno wymagać jednego poprawnego zrealizowania zadania, gdyż takie najczęściej po prostu nie istnieje (do celu prowadzi przynajmniej kilka ścieżek). Dlatego tutaj lepiej sprawdza się metoda krótkiego instruktażu ogólnego na początku realizacji projektu i późniejsza swobodna praca (uczniów lub studentów) nad zagadnieniem, z nauczycielem w roli doradcy. Warto w tym miejscu wspomnieć o pewnej koncepcji, która pojawiła się na marginesie rozważań. Chodzi o zmianę roli nauczyciela na tak prowadzonych zajęciach (King 1993; Morrison 2014). Mianowicie przestaje on być w pewnym momencie „sage on the stage”, a wchodzi w rolę „guide on the side” (rola mędrca wypowiadającego się „ex cathedra” jest zastępowana rolą doradcy, przewodnika). Rzecz jasna role te muszą być odpowiednio wypośrodkowane i należy unikać każdego skrajnego podejścia, gdyż, na przykład, nie można uczestników zajęć zostawić samych z zadaniem bez żadnego instruktażu wstępnego.

Do opisu procesu dydaktycznego na zajęciach można też wykorzystać dobrze znany cykl Kolba (Kolb, Boyatzis i Mainemelis 2014). Pozwolono sobie lekko zmodyfikować jego podstawowy wygląd i przedstawić go w formie schematu blokowego układu regulacji (Rysunek 1). Pozwala to umiejscowić na schemacie ujemne sprzężenie zwrotne, czyli ciągły powrót sygnału (w rozważanym przypadku są to pozyskane przez ucznia informacje) na wejście układu i odejmowanie jego wartości od sygnału wejściowego. Pozwala to na dynamiczne eliminowanie błędów. Zaproponowany piąty element cyklu - wejście układu regulacji jest po prostu wiedzą nauczyciela, która stanowi bodziec aktywizujący pracę (wspomniany już krótki instruktaż wstępny i doradztwo podczas wykonywania zadania).

Rysunek 13 Zmodyfikowany cykl Kolba przedstawiony w formie układu regulacji

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Kolb, Boyatzis i Mainemelis, 2014.

Jeśli chodzi o platformę dydaktyczną, na zajęciach wykorzystywano platformę Arduino. Jest to system mikroprocesorowy przeznaczony przede wszystkim do nauki elektroniki i programowania, który wykorzystywany jest również w pełni komercyjnie, co świetnie wpisuje się w czwartą rewolucję przemysłową - osoba pracuje na platformie, z którą w przyszłości być może będzie miała styczność w pracy. Wydaje się, że jest to najpełniejsza egemplifikacja myśli Paperta - zaciera się granica między edukacją a innymi aspektami naszego życia (na przykład pracą).

3. Skuteczność metod konstruktywistycznych

Skuteczność podejścia konstruktywistycznego na wybranych zajęciach była weryfikowana za pomocą obserwacji oraz wywiadów (rozmowy z uczniami i studentami po zajęciach). Okazuje się, że wybrane podejście pozwala na dużo swobodniejszą pracę nad projektem, niż miałyby to miejsce w przypadku klasycznego odtwarzania schematu. Osoba wykonująca zadanie ma dużą swobodę działania i zamiast podążać ścieżką wyznaczoną przez prowadzącego, widzi jedynie na horyzoncie cel, do którego ma podążać. Pozwala to zrealizować projekt w sposób dowolny,

a to jak wspomniano, jest wręcz pożądane, gdyż nie mamy tutaj jednego poprawnego rozwiązania.

Ponadto można zaobserwować, jak koncepcja konstruktywistyczna wychodzi poza ramy często stereotypowo postrzeganej dydaktyki koncentrującej się jedynie na przyswajaniu teorii. Jej działanie zauważono także w ujęciu kulturowym, psychologicznym, a nawet socjologicznym. Okazuje się, że uczestnicy zajęć podczas pracy nad projektem, w niewymuszony sposób, sami zaczynają dzielić się rolami. Wieloaspektowy charakter zadania (powiązanie elektroniki i programowania) sprawia, że część osób w grupie zajmuje się łączeniem obwodów, część programuje mikrokontroler, a jeszcze inne osoby mimochodem zaczynają nadzorować i spajać całość projektu. Taki rozwój dodatkowych kompetencji (na przykład przywódczych) jest wartością dodaną do czysto dydaktycznego aspektu zajęć.

Zaobserwowano, że podejście konstruktywistyczne przekłada się na dobre efekty dydaktyczne (zrozumienie zagadnienia) oraz duże zaangażowanie w pracę niemal wszystkich osób. Rozmowy po zajęciach potwierdzają, że uczestnicy czują dużą swobodę działania i odpowiada im taki sposób prowadzenia ćwiczeń. Co ciekawe, nawet jeżeli zadanie nie zostaje zrealizowane do końca dobrze (układ działa tylko częściowo lub w skrajnych wypadkach w ogóle nie działa) to dzięki całkowicie autonomicznej pracy, uczestnik zdaje sobie sprawę z tego, jakie błędy popełnił i zawsze wynosi jakąś wiedzę z zajęć, będąc z nich zadowolony. Można powiedzieć, że efekt tutaj nie jest ostry (działa - nie działa), ale bardziej płynny (nie działa, lecz wiadomo dlaczego), co jest niewątpliwą zaletą. Oczywiście nie wszystkim osobom odpowiada taki konstruktywistyczny rodzaj zajęć i wolą one dysponować podaną wprost instrukcją. Grupa ta jest jednak niewielka i od prowadzącego zajęcia zależy, aby podejść do niej indywidualnie, zapewniając na przykład dodatkowy instruktaż, odpowiedź.

Kończąc ten podrozdział, warto przytoczyć jeden prosty przykład zagadnienia, które może zostać wytłumaczone w klasyczny sposób (metodą podawczą) oraz w sposób konstruktywistyczny, gdzie uczeń samodzielnie wytwarza własną wiedzę poprzez dedukcję. Ten przykład dobrze obrazuje podejście konstruktywistyczne wykorzystywane na zajęciach dotyczących systemów mikroprocesorowych, a jest relatywnie proste. Mianowicie chodzi o wytłumaczenie zasady działania operatora alternatywy logicznej (suma logiczna, OR). Można tego dokonać, pokazując uczniowi „suchą” tabelę prawdy dla tego operatora (tabela 1), dobudowując do tego odpowiednią narrację i w ten sposób podać wprost pewną informację. Praktyka pokazuje jednak, że takie podejście pozostawia często ucznia bez dobrego zrozumienia zagadnienia, bądź ze zrozumieniem bardzo mglistym.

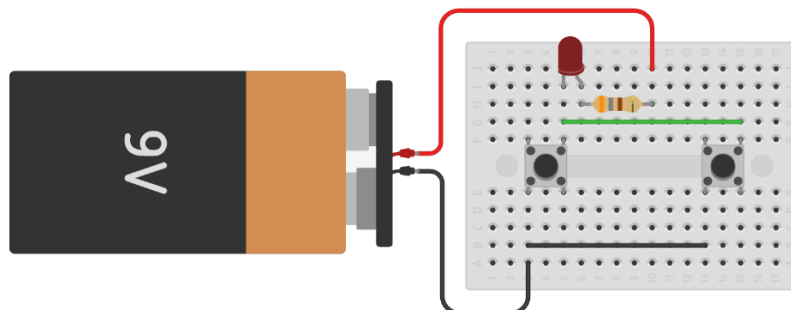
Tabela 6. Tabela prawdy alternatywy logicznej.

A	B	Y
0	0	0
0	1	1
1	0	1
1	1	1

Źródło: opracowanie własne.

Można wreszcie wykorzystać metody konstruktywistyczne i zaproponować samodzielne wykonanie układu przedstawionego na rysunku 2, a następnie zachęcić do eksperymentu (wciskanie wszystkich przycisków po kolei). Wówczas samodzielnie można dojść do tych samych wniosków jakie przedstawione są w tabeli prawdy, a wiedza w ten sposób zdobyta jest lepiej ugruntowana, bo wiąże się z konkretnym doświadczeniem.

Rysunek 14 Układ elektroniczny realizujący funkcję alternatywy logicznej

Źródło: opracowanie własne

4. Zagrożenia przyjętej metodologii nauczania

Oczywiście wykorzystanie opisywanych platform dydaktycznych (Arduino) niesie ze sobą także szereg niebezpieczeństw. Aby móc wykorzystywać te narzędzia na zajęciach jeszcze efektywniej, należy mieć świadomość tych zagrożeń. Można się tutaj odnieść do Neila Postmana i jego obaw o „technopolizację” szkolnictwa (Postman 2004). Warto zauważyć, że wyraził on swoje wątpliwości już na początku lat 90 ubiegłego wieku, widząc jak komputery i informatyzacja szkół mogą niekorzystnie wpłynąć na procesy nabywania wiedzy. Dziś w dobie mediów społecznościowych, Internetu i błyskawicznego dostępu do informacji, widzimy jaką intuicją wykazał się Postman, obserwując jak obecni uczniowie i studenci są narażeni wręcz na

nadmiar bodźców i wiadomości, co sprawia, że często czują się zagubieni w świecie. Krótko mówiąc, nie można pozwolić, aby jakakolwiek technologia na zajęciach przesłoniła aspekt nadrzędny, a więc budowanie wiedzy, tworzenie relacji.

Również podejście konstruktywistyczne niesie ze sobą niebezpieczeństwo przytłoczenia ucznia, szczególnie gdy miałby on samodzielnie, bez pomocy nauczyciela, obcować z nową, nieznaną mu platformą. Należy unikać podejścia twardo konstruktywistycznego (praca bez absolutnie żadnego instruktazu). Mogą wtedy zachodzić mechanizmy szybkiego wypalenia, zniechęcenia do zajęć. Raz jeszcze należy zatem przypomnieć, że to rolą nauczyciela jest umiejętnie kierowanie i wprowadzenie do tematu, aby nikt nie czuł się osamotniony.

Podsumowując, wybrane podejście konstruktywistyczne nie jest pozbawione wad. Podobnie wykorzystywane platformy niosą ze sobą pewne zagrożenia. Natomiast można je relatywnie łatwo wyeliminować, mając ich świadomość, a zatem należy spojrzeć na problematykę wieloaspektowo.

5. Szersze spojrzenie - Przemysł 4.0 w sali lekcyjnej

Starając się spojrzeć na opisywane zagadnienie w szerszym kontekście nauki przedmiotów zawodowych jako takiej, należy powiedzieć, że szereg profesji takich jak automatyk, mechatronik itp. charakteryzują się tym, że przede wszystkim liczy się w nich praca oparta na praktyce i przygotowaniu zawodowym. Ta jednak wiąże się z działaniem na elementach wielkogabarytowych, a nie jak np. w przypadku technika programisty, gdzie do większości przedmiotów wystarczy dostęp do jakiegokolwiek komputera, czy też laptopa.

Duże wymiary niektórych urządzeń same w sobie nie są jedynym problemem, ponieważ przy odpowiedniej ergonomii byłoby możliwe umiejscowienie jednej większej maszyny lub stanowiska ze specjalistycznymi czujnikami. Kłopot zaczyna się jednak wtedy, gdy podczas jednych zajęć chcemy zapewnić uczniom przynajmniej kilka interesujących stanowisk tak, aby każdy z nich mógł wykonywać interesujące i zarazem niebanalne ćwiczenie. W takim przypadku może okazać się, że nie jesteśmy w stanie umieścić w sali wystarczającej liczby przemysłowych urządzeń. Należy również zwrócić uwagę, że średnio w jednym roku szkolnym uczeń nie wykonuje jednego, dwóch czy też trzech ćwiczeń, ale jest ich znacznie więcej. Liczba ta zazwyczaj oscyluje wokół 20 ćwiczeń i może się różnić pomiędzy poszczególnymi kierunkami ze względu na specyfikę profesji.

Jednym z rozwiązań, jakie można zaproponować, to odpowiedni dobór narzędzi, czy też programów do pracowni. Oczywiście w miarę możliwości warto korzystać z rozwiązań typowo przemysłowych jak np. odpowiedniej jakości pojemnościowe czujniki zbliżeniowe. Jednak

część urządzeń można śmiało zastąpić poprzez mniejsze rozwiązania, które umożliwią redukcję zajmowanego miejsca. Wszak nie ma większej różnicy, czy zakupimy typowo przemysłowe przyciski wraz z całą szafą sterowniczą, czy też zastosowane zostaną mniejsze przyciski hobbystyczne. Jako drugi przykład można podać duże przemysłowe przełączniki, które można zastąpić poprzez mniejsze przełączniki hebelkowe. Do osiągnięcia celów edukacyjnych można rzec, że te mniejsze rozwiązania wystarczają, a zawsze w przypadku elementów, które są używane wielokrotnie (jak np. wspomniane przyciski), można utworzyć tylko jedno stanowisko z większymi elementami i stosować rotację, tak, aby każdy uczeń miał możliwość zapoznania się ze specjalistycznymi rozwiązaniami. Takie rozwiązanie pozwoli jednocześnie zaoszczędzić miejsce, jak i zachować pewną nutę zainteresowania, oczekiwania u ucznia, ponieważ ten będzie wiedział, że co tydzień spotka się z nowym zadaniem.

Kolejnym rozwiązaniem, które można zastosować w trakcie nauczania zarówno stacjonarnego, jak i zdalnego są symulatory. Do plusów takiego rozwiązania należy zaliczyć pewnego rodzaju atrakcyjność na tradycyjnych zajęciach, rozszerzenie wachlarza różnorodności ćwiczeń oraz przygotowanie uczniów do sytuacji nagłych, zaskakujących, jak wybuch pandemii - czego zazналиśmy i, być może, jeszcze doświadczymy w przyszłości. Poprzez hasło „przygotowanie”, można rozumieć, że należy zaznajomić ucznia z różnego rodzaju oprogramowaniem, pokazać gdzie może je znaleźć, wskazać podstawowe funkcje, wstępnie nauczyć prostej obsługi programu. Dzięki temu, gdy zajdzie potrzeba przeniesienia nauczania w tryb zdalny, takiemu uczniowi będzie łatwiej odnaleźć się w nowej rzeczywistości. Wtedy, kiedy zostanie poproszony o zainstalowanie odpowiednich programów, to z pewnością nie będzie tak mocno zniechęcony, wszak będzie miał już z tym styczność w przeszłości.

Obecnie na rynku istnieje wiele przeróżnych symulatorów. Oczywiście jest jednak to, że nie na każdym kierunku takie symulatory są dostępne lub są sensowne (trudno sobie np. wyobrazić kucharza, którego nauczanie było oparte na symulatorze online). Jednak tam, gdzie jest to możliwe, warto szukać tego typu rozwiązań.

Podsumowanie

Jednym z celów edukacji technicznej powinno być to, aby, przy odpowiednim instruktażu, zaznajomić ucznia z praktycznymi narzędziami. Jest to możliwe również w przypadku nauki zdalnej, na którą nauczyciele powinni być obecnie przygotowani. Warto, aby podane wskazówki miały charakter pomocy naukowej niezbędnej do wykonania zadania, ale aby jednocześnie wymagały procesu dedukcyjnego ze strony ucznia. Ważny jest również charakter instrukcji, która powinna być zrozumiała nawet dla niedoświadczonej osoby oraz w miarę

możliwości krótka. Jednocześnie należy kłaść nacisk na pracę grupową oraz kontakt podopiecznego z nauczycielem, który w razie niepowodzenia, powinien służyć merytoryczną wiedzą i umiejętnością przekazania wniosków ze swoich nabytych doświadczeń, aby nakierować na odpowiednie rozwiązanie problemu. Okazuje się, że obiecujące rezultaty można osiągnąć dzięki połączeniu innowacyjnych platform dydaktycznych z podejściem konstruktywistycznym, a metodyka dotycząca ich wykorzystywania powinna być rozwijana w przyszłości.

Bibliografia

- King, A. (1993). From sage on the stage to guide on the side. *College teaching*, 41(1), 30-35.
- Kolb, D. A., Boyatzis, R. E., & Mainemelis, C. (2014). *Experiential learning theory: Previous research and new directions*. In *Perspectives on thinking, learning, and cognitivistyles* (pp. 227-248). Routledge.
- Morbitzer, J. (2011). Szkoła w epoce płynnej nowoczesności. Musiał, I. Pulak (red.), *Człowiek–Media–Edukacja* Kraków, Uniwersytet Pedagogiczny.
- Morrison, C. D. (2014). From ‘sage on the stage’ to ‘guide on the side’: A good start. *International Journal for the scholarship of teaching and learning*, 8(1).
- Organisation for Economic Cooperation and Development (OECD). (2018). *The future of education and skills: Education 2030*. OECD Education Working Papers.
- Piaget, J. (1955). *The child's construction of reality*. Routledge & Kegan Paul.
- Postman, N. (2004). *Technopol: triumf techniki nad kulturą*. Warszawskie Wydaw. Literackie Muza.
- Vygotsky, L. S. (1980). *Mind in society: The development of higher psychological processes*. Harvard university press.
- Walat, A. (2007). *O konstrukcjonizmie i ośmiu zasadach skutecznego uczenia się według Seymoura Paperta*.
- World Economic Forum. (2020). *The Future of Jobs Report 2020*. World Economic Forum, Geneva, Switzerland.
- Zwierżdzyński, M. K. (2012). Konstruktywizm a konstrukcjonizm. *Principia*, (56), 117-135.

Paweł Neumann-Karpiński

Szkoła Doktorska Uniwersytetu Szczecińskiego
Instytut Historyczny Uniwersytetu Szczecińskiego
karpinski.pawel17@gmail.com; 2370@stud.usz.edu.pl
ORCID: 0000-0001-7776-6563

Rola traumy w narracjach tożsamościowych Europy Środkowej – zarys problemu

The role of trauma in Central European identity narratives - an outline of the problem

Streszczenie

Aby stworzyć dobrze prosperujące, sprawiedliwe i pokojowe społeczeństwa, musimy badać narracje, które kształtują nasze wartości i tożsamości. Mogą one bowiem promować idee takie jak wolność, równość i dialog lub pielęgnować traumę i resentment, prowadząc do niebezpiecznych politycznych emocji. W tym kontekście badacze pamięci zbiorowej zwracają szczególną uwagę na znaczenie traumy jako zjawiska kształtującego wspólnoty. Trauma jako element narracji i pamięci zbiorowej nie jest zjawiskiem, które przetwarzamy biernie, ale które wiąże się również z naszą oceną wspomnienia jako na tyle ważnego, by wywierało na nas wpływ. Jak wskazują liczni myśliciele związani z Europą Środkową, trauma stanowi szczególnie istotne źródło narracji na tym regionie, a nawet wydaje się, że to właśnie oparcie na traumie kluczowych narracji tożsamościowych tego regionu jest jedną z przyczyn współczesnego kryzysu demokracji, z jakim zmaga się wiele państw środkowoeuropejskich. Narracja traumy jest w tym obszarze silnie wykorzystywana w narodowej symbolice, polityce historycznej i debacie publicznej, co sprzyja wzmocnieniu urazów oraz zjawisku dziedziczenia traumy przez następne pokolenia. Celem niniejszego artykułu jest zarysowanie kluczowych zagadnień niezbędnych do zrozumienia istotności problemu narracji traumy w regionie Europy Środkowej.

Słowa kluczowe: Trauma, narracje tożsamościowe, narracje, Europa Środkowa, studia nad pamięcią.

Summary

To create thriving, just, and peaceful societies, we must study the narratives that shape our values and identities to find out whether they promote ideas such as freedom, equality, and dialogue, or nurture trauma and resentment, leading to dangerous political emotions. In this context, researchers of collective memory pay special attention to the importance of trauma as a phenomenon shaping communities. Trauma as an element of narrative and collective memory is not a phenomenon that we process passively, but is also related to our assessment of the memory as important enough to influence on us. Bearing that in mind numerous thinkers associated with Central Europe point out, that trauma is one of the key sources of narratives in this region, and it even seems that the link between trauma and key identity narratives in Central Europe is one of the causes of the contemporary crisis of democracy in this region. Narrative of trauma is strongly used in this area in national symbolism, historical politics and public debate, which might lead to the deepening of trauma and its inheritance by the next generations. The aim of this article is to outline the key issues necessary to understand the significance of the problem of trauma narrative in the Central European region.

Key words: Trauma, identity narratives, narratives, Central Europe, memory studies.

Wstęp

Badania narracyjne stają się w ostatnich latach coraz istotniejszym elementem nauk humanistycznych i społecznych (Czachur 2018). Jak wskazuje wielu współczesnych badaczy (M. Nussbaum, C. Caruth, R. Luckhurst), aby stworzyć dobrze prosperujące, sprawiedliwe i pokojowe społeczeństwa, musimy badać narracje, które kształtują nasze wartości i tożsamości zarówno na poziomie indywidualnym, jak i społecznym. Narracje te, w postaci mitów i legend,

wzorców językowych i symboliki narodowej, mogą bowiem promować idee takie jak wolność, równość i dialog lub mogą pielęgnować traumy i resentyment, prowadząc do dominacji niebezpiecznych emocji politycznych w naszych społeczeństwach.

1. Praktyki pamiętania

Jak zauważa Michael Klemm (2018), współcześnie dominujące media cyfrowe, jawiąc się jako „nieograniczone i permanentnie dostępne zasoby danych, przejmują dziś coraz częściej funkcję archiwów”(s.), zmieniając tym samym indywidualne i kulturowe praktyki pamiętania. Jak wskazuje Klemm, pamiętanie na każdym poziomie – indywidualnym, zbiorowym, prywatnym i kulturowym – potrzebuje nieustannych powtórzeń i rytuałów refleksji, aby nie zaniknąć w codzienności. Z tego powodu analizując zjawiska kulturowe, którym podlegają zbiorowości, konieczne jest analizowanie szeroko rozumianych praktyk pamiętania, które zapewniają poczucie ciągłości tożsamości w czasie, podają przykłady wyjaśnień i wzorów oraz stanowią źródła stabilności sensów i wizji świata.

W tym kontekście warto jednak zwrócić uwagę, że narracje oraz ich składowe, z którymi się spotykamy w ramach owych praktyk pamiętania, nie zawsze są tworem świadome i celowo konstruowanymi. Są to zarówno kroniki, dzieła sztuki i głębokie refleksje, jak i – często nieświadomie powielane – wzorce myślowe, heurystyki, uprzedzenia i traumy. Nie ulega również wątpliwości, że narracje z jednej strony są zakorzenione w rzeczywistości, ale jednocześnie na nią wpływają, a także wzajemnie się wzmacniają i zwalczają z innymi narracjami obecnymi w ramach dyskursu. Co więcej, niektóre narracje wydają się bardziej przejawiać w nieświadomie stosowanych środkach wyrazu, jak to ma miejsce w przypadku traum (Caruth 1995). Ten stan rzeczy powinien kierować uwagę badaczy pamięci zbiorowej na szczególną rolę instytucjonalnych praktyk pamięci⁷³ i kreowanych przez nie narracji, które korzystając z autorytetu i jednostronności komunikatów, wywierają szczególny wpływ na mentalność zbiorowości (Klemm 2018; Warnke, Spitzmüller 2009).

Jak wskazuje Jan Assmann (Assmann, Czaplicka 1995), pamięć zbiorowa charakteryzuje się bowiem nie tylko odniesieniem do wspólnego doświadczenia grupy, ale także uspołecznieniem, czyli wspólnym przeżywaniem wspomnienia poprzez akty społecznych wydarzeń pamięci. Rocznicowe obchody i orężdia, erekcje pomników, nadawanie nazw ulic i patronów instytucji oraz inne działania wykraczające poza zakres indywidualnego pamiętania

---

⁷³ „Instytucjonalnymi praktykami pamięci” Klemm określa oficjalne i zorganizowane ogólnie praktyki pamięci jak reprezentowane przez przedstawicieli państwowych obchody rocznic, orężdia i mowy wspomnieniowe, a także nadzorowane przez odpowiednie organy lekcje historii, działalność muzeów i erekcje pomników (Klemm, 2018 s. 137-138).

konstytuują wyobrażenia zbiorowości na temat siebie samej. Co za tym idzie, forma i treść zawartych w nich przekazów stanowią istotne źródła sensów i emocji obecnych w społeczeństwach. Nie ulega zatem wątpliwości, że w badaniach nad obecnością traumy w mentalności zbiorowej, analizy narracji zawartych w aktach zbiorowego pamiętania dostarczą wartościowych informacji na tematy takie jak tożsamości zbiorowe i trauma kulturowa.

2. Trauma kulturowa w pamięci zbiorowej

Współcześni badacze pamięci zbiorowej zwracają szczególną uwagę właśnie na znaczenie traumy jako zjawiska kształtującego wspólnoty. Cathy Caruth (1995), jedna z najbardziej uznanych współczesnych badaczek traumy, określa ją jako „*bycie opętany przez obraz [traumatycznego] zdarzenia*” (ss. 4-5). Caruth wskazuje, że szukając źródła traumy powinniśmy przekierować naszą uwagę z samego wydarzenia, które jest przedmiotem traumy, na jego społeczną percepcję, która również odpowiada za traumatyczny charakter wspomnienia.

To spostrzeżenie podziela Pieter Vermeulen (2014), który podkreśla, że trauma jako element pamięci zbiorowej nie jest zjawiskiem, które przetwarzamy biernie, ale które wiąże się również z naszą aktywną oceną wspomnienia jako na tyle ważne, by wywierało na nas wpływ. Wskazuje, że badając traumę w pamięci zbiorowej należy zwracać uwagę nie tylko na przeszłość, w której znajduje się wspomniane wydarzenie, ale również na teraźniejszość i – w jej ramach – kontekst, w którym wspomnienie otrzymuje status traumatycznego.

W związku z tym należy ponownie zwrócić szczególną uwagę na instytucjonalne praktyki pamiętania stanowiące istotne źródło kodu kulturowego oraz symboliki społecznej, które wykorzystywane są w dyskursach tożsamościowych danego regionu. Prezentowane w ramach tych praktyk skonwencjonalizowane znaki i rejestry, na których operują narody wydają się być szczególnie istotne dla poszukiwania traumy objawiającej się w narracjach historycznych i tożsamościowych i współtworzącej reżim emocjonalny⁷⁴ wspólnoty (Reddy 2001; Rosenwein 2010; Weber 2018). Ten ścisły związek pamięci z emocjami jasno pokazuje, że chcąc przeciwdziałać współczesnym histeriom i zrozumieć leżące u ich podstaw traumy musimy spojrzeć na naszą przeszłość i w jej recepcję obecną w naszych aktach pamięci.

---

⁷⁴ Reżimem emocjonalnym William Reddy określa zestaw praktyk (w tym praktyk pamiętania), które ustanawiają zestaw norm emocjonalnych i sankcjonują tych, którzy je łamią, choć większość reżimów oferuje pewne sytuacje i miejsca, w których normy te są rozluźnione (Reddy 2001 s. 323-324).

3. Europa Środkowa jako miejsce pamięci

Jak wskazują liczni badacze i myśliciele związani z obszarem Europy Środkowej trauma stanowi jedno ze szczególnych źródeł narracji na tym obszarze geograficznym (m.in. Bibó 2012; Schlögel 2005). Takie narracje wynikają z tragicznej historii narodów Europy Środkowej i budowane są na podstawie wspomnień strat wojennych, okupacji i utraty wpływów, a ich obecność doprowadza do zjawisk, które István Bibó, węgierski myśliciel polityczny XX wieku, nazywa histeriami politycznymi (Bibó 2012a, ss. 108-109). Bibó zdefiniował to pojęcie na podstawie współczesnych mu rozważań psychologicznych, jednak histerię i traumę łączył nie z indywidualnym doświadczeniem, ale ze zbiorowymi emocjami, wskazując, że polityczna histeria, która jest swoistym „duchowym zaburzeniem wspólnoty”, jest czymś więcej niż po prostu sumą zaburzeń i trudnych doświadczeń indywidualnych członków społeczeństwa.

Diagnoza postawiona przez Bibó wydaje się wciąż aktualna, ponieważ narracje traumy nadal są na tym obszarze geograficznym często wykorzystywane. Narody Europy Środkowej koncentrują się na krzywdzie jakiej doznały w historii, co pokazują w swojej narodowej symbolice, polityce historycznej i relacjach z innymi narodami, a ciągła obecność traumy w dyskursie publicznym sprzyja zarówno zjawisku dziedziczenia traumy przez następne pokolenia, jak i nasileniu się histerii wewnątrz społeczeństwa (Luckhurst 2018; Stroinska 2019). Co więcej, wydaje się, że oparcie na traumie kluczowych narracji tożsamościowych w Europie Środkowej jest jedną z istotnych przyczyn współczesnego kryzysu demokracji w tym rejonie (Freedom House 2021) i trudności ze zdefiniowaniem tożsamości tego regionu *pomiędzy Wschodem a Zachodem*.

Mając na uwadze wcześniejsze spostrzeżenia należy zwrócić uwagę, że owe historyczne narracje wynikają nie tylko z samych dramatycznych doświadczeń historycznych tych narodów, ale przede wszystkim z ich współczesnej recepcji. Można zatem wnioskować, że zrozumienie specyfiki zjawiska traumy zbiorowej oraz świadomość katastrofalnych skutków jej kultywowania, mogą być kluczowymi elementami pozwalającymi na zmianę historycznej polityki tego regionu. Wydaje się to tym bardziej istotne, że w przeciwnym razie traumy, z którymi zmagamy się jako społeczeństwa środkowoeuropejskie, mogą pozostać nieprzepracowane, a nasze historie wzmocnią się i zostaną odziedziczone przez kolejne pokolenia, choć wraz z upływem czasu nie będą one w stanie odnieść się do wydarzeń, które owe traumy i historie zainicjowały.

4. Europa Środkowa jako pojęcie nieostre

Mówiąc o Europie Środkowej należy jednak zwrócić uwagę na fakt, że jest to nieostro zdefiniowany obszar geograficzny. Co więcej, jest to obszar, który dobitnie poświadcza, jak bardzo umownym zjawiskiem jest podział świata na *Wschód* (bliski i daleki), *Zachód* (ścisły i peryferyjny) czy *Środek* (wszak wydzielić można jeszcze Środek *środkowo-wschodni*, *północny*, *południowy*). Jak wskazuje Karl Schlögel (2005) ów „*twór niejasnego kształtu [...] faktycznie nie istnieje*” (s. 18) a wizji tego regionu jest tyle, ilu autorów piszących o nim, na dowód czego wylicza kolejno: Joseph Patsch określa Europę Środkową jako „*nieckę obwiedzioną liniami Renu, Dunaju i Wisły*”; Giselher Wirsing, autor koncepcji Zwischeneuropy – „*Obszar między Francją a Związkiem Radzieckim*”; Friedrich Naumann, autor koncepcji Mitteleuropy podaje konkretną listę państw środka – Estonię, Łotwę, Litwę, Polskę, Czechosłowację, Węgry, Jugosławię, Bułgarię i Rumunię; György Konrád, węgierski dysydent i opozycjonista wskazuje na oś między Budapesztem, Bratysławą, Pragą, Krakowem, Warszawą, a Berlinem. Z kolei Milan Kundera poetycko określa Europę Środkową jako „*laciński zachód pod dominacją rosyjską, centrum leżące w sensie kulturowym na Zachodzie, a w sensie politycznym na Wschodzie*” (Schlögel 2005, ss. 18-19). Nawet wyżej wspomniany István Bibó (2012b) analizując historię Polski, Czech i Węgier – państw bezdyskusyjnie przynależących do Europy Środkowej – określa je jako „*małe państwa wschodnioeuropejskie*” (s.), oddzielając je zatem przede wszystkim od *Zachodu*, nie posługując się jednak kategorią *Środka*. Schlögel (2005) zastanawia się wręcz jak można zdefiniować geograficznie tę:

przestrzeń o ruchomych granicach, gdzie splatają się różnorodne kultury, języki, wyznania, gdzie państwo i naród nie pokrywają się ze sobą, sfera mieszana, na którą składają się krainy tranzytowe i pogranicza (s. 18).

Powyższe liczne wizje środkowej europejskości jasno wskazują, że badacz pragnący mówić o jakiegokolwiek szerszej zbiorowości państw lub narodów powinien z konieczności jasno tę zbiorowość zdefiniować. Jak pokazuje bowiem przykład Europy Środkowej obecne w naszym codziennym doświadczeniu językowym podziały geograficzne i geopolityczne, pomimo swojej powszechności, dalekie są od przejrzystości.

5. Europa Środkowa jako wspólnota doświadczeń

Mając na uwadze tę wielość interpretacji obszaru między *Wschodem* a *Zachodem*, autor pragnie zaproponować skupienie się na innej koncepcji środkowej europejskości, opartej na kryterium podobieństwa doświadczeń historycznych, które – jak uważa – przekładają się na szczególny sposób konstruowania narracji tożsamościowych tego regionu. Nie ulega bowiem wątpliwości,

że gdy spojrzeć na obszar między piętnastym a trzydziestym południkiem, a zatem (patrząc z północy na południe) począwszy od współczesnej Estonii i pozostałych Państw Bałtyckich (Litwy i Łotwy) przez Polskę, Białoruś i Ukrainę, Czechy, Słowację, Węgry, Mołdawię i Rumunię, a wreszcie Bałkany – Chorwację, Słowenię, Serbię z Kosowem, Bośnię i Hercegowinę, Czarnogórę, Albanie, Bułgarię, Macedonię oraz Grecję, mamy do czynienia z pewnym wspólnym mianownikiem historycznym, który można zaobserwować, chociażby na mapie Europy z roku 1800. Kiedy to żadne z wymienionych państw narodowych nie istniało, a ich ziemie zajęte były przez cztery mocarstwa – Imperia: Rosyjskie, Osmańskie i Habsburskie oraz Królestwo Prus.

Rysunek 15 Polityczna Mapa Europy z 1800 roku

źródło: <https://www.euratlas.net/history/europe/1800/>, dostęp: 01.07.202

Co znamienne początek XIX wieku, kiedy ten obszar zajęty był przez cztery mocarstwa, był okresem kiełkowania w Europie idei narodowościowych. To właśnie wtedy myśliciele społeczni i polityczni formułowali koncepcje narodu rozumianego przede wszystkim za Johannem Gottliebem Fichtem jako wspólnota etniczna, językowa, religijna i kulturowa (Fichte 1992; Brubaker 1992). Jednak wyżej wymienione narody nie posiadały suwerennych państw,

w ramach których mogłyby dążyć do realizacji tego ideału wspólnoty a ziemie, które uważały za swoje, stanowiły obszar ekspansji imperialnej (lub wręcz kolonialnej, patrz: Annus 2019) mocarstw reprezentujących Zachód (Prusacy i Habsburgowie) i Wschód zarówno w jego Europejskiej (Rosja), jak i Orientalnej odsłonie (Osmanie).

O ile już same różnice między zaborcami sugerują zupełnie odmienne doświadczenie podległości i bezpaństwowości (o oczywistych różnicach między samymi narodami i ich historiami nie wspominając) samo doświadczenie braku suwerenności w tym burzliwym intelektualnie okresie, w którym idea narodu oraz oświeceniowe idee wolności, równości i laickości szerzyły się na zachodzie stanowi wspólne doświadczenie wyżej wymienionych narodów. Kolejnym ich wspólnym (z nielicznymi wyjątkami) doświadczeniem jest uzyskanie niepodległości na początku XX wieku, a następnie (z wyjątkiem Grecji) – ponowna jej utrata na rzeczy dyktatur komunistycznych.

Rzecz jasna inne jest doświadczenie narodów, które włączone zostały bezpośrednio do Związku Radzieckiego (Państwa Bałtyckie, Ukraina, Białoruś) od tych, które mogły utworzyć własne państwa satelickie (Polska, Węgry, Czechosłowacja). Także wyraźne różnice można zaobserwować między narodami, które niegdyś posiadały własne państwa a tymi, które po raz pierwszy utworzyły je na początku XX wieku (Łotwa) lub dopiero po upadku komunizmu (Słowacja, Ukraina). Wreszcie inna historia towarzyszyła narodom, który we wcześniejszych czasach tworzyły silne twory państwowe (Węgry), niż tym, które tworzyły małe państwa (Albania) lub stanowiły wyłącznie mniejszość w innych państwach (Łotwa). Wszystkie te wspólnoty mają także inną historię udziału w wojnach światowych, wyzwania się spod panowania czterech mocarstw, emigracji i represji oraz opozycji antykomunistycznej. Jednak pomimo tych różnic w sposobie przeżywania zjawiska podległości i skolonizowania nie ulega wątpliwości, że samo doświadczenie bycia ofiarą ekspansji i dominacji zewnętrznych mocarstw stanowi element wspólny historii – a w konsekwencji także pamięci – powyższych wspólnot.

Podsumowanie - w poszukiwaniu Europejskości Środkowej

O ile każdy z powyższych narodów inaczej przeżywał swoją niewolę, należy zauważyć, że samo doświadczenie braku suwerenności stanowi wspólny mianownik doświadczenia narodów z tego obszaru geograficznego. Chociaż nie oznacza to, że można dokonać unifikacji tych narodów jako zbiorowości, która wspólnie doświadczyła pewnego kryzysu ani tym bardziej powiedzieć, że mamy do czynienia w tym regionie z pewną wspólnotą duchową. Należy jednak zauważyć, że podobieństwo tych doświadczeń stanowiących fundament mentalności

poszczególnych narodów *Środka*, wyraźnie odciska piętno na poszczególnych narracjach i dyskursach narodowych i tożsamościowych i zbliża je do siebie.

Podsumowując, autor twierdzi, że należy dążyć do zdefiniowania Europy Środkowej jako obszaru dominacji *Czterech Mocarstw* a później komunistycznego Bloku Wschodniego. Nie chodzi jednak w tej definicji o ramy geograficzne, ale ramy doświadczenia oraz – bardziej współcześnie – ramy pamięci, które wyznaczają obszar Europy Środkowej. Jak wskazują liczni autorzy (Andrychowicz, Stasiuk 2018; Miłosz 1990; Schlögel 2005) Środkowa Europa stoi na krawędzi *nicości* rozumianej jako groźbę napaści i unicestwienia ze strony sił zewnętrznych tak jak miało to miejsce w przeszłości. Jest to poczucie zagrożenia i kruchości (Kundera 1984; Stobiecki 2020), które stanowi szczególnie podatny grunt dla idei nacjonalistycznych (Billig 1995) i historycznych emocji zbiorowych (Bibó 2012b).

Nie ulega wątpliwości, że tak pojmowana Europa Środkowa posiada predyspozycje do ulegania traumie i opisywanej przez Bibó historii politycznej. Niebezpieczeństwa związane z taką podatnością są dość oczywiste. Intelktualna uczciwość wymaga jednak odnotowania, że nie ma prostego związku między traumą a nacjonalizmem i resentymentami – z jednej strony bowiem można sugerować, że to właśnie trauma podległości i desperacka potrzeba odzyskania utraconej potęgi popchnęła Węgrów do sprzymierzenia się z Trzecią Rzeszą (Góralczyk 2020), z drugiej zaś podobnie doświadczone Czechy (wówczas Czechosłowacja) były jednym z niewielu państw Europy, które w okresie międzywojennym nie zdecydowało się na zwrot ku autorytaryzmowi (Surosz 2021). To jednak co decyduje o obraniu przez naród narracji nacjonalistycznej i autorytatywnej, a stanowi ewentualne czynniki ochronne powinno być przedmiotem szerszych studiów wykraczających dalece poza ramy niniejszego artykułu.

Wyraźnie dostrzec można zatem, że wskazane dotąd liczne podobieństwa oraz jeszcze liczniejsze różnice, zarówno w historii tych narodów, jak i w jej postrzeganiu przez te wspólnoty, sugerują konieczność głębokich analiz, które pozwolą na określenie, jak dalece faktycznie można mówić o „środkowej europejskości” jako o pewnym wspólnym rysie narodów tego obszaru geograficznego. Tymczasem wobec braku konsensusu wśród badaczy i, co za tym idzie, spójnej wizji czym jest Europa Środkowa, autor proponuje, aby definiować ją przede wszystkim przez pryzmat wspólnoty doświadczenia podległości, braku państwowości w okresie narodotwórczym i wynikające z nich poczucie kruchości samego narodu, które określam mianem *traumy środkowoeuropejskiej*.

Bibliografia

- Aaron, E., Meijer, D., O'Toole, S., & Roylance, T. (Eds.). (2021). *Nations in Transit 2021, The Antidemocratic Turn (Nations in Transit)*. Freedom House. https://freedomhouse.org/sites/default/files/2021-04/NIT_2021_final_042321.pdf
- Andrychowicz, J., Stasiuk, A. (2018). *Moja Europa. Dwa eseje o Europie zwanej środkową. Czarne.*
- Annus, E. (2019). *Soviet Postcolonial Studies, A View from the Western Borderlands*. Routledge.
- Assmann, J., Czaplicka, J. (1995). *Collective Memory and Cultural Identity*. *New German Critique*, 65, 125–133. <https://doi.org/10.2307/488538>
- Bibó, I. (2012a). *Eseje Polityczne*. Universitas.
- Bibó, I. (2012b). *Nędza Małych Państw Wschodnioeuropejskich*. In *Eseje Polityczne*. Universitas.
- Billig, M. (1995). *Banal Nationalism*. SAGE Publications.
- Caruth, C. (Ed.). (1995). *Trauma: Explorations in memory*. Johns Hopkins University Press.
- Góralczyk, B. (2020). *Węgierski syndrom: Trianon*. Wydawnictwo Akademickie Dialog.
- Klemm, M. (2018). *Rytuał pamiętania zbiorowego czy polityczny instrument dyskursywny? Struktura, funkcja, zmiany i znaczenie kulturowe telewizyjnych podsumowań roku i wieku*. In *Pamięć w ujęciu lingwistycznym. Zagadnienia teoretyczne i metodyczne*. Warsaw University Press.
- Kundera, M. (1984). *The Tragedy of Central Europe*. New York Times.
- Luckhurst, R. (2018). *Narrative Matters: Trauma paradigms and the role of popular culture*. *Child and Adolescent Mental Health*, 23(3).
- Miłosz, C. (1990). *Rodzinna Europa*. Czytelnik.
- Reddy, W. M. (2001). *The Navigation of Feeling, a Framework for the History of Emotions*. Cambridge University Press.
- Rosenwein, B. (2010). *Problems and Methods in the History of Emotions. Passions in Context*. *International Journal for the History and Theory of Emotions*, 1.
- Schlögel, K. (2005). *Środek leży na wschodzie*. Oficyna Naukowa.
- Stobiecki, R. (2020). *Central/ Central-Eastern Europe from the Perspective of Imagined History. Between History, Geography, and Literature*. *Dzieje Najnowsze*, 52(1), 273. <https://doi.org/10.12775/DN.2020.1.12>
- Strońska, M. (2019). *National Independence versus Societal Trauma: Can a Nation Enslaved by its Past be Independent?* *Warsaw East European Review*, IX.
- Surosz, M. (2021). *Pepiki, Dramatyczne stulecie Czechów*. Czarne.
- Warnke, I. H., Spitzmüller, J. (2009). *Wielopoziomowa lingwistyczna analiza dyskursu—DIMEAN. Tekst i Dyskurs = Text und Diskurs*, 2, 123–147.
- Weber, P.-F. (2018). *Reżim uczuciowy a pamięć zbiorowa. Polska pamięć o Niemcach po 1945 roku*. In *Pamięć w ujęciu lingwistycznym. Zagadnienia teoretyczne i metodyczne* (pp. 244–259). Warsaw University Press.

Daniel Piecewicz

Szkoła Doktorska Uniwersytetu Szczecińskiego
Instytut Językoznawstwa Uniwersytetu Szczecińskiego
daniel.piecewicz@phd.usz.edu.pl
ORCID: 0000-0001-9559-3854

Konceptualizacja czasu w polskim języku migowym a rozważania na temat istoty języka

Conceptualisation of time in Polish Sign Language and considerations on the essence of language

Streszczenie

Praca ma na celu polemikę z tradycją językoznawczą definiującą język między innymi jako zdolność do posługiwania się mową. Za przyczynek do dyskusji z obowiązującym paradygmatem posłuży termin „audyzm metafizyczny” rozumiany jako „orientacja metafizyczna łącząca tożsamość ludzką z mową” (Bauman 2004). Celem pracy będzie wykazanie, że języki migowe są równorzędnymi do języków fonicznych formami komunikacji poprzez zestawienie poglądów językoznawców na temat natury języka (de Saussure, Sapir) z faktami na temat immanentnych cech języków migowych (na przykładzie polskiego języka migowego). Perspektywa inkluzywna otworzy pole do badań lingwistycznych dotyczących językowego obrazu świata i pozwoli sprawdzić, jak mniejszość językowa osób G/głuchych konceptualizuje czas przy użyciu PJM-u.

Dominującą w pracy metodą badawczą jest analiza danych korpusowych pochodzących z Korpusowego słownika polskiego języka migowego opracowanego przez Pracownię Lingwistyki Migowej Uniwersytetu Warszawskiego. Autor przyjrzy się i podda analizie jakościowej sześć lematów o znaczeniu związanym z czasem należących do PJM-u: BĘDZIE, BYŁ, NIE-BYŁO, NIE-BĘDZIE, ZA-OSIEM-LAT, OSIEM-LAT-TEMU. Uwzględniwszy dokonania Jerzego Bartmińskiego w badaniach nad językowym obrazem świata, sprawdzone zostanie, czy i w jaki sposób kategoria czasu jest „utrwalona na poziomie społecznej wiedzy” użytkowników polskiego języka migowego (Bartmiński 2012).

Wnioski z przeprowadzonej analizy unaocniają następujące modele konceptualizacji: PRZESZŁOŚĆ TO TYŁ, PRZYSZŁOŚĆ TO PRZÓD. Identyczny mechanizm konceptualizacji można zaobserwować w większości języków/kultur świata (O’Gorman 2017) Pomiędzy badanymi lematami występują nieznaczne asymetrie, potwierdzające arbitralny charakter PJM-u (znak NIE-BYŁO).

Praca ma za zadanie zwiększenie świadomości na temat głuchoty i języków migowych, a także zachęcić badaczy do własnych poszukiwań językoznawczych na gruncie polskiego języka migowego przy wykorzystaniu danych korpusowych. Sugestiami do dalszych prac są idiomy w językach migowych. Poznanie granic języka i zrozumienie języków wizualno-przestrzennych pozwoli na eksplorację JOS-u i wzbogaci literaturę na temat lingwistyki kognitywnej.

Słowa kluczowe: językowy obraz świata, lingwistyka migowa, lingwistyka korpusowa, konceptualizacja, polski język migowy (PJM).

Summary

The work is aimed at polemics with the linguistic tradition that defines language as, among other things, the ability to use speech. The starting point for the discussion with the current paradigm will be the term metaphysical audism understood as “metaphysical orientation linking human identity with speech” (Bauman, 2004). The aim of the study is to demonstrate that sign languages are equivalent forms of communication to phonic languages by comparing the views of linguists on the nature of language (de Saussure, Sapir) with facts about the inherent features of sign languages (on the example of Polish sign language). The inclusive perspective will open the field for linguistic research on the linguistic picture of the world and will allow checking how the linguistic minority of D/deaf people conceptualize time using PJM.

The dominant research method in the work is the analysis of corpus data from the Corpus Dictionary of Polish Sign Language (Korpusowy słownik polskiego języka migowego) developed by the Laboratory of Sign Linguistics (Pracownia Lingwistyki Migowej) at the University of Warsaw. The author will examine and qualitatively analyze six lemmas belonging to PJM of meaning related to time: BĘDZIE, BYŁ, NIE-BYŁO, NIE-BĘDZIE, ZA-OSIEM-LAT, OSIEM-LAT-TEMU. Taking into account the achievements of Jerzy Bartmiński in the research on the linguistic picture of the world, it will be checked whether and how the category of time is “fixed on the level of social knowledge” among the users of Polish sign language (Bartmiński, 2012).

The conclusions from the analysis carried out illustrate the following conceptualization models: PAST IS THE BACK, FUTURE IS FORWARD. The same conceptualisation mechanism can be observed in most languages / cultures of the world (O’Gorman, 2017) There are slight asymmetries between the examined lemmas, confirming the arbitrary nature of PJM (sign NIE-BYŁO).

The aim of the work is to increase awareness of deafness and sign languages, as well as to encourage researchers to carry out their own linguistic research based on Polish sign language using corpus data. Idioms in sign languages are suggestions for further work. Understanding the boundaries of language and understanding visual-spatial languages will allow the exploration of the linguistic picture of the world and enrich the literature on cognitive linguistics.

Key words: linguistic picture of the world, sign linguistics, corpus linguistics, conceptualization, Polish Sign Language (PJM).

Wstęp

Rozważania o językowym obrazie świata języków migowych należy rozpocząć od polemiki z rozpowszechnioną definicją języka, kojarzoną obecnie przede wszystkim z ojcem współczesnego językoznawstwa, wybitnym szwajcarskim lingwistą, Ferdinandem de Saussure’em. Nie sposób rozwinąć badań językoznawczych i otworzyć ich na bogactwo komunikacji opartej na wizualno-przestrzennym kanale, tkwiąc w paradygmacie uważającym języki migowe za swego rodzaju „podsystemy” komunikacji, zbiór nieuporządkowanych gestów. Fonocentryczny pogląd, który zdominował językoznawstwo, przejawia się w definicjach języka i ogólnych twierdzeniach wygłaszanych na jego temat. Należy przyjrzeć się najczęściej nadawanym językom przymiotom i zestawić te twierdzenia z dokonaniem lingwistyki migowej.

Dane językowe dla PJM-u są czerpane z jednojęzycznego Korpusowego słownika polskiego języka migowego, gromadzącego jednostki leksykalne wraz z ilustracją licznymi przykładami. Korpus jest efektem pracy Pracowni Lingwistyki Migowej (PLM) i w 2013 roku liczył ponad 202 tysiące jednostek tekstowych, stając się wówczas największym zanotowanym korpusem migowym świata (Rutkowski, Łozińska, Filipczak, Łacheta, Mostowski 2013). Dane zebrane przez zespół dra hab. Pawła Rutkowskiego stanowią nieocenione źródło dla badaczy zainteresowanych lingwistyką migową, lingwistyką korpusową, a także dyscyplinami skoncentrowanymi wokół studiów nad niepełnosprawnością czy etnologią. Wielogodzinne materiały mogą posłużyć, oprócz badań językoznawczych, do czerpania wiedzy na temat tożsamościowego aspektu głuchoty.

1. Istota języka

W wykładach de Saussure'a spisanych przez jego studentów możemy przeczytać wiele sądów na temat tego, czym w istocie jest język. Należy przyjrzeć się tym założeniom i spróbować przełożyć je na dzisiejszą wiedzę o językach migowych oraz zbadać zbiory korpusowe autorów Pracowni Lingwistyki Migowej. Trzon definicji stanowi owo twierdzenie o dychotomii języka: „[Język] *Jest to równocześnie społeczny wytwór zdolności mowy oraz ogół konwencji przyjętych z konieczności przez grupę społeczną, aby jednostki mogły z tej zdolności korzystać*” (de Saussure, wyd. 1961, s. 25). Niewątpliwie piętno na takiej definicji odcisnęło także samo słowo *język*, którego pierwszym znaczeniem jest ‘narząd w jamie ustnej’ (brak rozróżnienia obecny był także w łacinie oraz wielu innych językach świata, patrz: *lingua* itd.). Podsumowując, język w powyższym rozumieniu to:

- 1) Społeczny wytwór zdolności mowy,
- 2) Ogół **konwencji** (wyróżnienie D.P.) przyjętych z konieczności przez grupę społeczną, aby jednostki mogły z tej zdolności korzystać.

Poczynając od pierwszego członu definicji, można zanegować równorzędność języków fonicznych oraz migowych – te z reguły mowy nie wykorzystują (lub wykorzystują w ograniczonym stopniu, w zależności od sytuacji komunikacyjnej [Kotowicz, 2018]). Warto jednak skoncentrować się na osobach, które niezależnie od poziomu zdolności mówienia korzystają z naturalnego języka opartego na wizualno-przestrzennym kanale. Badacze z Pracowni Lingwistyki Migowej naturalność PJM-u podsumowują następująco: „*PJM to niezależny od polszczyzny pod względem leksykalnym i gramatycznym język naturalny, którym posługuje się od blisko 200 lat kilkudziesięciotysięczna społeczność polskich Głuchych*” (Rutkowski et al. 2013). Języki migowe mogą pełnić funkcję pierwszego języka w rodzinach o modelu DGRG⁷⁵ i u dzieci CODA⁷⁶ (Kotowicz 2018).

Mimo że de Saussure wyraża pogląd o niejako przypadkowo wyodrębnionej zdolności mowy w rozwoju języka: „*język jest umowny, a rodzaj znaku, co do którego się umawiamy, jest rzeczą obojętną. Zagadnienie aparatu głosowego jest więc w problemie mowy sprawą wtórną*” (de Saussure, wyd. 1961), to i tak nie formułuje rozszerzonej definicji i kontynuuje

---

⁷⁵ Dzieci głuche rodziców G/głuchych, skrót za: (Kotowicz 2018, s.23). Zapis z wielkim „G” podkreśla językowo-kulturowy aspekt głuchoty i traktuje ją jako element tożsamości (por. Kaszub, Niemiec), natomiast zapis z małym „g” zwraca uwagę jedynie na medyczną stronę zjawiska – osoby głuche niekoniecznie posługują się językiem migowym (Rutkowski, Łozińska, Filipczak, Łacheta, Mostowski 2013). Ukośnik w wyrazie „G/głuchy” nie wyklucza osób utożsamiających się z jednym bądź drugim zapisem. Kotowicz konsekwentnie stosuje zapis z małym „g” pisząc o dzieciach, jako że dopiero „mają szansę stać się członkami mniejszości kulturowo-językowej Głuchych [...]” (Kotowicz 2018, s. 9).

⁷⁶ Children of Deaf Adults – słyszące dzieci G/głuchych rodziców.

twierdzeniem, że materiał językoznawstwa stanowią wszelkie przejawy **mowy** ludzkiej (wyróżnienie D.P.). Przyznaje również, że języki migowe (w przykładzie: alfabety głuchoniemych) są mniej ważnym od języka (w domyśle: fonicznego) systemem znaków, przypominającymi raczej pismo bądź symboliczne obrzędy (de Saussure, wyd. 1961, s. 31). Takie sformułowania przez wiele lat umniejszały statusowi języków migowych i uważały za niewarte badań językoznawczych. W podobny sposób język definiuje Edward Sapir:

Język to czysto ludzki i nieinstynktowny sposób komunikowania myśli, emocji i pragnień za pomocą świadomie wytwarzanych symboli. W pierwotnej postaci są to symbole dźwiękowe, produkowane za pomocą tzw. *organów mowy* (Sapir, wyd. 2010).

W powyższej definicji miejsca na inne niż dźwiękowe wyrażanie myśli ponownie nie ma, co zestawione z dalszymi rozważaniami na temat połączenia języka z myślą może wpędzić w niebezpieczny pogląd, jakoby jedynie umiejętność mowy (a co za tym idzie – słyszenia) umożliwiały myślenie: „[...] *zdaje się, że mowa jest jedyną znaną nam do niej [myśli] drogą*” (Sapir, wyd. 2010).

Druga część definicji języka odnosi się do uzusu, umowy społecznej, na mocy której funkcjonują znaki języka i odpowiadające im zjawiska w świecie. Podobnie jak wyraz *dom* nie przekazuje żadnych obiektywnych przesłanek co do swojego desygnatu, cechę arbitralności możemy zauważyć w dużej części znaków polskiego języka migowego, np.:

Rysunek 16 PJM KURS⁷⁷

źródło: Łacheta, Czajkowska-Kisil, Linde-Usiekniewicz i Rutkowski, 2016

W wielu znakach języków migowych można doszukać się ikoniczności ze względu na sprzyjający temu kanał wizualno-przestrzenny (Łozińska, Rutkowski 2014a), jednakże założenie, jakoby opierały się one tylko na zbiorze ikonicznych gestów, jest błędne i

---

⁷⁷ Znaczenia znaków na fotografiach będą zapisywane według następującej konwencji: trzyliterowy skrót języka migowego + znaczenie zapisane kapitalikami (tzw. glosy). Zapis z łącznikiem służy do opatrzenia jednego słowa w PJM-ie, któremu odpowiadają dwa lub więcej słów języka polskiego.

uniemożliwiałyby przeprowadzenie komunikacji na tematy cechujące się dużym stopniem abstrakcyjności. PJM charakteryzuje się zatem arbitralnością tak jak języki foniczne.

Zamknięcie się w powyższym paradygmacie autor artykułu *Audism: Exploring the Metaphysics of Oppression*, H-Dirksen L. Bauman nazywa „audyzmem metafizycznym”⁷⁸ (Bauman 2004). Jest to przyjęcie orientacji, jakoby tożsamość ludzka była uzależniona od umiejętności posługiwania się mową. Autorzy pracy *Audyzm a opresja społeczna* konstatują:

Historycznie rzecz ujmując, człowiek był uważany za „mówiące zwierzę”. Odpowiedzią na metafizyczne pytanie „co jest ludzkie?” była mowa. [...] Jeśli więc głuchy nie posługuje się mową, to z wyglądu tylko przypomina człowieka, lecz jego umysł pozostaje zwierzęcy. (Tomaszewski, Wieczorek, Moroń 2018).

Patrzenie na głuchotę i języki migowe przez soczewkę tzw. audyzmu metafizycznego prowadzi do poglądu uważającego nauka mowy za jedyny środek mający „uczłowieczyć” G/głuchego. Jak zauważają Rutkowski i Łozińska postawy audystyczne przejawiają się w traktowaniu języka migowego i kultury Głuchych jako anomalii, a rewalidacja ma na celu uczynienie z niesłyszących „pełnoprawnych” członków społeczeństwa, ignorując ich podmiotowość (Łozińska, Rutkowski, 2017)⁷⁹.

Przeformułowanie definicji języka i uwzględnienie dokonań dzisiejszej lingwistyki będą punktem wyjścia do rozwijających się i dotychczas niedostatecznie zbadanych zagadnień w obrębie językowego obrazu świata w PJM-ie.

2. Konceptualizacja czasu w PJM-ie

Zaakcentowawszy stanowisko, że języki migowe zasługują na szczegółowe badania lingwistyczne, planuje się w niniejszym rozdziale dokonać próby wniknięcia w ich strukturę. Taki zabieg pomoże odkrywać punkty wspólne języków migowych oraz języków fonicznych, co następnie przyczyni się do rozszerzenia perspektywy w późniejszych pracach językoznawczych. Uwzględnianie statusu języków migowych stanie się możliwe dzięki stopniowemu odkrywaniu wszystkich ich aspektów. Ze względu na relatywnie niewielką liczbę natywnych użytkowników PJM-u, którzy byliby również językoznawcami (a zatem mogliby

---

⁷⁸ Audyzm (por. *rasizm*, *seksizm*, itp.) – według jednej z kilku definicji: uświadomione bądź nie, przekonanie o wyższości słyszenia nad niesłyszaniem. Audyzm może przybierać różne formy, jednak dla danej pracy istotne będzie ujęcie Baumana uwzględniające perspektywę lingwistyczną.

⁷⁹ Edukacja osób niesłyszących skoncentrowana na mowie i umiejętności czytania z ruchu ust rozpowszechniła się u schyłku XIX wieku i nosi nazwę *oralizmu*. Taki model kształcenia nie przyniósł korzyści G/głuchym. (Łozińska, Rutkowski 2017).

odwołać się do swojej intuicji) zadanie to jest utrudnione i należy obecnie w głównej mierze do badaczy słyszących (Rutkowski, Łozińska, Filipczak, Łacheta, Mostowski 2013, s. 299).

Jednym z możliwych do wskazania i głębszego przeanalizowania obszarów językowego obrazu świata w PJM-ie są relacje czasu wyrażane w znakach odwołujących się do przyszłości oraz przeszłości. Jerzy Bartmiński (2012) definiuje JOS jako „*różnie zwerbalizowaną interpretację rzeczywistości dającą się ująć w postaci zespołu sądów o świecie*” i radzi poszukiwać go m.in. w gramatyce, leksyce i przysłowiach. Otóż na poziomie poszczególnych lematów polskiego języka migowego można zaobserwować zorganizowane „przekonanie” użytkowników języka na temat przebadanego wycinka kategorii czasu w sensie egzystencjalnym.

Jak wyniknie z omówionych poniżej przykładów, osoby posługujące się PJM-em konceptualizują przeszłość, wykorzystując przestrzeń za plecami (tył ciała) lub poprzez ruch rąk skierowany do tyłu. Analogicznie, relacje przyszłości migane są z przodu ciała, a rozmiar wykorzystywanej przestrzeni zwiększa się w zależności od dystansu czasu, o jaki chodzi rozmówcy. Sylwia Łozińska i Paweł Rutkowski konstruują dla PJM-u deiktyczną oś czasu przebiegającą prostopadle wzdłuż klatki piersiowej osoby migającej i wyróżniają trzy punkty przypisane tej osi:

- znaki artykułowane w pozycji neutralnej (bezpośrednio przed klatką piersiową migającego) odnoszą się do teraźniejszości (lub nie mają interpretacji czasowej);
- znaki skierowane w stronę barków lub za plecy migającego wyrażają przeszłość;
- znaki artykułowane przed ciałem migającego (w pewnym oddaleniu od klatki piersiowej) odnoszą się do przyszłości (Łozińska, Rutkowski 2014b).

Powyższy model metaforyzacji, według Catherine O’Gorman (2017), można spotkać w większości kultur świata, choć autorka przytacza lud południowoamerykańskich Indian Ajmara, w których języku panuje odwrotna relacja (O’Gorman, za: Núñez, Sweetser, 2006). Na gruncie języków migowych taki model można zaobserwować np. w języku migowym urubu-ka’apor (Brazylia) i domniemywa się (Łozińska, Rutkowski 2014b, za: Kyle, Woll, 1985), że przeszłość jest konceptualizowana z przodu jako „już widziana”, a przyszłość z tyłu jako „jeszcze niepoznana”.

Jak podkreślają autorzy pracy *Przestrzeń a czas: linia czasowa w komunikacji migowej*, wykorzystywana przestrzeń nie jest mierzona w centymetrach, ma raczej charakter elastyczny. W ten sposób wydarzenia odleglejsze w przyszłości będą migane dalej od klatki piersiowej, a wydarzenia bliższe – bliżej. Metaforyzacja kategorii czasowych może również podlegać

intensyfikacji wyrażonej w sposób niemanualny: Łozińska i Rutkowski (2014b) wyróżniają tu takie elementy jak: zmarszczenie brwi, napięcie warg czy wciągnięcie policzków.

Znak BĘDZIE jest czasownikiem posiłkowym i użyty po czasowniku głównym służy do analitycznego utworzenia czasu przyszłego. Nie jest on jednak obligatoryjny, jeżeli w zdaniu występuje okolicznik czasu, taki jak JUTRO, ZA-MIESIĄC, itp. (Łozińska, Rutkowski 2014b).

Rysunek 17 PJM BĘDZIE

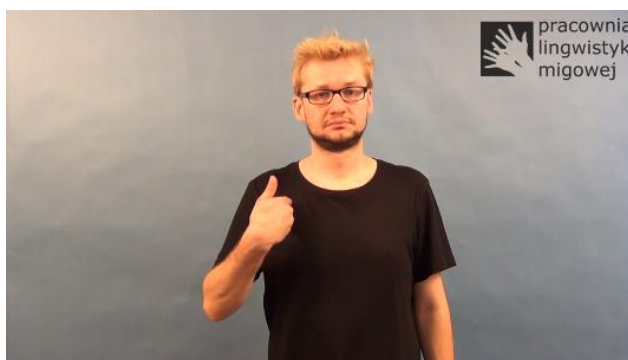

źródło: Łacheta, Czajkowska-Kisil, Linde-Usiekniewicz i Rutkowski, 2016

Jego opcjonalność jest uzasadniona: dwukrotne wyrażenie przyszłości poprzez wykorzystanie ruchu w przód jest redundantne z lingwistycznego punktu widzenia. Podobny zabieg polegający na zestawieniu okolicznika czasu z czasownikiem w czasie teraźniejszym jest zauważalny choćby w polszczyźnie (*Jutro jadę nad morze*, itp.).

Analogiczna sytuacja dotyczy czasownika posiłkowego BYŁ:

Rysunek 18 PJM BYŁ

źródło: Łacheta, Czajkowska-Kisil, Linde-Usiekniewicz i Rutkowski, 2016

Przeszłość w znaku BYŁ określona za pomocą ruchu w stronę ciała (dotknięcie barku) również może zostać zasygnalizowana innym znakiem w wypowiedzi, takim jak WCZORAJ. W danej sytuacji możliwe jest pominięcie czasownika BYŁ.

Asymetryczną i zarazem nieregularną formę ma czasownik NIE-BYŁO:

Rysunek 19 PJM NIE-BYŁO

źródło: Łacheta, Czajkowska-Kisil, Linde-Usiekniewicz i Rutkowski, 2016

Można wysnuć wniosek, że pierwszorzędny w znaku NIE-BYŁO jest jego przeczący charakter. Potrząsanie palcami przywołuje na myśl przeczący ruch głową. Mimo semantycznego powiązania z przeszłością ruch nie odbywa się do tyłu, a dokładne znaczenie znaku trudno wydedukować z samej jego formy. Co warte przedstawienia, zasada deiktycznej linii czasowej jest zachowana w znaku NIE-BĘDZIE, będącego derywatem czasownika BĘDZIE:

Rysunek 20 PJM NIE-BĘDZIE

źródło: Łacheta, Czajkowska-Kisil, Linde-Usiekniewicz i Rutkowski, 2016

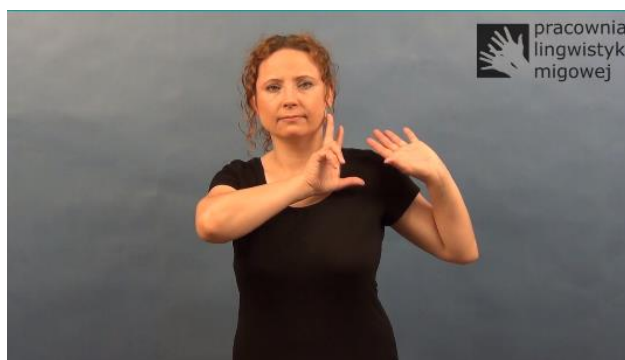
Wyraźnym przykładem konceptualizacji czasu w modelu przód/tył są liczebniki inkorporowane w konstrukcjach rzeczownikowych dotyczących czasu:

Rysunek 21 PJM ZA-OSIEM-LAT

źródło: Łacheta, Czajkowska-Kisil, Linde-Usiekniewicz i Rutkowski, 2016

Rysunek 22 PJM OSIEM-LAT-TEMU

źródło: Łacheta, Czajkowska-Kisil, Linde-Usiekniewicz i Rutkowski, 2016

Trzy powyższe przykłady ilustrują metaforyzację czasu wedle dotychczas omawianego modelu. Należy tu zwrócić uwagę na znak OSIEM-LAT-TEMU i pewne kłopoty w wyrażaniu przeszłości ze względu na anatomię człowieka. O ile ruch ramion do przodu na fot. 6 jest swobodny (następuje wyraźne przesunięcie dłoni w przód), o tyle ruch ku tyłowi jest niepełny i ograniczony. Bardziej skomplikowane znaki dotyczące przeszłości nie pozwalają na manualną intensyfikację znaczenia przy wykorzystaniu większej przestrzeni.

Wnioski

Przywołane wyżej wyrażenia osoba posługująca się polskim językiem migowym konceptualizuje jako: PRZESZŁOŚĆ TO TYŁ, PRZYSZŁOŚĆ TO PRZÓD.

Identyczne relacje, jak wykazano w poprzednich rozdziałach, można zaobserwować w większości kultur świata: w języku angielskim znane są wyrażenia: *to look forward to* ‘oczekiwać’, *to go back in time* ‘cofnąć się w czasie’; czy w języku rosyjskim w wyrażeniu przyimkowym takim jak *десять лет тому назад* ‘dziesięć lat temu’, dosłownie: ‘dziesięć lat

temu wstecz'. Metaforyzujemy nasze położenie w czasie również za pomocą zdań typu: „przed nami całe życie” (w przyszłości), „najgorsze za nami” (w przeszłości).

Przeprowadzone w artykule badania mają na celu dodanie kolejnego wyniku stanu wiedzy nad językowym obrazem świata w polskim języku migowym i zwrócenie uwagi na to, jak użytkownicy języków wizualno-przestrzennych „porządkują” swoją rzeczywistość. Wiedza zdobyta dzięki analizie zgromadzonej literatury jest w stanie przyczynić się do depatologizacji głuchoty – Tomaszewski (2004) pisze o uwzględnieniu kulturowego i społecznego jej aspektu – i pomoże umocnić pozycję języków migowych jako odrębnych języków (w opozycji do próby ich wyeliminowania na korzyść mowy).

W dalszej kolejności można eksplorować warstwę leksykalną i gramatyczną, metafory, frazeologię, czy elementy charakterystyczne wyłącznie dla języków migowych, np. klasyfikatory, mouthing, liczebniki inkorporowane itp. Generatywny i dynamiczny charakter naturalnych języków migowych (Tomaszewski 2004) oraz dostęp do korpusów językowych online daje ogromny potencjał badań lingwistycznych, przyczynia się do obalania mitów i pomaga w wyrównywaniu możliwości komunikacyjnych.

Bibliografia:

- Bartmiński, J. (2012). *Językowe podstawy obrazu świata*, Lublin, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Bauman, H-D.L. (2004). „Audism: Exploring the Metaphysics of Oppression”. *The Journal of Deaf Studies and Deaf Education*, 9 (2), 239–246.
- Kotowicz, J. (2018), *Dwujęzyczność migowo-pisana dzieci głuchych. Komunikacja i procesy poznawcze*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego.
- Łacheta, J., Czajkowska-Kisil, M., Linde-Usiekniewicz, J., Rutkowski, P. (red.) (2016). *Korpusowy słownik polskiego języka migowego*. Warszawa: Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego.
- Łozińska, S., Rutkowski, P. (2014a). „Ikoniczność w polskim języku migowym”, w: *Lingwistyka przestrzeni i ruchu. Komunikacja migowa a metody korpusowe*. Rutkowski, P., Łozińska, S. (red.). Warszawa: Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego, 131-144.
- Łozińska, S., Rutkowski, P. (2014b). „Przestrzeń a czas: linia czasowa w komunikacji migowej”, w: *Lingwistyka przestrzeni i ruchu. Komunikacja migowa a metody korpusowe*, Rutkowski, P., Łozińska, S. (red.). Warszawa: Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego, 169-177.
- Łozińska, S., Rutkowski, P. (2017). „Język migowy źródłem pamięci społecznej Głuchych”, *Horyzonty Wychowania*, 16 (38), 91-108.
- Rutkowski, P., Łozińska, S., Filipczak, J., Łacheta, J. i Mostowski, P. (2013), „Jak powstaje korpus polskiego języka migowego (PJM)?”. *Polonica*, 33, 297-308.
- Sapir, E. (2010). *Język. Wprowadzenie do badań nad mową* (M. Buchta, tłum.). Kraków: TAIWPN Universitas.

Saussure, F. de (1961). *Kurs językoznawstwa ogólnego* (K. Kasprzyk, tłum.). Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Tomaszewski, P. (2004). „Polski Język Migowy (PJM) – mity i fakty”. *Poradnik Językowy*, 6, 59-72.

Tomaszewski, P., Wieczorek, R., Moroń, E. (2018). „Audyzm a opresja społeczna”, w: Kowalska, J., Dziurla, R., Bargiel-Matuszewicz, K. (red.), *Kultura a zdrowie i niepełnosprawność*, 161-189. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.

Krystian Przybylski

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Szkoła Doktorska Nauk o Języku i Literaturze
Instytut Filmu, Mediów i Sztuk Audiowizualnych
krystian.przybylski@amu.edu.pl
ORCID: 0000-0001-5717-7702

Dyskurs kulturowy w języku filmowym rumuńskiej Nowej Fali w perspektywie zjawiska „miorityczności” – wprowadzenie

Cultural discourse in the film language of the Romanian New Wave in the perspective
of the phenomenon of "mioritics" - Introduction

Streszczenie

Niniejszy artykuł stanowi zarazem wstęp, jak i podsumowanie aktualnego stanu badań nad nurtem we współczesnym kinie rumuńskim, zwanym Nową Falą – ważnym zjawiskiem artystycznym, pozwalającym na analizę prowadzonego w jego ramach dyskursu kulturowego z perspektywy literaturoznawczej, filozoficzno-teologicznej i filmoznawczej. Istotnym elementem prowadzonych prac badawczych jest kontekst „miorityczności”, rozumianej jako charakteryzujący rumuńskiego „ducha” specyficzny sposób myślenia i działania, wręcz symboliczną i stylistyczną matrycę, obecną w różnorodnych przejawach życia Rumunów, także w ich twórczości artystycznej, a związaną z ikonycznym tekstem ballady ludowej *Miorița*.

Słowa kluczowe: Nowa Fala kina rumuńskiego, rumuńska kultura, literatura, mit, filozofia, teologia prawosławna, prawosławna sztuka religijna, perspektywa „miorityczna”.

Summary

This article is both an introduction and a summary of the current state of research on the current in contemporary Romanian cinema, known as the New Wave - an important artistic phenomenon that allows the analysis of cultural discourse conducted within it from the literary, philosophical, theological and film studies perspectives. An important element of the research carried out is the context of "mioritism", understood as characterizing Romanian "spirit", a specific way of thinking and acting, even a symbolic and stylistic matrix, present in various manifestations of Romanian life, also in their artistic work, and related to the iconic text *Miorița* folk.

Key words: New Wave of Romanian cinema, Romanian culture, literature, myth, philosophy, Orthodox theology, Orthodox religious art, "mioritic" perspective.

Poniższy tekst opiera się na rozpoczętych w 2020 roku – w ramach przygotowywania rozprawy doktorskiej w Szkole Nauk o Języku i Literaturze UAM w Poznaniu – badaniach współczesnego kina rumuńskiego (z naciskiem na nurt Nowej Fali) pod kątem obecnego w nim rysu własnej tożsamości, aktualnego „ducha rumuńskości”.

W porównaniu do spuścizny literackiej rumuńska twórczość filmowa należy wciąż do mało znanych w naszym kraju. O ile tacy pisarze jak Mircea Eliade, Emil Cioran, czy Eugene Ionesco są obecni w świadomości polskich czytelników, o tyle wymienienie nazwiska któregoś z rumuńskich reżyserów mogłoby dla wielu Polaków stanowić wyzwanie. Dzieła filmowe Cristi Puiu, Cristiana Mungiu, czy Corneliu Porumboiu, wciąż nie stanowią w Polsce obiektu wystarczającego zainteresowania, mowa zaś o twórcach, których łączy posiadanie wyrosłej z

bogatej i heterogenicznej kultury regionu silnej osobowości autorskiej, umiejącej kreować wyraziste wizje artystyczne przy umiejętnym wykorzystaniu języka współczesnej sztuki filmowej. Wiele z ich dokonań niemal natychmiast uzyskało potwierdzenie artystycznego statusu w postaci ważnych nagród filmowych, oni sami zaś zostali określani twórcami rumuńskiej Nowej Fali (za patrona ruchu uważa się Cristi Puiu⁸⁰, natomiast symboliczne narodziny tego nurtu wiąże się z premierą jego licznie nagradzanej *Śmierci Pana Lazarescu* z 2005 roku⁸¹).

Taki stan rzeczy utrzymuje się, pomimo wyjątkowo przychylnych opinii przedstawicieli naszej krytyki filmowej (m.in. Michała Oleszczyka, Janusza Wróblewskiego, Łukasza Adamskiego, czy Michała Piepiórki), dostrzegających niekiedy w powstałych obrazach filmowych cechy wspólne z doświadczeniami społeczeństwa polskiego. Symptomatyczny w tym względzie jest tytuł recenzji znawcy współczesnego kina rumuńskiego: „Nie mów, że nie masz trzech godzin na *Sieranevadę*” (Oleszczyk 2017). Istotnie, wspomnianą kinematografię charakteryzuje obcy kinu komercyjnemu, niełatwy w odbiorze, styl formalnego minimalizmu (często odwrotnie proporcjonalnego do czasu projekcji). Jest to równocześnie kino świadomie skonstruowane pod względem nowatorskiego języka i narracji, chętnie odwołujące się w fabule do uniwersalnych tematów, w perspektywie bliskiej codzienności, realnej egzystencji przeciętnego człowieka i jego „małych-wielkich” dramatów, przedkładające realizm i życiową adekwatność nad oderwaną od rzeczywistości widowiskowość.

Nowe rumuńskie kino zakotwiczone jest głęboko w bogatej i różnorodnej kulturze tego kraju, sięga do jej korzeni, które tworzą silnie splecione ze sobą w tym regionie Europy: mitologia, wrażliwość duchowa i intelektualna (filozoficzna). Jak pisze historyk, Lucian Boia (2016):

Rumuni lubią wierzyć, że mają pewne szczególne cechy, właściwe tylko im, połączenie zalet, ewentualnie wad, typowo rumuńskich. Są skłonni przyznać się do braku dyscypliny, wytrwałości i ducha organizacji, pod warunkiem że zostaną uznani za naród inteligentny, znacznie bardziej inteligentny od innych (...) Nie brakuje też głosów, które widzą w duchowości rumuńskiej, otwartej na bezmiar kosmosu i na poważne pytania egzystencjalne, syntezę górującą nad pozytywnym i technologicznym duchem Zachodu (dumna interpretacja, wyrażona przez filozofów takich jak Lucian Blaga w *Spațiul Mioritic* (Przestrzeń pasterska, 1936), lub Constantin Noica *Sentimentul românesc al ființei* (Rumuńskie odczuwanie bytu, 1978) (ss. 293-294).

---

⁸⁰ Opinie krytyków rumuńskich (Irina Trocan, Andrei Gorzo), jak i polskich (Michał Oleszczyk), wskazują, że kluczową postacią dla kierunku w jakim podążyło nowe pokolenie reżyserów jest Cristi Puiu (ur. 1967) i jego formacja intelektualna, w której dużą rolę odegrały studia na Zachodzie, głęboka fascynacja pismami Andre Bazina i kinem takich reżyserów jak Frederick Wiseman, Raymond Depardon, John Cassavettes oraz nurtem „Direct Cinema”, a także rodzima literatura (m.in. Eugène Ionesco i jego Teatr Absurdu), a także – określani przez Puiu „poetami cichej rozpacz” – George Bacovia i Virgil Mazilescu.

⁸¹ Nagroda „Un Certain Regard” w Cannes 2005 r.. Nowa Fala potwierdziła swoją wartość sukcesem, jakim dwa lata później była „Złota Palma” dla Cristiana Mungiu za poruszający obraz *4 miesiące, 3 tygodnie, 2 dni*.

Nasuwa się pytanie: jak pogodzono hiperrealistyczną często formułę wspomnianych dzieł nowofalowych z penetrowaniem filozoficznego i duchowego dziedzictwa Rumunów? Znajomość estetycznych postulatów francuskiej Nowej Fali z połowy XX-wieku i poglądów na kino klasycznych teoretyków filmu, a zwłaszcza fascynacja pismami zwolennika realizmu w kinie – Andre Bazina (*Qu'est-ce que le cinéma?* 1958; w Polsce zbiór *Film i rzeczywistość* 1963), w przypadku rumuńskich reżyserów jest kluczowa (por. Gorzo 2018)⁸². Szczególnie dotyczy to rozważań Bazina, który promując „kino, które wierzy w rzeczywistość”, uważał, że tylko poprzez naturalną wieloznaczność rzeczywistości można odsłonić (nie ukazać), to co w niej nieuchwytnie, tajemnicze, przekraczające ją. W tym zaś, co nadmiernie modyfikowane, kreowane, dostrzec można głównie doraźny zamysł twórcy, któremu często umyka, to co transcendentne. Twórcy nowofalowi zdają się zarówno zainteresowani mierzeniem się z niejednorodną oraz niejednoznaczną spuścizną polityczną, kulturową i duchową swej ojczyzny, jak i przekonani, że można to osiągnąć za pomocą takich narzędzi, jak długie ujęcia (rejestrowane często „z ręki”), oszczędny montaż (unikający elips czasowych), przewaga dalekich planów nad zbliżeniami, naturalne lokalizacje, rezygnacja z muzyki niediegetycznej, czy dokumentalny *research* przy pisaniu dialogów.

Poczynione obserwacje stanowiły zachętę do przyjrzenia się prowadzonemu w tej twórczości dyskursowi z trzech różnych perspektyw: literackiej, filozoficzno-teologicznej i filmowej. Zaskakująco płodne w ukryte tropy literackie i religijne obrazy twórców filmowych z tego regionu Europy, nie wyczerpują się bowiem w opisie kategoriami filozoficznymi czy teologicznymi. Prowadzone obecnie prace badawcze koncentrują się na utworach tego ważnego zjawiska we współczesnym kinie artystycznym także z punktu widzenia literaturoznawczego. Jedną ze znaczących kategorii łączących te obszary jest mit oraz jego aktualizacje⁸³. W kontekście literackim uobecnił się on w niektórych spośród badanych nowofalowych dzieł w nawiązaniach do arcydzieł europejskiego dziedzictwa kulturowego, takich jak utwory Homera, Owidiusza i Dantego Alighieri w przypadku Cristi Puiu, czy Sofoklesa, Ajschylosa, a także Arystotelesowskiej *Poetyki* i *Etyki Nikomachejskiej* w obrazach Cristiana Mungiu (zob. Ioniță 2018), do uniwersalnych legend i mitów (np. wariant mitu Ozyrysa), ale także tych lokalnych, narodowych (np. mitologiczny władca pozagrobowego królestwa Zalmoksis; legenda Trajan i Dochia), do archetypów i rytuałów (np. rytuału inicjacji, przejścia), celebracji przyrody i

---

⁸² Gorzo wskazuje też, że źródeł estetyki Nowej Fali można doszukiwać się w samej rumuńskiej kinematografii lat 1945-1989 (zob. Gorzo 2013).

⁸³ „Sztuka filmowa wydaje się szczególnie adekwatnym przykładem medium, które jest dziś prawdopodobnie najważniejszym nośnikiem nowych mitów – ze względu na swoją egalitarność, szeroki zasięg i specyfikę przekazu, na który składają się rozmaite formy wyrazu” (Rojek 2018, s. 24).

kategorii czasu. W tej perspektywie o charakterze antropologicznym i kulturoznawczym, dla poszukiwań odpowiedzi na pytanie: jaki obraz rumuńskiego „ducha” z nich się wyłania, pomocne będą intuicje Mircei Eliadego, Eleazara Mioletinskiego, Ernesta Cassirera, Clifforda Geertza, ale również Georgi Minczewa, Luciana Boia, a także rodzimej badaczki Ewy Kocój oraz związanej z poznańskim Uniwersytetem Emilii Ivancu.

Rozważanie mitycznych odniesień prowadzi do filozoficznych i religijnych kontekstów. Tu refleksja ma być namysłem nad filozoficzno-teologicznym podłożem i dyskursem obecnym w Nowej Fali – zjawisku wywodzącym się z obszaru na wskroś przenikniętego duchowością, w którym sztukę tradycyjnie wykorzystywało się do przekazu kierującego ku *sacrum* (znaczenie ikony w prawosławiu, m.in. w kontekście filokalicznym w ujęciu Paula Evdokimova, „otwarta” teologia prawosławna Oliviera Clémenta, czy badania nad religią i mitem Mircei Eliadego), ale także dziedzictwa chrześcijańskiego funkcjonującego w kontekście synkretyzmu i tzw. dwuwiaży, objawiającej się w jednoczesnym trwaniu przy pewnych elementach pogańskich. Wiąże się to z poszukiwaniem odpowiedzi na pytania: z jakich toposów „zbudowany” jest ów „duch rumuńskości” – czyli, mówiąc wprost – czego poszukiwać w Nowej Fali?; jak nowe kino rumuńskie, ze swoją strategią realizmu i minimalistycznej formy, odnosi się do sfery *sacrum*?; czy obecne są tu tropy teologiczne, biblijne (m.in. motyw Kaina i Abla, śmierci jako dobrowolnej ofiary, figura „dobrego pasterza”), jaki wyłania się obraz religijności w coraz bardziej zlaicyzowanym społeczeństwie, jakie postawy ta religijność zdaje się wspierać, czy może tu zachodzi interferencja? Jakie jest (jeśli jest) oddziaływanie na obecną rumuńską sztukę filmową prawosławnej duchowości i wschodniej sztuki sakralnej, z jej ścisłymi regułami, teologią ikony, wiarą w możliwość odsyłania przez obraz do przestrzeni metafizycznej, acheiropoietycznością, filokalicznością (prace Mikołaja Bierdajewa, Sergiusza Bułgakowa, Mikołaja Łosskiego, Leonida Uspienskiego, a także Jerzego Nowosielskiego). Podczas gdy sztuka nowożytna jest coraz bardziej autonomiczna, często zamknięta na transcendentny wymiar rzeczywistości, autorzy nowego kina rumuńskiego nie rezygnują z wielowymiarowej, obejmującej w sposób złożony i niejednorodny także ten aspekt rzeczywistości refleksji⁸⁴. Analiza przyjętego stylu i języka opowieści filmowej stanowi zaś próbę zrozumienia wpływu tych założeń na otrzymywany przez odbiorcę komunikat. Tu z kolei pomocne są – poza klasycznymi teoretykami kina jak Bazin, Kracauer, Łotman – elementy

---

⁸⁴ „Duchowa pustka, brak nadziei i zanik moralności, o których opowiadają te filmy, konstruowane są jednakowoż często z wykorzystaniem religijnego horyzontu odniesienia i przez odwołania do chrześcijańskiej ikonografii” (Domalewski 2020, s. 87).

komparatystyki z uwzględnieniem specyfiki narracji i języka w filmie, opisywane przez takich badaczy jak Alicja Helman, Marek Hendrykowski, czy Jacek Ostaszewski.

Zwornikiem badań nad wspomnianymi trzema perspektywami stała się, pojawiająca się w wielu źródłach literaturoznawczych, perspektywa „miorytyczna” – specyficznie łączące smutek z radością pogodzenie się z losem i śmiercią, postawa bierności i pogodnego czekania na to, co i tak nieuchronne, domniemany fatalizm, ale i ironia, związane jakoby z rumuńskim sposobem myślenia i funkcjonowania (zob. Nasta 2013). Nawiązuje to do paradoksalnej postawy głównego bohatera ballady – pasterza godzącego się z nadchodzącą śmiercią, zapowiedzianą mu przez jego zaczarowaną owieczkę, postrzeganą przez niego jako rodzaj kosmicznych zaślubin. Prowokuje to badaczy do dwojakiemu podejścia w interpretacji: czy to fatalizm i pogodzenie z losem, czy może raczej determinacja i nadanie sensu absurdowi⁸⁵? Pisali już o tym w różnych kontekstach m.in. Lucian Błaga i Mircea Eliade, a wszystkie rozważania inspirowane są ludową balladą pasterską *Miorița*, stąd niekiedy mowa o perspektywie „pasterskiej” (nawiązując do owieczki [rum. *miorița*], tytułowej bohaterki ballady⁸⁶). Co prawda to Alecu Russo był prawdopodobnym „odkrywcą” znanej w wielu wariantach ballady w roku 1846, ale pierwsza opublikowana w 1850, i do dziś najpopularniejsza wersja – zawierająca wszystkie główne epizody i motywy – pochodzi od Vasilea Alecsandriego. Pierwsze tłumaczenia na język obcy – francuskiego historyka Julesa Micheleta – miało miejsce w 1854 roku, natomiast polskie tłumaczenie Jerzego Ficowskiego pochodzi z 1962 roku, Włodzimierza Lewika z 1989, a Ireneusza Kania z 1998 roku.

Dostrzeżenie istnienia specyficznie rumuńskiej przestrzeni duchowej postulował, w sformułowanej przez siebie w 1936 roku teorii miorytycznej przestrzeni, wymieniony już Błaga (Błaga 1998)⁸⁷. Wskazał on na związek „rumuńskości” z charakterystycznym dla tego obszaru krajobrazem połoniny, poprzez wzniesienia i doliny odzwierciedlającym horyzont przestrzeni i nieświadomości, a także na symboliczną i stylistyczną matrycę cechującą rumuńskiego „ducha”. Błaga (1998) pisze:

Z tym przestrzennym horyzontem w ścisłej spójni pozostaje, w najgłębszym swym wymiarze, plemienny rumuński praduch; to właśnie ten horyzont trwa gdzieś w jakimś rzewnym zakątku serca - i to nawet wówczas, gdyśmy już od dawna przestali żyć na połoninie - jako niejasne wspomnienie raj (s. 92).

---

⁸⁵ O „miorytycznym duchu Rumunów”, objawiającym się nieoczekiwanie w pogodnej, tanecznej puencie niedawnych protestów w Rumunii, pisze także Lucian Dan Teodorovici (Teodorovici 2012).

⁸⁶ Z taką siłą rezonuje w tej kulturze jeszcze tylko inny, paradygmatyczny dla tego regionu tekst poetycki o śmierci - „Legenda o Mistrzu Manole”, przedstawiający znaczenie krwawej ofiary dla powstania trwałego dzieła. Eliade pisze: „Dwa mity, zarówno ten o mistrzu Manole jak i *Miorița* są tym bardziej interesujące, że Rumunów nie można ogólnie uważać za «mystyków». Są narodem wierzącym, ale jednocześnie bardzo «ludzkim» (...) Zdrowy rozsądek jest dominującym pierwiastkiem ich życia duchowego” (Eliade 1997, s. 80). Por. Kocój 2006, s. 150.

⁸⁷ W polskim przekładzie *Spațiu Mioritic* Błagi z 1936, tłumacz artykułu, Ireneusz Kania, przyjmuje nieco dyskusyjne tłumaczenie jako „przestrzeń pasterska” (zob. Błaga 1998).

Poszukując odpowiedzi na pytania: czy i jak ów miorytyczny wzorzec przejawia się we współczesnym kinie rumuńskim – jaką odgrywa rolę, czy można wskazać na wyraźne ślady owej stylistycznej, kulturowej matrycy, obiecujące tropy filmowe można dostrzec począwszy od *Śmierci Pana Lazarescu* Puiu z 2005 roku, którego bohaterka – pielęgniarka ambulansu – nosi imię Mioara, jedno z możliwych zdrobnień owieczki, natomiast główny protagonista przyjmuje dość wyraźną postawę rezygnacji wobec zbliżającej się śmierci (por. Pop 2014).

Cykl analiz filozoficznych tej ballady, zainaugurowanych przez Julesa Micheleta, a kontynuowanych na przestrzeni lat przez licznych badaczy, sytuujących się zazwyczaj na jednym z dwóch biegunów interpretacji – z jednej strony fatalistycznego, natomiast z drugiej (jak wskazują przynajmniej dotychczasowe wyniki badań, dominującego zwłaszcza po II wojnie światowej) nie-fatalistycznego – ostatnio podjął amerykański historyk Ernest H. Lathan jr., który zauważył dodatkowo, że uzupełniającym kontekstem jest zbieżność formalna między stosowaną przez wspomnianych filmowców estetyczną formułą a ikonicznym tekstem ballady: „dla wielu czytelników najbardziej zaskakującym aspektem *Miorița* będzie minimalna narracja” (Latham 2019, s. 6)⁸⁸.

Doprowadziło to do sformułowania problemu badawczego w postaci trzech zasadniczych pytań, na które postaram się odpowiedzieć w przygotowywanej rozprawie doktorskiej: w jaki sposób współcześni rumuńscy twórcy kina artystycznego internalizują i eksploatują w swoich dziełach filmowych własną (ale i europejską) spuściznę kulturową: literacką, filozoficzną i religijną?; jaki wpływ na kształt tego dyskursu ma przyjęty język filmowy i estetyka tzw. Nowej Fali?; jak przez autorów nowofalowych obrazowana jest „perspektywa miorytyczna” dzisiejszego rumuńskiego społeczeństwa?

Jeszcze słowo o metodologii: ze względu na zamiar podjęcia badań z zakresu dwóch narracyjnych dziedzin sztuki: literatury i filmu, konieczne jest korzystanie z metod badawczych z obszaru literaturoznawstwa, filmoznawstwa i teologii prawosławnej. Kilkupłaszczyznowa struktura tematyczna pracy wymaga zastosowania złożonej metodologii, traktowanej użytkowo w kontekście różnych aspektów, podlegających analizie badawczej. Czynnikiem porządkującym refleksję, zwłaszcza od strony literaturoznawczej, jest wspomniana perspektywa „miorytyczna” (Lucian Blaga, Vasile Alecsandri). Pozyskane kontakty z rumuńskimi badaczami filmowymi, pozwolą na zweryfikowanie podjętych tropów badawczych z rumuńskiej perspektywy (planowana wizyta naukowa).

---

⁸⁸ W najbardziej rozpowszechnionej wersji Alecsandriego, ballada *Miorița* ma zaledwie 123 linijki tekstu.

Dokonany obecnie przegląd nowszych źródeł pozwala na stwierdzenie zasadniczej dysproporcji pomiędzy polskimi źródłami naukowymi a bogatą zagraniczną literaturą przedmiotu (w większości autorów rumuńskich, piszących w języku angielskim – często związanych z uczelniami zachodnioeuropejskimi i amerykańskimi). Ostatnią ważną na polskim gruncie próbą usystematyzowania wiedzy o kinie rumuńskim były teksty Oskara Sobańskiego, a zwłaszcza jego książka z 1982 roku „Film rumuński w Polsce”. Zainteresowanie tym obszarem przejawia się w artykułach polskich autorów, jednak ma charakter akcydentalny i fragmentaryczny – dotyczy albo wybranego aspektu tej twórczości (por. Domalewski 2020), albo pojedynczego obrazu (Przybylski 2020), ewentualnie stanowi ogólne rozważania nad tym zjawiskiem artystycznym (interesująca, aczkolwiek stosunkowo pobieżna analiza sytuacji kinematografii rumuńskiej po rewolucji 1989 roku – Vasut 2006). Sytuacja badawcza w zakresie interesującej mnie problematyki stwarza zatem wyraźną zachętę do podjęcia trudu opracowania tego zagadnienia w formie szerszej pracy naukowej.

Bibliografia

- Bazin Andre (1963), *Film i rzeczywistość*, Wydawnictwo Artystyczne i Filmowe, Warszawa.
- Błaga Lucian (1998), *Przestrzeń pasterska*, „Literatura na świecie”, nr 9 (326), s. 86-100.
- Boia Lucian (2003), *Rumuni. Świadomość, mity, historia*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Boia Lucian (2016), *Dlaczego Rumunia jest inna?*, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków.
- Boia Lucian (2018), *Jak zrumunizowała się Rumunia*, TAIWPN Universitas, Kraków.
- Campbell Joseph (2019), *Potęga mitu*, Wyd. Znak. Kraków.
- Clément Olivier (1999), *Ciało śmiertelne i chwalebne: wprowadzenie do teopoetyki ciała*, Wydawnictwo MIC, Warszawa.
- Domalewski Adam (2020), *Między minimalizmem a melodramatem. Przestrzeń filmowa w kinie rumuńskiej nowej fali*, „Images” vol. XXVII, nr 36, s. 71-92.
- Eliade Mircea (2002), *Od Zalmoksis do Czyngis-chana*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Eliade Mircea (1997), *Rumuni. Zarys historii*, Wydawnictwo Homini, Bydgoszcz.
- Eliade Mircea (1993), *Sacrum – mit – historia*, Wyd. KR. Warszawa.
- Evdokimov Pavel (2010), *Sztuka ikony. Teologia piękna*, Wydawnictwo MIC, Warszawa.
- Ficowski Jerzy (2004), *Mistrz Manole i inne przekłady*, Fundacja Pogranicze.
- Filimon Monica (2017), *Cristi Puiu*, University of Illinois Press.
- Gorzo Andrei (2013), *Concerning The Local Precursors Of The New Romanian Realism*, Close Up: Film and Media Studies t.1, nr 1, s. 4-12.
- Gorzo Andrei (2018), *Making sense of the New Romanian Cinema: Three perspectives*, „Close Up: Film and Media Studies”, t.2, nr 1, s. 27-42.

- Helman Alicja (1981), *O dziele filmowym. Materiał – technika – budowa*, Kraków.
- Hendrykowski Marek (2019), *Narracja w filmie i w ruchomych obrazach*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.
- Hopfinger Maryla (1974), *Adaptacje filmowe utworów literackich. Problemy teorii i interpretacji*, Wrocław.
- Ioniță Anca (2018), *Greek Tragedy and the Films of Cristian Mungiu. A Comparative Analysis*, „Close Up: Film and Media Studies”, t.2, nr 1, s. 89-99.
- Jung Carl Gustaw (1976), *Archetypy i symbole. Pisma wybrane*, Warszawa.
- Klik Marcin (2016), *Teorie mitu: współczesne literaturoznawstwo francuskie (1969–2010)*, Warszawa.
- Kocój Ewa (2006), *Świątynie, postacie, ikony. Malowane cerkwie i monastyny Bukowiny południowej w wyobrażeniach rumuńskich*, Wydawnictwo UJ, Kraków.
- Kołąkowski Leszek (1994), *Obecność mitu*, Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław.
- Kracauer Siegfried (1975), *Teoria filmu. Wyzwolenie materialnej rzeczywistości*, Warszawa.
- Latham Ernest (2019), *Miorita: An Icon of Romanian Culture*, Histria Books, Las Vegas.
- Łotman Jurij (1983), *Semiotyka filmu*, Warszawa.
- McConnell Frank (1979), *Storytelling and Mythmaking. Images from Film and Literature*, Oxford University Press, New York Oxford.
- Mieletinski Eleazar (1981), *Poetyka mitu*, Wydawnictwo PIW, Warszawa.
- Nasta Dominique (2013), *Contemporary Romanian Cinema - The History of an Unexpected Miracle*, Columbia University Press.
- Nowicka Ewa (1991), *Świat człowieka – świat kultury. Systematyczny wykład problemów antropologii kulturowej*, Warszawa.
- Ostaszewski Jacek (2007), *Historia myśli filmowej. Podręcznik*, Wydawnictwo słowo/obraz terytoria, Gdańsk.
- Pop Doru (2014), *Romanian New Wave Cinema: An Introduction*, McFarland.
- Pop Doru (2019), *Notes on Fatalism and Melancholia in Romanian Cinema: An Imagological Approach*, „EKPHRASIS”, nr 1, s. 123-147.
- Przybylski Krystian (2020), „Zamknij drzwi”, czyli wykorzystanie przestrzeni filmowej do uobecnienia *sacrum* na przykładzie filmu *Sieranevada Cristi Puiu*, „Images” vol. XXVII, nr 36, s. 57-69.
- Rojek Patrycja (2018), *Bohater mityczny w filmach Christophera Nolana*, UAM, Poznań.
- Romanian Cinema Inside Out - Insights on Film Culture, Industry and Politics 1912-2019* (2019), Trocan Irina (red.), Romanian Culture Institute, Bukareszt.
- Sobański Oskar (1982), *Film rumuński w Polsce*, Redakcja Wydawnictw Filmowych Przedsiębiorstwa Dystrybucji Filmów, Warszawa.
- Teodorovici Lucian Dan (2012), *Trzy spojrzenia na Rumunię*, Przestrzenie teatru, nr 3, <https://teatrpismo.pl/4098-trzy-spojrzenia-na-rumunie/> (dostęp 01.06.2021).
- The New Romanian Cinema* (2019), Christina Stojanova (red.), Edinburgh University Press.
- Vasut Lidia (2006), *Trudne życie filmu. Kinematografia rumuńska po rewolucji*, „Images” vol. IV, nr 7-8, s. 152-167.

Marcin Różański

Wydział Humanistyczny

Uniwersytet Szczeciński

marcin.rozanski@interia.eu

ORCID: 0000-0002-1183-8146

Wyrób zastępczy. Wywiady rzeki, Janusz Rolicki i rok 1989

A substitute product. Extended Interviews, Janusz Rolicki and 1989

Streszczenie

Tekst dotyczy gatunku autobiograficznego zwanego wywiadem rzeką. Był niezwykle popularny w latach 90. ubiegłego wieku. Badane są role rozmówców oraz relacje pomiędzy nimi. Janusz Rolicki występuje w podwójnej roli - jako pytający i pytany. Ważnym wątkiem, w wypowiedziach bohaterów, jest rok 1989. Analizowany jest potencjał autokreacyjny, emancypacyjny i rewizyjny gatunku.

Słowa kluczowe: autobiografizm, genologia, wywiad rzeka.

Summary

The text concerns the autobiographical genre known as Interview River. It was extremely popular in the 90s of the last century. The roles of interlocutors and the relationships between them are examined. Janusz Rolicki plays a double role - as asking and asking. An important thread in the characters' statements is 1989. The autocreational, emancipatory and revision potential of the genre is analyzed.

Key words: autobiographism, genology, river interview.

Wśród dat, które trwale zapisały się w polskiej historii, znajduje się rok 1989. Choć jest to konkretny punkt na osi czasu, to jednocześnie zawiera element pewnej symboliki. I właśnie na nią zwróciła uwagę aktorka, Joanna Szczepkowska, kiedy wypowiedziała słynne słowa: *Proszę Państwa, 4 czerwca 89 roku skończył się w Polsce komunizm*⁸⁹. Oczywiście jest to, że jedno zdanie nie wykreowało nowej rzeczywistości, ale z pewnością uświadomiło przełomowość zachodzących wówczas zdarzeń. Po 1989 roku musieliśmy zmierzyć się z dziedzictwem komunizmu. Zwracał na to uwagę, między innymi, Antoni Dudek. W jednej z prac pisał następująco: *„Po 1989 roku szybko stało się jasne, że w przeciwieństwie do epoki PRL, wcześniejsze okresy historyczne, takie jak II wojna światowa czy lata II Rzeczypospolitej, mają ograniczony wpływ na świadomość zarówno społeczeństwa, jak i klasy politycznej”* (Dudek 2011, s. 34). Obecna polaryzacja życia publicznego w Polsce wynika także z podziałów na tle oceny okresu komunizmu.

Przemiany, które dokonywały się nad Wisłą od roku 1989 przejawiały się w wielu dziedzinach. Większość Polaków bez trudu dostrzegła, że zniesienie cenzury niesie ze sobą możliwość właściwie nieskrępowanego głoszenia poglądów. Wolność słowa pozwoliła także

---

⁸⁹ Zob. https://www.youtube.com/watch?v=JkuYYu8PL_I [dostęp: 12.06.2021 r.].

na zbudowanie zupełnie nowego rynku księgarskiego, który był pozbawiony cenzorskiej kurateli. Swoistym *signum temporis* tamtego okresu była niezwykle popularność publikacji o charakterze (auto)biograficznym. Dominowały, w tym zakresie, książki bazujące na rozmowie. Niezwykle intensywnie eksploatowanym gatunkiem stał się wywiad rzeka.

W niniejszym tekście podstawą źródłową rozważań są trzy publikacje, które realizują schemat wywiadu rzeki. Dwie pierwsze, „Przerwana dekada”⁹⁰ oraz „Replika”⁹¹ są zapisem rozmów z Edwardem Gierkiem, które przeprowadził Janusz Rolicki. Natomiast trzecia jest efektem wywiadu, którego udzielił Janusz Rolicki Krzysztofowi Pilawskiemu. Edward Gierek (1913-2001) sprawował funkcję pierwszego sekretarza Komitetu Centralnego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej przez dekadę lat 70. XX wieku. Drugą ważną postacią prezentowanego tekstu jest Janusz Rolicki (ur. w 1938 roku). To dziennikarz, publicysta, komentator polityczny, pisarz oraz reportażysta. Ostatnią postacią, która pojawia się w kontekście analizowanego tematu jest Krzysztof Pilawski – dziennikarz i publicysta, związany głównie z tytułami prasowymi – „Przeglądem” oraz „Przeglądem Socjalistycznym”.

Celem niniejszego wystąpienia jest refleksja dotycząca trzech zagadnień, dla których podstawą badawczą są wymienione wyżej teksty. Pierwsza z nich koncentruje się wokół roku 1989. Przeanalizowane zostanie funkcjonowanie tej daty w wypowiedziach bohaterów. Wśród badaczy rok 1989 bywa postrzegany niezwykle zróżnicowanie. Mówi się o transformacji, przełomie, kontynuacji, a nawet o zdradzie. Kolejnym obszarem badawczym będą podejmowane role interlokutorów. Wydaje się, że klasyczny podział na pytającego i odpowiadającego jest niewystarczający, może nawet mylący lub błędny. W omawianym zestawie tekstów interesująca jest postać Janusza Rolickiego. Najpierw występuje w roli stawiającego pytania, później w ostatniej pracy to on jest przepytywany. Ostatnim zagadnieniem będą rozważania natury genologicznej. Teksty, które dotyczą Edwarda Gierka, zawierają w podtytule uwagę gatunkową, że są „wywiadami rzekami”. Z kolei publikacja o Januszu Rolickim w podtytule kładzie nacisk na słowo „rozmowa”.

W roku 1990 ukazały się, w odstępie kilku miesięcy, dwa wywiady rzeki z Edwardem Gierkiem, które przeprowadził Janusz Rolicki. Były to „Przerwana dekada” oraz „Replika”. Polityk od 10 lat nie sprawował władzy. Znalazł się poza nurtem życia publicznego. Gierek oczekiwał przyznania prawa do przedstawienia swojej perspektywy odejścia z polityki, ale

---

⁹⁰ J. Rolicki, *Edward Gierek. Przerwana dekada*, Warszawa 1990. Cytaty pochodzące z tego wydania oznaczam w tekście, przyjmując skrót PD i podając numery stron.

⁹¹ J. Rolicki, *Edward Gierek. Replika*, Warszawa 1990. Cytaty pochodzące z tego wydania oznaczam w tekście, przyjmując skrót R i podając numery stron.

dopiero zmiana ustroju stworzyła taką szansę. Cezary Łazarewicz uważa, że „Przerwana dekada” stanowi „[...]opowieść o zdobyciu i utracie władzy, a także studium przypadku jednego z najpotężniejszych środkowoeuropejskich władców. To też ponadczasowa przypowieść o wiecznych mechanizmach władzy” (Rolicki 2018, s. 7). Bohater nie kryje także jednostronności swoich wywodów: „mój wywiad jest z pewnością subiektywny, lecz sądzę, że jak mało kto mam do tego tytuł moralny” (PD, s. 201). Z perspektywy tematu wystąpienia należy odnotować wątki, które dotyczą roku 1989. Jest ich w „Przerwanej dekadzie” niewiele. Gierek koncentruje się okresie PRL, oczywiście ze szczególnym uwzględnieniem swoich rządów. Zaskakująca jest marginalizacja zachodzących w Polsce w tamtym czasie przemian. Było już po Okrągłym Stole i wyborach czerwcowych. Wspomina o nich bez szczególnych emocji, niejako mimochodem. W tym miejscu zasadne jest zacytowanie kilku wypowiedzi. „Jeszcze ciągle ludzie w Polsce, zaszczepieni hasłami antykomunistycznymi, nie uświadamiają sobie w pełni, że nie tylko zyskali wiele dzięki ostatnim zmianom, lecz także wiele stracili” (PD, s. 197). Dostrzega jednak, że upadek komunizmu zmienił geopolityczną mapę świata: „dziś[...] świat jest odmieniony” (PD, s. 198). W kolejnych zdaniach przebiega się rodzaj żalu do społeczeństwa i poprzedniej ekipy: „zamiast szukać trwałych wartości, właśnie w socjalizmie, społeczeństwo odwróciło się totalnie od jego ideałów” (PD, s. 192). Nowa rzeczywistość chyba nie do końca przemawiała do polityka. Przytacza ofertę wzięcia udziału w wyborach do nowego sejmu: „zglasili się do mnie towarzysze z Sosnowca i proponowali mi wystawienie mej kandydatury” (PD, s. 196). Propozycja towarzyszy została jednak odrzucona. Gierek zdawał sobie sprawę, że dawna nomenklatura traci wpływy w państwie. Sądził jednak, że jednocześnie nadal myśli o pogębieniu dawnego sekretarza: „stara ekipa dogorywając jeszcze szczyrzyła zęby na mnie” (PD, s. 196).

Kilka miesięcy później, ale nadal w roku 1990, ukazała się „Replika”. To książka będąca rodzajem kontynuacji, uzupełnienia „Przerwanej dekady”. Tutaj były sekretarz poświęca nieco więcej uwagi wydarzeniom wokół roku 1989. Szczególne wrażenie powstaje, kiedy czyta się sformułowanie mówiące o przemianach demokratycznych w dawnym bloku wschodnim. Gierek nazywa je „destabilizacją systemu socjalistycznego” (R, s. 21), ale w puencie swoich rozważań używa określenia, że była to „prawdziwa ugoda społeczna” (R, s. 180). Według niego wewnętrzne reformy w ZSRR, zwane „zmianami” (R, s. 22), wymagały zmniejszenia kontroli nad „bratnimi państwami”. Rolicki stosuje natomiast termin „rewolucje” (R, s. 23) w kontekście Bułgarii i Rumunii oraz „głębokie zmiany roku 1989” (R, s. 179) w odniesieniu do sytuacji w Polsce. Podkreśla jednocześnie, że krach systemu komunistycznego wynikał z „zakłamania ustrojowego” (R, s. 25). Należy odnotować, że Gierek zauważał, że poprzedni

system był demokracją ludową, ale przewrotnie realizującą „*ślusne postulaty dotyczące swobód obywatelskich*” (R, s. 27). Twierdzi, z domieszką ironii, jednocześnie, że Zachód, który popierał opozycję w PRL, po roku 1989 stał się nad wyraz kapitalistyczny wobec Polski, choć ma „*oczekiwany i wyśniony rząd Solidarności*” (R, s. 80). Całokształt przekształceń, które dokonały się w Polsce wraz z upadkiem Polski Ludowej, jest określany „*odmiennym kierunkiem politycznego i społecznego rozwoju kraju po roku 1989*” (R, s. 167). Interesująca jest ocena znaczenia Okrągłego Stołu. „*Ten stół był możliwy dziewięć lat wcześniej[...], natomiast w roku 1989 rozmowom towarzyszyła już kompletna niewiara w zdolności samoreformowania się tak partii, jak i komunistycznego państwa*” (R, s. 170). Za duży błąd komunistów uznaje Gierek zaniechanie wewnętrznych reform w latach 80. oraz brak jedności w PZPR i formułuje tezę, że „*politycznymi sprawcami tych nieszczęść, zdaniem władzy, mieli być w pierwszej kolejności Edward Gierek, a w następnej Solidarność*” (R, s. 174). To wszystko nie przeszkadza politykowi w wystawieniu druzgocącej cenzurki Jaruzelskiemu, który „*jako wielki kunktator zdecydował się na Okrągły Stół po wyraźnym pchnięciu radzieckim*” (R, s. 179). Uważa, że zastanawiające jest to, że „*idea Okrągłego Stołu, zgłoszona jeszcze w sierpniu 1988 roku, odleżała się do lutego 1989*” (R, s. 180). Finalnie snuje plany, że gdyby pozostał u władzy, to nie doprowadziłby do „*wszechobecnej w 1989 roku niewiary w system*” (R, s. 184). Dzięki temu, jak domniema, Solidarność „*mogła stać się ruchem socjalistycznym*” (R, s. 184). W zupełnie innych okolicznościach polityczno-społecznych ukazał się ostatni tekst – „*Wańka – wstańka*”⁹². Wywiad rzeka z Januszem Rolickim, którego interlokutorem został Krzysztof Pilawski. Był to rok 2013. Propozycja wydania takiej książki miała wyjść od Pilawskiego, a Rolickiego „*ośmieliło [...]to, że mamy wysyp takich książek, jeżeli chodzi o dziennikarzy*”⁹³. Bohater już w wywiadach rzekach z Edwardem Gierkiem odnosił się do wydarzeń z roku 1989. Kiedy z pytającego zmieniał się w przepytывanego, także odnosił się do tego momentu polskiej historii. W omawianej pracy rok 1989 jest istotną datą, ale daje się wpisać w nieco szerszy przedział chronologiczny, to znaczy 1988-1990. Te dwa graniczne punkty zawierają w sobie wielokrotne odniesienia do 1989 roku. O roku 1988 Rolicki mówi, że „*czasy się zmieniały*” (WW, s. 255). Wypowiedział te słowa w odniesieniu do konieczności pozyskiwania przez telewizję zleceń komercyjnych, aby poprawić możliwości finansowe instytucji. Z ust lewicowego publicyisty padają słowa mówiące, że „*nadchodziło polityczne tsunami roku 1990*” (WW, s. 256). Było to nawiązanie do dynamicznych zmian kadrowych w wielu instytucjach,

---

⁹² *Wańka-wstańka. Z Januszem Rolickim rozmawia Krzysztof Pilawski*, Warszawa 2013. Cytaty pochodzące z tego wydania oznaczam w tekście, przyjmując skrót WW i podając numery stron.

⁹³ Zob. <https://www.youtube.com/watch?v=C7JGGsVuNWA> [dostęp: 12.06.2021 r.]

które często nie miały przesłanek merytorycznych, a były zdecydowanie częściej polityczne. Poza tym rok 1990 to czas, gdy pomimo zachodzących transformacji „*nawet cenzura działała*” (WW, s. 267). Pierwszy raz rok 1989 pojawia się w kontekście stosunku Rolickiego do odwiedzania 1 sierpnia powstańców mogił. „*Przestałem przestrzegać tej tradycji po 1989 roku, bo nie podobała mi się ostentacja, jaką obserwuję na kwaterach powstańców, [...] jakieś zapasy polityczne niegodne tego miejsca i tej historii*” (WW, s. 25). Występuje też wątek zmiany oceny działań różnych postaci po roku 1989, które były etykietowane jako elementy poprzedniego porządku. To powodowało u nich problemy w odnalezieniu się w nowej rzeczywistości. Rolicki, w odniesieniu do 1989 roku, stosuje kilka określeń. Są to: „*przełom*” (WW, s. 82), „*przełom ustrojowy*” (WW, s. 196), „*zmieniał się ustrój*” (WW, s. 203), „*zmiana ustroju*” (WW, s. 284, 316, 321), „*przemiana ustrojowa*” (WW, s. 294), „*odzyskanie suwerenności*” (WW, s. 294). Wymienione powyżej sformułowania należą do często stosowanych w publicznym dyskursie. Na ich tle szczególnie wyróżniają się frazy: „*w tym czasie panował bałagan*” (WW, s. 285) oraz „*walił się system*” (WW, s. 257).

Relacje między interlokutorami to ważny aspekt wywiadu rzeki. Bywają sytuacje, że jedna ze stron dominuje nad drugą, co przekłada się na kształt całości. Może zaistnieć antagonizm pomiędzy stronami. Zdarza się, że wywiązuje się nic porozumienia i wywiad ewoluuje w stronę partnerskiej rozmowy lub konfesji. Przypadek Edwarda Gierka i Janusza Rolickiego pokazuje, że możliwy jest jeszcze inny scenariusz. Niewątpliwie jest wyczuwalne, że interlokutorzy mają wspólnotę poglądów. Rolicki pozwala Gierkowi, aby po 10 latach wymuszonego milczenia przedstawił swoją wersję schyłkowego PRL-u. Nie przyjmuje jednak każdej wypowiedzi bezkrytycznie, ale też były pierwszy sekretarz potrafi eksponować swoje przekonania.

Wspomniana informacja z okładki „Przerwanej dekady”, że mamy do czynienia ze „*spowiedzią życia*” koresponduje z semantyką pewnych wypowiedzi. Dziennikarz prosi: „*niech pan powie szczerze*” (PD, s. 43). Trudno w pełni ocenić szczerść tej konkretnej odpowiedzi, ale w innym miejscu możemy zauważyć deklarację Gierka, która brzmi: „*wyznam szczerze*” (PD, s. 112-113). Rolicki czasami bywa sceptyczny, więc w odpowiedzi słyszy retoryczne: „*pan mi nie wierzy?*” (PD, s. 8); „*jak mam pana przekonać?*” (PD, s. 70); „*jak mam panu tłumaczyć?*” (PD, s. 111); „*jest pan w całkowitym błędzie*” (PD, s. 90). Jeśli i to nie pomogło, to z nutą rezygnacji, pada: „*dajmy temu spokój*” (PD, s. 85). To taktyczny wybieg, bo pojawiają się zapowiedzi: „*będziemy jeszcze mówić*” (PD, s. 38); „*w dalszych wywodach*” (PD, s. 78). Momentami sceptycyzm Rolickiego przechodzi w ironię lub rodzaj drwiny. Wtedy Gierek zmienia taktykę i rzuca: „*pan raczy żartować*” (PD, s. 7,69); „*ja bym wcale nie ironizował*”

(PD, s. 120). W przypadku porażki myśl jest rozwijana i podszyta komplementem: „*pan żartuje, wiele pańskich pytań dowodzi zrozumienia politycznych reguł gry, a potem taka niespodzianka*” (PD, s. 89). Zdarzają się partie tekstu, kiedy Edward Gierek przybiera ton karcząco-mentorski. Do takich cytatów należą: „*kochany panie*” (PD, s. 68); „*lekce pan sobie to traktuje*” (PD, s. 108); „*niech pan nie traktuje*” (PD, s. 110); „*chwilami jest pan doprawdy zabawny*” (PD, s. 144). Nieco mocniejsze, w tym kontekście, są słowa: „*jest pan więc mało dociekliwym obserwatorem polskiej sceny dyplomatycznej*” (PD, s. 90). I choć polityk jest tym, który, w tej sytuacji komunikacyjnej, raczej powinien odpowiadać, to potrafi przejąć inicjatywę i zwrócić się do dziennikarza: „*a jak pan może wytłumaczyć w inny sposób?*” (PD, s. 154). Bywa też gotowy do korekty swojego myślenia: „*właściwie chyba ma pan rację*” (PD, s. 127). Rolicki potrafi skutecznie okiełznać retoryczny temperament swojego rozmówcy, kiedy konstatuje: „*nie mówi pan jednak pełnej prawdy o istocie trudności*” (PD, s. 115); „*to chyba zbyt wielki skrót myślowy*” (PD, s. 114); „*dygresja ta zaprowadziła nas w dosyć odległe rejony od omawianego uprzednio wydarzenia*” (PD, s. 139). Szczególnie dobitnie brzmią słowa: „*ja też nie znam żadnego pańskiego kroku politycznego sprzecznego z radziecką racją stanu*” (PD, s. 90).

Po sukcesie „Przerwanej dekady” ukazała się „Replika”. Edward Gierek, w relacji z Januszem Rolickim, wielokrotnie używał sformułowania „*panie Januszu*” (R, s. 47, 56, 79, 99, 112, 115, 121, 127, 139, 153, 157, 164, 169, 172, 188, 192, 200), co nie miało miejsca w „Przerwanej dekadzie”. „Replika” przynosi także deklarację, że będziemy mogli poznać „*prawdę do końca*”, ale ma się to nijak do wypowiedzi: „*muszę panu powiedzieć, że słabo tę historię pamiętam*” (R, s. 134). W innym miejscu jednak bohater uzupełnia: „*przyjeliśmy zasadę, że będę mówił tylko o sprawach, których jestem absolutnie pewien*” (R, s. 153). Bardzo często pojawiają się odniesienia do wcześniejszego wywiadu: „*mówiłem panu w Przerwanej dekadzie*” (R, s. 39, 72, 76, 106, 113, 158, 161, 164, 168, 169, 191); „*staralem się już wytłumaczyć*” (R, s. 37). Zdecydowanie częściej Gierek ma zastrzeżenia do pytań oraz wniosków wysnuwanych przez Rolickiego. Są to następujące fragmenty: „*pańskie pytania, wybaczy pan, są chwilami doprawdy obsesyjne*” (R, s. 113); „*co też pan mówi*” (R, s. 102); „*trochę pana nie rozumiem*” (R, s. 142); „*pozwoli pan tylko, że będę zgłaszał poprawki, gdy będzie pan odchodził od prawdy*” (R, s. 129); „*aż tak dalece bym tego nie interpretował*” (R, s. 150); „*pytanie jest stosowne, umówiliśmy się przecież, że nie będzie tematów tabu w naszej rozmowie, ale wybaczy pan – biorąc pod uwagę realia – jest nieco infantylne*” (R, s. 141). Gierek bywa też zirytowany: „*co się pan, za przeproszeniem, tak uczeplił*” (R, s. 124); „*czy pan kpi, czy o drogę pyta?*” (R, s. 11, 137); „*niech pan się tak nie powtarza, a da mi skończyć myśl*” (R, s. 166) . Próbuje wtedy

przejąć inicjatywę w rozmowie i narzucić jej swoje tempo: „*nim przejdę do odpowiedzi, pewna ogólna refleksja*” (R, s. 127); „*pozwoli mi pan na pewną dygresję*” (R, s. 64). Rolicki, jako doświadczony dziennikarz, zdaje sobie sprawę, że polaryzowanie emocji jest atrakcyjne dla odbiorców. W całym wywiadzie pojawiają się pytania, które realizują takie założenie. Zmuszają jednocześnie Gierka do poradzenia sobie z zastawianymi na niego pułapkami. Oto przykładowe fragmenty: „*pan wybaczy, nie chcę być brutalny*” (R, s. 106); „*dziwne, ale nigdy nie słyszałem*” (R, s. 114); „*podaje pan gotowy scenariusz sensacyjnego filmu szpiegowskiego*” (R, s. 120); „*mimo pańskich obiekcji[...], będę uparty*” (R, s. 129); „*czy lubił pan czytać donosy?*” (R, s. 145); „*prawda to i nieprawda*” (R, s. 158).

Na tle dwóch powyższych tekstów, zupełnie inaczej wypada wywiad z Januszem Rolickim. Prowadzący rozmowę, Krzysztof Pilawski, jest raczej dyskretnym towarzyszem, asystuje w narracji prowadzonej przez Rolickiego. Stawiane pytania są najczęściej krótkie, jednozdaniowe. Stwarzają możliwość do konstruowania (auto)biografii prywatnej i publicznej. Nie pojawiają się tutaj kwestie drażliwe, kontrowersyjne, a opowieść jest budowana kawałek po kawałku w układzie chronologicznym. Osobowość pytającego nie przytłacza, ale też niespecjalnie zapada w pamięć. Autor jest młodszy od swego rozmówcy i być może ma świadomość, że spotyka się z człowiekiem o większym doświadczeniu życiowym i zawodowym. W jednym punkcie Pilawski stara się wybić na niepodległość. Poddaje w wątpliwość rodzinną opowieść z czasów II wojny światowej, którą słyszy od Rolickiego i stanowczo stwierdza: „*to niemożliwe*” (WW, s. 41). W odpowiedzi słyszy jedynie, że tak rzeczywiście było i wątek zostaje urwany.

Publikacje dotyczące Edwarda Gierka zawierają w podtytule genologiczną uwagę, że są wywiadami rzekami. Janusz Rolicki stworzył byłemu pierwszemu sekretarzowi okazję do rewizji jego wizerunku w oczach polskich odbiorców. Oczywiście nie brakuje momentów pewnego skonfliktowania, ale dodaje to rysu większej autentyczności. „Przerwana dekada” nie przynosi uwag gatunkowych, ale są one obecne w „Replique”. Rolicki uchyla nieco redakcyjnej kuchni: „*pamiętam pańskie opory podnoszone w trakcie autoryzacji*” (R, s. 5). Gierek zareagował stanowczo: „*Protestuję! Nie byłem bezwolnym dzieckiem. W końcu ja decydowałem o kształcie książki*” (R, s. 5). Dziennikarz zaproponował wtedy kompromis: „*Ta książka ma dwóch ojców, a nasze interesy były wielokrotnie przeciwstawne. Często musiałem się zachowywać, jak dziennikarska hiena mając na względzie w pierwszej kolejności to, co mogło stanowić o poczytności naszej pracy*” (R, s. 6). Ten punkt widzenia zyskuje aprobatę, bo Edward Gierek puentuje: „*wie pan doskonale jako współautor*” (R, s. 11). Obie książki stosują formułę wywiadu, ale bliżej im do (auto)biografii. W wywiadzie z Rolickim cały rozdział,

zatytułowany „Miliard za Gierka”, jest poświęcony „Przerwanej dekadzie” i „Replique”. Możemy poznać kulisy prac nad obiema książkami, które są same w sobie ciekawe, ale wyjawione 23 lata później nie robią już szczególnego wrażenia. Znacznie bardziej atrakcyjne są wątki dotyczące genologii wywiadu rzeki. Janusz Rolicki tak o nich mówi: *„nie oczekiwałem takiego sukcesu wywiadów rzek. Sądziłem, że ich wysyp był czymś naturalnym po przełomie ustrojowym – w Polsce było mnóstwo ludzi, którzy mieli wiele do powiedzenia, lecz zostali skazani na milczenie lub drugi obieg.[...]Byłem pewien, że gdy fala tych wywiadów rzek opadnie, gatunek, który traktowałem jako wyrób zastępczy, ustąpi klasycznym autobiografiom. Tymczasem on nadal trzyma się świetnie, co jest ewenementem na skalę światową. Wywiad rzeka to polska specjalność”*(WW, s. 280).

Okazuje się nawet, że dla Rolickiego wywiad rzeka jest gorszy niż autobiografia, co wynika z pewnej hermetyczności gatunku. Wydawcy zagraniczni nie byli zainteresowani inwestowaniem w książkę, która jest serią pytań i odpowiedzi. Preferowali *„opowieść autobiograficzną”* (WW, s. 280) aby pokazać zmienność ludzkiego losu i pewną dramaturgię. Tego jednak Janusz Rolicki nie stworzył.

Choć współczesny rynek wydawniczy proponuje szeroki wybór tekstów (auto)biograficznych, to wywiad rzeka ma na nim stałe miejsce. Zmieniające się upodobania czytelnicze pozostają łaskawe dla tego gatunku. Prosta konstrukcja oparta na serii pytań i odpowiedzi jest jedną z przyczyn sukcesu wywiadów w formie książkowej. Nie wyczerpuje jednak zagadnienia. Pozwala choćby na niezwykle szeroką (auto)kreację. Obaj rozmówcy są ukazani poprzez dychotomię prywatne-publiczne, ale w różnych proporcjach. Ich publiczna działalność była znana, ale pozostało wiele przestrzeni, które wymykały się opinii publicznej. Rozmowa wypełniała tę lukę, ale tylko w takim stopniu i formie, jak chciał sam zainteresowany. Transformacja ustrojowa pozwoliła na kreowanie wizerunku na niespotykaną wcześniej skalę. Dzięki formie wywiadu za ten proces odpowiadały dwie strony. To, co mówią bohaterowie wybranych publikacji, jest istotne. Jednak daleko bardziej wartościowe badawczo jest to, czego nie mówią. Motywacje takiego postępowania są wysoce zindywidualizowane. Emancypacyjny rys wywiadu rzeki pozwalał zredefiniować miejsce bohatera w otaczającym świecie. Przełom roku 1989 był do tego znakomitą okazją. Kapitalne znaczenie ma pod tym względem postawa pytającego. Może przyjąć strategię życzliwego słuchacza, który będzie tłem dla bohatera. Nie będzie już jednak właściwym interlokutorem. Zdarza się, że stanie się antagonistą i nada rozmowie polemiczny charakter. Wywiad rzeka bywa rewizyjny. Edward Gierek, który do ukazania się obu wywiadów był zakładnikiem wizerunku stworzonego przez propagandę swoich rządów oraz ofiarą następców. Okazją do zrewidowania sądów o nim było

wyrażenie zgody na rozmowę z Januszem Rolickim. Wieszczony, co jakiś czas, zmierzch wywiadu rzeki uznać należy za zdecydowanie przedwczesny.

Bibliografia

Dudek, Antoni. (2011). „Historia i polityka w Polsce po 1989 roku”. W: Paweł Skibiński, Tomasz Wiścicki, Michał Wysocki (red.). Historycy i politycy: polityka pamięci w III RP (s. 33-57). Warszawa: Wydawnictwo DiG.

Janusz Rolicki "WAŃKA - WSTAŃKA" przeczytaj..., <https://www.youtube.com/watch?v=C7JGGsVuNWA>

PRL 4 czerwca 1989 skończył się w Polsce komunizm. Joanna Szczepkowska, https://www.youtube.com/watch?v=JkuYYu8PL_I

Rolicki, Janusz. (2018). Lepszy od Pana Boga. Reportaże z Polski Ludowej. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.

Rolicki, Janusz. (1990). Edward Gierek. Przerwana dekada. Warszawa: Wydawnictwo Fakt.

Rolicki, Janusz. (1990). Edward Gierek. Replika. Warszawa: Polska Oficyna Wydawnicza BGW.

Rolicki, Janusz, Pilawski, Krzysztof. (2013). Wańka-wstańka. Z Januszem Rolickim rozmawia Krzysztof Pilawski. Warszawa: Wydawnictwo Demart.

Angelika Szelałowska-Mironiuk
Uniwersytet SWPS w Warszawie
ORCID: 0000-0001-8037-3592

Przez twe oczy zielone oszalałem. Obraz miłości i związków w twórczości Zenona Martyniuka

Przez twe oczy zielone oszalałem. The image of love and relationships in the works of Zenon Martyniuk

Streszczenie

Gatunek muzyczny, jakim jest disco polo, cieszy się w Polsce niemałą popularnością, a wręcz przeżywa swój renesans. Szczególnie powszechna jest obecność muzyki disco polowej podczas wydarzeń rozrywkowych, takich jak wesela czy imprezy sylwestrowe. Z uwagi na powszechność występowania tego gatunku, można przyjąć, że z jednej strony odzwierciedla on społeczne wyobrażenia o relacjach miłosnych i intymnych, a z drugiej - kształtuje je. Ponieważ to właśnie utwory Zenona Martyniuka są jednymi z najbardziej znanych, a sam wykonawca pojawia się podczas licznych wydarzeń kulturalnych (choćby tych organizowanych przez Telewizję Polską), w pracy przeanalizowano, jaki obraz miłości, związków i ról płciowych kreuje on w swoich utworach. Analizie poddano najbardziej znane popularne utwory Martyniuka: „Gwiazda”, „Kochana, wierzę w miłość”, „Przez twe oczy zielone”, „Przekorny los”.

W pierwszej części pracy opisano pokrótce historię disco polo w Polsce. W kolejnych skupiono się na interpretacji i analizie tekstów utworów Martyniuka. W interpretacji utworów wykorzystano krytykę feministyczną, zgodnie z którą w wielu dziełach kultury kobieta przedstawiana jest jako oglądany, asekualny obiekt, natomiast mężczyzna - jako aktywny podmiot, dążący do dominacji i seksualnego spełnienia. Tego rodzaju obraz relacji międzyludzkich występuje w niektórych utworach Martyniuka, utrwalając stereotypy płciowe i role genderowe. Zgodnie z założeniami psychologii ewolucyjnej, zwrócono uwagę także na to, jakie atrybuty występują u przedstawicieli obu płci w utworach muzyki disco polo: u kobiet jest to uroda, natomiast u mężczyzn - stanowczość i aktywne poszukiwanie partnerki. Zwrócono uwagę na obecność wątków romantycznego wyobrażenia miłości: na przykład przekonanie o istnieniu jedynej prawdziwej miłości w życiu człowieka. Odwołano się także do trójczynnikowej koncepcji miłości - zgodnie z nią, przeważającym elementem miłości w utworach Martyniuka jest namiętność i pragnienie intymności, natomiast związki miłosne znajdują się w fazie zauroczenia.

Z przeprowadzonej analizy wynika, że muzyka Zenona Martyniuka (a także niektórych innych wykonawców disco polo) stanowi zapis wyobrażeń o wiernej, jedynej miłości, którą spotyka się w nieoczekiwanym momencie życia, ale jednocześnie - mimo nawiązań erotycznych - warstwa tekstowa utworów bazuje na patriarchalnym schemacie ról płciowych i relacji między kobietami i mężczyznami. Krytyczna analiza tych utworów wskazuje, że przemiany obyczajowe nie są wcale głębokie, natomiast ludzie w popędowych momentach życia (na przykład podczas wesel) pragną słuchać opowieści o relacjach, w których role płciowe są jasno określone.

Słowa kluczowe: disco polo, feminizm, Martyniuk, disco polo, feminizm, Martyniuk.

Wstęp

Zenon Martyniuk, posługujący się pseudonimem “Zenek” jest jednym z najbardziej rozpoznawalnych przedstawicieli gatunku muzycznego, jakim jest disco polo. W swoich utworach podejmuje on wątek miłości, budowania związków, a także losu i przeznaczenia człowieka. Choć disco polo bywa niekiedy utożsamiane z muzyką niemającą zbyt wielkiej wartości artystycznej – między innymi ze względu na dość wąski zakres podejmowanych

tematów i nieskomplikowaną warstwę muzyczną – to jednak obecnie przeżywa swój renesans. Muzyka ta – zwana dawniej “muzyką chodnikową” jest obecna zarówno podczas wydarzeń okolicznościowych organizowanych przez osoby prywatne, jak i imprez, które są organizowane i finansowane przez Telewizję Publiczną. Trwająca wiele lat popularność muzyki tworzonej przez Zenona Martyniuka, skłania do refleksji nad tym, jaki obraz miłości i relacji międzyludzkich prezentuje on swoim odbiorcom. W niniejszej pracy przeanalizowano, jaki obraz miłości, związków i ról płciowych Martyniuk kreuje w swoich najbardziej znanych utworach: „Przekorny los”, „Gwiazda” oraz „Przez Twe oczy zielone”.

1. Zenon Martyniuk jako czołowy przedstawiciel disco polo

Urodzony w 1969 roku w podlaskich Gredelach Zenon Martyniuk jest od wielu lat jednym z najpopularniejszych wokalistów gatunku disco polo. Uważany jest za czołowego przedstawiciela nurtu discopolowo-cygańskiego (Bollin 2015), a także nazywany „królem disco polo”.

Martyniuk związany jest z zespołem “Akcent”, a także rozwija karierę solową. Jest autorem tekstów, kompozytorem oraz wykonawcą utworów disco polowych. W swoim dorobku posiada kilka albumów studyjnych oraz singli. Utwory Zenona Martyniuka są często obecne podczas imprez okolicznościowych, takich jak wesela, imieniny czy urodziny. Niektóre spośród nich posiadają także profesjonalnie zrealizowane teledyski (YouTube 2014b). Martyniuk był gościem podczas imprez organizowanych przez Telewizję Polską, co przyczyniło się do zwiększenia jego rozpoznawalności. O jego popularności oraz zainteresowaniu jego osobowością świadczy także to, że na podstawie jego biografii w roku 2020 zrealizowano film „Zenek”, wyreżyserowany przez Jana Hryniaka. W postać Martyniuka wcielił się Jakub Zając i Krzysztof Czczot. Jest to film biograficzny, który jednak nie tylko opowiada o losach samego Martyniuka, ale także przedstawia go jako symbol disco polo oraz postać, która musi odnaleźć się podczas przemian ustrojowych lat dziewięćdziesiątych. Innym znakiem niezwyklej popularności gwiazdy disco polo i dowodem na jej obecność w mainstreamowej kulturze jest fakt stworzenia muralu przedstawiającego Zenona Martyniuka z gitarą – obraz powstał na ścianie bloku na białostockim osiedlu Dziesięciny. Mural zaprojektował oraz wykonał ceniony artysta Rafał Roskowiński, autor licznych murali o tematyce historycznej, twórca Gdańskiej Szkoły Muralu (*W Białymstoku...* 2019).

Zgodnie z założeniami teorii bestselleru, o której pisali Illuzo, Konieczny i Długolecka (2015), w “Hardkorowym romansie”, utwory, które są w danym momencie popularne, w jakiś sposób korespondują z emocjami społecznymi, wyobrażeniami na dany temat, ale jednocześnie

je kształtują. Utwory Zenka mówią więc o tym, jak postrzegana jest idealna miłość, związek, jakiego uczucia pragną Polacy w różnym wieku (tacy bowiem są jego odbiorcami), ale jednocześnie teksty jego piosenek wpływają na to, w jaki sposób odbiorcy postrzegają relacje międzyludzkie i jak rozumieją istotę miłości.

2. Disco polo – element miejskiego folkloru

Disco polo jest jednym z gatunków muzyki popularnej, za sprawą prostej rytmiki należącym do nurtu muzyki tanecznej. Powstał on w Polsce w latach 80. XX wieku, zaś początkowo określany był mianem “muzyki chodnikowej” lub “podwórkowej”. Disco-polo jest elementem miejskiego folkloru, który bardzo dużą popularnością cieszył się w latach 90. minionego stulecia. Choć po końcu dekady lat 90. uważano, że nastął zmierzch muzyki tego rodzaju, to jednak w roku 2007 nastąpił jej renesans. *Słownik języka polskiego PWN* definiuje ten gatunek muzyczny jako odmianę muzyki dyskotekowej, charakteryzującą się prostotą melodii oraz tekstami, w których często pojawia się rubaszność (Galasiński 1998). Gatunek, którego przedstawicielem jest Zenon Martyniuk, wywodzi się z muzyki wykonywanej podczas wesel i zabaw wiejskich, która była wykonywana przez specjalne zespoły, mające w swoim repertuarze piosenki ludowe. Wykonawcy disco polo wykorzystują jednak instrumenty elektroniczne zamiast akustycznych, zaś w latach 80. – bardzo powszechne było używanie instrumentu akustyczno-elektronicznego, jakim jest keyboard. Poza muzyką ludową i weselną, w disco polo obecne są elementy popularnego w latach 80. italo disco oraz euro disco, a także – choć w mniejszym stopniu – muzyka dyskotekowa pochodząca z krajów niegdysiejszego Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich (Zagórski, Leszczyński 1997). Choć w latach 90. powstawały liczne zespoły wykonujące muzykę discopolową, to jednak niewiele z nich cieszyło się popularnością przez więcej niż rok czy dwa. Udało się to między innymi zespołowi Boys czy Akcent, z którym to związany jest właśnie Martyniuk.

Sama nazwa “disco polo” powstała natomiast dopiero w roku 1993 – stanowi ona nawiązanie do italo disco, czyli włoskiego stylu muzycznego, powstałego na początku lat 80. minionego wieku. Autorem tej powszechnie używanej dzisiaj nazwy jest Sławomir Skręta, będący również właścicielem wytwórni płytowej Blue Star (Wachcińska 2012). Określenie disco polo niemal zupełnie wyparło dawniej używaną nazwę “muzyka chodnikowa”. Na początku lat 90. disco polo cieszyło się niebywałą popularnością, choć jednocześnie jedynie w niewielkim zakresie było obecne w najważniejszych polskich mediach. Jak pisze Oliwia Bosomtwe (2020), w latach 90.:

TVP gardziła nowym gatunkiem muzyki, który miał być alternatywą dla codziennych trudności, antidotum na transformację (...) Disco polo powstało z biedy osładzanej perspektywą łatwego sukcesu, klasizmu i spędzania czasu na weselach i alkoholowych imprezach w ubogich salach na prowincji.

W chwili obecnej to właśnie twórczość Zenona Martyniuka sprawia, że disco polo jest obecne w przestrzeni publicznej, między innymi za sprawą wspomnianych już wcześniej występów podczas wydarzeń emitowanych przez TVP. Tematami jego utworów jest głównie miłość romantyczna oraz związki. Muzyka disco polo stała się również tematem filmów – chociażby „Disco polo” (2015) w reżyserii Macieja Bochniaka, tekstów publicystycznych oraz analiz naukowych.

3. *Wiatr się zaplątał w Twą sukienkę...* Romantyzm i patriarchy w twórczości Martyniuka

Związki, o których mowa jest w utworach Zenona Martyniuka, zawsze są relacjami heteroseksualnymi. Relacje przedstawiane w jego piosenkach to relacje dorosłych i młodych kobiet i mężczyzn, a zatem osób w pewien sposób uprzywilejowanych – osoby heteronormatywne w polskim społeczeństwie doświadczają mniej trudności niż osoby LGBT, które w twórczości Martyniuka są zupełnie nieobecne. Oczywiście można więc powiedzieć, że Martyniuk (ale także inni wykonawcy disco polo) dokonują symbolicznego wykluczenia osób nieheteronormatywnych, nie umieszczając reprezentacji ich relacji w tworzonych przez siebie tekstach kultury (Adamska 1988). W utworach Martyniuka podmiotem mówiącym zawsze jest mężczyzna – to on wyznaje swoje uczucia wybrance, a także „tłumaczy jej świat” – występuje tutaj zatem zjawisko mansplainingu, które opisywane jest jako

strategia komunikacyjna, która dyskryminuje kobiety poprzez pouczanie ich i instruowanie, jak powinny myśleć i co powinny robić. Stroną dominującą w tej strategii jest mężczyzna – on ustala zasady i nazywa świat (Wotlińska 2015, ss. 241-248).

Obsadzenie kobiety w postaci biernej odbiorczynie tego, o czym mówi mężczyzna, i przyjmującej z jego strony miłosne wyznania i komplementy, może przywołać na myśl skojarzenia z pewnym rodzajem uprzywilejowania strony żeńskiej – wysłuchuje ona „laudacji” kierowanej w swoją stronę i jest podziwiana przez mężczyznę. Należy jednak zwrócić uwagę na to, że jest to głęboko zakorzeniony w patriarchalnej wizji świata stereotyp, zgodnie z którym to mężczyzna jest aktywny i zaangażowany, zdolny do zmiany świata – zaś kobietę cechuje bierność i ograniczone możliwości wpływania na swój los. Opisywanie piękna kobiety jest natomiast jednym z wymiarów seksizmu życzliwego, który – choć „docenia” kobiece zalety, ma te same korzenie, co tak zwany seksizm wrogi – akcentuje różnice między płciami i opiera się na założeniu, że mężczyźni mają prawo do kontrolowania kobiet i ich seksualności (Grzyb, Habzda-Siwiek 2013). Kobieta w tekstach Martyniuka jest wręcz uprzedmiotowiona –

srowadzona zostaje do roli atrakcyjnego obiektu, którego mężczyzna może sobie “zażyczyć”. Jest to widoczne np. w utworze “Gwiazda”, którego fragment przedstawia się następująco:

Gwiazda w górze lśni
Pierwszym mym życzeniem jesteś Ty!
Spadająca gwiazda spełnia sny
W których główną rolę grasz Ty! (YouTube 2014a)

Jakub Łączniak (2018), dokonując interpretacji tekstów disco polo, między innymi “Kochana, wierzę w miłość” zespołu Akcent, zwraca uwagę na to, że w pewnym sensie kobieta, jako osoba dostarczająca mężczyźnie szczęścia, posiada nad nim władzę:

strona pozornie bierna (kobieca), której kapitał ustalany jest przez mężczyzn (oraz nie ma co ukrywać — „matkę naturę”), ma w dyskursie większą władzę (to ona decyduje o przyjęciu miłości i przelaniu na mężczyznę swojego miejsca w hierarchii). Podobnie sprawa wyglądała w XVIII w., gdy — jak pisał Kuligowski — mężczyzna poił się własnym szczęściem, a kobieta tym, które dawała. Wprost z tego wywodzi się schemat discopolowych zalotów, w których to mężczyzna jest stroną wyznającą uczucia i dążącą do zbliżenia.

Jednak owa “władza” kobiety nie wynika z jej intelektualnych zdolności czy pracy, a jedynie jest efektem posiadania ciała, którego mężczyzna pożąda. Ciało — jak pisał Mike Featherstone, jawi się tutaj jako “wehikuł przyjemności” i posiada wartość wymienną, która jest tym wyższa, im dane ciało jest młodsze, sprawniejsze i piękniejsze (Marcela 2010). Atrakcyjność interpersonalna odpowiada zatem założeniu psychologii ewolucyjnej, zgodnie z którym mężczyźni pragną wiązać się z atrakcyjnymi i młodymi kobietami, gdyż związek taki daje szansę na zrodzenie i wychowanie dużej ilości zdrowego potomstwa. Można także stwierdzić, że w utworach Zenka mamy do czynienia z wojeryzmem — kobieta jest oglądana i oceniana przez mężczyznę pod kątem jej atrakcyjności fizycznej, a jej funkcja sprowadza się do bycia przedmiotem dostarczającym estetycznej przyjemności. W najbardziej znanych utworach Martyniuka próżno szukać nawiązań do kobiecej sprawczości, intelektu czy wrażliwości — tym, na co podmiot mówiący w tekstach “Króla disco polo” nieustająco zwraca uwagę, jest piękno zewnętrzne. Renee Englen i Marta Bazylewska (2018) stwierdzają:

Im łatwiej zidentyfikować cię jako kobietę, tym łatwiej poddać uprzedmiotowieniu, przez które twoje ciało będzie postrzegane jako eksponat, nie jak siedziba ludzkiej istoty

Ciało kobiety również w utworach Martyniuka jest zatem traktowane jako “eksponat”, co wzmacnia patriarchalne tendencje do odbierania kobietom podmiotowości.

W opisach miłości stworzonych przez Martyniuka powszechne jest porównywanie kobiety do natury. W utworze “Przez twe oczy zielone” podmiot mówiący porównuje oczy ukochanej do gwiazd: “*Gwiazdy chyba twym oczom oddały cały blask*” (YouTube 2014b) (oczywiście jest to raczej mało oryginalne porównanie). Kiedy indziej natomiast podmiot wchodzi wręcz w

rywalizację z naturą o względy bliskiej sercu kobiety. W utworze „Kochana, wierzę w miłość” pojawia się fragment mówiący o zazdrości wiatru o związek podmiotu mówiącego z atrakcyjną kobietą: „*Wiatr się zaplątał w Twą sukienkę, pewnie zazdrości, że Cię ma*” (YouTube 2015a). Jest to forma waloryzowania kobiety ze względu na jej wygląd, a także nawiązania do mitu męskiej rywalizacji o kobietę, bardzo ważnego – z uwagi na występowanie motywu siły i władzy – dla patriarchalnej kultury. W utworach Martyniuka nie występuje natomiast charakterystyczna dla muzyki disco polo rubaszność.

Łączniak (2018) stwierdza, że w utworach disco polo mowa jest o różnych etapach miłości i tworzenia w związku. Natomiast u Martyniuka mowa jest przede wszystkim o etapie zakochania, który – wg Wojciszkego (2020) – jest najwcześniejszym etapem relacji miłosnej, w którym dominuje „składnik” miłości, jakim jest namiętność. Pozostałe elementy miłości – czyli intymność i zaangażowanie – w utworach Zenka właściwie nie występują. Utwory raczej nie mówią o tym, co ze związkiem dzieje się później, z jakimi wyzwaniem muszą mierzyć się osoby tworzące miłosną relację. Pojawia się natomiast wątek szaleństwa – jest on obecny chociażby w cytacie „*przez twe oczy zielone oszalałem*”. Stanowi to nawiązanie (być może nieświadome) do koncepcji romantycznej miłości, w której uczucie to jest niszczycielskim żywiołem i potężną siłą, zdolną odebrać rozum. Innym wyrazem obecności w twórczości Zenka nawiązań do koncepcji romantycznej miłości jest opis „prawdziwej miłości” jako czegoś, co może przytrafić się człowiekowi tylko jeden raz. W piosence „Przez twe oczy zielone” pojawia się wprost stwierdzenie tego rodzaju: „*tak zakochać (zakochać) się można tylko raz*” (YouTube 2014b).

Jest to zatem nie tylko zabieg służący idealizacji ukochanej kobiety, ale także arbitralne stwierdzenie egzystencjalnej prawdy, zgodnie z którą człowiek (będący w utworach Zenka mężczyzną) posiada tylko jedną szansę na prawdziwe uczucie. W obrazie zalotów obecne są również elementy myślenia magicznego i życzeniowego. We wspomnianym wcześniej utworze „Gwiazda” pojawia się nawiązanie do tego, że spadająca gwiazda może pomóc zakochanemu człowiekowi spełnić jego marzenie o zjednoczeniu z wybranką serca. Podmiot mówiący charakteryzuje także wiara w istnienie cudów:

“Ja za swoim szczęściem biegnę w świat
Cuda przecież się zdarzają i marzenia się spełniają” (YouTube 2015b).

Można powiedzieć, że bohaterów utworów Martyniuka cechuje postawa bierności, podobnie jak tytułowego bohatera „Cierpień młodego Wertera”. Powodzenie w miłości nie jest w tym ujęciu efektem pracy nad sobą i nad relacją, ale wynikiem przeznaczenia oraz łutu szczęścia. Jest to wyraz zewnętrznego umiejscowienia kontroli (Kościelak 2010) – to nie sam

zainteresowany, ale jego otoczenie i siła wyższa kształtują życie człowieka i odpowiadają za jego powodzenie lub porażkę w sprawach miłosnych. Taki obraz relacji jest w sensie psychologicznym zdjęciem z siebie odpowiedzialności za rozwój związku zakochanych.

W niektórych utworach Martyniuka pojawia się także wątek odrzuconych zalotów. Co ciekawe, w jednej z piosenek pojawia się odmienna postawa wobec możliwości ponownego wejścia w związek niż w „Przez twe oczy zielone”. W utworze „Przekorny los” podmiot mówiący wyznaje, że po utracie ukochanej możliwe jest ponowne zakochanie:

Zostawiła Cię dziewczyna, jest Ci źle
Zaraz nowa miłość wejdzie w Twoje drzwi (YouTube 2015b).

Wątek odrzuconych zalotów, związanego z tym cierpienia oraz poszukiwania nowej miłości również wskazuje, że w twórczości Zenka to właśnie miłość – rozumiana jako uczucie romantyczne – jest najwyższą wartością oraz tym, co nadaje życiu sens. Można to również interpretować jako niezwykle wysokie wymagania względem miłości i związku – wybrana osoba (kobieta) ma zaspokoić potrzebę bycia kochanym – tekst *“a ja serce miłości spragnione ci oddałem”* (YouTube 2014b) wskazuje również na swego rodzaju szantaż emocjonalny – kobieta musi odwzajemnić uczucie podmiotu mówiącego, gdyż w przeciwnym razie będzie postrzegana jako ta, która nie doceniła wielkiego daru, jaki otrzymała od zapatrzonego w nią mężczyzny. Zenek ukazuje zatem nie tyle miłość opartą na wolnej decyzji, co na emocjonalnym przymusie. Podmiot mówiący przejawia zatem cechy osobowości nie tylko niedojrzałej, ale także narcystycznej (Seredyńska, Gbyl 2018), za czym przemawia chęć podporządkowania sobie obiektu uczuć.

Podsumowanie

W utworach Zenona Martyniuka obecne są wątki patriarchalne. Teksty tworzone przez niego mieszczą się w heteronormatywności – a zatem dyskurs miłości i związków nie jest zbyt szeroki. Mężczyzna jako podmiot mówiący jest prezentowany jako strona aktywna, natomiast kobieta – jako bierna, której największą wartością jest uroda. Artysta nawiązuje również do romantycznej koncepcji miłości. Ideał związku kreowany w muzyce tworzonej i wykonywanej przez Martyniuka to związek wierny i monogamiczny – można zatem przyjąć, że jest to zapis marzeń współczesnych Polaków. Jednak teksty utworów nie konfrontują odbiorcy z tym, jakie są kolejne fazy rozwoju związku – obraz miłości jest oparty na życzeniowym myśleniu i idealizacji fazy zakochania. Ponadto, promowanie uprzedmiotowienia kobiety oraz powielanie stereotypów płciowych mogą być szkodliwe zarówno dla kobiet, jak i dla mężczyzn słuchających utworów „Króla disco polo”.

Bibliografia

- Adamska, K. (1988). *Ludzie obok: lesbijki i geje w Polsce*. Pracownia Duszycki.
- Bollin, P. (2015, Wrzesień 7). *Zenon Martyniuk: Biały cygan i KRÓL disco polo*. <http://web.archive.org/web/20170813060408/http://muzyka.onet.pl/wywiady/zenon-martyniuk-bialy-cygan-i-krol-disco-polo-wywiad/hrtesx>.
- Bosomtwe, O. (2020, Luty 7). "Czarni wymyślili rap, a Polacy disco polo". *Pogarda wobec gatunku nigdy nie miała sensu*. Noizz. <https://noizz.pl/opinie/poczatki-disco-polo-w-latach-90-to-szukanie-antidotum-na-transformacje/skoljgv>.
- Engeln, R., Bazylewska, M. (2018). *Obsesja piękna: jak kultura popularna krzywdzi dziewczynki i kobiety*. Buchmann - Grupa Wydawnicza Foksal.
- Galasiński, D. (1998). Prosty świat disco polo. *Zeszyty Prasoznawcze*, (3-4).
- Grzyb, M., Habzda-Siwiek, E. (2013). PŁEĆ A PRZESTĘPCZOŚĆ. O PROBLEMIE DYSPROPORCJI PŁCI WŚRÓD SPRAWCÓW PRZESTĘPSTW Z UŻYCIEM PRZEMOCY. *ARCHIWUM KRYMINOLOGII*, XXXV. <https://doi.org/10.7420/AK2013D>
- Illouz, E., Konieczny, J., & Długołęcka Alicja. (2015). *Hardkorowy romans: "Pięćdziesiąt twarzy Greya", bestsellery i społeczeństwo*. PWN.
- Kościelak Ryszard. (2010). *Poczucie umiejscowienia kontroli i przekonania o własnej skuteczności w zdrowiu i chorobie*. Oficyna Wydawnicza "Impuls".
- Marcela, M. (2010). *WE, THE SURROGATES!, CZYLI JAK NIE DAĆ CIAŁA*. ArtPapier. <http://artpapier.com/index.php?page=artykul&wydanie=113&artykul=2574>.
- Seredyńska, A., Gbyl, A. (2018). Osobowość narcystyczna jako znak czasów? *Młodzi. Przeciw Czemu Się Buntują? Czego Pragną? Co Budują?*
- W Białymstoku powstał mural Zenka Martyniuka [zdjęcia, wideo]*. Polskie Radio Białystok. (2019). <https://www.radio.bialystok.pl/galerie/index/id/168063>.
- Wachcińska, O. (2012). Disco polo kontynuacją folkloru? Rozwój muzyki chodnikowej i jej charakterystyka w kontekście rodzimej twórczości ludowej. *Warmińsko-Mazurski Kwartalnik Naukowy*.
- Wojciszke, B. (2020). *Psychologia miłości*. Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Wotlińska, A. (2015). Męskie pouczenie – czym jest mansplaining? Wstęp do zagadnienia, „Studia Pragmalingwistyczne.” *Studia Pragmalingwistyczne*, 241–248.
- YouTube. (2014a). *Akcent - Gwiazda*. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=duJG2aweHSU>.
- YouTube. (2014b). *Akcent - Przez Twe Oczy Zielone (Oficjalny Teledysk)*. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=cxtnot8IY4U>.
- YouTube. (2015a). *Akcent - Kochana wierzę w miłość (Oficjalny Teledysk)*. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=zv-Un4U1sNI>.
- YouTube. (2015b). *Akcent - Przekorny Los Nowość 2015 - Wersja Studyjna*. YouTube. https://www.youtube.com/watch?v=wqG131A_5Q0.
- Zagórski Stanisław, & Leszczyński, R. (1997). Disco polo story. In *Czy zmierzchn kultury ludowej?* essay, "Stopka".
- Łączniak, J. (2018). Dyskursywny obraz miłości w tekstach disco polo z lat 2014–2016. *Dziennikarstwo i Media*, 8, 79–100. <https://doi.org/10.19195/2082-8322.8.7>

Katarzyna Świdnicka
Szkoła Doktorska KUL
Instytut Literaturoznawstwa
katarzynaswidnicka499@wp.pl
ORCID: 0000-0001-6115-3076

Emigracyjne losy Berty Zuckerkandl

The emigration life of Berta Zuckerkandl

Streszczenie

Celem referatu jest próba nakreślenia losów emigracyjnych i wydarzeń towarzyszących Bercie Zuckerkandl, począwszy od roku 1940, kiedy to Zuckerkandl uciekła z Francji, a w połowie czerwca znalazła się w Bourges. Prześledzone zostaną listy, będące wspomnieniami Zuckerkandl, a także pamiętnik, który rzuca światło na losy autorki. Owe zapisy są niezwykle cennymi świadectwami trudów, przeżyć i burzliwego czasu w życiu Berty Zuckerkandl. Pamiętnik powstał z myślą o wnuku Emila Zuckerkandl. Listy natomiast dają czytelnikowi wgląd w sytuację, w jakiej znalazła się Zuckerkandl, ale także przedstawiają etapy jej ucieczki. Z uwagi na fakt, iż Zuckerkandl była żydowskiego pochodzenia musiała opuścić Wiedeń i udała się na emigrację do Francji. Gdy nazistowskie Niemcy wkroczyły do Francji, zdecydowała się (mając wówczas 76 lat) na emigrację do Algieru, gdzie przebywał jej syn Fritz z rodziną. Ze względu na odznaczenie Legią Honorową w roku 1929 nie podlegała przepisom o internowaniu w zajętej przez Niemcy Francji. Metodą użytą w referacie jest analiza tekstów z uwzględnieniem realiów historycznych. Z uwagi czas historyczny i losy emigracji potrzebne są kolejne badania stanowiące wyjaśnienie wszystkich wydarzeń.

Słowa kluczowe: emigracja, Berta Zuckerkandl, Francja, Algieria, pamiętnik.

Summary

The aim of the paper is an attempt to outline the emigration fate and events accompanying Berta Zuckerkandl, beginning in 1940, when Zuckerkandl escaped from France and in mid-June she found herself in Bourges. Letters that are memories of Zuckerkandl will be traced, as well as a diary that sheds light on the author's fate. These records are extraordinary testimonies of hardships, experiences and turbulent times in the life of Berta Zuckerkandl. The diary was created with the grandson of Emil Zuckerkandl in mind. The letters, on the other hand, give the reader an insight into the situation in which Zuckerkandl found herself, but also show the stages of her escape. Due to the fact that Zuckerkandl was of Jewish origin, she had to leave Vienna and emigrated to France. When Nazi Germany entered France, she decided (at the age of 76) to emigrate to Algiers, where her son Fritz was staying with his family. Due to the award of the Legion of Honor in 1929, she was not subject to the provisions on internment in France occupied by Germany. The method used in the paper is the analysis of texts taking into account historical realities. Due to the historical time and the fate of emigration, further research is needed to explain all the events.

Key words: emigration, Berta Zuckerkandl, France, Algieria, diary.

1. Emigracja oczami Emila Zuckerkandla

Istotą artykułu jest nakreślenie losów emigracyjnych Berty Zuckerkandl i wydarzeń temu towarzyszących. Istotnym elementem dopełniającym jest wywiad dziennikarza Thomasa Trenklera z wnukiem Emile Zuckerkandlem, który został przeprowadzony 14 i 15 maja 2011 roku w jego mieszkaniu w Palo Alto w Kalifornii. Emile Zuckerkandl przybliży losy rodziny i opowiada o trudnym czasie. Wywiad można przeczytać w książce „Das Zeitalter der Verluste: Gespräche über ein dunkles Kapitel (Trenkler 2013, ss. 79-102). Warto zaznaczyć, że pamiętnik

Berty, a konkretniej m.in. następujące słowa „*Zuckerkanndl* „*Wahr sein, gütig sein! Gerecht sein! In frohen Tagen nicht übermutig, in traurigen Tagen nicht verzagt, Stark sein! Deine Grossmama Berta Zuckerkanndl Szeps - 10 Juli 1935*” Emile wspomina także w krótkiej audycji (Berta Zuckerkanndl - Schriftstellerin und Salonière 2013).

2. Tło emigracyjne

Początek ucieczki Berty Zuckerkanndl miał miejsce 26 marca 1938 roku, kiedy to zmierzała do Paryża. Natomiast kiedy niemiecki Wehrmacht wkroczył do Paryża, Zuckerkanndl musiała udać się w kolejną podróż w czerwcu 1940 roku. W połowie czerwca 1940 roku znalazła się w Bourges, mieście znajdującym się w środkowej Francji. Odwiedziła tam swojego syna Fritza służącego w armii. Od roku 1938 posiadał on obywatelstwo francuskie (Pleyer 2018, s. 8).

W pamiętniku, który napisała Zuckerkanndl dla swojego wnuka Emile’a, przedstawia swoją ucieczkę z Bourges i otoczenie przez Niemców w mieście Moulins znajdującego się na linii demarkacyjnej. Ów pamiętnik powstał po przyjeździe do Algierii (Pleyer 2018, s. 8). Należy w tym miejscu zaznaczyć, iż pamiętników było dokładnie dwa, jednakże jeden z nich się zagubił (Pleyer 2018, ss. 49-50).

Ucieczka Zuckerkanndl z Paryża nie była ani zaplanowana ani przygotowana. Przymuszona wydarzeniami wędrowała z tłumem uchodźców przez około 4 tygodnie, w czasie lata 1940 roku. Mając 76 lat zdecydowała się na podróż i spotkanie z synem Fritzem. Francja i Paryż były miejscem jej zamieszkania od kiedy opuściła Wiedeń. Z państwem tym łączyły ją przyjazne stosunki już od młodości (Pleyer 2018, s. 48). O swojej drugiej ojczyźnie pisała także w „*Ich erlebte 50 Jahre Weltgeschichte*”: *Paris war durch Heirat Sophies meine zweite Heimat geworden [...] Und so trat ich auch bald mit Auguste Rodin in Kontakt* (Zuckerkanndl 1939, s. 174).

Jesienią 1940 roku jej wędrówka dobiegła końca i zamieszkała w Algierze, gdzie pozostała do września 1945 roku. Zuckerkanndl zamieszkała w wynajętym na krótki czas pokoju w El Biar, gdzie następnie miała przenieść się z rodziną (kiedy ci wrócą z Maroka) do małego mieszkania. Rodzina Berty musiała wyruszyć z południowej Francji przez Vendée, gdzie mieścił się zamek Clemenceau zamek Aubraye, i przez wybrzeże Atlantyku (Pleyer 2018, ss. 48, 49, 70).

3. Pamiętnik

Pamiętnik rozpoczyna się datą 17 czerwca 1940 w hotelu de la Boule d’or. Zuckerkanndl wspomina przemieszczające się przez Bourges załadowane samochody, ludzi, którzy przybyli różnymi środkami lokomocji, a także dzieci, kobiety i starców. Zwraca uwagę na ich wygląd:

Seit acht Tagen schon rollten beladene herrschaftliche Autos durch Bourges. Da kamen diejenigen, die mit der Bahn, später zu Fuß oder mit Camions vorbeizogen [...] Besonders Frauen, Kinder und Greise trugen den unaussprechlichen Ausdruck der Panik; stierten mit leeren Augen vor sich hin, schlepten sich mühsam fort (Pleyer 2018, s. 14).

Zuckerkanndl opisuje pełne kłamstw audycje radiowe, postanowienie ucieczki przed Niemcami, zmęczenie Fritza spowodowane długimi marszami, a także pakowanie walizek: „*Ich packte währenddessen meine zwei Koffer, vernichtete Schriften und Bücher*” Zuckerkanndl pisze, że zniszczyła pisma i książki. Jest świadoma, czemu daje wyraz w swojej relacji, że może zabrać ze sobą tylko najpotrzebniejsze rzeczy, tak więc maszynę do pisania zostawiła właścicielce hotelu (Pleyer 2018, s. 15).

Kolejno przedstawia dworzec, do którego dotarła ze swoim synem. Mówi o fali ludności go zalewającej. Z uwagi na fakt, iż pociąg i autobusy były przepełnione, Fritz musiał udać się na poszukiwanie innego środka lokomocji. Niestety, jak relacjonuje Zuckerkanndl, do autobusu, który znalazł jej syn, wpuszczano tylko kobiety i dzieci. Ludzie próbowali się przedostać nawet ci, którzy nie mieli numeru, by zająć miejsce. Autorka wyraża napawający smutkiem brak nadziei na dostanie się do środka: „*Ich und Fritz waren mit keiner Nummer ausgestattet. Also hatten wir keinerlei Chance*” (Pleyer 2018, s. 16). Jednak, jak się okazało, matka z synem doczekali się kolejnego autobusu. Zuckerkanndl przytacza smutną rozmowę z synem: „*Sag mir, Fritz, könntest du dich leichter ohne mich retten? – er sah mich mit seinen schönen, so stolzen Augen an und antwortete: Ja, Mama, sicherlich. Aber ich kann dich nicht allein lassen*” (Pleyer 2018, s. 16). Tak krótka wymiana zdań pokazuje, z czym musieli się mierzyć matka i syn, i w jakiej sytuacji zostali postawieni, a także wobec jakich wyborów.

Mężczyzna, który wpuszczał ludzi do środka, odepchnął Zuckerkanndl, gdy ta się przybliżyła, jednak inny obok stojący człowiek, zatrudniony przy busie wyszeptał, by wpuścić starszą kobietę do środka. Z relacji autorki wynika, iż brak był miejsc siedzących, a ona sama była uwięziona w pozycji stojącej. Głos, który dobiegał do uszu Zuckerkanndl, to przeraźliwy krzyk jej syna, który błagał, by ta wysiadła. Tak się nie stało. Kobiety z autobusu zagadnęły Zuckerkanndl i zrobiły dla niej odrobinę miejsca. Kiedy pojazd ruszył, kobieta widziała swojego biegnącego syna z następującym okrzykiem: „*Auf Wiedersehen, Mama, wir werden uns wiedersehen!*” (Pleyer 2018, s. 16).

Następnie bohaterka opisuje towarzyszący jej głód i niemożność zaopatrzenia się w produkty żywnościowe, ponieważ sklepy w Bourges były zamknięte. Bezsilna i głodna Zuckerkanndl określa swoje położenie złym snem: „*Aber an diesem Moment dachte ich an nichts, fühlte ich nichts. Alles war wie ein böser Traum*” (Pleyer 2018, s. 16).

Podczas wędrówki mijają setki drabiniastych wozów, na których przewożono meble, bydło i całe rodziny, co wyglądało niczym wielkie kopce. Podczas pierwszego postoju kobiety poszukiwały bezskutecznie chleba. Dostępne były tylko kromki sucharów, które Zuckerkandl, dzięki innej dzielącej się nimi kobiecie, zjadła ze smakiem. O godzinie 2 Zuckerkandl dotarła do Moulins, przekraczając most Pont Régemortes i La Madeleine, będące przedmieściami wspomnianego miasta (Pleyer 2018, s. 17).

Następnie Zuckerkandl opisuje swoje przejmujące uczucia, zamknięte okna i sklepy, przygnębiającą ciszę, a także widok ludzi, który tak dobrze znała z Bourges, tysiące odzianych w łachmany uchodźców siedzących na ziemi, na walizkach, na torbach, pozostawionych samych sobie i spadające z dachów walizki: *„Diese ganze Vorstadt ist aufgegeben, die Fensterläden sind zu, Geschäfte geschlossen. Düstere Stille [...] Am Boden, auf Koffern, auf Taschen sitzend und in Lumpen – Tausende Flüchtlinge. Niemand kümmert sich um uns, Man wirft die Koffer vom Wagendach”* (Pleyer 2018, s. 17).

Pośrodku tych wydarzeń bohaterka przemieszcza się ze swoją małą walizką i okryciem w poszukiwaniu miejsca do spoczynku. Po godzinie spędzonej na dworcu ludzie zbierają się w kolejce oczekując pociągu do Montluçon, który nie nadjechał (Pleyer 2018, ss. 17-18).

Zuckerkandl opisuje także fizyczne dolegliwości jak głód i drżenie. Wspomina siedzącą obok kobietę, która podarowała jej kawałek otrzymanego od żołnierza chleba, jednakże nie jest ona w stanie go przełknąć z powodu silnego pragnienia. Dzięki rodzinie z Marseille mogła ugasić pragnienie, ponieważ została poczęstowana kieliszkiem wina (Pleyer 2018, ss. 18, 19). Pomocą w ciężkim czasie spędzonym w Moulins była dla Zuckerkandl niewątpliwie spotkana Mademoiselle Petit, kobieta około lat 40, której bliżej bohaterka nie przedstawia. Zuckerkandl zadawała sobie pytania, dlaczego Petit z nią rozmawia, dlaczego sama odpowiada jej z poczuciem zaufania. Podkreśla, że bez Pani Petit nie przetrwałaby sześciu tygodni w mieście. Petit, która w Moulins od 24 godzin przebywała bez schronienia, zaoferowała się w znalezieniu łóżek do spania, jednak skończyło się to niepowodzeniem. W związku z tym Petit i Zuckerkandl trafiły do kina, a z bagażami pomógł kobietom mały chłopiec, któremu w zamian za pomoc Zuckerkandl obiecała zapłatę w wysokości 20 franków (Pleyer 2018, s. 20).

Ani Moulins ani kino nie było przyjaznym miejscem. Zuckerkandl wspomina je tak: *„Es gibt keine hässlichere, gewöhnlichere, tristere Stadt als Moulins. Die Hauptstrasse, an der sich das Kino befand, war von einem trostlosen öffentlichen Garten flankiert”* (Pleyer 2018, s. 20). Miejsce było pełne ludzi, zaniedbanych drzew, zapuszczonych trawników i kurzu (Pleyer 2018, s. 21).

Zuckerkanndl opisuje także kino i „organizację” życia. Koc służył jej za poduszkę, a walizka za podnózek. Jak wspomina, posiadanie fotela, czy dachu nad głową wydawało się jej rajem: *„Ich rolle meine Decke aus, hole meinen kleinen Polster hervor und lege ihn unter meinen Kopf. Einen Sessel zu haben, ein Dach, kommt mir schon wie im Paradies vor”* (Pleyer 2018, s. 21)

Po raz kolejno autorka pamiętnika opisuje doskwierający głód i dokuczające od 24 godzin pragnienie: *„Aber mich quält der Hunger, und Mademoiselle Petit kann mir nur ein Stück Gewürzkuchen anbieten. Ich schlinge ihn hinunter. Dann holt sie Wasser von dem Brunnen in der Gasse an der Querseite des Kinos, und aus ihrem Becher trinke ich das erste Mal seit 24 Stunden Wasser”* (Pleyer 2018, s. 21).

Miejsce, w jakim przyszło się znaleźć Zuckerkanndl, czyli wypełniające się ludźmi kino porównuje ona do dzieła Rodina, który to wygląd bramy zestawilby z wejściem do piekła inspirowane się Dantem (Pleyer 2018, s. 21). Autorka ma na myśli dzieło Rodina *Höllentor* znajdujące się w Szwajcarii (La Porte de l'enfer, 1880–1917). Rodina, Zuckerkanndl, poznała przez swoją siostrę (Zuckerkanndl 1944, s. 55). Pleyer w książce *Flucht* pisze, iż Zuckerkanndl przychodzi na myśl dwa dzieła (o drugim będzie mowa później), które stanowią unaocznienie sytuacji w Moulins (Pleyer 2018, s. 56).

Opis zapelniającego się kina jest niezwykle przejmujący:

Die Verzweiflung in all ihren Nuancen, der Schrecken in all seinen Ausformungen. Ein Alter, schon vom Tod belauert, dreckig, abstoßend, lässt sich zitternd nieder. Eine Frau trägt ein Kind, das an einem Keuchhustenanfall fast erstickt. Ganoven strecken sich auf den Bänken aus, rauchen, spucken, beschimpfen sich gegenseitig! Eine Schar von zehn zerlumpten Kindern platzt tobend herein. Halb tot vor Hunger (Pleyer 2018, ss. 21-22).

Przeraźliwy obraz ukazuje strach, rozpacz, cierpienie dzieci, które straciły po drodze swoich rodziców oraz głód i śmierć babci jednej z dziewczynek.

Zuckerkanndl kolejno relacjonuje wiadomość od przybyłego mężczyzny, że Niemcy nie będą przechodzić przez Moulins, lecz pozostaną w Bourges. Fakt ten dał jej nadzieję na ponowne spotkanie z synem Fritzem, a także konieczność przekazania mu wiadomości, zanim podąży dalej. Niestety jak dowiedziała się od Mademoiselle Petit poczta jest zamknięta, a listy przymocowywane są do krat. Pozostawiając bagaż swojej towarzysze Zuckerkanndl podążyła by nadać list. Wraz z nadejściem wieczoru wszystko zamiera, w międzyczasie słychać kaszel, krzyki, wyzwiska i płacz (Pleyer 2018, s. 22).

Wraz z nadejściem poranka Zuckerkanndl proponuje Mademoiselle Petit wyruszyć na poszukiwanie jedzenia. Początkowo udają się do studni na toaletę: *„Zurst gehen wir zum Brunnen, um uns zu waschen, den Mund auszuspülen”* (Pleyer 2018, s. 22). We znaki daje się

Zuckerandl także jej zmęczenie: „*Ich bin so schwach, dass sich das Gefühl habe in Ohnmacht zu fallen*” (Pleyer 2018, ss. 22-23).

Mimo ciężkiego położenia Zuckerandl znajduje pomoc, którą oferuje jej pewna kobieta wychodząca z domu nieopodal studni. Zwraca się następująco: „*Sie tun mir leid. Kommen Sie – ich kann Ihnen nichts außer einen Kakao mit Wasser anbieten. Aber wenigstens nehmen Sie etwas zu sich*” (Pleyer 2018, s. 23). Zuckerandl, można podejrzewać, jest wzruszona zachowaniem i oferowaną przez kobietę pomocą. Pisze następująco: „*Niemals könnte ich das Gefühl von Wärme vergessen, das sich in mir ausbreitete*” (Pleyer 2018, s. 23).

W poszukiwaniu jedzenia podążały dalej i przechodząc ulicą, ujrzały jedyny otwarty sklep, przed którym formowała się kolejka ludzi. Mademoiselle Petit zdobyła szynkę i okruchy chleba, natomiast Zuckerandl próbowała zakupić koniak u handlarza winem. Ku jej przerażeniu sprzedawca poinformował ją, iż Niemcy oddaleni są o kilka mil, w związku z tym wyprzedaje on swój majątek (Pleyer 2018, s. 23).

W dalszej części Zuckerandl przyznaje, że może zaufać swojej towarzysze i pokazała jej nawet dokument poświadczający obywatelstwo Fritza i służbę w armii. Mademoiselle Petit radzi, by schować dokumenty na wypadek wkroczenia Niemców do Moulins (Pleyer 2018, s. 24).

Jak wynika z opisu autorki, kolejny dzień mija na strachu, ponieważ Niemcy są coraz bliżej. Zuckerandl pisze o bólu jak znosi w związku z niewygodną pozycją: „*Alles tut mir weh. Ich weiß nicht mehr wie tun, damit ich immer in derselben Position bleiben kann – die eingezogenen Beine sind eingeschlafen und kribbeln*” (Pleyer 2018, s. 24).

Noc według relacji Zuckerandl była taka, jak poprzednio, natomiast rano podniósł się krzyk informujący o nadejściu Niemców. Zuckerandl jest przerażona tym faktem i od razu chce zniszczyć dokumenty. Petit przekonywała ją, by jeszcze poczekać ze zniszczeniem dokumentów, tak jak polecał matce Fritz, lecz ta nie posłuchała Petit i je zniszczyła (Pleyer 2018, s. 24).

Chwilę później dochodzi do eksplozji, co opisuje Zuckerandl. Wstrząsa ona fasadą kina, dochodzi do paniki, jednakże obie kobiety nie zmieniają swojego miejsca, wołają poczekać. Zuckerandl pisze: „*Lieber hier sterben – als von dieser Masse in ihrem Wahn niedergewalzt zu werden*” (Pleyer 2018, s. 25).

Bombardowanie wstrząsnęło całym miastem i Niemcy przekroczyli most. Jednakże komendant miasta Moulins rozkazał wysadzenie mostu, w wyniku czego śmierć poniósł niemiecki generał i tysiące żołnierzy. Data wysadzenia mostu to 18 czerwca 1940 roku. Owe wysadzenie nie pozostało bez echa, ponieważ w akcie zemsty zaczęto niszczyć miasto.

Burmistrz miasta i urzędnicy administracyjni błagali o wyrozumiałość (została ona zapewniona kosztem wolności miasta) klękając przed jednym z generałów. Zuckerkandl wspomina, iż owa scena przypomina mieszkańcom miasteczka Calais z czasów Stuletniej Wojny między Francją a Anglią. Wojna ta stała się motywem podejmowanym w sztuce. Rzeźba Rodina upamiętnia uratowanych mieszkańców ze wspomnianego miasteczka (Pleyer 2018, s. 25). Zuckerkandl pisała o mieszkańcach z Calais w artykule opublikowanym na łamach *Neues Wiener Journal* z 16 września 1934 (Zuckerkandl 1934, s. 16). Ponadto towarzyszyła przy ukończeniu dzieła w Paryżu w 1892 roku (Pleyer 2018, s. 57). Rodina wspomina także Meysels w „In meinem Salon ist Österreich”. Zuckerkandl, dla której Rodin był rzeźbiarzem wszechczasów, spędzała czas w jego atelier (Meysels 1984, s. 86)

Po powyższym opisie Zuckerkandl przechodzi do relacji zajmowanego przez Niemców miasta, opisuje pojawiający się w bramie Sali kształt sylwetki i coraz głośniejsze kroki, który to kształt porównuje do *Don Juana* Molière'a (Pleyer 2018, s. 26). Zuckerkandl pisze: „*Den Helm ins Gesicht gezogen, gepanzerter Körper, die Beine mechanisch, wie aufgezogen, so schreitet er so bedrohlich in seiner lautlosen, eisigen Starre voran [...]*” (Pleyer 2018, s. 26). Kolejna noc ze względu na uszkodzoną instalację elektryczną minęła gorzej niż poprzednio: „*Man befand sich in absoluter Dunkelheit, umgeben von dem Unbekannten. Allen Gefahren ausgeliefert, die von einer Masse in Panik ausgehen*” (Pleyer 2018, ss. 26-27).

Rankiem Zuckerkandl zmierza do studni, gdzie spotyka kobietę ze szwagierką, która zaproponowała kiedyś jej kakao, błaga o pomoc w znalezieniu pokoju do wynajęcia i tę pomoc otrzymuje. Petit i Zuckerkandl wynajmują pokój za 15 franków dziennie. Pokój pod dachem i łóżko, możliwość wyciągnięcia nóg i samotność bez ogromnej liczby ludzi napęłnia Zuckerkandl szczęściem: „*Das Zimmer ist unter einem Dach, aber ordentlich. Ein großes Bett. Daneben eine Art. Waschraum, wo man den ominösen Eimer hinstellen kann, denn man findet in keinem dieser sehr alten Häuser eine Toilette*” (Pleyer 2018, s. 27). Zuckerkandl nie zapomina także o pomocy Petit, podkreślając jej siłę w noszeniu bagaży. Następnie kontynuuje: „*Dann – nach vier Tagen – lege ich mich ins Bett. Oh! Sich ausstrecken! Allein sein – ohne diese schreckliche Menschenmenge. Welches Glück!*” (Pleyer 2018, s. 27). Zuckerkandl opowiada także, iż sytuacja w jakiej się znalazła, czyli dzielenie łóżka z obcą osobą zdarzyła się jej po raz pierwszy, jednak cierpienie jakiego doświadczyła, zbliżyło ją z Petit (Pleyer 2018, s. 27).

Następnie relacjonuje wydarzenia poranka, kiedy to ona i Petit zostały poproszone o opuszczenie pokoju, ponieważ przybyli siostra i dzieci kobiety, która wynajęła im pokój.

Rodzina była od 4 dni w drodze. Zuckerkandl była zrozpaczona i krzyczała, kiedy to Petit postanowiła wrócić do kina: „*Lieber auf der Straße verrecken*” (Pleyer 2018, s. 28).

Szukaniem nowego miejsca zajęła się Petit, jednak znalezienie czegoś nie było możliwe. Jedyne, co miały do dyspozycji to koszary wypełnione resztkami brudnych materacy i żelaznymi łózkami. Budynek składał się z kilku pomieszczeń. W jednym z nich znajdowały się niedbale rozrzucone części uniformów, w kolejnym żelazne łóżka. Petit znalazła sienniki, które Zuckerkandl wypełniła sianem. Kobieta z naprzeciwka, wynajmująca pokoje przyniosła poduszkę i pościel, a za przykrycie służyły Zuckerkandl i Petit mundury żołnierzy. Następnie po organizacji toalety w jednym z pomieszczeń obie udały się na spoczynek. Zuckerkandl relacjonuje, iż także inne kobiety przekroczyły próg koszar celem urządzenia się. Zapalenie oskrzeli Zuckerkandl pogorszyło się, co powodowało trudny do zniesienia kaszel. Mimo tego, jak wspomina, udało jej się zapomnieć o towarzyszącym ciągle marzeniu, by być ze swoim synem, wnukiem i synową: „*Ich hustete furchtbar; aber trotz allem gelang es mir, ins Nichts einzutauchen und so für einige Stunden meinen rasenden und leidenschaftlichen Wunsch zu vergessen: mit Frederic, mit Emile, mit Trude zusammen zu sein*” (Pleyer 2018, ss. 28-29). Kobiety spędziły cztery dni wśród kurzu, brudu, śmieci i w pokoju, do którego przedostawała się woda.

Problemy zdrowotne miała także Petit, jednak organizowała zakupy, gotowała i prała. Była ogromnym wsparciem dla Zuckerkandl w tych ciężkich chwilach: „*Ich kann nicht zum Ausdruck bringen, wie sehr sie mir geholfen hat, dieses Leben zu ertragen*” (Pleyer 2018, s. 29).

Pewnego dnia kobieta, która poczęstowała kakao Zuckerkandl poinformowała ją o wolnym pokoju przy ulicy Rue Jean Jacques Rousseau 3, wynajmowanym przez starszą pielęgniarkę o imieniu Fiorina, która wynajmowała go także innym sześciu uchodźcom. Zuckerkandl opisuje wnętrze pokoju i wejście: „*Man musste ihre Küche durchqueren. Zwei schäbige Katzen, ein Hund, entsetzlich dick und hässlich, zwei Kanarienvögel und eine Taubenschar bevölkerten diesen Zugang. Unser Zimmer war sauber. Ein großes Bett, ein Kasten mit Spiegel, ein Waschtisch und sogar ein Fauteuil*” (Pleyer 2018, ss. 29-30). Pokój kosztował 7 franków za dzień, natomiast obiad, możliwość korzystania z pieca i obsługa 8 franków dziennie (Pleyer 2018, s. 30).

Zuckerkandl opowiada, że w tym miejscu zaczęło się ich życie w Moulins i podkreśla rolę troszczącej się Petit, która modliła się o swoją towarzyszkę, by ta odnalazła swoich bliskich. Ciężkie chwile łagodziła Zuckerkandl lektura Dumasa Starszego, który pomagał jej przetrwać ciężkie godziny: „*Es war Dumas der Aeltere, der mir die Stunden erträglich machte. Ich habe*

ihn immer wieder von Neuem gelesen. Seine Phantasie trug mich fort – in ein kurzes Vergessen” (Pleyer 2018, s. 30).

Podsumowanie

Pamiętnik jest bardziej opisem różnych scen niż chronologią (Pleyer 2018, s. 57). Ukazane wydarzenia to zapis cierpienia i ludzi, których spotykała na swojej trudnej drodze. Istotnym elementem pamiętnika są fragmenty, gdzie Zuckerkandl odnosi się do sztuki, porównując towarzyszące wydarzenia do dzieł sztuki głównie Rodina, wspominała także Moliera. Rolą sztuki jest pomoc w przetrwaniu a także uleczenie, przynajmniej na chwilę, tęsknoty za rodziną.

Bibliografia

Berta Zuckerkandl - Schriftstellerin und Salonière 2013

<https://tvthek.orf.at/profile/Archiv/7648449/Berta-Zuckerkandl-Schriftstellerin-und-Salonire/13920219/Berta-Zuckerkandl-Schriftstellerin-undSalonire/13999672?meta=suggestion&query=Berta%20Zucker&pos=3>

La Porte de l'enfer, 1880–1917

https://mplus.kunsthhaus.ch/MpWebmpZuerichKunsthhaus/v?mode=online&l=de#!m/Object/b_-bvXUS6_R45i3rEBcqWA/form/ObjCatalogueViewOnlineUser

Meysels O. Lucian. (1984) In meinem Salon ist Österreich. Herold Verlag Wien

Pleyer, R., Klugsberger T. (2018). Flucht! Von Bourges nach Algier im Sommer 1940. Czernin Verlag

Trenkler, T. (2013) Das Zeitalter der Verluste: Gespräche über ein dunkles Kapitel. Czernin Verlag

Zuckerkandl, B. (1934). Die Bürger von Calais. Gespräche mit August Rodin. Neues Wiener Journal, 14.633, s. 16

Zuckerkandl, B. (1939) Ich erlebte 50 Jahre Weltgeschichte. Bermann-Fischer Verlag

Zuckerkandl, B. (1944) Clemenceau tel que je l'ai connu. Editions de la revue fontaine

Natalia Tolsty

Katedra Porównawczych Studiów Cywilizacji Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie

natalia.tolsty@uj.edu.pl

ORCID: 0000-0002-7928-5605

Meksykańska medycyna tradycyjna jako świadectwo przeszłości

Mexican traditional medicine as testimony to the past

Streszczenie

Koncepcje zdrowia i choroby powinny być opisywane w szerszym kontekście aniżeli kategorie biologiczne. Tradycyjna medycyna ludowa jest przykładem, który pokazuje, że podłoże kulturowe jest równie istotne. Meksykańskie *curanderismo* jest tego bardzo dobrym przykładem. Artykuł wyjaśnia podstawowe pojęcia związane z tą odmianą tradycyjnej medycyny, a następnie tłumaczy funkcję znachora w społeczności. Bardzo istotne są tu odwołania do warstwy religijnej oraz przeszłości prekolumbijskiej, której pozostałości można zaobserwować we współczesnych praktykach.

Słowa kluczowe: curanderismo, Meksyk, synkretyzm, znachorzy.

Summary

The concepts of health and illness should be described in a broader context than biological categories. Traditional folk medicine is an example that shows the importance of cultural background of this phenomenon and Mexican *curanderismo* is a very good example of this. In this paper there is an explanation of the basic concepts associated with this variant of traditional medicine and analysis of function of quack in the community. Very important here are references to the religious layer and the pre-Columbian past, remnants of which can be observed in contemporary practices.

Key words: curanderismo, Mexico, syncretism, folk healers.

Wstęp

Opozycyjne koncepcje zdrowia oraz choroby jako nieodłączne elementy życia ludzkiego to nie tylko kategorie biologiczne, ale również w znacznej mierze kulturowe, będące nośnikami znaczeń obowiązujących w danym społeczeństwie. Przypadłość uznawana wśród członków jednej grupy za chorobę może być zupełnie pomijana przez ludzi z innego kręgu kulturowego, dlatego bardzo istotne w badaniach z zakresu antropologii medycznej jest uwzględnienie ciała ludzkiego jako kategorii kulturowej. Ponadto warto prześledzić zmienność rozumienia tych koncepcji, ponieważ taka perspektywa pozwala uchwycić zmiany zachodzące na przestrzeni czasu. W niniejszym artykule zajmę się analizą fenomenu *curanderismo* (pol. znachorstwa, tłum. Natalia Tolsty) w perspektywie diachronicznej, co pozwoli na podkreślenie synkretycznego charakteru tego zjawiska. Ponadto zostaną tu przedstawione wyniki badań pilotażowych prowadzonych w Meksyku w lutym 2020 roku, zrealizowanych w ramach grantu badawczego Wydziału Filozoficznego UJ dla młodych naukowców, uczestników studiów doktoranckich (N12/MNS/000009).

1. Operacjonalizacja głównych pojęć

Jednym z podstawowych pojęć poruszanych w obrębie tekstu jest synkretyzm, rozumiany tu za Charlselem Stewardem jako zapożyczenia i reinterpretacje obcych elementów, które dogłębnie wkomponowały się w daną kulturę. W tym ujęciu nie jest on jedynie skończonym w czasie etapem rozwoju, a raczej nieprzerwanym procesem zachowania ciągłości kultury w dowolnym czasie i w dowolnych warunkach historyczno-gospodarczych. Natomiast sama kultura to nie skostniały, homogeniczny monolit, który nie podlega zmianom, ale raczej nieszczelnym systemem wzajemnej wymiany idei oraz zapożyczeń między jej użytkownikami (Stewart 1999). Bardzo łatwo zaobserwować synkretyzm analizując wspomniane wcześniej *curanderismo*, czyli system tradycyjnej medycyny ludowej praktykowanej na obszarze Ameryk. Medycyna tradycyjna została zdefiniowana przez Światową Organizację Zdrowia (ang. *World Health Organisation*, WHO) jako zbiór wiedzy, umiejętności oraz praktyk opartych na wierzeniach, teoriach i doświadczeniach ludności tubylczej (WHO 2019). Innym określeniem, z jakim można spotkać się w literaturze, jest termin “medycyna tradycyjna i komplementarna” (ang. *complementary and alternative medicine*, CAM). Ten typ medycyny nie bierze pod uwagę jedynie fizjologicznych procesów w ciele, ale całość życia pacjenta, włącznie z warstwą duchową oraz mentalną (Wądołowska 2013). Bez wątpienia *curanderismo* jest jedną z odmian medycyny tradycyjnej, a jedną z jego kluczowych cech jest pan-Amerykański charakter. Choć poszczególne choroby lub rytuały mogą mieć swoje lokalne warianty w obrębie odmiennych grup Indian w tym samym państwie, to podobne schematy oraz mechanizmy są wykorzystywane w różnych państwach. Warto wspomnieć, że to zjawisko zbadano również w Ekwadorze (Cavender, Albán 2009), Argentynie (Arteaga 2012), Boliwii (Sikkink 2010), Kolumbii (Press 1971), czy w Stanach Zjednoczonych, gdzie przybyło wraz z meksykańskimi migrantami (Favazza Titus 2003). Ze względu na bardzo duży zasięg przestrzenny oraz lokalne odmiany *curanderismo* zawężono obszar do Meksyku, w którym autorka prowadziła badania w lutym 2020 r.

2. *Curanderos* i *curanderas*

Jak już zostało przed chwilą zauważone, medycyna tradycyjna opiera się na doświadczeniach ludności tubylczej. Lokalnych specjalistów w ramach systemu *curanderismo* określa się mianem *curanderos*. Jest to nazwa pochodząca od hiszpańskiego czasownika *curar*, czyli leczyć, a zatem ten tytuł przynależy do osób, które znają techniki lecznicze i aktywnie leczą ludzi, mimo że nie posiadają formalnego wykształcenia medycznego. Potocznie można ich określić jako znachorów. *Curandero* – znachor oraz *curandera* – znachorka są najczęściej

postrzegani jako specjaliści w swoich społecznościach, cieszący się powszechną aprobatą. Podzielają te same wartości i doświadczenia co ich pacjenci, a także mają bardzo podobny status socjoekonomiczny. Znachorzy są dużo łatwiej dostępni niż lekarze medycyny konwencjonalnej, zarówno w rozumieniu geograficznym, jak i społecznym. Znachor najczęściej przyjmuje u siebie w domu w tej samej lub sąsiedniej wsi, co nie wymaga podróży do większego ośrodka miejskiego, nie ma potrzeby wcześniejszych zapisów oraz wypełniania formularzy. Ponadto posługuje się tym samym językiem, co jego pacjenci, czego nie można powiedzieć o metyskich lekarzach medycyny konwencjonalnej. W procesie leczenia wykorzystuje łatwo dostępne oraz dobrze znane każdemu materiały takie jak zioła, oleje, owoce, warzywa, jajka, świece, *cópal*, czyli rodzaj kadzidła oraz wizerunki bóstw, co świadczy o zakorzenieniu w warstwie religijnej. *Curanderos* posiadają *el don* – dar leczenia i w zależności od respondentów, mogą go posiadać jedynie szczególne jednostki, które doświadczyły w swoim życiu jakiegoś zwrotu wydarzeń – choroby swojej lub bliskiego członka rodziny, wypadku lub może być traktowany jako umiejętność podobna chodzeniu, lub mówieniu – trzeba się tego nauczyć oraz wyćwiczyć to. Bardzo ważna jest legitymizacja tego daru za pomocą transcendencji – to nie zawsze musi być katolicki Bóg, mogą być to też zmarli członkowie rodziny.

Wstępny przegląd literatury pokazał, że znachorstwo jest misją, a pacjenci nie muszą płacić za usługi *curandero* lub ewentualnie są to bardzo drobne sumy (Page Pliego 2010, 2011; Trotter II, Chavira 1980). Przykład *Mercado Sonora* w Meksyku pokazuje, że ta sytuacja uległa zmianie i komercyjni *curanderos* pobierają regularne opłaty od swoich klientów. Natomiast są to nadal dużo niższe kwoty niż u lekarzy medycyny konwencjonalnej. Znachorzy zajmują się również chorobami, które nie widnieją w oficjalnych klasyfikacjach, np. *susto*, *espanto* (przestrach), *mal [de] ojo*, *envidia* (zazdrość) i dzięki temu potrafią zaspokoić inne potrzeby swoich pacjentów. Należy zaznaczyć, że *curanderismo*, jak kultura w ogóle, również nie jest niezmiennie, posiada szczątkowe pozostałości praktyk ludności prekolumbijskiej oraz koncepcje przywiezione przez Hiszpanów w momencie konkwisty, a dodatkowo przyswoiło sobie współczesne elementy zupełnie obce dla kultury Meksyku. Łączy w sobie przeszłość z teraźniejszością i jest na tyle plastycznym tworem, aby sprostać potrzebom przyszłości.

3. *Curanderismo* – gdzie przeszłość spotyka się z teraźniejszością

Aby zrozumieć współczesną medycynę tradycyjną w Meksyku, należy sięgnąć do przeszłości tego kraju. W chwili przybycia Hiszpanów praktyki lecznicze skupiały w sobie element wierzeń, magii i obserwacji właściwości poszczególnych substancji, a choroby przynależały do

poszczególnych bóstw lub były wynikiem działalności czarowników. Przykładem mogą być, chociażby choroby oczu i pęcherze, które miały być powodowane przez boga Xipe Totec. Leczenie opierało się głównie na wykorzystaniu ziół, co potem bardzo docenili Hiszpanie. Informacji na temat medycyny prekolumbijskiej należy szukać u takich XVI – wiecznych autorów jak Martin de la Cruz, Bernardino de Sahagún oraz Francisco Hernández. Natomiast trzeba pamiętać, że są to wiadomości przefiltrowane przez punkt widzenia oraz potrzeby Europejczyków, którzy szukali lekarstw na znane im choroby, a właściwości roślin klasyfikowali według teorii humorów stosowanej jeszcze przez starożytnych Greków (Ortiz de Montellano 1975). Według tej teorii w ciele człowieka znajdowały się 4 humory (płyny), które swobodnie przepływały przez pozostałe tkanki: krew, śluz (flegma), żółć i czarna żółć. Każda z tych substancji miała określone właściwości – krew była gorąca i wilgotna, śluz / flegma zimna i wilgotna, żółć – gorąca i sucha, czarna żółć – zimna i sucha. Stan zdrowia zależał od równowagi tych substancji w ciele, a w razie choroby lekarz musiał przywrócić ten stan za pomocą przeciwstawnych substancji. Te właściwości zostały też przeniesione na pożywienie oraz zioła, ale zawsze miały wartość metaforyczną, a nie dosłowną, termiczną. W ten sposób w Meksyku kubek kawy do dziś termicznie może być gorący, letni, czy zimny, ale metaforycznie zawsze będzie substancją gorącą. Teorię humorów można uznać za podstawę średniowiecznej medycyny świata chrześcijańskiego, potem przeniesioną wraz z konkwistadorami na tereny Nowego Świata (Hernández Sáenz, Foster [w:] Hubner 2001). Chociaż opozycja gorąca i ciepła jest wykorzystywana w leczeniu także współcześnie, nie ma pełnej zgodności co do tego, czy jest to pojęcie czysto hiszpańskie, które potem zostało przejęte przez miejscową ludność, czy może funkcjonowało to jeszcze w okresie prekolumbijskim (Ortiz de Montellano 1987).

Inną kwestią, która pokazuje, jak bardzo synkretyczną mieszanką jest współczesna medycyna tradycyjna w Meksyku, są właściwości poszczególnych roślin lub innych substancji. W tym miejscu należy wspomnieć o Kodeksie Cruz - Badiano, znanym także pod nazwą *Libellus de Medicinalibus Indorum Herbis - Librito de la yerbas medicinales de los indios* (pol. *książeczka o ziołach leczniczych Indian, tłum. Natalia Tolsty*). **Jest to źródło z 1552 roku zawierające informacje na temat właściwości leczniczych miejscowych ziół i roślin, którego autorami są:** Martín de la Cruz i Juan Badiano, indiańscy medycy. Wśród roślin wymienionych w zielniku znalazły się m.in. rodzime odmiany dyni, wanilii, kakao, awokado, kukurydzy, owocu kaktusa, poinsecji znanej polskiemu czytelnikowi jako gwiazda betlejemska oraz pomidorów. Zwrócono uwagę nie tylko na właściwości lecznicze tych roślin, ale także spożywcze, a całość zawiera informacje na temat praktycznego wykorzystania oraz

przygotowania poszczególnych specyfików, oraz klasyfikacji chorób. Ponadto jest to także dobre źródło do poznania ówczesnej kosmowizji, ponieważ autorzy odwołali się w swoim dziele także do trzynastu poziomów nieba oraz związanych z nimi bóstw (Guadarrama 2020). Wiele wątków opisanych w kodeksie znajduje zastosowanie nawet do tej pory – kakao wykorzystuje się bardzo często jako lek, ale jego nasiona są także walutą w świecie duchowym, w którym należy zapłacić istotom nadnaturalnym za możliwość powrotu do zdrowia, natomiast kukurydza jest w ogóle jedną z ważniejszych roślin dla całej Mezoameryki.

W momencie podboju hiszpańskiego i polityki prowadzonej przez konkwistadorów miejscowa wiedza medyczna została powoli zdominowana na rzecz wizji świata prezentowanej przez najeźdźców. W efekcie nauki kościoła katolickiego zostały wkomponowane w wiedzę przekazywaną przez znachorów. Jak wspomniano wcześniej, bardzo istotna stała się boska legitymizacja daru leczenia. Według Roberta T. Trottera II i Juana A. Chavira, współcześni *curanderos* akcentują ją, powołując się na cytaty z Biblii, m.in.:

Wszystkim zaś objawia się Duch dla [wspólnego] dobra. Jednemu dany jest przez Ducha dar mądrości słowa, drugiemu umiejętność poznawania przez samego Ducha, innemu jeszcze dar wiary w tymże Duchu, innemu łaska uzdrawiania przez tego samego Ducha, innemu dar czynienia cudów, innemu prorocтво, innemu rozpoznawanie duchów, innemu dar języków i wreszcie innemu łaska tłumaczenia języków (1 Kor 12,7-11)

oraz kolejny

Choruje ktoś wśród was? Niech sprowadzi kapłanów Kościoła, by się modlili nad nim i namaścili go olejem w imię Pana. A modlitwa pełna wiary będzie dla chorego ratunkiem i Pan go podźwignie, a jeśli by popełnił grzechy, będą mu odpuszczone (Jk 5, 14-15).

Co ciekawe, ostatni cytat mógłby swobodnie odnosić się do egzorcystów, ale *curanderos* nie pełnią takiej funkcji. Nauki kościoła katolickiego zostały wkomponowane w wiedzę przekazywaną przez znachorów. Również w Biblii znajdują się informacje na temat właściwości leczniczych niektórych roślin, olejów, wina, czy części zwierząt, na przykład w Ewangelii wg Łukasza: „*podszedł do niego i opatrzył mu rany, zalewając je oliwą i winem; potem wsadził go na swoje bydło, zawiózł do gospody i pielęgnował go*” (Łk 10, 34). Z biblijnych wytycznych nie korzysta się dosłownie, ale poszczególne przedmioty zostały włączone do współczesnej medycyny tradycyjnej. Ponadto sami Hiszpanie wprowadzili sobie znane rośliny do codziennego użytku, a co za tym idzie – również do praktyk medycznych (Trotter II, Chavira 1997).

Kolejnym aspektem, który należy poruszyć w kontekście synkretyzmu, są paraferalia *curanderos*. Wśród obecnie wykorzystywanych akcesoriów można znaleźć przede wszystkim symbole religijne takie jak: wizerunki Matki Bożej z Gadalupe, krzyżyki, różańce, wizerunki

Dzieciątka Jezus oraz świętych i wodę święconą. Są one wykorzystywane na równi z istotami nadprzyrodzonymi wywodzącymi się z innych tradycji religijnych oraz ze świetnymi ludowymi, którzy są czczeni przez ludzi, ale nie zostali uznani przez Kościół Katolicki. Święty Juda Tadeusz ma pomagać w sprawach beznadziejnych, święty Marcin z Tours pomaga w interesach, a święta Marta odpowiada za ognisko domowe. Wśród najpopularniejszych meksykańskich świętych ludowych zalicza się Marię Sabinę, El Niño Fidencito, Don Pedrito Jarmanillo oraz Teresę Urreę (Torres, Sawyer 2006). Dodatkowo powszechnie wykorzystuje się *cópal*, czyli żywiczne kadzidło, które jest w użytku już od czasów prekolumbijskich. Wykorzystanie kadzidła wiąże się z wiarą, że bóstwa żywią się zapachami, dlatego przy okazji każdego rytuału należy nasypać odrobinę specyfiku na rozżarzone węgielki, umieszczone w glinianej kadzielnicy. Podgrzanie kadzidła powoduje uwolnienie się bardzo intensywnego zapachu oraz dymu, z którym mają wędrować prośby o uzdrowienie. Natomiast woda i ogień mają pomóc znachorowi w kontakcie z nadnaturalnymi siłami. Poza tym znachorzy korzystają z przedmiotów codziennego użytku takich jak: świece w różnych kolorach, wstążki oraz wcześniej wspomniane produkty roślinne. Zioła podaje się w formie naparów lub kąpeli. Ogórecznik lekarski ma obniżyć gorączkę, kwiat lipy ma działanie uspokajające i nasenne, a jaskółcze ziele stosuje się w formie kąpeli przy problemach z drogami rodnymi (Trotter II & Chavira 1980, 1997).

Podsumowanie

Curanderismo jako przykład medycyny tradycyjnej zawiera w sobie elementy, które mimo odmiennych proveniencji spajają się w harmonijną, synkretyczną całość. Z jednej strony tubylcze doświadczenia odwołują się do prekolumbijskiej przeszłości, co widać m.in. w wykorzystywanych przedmiotach oraz roślinach, a z drugiej – medycyna tradycyjna jest bardzo mocno umocowana w religii chrześcijańskiej. Odwołania do katolickich świętych oraz Matki Boskiej mogą znaleźć się w tej samej modlitwie, co nawiązanie do bóstw z innych tradycji. Proces leczenia opiera się na jasnych dla pacjenta znaczeniach kulturowych oraz dobrze znanych mu materiałach takich, jak owoce, warzywa, zioła, oleje, kadzidło, części zwierząt lub inne przedmioty domowego użytku. Dzięki swojej wiedzy z zakresu rytuałów oraz właściwości leczniczych *curandero* pozostaje specjalistą i bardzo poważanym członkiem społeczności mimo braku formalnego wykształcenia medycznego. Często budzi większe zaufanie niż lekarze medycyny konwencjonalnej, a co za tym idzie, łatwiej mu dotrzeć do swoich pacjentów, którzy dzielają jego doświadczenie. Te same kody kulturowe pozwalają na wzajemne zrozumienie

i odwołują się do wspólnej tradycji, co pokazuje, że meksykańska medycyna tradycyjna wpisuje się w szerszy kontekst.

Bibliografia

- Arteaga, F. (2012). El Proceso de Iniciación al Curanderismo en la Pampa (Argentina). *Revista de Antropología Chilena*, Vol. 44, No. 4, 707-715.
- Cavender, A. P., Albán, M. (2009). The Use of Magical Plants by Curanderos in the Ecuador Highlands, *Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine*, Vol. 5, Issue: 3/2009.
- Favazza Titus, S. K. (2014) Seeking and Utilizing a Curandero in the United States: a Literature Review. *Journal of Holistic Nursing*, Vol. 32, Issue: 3/2013,189-201.
- Guadarrama, B. B. (2020). *Códice de la Cruz-Badiano*. Miasto Meksyk: Instituto Nacional de Antropología e Historia.
- Hubner, B. R. , & Sandstrom, A. R. (2001). *Mesoamerican Healers*. *American Anthropologist*. Austin: The University of Texas Press. <https://doi.org/10.1525/aa.2004.106.1.192.2>
- Ortiz de Montellano, B. (1975). Empirical Aztec Medicine. *Science. New Series*, 188(4185), 215–220.
- Ortiz de Montellano, B. (1987). Caida de Mollera: Aztec Sources for a Mesoamerican Disease of Alleged Spanish Origin. *Ethnohistory*, 34(4), 381. <https://doi.org/10.2307/482818>
- Page Pliego, J. T. (2010). “Puesta su flor en el altar”. *Una Mirada a la Etnomedicina en Oxchuc, Chiapas, a partir de los J-POXTAWANEJ ORGANIZADOS*. Miasto Meksyk: UNAM.
- Page Pliego, J. T. (2011). *El Mandato de los Dioses. Etnomedicina entre los Tzotziles de Chamula y Chenalhó, Chipas*. Mexico D.F.: UNAM.
- Press, I. (1971). The Urban Curandero. *American Anthropologist. New Series*, 73(3), 741–756.
- Sikkink, L. (2010). *New Cures, Old Medicines: Women and the Commercialization of Traditional Medicine in Bolivia*. Wadsworth, Cengage Learning.
- Stewart, C. (1999). Syncretism and Its Synonyms: Reflections in Cultural Mixture. *Diacritics*, 29(3), 40–62.
- Trotter II, R. T., & Chavira, J. A. (1980). Curanderismo: An Emic Theoretical Perspective of Mexican-American Folk Medicine. *Medical Anthropology*, 4(4), 423–487. <https://doi.org/10.1080/01459740.1980.9965881>
- Trotter II, R. T., & Chavira, J. A. (1997). *Curanderismo. Mexican-American Folk Healing*. Athens and London: The University of Georgia Press.
- Wądołowska, A. (2013). *Pluralizm medyczny w społecznościach tubylczych Meksyku na przykładzie opieki nad zdrowiem produkcyjnym kobiet u Indian Purépecha*. Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.
- World Health Organization - Global Report on Traditional and Complementary Medicine* (2019). Luxembourg online, <https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/312342/9789241515436-eng.pdf?ua=1>, [dostęp: 25.05.2020].

Natalia Tolsty

Katedra Porównawczych Studiów Cywilizacji

Wydział Filozoficzny

Uniwersytetu Jagiellońskiego

mail: natalia.tolsty@uj.edu.pl

ORCID: 0000-0002-7928-5605

Dorota Bojkowska

Instytut Archeologii,

Wydział Historyczny

Uniwersytetu Jagiellońskiego

mail: dorota.bojkowska@gmail.com

ORCID: 0000-0002-3263-2681

Magdalena Krzemień

Instytut Archeologii,

Wydział Historyczny

Uniwersytetu Jagiellońskiego

mail: magdalena.krzemien@uj.edu.pl

ORCID: 0000-0002-6482-2607

Pochówki w przestrzeni domowej jako szczególny przypadek nekrolatrii wśród Majów w oparciu o wybrane przykłady

Burials in the household as a special case of necrolatry among the Maya on the basis of selected examples

Streszczenie

Dom to miejsce, które powszechnie kojarzy się z życiem rodzinnym i ciepłem ogniska domowego. Jednak analizując kultury starożytnego świata, okazuje się, że przestrzeń domowa nie była dedykowana wyłącznie żywym członkom rodziny. Dobrym przykładem jest kultura starożytnych Majów, w której przedstawiciele z niższych warstw społecznych chowali swoich zmarłych krewnych pod podłogami domów. Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie analizy pochówków w obrębie przestrzeni domowej, jako szczególnego przypadku nekrolatrii w kulturze Majów oraz przekształcenia symbolicznego statusu zmarłego spowodowanego zmianami na tle religijnym. Za przykład posłużą pochówki z okresu klasycznego (250-950/1000 r. n.e.) odkryte na terenie domostw z takich stanowisk jak Río Bec, Itzán i Aguateca. Analiza danych archeologicznych zostanie uzupełniona o historyczne źródła pisane, a także poszerzona o interpretację antropologiczną dotyczącą zjawisk kulturowych związanych z nekrolatrią praktykowaną na terenie Mesoameryki.

Słowa kluczowe: nekrolatria, Majowie prekolumbijscy, przestrzeń domowa, pochówki.

Summary

House is a place that is commonly associated with family life. However, analyzing the cultures of the ancient world, it turns out that the household was not dedicated only to living family members. A good example is the culture of the ancient Maya, in which members of the lower social classes buried their deceased relatives under the floors of their houses. The aim of the paper is to present an analysis of the burials within domestic space as a special case of necrolatry among the Maya people, and the consequent transformation of the symbolic status of the deceased due to religious changes. An example can serve the burials from the Classic Period (250-950 / 1000 AD), which were discovered within the houses from such sites as Río Bec, Itzán, and Aguateca. The analysis of archaeological data will be supplemented with the historical written sources and enlarged to the anthropological interpretation of cultural phenomena related to the necrolatry practised in Mesoamerica.

Key words: necrolatry, pre-Columbian Maya, household, burials.

Wstęp

Przyglądając się zmarłemu, jako istniejącemu w ramach konkretnego systemu kulturowego określonej społeczności, można wyciągnąć wnioski na wielu poziomach. Już sam fakt oddawania mu czci świadczy o wierze w życie pozagrobowe, a poszczególne zachowania kultowe mogą dostarczyć informacji na temat hierarchii społecznej, demografii czy stanu ekonomii danej grupy (Szyjewski 2016). W przypadku społeczności z obszaru Mezoameryki bardzo pomocne są zarówno dane z wykopalisk archeologicznych, jak i te dostarczone przez etnografów opisujące współczesne zwyczaje. W niniejszym artykule zaprezentowano analizę pochówków w obrębie przestrzeni domowej, jako szczególnego przypadku nekrolatrii w kulturze Majów. Ten sposób oddawania czci zmarłym posłużył jako przykład ilustrujący przekształcenie symbolicznego statusu zmarłego, spowodowanego zmianami na tle religijnym. Zmarły nadal pozostawał bytem liminalnym obecnym w rzeczywistości żyjących, ale nadejście chrześcijaństwa wpłynęło na zmianę podejścia do niego jako członka społeczności.

Majowie przed kontaktami wykorzystywali swoją przestrzeń domową nie tylko w związku z codziennymi czynnościami danej rodziny, ale również w celach sepulkralnych – w jej obrębie chowano także zmarłych krewnych. Amerykański archeolog William Haviland (1985) stworzył model, który odnosi się do organizacji przestrzeni mieszkalnej Majów z niższych warstw społecznych, w której uwzględniono miejsce zarówno dla żyjących, jak i zmarłych osób. Według tego modelu już w szóstym pokoleniu liczba żyjących mieszkańców wyrównywała się z liczbą zmarłych krewnych pochowanych w domu. Pojawiający się nowi członkowie rodziny, a także kolejne pochówki w przydomowej strefie powodowały konieczność rozbudowy gospodarstw domowych. Następowo to poprzez dobudowanie platform przy budynku mieszkalnym, albo poprzez wzniesienie całkowicie nowej konstrukcji nie przylegającej bezpośrednio do powierzchni domu. Takie wolnostojące struktury, pod którymi znajdowały się pochówki, pełniły rolę budynku kultowego (Bernhart, 1999). Natomiast sami zmarli nadal byli dzięki temu włączani we wspólny obszar danej społeczności. Zwyczaj chowania zmarłych pod podłogami domostw Majów jest zróżnicowany, dlatego w tekście skupiono się na kilku wybranych stanowiskach archeologicznych z okresu klasycznego (250-950/1000 r. n.e.), które pozwoliły na uchwycenie różnic zarówno w wyposażeniu grobowym, jak i lokalizacji grobów względem domostw.

1. Río Bec

Pierwszym z nich jest stanowisko Río Bec znajdujące się w południowej części meksykańskiego stanu Campeche. Badania prowadzone na terenie ośrodka przez Dominique

Michelet bardzo dobrze ukazują, jak zajmowane przez zmarłą osobę miejsce w hierarchii rodzinnej może wpłynąć na formę pochówku. Podczas wykopalisk pod podłogami domostw znaleziono szkielety 16 osób. Pięcioro z nich pochowano w pozycji siedzącej w jamach, których głębokość wynosiła nawet do 5 metrów. Według archeologów ci ludzie mogli zajmować wysoką pozycję w rodzinie – najprawdopodobniej byli założycielami rodu. Pozostałe 11 pochówków nie odznaczało się już szczególnym traktowaniem – były to płytkie doły tuż pod powierzchnią podłogi, w których zmarłych złożono w pozycji leżącej. Wszystkie pochówki zostały wydatowane na późny i schyłkowy okres klasyczny (600-950 r. n.e.), a ich unikalny charakter wiąże się z dużą ilością popiołu i węgla rozsypanego pomiędzy szczątkami osób (Michelet et al. 2010, ss. 164-167). Analizy laboratoryjne wykazały, że są to pozostałości niejadalnych roślin m.in. fragmenty pni i gałęzi drzew, które występowały w okolicy gospodarstwa. Być może umieszczenie ich w grobie miało w sposób symboliczny nawiązywać do wcześniejszego otoczenia zmarłego (Arnault et al., 2013). Dodatkowo badania archeologiczne wykazały, że palenie szczątków roślinnych odbywało się w trakcie składania ciał w miejsce ich wiecznego spoczynku, a więc było częścią rytuału pogrzebowego (Scherer 2015, ss. 128-129).

Składanie do grobu dodatkowego wyposażenia w postaci przedmiotów, czy właśnie fragmentów roślin wpisuje się w całokształt nekrolatrii praktykowanej wśród Majów i stanowi jeden z elementów szerszej koncepcji kosmowizji tamtejszej ludności. Dostarczanie zmarłym określonych dóbr świadczy o tym, że przedstawiciele danej kultury wierzą w nieśmiertelną duszę oraz w istnienie życia pozagrobowego. Ciało może być widziane jako połączenie śmiertelnego pierwiastka fizycznego z duchowym – transcendentnym w stosunku do tego pierwszego (Stein, Stein 2017). Dodatkowo badania archeologiczne dostarczają dane związane ze stratyfikacją społeczną, gdyż na podstawie charakteru wyposażenia grobowego można ustalić miejsce danej osoby w zbiorowości. Pozostawienie zmarłych na terenie domu mogło stanowić pomost między światem niedostępnym dla ludzkiego poznania zmysłowego, a czymś znanym, oswojonym i namacalnym.

2. Itzán

Kolejnym stanowiskiem, które dostarcza przykładów pochówków w obrębie domostw jest Itzán znajdujące się w zachodniej części gwatemalskiego departamentu Petén. Kierujący wykopaliskami Kevin Johnston podczas studiów nad architekturą ośrodka odróżnił zabudowę mieszkalną od innych budowli na podstawie zestawu kilku cech architektonicznych oraz współtowarzyszących śmietnisk i artefaktów. Przebadano tzw. grupę patio (budynki

mieszkalne usytuowane dookoła centralnego placu), która znajduje się w odległości około 5 km od głównego centrum ceremonialnego. W części wschodniej znaleziono wzniesioną ponad poziom gruntu platformę, pod którą znajdowały się szczątki dziecka. Ponadto znaleziono kolejne domostwa z pochówkami z późnego okresu klasycznego (600-800 r. n.e.): dwa z nich znajdowały się poza domem na przylegającym do niego terenie, a trzeci pod podłogą jednego z pomieszczeń mieszkalnych. Ten ostatni wykuto w skale macierzystej i zdeponowano w nim trzy polichromowane misy oraz talerz, na którym położono czaszkę. Oprócz tego znajdowały się w nim także pozostałości jednej lub dwóch kości udowych oraz kość piszczelowa. Podczas badań nie znaleziono szczątków tułowia ani kończyn górnych dlatego zastany stan szczątków zasugerował naukowcom, iż w momencie pogrzebu kończyny dolne musiały być odseparowane od reszty korpusu. Szkielet należał do mężczyzny, który najprawdopodobniej został pochowany po wcześniejszym rozczłonkowaniu ciała (Johnston 2004).

Biorąc pod uwagę specyficzne traktowanie ciała zmarłego należy wspomnieć o jego statusie. Susan A. Johnson zaznacza, że pomimo biologicznej śmierci, dana osoba nadal pozostaje częścią grupy społecznej do momentu, w którym zostanie przeprowadzony odpowiedni rytuał przejścia (*rite de passage*). Jego głównym celem jest zmiana statusu społecznego chowanej osoby (Johnson 2009, s. 51). Być może rozczłonkowanie zwłok było jednym z elementów swoistego *rite de passage* – jako byt graniczny zmarły nadal pozostawał w ścisłym związku z żywymi poprzez swoją obecność w przestrzeni domowej, ale równocześnie duchowa część jego egzystencji mogła przebywać w zaświatach. Inne sposoby radzenia sobie z ciałem po śmierci przez przed kontaktowych Majów podaje również Diego de Landa, którego przekazy zostały opisane w dalszej części tego artykułu.

3. Aguateca

Kolejnym przypadkiem składania zmarłych w obrębie przestrzeni domowych są pochówki na stanowisku Aguateca, znajdującym się w departamencie Petén w Gwatemali. W wyniku najazdu spalono miasto, które w IX w. zostało całkowicie opuszczone. Nagłe opuszczenie miasta wnioskuje się po wielu cennych, porzuconych przedmiotach takich jak naczynia, żarna, czy biżuteria z zielonego kamienia oraz muszli. Ciekawym znaleziskiem jest ludzka czaszka zdobiona zapisem hieroglificznym, który opisuje ceremonię wstąpienia na tron władcy ośrodka. Znaleziono ją w jednym z domów, gdzie znajdowały się m.in. podstawki do pigmentu i kościane przedmioty zdobione glifami wskazujące na to, iż mogły należeć do skryby lub artysty (Inomata, Stiver 1998).

W tym samym domu pod podłogą centralnego pomieszczenia odkryto pochówek mężczyzny w pozycji wyprostowanej. W południowym pokoju zlokalizowano igły, kościane wrzeciona, bębenki, żarna, rozcieracze oraz naczynia ceramiczne, a pod jego podłogą znajdował się grób dziecka. Przedmioty z tego pomieszczenia mogły być związane z kobietami zamieszkującymi dom. Analizując wielkość budynku, liczbę pomieszczeń oraz zarejestrowane przedmioty Takeshi Inomata wysunął hipotezę, że budynek musiał należeć do rodziny nuklearnej będącej przedstawicielami elity: mężczyzny pełniącego funkcję skryby oraz najprawdopodobniej jego żony zajmującej się tkactwem. Biorąc pod uwagę wcześniej wspomniany pochówek, można wysnuć tezę, że w domu mogły mieszkać też dzieci (Inomata, Stiver 1998, ss. 436-440). Powyższe przykłady stanowisk archeologicznych pokazały, że zwyczaj włączenia zmarłych w obszar użytkowany przez żywych miał spory zasięg przestrzenny i był praktykowany przez członków o odmiennej pozycji społecznej oraz wieku.

4. Relacje Diego de Landy

Aby uzyskać lepszy wgląd w omawiane zjawisko oraz dodatkowy komentarz na temat zwyczajów związanych z przed kontaktową nekrolatrią, należy sięgnąć również do źródeł pisanych. Jednym z ważniejszych tekstów jest *Relación de las Cosas de Yucatán* autorstwa hiszpańskiego zakonnika Diego de Landy, pełniącego od 1549 roku funkcję biskupa Jukatanu. W swoich relacjach opisał wiele aspektów życia współczesnych mu Majów, w tym sferę sepulkralną (Olko, Żrałka 2008).

W przywołanym dziele scharakteryzował dość obrazowo rytuały pogrzebowe oraz wspominał o pochówkach wewnątrz domów. De Landa pisał, iż zmarłych owijano w całun, a w usta wkładano im zmieloną kukurydzę i małe kamienie będące substytutem pieniędzy. Do grobów wkładano figurki bożków, a jeśli był to pochówek kapłana, to również jego księgi. Zdarzało się, że po pogrzebie opuszczano dom. Wynikało to ze strachu przed śmiercią i prawdopodobnie dotyczyło to osób, które bały się pozostać w domu ze zmarłym przodkiem. Jeśli dana osoba należała do elit wówczas palono ciało, a prochy umieszczano w glinianych figurkach składanych później w domowych kapliczkach. Następnie zdzierano zmarłemu skórę z potylicy i przyczepiano ją w analogicznym miejscu na figurce, a pozostałą część ciała grzebano. De Landa wspomina również o miejscu zwanym Cocomes, zarządzanym przez ówczesną dynastię kontrolującą Półwysep Jukatan. Po śmierci władców ucinano im głowę, którą następnie gotowano i oczyszczano z mięśni, potem odcinano część skóry za ciemieniem, pozostawiając przednią część głowy ze szczęką i zębami. Połowę głowy oczyszczano z resztek mięśni za pomocą smoły, po czym nadawano jej odpowiedni kształt. Takie głowy trzymano w

domowych kapliczkach wraz ze wspomnianymi glinianymi lub drewnianymi idolami, a przy okazji ceremonii składano im jedzenie i różnego rodzaju ofiary (Landa, 2013).

5. Obrządek pogrzebowy – interpretacja antropologiczna

Obrządek pogrzebowy wśród społeczności współczesnych Majów nadal dotyczy sfery domowej, ale z uwagi na siłą wprowadzone przez Hiszpanów chrześcijaństwo uległ on bardzo dużym zmianom. Nie chowa się już zmarłych pod podłogami mieszkań, natomiast nie zostali oni całkowicie usunięci z tej przestrzeni. Nekrolatria w obecnej formie jest uzależniona w dużym stopniu od religii danej społeczności, dlatego każdy przypadek należy rozpatrywać indywidualnie, z uwzględnieniem obowiązujących kodów kulturowych. Z powodu dominacji chrześcijaństwa na terenie współczesnej Ameryki Środkowej, zmarłych grzebie się na cmentarzach będących osobną przestrzenią dedykowaną do tego celu. Natomiast obrzędy pogrzebowe, często kilkudniowe, nadal odbywają się w domach. Zmiana miejsca złożenia ciała wpływa ze zmiany światopoglądu – o ile w przypadku Majów przed kontaktowych *sacrum* i *profanum* są nierozdzielalnymi członami jednej rzeczywistości, o tyle świat chrześcijański wyraźnie je od siebie oddziela. Śmierć w ujęciu religijnym zmienia symboliczną osobowość zmarłego z istoty biologicznej w istotę duchową, a tym samym ze względu na wiarę w istnienie transcendentnej duszy przemieszcza go ze sfery *profanum* w sferę *sacrum*.

Ponadto podział na *sacrum* i *profanum* wprowadza jeszcze dwie kluczowe kategorie: czystość oraz zamię. Mary Douglas podkreśla binarność tych opozycji. W momencie wprowadzenia chrześcijaństwa na terenie Mezoameryki czyste i tajemnicze *sacrum* wymaga szczególnej ochrony przed oswojonym, nieczystym *profanum*. Zatem wraz z ukończeniem pogrzebu jako rytuału przejścia zmarłego i wejściem jego duszy w stan świętości potrzebuje on dodatkowej obrony przed skalaniem zwłok, co mogłoby się wydarzyć we wspólnej przestrzeni domowej. Douglas zaznacza, że obecna idea świętości jest bardzo sprecyzowana. Tym samym boskość nie może również ingerować w świat nie-boski, w przeciwieństwie do społeczności tradycyjnych, gdzie jest pojmowana bardziej ogólnie i przechodzi z jednej rzeczywistości do drugiej (Douglas 2007). Mimo iż w ramach chrześcijaństwa *sacrum* i *profanum* są wyraźnie oddzielone, nie udało się utrzymać w pełni tych granic na terenach zajętych przez konkwistadorów. Spowodowało to synkretyzację religii i łączenie ze sobą pozornie sprzecznych elementów. W konsekwencji kontakt ze zmarłym oraz włączenie go w sferę *profanum* stało się możliwe, ale odbywa się na określonych zasadach. Każdego roku podczas obchodów Dnia Zmarłych przodkowie nawiedzają ołtarze przygotowane przez żyjących

krewnych, aby wspólnie biesiadować. Dzięki temu *sacrum* i *profanum* znów spajają się w jedno.

6. Podsumowanie

Obrządek pogrzebowy miał istotne znaczenie dla Majów – poprzez sposób traktowania ciała starano się utrzymać więzi ze zmarłymi. Nekrolatria przybierała różne formy, a jednym z jej przejawów było umieszczanie pochówków wewnątrz wciąż zamieszkałych domów. Zapewnienie zmarłym miejsca w przestrzeni domowej mogło świadczyć o tym, że śmierć nie była dla Majów równoznaczna z wyłączeniem ich ze społeczeństwa. W niniejszym artykule problem ten został przedstawiony w oparciu o przykłady z okresu klasycznego (stanowiska archeologiczne Río Bec, Itzán oraz Aguateca), a także na podstawie relacji Diego de Landy dokumentującego życie Majów z XVI wieku. W trakcie konkwisty społecznościom majańskim narzucono jednak zupełnie inną religię, na skutek czego zmienił się również ich sposób postępowania ze zmarłymi. Nie chowano ich już w obrębie przestrzeni mieszkalnej, tylko na cmentarzach, co z kolei wpłynęło na zmianę statusu zmarłych jako członków społeczności.

Bibliografia:

- Arnault, M. Ch., Michelet, D., Nondédéo, P. (2013) Living Together in Río Bec Houses: Coresidence, Rank, and Alliance. *Ancient Mesoamerica*, 24 (2), 469-493, <https://doi.org/10.1017/S0956536114000029>.
- Bernhart, L. E. (1999) *Residential Burials and Ancestor Worship: A Reexamination of Classic Maya Settlement Patterns*. The 3rd Palenque Round Table, Theme: Social Organization among the Maya, online: https://www.academia.edu/5367207/Residential_Burials_and_Ancestor_Worship_A_Reexamination_of_Classic_Maya_Settlement_Patterns [data dostępu: 05.07.2021].
- Douglas, M. (2007) *Czystość i zmaza. Analiza pojęć nieczystości i tabu*. M. Bucholc (tłum.), Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Haviland, W. (1985) Population and Social Dynamics: The Dynasties and Social Structure of Tikal. *Expedition*, 27 (3), 34-41.
- Inomata, T., Silver, L. R. (1998) Floor Assemblages from Burned Structures at Aguateca, Guatemala: A Study of Classic Maya Households, *Journal of Field Archaeology*, 25 (4), Taylor & Francis, Ltd.
- Johnston, K. (2004) "Invisible" Maya: Minimally Mounded Residential Settlement at Itzán, Petén, Guatemala. *Latin American Antiquity*, 15 (2).
- Johnson, S. (2009) *Religion, Myth, and Magic: The Anthropology of Religion*, The George Washington University.
- Landa, D. de (2013) *Yucatan at the Time of the Spanish Encounter: Relacion de Las Cosas de Yucatan*. L. E. Neaver (tłum.), Hispanic Economics.
- Michelet, D., Nondédéo, P., Pereira, G., Patrois, J., Arnault C. (2010) Rituales en una sociedad «sin» reyes: el caso de Río Bec y del Edificio A (5N2) en particular. [W:] A. Ciudad Ruiz, M. J. Iglesias Ponce

de León, M. Sorroche Cuerva (ed.), *El ritual en el mundo maya: de lo privado a lo público* (ss. 153-180). Madryt: Sociedad Española de Estudios Mayas and Centro Peninsular en Humanidades y Ciencias Sociales, UNAM.

Olko, J., Żrałka, J. (2008) *W krainie czerni i czerwieni*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.

Scherer, A. K. (2015) *Mortuary Landscapes of the Classic Maya: Rituals of Body and Soul*. University of Texas Press.

Stein, R., Stein, P. (2017), *The Anthropology of Religion, Magic and Witchcraft*. Londyn: Routledge Tylor & Francis Group.

Szyjewski, A. (2016) *Etnologia religii*. Kraków: Nomos.

PANEL FIOLETOWY

Isaac Antwi-Boasiako
School of Media
Technological University Dublin, Ireland
d20125991@mytudublin.ie
ORCID:0000-0002-888-1326

Public Diplomacy of Ghana during the Cold War period

Dyplomacja publiczna Ghany w okresie zimnej wojny

Summary

Scholars and researchers seldomly explore African public diplomacy practice and discipline due to many factors, such as lack of literature and the over-westernization of the concept. Therefore, this article attempts to bridge this lacuna by opening Ghana's public diplomacy to academic scrutiny that has, as yet, been underdeveloped. The aim is to explore the historical account of Ghanaian public diplomacy in the Cold War era. The exploration covers the First Republic of the nation under the presidency of Kwame Nkrumah from 1957 – 1966. The concept of public diplomacy is the principal theoretical framework of this article, while it adopts the qualitative research method – using the content analysis of historical documents and other well-researched literature. The article argues that the historical discovery of Ghana's public diplomacy in its foreign policy strategy during the Cold War is among the pioneers of African public diplomacy in the black continent. It also brings to light the general foreign policy of Ghana in the 1960s and the public diplomacy campaigns adopted by the state to implement them in the midst of the two superpowers, the West and the East, in the War of ideologies. Finally, the article concludes that public diplomacy scholars and practitioners should begin to dig into African public diplomacy in order to balance the academic discussion of the concept.

Key words: public diplomacy, communication, cold War, pan-Africanism, foreign policy.

Introduction

Ghana is the first black African nation to gain independence from the British in 1957, and this brought with it challenges of foreign perception of the nation in the realm of international statecraft after its independence (Brandful, 2013). Researchers are of the view that foreign publics' perception of a country is crucial for the success of its foreign policy programme; thus, public diplomacy campaigns are necessary tools to engage targeted international publics for a positive image and perception of a country (Kunczik, 2009). This concept was not much of a concern for the new African nations that gained independence during the Cold War, as these new and small states were more focused on internal politics and restructuring of their new countries. This is affirmed by Melissen (2005), who asserts that public diplomacy was not a primary concern in developing countries during the Cold War. However, this assertion may not be entirely accurate as the case of Ghana proves otherwise. Ghana presented a new political ideology of pan-Africanism to its fellow African leaders and governments as a counter ideological concept against the two main Cold War ideologies of Capitalism and Communism. This foreign policy of Ghana made the state adopt public diplomacy strategies to 'sell' it in the African continent. The first president of Ghana, Kwame Nkrumah, was more concerned about this foreign policy than the country's internal issues (Asante

K., 2014) and believed, in the later stage of his presidency, that the only way to achieve his foreign policy was to change its strategy and direction. Direct engagement with fellow African governments and leaders did not yield the success of his pan-African foreign policy. Therefore Ghana preferred to engage the public of these African countries since the president realised the importance of foreign public opinion in international relations (Gerits, 2015).

As part of major research work on African public diplomacy, the topic of this article began with a hypothesis that Ghana has no trace of public diplomacy campaign during the Cold War. However, in an attempt to uphold this premise by pursuing scholarly evidence, it became evident from the historical state documents of the foreign policy of Ghana between 1957-1966 and other relevant literature that Ghana does have historical traces of public diplomacy practice with a well-resourced agent responsible for it to propagate the nation's Pan-African foreign policy in the entire region.

Moreover, the author acknowledges the scarce literature available on Ghanaian public diplomacy, hence relies more on the historical accounts of the presidency of Dr. Kwame Nkrumah by a number of research-based sources. Under the period of discussion in this article 1957-1966, the Ghanaian government was overthrown by the military junta of the National Liberation Council (NLC); therefore, almost all the original documents of the civilian administration, especially on foreign relations, were ceased or destroyed by the military administration. As a result, it is hard to come by the origin documents. Nonetheless, historians have managed to delve into the activities of the agencies responsible for the state's foreign policy many years after the coup.

The article investigates the historical evolution of public diplomacy in the Ghanaian context in the era of the Cold War under the government of Kwame Nkrumah and how Nkrumah used public diplomacy as a critical instrument and source of Nye's (2004: 2011) soft power during the period of decolonisation, African liberation, and unity, and the Cold War. It is an academic assessment and reflection of the various means that the Bureau of African Affairs (BAA) employed to tell 'Ghana's story to Africans in the continent' and its frontiers. Dr. Kwame Nkrumah, who, together with some other freedom fighters, fought for Ghana's independence, became its first Prime Minister prior to independence and later in 1960 its first president after the country became 'Republic' on 1 July 1960 (Asante K., 2014). Besides, he was indisputably the most influential political leader and philosophical thinker in Africa during that period (Baah-Duodu, 2019)

Ghana's diplomacy and Diplomatic Missions began in 1955 before the independence in 1957 (Asante K. B., 2017; Brandful, 2013). Ghana, then Gold Coast in 1955, admitted ten officers among the hundreds of applications after advertisement into the about to be formed diplomatic Service for the first time. In Brandful's (2013) opinion, these officers, popular known as the Group 10 (G10)

in the Ghanaian diplomacy parlance, became the core of the nation's fledgling diplomatic Service. The G10 had crash training in London at the British Foreign and Commonwealth Office (Baah-Duodu, 2019). They were the first Ghanaian Diplomats to represent and project the country's image and reputation on the international statecraft after the independence. The then Prime Minister of Ghana and later president, Dr. Kwame Nkrumah, met the G10 and shared his visions on international relations (Brandful, 2013, p. 27). After its independence, Dr. Kwame Nkrumah established Ghana's diplomatic missions to deepen its relations with the selected states (Asante, 2017). Public diplomacy is one of the diplomatic engagements. Therefore, understanding Ghanaian diplomacy's genesis is a foundation to grasp its public diplomacy philosophical underpinnings.

Public diplomacy as a theoretical framework

The historical reflection of Ghana's public diplomacy requires a vivid account of the already existing literature in the discipline. This literature review serves as the foundation and framework for critically scrutinising the topic. First, it is worth noting that public diplomacy is not a new concept in international relations and communication. According to Hunt (2015, p. 25), the desire of nations to influence foreign publics as an essential component of the public diplomacy concept long pre-dates the existence of the term itself. In addition, other public diplomacy scholars argue that the concept is like putting an 'old wine in a new bottle' (Melissen, 2005, p. 3). Besides, the importance of public opinion in foreign nations and the cultivation of the image of a country goes far back to ancient Greece and Roman times, even with some references in the Bible (Kunczik, 2009, p. 771). Hence, the phenomenon of nations' image cultivation, propaganda, and other activities within the realm of public diplomacy are as old as diplomacy itself, argues Melissen. However, Ociepka (2017) believes that public diplomacy has gained considerable popularity in research in the last two decades and has become a crucial instrument in foreign policy implementation, especially in Western nations.

Furthermore, many literature reviews of public diplomacy show that Nye's (2004, 2011) concept of 'soft power' is among the foundations of the discipline. It is universally acclaimed that part of the public diplomacy story is understanding Nye's soft power (Cull, 2019). Soft power is "getting others to want the outcomes that you want – co-opt people rather than coerces them" (Nye, 2004, p. 5). It is not only about influence, says Nye, but it is also the ability to attract. The attraction, therefore, leads to acquiescence. Soft power can also be termed "attractive power" (Nye, 2004, p. 6). It also can shape and influence the preferences of others. Nye believes that soft power may help a nation secure the support of foreign audiences for its foreign policy employing the attractiveness of its culture, values, and international policy (Golan, 2017). Nye adds that soft power combined

with hard power produces smart power – combining military power and soft power. A nation cannot have one without the other and vice versa. Fletcher (2016) puts it nicely that a country needs boots on the ground and books in its hand. Hunt (2015) also holds that Nye’s concept has an enormous impact on the practice of diplomacy as his ideas have been widely harnessed into the conventional wisdom of foreign ministries. Nye’s term is arguably the most referenced phrase in the public diplomacy lexicon, although it does not mean that all public diplomacy practitioners and scholars agree on its definition and application (Snow, 2020, p. 4). Therefore, public diplomacy has relation with power. It has ‘soft power’ (Snow, 2009).

The public diplomacy concept has no universally agreed definition. Many scholars of different related fields have come out with numerous definitions. Golan and Yang (2015) affirm this assertion by stating that despite a growing body of literature on public diplomacy, the confusion about what the term really means and how it differs from international public relations still exists. Even the US, the ‘father’ of public diplomacy, has not reached a single consensus definition of the concept over the last fifty years (Snow, 2015, p. 80). For Cull (2019), it is diplomacy through foreign public engagement. Golan and Yang (2015, p. 2) see it as “the management of communication among diplomatic actors, including nations and non-state actors, which have specific informational or motivational objectives toward reaching the foreign public through various communication channels to promote national interest”. For other scholars, it is government-sponsored activities and communications with the sole aim of foreign publics (Fullerton & Kendrick, 2017). Williams (2012) also defines it as the process of pursuing a nation’s foreign strategic objectives, while Rugh (2014) puts it as a function of a government. For this paper’s purpose, public diplomacy is defined as a form of diplomatic relations that focuses on persuading, influencing, and winning the minds and hearts of another country’s public. And through indirect methods such as educational exchange programmes, culture, health by a government or multinational companies for political goals. The stakeholders in this form of diplomacy are the state and the non-state actors such as non-governmental organisations (NGO’s) and other international corporations.

Generally, scholars agree that an ex-US Diplomat Edmund Gullion coined the term ‘public diplomacy’ in 1965 to distinguish the concept from propaganda during the Cold War (Berridge, 2015; Cull, 2019; Cull, 2020; Hunt, 2015; Fullerton & Kendrick, 2017; Golan & Yang, 2015; Rugh, 2014; Melissen, 2005; Wang & Yang, 2020). Therefore, it is not surprising that modern public diplomacy and its discourse are dominated by the United States’ experience and literature (Melissen, 2005). Some scholars also argue that the concept of public diplomacy is a product of War (Hunt, 2015). Eytan Gilboa notes that while many scholars and practitioners have examined and explored public diplomacy, there is no “overarching theory, but rather contributions from

multiple disciplines” as cited in (Cull, 2019, p. 2). As a result, it lacks a unique theoretical underpinning peculiar to the field (Golan, 2017). The lack of its overarching theoretical underpinnings is one of the significant challenges facing the discipline. However, scholars of the field have begun to develop theoretical paradigms. Among them are Golan’s (2013) *Integrated Model of public diplomacy* and Fullerton and Kendrick’s (2017) *Model of Country concept of public diplomacy*. This article leans more on the former in the analysis of the topic.

The integrated model argues that examination of public diplomacy should be done as a strategic management approach (Golan & Yang 2015, p. 3). Simply, a combination of public relations practice and tactics with public diplomacy objectives and results (Snow, 2015). The model has three layers of engagement: mediated public diplomacy, nation brands/reputation, and relational public diplomacy (Golan, 2015). The mediated dimension is a short-term media activity by the government aiming to influence international media coverage. This layer focuses on adopting tactics to manage the content of foreign news coverage. The other two levels of nation-branding/reputation and relational deal with medium and long-term strategic engagement approaches. Golan argues that fruitful mediated public diplomacy efforts are necessary for a nation’s successful nation-branding or reputation management.

The public diplomacy discipline comprises many tenets from other fields such as public relations, mass communication, public policy, political science, marketing, and diplomatic studies (Golan, 2017; Golan & Yang 2015; Fullerton & Kendrick, 2017; Snow, 2009). Therefore, it can be said that the field is an interdisciplinary concept. Since the introduction of the concept by Gullion, the discipline has evolved to include other private stakeholders in the practice of public diplomacy (Wang & Yang, 2020). This evolution has often been termed the ‘new public diplomacy’ (Hunt, 2015, p.18; Melissen, 2005). The new public diplomacy involves both private and state actors and the usage of the technological tools of communications in the modus operandi of public diplomacy campaigns. The new public diplomacy takes shape after the 11th September 2001 attack on the US (Taylor, 2009), and also as Melissen introduces it in his work *The New Public Diplomacy*.

Some international relations scholars also argue that the concept of public diplomacy is nothing special; it is rebranding white propaganda (Berridge, 2015, p. 199). Furthermore, it is a subset and postmodern propaganda. Berridge (2015) defines the discipline as the modern name for white propaganda aimed chiefly at international audiences, one of the proponents of this argument. Thus, irrespective of the label, the central element remains. Rugh (2014, p. 10) also adds that during the Cold War, Americans wanted to distinguish their overseas activities from the negative connotations of ‘propaganda’ of being deceptive employed by the Germans and the Soviet Union hence the new phrase ‘public diplomacy’ by Gullion. In his analysis of the term’s evolution, Cull

(2020) also connotes that although Gullion was the first to use the term in modern times, the old term (propaganda) has accumulated many negative connotations. Cull believes the earliest use of the phrase 'public diplomacy' dates back to 1856 in a piece from London *Times* (p.13). Berridge and Rugh, therefore, state that the United States Information Agency (USIA) was established in 1953 for overseas white propaganda (public diplomacy).

Berridge again rejects the notion by some public diplomacy scholars and practitioners that the concept is different from propaganda and argues that it is not a new activity rather a rebranded propaganda. Public diplomacy does propaganda indirectly, making it different from black propaganda. The author of this article cannot entirely agree with the stance of Berridge because public diplomacy should not be equalised to the traditional propaganda, which had scrupulous tools of making its audience believe what was not true in reality. Traditional propaganda is only a one-way affair of communication, while public diplomacy is a two-way symmetrical communication and relationship building on engagement and dialogue with foreign publics. Melissen (2013) sees such views emanating from the traditionalists and sceptics within the diplomatic arena. Commenting on this debate, Melissen agrees with other contemporary scholars on public diplomacy who assert that modern public diplomacy is different from propaganda. The term 'public diplomacy' found its way into the foreign policy discourses and circles in the 1990s (Cull, 2020, p. 16), and many nations began to be interested in the concept and practice for various reasons even long before the 9/11 attack (Melissen, 2005). However, the style, targets, and vehicles employ to make public diplomacy vary enormously from country to country. The above brief literature review gives a comprehensive understanding of the concept of public diplomacy as a theoretical paradigm of the current discussion in this article.

Ghana's Foreign Policy

To successfully explore the historical roots of Ghana's public diplomacy in the Cold War context, it is worth first examining its principal foreign policy since public diplomacy practice cannot be activated without the existence of a country's international policy. The foreign policy of Ghana under discussion here covers only the presidency of Kwame Nkrumah from 1957 -1966. Therefore, Nkrumah's foreign policy and Ghana's foreign policy are used interchangeably in the analysis. Ghana's foreign policy and relations were guided by systematically expressed notions and principles rather than a set of national concerns as they were in other African countries in that era (Gerits, 2015). Nevertheless, public diplomacy is a significant component in foreign policy implementation, as the literature in the concept depicts. Besides, Melissen (2005) argues that sound foreign policies greatly support public diplomacy practice and vice versa.

In the Cold War period under Dr. Nkrumah's administration, the diplomacy and foreign policy of Ghana were at the latent stage. Being the first black African country to obtain independence brought challenges to nation-building and foreign relations (Brandful, 2013). Urgency mixed with excellence became some of the core ingredients that motivated the first constitutional government to take action during that period. Ghana's foreign policy during this era was shaped by two primary elements, namely the Cold War and the decolonisation of Africa (Boafo-Arthur, 1999; Etsiah, 1985; Thompson, 1969; White, 2003). The nation's president made his Foreign Policies clear to the few Ghanaian diplomats assembled at the presidency before their departure to the various assigned posts abroad. The central foreign policies were: to transform Ghana from a colonial territory to an independent and prosperous nation; Ghana to lead the fight to eliminate colonial rule and administrations in the entire continent of Africa and unite it (Brandful, 2013; White, 2003).

The government of Nkrumah also introduced the policy of Non-alignment to put the country in a neutral position during the Cold War of political ideologies between the West and the East (Asamoah, 2014). Ghana is among the founding fathers of the Non-Alignment Movement (NAM) (Thompson, 1969). This foreign policy also enables the state to get developmental assistance from both sides of the blocs (Baah-Duodu, 2019; Gerits, 2015). It was the primary strategy employed as a new and small state to relate with the two superpowers of the War. The policy of positive neutrality of Ghana in the 1960s concerning the East and the West yielded economic success by the state (Thompson 1969, p. 43). Under this regime, the president also formulated the policy of good neighbourliness to have cordial relations with the country's neighbouring nations and place Ghana as the sub-Saharan region leader in particular and Africa in general (Asamoah, 2014; Brandful, 2013).

President Nkrumah's foreign policy of decolonisation of the African continent was firm in him as a pan-Africanist and manifested in his famous Ghana's independence speech (Spies, 2018; White, 2003). He emphasised in the speech that 'the independence of Ghana is meaningless unless it is linked up with the total liberation of Africa' (Thompson, 1969). Thus, some scholars assert that 'Kwame Nkrumah is Africa and Africa is Kwame Nkrumah' in his heydays (White 2003, p.100). Furthermore, his famous dictum 'the black man is capable of managing his own affairs' propelled him to challenge other African leaders to unite and take control of their various countries (Baah-Duodu, 2019).

As foreign policies and diplomacy of a country are determined, among other things, by its geopolitical locations, history, and ideological orientation of its leader, Ghana is not exempted from this theory. In the sixties, its foreign relations and diplomacy were influenced by its first president

Kwame Nkrumah (Brandful, 2013). His Foreign policy of championing Africa's decolonization put Ghana in the limelight on the international stage both within the sub-region and continent, respectively. Therefore, Ghana's role in Africa within these periods was significant. The policy of accelerated agenda for emancipation and development in the mid-sixties under Nkrumah and complete political emancipation and unification of Africa was Ghana's main Foreign relations objective (Brandful, 2013; Asamoah, 2014). As a result, the country's foreign policy and diplomacy were Africa-centric, anti-racism (against the apartheid system in South Africa), neutrality (NAM), good neighbourliness, adherence to principles, and charters of international organisation Ghana belongs to (Gebe, 2008).

Nkrumah's pan-African foreign policy was made up of his political and philosophical ideologies of anti-colonialism and African personality backed by the historical theory of slavery and African unity mission (Gerits, 2015). Nkrumah was so fascinated with pan-Africanism to the extent that his critics held that 'Africa was Nkrumah and vice versa. His favorite affirmation, 'Africa was for Africans' and called for no interference from the Cold War superpowers (Thompson, 1969), confirmed his non-alignment foreign policy. This policy was a way of driving away from the ideological War of winning the minds and hearts during the cold War, argues Thompson. It enabled Nkrumah to engage both the West and East for a developmental project of his country, although it is strenuous to be neutral in practice. He believed that Africa's involvement in the War would instead create huge problems among African nations, including conflicts in the continent (Gerits, 2015).

Public diplomacy of Ghana and the Cold War (Discussion)

The two major superpowers of the Cold War, the US, and the Soviet Union, invested heavily in their foreign communications with the rest of the world in an attempt to win more allies ideologically (Melissen 2005, 4). In the words of Parker (2016), the superpowers of the War, through public diplomacy, endeavoured to heavily 'win hearts and minds' abroad. The newly decolonised countries that belonged to the Third World category became the center of allegiance, argues Parker. However, some of the 'Third World' countries also launched their own public diplomacy campaign to respond to the Superpowers' War of ideologies. While rejecting the Cold War's ideologies, they formed the 'Third World project' around non-alignment, anti-colonial solidarity, pan-Africanism (Paker, 2016, pp. 11-13).

In line with the assertion of Parker, Ghana, as a newly independent country then and a 'Third World' category member, also inaugurated its own pan-African public diplomacy as a foreign policy tool to respond to the Cold War (Thompson, 1969). Nkrumah, the then president of the

nation, did invest heavily in his foreign policy implementation strategies through public diplomacy, as the country had enough funds and even gave financial assistance to other African countries like Guinea (Botwe-Asamoah, 2005). Ghana's public diplomacy focused mainly on winning the hearts and minds of the targeted foreign publics in the African continent to implement pan-African foreign policy while holding on firmly to its non-alignment Cold War policy (Grilli, 2018). There is a general view that public diplomacy strategies are primarily aimed at establishing positive public opinion in a foreign nation that will help the target-country political and governmental leaders to make decisions that are in line and supportive of the foreign policy goals of the advocating country (Melissen, 2005, p.15). Ghana's public diplomacy was in line with Melissen's assertion. Nkrumah concluded that the best option to get other African leaders to support his pan-Africanism foreign policy is through the influence of the public opinion of their citizenry (Gerits, 2015). Good international image and perception about Ghana, especially in the African continent, to portray the nation as the leader of the continental fight for decolonisation and unity became its primary foreign policy goal.

Ghana's diplomacy after attaining the republican status on 1 July 1960 became more assertive through the instrumentality and foreign policy vision of its leader Nkrumah, argues Gerits. Nkrumah used his public diplomacy strategy to carry out its foreign policy of Non-alignment during the Cold War. At the later stage, Nkrumah realised the role and importance of mass communication in the implementation of foreign policy, especially foreign public opinion. In one of his UN speeches, he affirmed how international public opinion had compelled states to operate in a more ethically acceptable manner (Gerits, 2015, p. 956).

The Congo political crisis in 1960 was the turning point of Ghana's public diplomacy programme as the aftermath of the crisis changed the direction of Nkrumah's strategies of foreign policy implementation (Gerits, 2015). The two major players of the War used the crisis to penetrate the continent (Grilli, 2018), and Ghana was not happy with this intervention from the East and West blocs. Since then, the public diplomacy of Ghana was now redirected towards specifically the African publics in the continent. The Bureau of African Affairs (BAA) believed that communicating with the targeted publics in the African continent was the best approach since the foreign publics in Africa had to convince their respective political leaders to support the African unity policy of Nkrumah (Thompson, 1969). Furthermore, the president of Ghana realised that unifying the entire continent demands a clear and coherent ideological message. Additionally, these messages should be presented more appealingly and emotionally to the target African publics. Therefore, since 1960, the BAA responsible for Ghana's public diplomacy activities focused more

on engaging the target audiences in the other African countries, both independent and dependent (Asamoah, 2014).

Furthermore, the government of Ghana on 7 October 1961 assembled all the heads of Ghana's diplomatic missions in Africa in crucial meetings in Accra, to discuss among other things, the re-examination of the nation's foreign policy and how it could be efficiently and effectively 'sold' to the target audiences in Africa (Gerits, 2015, p. 960). In his open speech, Nkrumah reaffirmed the task of the Ghanaian diplomats dispatched to the various missions in Africa, that is, the cultivation of a favourable public opinion about Ghana in their host nations. In order to enhance this task, the Ministry of Foreign Affairs in 1961 started to invest in the nation's public diplomacy campaigns geared towards African countries and the rest of the world. Exhibitions windows in London and New York were organised. The Ghanaian diplomats were to make the country's foreign policy attractive and help push other independent African states into making a firm policy against external interference of the affairs of Africa, argues Thompson. The BAA had researched and came out with propaganda (public diplomacy) to diminish the seeming tension between Ghana and other African states.

Post-colonial African leaders and diplomats were not mere pawns to the two major powers of the Cold War; however, a little room was offered to them to operate. Despite this, Ghana's president used all means to counter communism and capitalism and prescribed his own pan-African ideology (Gerits, 2015, p. 953). For Gerits, the new post-independent African nations were very vulnerable to the whims and caprices of the external powers of the War since any of them could either help sustain an unpopular administration or sponsor an alternative regime. Therefore, the War of ideological allegiance propagated by the West and East made the newly independent African nations' foreign policies objectives challenging to achieve.

Nkrumah's main objective was to make Ghana attractive in the eyes of other African leaders for influence to achieve the continental integration agenda. As a result, he resulted in international media coverage influence in the black continent. Gerits (2015) notes that, in Accra, the president of Ghana established Radio Ghana. To attract other African leaders and their citizens, all the radio emissions from Ghana had to state the source of the broadcasting message. For example, 'This is the Voice of Africa, coming to you live from Radio Ghana, Accra' (Grilli, 2018). The result of broadcasting to other African nations with the aim to influence foreign publics for support of his African unity vision is public diplomacy tactics.

Besides, Nkrumah used what modern public diplomacy scholars refer to as 'Summit Diplomacy' as one of the tools to implement his pan-Africanism. He organised several Conferences in Accra to deepen the link between activists of pan-Africanism (Thompson, 1969). For instance,

between 15 – 23 April 1958, Ghana held the first Conference of Independent African States (CIAS). In that same year, Nkrumah arranged for another Conference of All-African People's Conference (AAPC) in December (Gerits 2015). These conferences became a platform to sell his pan-African policy with the help of the BAA, as a government agency responsible for the conferences' organization as mentioned above.

Ghana also employed diaspora diplomacy as another tool in its public diplomacy techniques. Diaspora diplomacy was central in Ghana's pan-Africanism policy (Botwe-Asamoah, 2005). The government of Ghana gave a place for the African diasporas in his African liberation agenda, thereby inviting most of them to Ghana's Independence Day and Republican ceremonies in Accra. Among the invited African Diasporas were Martin Luther King Jr., Adam Clayton Powell, and Asa Philip Randolph (Thompson, 1969). Thus, in the realm of diaspora diplomacy, Africans in the Diaspora visited Ghana most often, and it became a common phenomenon under the presidency of Nkrumah (Botwe-Asamoah 2005, p. 114). Mohammed Ali and Malcolm X were among the notable African diasporas who visited Ghana and added their voice to the African liberation policy. This public diplomacy approach also helped Nkrumah reach out to the foreign public through the Africans in the diaspora through information dissemination to tell Ghana's story abroad.

Additionally, Ghana established three new institutions in the 1960s to be responsible for outreach activities to foreign publics in order to accelerate the nation's public diplomacy agenda. These institutions are the African Affairs Secretariat (AAS), The Bureau of African Affairs (BAA), and the All Trade Union Congress (ATUC) (Botwe-Asamoah, 2005). It is worth noting that Nkrumah, the president had a suspicion on the Ministry of Foreign Affairs, bequeathed to Ghana by the colonial masters as a secondary colonial mouthpiece (Grilli, 2018). All three agencies had their specific roles assigned to them by the president. The AAS was charged with organising conferences of independent African states and nationalists movements. The BAA was the main body responsible for the public diplomacy job – a channel for information dissemination about the nation to overseas audiences, as some scholars see it as propaganda machinery (Asamoah, 2014; Grilli, 2018; Thompson 1969), while the ATUC had the function of organising the Pan-African Federation Union. Therefore these three institutions were the principal vehicles for pursuing the nation's African policy (Botwe-Asamoah 2005, p.110; Thompson, 1969). However, BAA was the most powerful among them all and master planner of public diplomacy techniques. Hence, this article analyses the BAA's public diplomacy activities.

The BAA had its headquarters at the presidential palace in Accra. The principal objective was to create a network and manage all the African international public relations issues (Gerits, 2015). In addition, it was tasked to ensure the successful implementation of the president's foreign policy

of pan-Africanism. The Bureau is like the United States Information Agency (USIA) created in 1953 to be responsible for America's public diplomacy agenda - to sell the US story to the world (Cull, 2009) for positive international image and perception. The same can be said of the BAA – to carry out Ghana's public diplomacy programme in the African continent. It was Ghana's 'Information Agency' in Africa. In its official document defining its function, the BAA stated it is an information office with a research department attached, plus a protocol unit, printing press, library, publication department, linguistic secretariat, and conference hall (Gerits, 2015; Thompson, 1969). It was charged to tell Ghana's story in the African continent and beyond by engagement with targeted foreign publics through broadcasting, international dissemination information, exchange activity programmes, and other practical means. Thus, it became the central and principal agent of implementing the Ghanaian African foreign policy (Asamoah, 2014).

The creation of the BAA by Nkrumah intensified and managed the decolonisation process and pan-Africanism (Asamoah, 2014). It was, among other things, to coordinate all foreign policy and diplomatic matters pertaining to Africa (Brandful, 2013). The location of BAA within the presidential compound indicates the emphasis Nkrumah put on his African liberation and unity foreign policy (Thompson, 1969). The Bureau, to borrow the words of Baah-Duodo (2019), became the president's "favourite son," and it was endowed with all the resources that would facilitate its mission (p. 17). The president will always first begin his day with African Affairs from 7:30 am – 9:00 am before delving into national issues (Asante K., 2014). The BAA was also the public diplomacy and public relations unit of Nkrumah's foreign policy agendas (Gerits, 2015, p. 956). It promoted '*Nkrumahism*' (the political philosophy and ideologies of African emancipation and unity of Nkrumah) on the African continent. Ghana, under president Nkrumah, had two different state institutions in charge of the nation's foreign policy, the BAA and the Ministry of Foreign Affairs (Gebe, 2008). The BAA, however, was dissolved when the military took over power in 1966 and incorporated it into the Ministry of External Affairs (Asamoah, 2014; Baah-Duodo, 2019; Brandful, 2013).

Besides, various pan-Africanist political parties and organisation in other independent African states had their representative at the BAA (Thompson, 1969). At the printing press unit, magazines, pamphlets, and other materials deemed helpful for public diplomacy information dissemination were printed in different languages and distributed across the continent. A monthly periodical magazine entitled 'Voice of Africa' was established and printed in Ghana with the notion that public diplomacy is more successful and influential than to borrow Nye's phrase 'hard power' – guns (White, 2003). The BAA tried through the nation's public diplomacy practitioners (diplomats) to intensify its quest to engage and convince African audiences rather than their national

leaders that Ghana was the only state capable of leading the continent to unify and manage the neo-colonial and imperialist tendencies and conspiracies (Gerits, 2015, p. 961). BAA disseminated information abroad about Ghana and its culture, values, and policies through press, radio and publications, information media, and other information centres.

Nkrumah as a strong proponent of pan-Africanism, and some scholars even consider him to be the ‘father’ of Ghana’s version of the concept, enacted the foreign policy of Africa liberation of the entire African continent from the colonial administration, thus offered financial assistance to other African nationalist nations (Thompson, 1969). Financial assistance was also a way of cultivating a positive image and reputation of Ghana on the continent. BAA also rebranded the country with the change of name from Gold Coast to Ghana (Wekesa, 2020).

Nkrumah went further to establish some pan-Africanism ideological training institutes to indoctrinate his foreign policy into the minds of the younger generation in the continent (Botwe-Asamoah, 2005). This approach is also one of the propaganda machinery of Ghana’s president. In line with these tactics, Kwame Nkrumah Youth Training School was established and opened with youth from the other African countries who came for training and returned to their various countries after completing a general course on youth leadership. For instance, 108 Gambians had their training at the institute (Gerits, 2015). In addition, the Winneba Party College in 1961 was restructured and turned into the Kwame Nkrumah Ideological Institute as part of the public diplomacy technique (Thompson, 1969). The objective of this new institute, according to the president, was to propagate the essence and substance of the continental unity in Ghana and throughout African nations strongly.

Moreover, to strengthen Ghana’s public diplomacy under the presidency of Nkrumah, an advisor to the president George Padmore and later the director of the BBA was admonished by one WWK. Vanderpuye of Ghana’s Ministry of Education to adopt the cultural-exchange scholarship tool of public diplomacy as implemented by India, Egypt, and the US (Gerits, 2015). Ghana, therefore, ventured into it. This programme of Nkrumah is similar to the present-day US Fulbright Educational programme for overseas students as part of the American public diplomacy strategy.

As part of the information dissemination instrument of public diplomacy, Nkrumah’s BAA established various newspapers, printed and disseminated them (Grilli, 2018). Newspapers such as the *Ghanaian Times*, the *Daily dispatch*, *Evening News* were state-owned, and copies were distributed to some selected educated Africans, news agencies of European nations, and other independent and dependent African countries (Asamoah, 2014; Gerits 2015; Thompson, 1969). The target audience for the newspapers was the educated public. In addition, the uneducated public was

served with cartoons communicating the meaning of being an African; postcards and other visual materials were made to showcase the need for continental unity.

In addition, the government of Nkrumah established the Ghana External Broadcasting Service and the Voice of Ghana to supplement the already existing public diplomacy strategies (Asamoah, 2014). These services aimed to project the image and reputation of Ghana abroad, specifically within the continent. The president included it in the Second Five Year Development Plan (1959 -1964) to boost this new external broadcasting expansion. Thus, two Canadian Broadcasting Corporation advisors arrived in Ghana in March 1958 to establish a radio network (Gerits, 2015). This method of Nkrumah can be compared to the modern era of Western countries establishing international broadcasting networks for public diplomacy purposes like the UK's BBC World, Americans VOA (Voice of America), the German's DW network, French's France24 network, and Qatar's Al Jazeera network for the Middle East.

Results and Conclusion

The results of the above-examined historical account of Ghana's public diplomacy during the Cold War affirm the premise of the research hypothesis and demonstrate that Ghana did practice public diplomacy under its first pan-Africanist President Nkrumah. Ghana's public diplomacy focus as a foreign policy tool was mainly on the African continent, propagating its pan-African policy while implementing the Cold War policy of positive neutrality – non-alignment. The analysis depicts that Ghana systematically planned its public diplomacy and financed its needed resources to achieve its mission. Although the president did not achieve his African foreign policy of continental union of government as his vision was the 'United States of Africa,' his public diplomacy programmes greatly impacted the nation's diplomacy and foreign relations. Ghana's public diplomacy practice employed in the mid of the Cold War helped the country become the black star of Africa and the world (Asamoah, 2014). However, a former Ghanaian diplomat argues that Ghana's present diplomacy has waned in modern international statecraft (Brandful, 2013, p.54). Thus, the state should revisit its historical diplomatic glories as the 'giant' of the region during the Cold War and readjust its current foreign policy and public diplomacy strategies to regain the lost past diplomatic achievements.

The Bureau of African Affairs (BAA), as a pan-African institution, managed Ghana's Cold War public diplomacy campaign. This institution carried out all the propaganda and engaged the targeted foreign publics to sell Ghana's foreign policy of pan-Africanism and positive neutrality. Therefore the nation's public diplomacy can be viewed as a 'pan-African public diplomacy model.' The state was the main actor in the campaign. Thus it practiced the 'old' form of public diplomacy

merged with propaganda (Hocking 2005). As a result, Ghana's BAA mirrored its operation from the United States Information Agency (USIA) as the US principal agent for its public diplomacy during the Cold War (Rugh, 2014).

To conclude, Ghana was able to play its card well to some extent against the two main Cold War superpowers, the West and the East, thanks to its adoption and practice of public diplomacy as a foreign policy instrument of its non-alignment strategy. This yielded many economic and infrastructural development assistance as the government solicited financial, economic, and political aids from both sides of the War. This concept also enabled the nation to have a serene political environment to implement its pan-Africanism ideology in the region.

In the era of the War of ideas, Ghanaian public diplomacy may have its shortcomings; however, it is among the pioneering African public diplomacy in the continent and first in Ghana. Therefore, the author recommends that Ghana's pan-African public diplomacy model adopted in the Cold War period should be the gateway for scholars of the discipline to dig into the historical evolutions of other African nations' public diplomacy.

References

- Asamoah, O. Y. (2014). *The Political History of Ghana (1950 - 2013) - the Experience of a Non-Conformist*. Bloomington: AuthorHouse.
- Asante K., B. (2014, 20 October). Voice from Afar: Was Nkrumah a dictator? Accra, Accra, Ghana. Retrieved 13 April, 2021, from <https://www.graphic.com.gh/features/voice-from-afar/voice-from-afar-was-nkrumah-a-dictator.html>
- Asante, K. B. (2017, 26 June). Do our Diplomats simply lie abroad for country? Accra, Accra, Ghana. Retrieved 13 April, 2021, from <https://www.graphic.com.gh/features/voice-from-afar/do-our-diplomats-simply-lie-abroad-for-country.html>
- Baah-Duodu, K. (2019, 3 December). A history of Ghana's Foreign Service. *MFARI Newsletter - The Ghanaian Envoy*, pp. 14-20. Retrieved from <https://mfa.gov.gh/wp-content/uploads/2021/02/The-Ghanaian-Envoy-Newsletter-2019.pdf>
- Berridge, G. R. (2015). *Diplomacy - Theory and Practice* (5th ed.). Hamsphire: Palgrave Macmillan.
- Boafo-Arthur, K. (1999, June). Ghana's Politics of International Economic Relations under the PNDC, 1982 - 1992. *African Study Monographs*, 20(2), 73-98. Retrieved from <https://doi.org/10.14989/68184>
- Botwe-Asamoah, K. (2005). *Kwame Nkrumah's Politico-Cultural Thought and Policies*. New York; London: Routledge.
- Brandful, W. G. (2013). *Personal Reflections of a Ghanaian Foreign Service Officer - Whither Ghanaian Diplomacy?* London: RoseDog Books.
- Cull, N. J. (2009). *The Cold War and the United States Information Agency: American Propaganda and Public Diplomacy, 1945-1989*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cull, N. J. (2019). *Public Diplomacy - Foundations for Global Engagement in the Digital Age*. Cambridge: Polity Press.

- Cull, N. J. (2020). Public Diplomacy Before Gullion: The Evolution of a Phrase. In N. Snow, & N. Cull, *Routledge Handbook of Public Diplomacy* (2nd ed., pp. 13-18). New York; Oxon: Routledge.
- Etsiah, A. K. (1985). *Foreign Policy under Military Rule in Ghana: 1966 - 1981*. Johannesburg: University of Witwatersrand.
- Fletcher, T. (2016). *The Naked Diplomat*. London: Collins Publishers.
- Fullerton, J. A., & Kendrick, A. (2017). The Model of Country Concept Explained. In J. A. Fullerton, & A. Kendrick, *Shaping International Public Opinion - A model for Nation Branding and Public Diplomacy* (pp. 7 - 23). New York: Peter Lang.
- Gebe, B. Y. (2008, March). Ghana's Foreign Policy at Independence and Implications for the 1966 Coup D'état. *The Journal of Pan African Studies*, 2(3), 160-186.
- Gerits, F. (2015). 'When the Bull Elephants Fight': Kwame Nkrumah, Non-Alignment, and Pan-Africanism as an Interventionist Ideology in the Global Cold War (1957-66). *The International History Review*, 37(5), 951-969. doi:10.1080/07075332.2015.1064465
- Golan, G. J. (2013). An Integrated approach to Public Diplomacy. *American Behavioral Scientist*, 57(9), 1251-1255.
- Golan, G. J. (2015). An Integrated Approach to Public Diplomacy. In G. J. Golan, & S.-U. Yang, *International Public Relations and Public Diplomacy - Communication and Engagement* (pp. 417-440). New York: PeterLang.
- Golan, G. J. (2017). Foreword. In J. A. Fullerton, & A. Kendrick, *Shaping International Public Opinion: A Model for Nation Branding and Public Diplomacy* (pp. ix-x). New York: PeterLang.
- Golan, G. J., & Yang, S.-U. (2015). Introduction: The Integrated Public Diplomacy Perspective. In G. J. Golan, & S.-U. Yang, *International Public Relations and Public Diplomacy - Communication and Engagement* (pp. 1-12). New York: PeterLang.
- Grilli, M. (2018). *Nkrumahis and African Nationalism: Ghana's Pan-African Foreign Policy in the Age of Decolonization*. Cham: Palgrave Macmillan.
- Hunt, A. (2015). *Public Diplomacy - What it is and how to do it*. Geneva: UNITAR.
- Kunczik, M. (2009). Transnational Public Relations by Foreign Governments. In K. Sriramesh, & D. Vercic, *The Global Public Relations Handbook: Theory, Research, and Practice* (2nd ed., pp. 769-794). New York; Oxon: Routledge.
- Melissen, J. (2005). The New Public Diplomacy: Between Theory and Practice. In J. Melissen, *The New Public Diplomacy* (pp. 3-27). Hampshire; New York: Palgrave Macmillan.
- Melissen, J. (2013). Public Diplomacy. In A. F. Cooper, J. Heine, & R. Thakur, *The Oxford Handbook of Modern Diplomacy* (pp. 436-452). Oxford: Oxford University Press.
- Nye, J. S. (2004). *Soft Power - The Means to success in World Politics*. New York: Public Affairs.
- Nye, J. S. (2011). *The Future of Power*. New York: Public Affairs.
- Ociepka, B. (2017). *Poland's New Ways of Public Diplomacy*. Frankfurt am Main: PeterLang.
- Paker, J. C. (2016). *Hearts, Minds, Voices: US Cold War Public Diplomacy and the Formation of the Third World*. New York: Oxford University Press.
- Rugh, W. A. (2014). *Front Line Public Diplomacy: How US Embassies Communicate with Foreign Publics*. New York: Palgrave Macmillan.
- Snow, N. (2009). Rethinking Public Diplomacy. In N. Snow, & P. M. Taylor, *Routledge Handbook of Public Diplomacy* (1st ed., pp. 3-11). New York; Oxon: Routledge.

- Snow, N. (2015). Public Diplomacy and Public Relations: Will the Twain Ever Meet? In G. J. Golan, & S.-U. Yang, *International Public Relations and Public Diplomacy - Communication and Engagement* (pp. 73-92). New York: PeterLang.
- Snow, N. (2020). Rethinking Public Diplomacy in the 2020s. In N. Snow, & N. Cull, *Routledge Handbook of Public Diplomacy* (2nd ed., pp. 3-12). New York; Oxon: Routledge.
- Spies, Y. K. (2018). African Diplomacy. In G. Martel, & G. Martel (Ed.), *The Encyclopedia of Diplomacy* (pp. 38-49). London: John Wiley & Sons, Ltd. doi: 10.1002/9781118885154.dipl0005
- Taylor, P. M. (2009). Public Diplomacy and Strategic. In N. Snow, & P. M. Taylor, *Routledge Handbook of Public Diplomacy* (1st ed., pp. 12-16). New York; Oxon: Routledge.
- Thompson, W. S. (1969). *Ghana's Foreign Policy 1957-1966*. New Jersey : Princeton University Press.
- Wang, J., & Yang, A. (2020). Public Relations and Public Diplomacy at a Crossroads - In Search of a Social Network. In J. Strömbäck, & S. Kioussis, *Political Public Relations - Concepts, Principles, and Applications* (2nd ed., pp. 287-307). New York: Routledge.
- Wekesa, B. (2020). African Public Diplomacy: Between Deficiencies and Potential. In N. Snow, & N. Cull, *Routledge Handbook of Public Diplomacy* (2nd ed., pp. 360-367). New York; Oxon: Routledge.
- White, E. (2003). Kwame Nkrumah: Cold War Modernity, Pan-African Ideology and the Geopolitics of Development. *Geopolitics*, 8(2), 99-124. doi:10.1080/714001035
- Williams, J. (2012). *Williams on Public Diplomacy*. London: IndieBooks.

Aurelia Bajerska

Szkoła Doktorska Uniwersytetu Szczecińskiego

Instytut Finansów i Bankowości Uniwersytetu Szczecińskiego

Wydział Ekonomii Finansów i Zarządzania Uniwersytetu Szczecińskiego

aurelia.bajerska@phd.usz.edu.pl

ORCID: 0000-0002-8694-4154

Polityka podatkowa władz lokalnych na przykładzie szczecińskiego obszaru metropolitalnego

Tax policy of local authorities on the example of Szczecin metropolitan area

Streszczenie

Dochody z podatków lokalnych stanowią istotny element budżetów samorządowych. Zadaniem władz lokalnych jest kształtowanie ich w taki sposób, który pozwala na realizację wcześniej obranych celów oraz realizację celów wyższego rzędu tj. polityki dochodowej, fiskalnej oraz społeczno-gospodarczej. Realizacja tych celów powinna opierać się na świadomie dobranych narzędziach, dostosowanych do warunków oraz sytuacji ekonomicznej danej jednostki samorządu terytorialnego. Samorządy za pomocą polityki podatkowej stymulują bowiem lokalną społeczność do określonych działań oraz wpływają na aktywniejszą działalność inwestorów. Prawidłowe zabiegi władz lokalnych w tym zakresie są istotne dla rozwoju wielu dziedzin w danej gminie. Zakładając, że poprzez stan finansów lokalnych można dokonać oceny funkcjonowania gminy oraz jej możliwości rozwojowych, należy stwierdzić, że prowadzona polityka fiskalna stanowi podstawowy element, na który władze publiczne mają realny wpływ. Autonomia decyzyjna w zakresie podatków lokalnych jest istotna szczególnie z punktu widzenia budżetów samorządów, a odpowiednio prowadzona polityka w tym zakresie może zwiększać konkurencyjność regionu, wpływa na zaspokajanie potrzeb inwestycyjnych, a tym samym oddziałuje na standard życia lokalnych społeczności.

W związku z tym głównym celem pracy jest pogłębiona analiza teoretycznych przesłanek polityki podatkowej jednostek samorządu terytorialnego tworzących Szczeciński Obszar Metropolitalny (SOM). Jako podstawę do przeprowadzenia badania wykorzystano metody analizy opisowej literatury, wnioskowanie statystyczne oraz metody analityczne. Badanie przeprowadzono na podstawie miary współczynnika obniżki, który stanowi względną różnicę między stawką podatku lokalnego ustaloną przez jednostkę samorządu terytorialnego na dany rok podatkowy a maksymalną stawką ustawową. Horyzont badawczy pracy objął lata 2018-2020.

Słowa kluczowe: Polityka podatkowa, podatki lokalne.

Summary

Revenues from local taxes are an important element of local government budgets. The task of the local authorities is to shape them in such a way as to enable the implementation of the previously chosen objectives and higher-level objectives, i.e. revenue, fiscal and socio-economic policy. Implementation of these objectives should be based on consciously selected tools, adapted to the conditions and economic situation of a given unit of local government. Local governments, by means of tax policy, stimulate the local community to undertake specific activities and influence the more active activity of investors. Correct efforts of the local authorities in this area are important for the development of many areas in the municipality. Assuming that through the condition of local finance it is possible to assess the performance of a municipality and its development potential, it should be concluded that the fiscal policy pursued constitutes the basic element over which the public authorities have a real impact. The decision-making autonomy in the field of local taxes is important especially from the point of view of local government budgets, and an appropriately pursued policy in this respect may increase the competitiveness of the region, affect the satisfaction of investment needs, and thus have an impact on the standard of living of local communities. Therefore, the main objective of this paper is a thorough analysis of the theoretical premises of the tax policy of local government units forming the Szczecin Metropolitan Area (SOM). Descriptive literature analysis methods, statistical inference and analytical methods were used as the basis for the study. The study was based on a measure of the reduction factor, which is the relative difference between the local tax rate set by the local government for a given tax year and the maximum statutory rate. The research horizon of the paper covered the years 2018-2020.

Key words: Tax policy, local taxes.

Wstęp

Konsekwencją decentralizacji władzy a tym samym zadań publicznych było przyznanie samorządowi terytorialnemu autonomii finansowej, której przejawem są między innymi dochody z podatków i opłat lokalnych. Samorzady korzystając z ustawowych przywilejów podatkowych, nie tylko kształtują stawki podatkowe, ale również mają uprawnienia do wprowadzania ulg, dokonywania umorzeń oraz zwolnień. Prowadzi to do wniosku, że autonomia decyzyjna w zakresie podatków lokalnych jest istotna z punktu widzenia budżetów samorządów, a odpowiednio prowadzona polityka w tym zakresie wpływa na standard życia mieszkańców, konkurencyjność i atrakcyjność inwestycyjną regionu.

Analiza polityki podatkowej stosowanej przez podstawowe jednostki podziału terytorialnego daje możliwość porównania specyfiki zachowań poszczególnych jednostek tworzących Szczeciński Obszar Metropolitalny między sobą oraz wypracowania wspólnej strategii opodatkowania charakterystycznej dla całego obszaru metropolitalnego. Z tego względu jako cel pracy przyjęto pogłębioną analizę teoretycznych przesłanek polityki podatkowej jednostek samorządu terytorialnego tworzących Szczeciński Obszar Metropolitalny (SOM). Praca składa się z czterech części. W pierwszej z nich wskazano zakres polityki podatkowej jednostek samorządu terytorialnego oraz ustalono jej powiązania z władztwem podatkowym. W kolejnym punkcie dokonano charakterystyki SOM oraz jednostek, które go tworzą. Następnie sprecyzowano metodykę badania oraz próbę badawczą, by w ostatniej części pracy przedstawić skondensowane wyniki badania.

1. Polityka podatkowa a realizacja władztwa podatkowego

Punktem wyjścia do wyjaśnienia pojęcia polityki podatkowej jest umiejscowienie jej w systemie fiskalnym. Polityka podatkowa zaliczana jest obok polityki centralnej, pozostałych danin publicznych, wydatków publicznych czy deficytu budżetowego, do grupy środków realizacji polityki fiskalnej (Felis 2015). Dotyczy bowiem kształtowania dochodów podatkowych w taki sposób, który daje możliwość realizacji wcześniej obranych celów tej polityki oraz realizację celów wyższego rzędu tj. polityki dochodowej, fiskalnej oraz społeczno-gospodarczej (Sekuła 2011). Jest to możliwe dzięki świadomie dobranym narzędziom, dostosowanym do warunków oraz sytuacji ekonomicznej danej jednostki samorządu terytorialnego (JST). Prawidłowe zabiegi władz lokalnych w tym zakresie są istotne dla rozwoju wielu dziedzin w danej gminie. Zakładając, że poprzez stan finansów lokalnych można dokonać oceny funkcjonowania danej jednostki oraz jej możliwości rozwojowych, należy stwierdzić, że prowadzona polityka fiskalna stanowi podstawowy element, na który

władze publiczne mają realny wpływ (Podstawa, Rudowicz 2010). Realizacja przejrzystej, spójnej oraz efektywnej polityki podatkowej jest możliwa do osiągnięcia jedynie wówczas, gdy zarówno krótko, jak i śródkresowe cele zostaną precyzyjnie wyznaczone. Odbywa się to przy zastosowaniu określonych zmian w dotychczasowym podejściu do ustalania obciążeń podatkowych, zastosowaniu określonych ulg czy wprowadzeniu zwolnień podatkowych.

Należy również podkreślić, że realizowana przez gminę polityka podatkowa jest przejawem nadanego jej władztwa podatkowego. Pomimo iż w Polsce jednostki samorządu terytorialnego występują na stopniach gmin, powiatów i województw, jedynie gmina ma realny wpływ na wysokość wpływów z podatków i opłat lokalnych. Rada gminy ma bowiem uprawnienia w szczególności w podatku od nieruchomości, rolnym i leśnym, do regulowania wysokości stawek podatkowych oraz kształtowania ulg i zwolnień podatkowych. Autonomia decyzyjna w zakresie podatków lokalnych jest istotna szczególnie z punktu widzenia budżetów samorządów, a odpowiednio prowadzona polityka w tym zakresie może zwiększać konkurencyjność regionu, wpływa na zaspokajanie potrzeb inwestycyjnych, a tym samym oddziałuje na standard życia lokalnych społeczności. Wskazana autonomia nie ma jednak charakteru nieograniczonego, gdyż kompetencyjne granice określa ustawa. Gminy mają uprawnienia do regulowania wysokości stawek, ale ich poziom nie może przekroczyć ustawowo przyjętego założenia. Rada gminy za pomocą nadanych jej przywilejów może jedynie wpłynąć na wysokość występujących obciążeń w danej jednostce. Korzystanie z władztwa podatkowego może w związku z tym przyczynić się zarówno do zachęcania, jak i zniechęcania podatników do określonych działań. Obniżki stawek, które teoretycznie mogą spowodować zmniejszenie wpływów z jednego podatku, mogą zmotywować ludzi do tworzenia nowych miejsc pracy, co powoduje zmniejszenie bezrobocia, a w konsekwencji wpłynie pozytywnie na rozwój danej gminy. Oznacza to, że polityka podatkowa poza osiągnięciem celów fiskalnych polega również na osiągnięciu celów pozafiskalnych, co w przypadku gminy stanowi fundamentalną rolę w stymulowaniu rozwoju społeczno-gospodarczego zarówno poprzez stosowanie metody polityki podatkowej, jak i tworzenie warunków do rozwoju i wzrostu dobrobytu społeczności lokalnej (Wołowicz, Cieńkowski 2016). Organy realizują w ten sposób politykę podatkową związaną z przyjętą strategią rozwoju, której celem jest zazwyczaj poprawienie sytuacji społeczno-gospodarczej w danej jednostce (Filipiak 2015).

2. Charakterystyka Szczecińskiego Obszaru Metropolitalnego

W Polsce obszary metropolitalne skoncentrowane są zazwyczaj wokół kluczowych miast kraju. Nie są to jednak określone przestrzennie i zdeintegrowane społecznie obszary funkcjonalne (Jałowicki 2009). Przybierają one najczęściej niezwykle złożoną strukturę, składającą się z wielu wspólnot terytorialnych i wielu podmiotów władzy samorządowej oraz rządowej. Z uwagi na unikalne w skali kraju nadgraniczne położenie na uwagę zasługuje Szczeciński Obszar Metropolitalny (SOM), który jest jednym z głównych elementów zarówno polskiego, jak i europejskiego układu osadniczego. Na jego strukturę składają się zarówno odrębne administracyjnie jednostki tworzące zwarty obszar miejski, jak i powiązana z nim funkcjonalna strefa zurbanizowana wraz z ośrodkami bliskiego sąsiedztwa. W skład SOM wchodzi 15 jednostek samorządu terytorialnego, wśród których znajdują się zarówno gminy wiejskie, gminy miejskie, miasta na prawach powiatu, powiat, jak i województwo zachodniopomorskie. Na uwagę zasługuje ostatnia jednostka samorządu terytorialnego, gdyż przynależność województwa do SOM wyróżnia go na tle innych obszarów metropolitalnych. Co ważne, analizie poddano jednak tylko te jednostki, które mają status gminy lub miasta na prawach powiatu. Zawężenie próby badawczej jest konsekwencją prawnego umocowania jedynie tych podmiotów do realizowania polityki podatkowej w zakresie podatków lokalnych. Wynika to z faktu, że ustawodawca tylko określonym jednostkom samorządu terytorialnego przyznał uprawnienia do regulowania wysokości stawek podatkowych, a co za tym idzie, przyznał władztwo podatkowe w tym zakresie. Na tej podstawie szczegółowej analizie poddano 13 jednostek SOM, do których należą: dwa miasta na prawach powiatu, pięć gmin wiejskich, pięć gmin miejsko-wiejskich oraz jedna gmina miejska (tab.1.)

Tabela 1. Grupy jednostek samorządu terytorialnego tworzące Szczeciński Obszar Metropolitalny

Grupa j.s.t.	Miasto na prawach powiatu	Gmina miejsko-wiejska	Gmina miejska	Gmina wiejska
Nazwa j.s.t. zzeszonej w SSOM	Szczecin Świnoujście	Goleniów Gryfino Nowe Warpno Police Stepnica	Stargard	Dobra Szczeciński Kobyłanka Kolbaskowo Stare Czarnowo Stargard

Źródło: opracowanie własne

Podkreślić jednak należy, że wśród trzynastu wymienionych JST kluczową rolę odgrywa rdzeń obszaru metropolitalnego, którym jest miasto Szczecin. Pod względem podstawowego kryterium wyodrębniania obszarów metropolitalnych, jakim jest liczba ludności, zajmuje ono czołową pozycję. Nie jest to jednak jedyne kryterium klasyfikacji jednostek tworzących SOM. Istotne w tym aspekcie są również inne podstawowe charakterystyki zarówno demograficzne, jak i terytorialne. Najczęściej charakteryzowanym współczynnikiem potencjału demograficznego jest gęstość zaludnienia, powierzchnia geodezyjna czy zasoby mieszkaniowe. Szczeciński Obszar Metropolitalny jest uznawany za główny, wielofunkcyjny ośrodek województwa zachodniopomorskiego, wyróżniający się znacznym potencjałem innowacyjności i wysokim stopniem atrakcyjności inwestycyjnej (BIP Stowarzyszenia Szczecińskiego Obszaru Metropolitalnego).

2. Metodyka i próba badawcza

Badanie polityki podatkowej jednostek samorządu terytorialnego tworzących SOM przeprowadzono w oparciu o miarę współczynnika obniżki, który stanowi względną różnicę między stawką podatku lokalnego ustaloną przez jednostkę samorządu terytorialnego na dany rok podatkowy, a maksymalną stawką ustawową.

$$\text{współczynnik obniżki}_{ijt} = \frac{\text{stawka}_{ijt}}{\text{stawka max}_{jt}} - 1$$

gdzie:

stawka_{ijt} – stawka z j-tej sekcji przyjęta przez i-tą j.s.t. w roku t

stawka max_{jt} – maksymalna stawka z j-tej sekcji możliwa do zastosowania w roku t

Jak już wcześniej zaznaczono, wysokość stawek podatków lokalnych uchwalana jest przez gminy, którym nadano uprawnienia do kształtowania ich wysokości na podstawie kryteriów wskazanych we właściwych im ustawach podatkowych. Wskazane ustawy określają górne granice stawek podatkowych (stawki maksymalne), które w przypadku stawek kwotowych są corocznie waloryzowane przy zastosowaniu wskaźnika wzrostu cen towarów i usług konsumpcyjnych ogłaszanego przez Prezesa GUS. Maksymalne granice stawek podatków lokalnych możliwe do wprowadzenia przez jednostki podziału terytorialnego w latach 2018-2020 ustalono na podstawie obwieszczeń Ministra Finansów⁹⁴.

---

⁹⁴ Wyjątek stanowi rok 2018, dla którego stawki maksymalne zostały określone przez Ministra Rozwoju i Finansów.

W celu przeprowadzenia badania stawki podatków lokalnych sklasyfikowano w trzy kategorie odpowiadające trzem analizowanym podatkom (od nieruchomości, rolnemu i leśnemu) i podzielono na 14 sekcji, w skład których zaliczono: dziesięć stawek podatku od nieruchomości oraz po dwie stawki podatki rolnego, oraz podatku leśnego. Na tej podstawie wydębiono zbiór danych, który liczył 27 430 rekordów (wierszy) dla każdego z analizowanych lat.

3. Wyniki badania

Z przeprowadzonych badań wynika, że polityka podatkowa prowadzona przez jednostki samorządu terytorialnego tworzące SOM jest zdecydowanie łagodniejsza w porównaniu do pozostałych jednostek w Polsce. Wynika to z faktu, że w każdej analizowanej sekcji podatkowej obniżki stawek podatków lokalnych były zdecydowanie mniejsze w stosunku do średniej procentowej obniżki dla danego typu jednostek samorządu terytorialnego w Polsce. Prowadzi to do wniosku, że organy jednostek tworzących SOM podejmują uchwały ustalające wysokość podatków lokalnych na poziomie bliższym stawkom maksymalnym niż ma to miejsce w odniesieniu do takich samych typów jednostek ogółem w Polsce. Potwierdzają to, chociażby wyniki badania pierwszej stawki podatku od nieruchomości w części dotyczącej gruntów związanych z prowadzeniem działalności gospodarczej, gdzie w każdej jednostce samorządu terytorialnego obniżki wskazanej stawki w trzech latach analizy były zdecydowanie niższe w porównaniu do pozostałych jednostek.

Tabela 2. Obniżka stawki podatku od nieruchomości w części dotyczącej gruntów związanych z prowadzeniem działalności gospodarczej, bez względu na sposób zakwalifikowania w ewidencji gruntów i budynków, w JST zrzeszonych w SSOM (dane w %)

Jednostka samorządu terytorialnego zrzeszona w SSOM	2018		2019		2020	
	j.s.t.	benchmark	j.s.t.	benchmark	j.s.t.	benchmark
Szczecin	0,00	30,91	2,15	31,45	0,00	26,62
Stargard*	0,00	20,37	0,00	21,54	0,00	20,21
Świnoujście	3,30	30,91	5,38	31,45	0,00	26,62
Gmina Dobra Szczecińska	9,89	19,46	11,83	20,11	11,58	17,85
Gmina Kobylanka	-	19,46	-	20,11	5,26	17,85
Gmina Stare Czarnowo	2,20	19,46	4,30	20,11	0,00	17,85
Gmina Police	-	22,63	-	23,00	0,00	20,50
Gmina Goleniów	20,88	22,63	22,58	23,00	10,53	20,50
Gmina Kołbaskowo	2,20	19,46	4,30	20,11	5,26	17,85
Gmina Gryfino	-	22,63	3,23	23,00	0,00	20,50
Gmina Stargard**	12,09	19,46	12,90	20,11	8,42	17,85
Gmina Nowe Warpno	0,00	22,63	2,15	23,00	0,00	20,50
Gmina Stepnica	18,68	22,63	18,28	23,00	15,79	20,50

Źródło: opracowanie własne

Co więcej, SOM zrzesza również jednostki, które w ogóle nie wprowadziły obniżek, są to miasto Stargard i gmina Police. Jednak obszar metropolitalny Szczecina tworzą również JST, które konsekwentnie korzystają z przysługującego im władztwa podatkowego. Do takich jednostek należy gmina Goleniów oraz gmina Stepnica. Warto jednak podkreślić, że wskazane JST prowadzą zdecydowanie wyróżniającą się politykę podatkową na tle pozostałych gmin tworzących SOM, rezygnują bowiem z wpływów z podatków lokalnych na rzecz innych wpływów podatkowych, uzyskiwanych dzięki prowadzeniu na obszarach działalności m.in. pożytku publicznego. Prawdopodobna przyczyna tak prowadzonej polityki podatkowej tkwi w długookresowej perspektywie planowania finansowego wskazanej gminy. Wprowadzane obniżki podatkowe mają bowiem na celu zachęcenie potencjalnych inwestorów do prowadzenia swojej działalności, a co za tym idzie lokowania kapitału na jej terytorium. Stosowana w ten sposób polityka podatkowa wykazuje najbardziej zbliżone tendencje do prowadzonej polityki dla tej samej grupy w Polsce.

Kolejnym wnioskiem wypływającym z analizy jest znacząca pozycja Szczecina wśród jednostek SOM. Wpływ na to ma zarówno centralne położenie miasta w obszarze metropolitalnym, jego wielkości, jak i liczba mieszkańców. Dodatkowo Szczecin zrzesza ponad 60% wszystkich pracujących w SOM, co potwierdza kluczowe znaczenie tego ośrodka jako rdzenia metropolii. Na uwagę zasługuje jednak fakt, że polityka podatkowa prowadzona przez miasto Szczecin nie jest dominująca. Miasto bardzo często rezygnuje z przysługującego mu władztwa podatkowego w zakresie obniżania wysokości stawek podatkowych, a jeśli zdecyduje się na obniżki to w nieznacznym zakresie. Co istotne, Szczecin nie potrzebuje stosować obniżek podatków lokalnych jako zachęty do prowadzenia działalności czy osiedlania się na jego terytorium, gdyż jako miasto rozbudowane centralne „samo w sobie” przyciąga zarówno pracowników, jak i inwestorów. Interesujące są jednak wyniki przewidziane dla tożsamyh jednostek w Polsce, które wskazują, że obniżki stawek podatkowych są zdecydowanie wyższe. Prowadzi to do wniosku, że średnio w Polsce polityka prowadzona w miastach na prawach powiatu zmierza do wykorzystywania dochodów nie tylko na bieżące wydatki, ale również na potencjalne długoletnie inwestycje. Miasto Szczecin w tej kwestii nie wykazuje jednak potrzeby do zmiany stosowanej polityki podatkowej, szczególnie ze względu na położenie przygraniczne oraz łatwy dostęp do rynków zbytu, które powodują, że jest ono dogodnym miejsce do prowadzenia działalności i ulokowania swojego ośrodka życia.

Z przeprowadzonego badania wynika również, że stawki podatku rolnego oraz podatku leśnego określone przez poszczególne gminy zostały przyjęte na poziomie górnych stawek, czyli maksymalnym możliwym poziomie przewidzianym w obwieszczeniu Prezesa GUS.

Oznacza to, że jednostki samorządu terytorialnego wchodzące w skład SOM nie skorzystały z przysługującego im władztwa podatkowego w zakresie dwóch wskazanych podatków lokalnych.

Podsumowanie

Wyniki uzyskane na podstawie przeprowadzonego badania sugerują, że polityka prowadzona przez jednostki samorządu terytorialnego tworzące Szczeciński Obszar Metropolitalny jest odmienna od stosowanej w takich samych jednostkach w Polsce. W zdecydowanej większości gmin SOM obniżki stawek podatkowych są mniejsze w porównaniu do pozostałych jednostek samorządu terytorialnego. Pojawia się w związku z tym pytanie, czy prowadzona w ten sposób polityka jest słuszna, czy należałoby, kierując się średnią dla wszystkich typów jednostek w Polsce, ją zmienić. Nie podlega wątpliwości, że JST wprowadzające niższe stawki podatkowe, stosują politykę perspektywiczną, ukierunkowaną na przyszłość. Nie dążą zatem do zaspakajania jedynie bieżących potrzeb, a zmiernają do realizowania większych, długookresowych inwestycji. Prowadzone w ten sposób działania są niewątpliwie korzystne dla rozwoju danego regionu. W związku z tym, wyniki pracy mogą zostać wykorzystane jako wsparcie w realizacji celu statutowego SOM zmierzającego do kształtowania wspólnej polityki samorządów lokalnych. Informacje te mogą być bowiem szczególnie istotne dla odpowiednich jednostek organizacyjnych gmin wchodzących w skład SOM (np. Wydział Podatków i Opłat Lokalnych Gminy Miasta Szczecin) do walidacji przyjętych polityk w zakresie podatków i opłat lokalnych. Samorzady wchodzące w skład SOM będą miały możliwość porównania rozwiązań stosowanych między gminami o podobnej wielkości terytorialnej i ludnościowej, zamożności mieszkańców, potencjale gospodarczym i dynamice zmian ekonomicznych w ostatnich latach. Przedstawione badanie uzasadnia potrzebę przeprowadzania badań nad polityką podatkową stosowaną również w innych obszarach metropolitalnych, co pozwoli na stosowanie przez samorzady spójnej polityki w zakresie podatków lokalnych. Wyniki pracy wniosą nie tylko wartość dodaną do literatury z zakresu finansów, ale również mogą posłużyć jako wsparcie w realizacji polityki podatkowej poszczególnych JST dla osiągnięcia (przyciągnięcia lub zatrzymania) inwestycji biznesowych, rozwoju danych regionów oraz jako zachętę dla potencjalnych inwestorów do lokowania swoich środków na terenach określonych JST.

Bibliografia

- BIP Stowarzyszenia Szczecińskiego Obszaru Metropolitalnego, http://bip.som.szczecin.pl/chapter_128000.asp, (dostęp: 10.05.2021 r.).
- Cień K. (2019), Podatki samorządowe, (w:) A. Hanusz, Prawo finansowe. Wybrane zagadnienia, Warszawa.
- Felis P. (2015), Podatki od nieruchomości a polityka podatkowa gmin w Polsce, Warszawa.
- Felis P. (2018), Polityka podatkowa władz gminnych w Polsce – wyzwania dla teorii i praktyki samorządowej, (w:) R. Bartkowiak, M. Matuszewicz (red.), XXV lat w naukach ekonomicznych: dokonania, wyzwania, perspektywy, Warszawa.
- Filipiak B.Z. (2015), Polityka podatkowa gmin czy realizacja władztwa podatkowego?, „Finanse, Rynki finansowe, Ubezpieczenia” Szczecin 2015, nr 76, t. 1.
- Jałowiecki B. (2009), Czy metropolia jest miastem? (w:) B. Jałowiecki (red.), Czy metropolia jest miastem?, Warszawa.
- Jańczuk L. (2013), Samodzielność jednostek samorządu terytorialnego jako podmiotów administracji publicznej w Polsce.
- Kornberger-Sokołowska E., Bitner M. (2018), Prawo finansów samorządowych, Warszawa.
- Łukomska J., Swianiewicz P. (2015), Polityka podatkowa władz lokalnych w Polsce, Warszawa.
- Pahl B. (2017), Podatki i opłaty lokalne. Teoria i praktyka, Warszawa.
- Podstawka M., Rudowicz E. (2010), Wykorzystanie wybranych podatków lokalnych w kreowaniu polityki fiskalnej gmin, Zeszyty naukowe „Polityki Europejski, Finanse i Marketing”, 2010, nr 4 (53).
- Sekuła A. (2011), Polityka podatkowa Gdańska, (w:) J. Pietrucha (red.), Teoria ekonomii wobec przeobrażeń strukturalnych, Zeszyty naukowe „Studia ekonomiczne”, Katowice 2011, nr 80.
- Sudra P. (2018), Ewolucja kryteriów delimitacji wielkomiejskich układów osadniczych w Polsce, „Przegląd Geograficzny”, nr 2 (90).
- Wołowicz T., Cieńkowski M. (2016), Preferencje w lokalnych Podatkach majątkowych a zachowania podmiotów gospodarczych, „Studia Prawno-ekonomiczne”, XCVIII.

Ewa Balanicka

Szkoła Doktorska Uniwersytetu Szczecińskiego

Instytut Gospodarki Przestrzennej i Geografii Społeczno-Ekonomicznej Uniwersytetu Szczecińskiego

ewa.balanicka@phd.usz.edu.pl

ORCID: 0000-0003-4532-241X

W poszukiwaniu piękna w przestrzeni publicznej - wstępne wyniki badań społecznych w wybranych miejscach w Szczecinie

In search of beauty in public space - preliminary results of social research in selected places in Szczecin

Streszczenie

Artykuł przedstawia wstępne wyniki badań społecznych przeprowadzonych wśród użytkowników przestrzeni publicznych dotyczących ich wrażeń estetycznych. Punktem wyjścia do badań jest pojęcie „przeżycia estetycznego” w estetyce fenomenologicznej Romana Ingardena. Dotyczy ono spotkania z dziełem sztuki. Na podstawie analogii założono, że wysoka jakość zagospodarowania przestrzeni prowadzi do bogatego przeżycia estetycznego. Prowadzone badania jakościowe metodą wywiadu swobodnego mają to zweryfikować.

Od kwietnia do czerwca 2021 r. przeprowadzono 30 wywiadów z blisko 60 użytkownikami wybranych przestrzeni publicznych w Szczecinie: Jasne Błonia, Różanka, Plac Grunwaldzki, Plac Lotników i Plac Solidarności. Wywiad obejmował pytania o powiązanie osoby ze Szczecinem, jej wrażenia estetyczne związane z konkretną przestrzenią, inne ulubione miejsca w Szczecinie i uniwersalne cechy piękna. Wśród badanych miejsc można by wyróżnić trzy kategorie: miejsca tranzytowe, miejsca zielone i miejsca symboliczne. W odpowiedziach podkreślano często potrzebę zieleni w mieście. Widać też, że kategorie estetyczne łączone są przez ludzi z funkcjonalnością. Na podstawie uzyskanych wstępnych wyników wyciągnięte zostały wnioski metodologiczne i poznawcze, które zostaną ujęte w dalszych etapach badań.

Słowa kluczowe: przestrzeń, piękno, sztuka, estetyka, przeżycie estetyczne, przestrzeń publiczna, zagospodarowanie przestrzeni, badania społeczne, wywiad.

Summary

This paper presents the preliminary results of a social survey conducted among users of public spaces regarding their aesthetic experiences. The starting point for the study is the concept of "aesthetic experience" in Roman Ingarden's phenomenological aesthetics. It concerns the encounter with the work of art. Based on the analogy, it was assumed that high quality of space management leads to rich aesthetic experience. The qualitative research conducted using the free interview method was undertaken to verify this. From April to June 2021, 30 interviews were conducted with nearly 60 users of the selected public spaces in Szczecin: Jasne Błonia, Różanka, Plac Grunwaldzki, Plac Lotników and Solidarity Square. The interview included questions about a person's connection to Szczecin, their aesthetic impressions of a particular space, other favorite places in Szczecin and universal qualities of beauty. There were observed three categories among the places: transit places, green places, and symbolic places. The need for greenery in the city was often emphasized. It is also evident that aesthetic categories are combined by people with functionality. Based on the preliminary results obtained, methodological and cognitive conclusions have been drawn, which will be included in further stages of the research.

Key words: space, beauty, art, aesthetics, aesthetic experience, public space, space management, social research, interview.

Wstęp

W aktualnie dominującej teorii planowania i zagospodarowania przestrzennego podkreśla się znaczenie takich aspektów jak funkcjonalność, efektywność ekonomiczna, rozwój zrównoważony, dostępność, wielofunkcyjność, poszanowanie spuścizny historycznej oraz jakość życia. Często pomijane są kategorie estetyczne, które jednak stanowią ważny element

zrównoważonego rozwoju. W dokumencie UE *“The human-centred city: recommendations for research and innovation actions”* / *“Miasto skoncentrowane na ludziach: rekomendacje dla nauki i działań innowacyjnych* (European Commission Directorate-General for Research and Innovation, European Union 2020) można przeczytać, że *“human-centred urban planning and design must be based on creating emotionally satisfactory places (...)”* (tłum. „planowanie przestrzenne skupione na człowieku musi być oparte na tworzeniu miejsc satysfakcjonujących emocjonalnie (...”).

W ramach przygotowywanej rozprawy doktorskiej w dyscyplinie geografia społeczno-ekonomiczna i gospodarka przestrzenna na temat kategorii estetycznych w zagospodarowaniu przestrzennym prowadzone są obecnie badania, które mają tę wspomnianą wyżej lukę wypełnić. Ich pierwszy etap stanowią badania społeczne wśród użytkowników wybranych przestrzeni publicznych w Szczecinie. Analiza urbanistyczna stanowi kolejną fazę badań. Na tym etapie przeprowadzono wstępne badania społeczne i do nich odnosi się niniejszy artykuł. Punktem wyjścia do wspomnianych badań jest filozoficzne pojęcie „przeżycia estetycznego” w estetyce fenomenologicznej Romana Ingardena. W jego teorii dotyczy ono spotkania artysty i obserwatora z dziełem sztuki. Roman Ingarden (1970) w III tomie „Studiów z estetyki” poświęca cały rozdział zagadnieniu „przeżycia estetycznego”. Píše o nim następująco: *„Przeżycie estetyczne rozpoczyna się, gdy na tle spostrzeżonego lub tylko wyobrażonego realnego przedmiotu pojawia się szczególna jakość (...), która nie pozwala podmiotowi przeżywającemu pozostać „zimnym”, lecz wprawia go w szczególny stan wzruszenia”* (ss.97-98). To pojęcie Ingarden odnosi do spotkania artysty i obserwatora z dziełem sztuki. Wyróżnia kilka faz „przeżycia estetycznego”.

Na potrzeby prowadzonych badań odniesiono to przez analogię do spotkania człowieka z pięknem wyrażonym w sposobie zagospodarowania przestrzeni łączącym elementy naturalne z tymi zaprojektowanymi przez człowieka. Podczas przeprowadzanych wywiadów zwracano uwagę na opis emocji, odczuć, jakie wywołuje w ludziach dane miejsce, w jaki sposób oddziałuje na zmysły, jak jest „przeżywane estetycznie”. Wstępnie założono, że wysoka jakość zagospodarowania przestrzeni prowadzi do bogatego przeżycia estetycznego, doświadczenia piękna, dobrego samopoczucia, spokoju, relaksu. Z kolei niska jakość zagospodarowania przestrzeni generuje ubogie przeżycie estetyczne lub jego brak i poczucie chaosu. Prowadzone badania społeczne mają to założenie zweryfikować.

Zastosowano do badań metodę wywiadu swobodnego. Wywiady prowadzone są od kwietnia 2021 roku z użytkownikami wybranych przestrzeni publicznych w Szczecinie. Należą do nich: Jasne Błonia, Różanka, Plac Grunwaldzki, Plac Lotników i Plac Solidarności

(ich lokalizacja pokazana jest na rys. 1). Od kwietnia do czerwca 2021 r. przeprowadzono 30 wywiadów z blisko 60 respondentami.

1. Metodologia badań

Prowadzone badania społeczne mają charakter jakościowy i zostały przeprowadzone metodą wywiadu swobodnego. Jak pisze w swoim artykule Svetlana Gudkova (za: Jemieliński 2012) *„żyjemy obecnie w społeczeństwie wywiadu (...) Wywiad jest jedną z podstawowych metod gromadzenia danych w naukach społecznych. (...) Przeprowadzenie dobrego wywiadu, mimo pozornej łatwości, nie jest jednak rzeczą prostą. Wymaga wiedzy, dobrego przygotowania, umiejętności zadawania pytań i słuchania innych (...). Wywiad, w przeciwieństwie do zwykłej rozmowy ma charakter ukierunkowany i jest podporządkowany konkretnemu celowi”* (s.111). Prowadzone badania mają na celu znalezienie odpowiedzi na postawione wcześniej pytania badawcze:

- Jakie cechy powinna posiadać przestrzeń, że by podobać się ludziom?
- Czy istnieje uniwersalne pojęcie piękna w zagospodarowaniu przestrzennym?
- Jakie kategorie estetyczne używane są w planowaniu przestrzeni?
- Jakie czynniki decydują o tym, że konkretna przestrzeń się ludziom podoba?
- Czy istnieją takie cechy składowe piękna, które zapewniają, by przestrzeń zaprojektowana według tych wytycznych podobała się użytkownikom?
- Czy wobec tak ogromnej różnorodności gustów estetycznych jest możliwe takie zaprojektowanie przestrzeni by podobała się ona ludziom bez względu na upływ czasu?

Na podstawie sformułowanych pytań badawczych opracowany został scenariusz wywiadu. Obejmuje on pytania o związki respondentów ze Szczecinem. Główna część wywiadu dotyczy wrażeń estetycznych związanych z konkretną przestrzenią. Pojawiają się też pytania o inne ulubione miejsca w Szczecinie. Na koniec pytano respondentów o ich opinię co do uniwersalności pewnych cech przestrzeni, które sprawiają, że jest ona przyjazna ludziom. Istotne znaczenie miał wybór metody i zawarte w wywiadzie pytania otwarte. Uznano za ważne, aby nie narzucać określonych kategorii odpowiedzi i tym samym dać badanym szansę na swobodne wypowiedzi, które będą miały dodatkową wartość eksploracyjną. Wywiady na temat poszczególnych przestrzeni realizowane były w miejscach, których wywiad dotyczył. Przy doborze miejsc kierowano się popularnością tych przestrzeni publicznych wśród mieszkańców i turystów oraz ich porównywalnością pod względem wielkości. Szczegółowa analiza historyczna i urbanistyczna tych obszarów stanowi dalszy etap prac badawczych. Przeprowadzone wywiady potwierdziły prawidłowość tego doboru. Wielu użytkowników

jednej z wybranych przestrzeni i zapytanych jakie inne miejsca w Szczecinie im się podobają, wskazywało na pozostałe z badanych obszarów.

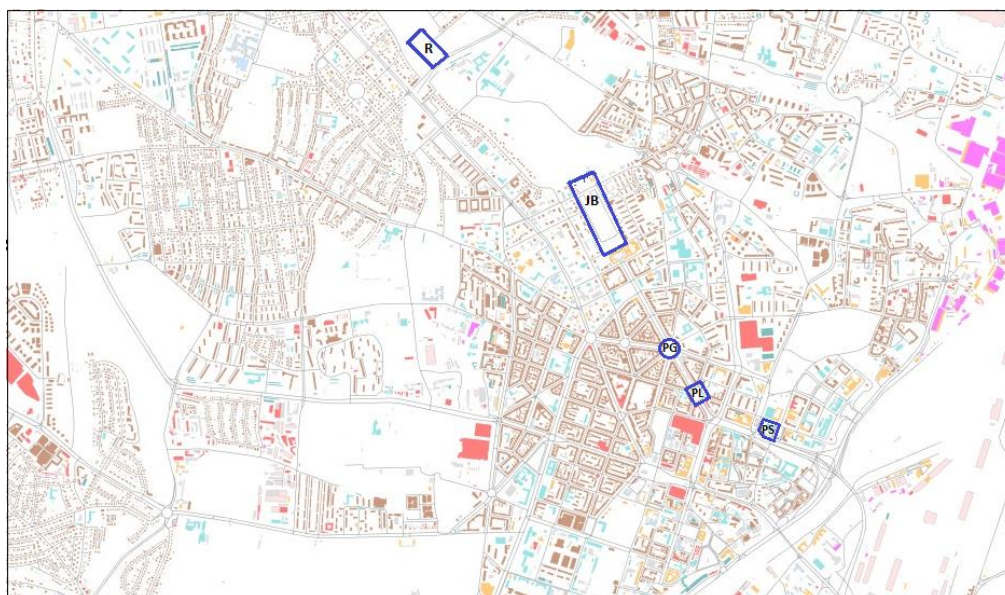
Dobór respondentów wywiadów miał charakter celowy – byli to użytkownicy badanej przestrzeni publicznej, osoby napotkane w danym miejscu w wybranym czasie. Starano się, by dobór ten był zróżnicowany pod kątem wieku i płci. Dość często zdarzało się robić wywiad z więcej niż jedną osobą naraz. Były to małżeństwa lub grupy znajomych od 2 do 5 osób. Ok. 25% stanowili emeryci, ok.20% osoby w wieku 40-60 lat, ok 25% osoby w wieku 30-40, ok. 20% osoby w wieku 20-30 i ok. 10% osoby poniżej 20 lat.

Wywiady miały miejsce w różnych porach dnia – w godz.12-15, 16-18, 18-20 oraz niektóre po godz. 21. Były przeprowadzane też w różne dni tygodnia, najczęściej w dni robocze i soboty. Najwięcej osób można było spotkać w weekendy, najmniej w poniedziałki. Czas wywiadu wahał się od 8’ do 30’ w zależności od tego, ile miał do powiedzenia dany respondent. Wywiady były nagrywane, dodatkowo robiono notatki z wywiadów.

2. Opis analizowanych obszarów

Obszary objęte badaniami to pięć wybranych przestrzeni publicznych Szczecina, popularnych wśród mieszkańców: Jasne Błonia, Różanka, Plac Grunwaldzki, Plac Lotników i Plac Solidarności. Są one pokazane na rys.1.

Rysunek 23 Umiejscowienie omawianych obszarów w strukturze urbanistycznej miasta

Źródło: opracowanie własne na podstawie mapy ze strony

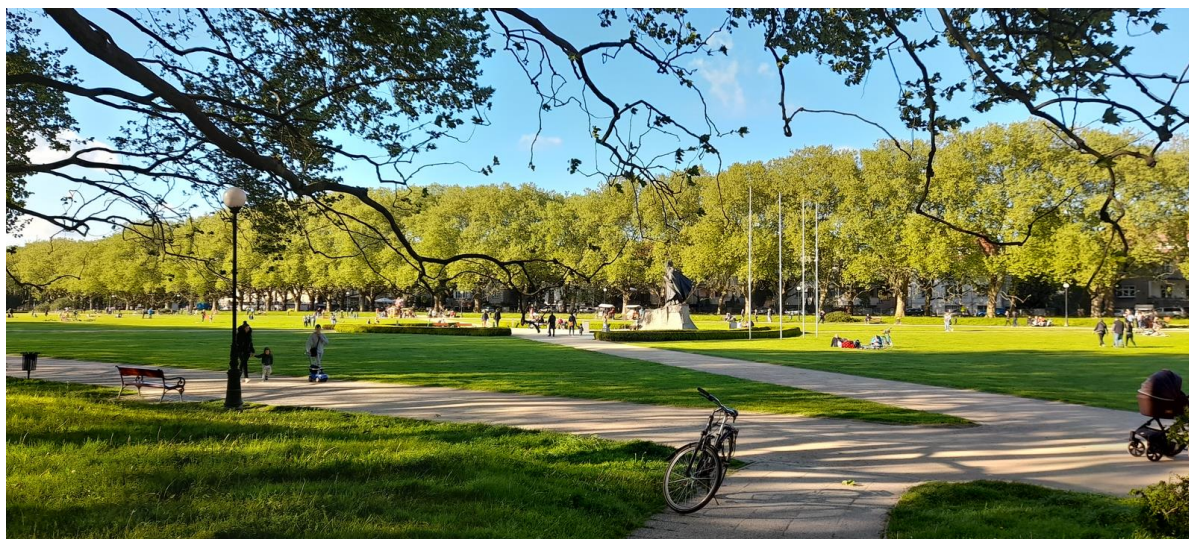
<http://geoportal.szczecin.pl:9090/gpt4/?profile=1034&projection=EPSG%3A2180&scale=25000.00000007702>

Oznaczenia od góry: R-Różanka, JB-Jasne Błonia, PG-Plac Grunwaldzki, PL-Plac Lotników, PS-Plac Solidarności;

2.1. Jasne Błonia

Jasne Błonia są ulubionym miejscem wypoczynku mieszkańców Szczecina. Stanowią część Parku im. Kasprowicza, a ich położenie pokazane jest na rys.1, obiekt oznaczony symbolem „JB”. W 1904 roku Johannes Quistorp przekazał miastu obecny Park im. Kasprowicza jako tereny rekreacyjne dla mieszkańców Szczecina. Obszar parku w momencie przekazania wynosił 48h. Główną oś stanowiła promenada łącząca Jasne Błonia z Lasem Arkońskim. W latach 1925-1927 powstał układ placu Jasne Błonia, w formie zieleńca obsadzonego po obu stronach rzędami platanów. W 1994 roku plac nazwano Jasne Błonia im. Jana Pawła II. (Łuczak 2009, s.238). Zamieszczone zdjęcia (rys.2 i 7) obrazują charakter tego miejsca.

Rysunek 24 Widok na Jasne Błonia z alei platanów, od strony ulicy Szymanowskiego

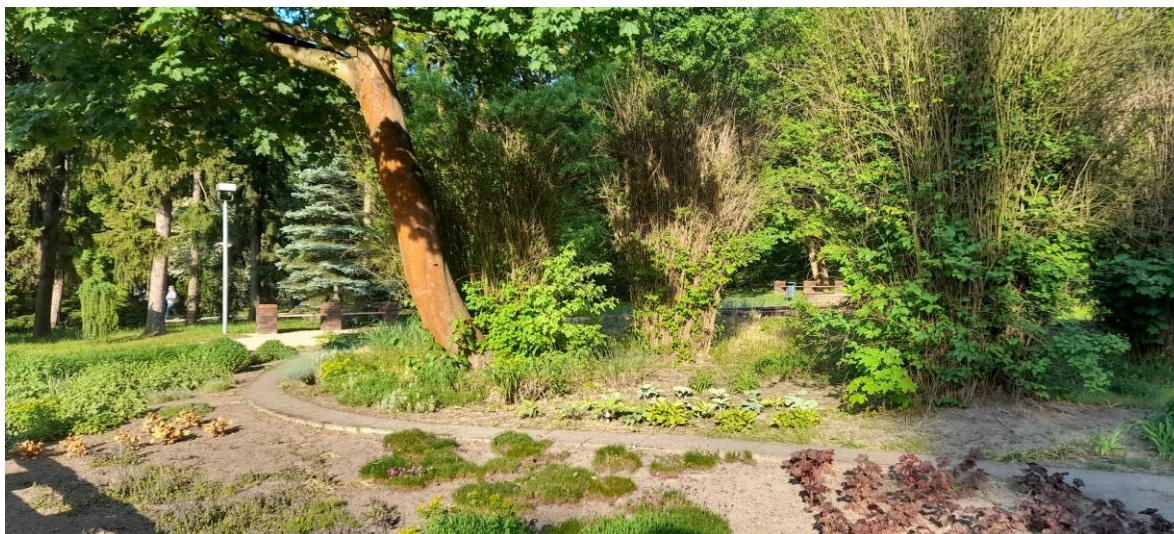
Źródło: zdjęcie własne autorki

2.2. Różanka

Różanka jest kolejnym popularnym miejscem wypoczynku Szczecinian, oznaczonym na rys.1 symbolem „R”. Ogród Różany w Szczecinie, „Różanka” - dwuhektarowy ogród został założony na Łęknie (wówczas Westend) w 1928 r. z okazji zjazdu ogrodników. Posiadał on prostokątny układ alejek i rabat, gdzie zasadzono około 8 tys. krzewów różnych odmian róż. Około 1933 roku Dyrektor Szkoły Rzemiosł Artsytycznych Kurt Schwertefeger wykonał fontannę “Ptasia Studnia” z figurami 4 gęsi z szyjami wyciągniętymi do lotu. W tym samym roku ilość odmian róż została zwiększona do 10 tys. Ogród nie został zniszczony podczas działań wojennych (Łuczak 2009, s.238). Obszar ten, zaniedbany pod koniec XX w., został zrewitalizowany stosunkowo niedawno w 2006/2007 roku, według projektu Studia Architektury Krajobrazu Małgorzaty Hass-Nogal.

Rysunek 25 Różanka

Źródło: zdjęcie własne autorki

2.3. Plac Solidarności

Plac Solidarności (oznaczony na rys.1 symbolem PS) powstał po II wojnie światowej na miejscu dawnego kwartału zabudowy (zniszczonego w wyniku alianckich nalotów), pomiędzy ul. Małopolską, placem Hołdu Pruskiego placem Żołnierza Polskiego a ul. Tadeusza Mazowieckiego. Na placu znajduje się również kościół św. Piotra i Pawła, jeden z najstarszych kościołów w mieście (odrestaurowany w 1901 r.). W drugiej połowie XIX w. przy ul. Małopolskiej (Augustastraße) powstał Konzert- und Vereinshaus: miejsce spotkań i rozrywki przedwojennej elity miasta. Budynek utrzymany był w stylu baroku wilhelmińskiego (francuski styl baroku klasycznego, dawniej interpretowany jako dojrzały renesans). Jego monumentalna forma i bogato artykułowane elewacje sprawiały wrażenie dostojności i podkreślały mieszczańską tradycję Szczecina (Łopuch 1999, s. 74-75).

Jest to miejsce, które podlegało licznym przekształceniom. Przed wojną kwartał zabudowy, po wojnie plac, w ostatnim 20-leciu dwie prestiżowe realizacje architektoniczne: Filharmonia Szczecińska i Centrum Dialogu Przełomy.

Rysunek 26 Plac Solidarności

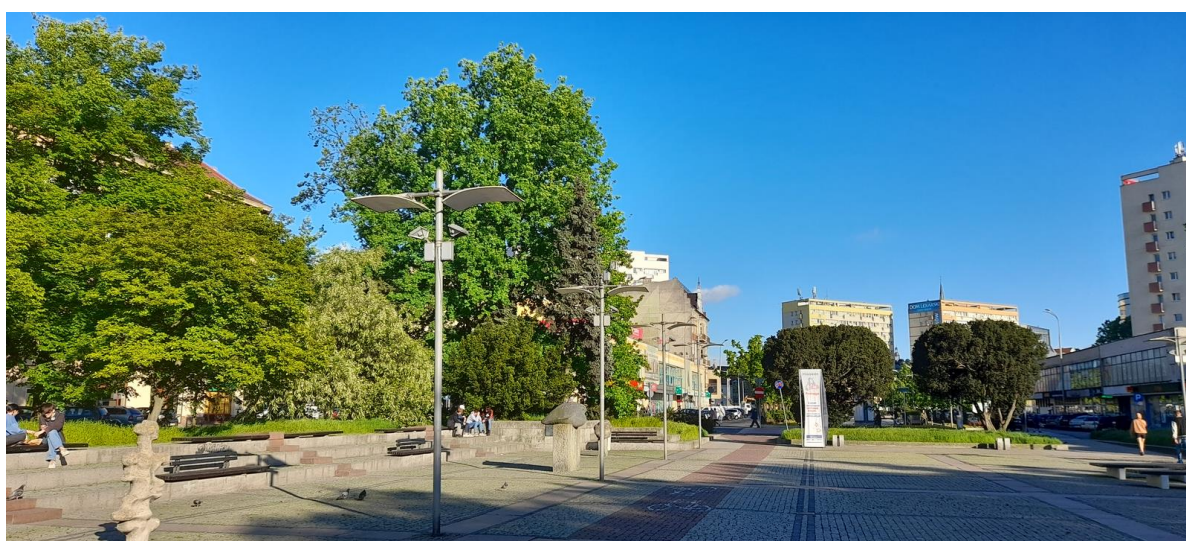

Źródło: zdjęcie własne autorki

2.4. Plac Lotników

Plac Lotników (oznaczony na rys.1 symbolem PL) do 1945 roku nosił nazwę Augustaplatz i wyglądał wtedy zupełnie inaczej. Zabudowa placu to budynki powstałe w ramach budowy Śródmiejskiej Dzielnicy Mieszkaniowej oraz dwa jednopiętrowe pawilony. Plac został przekształcony współcześnie w ramach konkursu urbanistyczno-architektonicznego, który wygrało szczecińskie biuro architektoniczne Marek Orłowski, Marek Szymański Architekci Sp.j.

Rysunek 27 Plac Lotników

Źródło: zdjęcie własne autorki

2.5. Plac Grunwaldzki

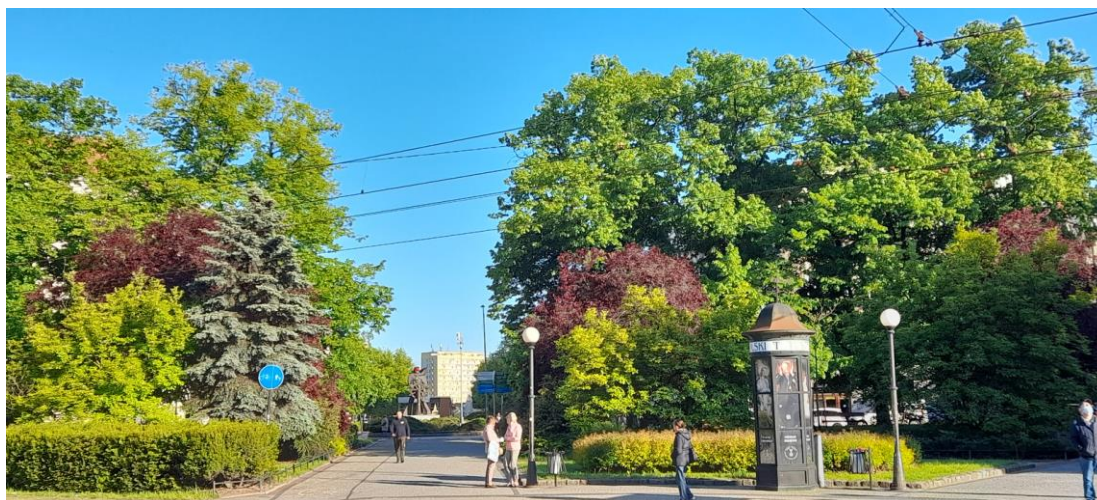
Plac Grunwaldzki to największy i najokazalszy plac gwiazdzisty w Szczecinie, oznaczony na rys.1 symbolem PG. Historia placu sięga lat sześćdziesiątych XIX wieku, kiedy to opracowano pierwszy plan urbanizacji tego terenu. Jego autorem był James Hobrecht – architekt i planista. Planowano rozwój miasta w kierunku północno-zachodnim poprzez połączenie komunikacyjne terenu ówczesnego śródmieścia Szczecina z budującą się ekskluzywną dzielnicą Westend (obecnie teren osiedla Łękno). Drugim ważnym traktem tej dzielnicy miała być aleja łącząca tereny nadodrzańskie z Nowym Turzynom. Na przecięciu tych dwóch alei (noszących teraz imię Papieża Jana Pawła II oraz Marszałka Piłsudskiego) planowano budowę reprezentacyjnego placu – dziś Placu Grunwaldzkiego. Nie udało się jednak uzyskać porozumienia między władzami miasta a wojskiem i plany inwestycyjne musiały ulec zawieszeniu.

Plac we współczesnym kształcie powstał pod koniec lat 80. XIX wieku, kiedy to Szczecin przestał być twierdzą, a tym samym zniknęły ograniczenia jego rozbudowy. Plan rozwoju miasta bazował na projekcie opracowanym przez Jamesa Hobrechta, ale wprowadzono do niego poprawki nawiązujące do rozwiązań urbanistycznych zastosowanych przez Georges'a Haussmanna przy przebudowie Paryża.

Zabudowa placu reprezentacyjnymi kamienicami wzniesionymi głównie w stylu eklektycznym trwała do początku XX wieku. W 1944 r. bombardowania alianckie zburzyły kamienice na narożnikach placu z ulicą Śląską, ulicą Generała Ludomiła Rayskiego i ulicą Marszałka Józefa Piłsudskiego. Ponadto nie zachowała się część zdobień kamienic ocalałych od zniszczeń wojennych. W 1945 r. plac Grunwaldzki był jednym z pierwszych miejsc zasiedlonych przez przybyłą do miasta ludność polską. W 1964 r. parcele powstałe po usunięciu gruzów kamienic zabudowano dwoma ośmiopiętrowymi wieżowcami projektu Tadeusza Ostrowskiego i jednym czteropiętrowym blokiem. Polską nazwę "Plac Grunwaldzki" nadano 15 lipca 1945 roku w 535. rocznicę bitwy pod Grunwaldem.

Rysunek 28 Plac Grunwaldzki, widok w stronę Placu Lotników

Źródło: zdjęcie własne autorki

3. Wstępne wyniki badań

3.1. Jasne Błonia

W wywiadach przeprowadzonych na Jasnych Błoniach i dotyczących tego miejsca, na pytanie „Co się Panu/Pani najbardziej podoba?” padały najczęściej odpowiedzi: trawa, aleje drzew. W wypowiedziach podkreślano poczucie bezpieczeństwa (szczególnie w kontekście opieki nad dziećmi), spokój, harmonię. Wielu respondentów widziało w Jasnych Błoniach idealne miejsce do wypoczynku, wielu też było skłonnych przyznać mu tytuł „najlepsze miejsce w Szczecinie”.

Rysunek 29 Widok na Jasne Błonia od strony Urzędu Miasta i fontann; pierwszy pomnik to statua papieża św. Jana Pawła II autorstwa prof. Czesława Dźwigaja, upamiętniająca wizytę Ojca Świętego w Szczecinie w 1989 roku; pomnik w tle to Pomnik Czynu Polaków autorstwa Gustawa Zemły

Źródło: zdjęcie własne autorki

3.2. Różanka

W przeprowadzonych wywiadach respondenci podkreślali, że jest to miejsce odpoczynku, spokoju, refleksji. Zastanawiające było określenie, że „jest tu ładnie, jednak nie pięknie”. Podkreślano potrzebę małej infrastruktury jak kosze na śmieci lub ławki, wspomniano też o kawiarni. Jest to miejsce odwiedzane w większości przez osoby starsze i rodziny z dziećmi w wózku. Nie brakuje jednak też i młodzieży, co widać na zdjęciu (rys. 8). Wiele osób zauważało wszechobecny tam w sezonie zapach róż. Wpływa to znacząco na bogactwo przeżyć estetycznych jakich można w tym miejscu doświadczyć.

Rysunek 30 Różanka, jedna z moich respondentek wachająca różę

Źródło: zdjęcie własne autorki

3.3. Plac Solidarności

Interesujące jest, jak postrzegany jest Plac Solidarności przez jego użytkowników. Z przeprowadzonych wywiadów wynika, że respondenci widzą go jako miejsce refleksji, zadumy. Niektórym przeszkadza dość duży hałas, dla innych nie ma on znaczenia. Kilka osób miało skojarzenie z pomnikiem holokaustu w Berlinie, co wydaje się szczególnie zastanawiające, gdyż to skojarzenie pojawiło się dwukrotnie w niezależnych od siebie wywiadach.

Rysunek 31 Plac Solidarności, z grupą respondentek na tle Filharmonii

Fot: archiwum autorki

3.4. Plac Lotników

Dość powszechna opinia jest taka, że to miejsce ma raczej przechodni charakter. Można tu na chwilę przystanąć w drodze na Jasne Błonia czy dalej w głąb Parku Kasprowicza. Kilka osób wyraziło dezaprobatę dla chaotycznej zabudowy widzianej od południowej strony placu (ref. rys.10)

Rysunek 32 Plac Lotników

Źródło: zdjęcie własne autorki

3.5. Plac Grunwaldzki

Z przeprowadzonych na tym etapie wstępnych wywiadów wynika, że jest to miejsce relaksu dla starszych mieszkańców okolicznych kamienic. Dla pozostałych mieszkańców miasta to raczej punkt przesiadkowy niż miejsce odpoczynku. Niektóre grupy społeczne postrzegają ten plac również jako miejsce spotkań czy manifestacji. Z uwagi na jego charakter i dość duży poziom hałasu respondenci rzadko odnosili się do walorów estetycznych placu.

Rysunek 33 Plac Grunwaldzki, widok w kierunku ul. Śląskiej

Źródło: zdjęcie własne autorki

4. Wnioski

Wnioski z przeprowadzonych wstępnych badań społecznych można podzielić na wnioski metodologiczne i poznawcze.

4.1. Wnioski metodologiczne

Ostatnie pytanie wywiadu nie wpisało się w pierwotne założenia - kategorie architektoniczno-urbanistyczne. Zakładano, że respondenci w ocenie przestrzeni odniosą się do takich pojęć jak harmonia, proporcja, symetria. Uczyniło to zaledwie kilka osób posiadających wykształcenie architektoniczne. Widać więc potrzebę rozszerzenia ostatniego punktu wywiadu, gdzie jest mowa o uniwersalnych cechach przestrzeni.

4.2. Wnioski poznawcze

Wśród badanych miejsc wyróżniono trzy kategorie:

- miejsca tranzytowe (Plac Grunwaldzki, Plac Lotników)
- miejsca zielone (Jasne Błonia, Różanka)
- miejsca symboliczne (Plac Solidarności)

Respondenci bardzo podkreślali potrzebę zieleni w mieście. Taka odpowiedź padała często na pytanie, czy jest jakaś uniwersalna cecha przestrzeni, aby była ona przyjazna ludziom. Widać też, że kategorie estetyczne łączone są przez ludzi z funkcjonalnością. Na pytanie o piękno respondenci często odnosili się do elementów infrastruktury, takich jak kosze na śmieci, ławki.

Podsumowanie

Przeprowadzone do tej pory wywiady miały charakter wstępny. Pozwoliły na wyciągnięcie ważnych wniosków metodologicznych i poznawczych, które zostaną wykorzystane przy dalszych badaniach. Zauważono potrzebę rozszerzenia części wywiadu dotyczącej uniwersalnych cech piękna i zgłębienia pojęcia „przeżycia estetycznego” w kontekście odbioru przestrzeni przez jej użytkowników. Dostrzeżone w odpowiedziach łączenie kategorii estetyczne z walorami użytkowymi zostanie to poddane weryfikacji w dalszych badaniach.

Respondenci byli otwarci na poruszaną w wywiadach tematykę piękna przestrzeni i w większości przypadków chętnie dzielili się swoimi wrażeniami, wspomnieniami i przemyśleniami, co pozwala mieć nadzieję na pozytywny odbiór dalszych badań.

Bibliografia

- Bell, P.A., Greene, Th.C., Fisher, J.D., Baum A. (2004). Psychologia środowiskowa. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne
- Böhme, G. (2002). Filozofia i estetyka przyrody w dobie kryzysu środowiska naturalnego. Warszawa: Oficyna Naukowa
- Gehl, J. (2009). Życie między budynkami. Użytkowanie przestrzeni publicznych. Kraków: Wydawnictwo RAM
- Gehl, J. (2014). Miasta dla ludzi. Kraków: Wydawnictwo RAM
- Gudkova, S. (2012). Wywiad w badaniach jakościowych., W: D. Jemielniak (red.), Metody jakościowe. Badania i narzędzia. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN
- Ingarden, R. (1970). Studia z estetyki. Warszawa: PWN
- Kozłowska, I., & Krasucki, E. (2021). Spaces of Dependence and Emancipation in Architectural and Urban Narration, a Case Study: Plac Żołnierza Polskiego and Plac Solidarności in Szczecin. Arts, 10(1), 19. doi:10.3390/arts10010019
- Łuczak, M. (2009). Szczecin.Pogodno. Łęknio, Szczecin: Pomorskie Towarzystwo Historyczne

Ordeig Corsini, J.M. (2004). Diseno urbano y pensamiento contemporaneo, [tłum. z hiszp. Projektowanie urbanistyczne i współczesne myślenie], Madryt: Monsa

Stróżewski, W. (2007). Dialektyka twórczości. Kraków: Wydawnictwo Znak

Stróżewski, W. (2002). Wokół piękna. Kraków: Universitas

Dokument UE “The human-centred city: recommendations for research and innovation actions report of the High-Level Expert Group on Innovating Cities. (European Commission Directorate-General for Research and Innovation, European Union, 2020) (The human-centred city : recommendations for research and innovation actions : report of the High-Level Expert Group on Innovating Cities. | Policy Commons) (18.09.2021)

Patrycja Beltowska

Szkoła Doktorska Uniwersytetu Szczecińskiego

Instytut Ekonomii i Finansów Uniwersytetu Szczecińskiego

patrycja.beltowska@phd.usz.edu.pl

ORCID: 0000-0001-5771-6091

Analiza postaw inwestorów HNWI w świetle inwestycji alternatywnych

Analysis of HNWI investors' attitudes in the context of alternative investments

Streszczenie

Głównym celem artykułu jest charakterystyka oraz analiza zmian w strukturze grupy zamożnych inwestorów indywidualnych na alternatywnych rynkach obrotu w latach 2010-2020, a także egzemplifikacja struktury aktywów w budowanych przez nich portfelach inwestycyjnych. Cel ten zostanie osiągnięty poprzez krytyczną analizę polskich i zagranicznych materiałów źródłowych, z uwzględnieniem najnowszych danych publikowanych w raportach instytucji finansowo-inwestycyjnych. Artykuł stanowi próbę rozwiązania problemu badawczego dotyczącego identyfikacji preferencji inwestorów pod względem wyboru alternatywnych aktywów do budowy portfela inwestycyjnego, a także identyfikacji motywacji podejmowania decyzji przez wskazanych uczestników rynków. Przedstawione w artykule wyniki badania ankietowego wskazują, iż kategoria inwestycji alternatywnych jest rozpoznawalna wśród inwestorów, część badanych lokowała kapitał na alternatywnych rynkach obrotu. Przeprowadzone badanie pozwoliło stwierdzić zdecydowaną przewagę motywów o charakterze ekonomicznym jako czynników determinujących proces inwestycji alternatywnych wśród respondentów.

Słowa kluczowe: inwestycje alternatywne, portfele alternatywne, HNWI, globalne bogactwo.

Summary

The main purpose of the article is to describe and analyze changes in the structure of the group of wealthy individual investors on alternative trading markets in 2010-2020, as well as to exemplify the structure of assets in their investment portfolios. This goal will be achieved through a critical analysis of Polish and foreign source materials, considering the latest data published in reports of financial and investment institutions. The article is an attempt to solve a research problem concerning the identification of investors' preferences in terms of the selection of alternative assets to build an investment portfolio, as well as the identification of motivations of decision making by the indicated market participants. The results of a survey, presented in the article, indicate that the category of alternative investments is recognizable among investors, a significant part of the respondents invested their capital on alternative trading markets. The conducted research allowed to state a decisive advantage of economic motives as factors determining the process of alternative investments among the respondents.

Key words: alternative investments, alternative portfolios, HNWI, global wealth.

Wprowadzenie

Brak równowagi w dystrybucji globalnego bogactwa pomiędzy poszczególnymi klasami zamożności populacji stanowi obecnie jeden z najbardziej istotnych, pogłębiających się problemów społecznych. Stopień nierówności majątkowej, mierzony poprzez udział majątku posiadanego przez najbardziej zamożne grupy populacji w latach 2010-2019, charakteryzuje się tendencją wzrostową dla najbardziej majątnej grupy, obejmującej 1% społeczeństwa. W 2019 roku w jej posiadaniu znajdowało się 45% globalnego bogactwa. Najbardziej zamożny 1% światowej populacji może być utożsamiany z grupą określaną w publikacjach naukowych

mianem *High Net Worth Individuals* (HNWI), posiadającą majątek o wartości przekraczającej 1 milion dolarów amerykańskich (Opolski, Potocki, Świst, 2010).

Skupienie niemal połowy globalnego bogactwa wśród jednostek należących do kategorii HNWI, a także istniejąca stała tendencja do powiększania udziału ich majątku w ogóle bogactwa oraz rosnąca dysproporcja w jego dystrybucji w ogóle populacji, powoduje koncentrację zdolności inwestycyjnych wśród osób najbogatszych. Zaprezentowane dane wskazują na rosnącą dominację osób należących do najwyższych klas zamożności jako podmiotów dostarczających kapitał inwestycyjny w analizowanym okresie. Coraz liczniejsze grono jednostek bogatych charakteryzuje się dużym potencjałem oraz możliwością szerokiego wyboru form alokacji kapitału, również innych od tradycyjnych inwestycji.

Celem pracy jest charakterystyka oraz analiza zmian w strukturze grupy zamożnych inwestorów indywidualnych na alternatywnych rynkach obrotu w latach 2010-2020, a także egzemplifikacja struktury aktywów w budowanych przez nich portfelach inwestycyjnych. Artykuł stanowi próbę rozwiązania problemu badawczego dotyczącego identyfikacji preferencji inwestorów pod względem wyboru alternatywnych aktywów do budowy portfela inwestycyjnego, a także identyfikacji motywacji podejmowania przez nich decyzji. Celem artykułu jest również rozpoznanie i określenie kategorii reguł podejmowania decyzji inwestorskich, co nastąpi w oparciu o analizę czynników determinujących proces inwestycji alternatywnych zidentyfikowanych w ramach interpretacji źródeł oraz badań własnych.

1. Przegląd literatury

Przez termin „inwestor indywidualny” badacze pojmują osobę fizyczną, inwestującą własny kapitał w działalność na rynku w celu osiągnięcia korzyści. Pojęcie to pozostaje w korelacji z jedną z fundamentalnych kategorii ekonomicznych, za którą uznaje się gospodarstwo domowe. Zgodnie z tą kategorią, wyróżnianą według kryterium posiadania oraz zarządzania wspólnym majątkiem lub budżetem, środki pieniężne inwestowane przez indywidualnych uczestników na rynkach stanowią kapitał przypisany do gospodarstwa domowego, do którego przynależy dany inwestor. Kategoria inwestorów indywidualnych to niejednorodna grupa podmiotów uczestniczących w rynku, zróżnicowana z punktu widzenia wiedzy o inwestowaniu oraz wielkości lokowanego kapitału (Tomaszewski, 2013).

Pod względem wartości aktywów posiadanych przez inwestorów indywidualnych można dokonać ich podziału na trzy kategorie uczestników rynku. Są to grupy podmiotów rozporządzające aktywami o niskiej, średniej lub wysokiej wartości (Dziawgo, 2006). Za główną kategorię inwestorów indywidualnych na alternatywnych rynkach obrotu uznaje się

jednostki należące do ostatniej wskazanej grupy, dysponujące aktywami o wysokiej wartości. Utożsamianie wskazanej kategorii uczestników rynku z lokowaniem kapitału w inwestycje alternatywne ma źródło w charakterystyce alternatywnych form inwestowania. Własnościami modelowymi dla tej kategorii lokowania środków są wysokie koszty obsługi inwestycji, zazwyczaj wyższe ryzyko inwestycyjne w zestawieniu z tradycyjnymi formami lokowania kapitału, ustalanie wysokich barier wejścia oraz limitów wejścia na rynki obrotu, wymóg posiadania specjalistycznej wiedzy przez inwestorów, a także zazwyczaj długoterminowy horyzont inwestycji (Anson, 2009; Aspadarec, 2013; Pełka, 2014; Sokołowska, 2010).

2. Dynamika zmian struktury inwestorów HNWI

W latach 2010-2019 stopień nierówności majątkowej, mierzony poprzez udział majątku posiadanego przez najbardziej zamożne grupy populacji, charakteryzował się tendencją wzrostową dla najbardziej majątnej grupy, obejmującej 1% społeczeństwa. W analizowanym okresie udział światowego bogactwa posiadanego przez grupy stanowiące 10% oraz 5% globalnej populacji pod względem wartości majątku utrzymywał trend spadkowy. Grupa najbardziej zamożna, stanowiąca 1% społeczeństwa, w latach 2010-2019 znacznie zwiększyła udział posiadanego majątku w skali świata. W 2019 roku w jej posiadaniu znajdowało się 45% globalnego bogactwa (tab. 1).

Tabela 1. Nierówność majątkowa na świecie w latach 2010-2019.

Rok	Udział globalnego majątku posiadanego przez:		
	najbardziej zamożne 10% populacji	najbardziej zamożne 5% populacji	najbardziej zamożne 1% populacji
2010	83,9%	70,7%	42,1%
2011	83,0%	69,9%	41,3%
2012	82,6%	69,8%	41,8%
2013	82,6%	70,2%	43,0%
2014	82,4%	70,6%	44,4%
2015	82,1%	70,4%	44,8%
2016	81,8%	70,4%	45,2%
2017	81,1%	69,4%	44,1%
2018	81,8%	70,2%	44,9%
2019	81,7%	70,2%	45,0%

Źródło: opracowanie własne na podstawie *Global Wealth Databook 2019* (2019).

W 2019 roku osoby należące do kategorii HNWI stanowiły 0,9% globalnej populacji. Dane z tego okresu ukazują przeważającą koncentrację majątku wśród jednostek bogatych w

porównaniu z pozostałą częścią światowej populacji. Jednostki, które należały w analizowanym okresie do grupy HNWI gromadziły w swych rękach 43,9% światowego bogactwa (tab. 2).

Tabela 2. Globalny podział bogactwa wśród klas majątkowych w 2019 roku.

Kategoria	Wielkość majątku	Wielkość populacji (tys.)	Udział procentowy populacji	Łączny majątek (bln USD)	Udział procentowy majątku
Osoby ubogie	poniżej 10 000 USD	2 882 528	56,6%	6 332	1,8%
Klasa średnia	10 000 - 100 000 USD	1 661 040	32,6%	55 749	15,5%
Osoby zamożne	100 000 - 1 000 000 USD	499 273	9,8%	140 231	38,9%
Osoby bogate (<i>High Net Worth Individuals</i>)	ponad 1 000 000 USD	46 792	0,9%	158 261	43,9%
Ogół światowej populacji	wszystkie przedziały majątku	5 089 632	100,0%	360 573	100,0%

Źródło: opracowanie własne na podstawie *Global Wealth Databook 2019* (2019).

Ze względu na brak równowagi w dystrybucji globalnego bogactwa, koncentrację majątku, a tym samym zdolności inwestycyjnych w grupie jednostek bogatych za szczególnie istotną kategorię inwestorów indywidualnych, lokujących kapitał na alternatywnych rynkach obrotu można uznać osoby HNWI. Analiza dynamiki zmian struktury inwestorów HNWI, dokonana na podstawie danych zamieszczonych w raportach instytucji Credit Suisse Research Institute oraz Knight Frank Research, ukazuje znaczący, stały wzrost ich liczebności w latach 2010-2019, zarówno w Polsce, jak i na świecie. Globalny przyrost liczby inwestorów HNWI w latach 2010-2015 wyniósł 39%. W okresie od 2015 do 2019 roku był wyższy i wyniósł 54%. Dane z roku 2020, obejmujące okres od stycznia do czerwca, ukazały minimalną tendencję spadkową liczebności inwestorów HNWI. Prognoza na rok 2025 przewiduje dalszy przyrost ich populacji, który w latach 2019-2025 ma wynieść globalnie 31%. Dynamika zmian struktury analizowanej grupy uczestników alternatywnych rynków obrotu w Polsce charakteryzuje się podobną tendencją. W latach 2010-2015 miał miejsce znaczny, wynoszący 72% wzrost liczby inwestorów HNWI. W okresie od 2015 do 2019 roku ich liczba zwiększyła się niemal trzykrotnie – przyrost wyniósł wówczas 270%. Dane uwzględniające zmiany w polskiej populacji grupy HNWI w 2020 roku nie zostały dotychczas opublikowane. Prognoza na rok

2025 przewiduje dalszy ich przyrost w Polsce, który w latach 2019-2025 ma wynieść 12% (tab. 3).

Tabela 3. Inwestorzy HNWI w Polsce i na świecie w latach 2015-2020
(2025 rok – prognoza).

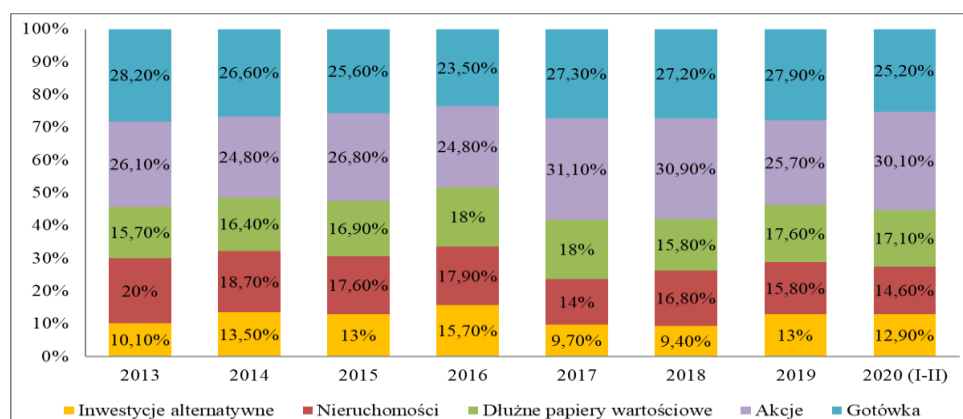
Populacja inwestorów HNWI na świecie (tys.)						% zmiana			
Obszar	2010	2015	2019	2020 (I-VI)	2025*	2019-20	2010-15	2015-19	2019-25*
Świat	24 210	33 717	51 882	51 826	68 185	-0,1%	39%	54%	31%
Populacja inwestorów HNWI w Polsce (tys.)						% zmiana			
Obszar	2010	2015	2019	2020	2025*	2019-20	2010-15	2015-19	2019-25*
Polska	25	43	116	brak danych	130	brak danych	72%	270%	12%

*prognoza zmian w populacji

Źródło: opracowanie własne na podstawie *Global Wealth Databook 2010, 2013-2019* (2010, 2013-2019), *Global Wealth Report 2020* (2020), *The Wealth Report. The Global Perspective on Prime Property & Investment 2021* (2021).

Wraz ze wzrostem wartości aktywów finansowych w rękach inwestorów HNWI nasilała się potrzeba poszukiwania coraz bardziej innowacyjnych form inwestowania kapitału, które pozwoliłyby na osiągnięcie większych zysków. Wskazaną tendencję odzwierciedla struktura aktywów w portfelach inwestycyjnych inwestorów HNWI, która uwzględnia kategorię alternatywnych form lokowania kapitału. Udział inwestycji alternatywnych w strukturze aktywów w portfelach zamożnych inwestorów indywidualnych kształtował się na stałym, zbliżonym poziomie w latach 2013-2020. W okresie od 2013 do 2019 roku wynosił on od ponad 9% w latach 2017-2018 do niemal 16% w 2016 roku. Dane z roku 2020, obejmujące okres od stycznia do lutego, ukazują udział inwestycji alternatywnych w portfelach inwestorów HNWI na podobnym poziomie do ich udziału w strukturze aktywów w roku 2019 (rys. 1).

Rysunek 1. Struktura aktywów w portfelach inwestycyjnych inwestorów HNWI w latach 2013-2020.

Źródło: opracowanie własne na podstawie *World Wealth Report 2017-2020* (2017-2020).

Istotnym obszarem, charakteryzującym uczestników rynku inwestycji alternatywnych, są przesłanki podjęcia przez nich działań właśnie w tej przestrzeni inwestycyjnej. W literaturze krajowej i zagranicznej za główne kryteria wyboru alternatywnych form lokowania kapitału wskazuje się kwestie dywersyfikacji ryzyka, niskiej korelacji stóp zwrotu w porównaniu z aktywami tradycyjnymi, zabezpieczenia przed inflacją, wartości absolutnej stopy zwrotu oraz chęć wygenerowania wyższych, czy wręcz ponadprzeciętnych zysków w porównaniu z indeksami giełdowymi (Pruchnicka-Grabias, 2017a; Russell Investments'2012 Global Survey on Alternative Investing, 2012). Badacze zwracają jednak uwagę na coraz bardziej widoczną tendencję odchodzenia od podejścia opartego wyłącznie na miarach ekonomicznych w tym względzie. Inwestorzy coraz częściej kierują się w swoich wyborach finansowych kryteriami społecznymi, ekologicznymi, a także czynnikami psychologicznymi (Opolski i in., 2010). Motywacją do ulokowania kapitału w sposób alternatywny mogą stać się zainteresowania uczestników rynku, pragnienie samorealizacji lub też potrzeba zyskania akceptacji, zbudowania prestiżu w określonej społeczności. Skłonność do odchodzenia od wyłącznie ekonomicznych względów w procesie inwestowania jest tym silniejsza, im wyższy jest poziom bogactwa danego inwestora – osoby zamożne nie skupiają się wyłącznie na zaspokajaniu podstawowych potrzeb, lecz starają się poprzez swoje wybory inwestycyjne osiągać także cele wyższych rzędów (Pruchnicka-Grabias, 2017b).

3. Metodologia

Badanie inwestorów, dotyczące znajomości oraz użytkowania różnych form inwestowania z uwzględnieniem inwestycji alternatywnych, przeprowadzono wśród reprezentatywnej próby

388 polskich inwestorów w okresie od 22 czerwca do 6 lipca 2020 roku. Wykorzystano metodę badania ankietowego. W celu zbadania zakładanej grupy badawczej wykorzystano metodę CAWI, pozwalającą na wypełnianie kwestionariuszy w formie elektronicznej. Udział w badaniu był anonimowy i dobrowolny.

W badaniu zastosowano dobór nielosowy przypadkowy. Wykorzystana metoda doboru próby badawczej nie jest w pełni niezależna, ponieważ przeprowadzający badanie otrzymuje możliwość wpływania na dobór jednostek, a dokładniej na wykorzystywane mechanizmy. W przypadku niniejszej analizy respondenci otrzymali pytania wyłącznie drogą elektroniczną, za pośrednictwem portali internetowych. Kwestionariusz był skierowany do subskrybentów grup o tematyce inwestycyjnej w ramach platform społecznościowych. Taki sposób kontaktu z odbiorcami badania ograniczył istnienie barier komunikacyjnych oraz odległościowych, a także pozwolił dotrzeć do różnych grup wiekowych i społecznych, o przekrojowym wykształceniu oraz zróżnicowanych miejscach zamieszkania. Ze względu na panującą w Polsce i na świecie pandemię wirusa COVID-19 oraz ograniczenie bezpośrednich kontaktów międzyludzkich, była to także jedyna możliwa metoda podjęcia skutecznej łączności z respondentami oraz realizacji badania. Wykorzystana metoda dystrybucji badania określana jest mianem komputerowego wspomaganie procesu otrzymywania materiałów. Rozumiana jest ona jako wykorzystanie sprzętu elektronicznego do dostarczenia narzędzi, transmisji danych, a także zapisu wiadomości w postaci umożliwiającej ich dalsze przetwarzanie (Krzewińska, Grzeszkiewicz-Radulska, 2013).

W toku badania ankietowanym zadano sześć pytań metryczkowych, obejmujących cechy demograficzno-społeczne. Respondentom zadano także pięć pytań dotyczących znajomości kategorii inwestycji alternatywnych oraz czynników determinujących ich podjęcie. Pytania miały formę zamkniętą oraz półotwartą, pozwalającą na zaprezentowanie własnej odpowiedzi oprócz innych zaproponowanych wcześniej wariantów. Pytania przedłożone respondentom miały charakter zarówno alternatywny, pozwalający na wybór spośród odpowiedzi typu tak/nie, jak również koniunktywny, pozwalający na wybranie kilku możliwych odpowiedzi.

Celem badania była identyfikacja poziomu rozpoznawalności kategorii inwestycji alternatywnych wśród polskich inwestorów, a także ustalenie struktury aktywów alternatywnych wybieranych przez badanych do budowy portfeli inwestycyjnych. Celem było również określenie udziału osób preferujących lokowanie kapitału w sposób alternatywny wśród ogółu respondentów oraz identyfikacja czynników determinujących proces inwestycji alternatywnych.

4. Wyniki

Analiza cech demograficzno-społecznych badanych inwestorów wykazała, iż kobiety stanowiły 66% uczestników badania. Najwięcej ankietowanych – 41,8% zadeklarowało wiek w przedziale 25-35 lat. Niemal 72% respondentów posiadało wyższe wykształcenie. Pod względem miejsca zamieszkania najliczniejszą grupę w badaniu, obejmująca 32,5% badanych, stanowiły osoby zamieszkujące miasta powyżej 500 tys. mieszkańców. Pełne dane demograficzno-społeczne, uzyskane w toku badania, ukazuje tabela 4.

Tabela 4. Cechy demograficzno-społeczne próby badawczej.

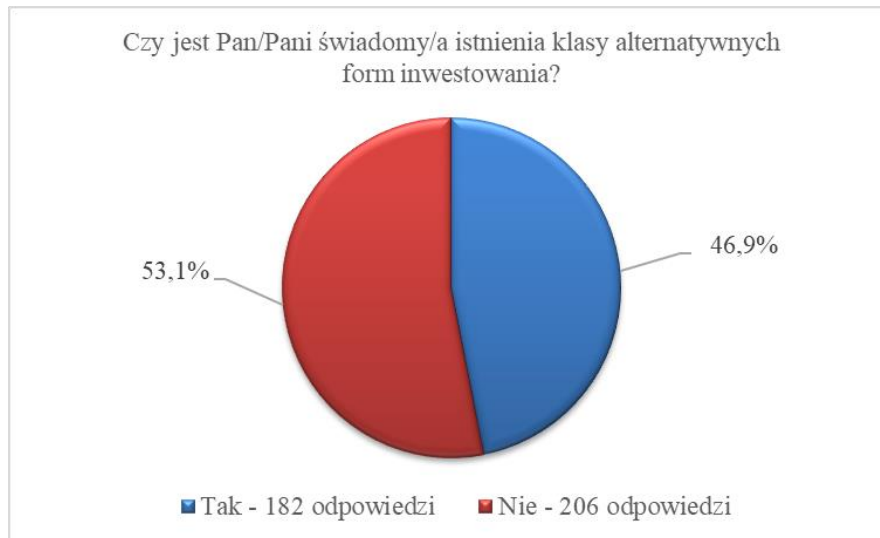
Płeć	Kobieta			Mężczyzna		
% badanych	66%			34%		
Wiek	<25 lat	25-35 lat	35-45 lat	45-55 lat	55-65 lat	>65 lat
% badanych	18%	41,8%	19,6%	16,5%	3,1%	1%
Miejsce zamieszkania	Wieś	Miasto do 50 tys. mieszkańców	Miasto od 50 do 150 tys. mieszkańców	Miasto od 150 do 500 tys. mieszkańców	Miasto powyżej 500 tys. mieszkańców	
% badanych	18%	10,8%	8,8%	29,9%	32,5%	
Wykształcenie	Podstawowe	Gimnazjalne	Zawodowe	Średnie	Wyższe	Inne
% badanych	0,0%	0,5%	10%	24,7%	71,6%	0,5%
Posiadanie wykształcenia z zakresu ekonomii lub finansów	Tak			Nie		
% badanych	28,4%			71,6%		
Posiadanie doświadczenia zawodowego z zakresu rynków finansowych i inwestowania	Tak			Nie		
% badanych	6,2%			93,8%		
n = 388 ankietowanych						

Źródło: badania własne.

W odpowiedzi na pytanie, dotyczące świadomości istnienia klasy alternatywnych form inwestowania, 46,9% respondentów potwierdziło posiadanie wiedzy na temat funkcjonowania tej kategorii inwestycji na rynku (rys. 2). Osoby te zostały poproszone o wskazanie aktywów utożsamianych z inwestycjami alternatywnymi. Pytanie miało formę półotwartą i charakter koniunktywny – inwestorzy mogli dokonać wielokrotnego wyboru wskazanych odpowiedzi, a także samodzielnie zaproponować typy aktywów. W toku badania uzyskano 182 odpowiedzi wielokrotnego wyboru. Analiza wyników wykazała, iż najczęściej za aktywa z zakresu inwestycji alternatywnych uznawano nieruchomości, które wskazało 84,6% badanych (154

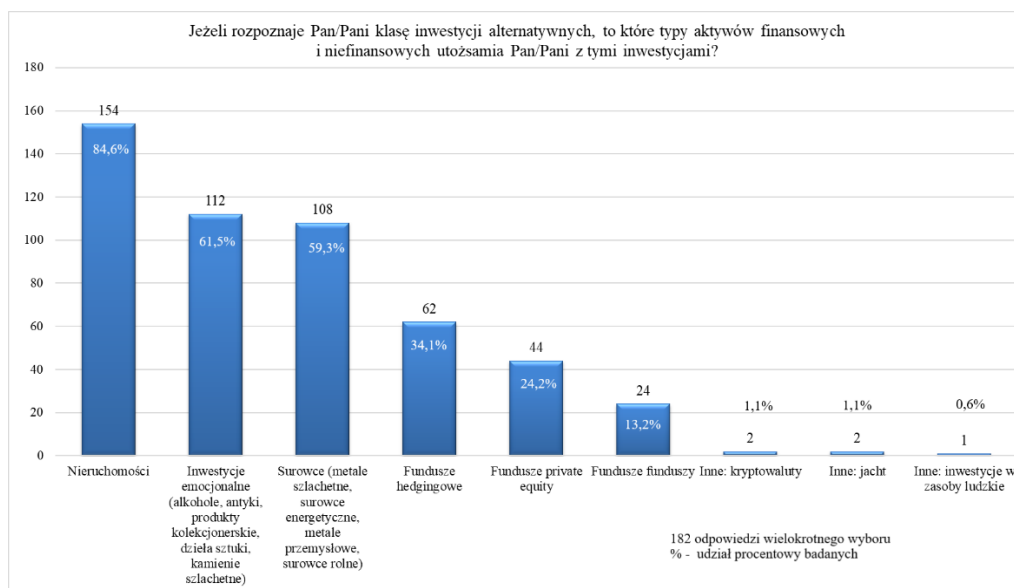
wskazania). Ponad 61% ankietowanych jako alternatywną kategorię lokowania kapitału wskazało inwestycje emocjonalne (112 odpowiedzi). Trzecią najczęściej utożsamianą z inwestycjami alternatywnymi grupą aktywów były surowce, które wskazało 59,3% badanych (108 wskazań). Kolejne najczęściej typowane odpowiedzi obejmowały m.in.: fundusze typu *hedge* (34,1% badanych, 62 wskazania), fundusze *private equity* (24,2% ankietowanych, 44 odpowiedzi) oraz fundusze funduszy (13,2% respondentów, 24 wskazania) (rys. 3).

Rysunek 2. Struktura próby badawczej – znajomość kategorii inwestycji alternatywnych.

Źródło: badania własne.

Rysunek 3. Rozkład ocen – utożsamianie aktywów z inwestycjami alternatywnymi.

Źródło: badania własne.

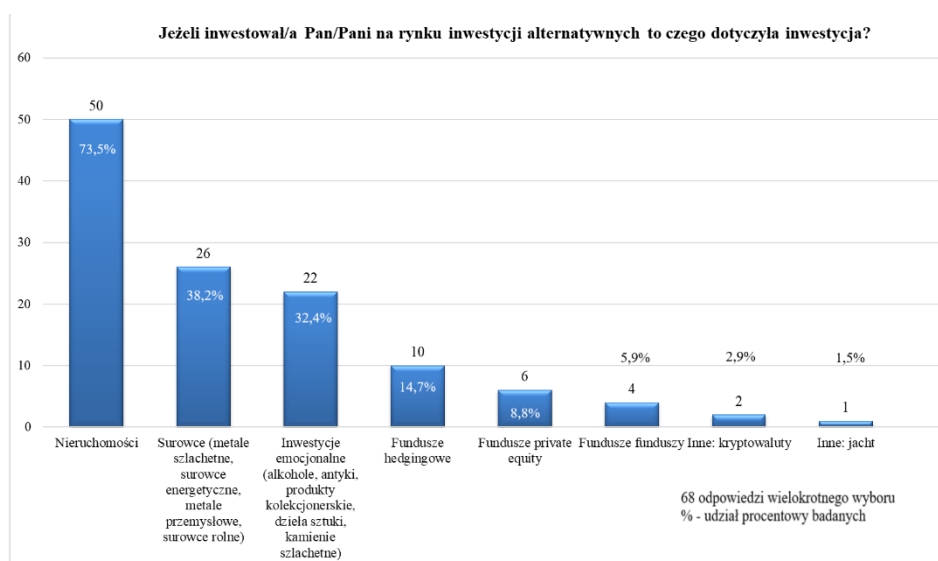
Na pytanie „Czy kiedykolwiek ulokował Pan/Pani kapitał na rynku inwestycji alternatywnych?” 17,5% badanych odpowiedziało twierdząco (rys. 4). Osoby te zostały poproszone o wskazanie czego dotyczyły podejmowane przez nich inwestycje. Pytanie miało formę półotwartą i charakter koniunktywny – inwestorzy mogli dokonać wielokrotnego wyboru wskazanych odpowiedzi, a także samodzielnie je zaproponować. W toku badania uzyskano 68 odpowiedzi wielokrotnego wyboru. Analiza wyników wykazała, iż 73,5% uprawnionych do udzielenia odpowiedzi inwestorów ulokowało kapitał na rynku nieruchomości (50 wskazań), 38,2% inwestowało w surowce (26 odpowiedzi), a 32,4% dokonało alokacji kapitału w inwestycje emocjonalne (22 wskazania). Kolejne odpowiedzi obejmowały m.in.: inwestycje w fundusze typu *hedge* (14,7% inwestorów, 10 wskazań), fundusze *private equity* (8,8% badanych, 6 odpowiedzi), fundusze funduszy (5,9% ankietowanych, 4 wskazania) (rys. 5).

Rysunek 4. Struktura próby badawczej – inwestowanie na rynku inwestycji alternatywnych.

Źródło: badania własne.

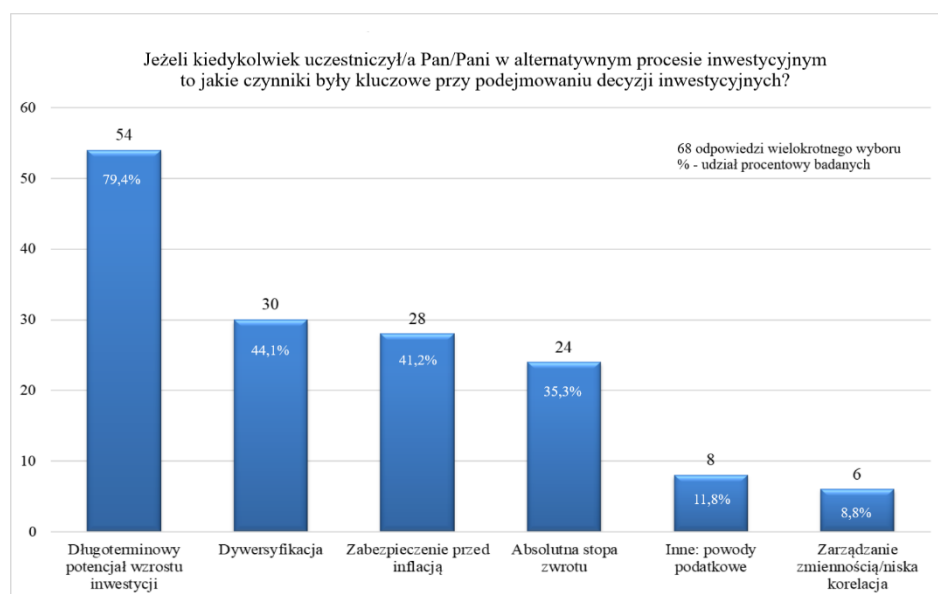
Rysunek 5. Rozkład ocen – wybór alternatywnych form lokowania kapitału.

Źródło: badania własne.

Osoby uczestniczące w badaniu, które inwestowały na alternatywnych rynkach obrotu, zostały zapytane o czynniki kluczowe przy podejmowaniu decyzji o podjęciu tych inwestycji. Pytanie miało charakter koniunktywny – inwestorzy mogli dokonać wielokrotnego wyboru wskazanych czynników. Analiza odpowiedzi wykazała, iż 79,4% inwestorów za kluczowy czynnik determinujący inwestycje alternatywne uznało długoterminowy potencjał wzrostu inwestycji (54 wskazania). Grupa 44,1% badanych wskazała dywersyfikację portfela (30 odpowiedzi), a 41,2% ankietowanych (28 wskazań) uznało zabezpieczenie przed inflacją za kluczowy czynnik do podjęcia inwestycji alternatywnych (rys. 6).

Rysunek 6. Rozkład ocen – czynniki determinujące inwestycje alternatywne.

Źródło: badania własne.

Podsumowanie

Analizy materiałów źródłowych wskazują na istnienie stałej tendencji wzrostowej w zakresie dysproporcji w dystrybucji światowego bogactwa oraz liczebności inwestorów HNWI. Dane z pierwszego półrocza 2020 roku ukazują, iż pandemia COVID-19 spowodowała minimalne zmniejszenie się liczby zamożnych inwestorów, lecz prognozy przewidują dalszy, intensywny wzrost ich liczebności w Polsce i na świecie. Udział inwestycji alternatywnych w portfelach inwestycyjnych inwestorów HNWI można uznać za stały i znaczący w badanym okresie. Dane z 2020 roku wskazują, iż stanowią one szacunkowo 13% struktury portfeli zamożnych inwestorów.

Wyniki przeprowadzonych badań własnych wskazują, iż kategoria inwestycji alternatywnych jest rozpoznawalna wśród inwestorów. Blisko połowa uczestników badania posiadała świadomość istnienia alternatywnych form inwestowania, a także z powodzeniem potrafiła wskazać jedną lub więcej form takich inwestycji. Największą rozpoznawalnością kategorii inwestycji alternatywnych wśród respondentów cieszyły się nieruchomości, inwestycje emocjonalne oraz surowce. Co piąty badany inwestor lokował kapitał na alternatywnych rynkach obrotu. Najczęściej wybieranymi przez nich kategoriami aktywów inwestycyjnych były nieruchomości, następnie surowce i aktywa z zakresu inwestycji emocjonalnych. Najczęściej wskazywanymi przez inwestorów determinantami procesu inwestycji alternatywnych były czynniki związane z długoterminowym potencjałem wzrostu inwestycji, dywersyfikacją portfela oraz zabezpieczeniem przed inflacją. Przeprowadzone badania pozwoliły stwierdzić zdecydowaną przewagę motywów o charakterze ekonomicznym jako czynników determinujących proces inwestycji alternatywnych wśród respondentów.

Przedstawione wnioski posiadają jednak pewne ograniczenia, wynikające z zastosowanej metody badawczej. Badanie ankietowe przeprowadzane w formie elektronicznej charakteryzuje się brakiem kontroli nad warunkami panującymi podczas realizacji badania przez respondentów, a także brakiem możliwości zapewnienia standaryzacji czynników towarzyszących badaniu. Realizacja kwestionariuszy mogła zostać zakłócona wskutek rodzaju dostępu do Internetu oraz sprzętu elektronicznego wykorzystanego podczas badania przez ankietowanych. Ograniczeniem jest również struktura grupy respondentów korzystających z Internetu, w której przeważają osoby młodsze, dobrze wykształcone i mieszkające w dużych miastach. W celu weryfikacji wyników badania warto rozważyć przeprowadzenie analogicznej analizy z wykorzystaniem metody PAPI, pozwalającej na dokonanie wywiadu bezpośredniego. W kolejnych badaniach pożądane wydaje się poszerzenie zakresu analizowanych typów inwestycji alternatywnych, a także rodzajów czynników determinujących decyzje inwestycyjne

na alternatywnych rynkach obrotu. Szczególnie istotnym rozszerzeniem analizy byłoby uwzględnienie motywów o charakterze nieekonomicznym.

Bibliografia

- Anson, M.J.P. (2009). *An Introduction to Core Topics in Alternative Investments*. Nowy Jork: John Wiley&Sons.
- Aspadarec, W. (2013). Atrakcyjność inwestycyjna inwestycji alternatywnych. *Finanse. Czasopismo Komitetu Nauk o Finansach PAN*, 1, 9-26.
- Dziawgo, L. (2006). *Private banking: bankowość dla zamożnych klientów*. Kraków: Oficyna Ekonomiczna Wolters Kluwer.
- Global Wealth Databook 2010* (2010). Credit Suisse Research Institute.
- Global Wealth Databook 2013* (2013). Credit Suisse Research Institute.
- Global Wealth Databook 2014* (2014). Credit Suisse Research Institute.
- Global Wealth Databook 2015* (2015). Credit Suisse Research Institute.
- Global Wealth Databook 2016* (2016). Credit Suisse Research Institute.
- Global Wealth Databook 2017* (2017). Credit Suisse Research Institute.
- Global Wealth Databook 2018* (2018). Credit Suisse Research Institute.
- Global Wealth Databook 2019* (2019). Credit Suisse Research Institute.
- Global Wealth Report 2020* (2020). Credit Suisse Research Institute.
- Krzewińska, A., Grzeszkiewicz-Radulska, K. (2013). Klasyfikacja sondażowych technik otrzymywania materiałów. *Przegląd Socjologiczny*, 62(1), 9-31.
- Opolski, K., Potocki, T., Świst, T. (2010). *Wealth Management: Bankowość dla bogatych*. Warszawa: CeDeWu.
- Pełka, W. (2014). Inwestycje alternatywne jako innowacyjna forma alokacji kapitału. W: M. Mikita, W. Pełka (red.), *Rynki inwestycji alternatywnych* (s. 15-25). Warszawa: Poltext.
- Pruchnicka-Grabias, I. (2017a). Fundusze hedgingowe a inwestycje alternatywne. W: I. Pruchnicka-Grabias (red.), *Inwestycje alternatywne* (s. 13-34). Warszawa: CeDeWu.
- Pruchnicka-Grabias, I. (2017b). Istota inwestycji alternatywnych. W: I. Pruchnicka-Grabias (red.), *Alternatywne instrumenty inwestycyjne* (s. 13-28). Warszawa: CeDeWu.
- Russell Investments' 2012 Global Survey on Alternative Investing* (2012). Russell Research.
- Sokołowska, E. (2010). *Alternatywne formy inwestowania na rynku papierów wartościowych*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- The Wealth Report. The Global Perspective on Prime Property & Investment 2021* (2021). Knight Frank Research.
- Tomaszewski, J. (2013). *Instrumenty towarowe jako forma inwestycji alternatywnych w portfelach inwestorów finansowych*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza SGH.
- World Wealth Report 2017* (2017). Capgemini Research Institute.
- World Wealth Report 2018* (2018). Capgemini Research Institute.
- World Wealth Report 2019* (2019). Capgemini Research Institute.
- World Wealth Report 2020* (2020). Capgemini Research Institute.

Tomasz Bodnar

Szkoła Doktorska Uniwersytetu Szczecińskiego

Instytut Gospodarki Przestrzennej i Geografii Społeczno-Ekonomicznej Uniwersytetu Szczecińskiego

tomasz.bodnar@phd.usz.edu.pl

ORCID: 0000-0002-9026-9884

Obraz miasta na podstawie map mentalnych uczniów szkół podstawowych Gryfic

The image of the city on the basis of mental maps of primary school pupils of Gryfice

Streszczenie

Celem niniejszej pracy była ocena percepcji przestrzeni miejskiej Gryfic przez uczniów szkoły podstawowej w klasach 4–6. W wyniku przeprowadzonych badań możliwe było sprawdzenie w jaki sposób respondenci widzą swoje miasto i czy potrafią je zobrazować. Do osiągnięcia tego celu została wykorzystana metoda analizy map wyobrażeniowych (mentalnych) w oparciu o metodologię zaproponowaną przez Kevina Lyncha (1960) z autorskimi modyfikacjami, które zostały poszerzone o metodę ankietową.

Słowa kluczowe: mapy mentalne, obraz miasta, przestrzeń miasta, Gryfice, Polska.

Summary

The aim of this paper was to assess the perception of Gryfice urban space by elementary school students in grades 4-6. As a result of the research it was possible to check how the respondents see their city and whether they can illustrate it. In order to achieve this goal, the method of analysis of imaginary (mental) maps was used, based on the methodology proposed by Kevin Lynch (1960) with my own modifications, which were extended by the survey method.

Key words: mental maps, city image, city space, Gryfice, Poland.

Wstęp

Przeestrzeń stanowi ważny aspekt funkcjonowania każdego człowieka. Wzrasta również znaczenie jego identyfikacji przestrzennej. Ludzie interesują się swoim miejscem zamieszkania, tożsamością miejsca. Jednocześnie stają się coraz bardziej mobilni i częściej odwiedzają nowe miejsca. Wyniki uzyskane na podstawie map mentalnych mogą stanowić niezwykle ważny element rozwoju turystyki, rekreacji, marketingu miejsca, ponieważ dostarczony materiał badawczy ukazuje prawdziwy obraz miasta – jego pozytywne i negatywne strony.

Przeprowadzone badania umożliwiają realizację celu aplikacyjnego oraz poznawczego. Na podstawie ocen respondentów oraz miejsc i punktów charakterystycznych najczęściej przez nich szkicowanych możliwe jest stworzenie wydawnictwa promującego miasto Gryfice. Może być ono wykorzystane przez władze samorządowe, organizacje pozarządowe oraz wszystkie instytucje, które chciałyby wspomóc rozwój turystyki Gryfic.

1. Mapy mentalne

Według Lyncha (1960) to, co człowiek widzi, wynika z dwustronnego procesu pomiędzy obserwowanym obiektem a obserwatorem. To, co człowiek obserwuje, jest dla niego zewnętrzne, ale interpretacja tego, co widzi, wpływa na stosunek do obserwowanego obiektu. Wynika stąd różnorodność wyobrażeń ludzi o tym samym miejscu. Każdy człowiek stara się zredukować przestrzeń, eliminować z niej to, co jest nieprzydatne albo wręcz przeciwnie dodawać coś do elementów rzeczywistości. Obraz miasta czy przestrzeni stale się kształtuje w wyobraźni wraz z nabywaniem przez człowieka nowych doświadczeń. Lynch w swoim badaniu nie interesowały indywidualne kontrasty w postrzeganiu przestrzeni (ze względu na to, że jest to dziedzina nauki przeznaczona dla psychologów), ale wspólny obraz miasta, którym dysponują jego mieszkańcy. Podejmując badania nad miastem, Lynch skoncentrował się na dwóch właściwościach środowiska miejskiego, czyli nad:

- a) czytelnością miasta – pojmowaną jako łatwość w orientowaniu się w mieście,
- b) wyobrażalnością – odbieraną jako zdolność do wywarcia wrażenia przez środowisko miejskie.

Dla zrozumienia roli, jaką odgrywa środowisko w mieście, przeprowadził badania, w których prosił mieszkańców wybranego obszaru o naskicowanie okolicy wraz z jej najbardziej charakterystycznymi oraz interesującymi cechami. Korzystając z tego materiału, mógł dokonać rekonstrukcji wyobrażeń o mieście, stworzonych przez badaną grupę ludzi oraz skonstruować ich mapy poznawcze. Mapy te są szczególnym rodzajem map mentalnych.

Interesującą definicję map mentalnych zaproponowała Kietlińska (2013): *mapa mentalna jest to metoda projekcyjna, za pośrednictwem której możliwe jest przestrzenne uchwycenie oraz organizacja opisywanych zjawisk, a także ustalenie hierarchii poszczególnych elementów składających się na mapę.*

Doprecyzowaną i rozszerzoną wersję wcześniejszej definicji mapy mentalnej zaprezentował Błahut (2013) stwierdzając, że *mapa mentalna stanowi efekt konceptualizacji miejsc, przestrzeni, obiektów i ich wzajemnych relacji poprzez wybrane kategorie pamięci oraz wyobraźni, które zostały uzyskane na drodze doświadczeń emocjonalnych i sensomotorycznych.* Na podstawie tej definicji możliwe jest stwierdzenie, że poznawanie oraz badanie map mentalnych może odbywać się poprzez analizę rysunków pokazujących relacje przestrzenne, w tym również geograficzne oraz skojarzeń, które wywołują w wyobraźni określone treści czy znaczenia.

Jednakże autor niniejszego badania kierował się pierwszą, sformułowaną (w 1960 roku) definicją dotyczącą zagadnienia map mentalnych, która nie zawierała późniejszych

przetworzeń, lecz stanowiła źródło dla wprowadzenia własnych modyfikacji. Według Lyncha (1960) mapy mentalne to *wspólna dla danej grupy reprezentacja wydzielonych i wybranych elementów środowiska miejskiego i relacji zachodzących pomiędzy nimi*. Definicja przedstawiona przez Lyncha pomimo upływu ponad 60 lat od momentu jej zaprezentowania jest ciągle aktualna i w swojej prostocie zawiera sedno tworzenia map mentalnych.

Z badań przeprowadzonych przez Lyncha może wynikać, że ciągi, punkty i struktury przestrzenne z różnych względów mogą stawać się dla danego człowieka albo społeczeństwa ważne. Dzieje się tak ze względu na ich formę i funkcje, które sprawiają, że wyróżniają się w otoczeniu. Czasem zdarza się, że są to miejsca związane z konkretnymi wypadkami lub różnymi sytuacjami, które wcześniej przytrafiły się osobie ankietowanej. Może to być też miejsce lokalnej tradycji, które bardzo często pozostanie nieczytelne dla osób z zewnątrz (Bazan-Krzywoszańska, Mrówczyńska, Skiba, 2015).

2. Uwagi metodologiczne

Przedmiotem zaprezentowanych badań jest percepcja przestrzeni miejskiej Gryfic oraz waloryzacja przestrzeni na podstawie map mentalnych.

Celem głównym, rozumianym jako zakres rzeczywistości, jaki ma zostać objęty przeprowadzanymi badaniami (Nowak, 2008) wraz z wykryciem prawidłowości występujących w badanych zjawiskach, a także doprowadzenie na ich podstawie do przesłań ogólnych (Klepacki, 2009) jest ocena percepcji Gryfic przez uczniów szkoły podstawowej w klasach 4–6. Do celów szczegółowych należą odpowiedzi na pytania, jak uczniowie postrzegają i oceniają przestrzeń miasta, czy istnieje zróżnicowanie w ich ocenie przestrzeni miejskiej oraz sprawdzenie ich podstawowej wiedzy z zakresu orientacji w przestrzeni.

Problem badawczy stanowi zagadnienie, jak dzieci w klasach 4-6 szkoły podstawowej postrzegają przestrzeń miasta Gryfice.

W pracy zostały użyte dwie techniki badawcze: rysowanie map mentalnych oraz ankieta. Są one czynnościami praktycznymi pozwalającymi na uzyskanie optymalnie sprawdzalnych opinii, informacji i faktów (Pilch, 2001). Badanie składało się z dwóch części. Pierwszą było narysowanie miasta Gryfice z własnej perspektywy. Drugą – wywiad kwestionariuszowy, który uczniowie wypełniali samodzielnie. Zawierał on sześć pytań otwartych oraz jedno pytanie zamknięte (cztery pytania otwarte oraz jedno zamknięte dotyczące Gryfic oraz dwa pytania otwarte dotyczące płci oraz przybliżonego miejsca zamieszkania). Sporadycznie stosowaną techniką były rozmowy, które odbywały się po zakończeniu wykonywanego zadania. Badanie odbywało się w dwóch szkołach, a osobą nadzorującą przebieg procesu badawczego był autor.

W analizie zgromadzonych danych zostały wykorzystane miary położenia, które to charakteryzują za pomocą tylko jednej wielkości ogólny poziom wartości tej cechy w zbiorowości (w sposób syntetyczny) (Konieczka, 2010).

2.1. Charakterystyka miasta Gryfice

Miasto Gryfice położone w województwie zachodniopomorskim, jest siedzibą gminy i powiatu. Według podziału fizycznogeograficznego Polski J. Kondrackiego (2001) miasto Gryfice znajduje się w mezoregionie – Równina Gryficka. We współczesnym planie Gryfic widoczne są akcenty staromiejskiej zabudowy. Wchłonięte zostały one przez nowożytny elementy zabudowy od zachodu, południa i północy miasta. Centralną część Starego Miasta wyznacza prostokątny rynek. Liczba ludności w 2019 roku wynosiła 16415 mieszkańców (GUS).

3. Gryfice na mapach mentalnych

Pierwsza część dociekań była oparta na sposobie badań i kategoryzacji elementów przestrzeni zaproponowanych przez Kevina Lyncha (1960). Na wszystkich mapach uzyskanych przez Lyncha w badaniu można wyróżnić pięć powtarzalnych elementów, które są fizycznymi obiektami z pominięciem ich emocjonalnego i praktycznego znaczenia oraz ich historii (Nawrocki, 2015).

Analizie zostały poddane następujące kategorie:

- a. drogi,
- b. rejony,
- c. węzły (miejsca),
- d. punkty orientacyjne,
- e. krawędzie.

W badaniu terenowym wzięło udział 470 uczniów, co stanowi prawie 70% wszystkich podopiecznych uczęszczających do klas 4–6 w Szkołach Podstawowych nr 3 i 4 w Gryficach. Do badania wybrano respondentów z klas 4-6, ponieważ na tym etapie kształcenia podobnie odbywa się nauczanie przedmiotowe. Od klasy 4 uczniowie rozpoczynają naukę przedmiotów szkolnych o nowym, wyższym poziomie abstrakcyjności (na przykład przedmiotów przyrodniczych), które rozwijają wyobraźnię przestrzenną. Obrana metoda badań okazała się skuteczna dla tej grupy wiekowej ze względu na czytelność i łatwość w zrozumieniu przez nich pytań i poleceń stworzonych przez badającego.

Większość map mentalnych zawierała jedynie niektóre fragmenty miasta bez jego dokładnych granic. Poprzez nałożenie tych naszkicowanych map na poszczególne analizowane kategorie, możliwe jest sprawdzenie, w jaki sposób respondenci widzą swoje miasto.

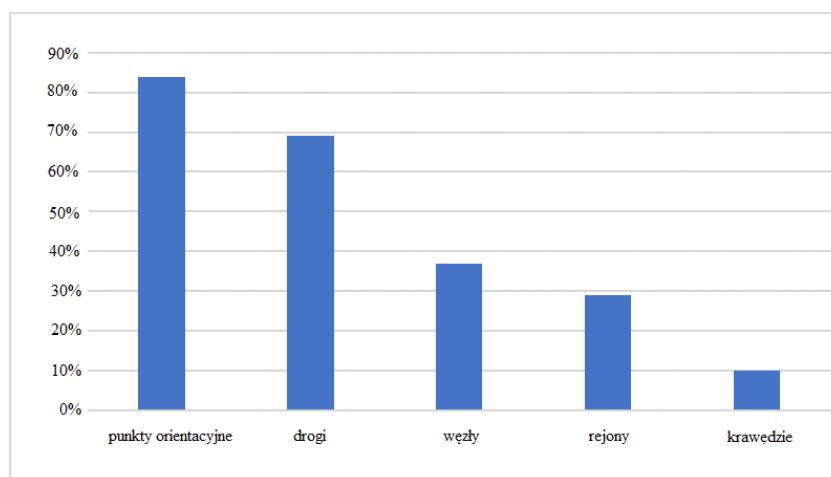
Drogi są jednym z najważniejszych elementów infrastruktury każdego miasta. Spośród 470 respondentów 69% z nich narysowało je na swoich rysunkach. Z 324 narysowanych dróg 99% zostało zakwalifikowanych jako jezdnie, ulice i chodniki. Drugim najczęściej występującym elementem liniowym była rzeka Rega, która przepływa przez Gryfice. Najwięcej map zawierających rzekę zostało stworzonych w Szkole Podstawowej nr 3 (53% rysunków na 47 wszystkich rysunków zawierających rzekę), która znajduje się w jej bliskim sąsiedztwie.

Rejony w porównaniu z drogami nie były już tak często uwzględniane przez dzieci, znalazły się one jedynie na 28% narysowanych map. Był to drugi najczęściej pomijany detal obrazu miasta spośród wszystkich pięciu wymienionych przez Lyncha. Najczęściej rysowane rejony to park miejski oraz plac Zwycięstwa, które łącznie zostały uwzględnione przez 22% uczniów.

Węzły stanowią punkt krzyżowania się różnych obiektów liniowych. Na 37% map zostały przedstawione węzły, które najczęściej były pokazywane jako skrzyżowanie ulic oraz krzyżowanie się drogi i rzeki (odpowiednio 30% i 9% rysunków).

Najważniejszym składnikiem map mentalnych, który pozwoli sprawdzić, czy rysunki uczniów uwzględniają całe miasto, czy tylko jego fragment są krawędzie. Łączna liczba map zawierających je wynosi 10% wszystkich rysunków. Najczęściej krawędzie były przedstawiane przez osoby mieszkające poza Gryficami w nieodległych wioskach (53%). Większa część stworzonych map dotyczyła wybranych obszarów, a nie całych Gryfic.

Ryc. 1. Wykorzystanie typów elementów w mapach mentalnych respondentów

Źródło: opracowanie własne na podstawie Lynch K., *The Image of The City*, Cambridge 1960.

Atrybuty miasta to elementy charakterystyczne dla danej jednostki osadniczej, które wyróżniają ją spośród innych jednostek (Mordwa, 2003). Różnorakie punkty orientacyjne były zaznaczone na 84% map (zob. ryc. 1). Najczęściej występującymi punktami orientacyjnymi na mapach mentalnych są sklepy wielkopowierzchniowe. Zostały one narysowane przez 38% uczniów.

Wśród wykonanych map zdarzały się takie, które były niemożliwe do analizy i interpretacji. Brak czytelności najczęściej był spowodowany trudnościami z identyfikacją w terenie elementów krajobrazu lub skalowanym położeniem Gryfic, co zaburzało proces rozpoznawania map. Spośród wszystkich rysunków 22% było niemożliwych do zidentyfikowania.

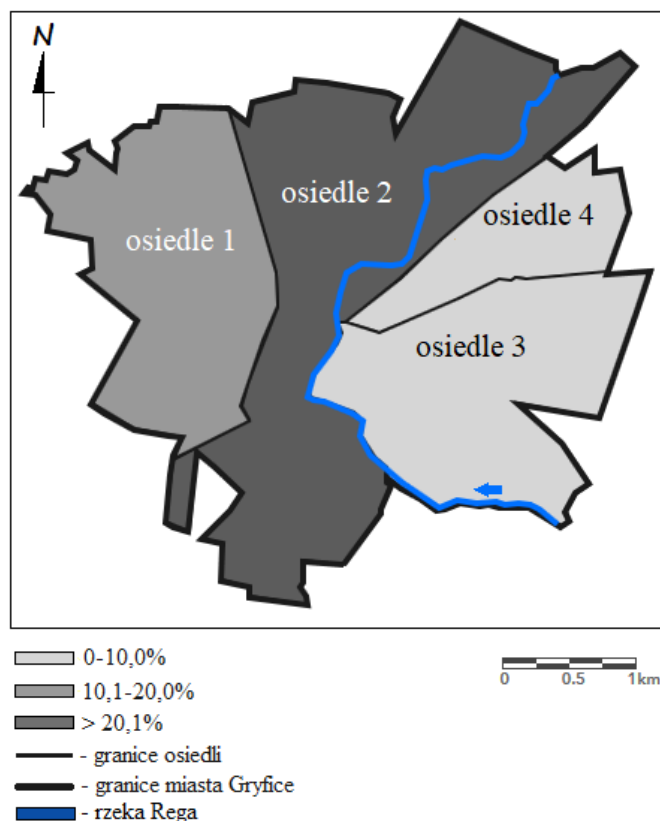
3.1. Synteza map mentalnych

Spośród wszystkich czterech osiedli mieszkaniowych w Gryficach (zob. ryc. 2) na osiedlu 2 respondenci zaznaczali najwięcej punktów orientacyjnych (72%). Większość najbardziej charakterystycznych i najczęściej odwiedzanych miejsc znajduje się w okolicy zabudowań Starego Miasta, na osiedlu 2.

Najczęściej zaznaczanymi elementami, które zostały przedstawione na syntetycznym obrazie centrum Gryfic, stworzonym na podstawie map mentalnych respondentów (zob. ryc. 3), były punkty orientacyjne, które ułatwiają odnalezienie się w przestrzeni miejskiej i dotarcie do wybranych celów. Te zlokalizowane na terenie Starego Miasta dodatkowo stanowią atrakcje turystyczne.

Drugim najczęściej występującym elementem były ścieżki. Oprócz jezdni, dróg i chodników, zaznaczano również Regę oraz tory kolejowe. Lokalizacja miasta nad rzeką daje mu bezpośrednie, wodne połączenie z morzem, a co za tym idzie, umożliwia rozwój turystyki aktywnej. Dworzec kolejowy i częste połączenia ze Szczecinem i Kołobrzegiem dają możliwość dotarcia do innych części kraju.

Ryc. 2. Struktura odpowiedzi (szkiców) dotycząca punktów orientacyjnych na mapach mentalnych z podziałem na osiedla

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań terenowych

Najczęściej występującym węzłem, oprócz skrzyżowań, jest most nad Regą oraz plac Zwycięstwa. Most, który znajduje się w pobliżu stacji paliw Orlen, uznawany jest za jedno z ciekawszych miejsc w Gryficach. Dodatkową atrakcją stanowią usadowione na nim cztery gryfy nawiązujące do historii miasta. Pokazywanie przez respondentów placu Zwycięstwa jako węzła oznacza, że jest to kluczowy punkt komunikacyjny w mieście. Znajdujące się w pobliżu niego liczne parkingi i bliskie sąsiedztwo ważnych miejsc upraszczają poruszanie się pieszo po centrum.

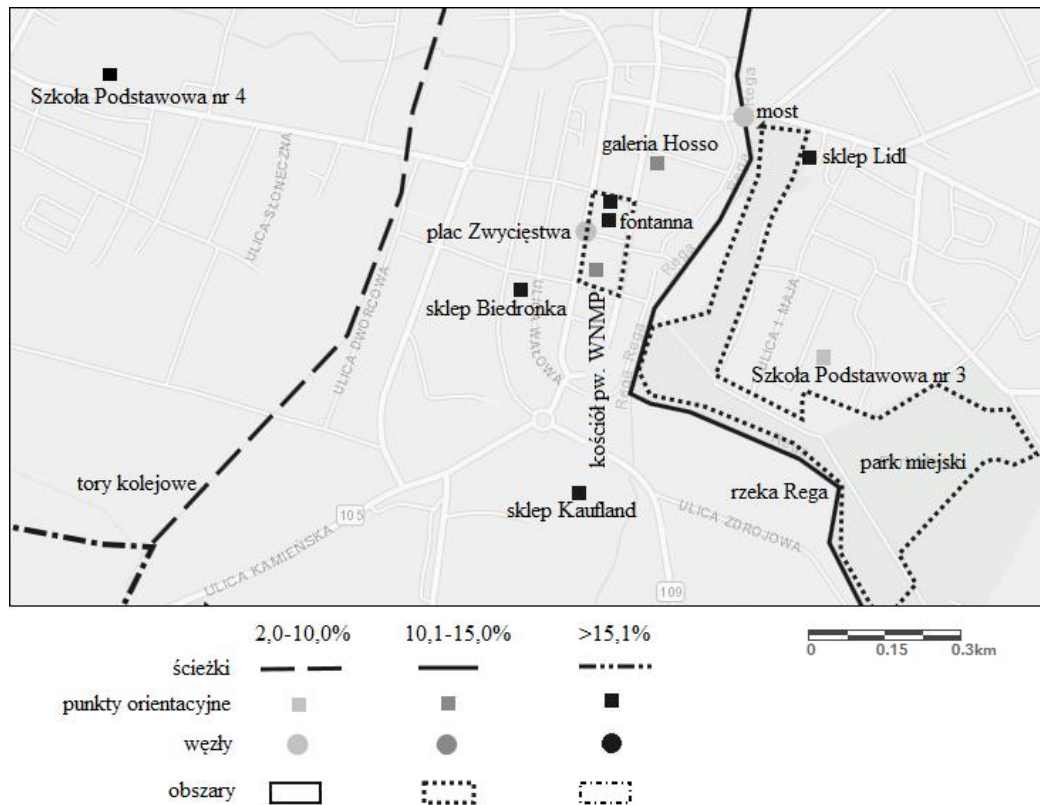
Rejonami najczęściej zaznaczanymi przez dzieci były: plac Zwycięstwa znajdujący się na Starym Mieście oraz park miejski zlokalizowany nad wschodnim brzegiem Regi. Park miejski to najpopularniejsze miejsce spacerowe gryficzian.

Co ciekawe, respondenci pominęli niektóre miejsca, które w opinii władz miejskich i przyjezdnych turystów stanowią dużą atrakcję. Nieuwzględnione na szkicach zostały między innymi: Muzeum i Wystawa Nadmorskiej Kolei Wąskotorowej, Muzeum i Galeria Brama

Wysoka oraz Ogród Japoński. Powodem takiego stanu rzeczy może być brak wiedzy, że takie miejsca istnieją.

Ryc. 3. Centrum Gryfic na mapach mentalnych

Źródło: opracowanie własne na podstawie Osóch, B., Czaplińska, A., *City Image Based on Mental Maps - the Case Study of Szczecin (Poland)*, Warszawa 2019.

4. Obraz Gryfic w świetle badań ankietowych

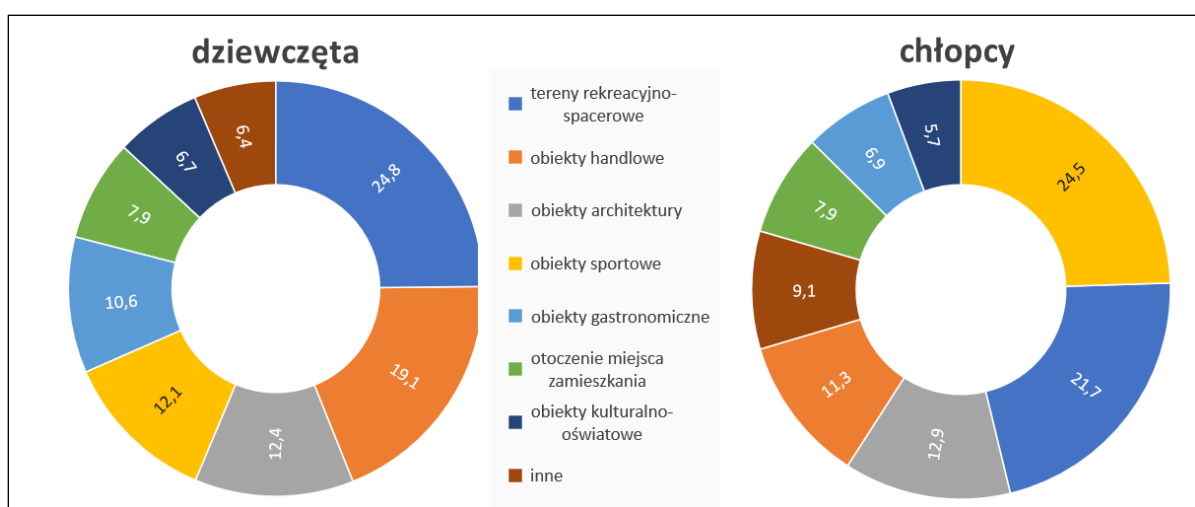
Pierwsze skojarzenie ze słowem Gryfice (pierwsze pytanie ankietowe) pokazuje, w jaki sposób postrzegane jest miasto, jakie jest pierwsze wyobrażenie o nim. Większości przebadanych dzieci Gryfice kojarzą się z rodziną, przyjaciółmi czy szkołą, ponieważ jest to miasto, w którym mieszkają. Tę odpowiedź zaznaczyło 33% uczniów. Drugą najczęściej padającą odpowiedzią (24%) była architektura Gryfic, na którą składają się wszystkie budynki i budowle Starego Miasta wraz z placem Zwycięstwa.

Spośród wszystkich przebadanych dzieci 72% jeździ samochodem (z opiekunami). Liczba osób, która najczęściej porusza się samochodem i pieszo wynosi 230, co stanowi prawie połowę ankietowanych. Ze względu na niewielki rozmiar miasta równie popularnym środkiem komunikacji jest rower, którym poruszanie się zadeklarowało 40% uczniów.

Trzecie pytanie ankietowe dotyczyło ulubionego miejsca, w którym uczniowie najchętniej spędzają wolny czas. Tereny rekreacyjno-spacerowe, takie jak parki miejskie, alejki

spacerowe oraz inne tereny zielone, są miejscami najchętniej odwiedzanymi przez 33% uczestników badania. Kolejnym często odwiedzanym punktem w mieście są wszelkie obiekty sportowe. Wskazało je 26% respondentów. Najwięcej chłopców swój czas wolny spędza w obiektach sportowych (28% uczniów na 246 ankietowanych), natomiast najczęściej dziewcząt na swoje ulubione miejsce spędzania wolnego czasu wybrało tereny rekreacyjno-spacerowe (38% uczennic na 212 respondentek) (zob. ryc. 4). Miejscem najrzadziej wybieranym w czasie wolnym przez obie płcie są obiekty kulturalno-oświatowe (np. szkoła, biblioteka, kino), zostały one wybrane jedynie przez 9% uczniów.

Ryc. 4. Ulubione miejsca spędzania wolnego czasu przez uczniów według płci

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań terenowych

Kolejne pytanie ankietowe dotyczyło miejsc, których uczniowie starają się unikać. Odpowiedzią, która najczęściej padała (29% pytanych), to „brak takich miejsc w Gryficach”. Pominiecie odpowiedzi na to pytanie było utożsamiane z brakiem takiego miejsca. Informację o pominięciu tego pytania udało się uzyskać poprzez rozmowy w trakcie i po wypełnianiu ankiet. Jeśliby połączyć obie odpowiedzi, to liczba uczniów, którzy pominęli pytanie oraz odpowiedzieli, że nie ma takich miejsc w Gryficach, wzrosłaby do 39%. Miejsca niebezpieczne społecznie⁹⁵ zostały zaznaczone przez 14% wszystkich uczniów jako te, które najczęściej są przez nich unikane. Następną grupę stanowią miejsca opuszczone i nieuczęszczane⁹⁶. Zostały one zaznaczone przez 11% uczniów.

⁹⁵ Na podstawie rozmów przeprowadzanych po badaniach terenowych do miejsc niebezpiecznych społecznie zalicza się punkty, gdzie są: bezdomni, osoby pod wpływem narkotyków lub alkoholu, nastolatki (często pod wpływem środków odurzających) lub miejsca, w których kiedyś zdarzały się różne wypadki.

⁹⁶ Na podstawie rozmów przeprowadzanych po badaniach terenowych do miejsc opuszczonych i nieuczęszczanych zalicza się: niezamieszkałe domy, budynki, przybudówki oraz ciemne i nieoświetlone nocą miejsca.

Ostatnie pytanie sprawdzało jakich form spędzania czasu wolnego najbardziej brakuje uczniom. Miejsca rekreacyjno-wypoczynkowe to punkty w przestrzeni miejskiej, które są pożądane przez 44% uczniów. Spośród brakujących miejsc rekreacyjno-sportowych najczęściej wymieniany był park trampolin. Inne obiekty sportowe takie jak: aqua park, skate park, boisko, wrotkowisko zostały wskazane przez 19% dzieci. Odpowiedzi, które nie zostały zakwalifikowane do żadnych większych grup o wzajemnym podobieństwie (18% map mentalnych), obejmowały na przykład miejsca, w których można grać w gry planszowe czy różne obiekty edukacyjne.

5. Ankiety a mapy mentalne – wybrane relacje

Ankiety wraz z mapami mentalnymi wykonanymi przez uczniów stanowią źródło wiedzy o mieście. Zawarte są w nich osobiste przeżycia respondentów takie jak unikanie pewnych miejsc czy ulubione miejsca, w których spędzają najwięcej czasu. Sposób odwzorowania tych wybranych elementów na mapie pokazuje, czy istnieje spójność pomiędzy rysunkami a odpowiedziami na pytania ankietowe. Wiele informacji odczytanych z map mentalnych można byłoby wykorzystać w badaniach psychologicznych lub socjologicznych i poznać powody, dla których niektóre miejsca są atrakcyjne, a inne omijane.

Jedną z prawidłowości, która została zauważona, jest inne postrzeganie przestrzeni Gryfic przez osoby, które stale w nich zamieszkują oraz przez osoby, które dojeżdżają do nich codziennie. Większość (90%) uczniów spoza miasta wybrało samochód jako swój środek transportu, a dla 39% spośród nich jest to jedyny sposób przemieszczania się. Uczniowie, którzy mieszkają w pobliskich wsiach, rysowali Gryfice najczęściej w sposób bardzo prosty, odzwierciedlając tylko drogi oraz elementy znajdujące się w ich otoczeniu.

Obiekty architektoniczne takie jak plac Zwycięstwa, kościół pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny, Brama Kamienna, Baszta Prochowa wraz z parkami miejskimi i terenami zielonymi oraz obiektami handlowymi dominowały na mapach mentalnych sporządzonych przez uczniów. Są one miejscami najchętniej odwiedzanymi przez respondentów i stanowią one największe atrakcje dostępne na terenie miasta. Te elementy Gryfic są zauważane nie tylko przez uczniów, ale również przez dorosłych zarówno tych przyjezdnych, jak i mieszkających w mieście. Ich odwzorowanie na rysunku Gryfic pokazuje, że miejsca te są często kojarzone z Gryficami.

Pojawianie się symbolu miasta, jakim jest gryf, jedynie w 16% ankiet daje podstawę do zastanowienia się nad patriotyzmem lokalnym i sposobem prezentowania go na zajęciach lekcyjnych. Może warto zwiększyć liczbę zajęć szkolnych dotyczących tradycji i historii

lokalnej, aby młodzież poznała swój region zarówno od strony historycznej, jak i przyrodniczej. Natomiast sama postać mitycznego stwora daje możliwości wykorzystania go w marketingu miasta Gryfice.

Uwagi końcowe

Różne definicje słowa „przestrzeń” dają możliwość do interpretowania i postrzegania jej w sposób indywidualny. Badania postrzegania przestrzeni pomagają przekonać się, w jaki sposób każdy respondent widzi wybraną przestrzeń. Wyniki tych dociekań będą wskazywały najbardziej lubiane, zadbane, ciekawe i niebezpieczne miejsca na danym obszarze. Wykorzystanie zebranych danych może mieć przełożenie na skuteczniejsze akcje marketingowe, które będą docierały do szerszego grona potencjalnych klientów, a oferta turystyczna (i nie tylko) będzie odpowiadała wybranym grupom docelowym.

Badanie przyniosło również pozytywne przesłanki, ponieważ większość stworzonych map mentalnych zawierało plac Zwycięstwa i inne punkty zlokalizowane w przestrzeni Starego Miasta. Jest to najbardziej rozpoznawalny obszar miasta, który stał się ulubionym miejscem spędzania wolnego czasu nie tylko przez mieszkańców, ale również przez turystów. Miejsce to stanowi ważny węzeł łączący różne punkty w mieście.

Kolejnym krokiem ku zobrazowaniu wyników badań mógłby być projekt „niby mapy⁹⁷”, która jednocześnie byłaby przewodnikiem po mieście. Zostałaby ona opracowana na podstawie miejsc orientacyjnych oraz innych elementów najczęściej wskazywanych przez respondentów na stworzonych mapach mentalnych. Ciekawa oprawa graficzna oraz atrakcyjne opisy, to jedne z najważniejszych elementów, które przyciągają uwagę odbiorców. Jest to nowy sposób prezentowania najciekawszych miejsc w danym mieście. Patrząc na sukces tych opracowań w innych miastach, możliwe jest stwierdzenie, że taki przewodnik zostałby również pozytywnie przyjęty w Gryficach. Dlatego stworzenie takiego projektu stanowiłoby swoiste zwieńczenie przeprowadzonych badań.

---

⁹⁷ „Niby mapa” jest to projekt koncepcyjny, wyobraźniowy. Nie zawiera on typowych dla map elementów matematycznych, geograficznych czy legendy, a punkty charakterystyczne dla danej jednostki osadniczej lub regionu.

Literatura

- Bazan-Krzywoszańska, A., Mrówczyńska, M., Skiba, M. (2015), *Badania percepcji mieszkańców Zielonej Góry – mapy mentalne*, (<http://doi.prz.edu.pl/>, data dostępu: 06.12.2018r.), s. 21-22.
- Błahut, G. (2013). *Mapy mentalne jako wyobrażenia miejskich obszarów kulturowych*, (<http://rebus.us.edu.pl/>, data dostępu: 06.12.2018r.), s. 48-49.
- Kietlińska, B. (2013). *Badanie zmysłowego odbioru miasta za pomocą metod jakościowych*, (<http://pressto.amu.edu.pl/>, data dostępu: 06.12.2018r.), s. 137-138.
- Klepacki, B. (2009). *Wybrane zagadnienia związane z metodologią badań naukowych*, pobrane z: sj.wne.sggw.pl › pdf › RNR_2009_n2_s38 / [data dostępu: 11.04.2019r.], s. 39-40.
- Kondracki, J. (2001). *Geografia regionalna Polski*, Warszawa, PWN, s. 53.
- Konieczka, P. (2010). *Podstawy statystyki*, Gdańsk, pobrane z: https://chem.pg.edu.pl/documents/175289/4236053/Statystyka_podstawy.pdf [dostęp: 4.06.2019], s. 7-8.
- Lynch, K. (1960). *The Image of The City*, Cambridge, s. 46-49.
- Mordwa, S. (2003). *Percepcja miasta Polski środkowej*, Łódź, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, s. 19.
- Nowak, S. (2008). *Metodologia badań społecznych*, Warszawa, PWN, s. 45-46.
- Nawrocki, T. (2015). *Wykorzystanie map mentalnych w badaniach przestrzeni publicznych*, Katowice, pobrane z: <http://www.tomasz.nawrocki.us.edu.pl/wp-content/uploads/2017/01/Wykorzystanie-map-mentalnych-w-badaniach-przestrzeni-publicznych.pdf> [dostęp: 6.12.2018], s. 7.
- Osóch, B., Czaplinska, A. (2019). *City Image Based on Mental Maps – the Case Study of Szczecin (Poland)*, „Miscellanea Geographica – Regional Studies on Development”, Vol. 23., s. 113.
- Pilch T., Bauman T. (2001). *Zasady badań pedagogicznych. Strategie ilościowe i jakościowe*, Warszawa, s. 96-97, 100-101.
- Tokarski R., Tokarska A., Nowicka A. (2017). *Strategia rozwoju gminy Gryfice na lata 2005-2014*, Gryfice, pobrane z: <http://eregion.wzp.pl/gminy/gryfice>, [data dostępu: 11.04.2019r.], s. 104-106.

Paulina Chmielecka

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego
Wydział Nauk o Polityce i Administracji
pchmielecka94@gmail.com
ORCID: 0000-0002-5758-898X

Wyzwania społeczno-kulturowe integracji ludności ukraińskiej ze społecznością lokalną – analiza SWOT

Socio-cultural challenges of integrating the Ukrainian population into the local community - SWOT analysis

Streszczenie

Migracja ludności ukraińskiej do Polski i innych państw zachodnich utrzymuje się nadal na wysokim poziomie. Są to już nie tylko osoby poszukujące pracy zarobkowej, ale również studenci i członkowie rodzin migrantów. Ten długoterminowy aspekt migracji przekonuje do pogłębionych badań nad jego rozwojem. Migracja wpływa na wiele obszarów badawczych m. in. polityczny, ekonomiczny, społeczny, kulturowy, demograficzny, edukacyjny, religijny, itd. Ponadto obejmuje swoim zakresem działalność instytucji administracji publicznej i pozarządowej, których udział w integracji imigrantów jest znaczący. Celem analizy jest scharakteryzowanie mocnych i słabych stron oraz szans i zagrożeń imigracji Ukraińców do Polski w kontekście ich integracji ze społecznością lokalną. Należy przyjąć, że analiza SWOT będzie ujęta w dwóch kategoriach, a mianowicie ze strony imigrantów z Ukrainy oraz polskich obywateli.

Studia materiałów źródłowych pozwalają stwierdzić, że czynniki społeczne i kulturowe z jednej strony jednoczą grupy społeczne, a z innej dzielą i w konsekwencji mogą doprowadzić nawet do konfliktów. Podkreślenia wymaga, że istotne jest zaangażowanie wszystkich podmiotów biorących udział w procesie integracyjnym. Brak współpracy, rzetelności i spójności w tworzeniu strategii integracyjnej Ukraińców w Polsce może wpłynąć negatywnie na ich pobyt w kraju oraz odbiór ich obecności przez społeczność lokalną. Należy przyjąć, że konflikty często tworzą się z niedomówień, a brak rzetelnej i sprawdzonej informacji może doprowadzić do formowania stereotypów negatywnie wpływających na relacje między imigrantami a społecznością lokalną. Wnioski z analizy staną się podstawą do określenia czy istnieje strategia integracji imigrantów z Ukrainy w Polsce, a jeśli tak, to jaki ma ona charakter.

Słowa kluczowe: integracja, wyzwanie, analiza SWOT, Ukraińcy, komunikacja polityczna.

Summary

The migration of the Ukrainian population to Poland and other Western countries is still high. These are not only people looking for gainful employment but also students and members of migrant families. This long-term aspect of migration calls for in-depth research on its development. Migration affects many research areas, including political, economic, social, cultural, demographic, educational, religious, etc. It also covers the activities of public and non-governmental administration institutions whose participation in the integration of immigrants is significant. The analysis aims to characterize the strengths and weaknesses and the opportunities and threats of Ukrainian immigration to Poland in their integration with the local community. In this article, the SWOT analysis divides into two categories: immigrants from Ukraine and citizens of the Polish state.

The study of source materials allows us to conclude that social and cultural factors unite social groups on the one hand and divide on the other and, consequently, may even lead to conflicts. Following is crucial to involve all entities participating in the integration process. Lack of cooperation, reliability, and consistency in creating an integration strategy for Ukrainians in Poland may adversely affect their stay in the country and the reception of their presence by the local community. In addition, conflicts often arise from understatements. The lack of reliable and proven information may lead to stereotypes that negatively affect immigrants and the local community. The analysis conclusions will be the basis for determining whether there is a strategy for integrating immigrants from Ukraine in Poland, and if so, what its nature is.

Key words: integration, challenge, SWOT analysis, Ukrainians, indigenous people.

Wstęp

Migracja jest zjawiskiem powszechnym, które towarzyszy ludziom od początku istnienia ludzkości. Warto dodać, że w jej wyniku dokonywały się przemiany w takich aspektach jak społeczny, kulturowy, ekonomiczny i polityczny, które wpływały na dotychczasowe formy kształtowania państw, narodów oraz społeczności (Castles, Miller 2011, ss.19-29). Należy przyjąć, że rozwinięte społeczeństwa starają się normalizować migrację oraz kontrolować jej przebieg i obszar przemieszczania się. Globalny system ekonomiczny podzielony jest na regiony z mniejszą lub większą atrakcyjnością dla danego człowieka. Dlatego też dla migrujących główną przyczyną przemieszczania się między krajami jest poprawienie sytuacji materialnej oraz warunków życiowych (Gocalski 2009, ss.31-32). Podkreślenia wymaga, że z tego powodu można obserwować stały przyrost przedstawicieli ludności ukraińskiej na terenie Polski. Ukraińcy stanowią dzisiaj największą i najbardziej istotną grupę imigrantów zarobkowych, gdyż oficjalnie w naszym kraju pracuje ich blisko 150-200 tysięcy rocznie. W 2020 roku wydano niecałe 200 tysięcy pozwoleń na pobyt czasowy oraz zaopiniowano pozytywnie ponad 5200 wniosków na pobyt stały (Urząd ds. Cudzoziemców, 2021).

Na efektywność podejmowania decyzji o migracji wpływa między innymi stan rynku pracy, sytuacja polityczna, obecność międzynarodowych korporacji, czynniki społeczne lub rozwój technologiczny (Castles, Miller 2011, ss. 97-102). Nie bez znaczenia staje się wiedza na temat miejsca docelowego migranta, na co w znaczący sposób może wpływać system komunikowania politycznego danego kraju przy wsparciu mediów masowych (Dobek-Ostrowska 2006, ss.182-184). Ten rodzaj komunikowania jest dwukierunkowy aktorzy polityczni nadają komunikaty do odbiorców i odwrotnie, a media w tym schemacie pełnią rolę pośrednika (Dobek-Ostrowska 2009, ss.34-35).

Celem artykułu jest scharakteryzowanie mocnych i słabych stron oraz szans i zagrożeń imigracji Ukraińców do Polski w kontekście ich integracji ze społecznością lokalną. Autorka przypuszcza, że w relacji imigrantów z Ukrainy i polskich obywateli konieczne jest wprowadzenie strategii integracyjnych. Tym samym chciałaby zbadać to założenie na podstawie analizy SWOT, która dostarczy wiedzy na temat zjawisk i procesów wpływających na wdrożenie złożonych działań integracyjnych. Podkreślenia wymaga, że prezentowane w artykule analizy i wnioski stanowią pewien zarys problemu, który może stać się punktem wyjścia do kolejnych rozważań.

1. Badanie potrzeby integracji imigrantów ludności ukraińskiej z polskimi obywatelami w warunkach lokalnych – analiza SWOT

W badaniach nad migracjami stosuje się najczęściej pojęcie integracji. Traktowane jest ono w kategoriach strategii akulturacyjnych obok asymilacji, separacji i marginalizacji. Według słownika PWN integracja to proces tworzenia się całości z części, co w przypadku grupy imigrantów i polskich obywateli oznacza odnajdywanie wspólnych cech oraz ich dalszą konsolidację (*Integracja*, Internetowy Słownik Języka Polskiego b.d.). Poniższa tabela wskazuje na wskaźniki, które mają znaczący wpływ na kształtowanie systemu integracji imigrantów ludności ukraińskiej z polskimi obywatelami.

Tabela 1. Analiza SWOT integracji polsko-ukraińskiej – imigranci z Ukrainy

MOCNE STRONY	<ul style="list-style-type: none"> • wyższy poziom płac • możliwość pracy i wyższy poziom życia • zwiększenie poczucia bezpieczeństwa • rozwój zawodowy i edukacyjny
SŁABE STRONY	<ul style="list-style-type: none"> • separacja od rodziny i przyjaciół • poddanie się procesowi akulturacji
SZANSE	<ul style="list-style-type: none"> • ucieczka przed bezrobociem i ubóstwem • możliwość migracji z rodziną i przyjaciółmi • dostęp do świadczeń socjalnych
ZAGROŻENIA	<ul style="list-style-type: none"> • szok kulturowy • brak możliwości powrotu • sytuacja epidemiczna

Opracowanie własne na podstawie: S. Castles, M. J. Miller, *Migracje we współczesnym świecie*, Warszawa 2011 & M. Lubicz Miszewski, *Imigranci z Ukrainy w Polsce: Potrzeby i oczekiwania, reakcje społeczne, wyzwania dla bezpieczeństwa*, Wrocław 2008 & Fehler W. (red.) *Bezpieczeństwo w środowisku lokalnym*, Warszawa 2009.

Analiza SWOT to metoda wykorzystywana do analizy i porządkowania informacji. Stosowana jest jako uniwersalne narzędzie pierwszego etapu analizy strategicznej. Pozwala na opracowanie strategii działania opartej na mocnych stronach i szansach, ograniczając tym samym słabe strony oraz niwelując zagrożenia (Matusiak 2011, s.16). W związku z tym tabela została podzielona na wskazane cztery kategorie – mocne strony, słabe strony, szanse oraz zagrożenia. Pozytywnym aspektem integracji imigrantów z polskimi obywatelami jest przede wszystkim wyższy poziom płac i możliwość pracy przy jednoczesnym wyższym poziomie

życia. Jest to niezwykle istotne, gdyż przez prawidłowy kontakt z obywatelami kraju imigranci mogą poddać się tak zwanej mobilności pracowników, a ponadto nabyć umiejętności w sprawnym nawiązywaniu kontaktów z polskimi obywatelami. Dodatkowo władze państwowe powinny dążyć do zwiększenia poczucia bezpieczeństwa wśród imigrantów z Ukrainy szczególnie w aspekcie ochrony zdrowia a nawet życia (Fałdowski 2018, ss.111 i 117). Ponadto mocną stroną może być rozwój zawodowy i edukacyjny w tym rozwijanie umiejętności i doświadczeń potwierdzonych przez unijne certyfikaty, europejskie egzaminy lub inne międzynarodowe zaświadczenia.

Pierwszą ze słabych stron zaprezentowanych w tabeli 1 jest separacja od rodziny i przyjaciół. Można przypuszczać, że wsparcie obywateli kraju wydaje się niezbędne do zachowania indywidualnego oraz zbiorowego bezpieczeństwa Ukraińców obejmującego opieką ich najbliższych. Kolejny aspekt związany jest z poddaniem się procesowi akulturacji, czyli przyswajaniu kultury, zachowań, tradycji obywateli oraz państwa, w którym imigranci przebywają. Warto dodać, że kultura odgrywa kluczową rolę w życiu mniejszości etnicznych i stanowi źródło ich tożsamości. Pomaga ona imigrantom zachować szacunek dla samych siebie w momencie kontestowania ich wiedzy i umiejętności (Castles, Miller 2011, s.62).

Należy przyjąć, że prawidłowa relacja z polskimi obywatelami, a tym samym dobre samopoczucie imigrantów z Ukrainy na terenie kraju, stanowi dla nich szansę na ucieczkę przed bezrobociem i ubóstwem, możliwość migracji z rodziną oraz dostęp do świadczeń socjalnych. Podkreślenia wymaga, że według Państwowej Służby Statystycznej stopa bezrobocia na Ukrainie wzrosła do 10,1% i wynosi 1,8 milionów osób. (Dynamika bezrobocia... 2021, Rośnie bezrobocie... 2021). Warto dodać również, iż wskaźnik zatrudnienia spadł we wszystkich regionach i grupach wiekowych. Ponadto w 2020 roku na Ukrainie było oficjalnie zarejestrowanych 427 tysięcy bezrobotnych, co oznacza, że co szósty bezrobotny ma szansę zatrudnienia w swojej ojczyźnie. Dla porównania w ubiegłym roku o jeden wakat walczyło trzech kandydatów (Tyniec 2020).

Na jedno z zagrożeń migracji składa się szok kulturowy, w którym Peter Adler odkrył szansę na uczenie się i zdobywanie doświadczeń międzykulturowych, co w dalszej kolejności może mieć wpływ na wzrost dojrzałości kulturowej imigranta (Simpson 2014, ss. 555-570). Kolejne zagrożenie stanowi sytuacja epidemiczna, która utrudniła swobodne przemieszczanie się między sąsiadującymi krajami oraz ograniczyła działalność podmiotów administracji publicznej w kwestii udostępniania stosownych zezwoleń pobytowych (RPO 2020). Warto dodać w tym momencie, że mimo ograniczeń 113,8 tysięcy obywateli Ukrainy otrzymało zezwolenia na pobyt w Polsce w okresie od 1 marca 2020 do 28 lutego 2021. Dla porównania

w ubiegłym roku było ich 114,5 tysiąca, co pokazuje, że sytuacja epidemiologiczna i związane z nią utrudnienia nie zniechęciły imigrantów z Ukrainy do wnioskowania o pobyt w Polsce (*Ukraińcy mocno stawiają...* 2021).

2. Badanie potrzeby integracji polskich obywateli z imigrantami ludności ukraińskiej w warunkach lokalnych – analiza SWOT

Zgodnie ze wskaźnikami strategii akulturacyjnych Colleen Ward określa integrację jako pozytywny stosunek i pragnienie podtrzymywania zarówno dziedzictwa kulturowego, jak i zaangażowania w życie społeczeństwa przyjmującego (Chodynicka, Więckowska 2005, s. 383). Niezwykle istotna w trakcie kształtowania kolejnych działań z zakresu harmonizacji dwóch odmiennych kulturowo narodowości jest współpraca z ich przedstawicielami. Ponadto dla uzyskania prawidłowego poziomu integracji niezbędne jest osiągnięcie stawianych celów w sferze zawodowej i prywatnej, pozytywne emocje w pracy, poczucie adekwatności, satysfakcji i spełnienia oraz bezpośredni kontakt z przedstawicielami obu kultur (Chodynicka, Więckowska 2005, s. 383). Istotne jest, aby każde działanie opierało się na wzajemnym szacunku, zrozumieniu i w przekonaniu o tworzeniu dobra wspólnego. Tabela poniżej wskazuje na aspekty, które mają znaczący wpływ na kształtowanie systemu integracji polskich obywateli z imigrantami ludności ukraińskiej.

Tabela 2. Analiza SWOT integracji polsko-ukraińskiej – polscy obywatele

MOCNE STRONY	<ul style="list-style-type: none"> • wymiana kulturowa • interakcja społeczna
SŁABE STRONY	<ul style="list-style-type: none"> • tworzenie państwa starzejącego się • krótkoterminowość • potencjalne problemy na rynku pracy i w kwestii dostępu do świadczeń socjalnych
SZANSE	<ul style="list-style-type: none"> • reemigracja społeczeństwa przez ustabilizowanie gospodarki oraz rozwoju małych i średnich firm • wykorzystanie doświadczeń zdobytych za granicą przez migrantów • nauka języka

ZAGROŻENIA	<ul style="list-style-type: none"> • strach przed utratą pracy • potencjalny wzrost nastrojów o charakterze nacjonalistycznym przy nieodpowiednio prowadzonej strategii integracyjnej • stereotypy
-------------------	---

Opracowanie własne na podstawie: S. Castles, M. J. Miller, *Migracje we współczesnym świecie*, Warszawa 2011 & M. Lubicz Miszewski, *Imigranci z Ukrainy w Polsce: Potrzeby i oczekiwania, reakcje społeczne, wyzwania dla bezpieczeństwa*, Wrocław 2008 & Fehler W. (red.) *Bezpieczeństwo w środowisku lokalnym*, Warszawa 2009.

Kolejna analiza, tym razem skupiająca uwagę na polskich obywatelach, przedstawiona została również w czterech kategoriach charakteryzujących mocne strony, słabe strony, szanse oraz zagrożenia integracji. Pierwszy wskaźnik stanowi doświadczenie interkulturowe oraz możliwość interakcji społecznych. Ukraińcy za najsilniejszy obszar integracji uznają współpracę gospodarczą, natomiast Polacy podkreślają potrzebę zmian w postawach oraz akceptacji społecznej, a ponadto są najbardziej zainteresowani kooperacją na rzecz bezpieczeństwa (Koval, Vaičiūnas, Reichardt 2021, ss. 49-50).

Za słabe strony można przyjąć tworzenie się państwa starzejącego, a tym samym zrozumienie, że imigranci ukraińscy są nam niezwykle potrzebni do utrzymania stabilnej gospodarki, w tym też polityki społecznej, ekonomicznej oraz socjalnej. Kolejny aspekt stanowi krótkoterminowość, która zawiera się w mobilności pracowników ukraińskich, a w konsekwencji braku możliwości tworzenia dłuższych relacji. Statystyczny pracownik z Ukrainy zmienia swoją pracę co pół roku ze względów pobytowych, o czym stanowi art. 302 Ustawy o cudzoziemcach oraz uproszczonej procedury zatrudnienia (tzw. procedura oświadczeniowa) (Ustawa o cudzoziemcach z dnia 12 grudnia 2013 r., Dz. U. 2013 poz. 1650; Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej 2015; Raport Personnel Service 2019). Wyznaczony czas nie wpływa pozytywnie na budowanie złożonych strategii integracyjnych. Ostatnimi ze wskazanych słabych stron są potencjalne problemy na rynku pracy i dostępu do świadczeń socjalnych w percepcji obywateli Polski.

Szansą w integracji z Ukraińcami jest przede wszystkim utrzymanie ich samych na rynku pracy, co ma znaczący wpływ na gospodarkę, jak wynika z wcześniejszej analizy SWOT. Dla polskich obywateli ta sytuacja może warunkować reemigrację społeczeństwa przez ustabilizowanie gospodarki oraz rozwój małych i średnich firm. Ponadto znaczące jest również wykorzystanie doświadczeń zdobytych za granicą przez imigrantów, czyli wymiany myśli, kultury, tradycji, umiejętności z zaprzyjaźnionymi polskimi obywatelami. Wartość dodaną

może stanowić nauka języka ukraińskiego przez polskich obywateli (Koval, Vaičiūnas, Reichardt 2021, s. 18).

Dominującym zagrożeniem, które można współcześnie zaobserwować jest strach przed utratą pracy (Sęczkowska, 2019; *Polacy żyją...* 2020). Mimo to, badanie przeprowadzone przez Barometr Imigracji Zarobkowej wykazało, że 55% respondentów zdecydowanie nie obawia się, że pracownicy z Ukrainy mogą pozbawić ich pracy, a 35% ankietowanych zaznaczyło odpowiedź „raczej nie”. Na pytanie o stosunek Polaków do pracowników za wschodniej granicy 17% badanych zaznaczyło odpowiedź zdecydowanie pozytywny oraz 30% pozytywny, a 46% neutralny. Reszta osób oscylowała przy wartości „negatywny” i „zdecydowanie negatywny” w stosunku 4% oraz 3% (Raport Personell Service, 2019, s.20). Ponadto kolejne wymienione zagrożenie stanowi potencjalny wzrost niechęci do imigrantów z Ukrainy przy nieodpowiednio prowadzonej strategii integracyjnej. Największymi źródłami negatywnych stereotypów dotyczących przedstawicieli ludności ukraińskiej są symbolika historyczna oraz osobiste doświadczenia z migrującymi, np. w zakładach pracy (Koval, Vaičiūnas, Reichardt 2021, s. 47). Zgodnie z badaniem opinii imigrantów z Ukrainy skojarzenia kierowane wobec Polaków miały charakter neutralny. Natomiast część respondentów z Polski prezentowała negatywne konotacje powiązane z wydarzeniami II wojny światowej, np. *banderowiec*, *UPA*, *bandyci*, *masowa przemoc*. Autorzy badania sugerują wdrożenie procedur i praktyk antidyskryminacyjnych w polskich zakładach pracy oraz monitorowanie działań grup posługujących się retoryką nacjonalistyczną czy antyimigrancką oraz ich potencjalnego wpływu na postawy społeczne Koval, Vaičiūnas, Reichardt 2021, s. 48).

3. Strategia integracji ukraińsko-polskiej – wymiar instytucjonalny i komunikacyjny

Integracja na gruncie polityki społecznej jest warunkiem istnienia, działania i aktywności każdej grupy oraz zbiorowości społecznej (Muras, Ivanov 2006, s. 19). Traktowana jako odwrotność procesów wykluczenia społecznego wpływa na poziom poczucia bezpieczeństwa wśród jednostek danego społeczeństwa (Muras, Ivanov 2006, s. 89). Bezpieczeństwo według teorii Masłowa znajduje się na drugim poziomie potrzeb tuż za aspektami fizjologicznymi, dlatego też traktowane jest jako wspólny mianownik między polityką społeczną, a procesami integracyjnymi (Griffin 1991, s.125). Państwo przyjmujące powinno otaczać imigrantów opieką w różnych sferach działalności państwowej.

Konieczne jest rozważenie działań z zakresu integracji w kontekście procesu komunikowania politycznego. Triada komunikacyjna między aktorami politycznymi, mediami a odbiorcami treści powinna przebiegać w rzetelny i przejrzysty sposób. Nie bez znaczenia dla

analizy samopoczucia imigrantów przebywających w Polsce jest weryfikacja komunikatów, które do nich trafiają i źródeł, z których najczęściej korzystają. Dezinformacja szczególnie w krajach demokratycznych może atakować wolność słowa i prawo do informacji (*Nasza demokracja...* 2020). Opinie wyrażane w wybranych podmiotach medialnych mogą mieć znaczący wpływ na procesy integracyjne i opinie imigrantów o działalności polskiej polityki migracyjnej.

Analizy Strategii Bezpieczeństwa Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej, Białej Księgi oraz programów wyborczych do wyborów parlamentarnych pozwalają stwierdzić, że imigracja ludności ukraińskiej nie jest eksponowanym tematem. Przedstawiciele niektórych partii politycznych nie poruszają kwestii dotyczących migracji, a pozostali wypowiadają się ogólnikowo podkreślając istnienie regulacji unijnych. Prezentowany komunikat dotyczący polityki migracyjnej powinien być zgodny z przekonaniami danego aktora politycznego, aby odbiorca w pełni mógł zrozumieć i wdrożyć dany przekaz.

Podkreślenia wymaga poziom roli i współpracy poszczególnych podmiotów, czyli m. in. organizacji rządowych, podmiotów administracji publicznej, organizacji pozarządowych i obywateli kraju, tym samym zaangażowanych w system integracji imigrantów zgodny z polityką społeczną kraju (Kulesza 2013, ss. 12-25). Niezwykle istotne w tworzeniu usystematyzowanych działań konsolidujących imigrantów z polskimi obywatelami jest zachowanie zasady subsydiarności. Wszelkie inicjatywy powinny być ustalane oraz wdrażane kolejno od działań na poziomie krajowym, przez regionalne, lokalne, kończąc na jednostkowych.

Podsumowanie

Studia materiałów źródłowych pozwalają stwierdzić, że czynniki społeczne i kulturowe z jednej strony jednoczą grupy społeczne, a z innej dzielą i w konsekwencji mogą doprowadzić nawet do konfliktów. W artykule zidentyfikowane zostały kluczowe czynniki, które mają decydujący wpływ na kształtowanie strategii integracyjnych między polskimi obywatelami, a imigrantami z Ukrainy. Analiza SWOT pozwoliła na identyfikację głównych problemów strategicznych, które powinny wyznaczać kierunek dalszego funkcjonowania złożonych działań konsolidacyjnych.

Bibliografia

- Castles S. & Miller J. M. (2011), *Migracje we współczesnym świecie*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Dobek-Ostrowska B. (2006), *Komunikowanie polityczne i publiczne: podręcznik akademicki*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Dobek-Ostrowska B. (2009), *Porozumienie czy konflikt? Politycy, media i obywatele w komunikowaniu politycznym*, Wydawnictwo Szkolne PWN, Warszawa.
- Dynamika bezrobocia w 2020 roku*, online: <https://news.finance.ua/ru/news/-/490056/dynamika-bezrobotitsy-v-2020-godu> [dostęp: 18.06.2021].
- Fałdowski M. (2018), *Współczesny wymiar bezpieczeństwa*, Zeszyty Naukowe SGSP, Nr 66 (TOM 2)/2/2018, Wydawnictwo Szkoły Głównej Służby Pożarniczej.
- Fehler W. (red.) (2009) *Bezpieczeństwo w środowisku lokalnym*, Wydawnictwo Arte, Warszawa.
- Golinowska S., Boni M. (2006), *Nowe dylematy polityki społecznej*, Centrum Analiz Społeczno-Ekonomicznych, nr 65-2006, Warszawa.
- Griffin E. (1991), *A First Look at Communication Theory*, Nowy York.
- Internetowy Słownik Języka Polskiego, online: <https://sjp.pwn.pl/sjp/integracja;2561723> [dostęp: 20.06.2021].
- Koval N., Vaičiūnas L., Reichardt I. (2021), *Polacy i Ukraińcy w codziennych kontaktach*, Fundacji im. Friedricha Eberta w Polsce i Ukrainie, Wrocław.
- Kulesza E. (2013), *Lokalna polityka społeczna*, Centrum Rozwoju Zasobów Ludzkich, Warszawa.
- Lubicz - Miszewski M. (2008), *Imigranci z Ukrainy w Polsce: Potrzeby i oczekiwania, reakcje społeczne, wyzwania dla bezpieczeństwa*, Wydawnictwo Akademii Wojsk Lądowych, Wrocław.
- Matusiak K. B. (red.) (2011), *Innowacje i transfer technologii*. Słownik pojęć, Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości, Warszawa.
- Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej (2015), *Jak zatrudnić cudzoziemca*, online: https://www.wup.pl/images/uploads/II_DLA_INSTYTUCJI/Fundusz_pracy/aktualnosci/Jak_zatrudnic_cudzoziemca.pdf [dostęp 18.06.2021].
- Muras M., Ivanov A. (red.) (2006), *Wykluczenie i integracja społeczna w Polsce. Ujęcie wskaźnikowe*, Wydawnictwo CeDeWu, Warszawa.
- „*Nasza demokracja zostanie utracona, jeśli będziemy obojętni*”. Jourová przedstawia plan na dezinformacje (2020), online: <https://www.cyberdefence24.pl/nasza-demokracja-zostanie-utracona-jesli-bedziemy-obojetni-jourov-predstawia-plan-na-dezinformacje> [dostęp: 22.06.2021].
- Nikitorowicz J., Misiejuk D. (red.) (2009), *Procesy migracji w społeczeństwie otwartym. Perspektywa edukacji międzykulturowej*, Trans Humana Wydawnictwo Uniwersyteckie, Białystok.
- Polacy żyją w wiecznym strachu przed utratą pracy. Te dane szokują*, (2020) online: <https://strefabiznesu.pl/polacy-zyja-w-wiecznym-strachu-przed-utrata-pracy-te-dane-szokuja/ar/c10-15282098> [dostęp: 18.06.2021].
- Raport Personnel Service (2019), IV edycja, *Barometr Imigracji Zarobkowej: Ukraiński pracownik w Polsce, II półrocze 2019*, Wrocław, online: https://personnelservice.pl/wp-content/uploads/2020/07/BarometrImigracjiZarobkowej_IIH2019.pdf [dostęp 18.06.2021].
- Rośnie bezrobocie na Ukrainie. Około 1,8 mln osób bez pracy* (2021), online: <https://studium.uw.edu.pl/rosnie-bezrobocie-na-ukrainie-okolo-18-mln-osob-bez-pracy/> [dostęp: 18.06.2021].
- Rzecznik Praw Obywatelskich (2020), *Sytuacja migrantów i migrantek w czasie pandemii. Stanowisko RPO i Komisji Ekspertów ds. Migrantów*, online: <https://bip.brpo.gov.pl/sites/default/files/Stanowisko%20Komisji%20Ekspert%c3%b3w%20ds.%20Mi grant%c3%b3w,%2013.05.2020.pdf> [19.06.2021].
- Sęczkowska K. (2019), *Lęk przed utratą pracy a problemy psychosomatyczne człowieka*, Problemy Nauk Medycznych i Nauk o Zdrowiu. Teoria i Praktyka 2019/2, https://ruj.uj.edu.pl/xmlui/bitstream/handle/item/83292/seczkowska_lek_przed_utrata_pracy_2019.pdf?sequence=1&isAllowed=y [dostęp: 18.06.2021].
- Simpson D. (2014), *Ekspatrianci wobec szoku kulturowego i odwróconego szoku kulturowego*, Biznes międzynarodowy w gospodarce globalnej 2014, nr 33, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk.

Stemplewska-Żakowicz K., Krejtz K. (red.) (2005) *Wywiad psychologiczny. Wywiad w różnych kontekstach praktycznych*, t. 3, Pracownia Testów Psychologicznych Polskiego Towarzystwa Psychologicznego, Warszawa.

Stewart J. (2008), *Mosty zamiast murów: Podręcznik komunikacji interpersonalnej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.

Tyniec K. (2020), *59 proc. wzrost liczby bezrobotnych Ukraińców – co 6 z nich ma szansę na pracę*, <https://infowire.pl/generic/release/584744/59-proc-wzrost-liczby-bezrobotnych-ukraincow-co-6-z-nich-ma-szansę-na-pracę> [dostęp: 20.06.2021].

Ukraińcy mocno stawiają na pobyt w Polsce. Eksperci: W ciągu 5 lat ich liczba może się nawet podwoić, (2020) <https://www.wp.pl/?s=https%3A%2F%2Fwww.money.pl%2Fgospodarka%2Fkoronawirus-nie-wystraszył-ukraincow-wkrotce-moze-byc-ich-w-polsce-nawet-2-razy-wiecej-6620277051812512a.html&nil&src01=6a4c8&src02=isgf> [dostęp: 12.06.2021].

Urząd ds. Cudzoziemców (2021), *Zestawienia roczne*, <https://udsc.gov.pl/statystyki/raporty-okresowe/zestawienia-roczne/> [dostęp: 24.06.2021].

Ustawa o cudzoziemcach z dnia 12 grudnia 2013 r., Dz. U. 2013 poz. 1650.

Sebastian Dorywalski

Szkoła Doktorska Uniwersytetu Szczecińskiego

Instytut Nauk o polityce i Bezpieczeństwie Uniwersytetu Szczecińskiego

sebastian.dorywalski@phd.usz.edu.pl

ORCID: 0000-0002-1340-3306

Polityka integracyjna w Republice Federalnej Niemiec po 2015 roku. Wytyczne federalne a rzeczywistość w Kraju związkowym Brandenburgia. Studium przypadku

Integration policy in the Federal Republic of Germany after 2015. Federal guidelines and reality in the state of Brandenburg. A case study

Streszczenie

Problem międzynarodowej imigracji, a co za tym idzie polityka integracyjna, jest jednym z głównych zagadnień światowego dyskursu politycznego. Procesy migracyjne nabrały rozmiarów ponadnarodowych, stając się jednym z głównych zagadnień globalnego procesu politycznego.

Wiodącym państwem przyciągającym imigrantów do Europy jest Republika Federalna Niemiec. Niemcy stały się krajem imigracji, aktywnie przyjmując cudzoziemców i podejmując znaczne wysiłki w celu ich integracji ze społeczeństwem niemieckim. Imigranci przynoszą jednak ze sobą nową kulturę i często nie dążą do integracji, ale do prostej adaptacji a nawet do zachowania własnej tożsamości co prowadzi do gorących dyskusji na temat celowości takiego kursu politycznego.

Załamaniem się polityki multikulti i kryzys migracyjny w 2015 roku, wymusiły na niemieckich władzach konieczność stworzenia nowych podstaw polityki migracyjnej. W toku prowadzenia tejże polityki stwierdzono, że olbrzymim deficytem charakteryzuje się integracja uchodźców z rdzennymi obywatelami RFN.

W związku z rozwojem Republiki Federalnej Niemiec w wielokulturowe społeczeństwo, zauważono, że to integracja stanowi główne wyzwanie społeczno-polityczne. Chodzi przede wszystkim o znalezienie rozwiązań pozwalających na dystynktywne współistnienie społeczeństwa większościowego i imigrantów.

Słowa kluczowe: Migranci, Uchodźcy, Polityka integracyjna, Polityka Multikulti, Kryzys migracyjny.

Summary

The problem of international immigration and, thus, integration policy is one of the major issues of the global political discussion. At present, immigration processes grew to supranational proportions and covered countries in different world regions. Immigration became one of the main factor of the global political process.

Federal Republic of Germany is the leading centre, that attracts immigrants to Europe. Germany became an immigration country, actively welcoming foreigners and making affords to integrate them with German society. Immigrants bring however their own culture and don't aim for integration, but for simple adaptation or preservation of their identity, which drives to stormy discussion on purposefulness of such political course.

Breakdown of multi-culti policy and migration crisis in 2015, forced German authorities to create new foundations of immigration policy. It turned out, that the integration of the refugees with native citizens of Federal Republic of Germany is characterized by huge deficit.

In connection with transformation of the Federal Republic of Germany into multicultural society, it was observed, that integration constitutes main social-political challenge. It concerns above all finding the solution, according to what criteria the coexistence of majority society and immigrants should be organized.

Key words: Migrants, Refugees, Integration policy, Multicultural policy, Migration crisis

Wstęp

Celem artykułu jest ukazanie zmian paradygmatów w polityce integracyjnej Niemiec w kontekście kryzysu uchodźczego i jego wpływu na decyzje polityczne. Analizie zostanie poddany proces sekurytyzacji polityki integracyjnej na przykładzie Kraju Związkowego Brandenburgia oraz wskazanie odpowiedzi na pytanie: w jaki sposób realizowana polityka integracyjna, na przykładzie Kraju związkowego Brandenburgia, zmieniła wspólnotę polityczno-społeczną? Wiodącą metodą badawczą będzie metoda case study, która pozwoli poddać analizie i ocenie obowiązujące wytyczne dotyczące polityki integracyjnej oraz metoda behawioralna-uczestnicząca. Autor mieszka od 9 lat w RFN w miejscowości Mescherin, w Kraju związkowym Brandenburgia i sam doświadcza prowadzonej przez państwo polityki integracyjnej.

Polityki migracyjne i integracyjne są ze sobą ściśle powiązane. Reorientacja w polityce integracyjnej jest w Republice Federalnej Niemiec doskonale zauważalna zwłaszcza od 2015 roku czyli od kryzysu uchodźczego. W związku z wysoko rozwiniętym systemem socjalno – opiekuńczym państwa, prowadzona polityka integracyjna wykracza poza standardy międzynarodowe. Pozostaje jednak problem, że owe standardy zostały zainicjowane bardzo późno. Ponieważ integracja jest procesem, który zajmuje określony czas i może być przeprowadzona tylko w ograniczonym zakresie. Należy zakładać, że powodzenie wprowadzonych środków będzie widoczne w perspektywie średnio- i długoterminowej. Formy i mechanizmy procesów migracyjnych, ale też sposoby przystosowania do państwa przyjmującego i relacji z krajem pochodzenia, doprowadziły do wyłonienia się popularnych teorii odwołujących się między innymi do koncepcji transnarodowości czy globalnych sieci przepływów (Waniek 2020, s.35). Opublikowany w 2007 roku Krajowy Plan Integracji (Strona Rządu Federalnego RFN, dostęp 20.08.2021), wyznaczył kierunek nowej polityki integracyjnej rządu federalnego, krajów związkowych i gmin, uznając integrację jako zadanie o znaczeniu ogólnokrajowym. Narodowy Plan Integracji opiera się na aktywizującej i zrównoważonej polityce integracyjnej, która dostrzega i wzmacnia potencjał imigrantów, a nie skupia się tylko na deficytach. Istotnym aspektem stały się różnorodne umiejętności, osiągnięcia i zaangażowanie migrantów. Jednak to, czy potrafią oni wykorzystać ów potencjał, zależy również od warunków społecznych i barier jakie napotykają. Tutaj istotnym zdaje się być jeden z punktów Planu, który stanowi, że skuteczna polityka integracyjna budzi i wykorzystuje potencjał. Opiera się na różnorodnych umiejętnościach, osiągnięciach i zaangażowaniu migrantów, unika stereotypów i postrzega problemy jako wyzwania i możliwości dalszego

rozwoju społeczeństwa (Strona Federalnej Agencji Edukacji Obywatelskiej, dostęp 18.08.2021).

Spośród wielu kierunków działania w sferze prowadzonej polityki integracyjnej nie wzięto pod uwagę uwarunkowań społeczno-socjologiczno-politycznych obywateli zamieszkujących wschodnie Kraje Związkowe RFN. Niemieckie społeczeństwo mieszkające na obszarach byłej NRD (w tym w Kraju Związkowym Brandenburgia), ma wrogie, wręcz ksenofobiczne, podejście do imigrantów. Wynika to z wychowania w innych warunkach (państwo zamknięte, jedyni „legalni obcy” na terenie NRD to wojska radzieckie). Stanowi to olbrzymi deficyt mentalny w realizacji prawidłowej polityki integracyjnej.

Dodatkowo zwolennicy wielokulturowości próbowali rugować w przestrzeni publicznej tradycyjną symbolikę społeczeństwa przyjmującego, uzasadniając to koniecznością nierażenia uczuć imigrantów i zapobiegania ich alienacji (Chałupczak 2015, s.75). Reasumując, imigrantów w Niemczech nadal traktuje się jako zjawisko tymczasowe (Lesińska 2013, s. 115).

1. Migracje a integracja

Rozszerzenie Unii Europejskiej w 2004 roku o kraje sąsiadujące z Niemcami: Polskę i Czechy, ale również pozostałe kraje Europy Wschodniej, wymusiło na zjednoczonych Niemczech zmianę ich dotychczasowego podejścia do problematyki migranckiej oraz realizowanej polityki wielokulturowej. Po akcesji nowych państwa do UE w 2004 roku zwiększył się napływ migrantów z krajów postkomunistycznych do Republiki Federalnej Niemiec. Olbrzymie zainteresowanie życiem i pracą w Niemczech spowodowało, że od maja 2011 roku nastąpiło całkowite otwarcie rynków pracy dla obywateli nowych państw członkowskich zjednoczonej Europy. Wiązało się to z ewaluacją dotychczasowych przepisów dotyczących stałego pobytu, pozwoleń na pracę, ale również zmiany wytycznych związanych z wielopoziomową realizacją polityki imigracyjnej w tym instytucji i organów państwa na poziomie centralnym, krajowym oraz lokalnym (Luft 2019, s. 105-109). Jak zauważa W. Fehler (2017) nastąpiło upolitycznienie kwestii związanych z imigrantami oraz, co niezwykle ważne, ujednoczenie działań na rzecz integracji imigrantów (s. 91-92).

Kolejnym ważnym aspektem była niemiecka polityka tzw. „*Otwartych drzwi*” projektu kanclerz Angeli Merkel. Niekontrolowany napływ uchodźców do RFN, jako do „*lepszego świata*”, spowodował zachwianie bezpieczeństwa wewnętrznego państwa. Okazało się, że niemiecki system polityczny, prawny i administracyjny nie jest przygotowany na zapewnienie właściwego bezpieczeństwa nie tylko swoim obywatelom, ale również dla uchodźcom napływającym do RFN.

Rozdzielanie rodzin i umieszczenie uchodźców w zamkniętych ośrodkach spowodowało bunt i sprzeciw skierowany nie tylko do niemieckiego rządu, ale również wobec rdzennego społeczeństwa niemieckiego. Pojawiły się liczne ataki agresji wobec zwykłych obywateli Niemiec. Jednak wiele z tych aktów przemocy było tuszowanych przez władzę. Miało to na celu wykazanie, że obrany kierunek jest właściwy i godny do naśladowania przez inne kraje zjednoczonej Europy. W odpowiedzi na bezczynność niemieckich władz nastąpił szybki rozwój organizacji prawicowych, ekstremistycznych oraz rasistowskich, których działania odwetowe i ksenofobiczne skierowane były przeciwko uchodźcom.

Spółeczeństwo Niemiec, ale i gros partii politycznych, zaczęło skutecznie sprzeciwiać się polityce prowadzonej przez Angelę Merkel. Wykazano, że projekt „*Otwartych drzwi*”, narusza pierwszy punkt Konstytucji Niemiec, w której czytamy: „*Godność człowieka jest nienaruszalna. Jej poszanowanie i ochrona jest obowiązkiem wszelkich władz państwowych*”. (Alexander 2017, s. 50).

2. Niemiecka polityka integracyjna

Polityka integracyjna to wszelkiego rodzaju działania państwa dotyczące pośrednio lub bezpośrednio rezydujących na jego terenie imigrantów, mające na celu pogłębianie więzi łączących ich ze wspólnotą przyjmującą (Lesińska 2014, s. 59). Dla uchodźców i imigrantów oznacza to nie tylko posiadanie takich samych praw i obowiązków jak rdzenni obywatele, ale także uczestnictwo w życiu społecznym, gospodarczym i kulturowym.

Integracja stała się magicznym słowem w politycznej i medialnej dyskusji na temat imigracji w Niemczech. W wyniku tzw. kryzysu uchodźczego nasiliła się restrykcyjna działalność legislacyjna w zakresie prawa azylowego i pobytowego. Punktem kulminacyjnym było przyjęcie Ustawy integracyjnej, która weszła w życie 6 sierpnia 2016 roku (Federalny Dziennik Ustaw, dostęp 08.08.2021). Wydawało się, że ustawodawca zmienił spojrzenie na integrację uchodźców i chciał to uregulować kompleksowo i koncepcyjnie. Jednak federalna ustawa o integracji nie spełnia tych oczekiwań. Wynika to między innymi z podstawowych kompetencji krajów związkowych i gmin w centralnych kwestiach integracji – w tym edukacji, polityki mieszkaniowej czy prowadzonej polityki religijnej. Bogatsze Kraje Związkowe oferują większą paletę możliwości rozwojowych, ale i tych integracyjnych dla imigrantów. Oferta Landów wschodnich jest znacznie ograniczona nie tylko przez finanse, ale także przez mentalność rdzennych mieszkańców tych post-DDR-owskich obszarów. Reasumując, system polityczny Niemiec oraz szeroka autonomia Krajów Związkowych powoduje, że inkluzja jest

bardzo zróżnicowana i to nie tylko na poziomie Landów ale i poszczególnych miast (Lesińska 2013, s.120).

Perspektywy właściwej integracji na rynkach pracy są przedmiotem kontrowersyjnych dyskusji. Poglądy wahają się od optymistycznych podejść, które widzą możliwości zrekompensowania niedoboru wykwalifikowanych pracowników do założeń, że większość uchodźców jest funkcjonalnie analfabetami i że trudno ich zintegrować z rynkiem pracy. Większość dorosłych uchodźców zdobyła kwalifikacje edukacyjne i zawodowe w kraju pochodzenia. W przypadku takich kwalifikacji, zdobytych za granicą, istnieje wciąż nierozwiązany problem, że po wjeździe do Niemiec zostają one zdewaluowane.

Kolejnym ważnym aspektem jest kwestia kultury wiodącej, jako jedna z koncepcji integracji. Znaczenie związku między dominującą kulturą a islamizmem polega na tym, że historycznie ma miejsce pewien rodzaj migracji ze świata islamu, w trakcie której do Niemiec przybywają miliony ludzi, którzy zostali uspołecznieni w szariacie, zorientowani na światopogląd religijny. Stwarza to konflikt z europejskimi, świeckimi konstytucjami i ogólnie przyjętymi poglądami. W tym kontekście pojawia się pytanie: kto kogo zmienia? Pluralizm kulturowy stanowi więc propozycję, która ma na celu umożliwienie połączenia różnorodności kulturowej i consensusu w kwestiach zasad współistnienia opartych na wartościach, które mają zastosowanie dla wszystkich członków społeczności demokratycznej. Ogólnie mówiąc kultura wiodąca dopuszcza różnorodność, ale wiąże się z consensusem wartości i docelowo ma integrować tożsamość obywatelską.

Ważną rolę w tworzeniu poczucia przynależności wśród imigrantów odgrywa społeczeństwo obywatelskie. Z badań przeprowadzonych przez Instytut Allensbacha (Das Institut für Demoskopie Allensbach, dostęp: 08.08.21) zajmujący się badaniem opinii społecznych wynika, że ponad połowa społeczeństwa niemieckiego powyżej 16-tego roku życia chętnie angażuje się w wolontariat na rzecz uchodźców. We wszystkich krajach związkowych RFN pojawiły się projekty społeczne, których celem jest solidaryzowanie się z nowo przybyłymi. Bezpłatne usługi tłumaczy, usługi prawne czy darmowe spotkania z psychologami mają wzmocnić tworzenie się społeczeństwa integracyjnego. Jednocześnie włączani do społeczeństwa większościowego migranci mają wpływ na modyfikację hierarchii społecznej (Niedźwiedzki 2010, s. 105).

Niemiecki system sportu zorganizowanego posiada olbrzymi potencjał integracji kulturowej osób ze środowisk imigracyjnych. W sporcie doświadczenia i możliwości integracji są bardziej zróżnicowane niż w jakimkolwiek innym obszarze społecznym. Publiczna debata na temat sportu i integracji w Niemczech odbywa się wokół znanych nazwisk takich jak: Mesut

Özil (pochodzenie tureckie), Lukas Podolski (pochodzenie polskie) czy Jérôme Boateng (pochodzenie - Ghana), co stanowi niejako promocję sportu wśród młodych, *nowych* mieszkańców RFN. W sporcie, zwłaszcza we wspólnych zajęciach, zanikają wszelkiego rodzaju różnice kulturowe, społeczne, ekonomiczne, etc. Sport „mówi przede wszystkim wszystkimi językami”. Niemieccy politycy, ale i przedstawiciele stowarzyszeń sportowych, jednogłośnie stwierdzili, że jeśli imigranci są niedostatecznie reprezentowani w sporcie to integracja kulturowa i społeczna w Niemczech przebiegać będzie wolniej niż to założono.

Niemiecki Rząd w narodowym planie integracyjnym dość wysoko zawiesił poprzeczkę, jeśli chodzi o realizację nauki języka niemieckiego na kursach integracyjnych dla imigrantów. W założeniu ma być to skuteczny środek ułatwiający integrację migrantów ze społeczeństwem RFN. Państwo, poprzez Federalne Biuro ds. Migracji i Uchodźców (BAMF-Bundesamt für Migration und Flüchtlinge), realizuje 9-miesięczne kursy integracyjne, na których imigranci uczą się podstaw języka niemieckiego, historii Niemiec oraz poznają system prawny i polityczny RFN. Problem jednak polega na tym, że wspomniane kursy są dość restrykcyjne pomimo tego, że ich uczestnikami są osoby o zróżnicowanych osobowościach, pochodzeniu czy umiejętnościach. Ponadto kursy są często przepelnione, a osoby prowadzące zajęcia nie posiadają stosownych kwalifikacji. Pozytywny wynik z państwowego egzaminu, jaki przeprowadzany jest na takich kursach to bardzo ważny element np.: w procesie naturalizacji. Dzięki temu osoba starająca się o obywatelstwo może o nie wystąpić po 7 a nie po 8 latach zamieszkania na terenie RFN (jak jest to wymagane w pozostałych przypadkach).

Podsumowanie

Kryzys uchodźczy w 2015 roku sprawił, że polityka wielokulturowości nie sprawdziła się a jej realizacja w zetknięciu z kryzysem migracyjnym stała się problemem. Instytucje państwowe w Niemczech nie podołały temu przedsięwzięciu, a polityka Niemiec nie była przygotowana na sytuacje kryzysowe. Obecnie mimo starań i wielkich nakładów finansowych wciąż zauważamy niewydolność państwa na wielu płaszczyznach życia politycznego, społecznego, kulturowego a przede wszystkim instytucjonalnego gdzie przepisy nie korelują się z rzeczywistością. Nadal pozostaje nierozwiązany problem z tym, że:

- rodzice niemieckich dzieci nie wyrażają zgody na klasy mieszane;
- mieszkańcy, właściciele zakładów pracy, etc. nie respektują np. ramadanu;
- rdzenni Niemcy żądają oddzielnych okienek dla uchodźców w urzędach;

- kursy językowe dla imigrantów nadal nie zdają egzaminów (osoby kierowane na kursy są często niepiśmienne, nie znają liter lub piszą od prawej do lewej).

Rzeczywiste podejście do kwestii integracji sprzyja takiemu pogładowi, że polityka integracyjna sprowadza się do polityki symbolicznej i jest udaremniana przez tworzenie twardych faktów, takich jak np.: utrudnianie wstąpienia w związek małżeński imigranta z rdzennym obywatelem Niemiec czy zbyt skomplikowany proces naturalizacji (Meier-Braun 2017, s. 118). Niezbędne jest przeformatowanie wielu wytycznych oraz przepisów instytucjonalnych i dostosowanie ich do rzeczywistości. Należy zwrócić uwagę niemieckich decydentów politycznych na skutki podejmowanych decyzji, które w odbiorze wywołują obniżenie poczucia bezpieczeństwa i wzrost radykalnych nastrojów społeczeństwa.

Główna odpowiedzialność za politykę migracyjną spoczywa w rękach Federalnego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, na czele którego stoi Horst Seehofer (CSU) oraz Annetty Widmann-Mauz (CDU), która pełni w Kancelarii funkcję Ministra Stanu ds. Migracji, Uchodźców i Integracji.

Bibliografia

Literatura

- Alexander R. (2017), *Angela Merkel. Kryzys migracyjny dzień po dniu*, Wydawnictwo Teologia polityczna, Warszawa.
- Chałupczak H., Lesińska M., Pogorzała E., Browarek T. (2018), *Polityka migracyjna w obliczu współczesnych wyzwań. Teoria i praktyka*. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.
- Chałupczak H., Zenderowski R., Pogorzała E., Browarek T. (2015), *Polityka etniczna. Teorie, koncepcje, wyzwania*. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin
- Fehler W., Cebul K., Podgórska R (2019)., *Migracje jako wyzwanie dla Unii Europejskiej i wybranych państw członkowskich*, Wydawnictwo Difin.
- Lesińska M. (2013), *Inkluzja polityczna imigrantów we współczesnej Europie*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Luft S. (2019), *Kryzys uchodźczy-przyczyny, skutki, konflikty*, Wydawnictwo Nauka i Innowacje, Poznań.
- Meier-Braun K-H. (2017), *Die 101 wichtigsten Fragen: Einwanderung und Asyl*, Wydawnictwo C.H. Beck, Monachium.
- Niedźwiedzki D. (2010), *Migracje i tożsamość. Od teorii do analizy przypadku*, Zakład wydawniczy Nomos, Kraków.
- Waniek K. (2020), *Ucieczka jako przyczyna mobilności Europejczyków. Socjolingwistycznie ugruntowana analiza procesów społecznych w relacjach autobiograficznych*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.

Netografia

Federalny Dziennik Ustaw,

https://www.bgbl.de/xaver/bgbl/start.xav?startbk=Bundesanzeiger_BGBI&start, dostęp 08.08.2021 r.

Instytut Allensbacha (Das Institut für Demoskopie Allensbach), <https://www.ifd-allensbach.de/>,
dostęp 08.08.21 r.

Strona Federalnej Agencji Edukacji Obywatelskiej <https://www.bpb.de/lernen/grafstat/projekt-integration/134609/info-05-10-nationaler-integrationsplan>, dostęp 18.08.2021 r.

Strona Rządu Federalnego RFN, <https://www.bundesregierung.de/breg-de/themen/erster-fortschrittsbericht-zum-nationalen-integrationsplan-476846>, dostęp 20.08.2021 r.

Klaudia Gajda

Uniwersytet Zielonogórski

Instytut Nauk o Zarządzaniu i Jakości

k.gajda@sd.uz.zgora.pl

ORCID: 0000-0001-6391-8634

Problem motywowania podczas kryzysu gospodarczego wywołanego pandemią COVID-19

The problem of motivation during the economic crisis caused by the COVID-19 pandemic

Streszczenie

Podczas kryzysu gospodarczego, zarządzanie przedsiębiorstwem jest dla menedżerów nie lada wyzwaniem. Oprócz niwelowania kosztów przedsiębiorstwa, by móc przetrwać na turbulentnym rynku, szczególnie ważnym zadaniem, za które biorą pełną odpowiedzialność jest zatrzymanie w organizacji i motywowanie do działania kluczowych pracowników. Celem artykułu jest ukazanie wpływu pandemii COVID-19 na motywowanie pracowników małych i średnich przedsiębiorstw na przykładzie własnych badań ankietowych. Kadra zarządzająca, wbrew niekorzystnym warunkom rynkowym, poszukuje narzędzi, by móc z powodzeniem zrealizować oba skomplikowane cele. Niniejszy artykuł jest próbą odpowiedzi dotyczącą przedstawionego i aktualnego problemu przedsiębiorstw. Pierwsza część publikacji prezentuje teoretyczne aspekty motywowania, kolejna ukazuje cel badań i charakterystykę grupy badawczej. Trzecia część przedstawia wyniki jakościowych i ilościowych badań empirycznych, przeprowadzonych z udziałem menedżerów i pracowników małych i średnich przedsiębiorstw województwa lubuskiego, których branże zostały najbardziej „dotknięte” pandemią COVID-19, pod kątem ekonomicznym. Badanie przeprowadzono w zakresie determinant stosowanych przez menedżerów w celu skutecznej motywacji do działania i zatrzymania pracowników w jednostce organizacyjnej, mimo kryzysu gospodarczego.

Słowa kluczowe: motywowanie, czynniki motywacyjne, kryzys gospodarczy, COVID-19.

Summary

During the economic crisis, managing a company is a real challenge for managers. In addition to reducing the company's costs in order to be able to survive in a turbulent market, a particularly important task for which they take full responsibility is retaining the organization and motivating key employees to act. The aim of article is to show the impact of the COVID-19 pandemic on motivating employees of small and medium-sized enterprises on the example of own questionnaire surveys. The management team, despite unfavorable market conditions, is looking for tools to be able to successfully achieve both complex goals. This article is an attempt to answer the presented and current problem of enterprises. The first part of the publication presents the theoretical aspects of motivating, the next show the aim of the research and the characteristics of the research group. The third part presents the results of qualitative and quantitative empirical research conducted with the participation of managers and employees of small and medium-sized enterprises in the Lubuskie Voivodeship, whose industries were most „affected” by the COVID-19 pandemic, in economic terms. The study was conducted on the determinants used by managers in order to effectively motivate to act and retain employees in an organizational unit, despite the economic crisis.

Key words: motivation, motivational factors, economic crisis, COVID-19.

Wstęp

Wybuch pandemii COVID-19 został zapoczątkowany pod koniec czwartego kwartału 2019 roku, w Chinach. To właśnie tam odnotowano pierwszy przypadek zakażenia wirusem SARS-CoV-2, symptomem którego było zapalenie płuc. W Polsce natomiast, obecność wirusa odnotowano 04.03.2020 roku. Pandemia COVID-19 to głównie kryzys humanitarny, który

przez ponad 1,5 roku od jego rozpoczęcia wywołał również liczne, negatywne konsekwencje na płaszczyźnie społecznej i gospodarczej. Pandemia spowodowała paraliż gospodarki krajowej oraz światowej i wpłynęła znacząco na funkcjonowanie wielu przedsiębiorstw. Dodatkowo, rządy w celu uniknięcia rozprzestrzeniania wirusa i wzrostu zakażeń, wprowadziły czasowe zakazy funkcjonowania wielu branż w ramach „lockdownów”.

Z uwagi na fakt, że przeważającą większość przedsiębiorstw w Polsce stanowi sektor MŚP (małych i średnich przedsiębiorstw), to właśnie on został najbardziej „dotknięty” skutkami pandemicznymi. Skutki te przejawiają się w spadku wydatków konsumpcyjnych czy „szoku” podażowym, spowodowanym licznymi zachorowaniami lub obecnością potencjalnych klientów i pracowników na kwarantannie, co może prowadzić do wzrostu ryzyka bankructwa. Cześć pracowników i menedżerów zmuszona została do pracy zdalnej. Spowodowało to zmiany w organizacji, koordynacji i kontroli pracowników, wykonujących pracę w domu. Z tego tytułu, problemy pojawiły się także w odniesieniu do motywowania pracowników i ich wpływu na efekty pracy.

Menedżer, jako osoba ponosząca pełną odpowiedzialność za funkcjonowanie i efekty finalne przedsiębiorstwa, w tym skomplikowanym dla przedsiębiorstwa czasie musi podejmować wszelkie starania mające na celu niwelowanie kosztów działalności (wiążących się, np. z wytworzeniem określonych produktów, obniżeniem wynagrodzenia pracowników czy wydatkami na szkolenia). Menedżer musi podejmować również działania ukierunkowane na uniknięcie ewentualnych zwolnień i motywowanie do działania kluczowych pracowników, bez których jednostka organizacyjna nie będzie stanowiła integralnej całości.

Taka sytuacja okazuje się być dość paradoksalna, ponieważ atrakcyjne wynagrodzenie, jako (dotąd) najbardziej pożądany przez pracowników czynnik motywacyjny, stanowi główny problem dla firmy, by ta mogła przetrwać na rynku przedsiębiorstw podczas kryzysu pandemicznego.

W związku z powyższym, celem artykułu było ukazanie wpływu pandemii COVID-19 na motywowanie pracowników małych i średnich przedsiębiorstw, a dla potrzeb badań własnych, opracowano dwa problemy badawcze. Efektem finalnym badania była identyfikacja pozapłacowych środków stosowanych przez menedżerów MŚP podczas kryzysu gospodarczego, wywołanego pandemią COVID-19, w celu motywowania pracowników do działania i zapobiegania ewentualnym ich zwolnieniom w czasie pandemii oraz przedstawienie, które pozapłacowe czynniki motywacyjne mają największe znaczenie dla pracowników MŚP w warunkach pandemicznych, co warunkuje brak wyrażenia przez nich chęci na podjęcie zatrudnienia u innego pracodawcy.

Artykuł ma teoretyczno-empiryczny charakter. W części teoretycznej, na podstawie studiów literatury przedstawiono istotę motywowania w ujęciu wybranych autorów oraz ukazano narzędzia składające się na system motywacyjny stosowany w przedsiębiorstwach. W części empirycznej przedstawiono zaś wyniki badań, przeprowadzonych za pomocą autorskiego kwestionariusza ankiety, na przełomie marca i kwietnia 2021 roku. W badaniu uczestniczyli zarówno pracownicy, jak i menedżerowie MŚP, których siedziba znajduje się w województwie lubuskim. Pierwsza część badania, kierowanego do menedżerów MŚP miała charakter jakościowy, gdyż respondenci byli poproszeni o wymienienie pozapłacowych czynników motywacyjnych, które są skłonni zastosować w swojej organizacji podczas pandemii COVID-19. Natomiast druga część badania miała charakter ilościowy i była skierowana do pracowników MŚP. Wynikiem drugiej części badania była identyfikacja pozapłacowych czynników motywacyjnych, które według pracobiorców są najważniejsze w kontekście ich działania na rzecz organizacji. Z powodu istniejącej sytuacji pandemicznej oraz ze względów bezpieczeństwa, badania zostały przeprowadzone na płaszczyźnie elektronicznej, za pośrednictwem aplikacji i usług Google.

1. Teoretyczne aspekty motywowania pracowników

Kryzys pandemiczny ma wpływ na funkcjonowanie przedsiębiorstw, zakłócając czy zmieniając całkowicie dotychczasowe zasady organizacji pracy, motywowania i kontrolowania efektów pracy. W dzisiejszych, trudnych czasach, menedżerowie powinni szczególnie utwierdzać się w przekonaniu, jak ważną rolę odgrywa w ich organizacji pracownik i tym samym dbać o jego poczucie satysfakcji oraz zadowolenia z wykonywanej pracy.

Istotnym zagadnieniem staje się umiejętność motywowania pracowników w kontekście możliwości realizacji celów przedsiębiorstwa, jednak sam problem, jaki stanowi motywowanie nie jest nowością ani dla teoretyków, ani dla praktyków zarządzania. W literaturze przedmiotu można znaleźć zatem tyle definicji identyfikujących zjawisko „motywowania”, ilu jest jej autorów. W artykule zostały przedstawione wybrane.

Według Dolot (2014, s. 274) motywowanie rozumiane jest jako „złożony proces docierania do motywacji pracowników, wywołanie gotowości do określonej postawy i działania”. Korzeniowski (2010, s. 233) określa, iż motywowanie „jest funkcją zarządzania polegającą na sprawowaniu władzy w organizacji i kształtowaniu pożądanych zachowań podwładnych w celu świadomego i celowego realizowania przez nich zadań”. Payne (2009, s. 150) definiuje motywowanie jako „zachęcenie kogoś, by z własnej woli pracował jak najlepiej”. „Motywowanie to inspirowanie innych do rzetelnej pracy przez czynne zarażanie entuzjazmem

i pasją do właściwego wykonywania swoich zadań. Osoby posiadające tę kompetencję potrafią zachęcać i inspirować innych” – tak termin, jakim jest motywowanie, definiuje Simerson i Venn (2010, s. 196).

Aby „uruchomić” w pracowniku aktywność do działania należy wpłynąć na jego zachowanie i postawy poprzez wprowadzenie takich bodźców, które przekształcają się w motywy (zachęty) do wykonywania zadań na rzecz określonej organizacji (Piotrowska-Puchała, 2017). Motywowanie pracowników należy do procesów złożonych, dlatego jednym z koniecznych działań przed jego wdrożeniem, wydaje się być identyfikacja potrzeb pracowników oraz zestawienie ich z realnymi zdolnościami i polityką określonej organizacji, w celu rozpoznania narzędzi, którymi powinien posłużyć się menedżer w danej sytuacji.

System motywowania uwzględnia dwa typy motywatorów: płacowe i pozapłacowe. Motywatory płacowe (materialne) to nic innego jak wynagrodzenie i inne jego składniki (Jagodziński, 2013), które pracownik otrzymuje w ramach wykonanej przez niego pracy. Natomiast motywatory pozapłacowe to motywatory, które dzielą się na dwie grupy (Jagodziński, 2013, s. 55): „motywatory materialne, które pracownik otrzymuje w formie niepieniężnej, lecz można je przeliczyć na pieniądze” (np. (Kopertyńska, 2014): szkolenie i rozwój, ubezpieczenie i opieka medyczna) oraz motywatory niematerialne, których nie można przeliczyć na pieniądze, ale mają określone znaczenie i wartość dla pracownika (np. (Kopertyńska, 2014): awanse, pochwały, elastyczny czas pracy, warunki/standardy pracy)”.

Ze względu na opisaną w artykule problematykę, istotna wydaje się być analiza środków pozapłacowych, czyli jakich środków powinien użyć menedżer, jeśli motywatory płacowe w dobie kryzysu gospodarczego okazują się być dla organizacji niemożliwe do zastosowania. Taka sytuacja obliguje kadrę zarządzającą do poszukiwania i zastosowania w swojej organizacji środków, które będą korzystne zarówno dla pracownika, jak i dla ogółu przedsiębiorstwa. Zasadne jest więc wdrożenie pracowników w proces działalności firmy oraz dbałość o ich zaangażowanie w wykonywanie powierzonych zadań, kładąc szczególny nacisk na wykorzystanie ich potencjału (kwalifikacji, umiejętności i uzdolnień) w procesie realizacji, założonych przez przedsiębiorstwa celów (Mikrut, Tomaszewicz, 2009).

Motywowanie, obok intensyfikowania sprawności, skuteczności i wydajności, ma ogromny wpływ na realizację zdefiniowanych przez przedsiębiorstwa celów (Izdebska, 2019), biorąc pod uwagę ich ekonomiczne możliwości i zewnętrzne, gospodarcze uwarunkowania, które nie są od nich zależne. Dlatego, podczas kryzysu gospodarczego, wywołanego pandemią COVID-19 (kiedy władze państwa narzucają swoje restrykcje, przedsiębiorstwa są

zobowiązane im sprostać, by przykładowo - uniknąć wszelkich sankcji), proces motywowania pozapłacowego jeszcze bardziej zyskuje na znaczeniu i jest wart szczególnej uwagi ze strony kadry zarządzającej, zwłaszcza, że w Polsce, szczególnie w dobie kryzysu, pozapłacowe środki motywacyjne, np.: posiadanie pracy, mają większe znaczenie niż wynagrodzenie (Piotrowska-Puchała, 2017).

2. Cel badania i charakterystyka grupy badawczej

Celem badania było zidentyfikowanie czynników, które wpływają na motywację pracowników do działania i pozwalają uniknąć ewentualnych zwolnień pracowników w czasie pandemii.

Dla potrzeb niniejszego artykułu przyjęto definicję Martyniaka (2002, s. 48), w ujęciu którego „motywowanie pracowników sprowadza się głównie do przekonania ich, aby zechcieli ponieść pewien koszt, zapłacić pewną cenę natury psychicznej. (...) Zmiana musi więc być odpowiednio waloryzowana materialnie lub moralnie, aby „klient” czuł się zadowolony”.

Tabela 1. Charakterystyka grupy badawczej

Wielkość przedsiębiorstwa	Menedżerowie		Pracownicy	
	N	%	N	%
Małe	11	39	75	45
Średnie	17	61	91	55

Źródło: Opracowanie własne na podstawie wyników badań.

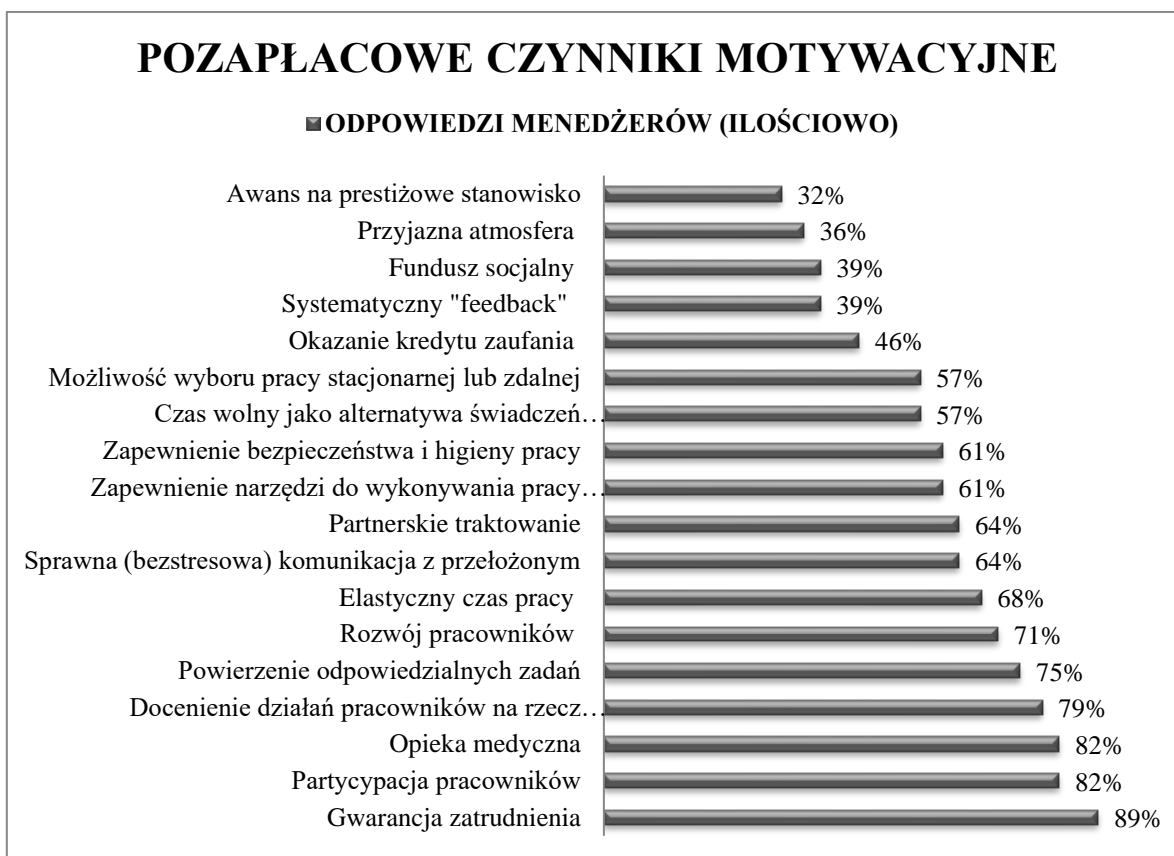
W badaniu uczestniczyli zarówno menedżerowie, jak i pracownicy MŚP, których branże zostały najbardziej „dotknięte” pandemią COVID-19 pod kątem ekonomicznym, czyli: handel, produkcja, informatyka, transport, gastronomia, turystyka i hotelarstwo.

Dominującą grupę stanowili pracownicy, których liczebność wynosiła 166, z czego 45% (N=75) stanowili pracownicy przedsiębiorstw małych, a 55% (N=91) pracownicy przedsiębiorstw średnich. W grupie menedżerów przebadano 28 osób, z których 39% (N=11) stanowili menedżerowie przedsiębiorstw małych, a 61% (N=17) – średnich (Tabela 1).

3. Prezentacja wyników badań

Dla potrzeb badania opracowano dwa problemy badawcze. Pierwszy problem badawczy miał na celu pozyskanie odpowiedzi od menedżerów MŚP, na pytanie: jakie środki pozapłacowe jest Pani/Pan w stanie zastosować w swojej organizacji podczas kryzysu gospodarczego, wywołanego pandemią COVID-19, w celu motywacji pracowników do działania i zapobiegania ewentualnym zwolnieniom pracowników w czasie pandemii?

Wykres 1. Pozapłacowe czynniki motywacyjne oferowane przez menedżerów MŚP

Źródło: Opracowanie własne na podstawie wyników badań

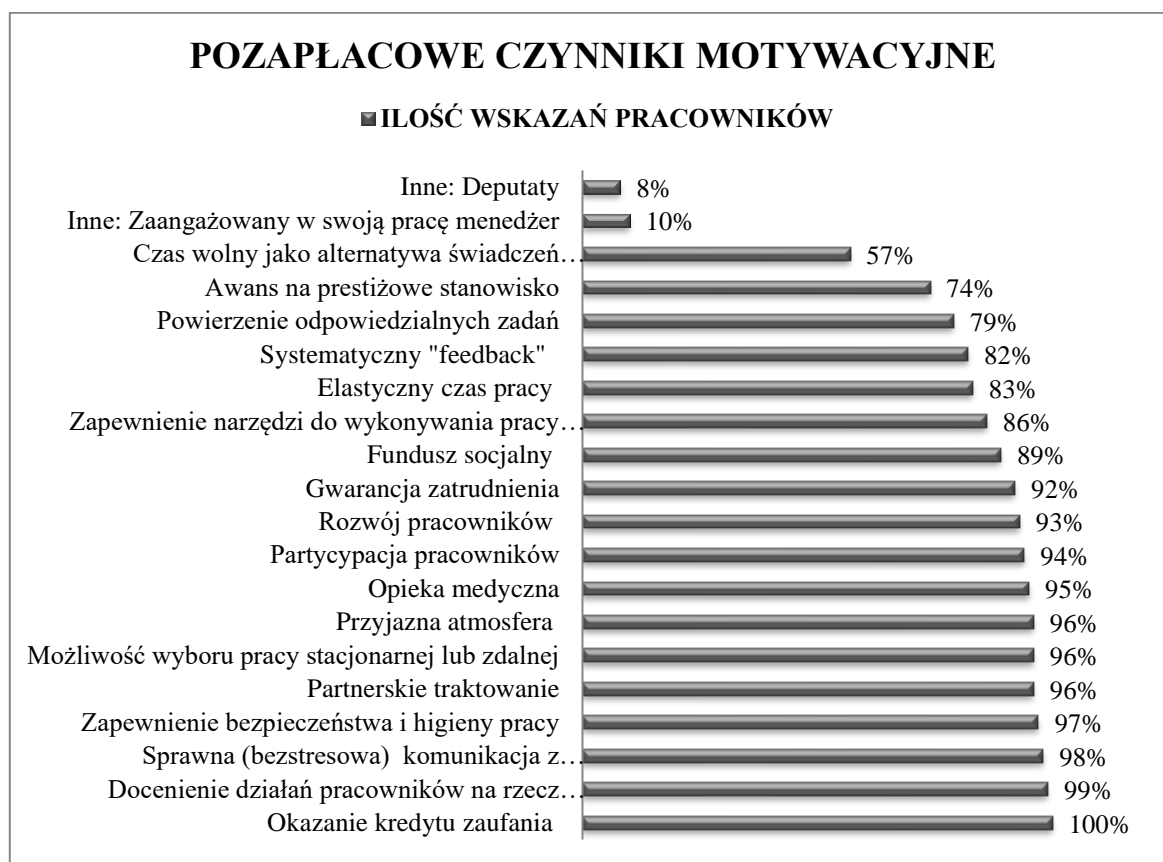
Według badań, głównym, pozapłacowym czynnikiem motywacyjnym podczas kryzysu gospodarczego, wywołanego pandemią COVID-19, który menedżerowie mogą zastosować w swoich organizacjach jest zagwarantowanie pracownikom zatrudnienia (89% odpowiedzi). Może to wynikać z faktu, iż kluczowi pracownicy, szczególnie w dobie kryzysu gospodarczego, są dla organizacji niezwykle ważni. To właśnie oni są fundamentem sprawnie prosperującej działalności. Dzięki ich potencjałowi, firmy mogą podejmować wszelkie starania w celu minimalizacji zaistniałych strat. Kolejnymi czynnikami, na których istotność wskazali menedżerowie to partycypacja pracowników (82%), opieka medyczna (82%), docenienie

działań na rzecz organizacji (79%), powierzenie odpowiedzialnych zadań (75%) oraz rozwój pracowników (71%). Natomiast najrzadziej występującym w badaniu czynnikiem był awans na prestiżowe stanowisko (32%). Rzadkość zgłaszania takiego czynnika jak „awans na prestiżowe stanowiska” może się wiązać z ograniczonymi środkami finansowymi firmy. Wzrost wynagrodzenia jest uznawany jako jeden z nieodłącznych elementów promocji pracowników, a w sytuacji kryzysu pandemicznego, zastosowanie takiego zabiegu nie dla wszystkich przedsiębiorców jest możliwe do zastosowania (Wykres 1).

Drugie pytanie badawcze odnosiło się do postaw i zachowań pracowników MŚP w dobie pandemii COVID-19 względem firmy, w której są zatrudnieni. Badanym pracownikom zadano złożone pytanie, które zostało zawarte w kwestionariuszu ankiety: które czynniki najbardziej motywują Panią/Pana do działania podczas kryzysu gospodarczego oraz równocześnie sprawiają, iż nie chce Pani/Pan podjąć zatrudnienia u innego pracodawcy?

W ocenie wszystkich badanych pracowników, czynnikami, które najbardziej motywują ich do działania i tym samym sprawiają, iż nie rozważają zmiany miejsca zatrudnienia jest okazanie przez pracodawcę kredytu zaufania, docenienie działań pracowników na rzecz organizacji (99%), sprawna (beztresowa) komunikacja z przełożonym (98%), partnerskie traktowanie (96%), przyjazna atmosfera (96%), partycypacja (94%) i rozwój pracowników (93%). Czynniki te są ściśle powiązane z relacjami jakie panują wewnątrz organizacji. Dzięki nim w przedsiębiorstwie panuje pozytywna atmosfera, a zespół, który ze sobą współpracuje może być bardziej „zgrany”, co daje pracownikom większe poczucie swobody i komfortu przy wykonywaniu obowiązków. Świadomość, iż pracownik jest darzony zaufaniem przyczynia się do budowania zaangażowania i więzi z firmą. Pracodawca, który potrafi docenić swojego pracownika, np. na forum przedsiębiorstwa, buduje u pracowników aprobatywny wizerunek - wizerunek, który jest oczekiwany przez współczesnych pracowników. Przedsiębiorstwa, które chcą rozwijać swoich pracowników, w dużej mierze wpływają na to, jak pracownicy będą postrzegać środowisko, w którym wykonują swoje zadania. W dobie pandemii, zapewnienie szkoleń, np. w formie „online”, które są relatywnie tańsze od szkoleń stacjonarnych, może informować pracownika o stałej opiece i dbałości o jego kompetencje, co w rezultacie przekłada się na lojalność względem pracodawcy. Pracownicy chcą przynależeć do firmy, dlatego tak ważna jest ich partycypacja. Wspólne ustalanie celów czy podejmowanie decyzji między pracownikiem a przełożonym może kształtować w świadomości pracownika, iż jest on dla organizacji niezbędny, że bez niego organizacja nie będzie stanowiła integralnej całości.

Wykres 2. Pozapłacowe czynniki motywacyjne pożądane przez pracowników MŚP

Źródło: Opracowanie własne na podstawie wyników badań

Zapewnienie opieki medycznej (95%), bezpieczeństwa i higieny pracy (97%) oraz gwarancji zatrudnienia (92%) to kolejne, najczęściej pożądane przez pracowników MŚP motywatory. Dzięki nim, pracownik w miejscu zatrudnienia może się czuć bezpiecznie i pewnie. Wykupiony przez firmę pakiet w prywatnym ośrodku medycznym daje nie tylko możliwość przeprowadzania badań okresowych, ale również zapewnia szczepienia (np. przeciw COVID-19), konsultacje ze specjalistą, a nawet świadczenia dla członków rodziny. Natomiast ze względu na gwarancję zatrudnienia, pracownik w obliczu niepewnej sytuacji rynkowej, będzie rzadziej myślał o podjęciu zatrudnienia na rzecz innego pracodawcy i bardziej doceniał stabilność aktualnego miejsca pracy, mimo trwających trudności finansowych.

Możliwość wyboru pracy stacjonarnej lub zdalnej (96%) – ten chętnie zaznaczany przez pracowników MŚP czynnik motywacyjny może się wiązać, np. z godzinami przejazdu środkami komunikacji. Znajduje to swoje uzasadnienie, szczególnie w przypadku osób, które nie zamieszkują w miejscowości, gdzie znajduje się siedziba ich firmy. W okresie pandemii

COVID-19, przejazdy środkami transportu, tj.: autobus czy pociąg, są mocno ograniczone ze względu na zachowanie reżimu, ustanowionego przez Główny Inspektorat Sanitarny.

Najrzadziej występującymi motywatorami, oprócz odpowiedzi udzielonych przez nielicznych pracowników zgłaszających „deputaty” (8%) i „zaangażowanego w swoją pracę menedżera” (10%) był „czas wolny jako alternatywa świadczeń pieniężnych” (57%). Może to być podyktowane faktem, że pieniądź jest miernikiem jakości życia społeczeństwa oraz satysfakcji i zadowolenia pracownika (Nyk, 2012).

Podsumowanie

W okresie panującego kryzysu gospodarczego, wywołanego pandemią COVID-19, przedsiębiorcy zaczęli zwracać szczególną uwagę na istotę pozapłacowych środków w systemie motywacyjnym. Menedżerowie firm, uzależnionych od zmiennej i niekorzystnej sytuacji gospodarczej, aby przetrwać na rynku przedsiębiorstw i tym samym uniknąć ewentualnych zwolnień pracowników oraz zmotywować ich do działania, powinni uważnie obserwować ich zachowania i postawy. System motywacyjny powinien być na tyle elastyczny, aby kadra zarządzająca mogła go korelować z uwarunkowaniami zachodzącymi na zewnątrz i wewnątrz organizacji. Należy zatem wdrożyć takie środki, które będą zadowalające dla potrzeb pojawiających się u pracobiorców i zgodne z perspektywami przedsiębiorstwa w tym nadzwyczajnym położeniu. Warto również podkreślić, że skutecznie zmotywowany pracownik charakteryzuje się nieprzeciętną jakością i efektywnością wykonywanych działań, a „im lepsze ma relacje z przełożonym, tym rzadziej myśli o zmianie pracy” (Dolot, 2014, s. 281).

Zaprezentowane w artykule wyniki badań są dowodem na to, że mimo dobrze znanego, zarówno dla nauk o zarządzaniu, jak i dla sektora MŚP, problemu motywowania pracowników, należy nieustannie badać, doskonalić i poprawiać przyjęte w teorii i w praktyce systemy motywacyjne, gdyż potrzeby pracowników, bez których przedsiębiorstwa nie miałyby racji bytu, stale ulegają zmianie, a niecodzienne i dynamiczne warunki, niezależne ani od pracodawcy, ani od pracobiorcy, mogą je jeszcze bardziej potęgować.

Bibliografia

- Dolot, A. (2014). *Relacje z bezpośrednim przełożonym jako czynnik motywacji do pracy*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 34, s. 274-281.
- Izdebska, M. (2019). *Systemy motywacyjne małych i średnich przedsiębiorstw*, Zeszyty Naukowe WSP nr 3, s. 58-78.
- Jagodziński, A. (2013). *Zarządzanie zasobami ludzkimi w instytucjach ubezpieczenia zdrowotnego*, Płock: Wydawnictwo NOVUM.
- Kopertyńska, M.W. (2014). *System motywacyjny w organizacji (II)*, Pobrane z: http://www.wiedzainfo.pl/wyklady/120/system_motywacyjny_w_organizacji_ii.html (23.05.2021).
- Korzeniowski, L.F. (2010). *Menedżment. Podstawy zarządzania*, Kraków: EAS.
- Martyniak, Z. (2002). *Nowe metody i koncepcje zarządzania*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Krakowie.
- Mikrut, A., Tomaszewicz, R. (2009). *Wpływ systemu premiowania na wzrost wydajności*, Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Ekonomii i Innowacji w Lublinie. Seria: Ekonomia, nr 1, s. 178-182.
- Nyk, M. (2012). *Efektywnościowy system wynagrodzeń w przedsiębiorstwie*, Zarządzanie i Finanse, nr 1, T. 3, s. 581-593.
- Pacho, W. (2005). *Szkice we współczesnej teorii ekonomii*, SGH, Warszawa.
- Payne, S. (2009). *Jak być dobrym menedżerem. Zestaw wskazówek*, Kraków: Wolters Kluwer Polska.
- Penc, J. (2010). *Komunikacja i negocjowanie w organizacji*, Warszawa, Difin.
- Penc, J. (1996). *Motywowanie w zarządzaniu*, Kraków: Wydawnictwo Profesjonalnej Szkoły Biznesu.
- Piotrowska-Puchała, A. (2017). *Wpływ czynników niematerialnych na motywacje pracowników w czasie wychodzenia z kryzysu gospodarczego – ujęcie teoretyczne*. Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy, nr 51, s. 407-416.
- Simerson, B.K., Venn, M.L. (2010). *Menedżer jako lider*, Warszawa: Oficyna a Wolters Kluwer business.

Karol Fedorowicz

Uniwersytet Szczeciński
Wydział Ekonomii, Finansów I Zarządzania
fedorowiczkarol@wp.pl

Agnieszka Łopatka

Uniwersytet Szczeciński
Wydział Ekonomii, Finansów I Zarządzania

Korelacja pomiędzy własnością nieruchomości i najmem a migracją wewnętrzną w Polsce

Correlation between property ownership and renting, and internal migration in Poland

Streszczenie

Migracja jest bardzo ważnym zjawiskiem z perspektywy rynku pracy oraz gospodarki. Bardzo często społeczeństwo skupia się na migracji do innych krajów, a pomija migrację wewnętrzną, która jest równie ważna. Czynnikiem wpływającym na migracje wewnętrzną jest wiele, a wśród nich wymienia się czynniki rodzinne, społeczne, środowiskowe, kulturalne oraz ekonomiczne. Celem publikacji jest zbadanie: czy istnieje i jaki jest poziom zależności pomiędzy tym czy obywatele posiadają nieruchomości na własność czy je wynajmują, a wielkością migracji wewnętrznej przy pomocy narzędzi statystycznych.

Słowa kluczowe: Migracje wewnętrzne, najem, własność, korelacja.

Summary

Migration is a very important phenomenon from the perspective of the labor market and the economy. Very often, society focuses on migration to other countries, and ignores internal migration, which is equally important. There are many factors influencing internal migration, including family, social, environmental, cultural and economic factors. The aim of the publication is to investigate whether there is, and what is the level of, dependence between whether citizens own or rent real estate, and the amount of internal migration using statistical tools.

Key words: Internal migration, rent, own, correlation.

Wstęp

W czasach globalizacji pojawia się zarówno wiele szans, jak i zagrożeń. Jednym z najważniejszych zjawisk są masowe migracje międzynarodowe, które wymagają podejścia interdyscyplinarnego i budzą zainteresowanie naukowców z różnych dziedzin nauki (Lesińska 2011). Unia Europejska i państwa znajdujące się w Europie zostały dotknięte największą falą migrantów od czasów II wojny światowej, co uzmysławia tylko skalę problemów. Kryzys migracyjny, którego Unia Europejska doświadczała od roku 2015 skłonił Parlament Europejski do wypracowania nowych procedur działania, które jednak na chwilę obecną nie zostały wprowadzone (Kryzys... 2017). Dodatkowo globalizacja ułatwiła migracje wewnątrz kraju, ponieważ rozwój techniczny ułatwił poszukiwanie pracy oraz miejsca zamieszkania w innych jednostkach administracyjnych. Migracja wewnętrzna jest ponadto ważna ze względu na mobilność zawodową. Zbadanie zależności pomiędzy posiadaniem nieruchomości, a

migracjami wewnętrznymi jest istotne, ponieważ udowodnienie takiej zależności oraz jej siły mogłoby przełożyć się na zmiany zwiększające mobilność zawodową.

W pierwszej części artykułu części artykułu przedstawiony został przegląd literatury naukowej, podstawowe definicje oraz podział migracji. Poruszona została teoria migracji oraz jej determinanty. W następnej części przedstawiony został kontekst badania oraz przyczyna, dla której badanie zostało przeprowadzone w kontekście mobilności zawodowej. W następnych punktach zaprezentowana została metodologia badania oraz samo badanie korelacji pomiędzy własnością nieruchomości a migracją wewnętrzną w Polsce. Artykuł zwieńczony jest podsumowaniem, w którym przedstawione zostały wnioski z badania.

1. Przegląd literatury

Migracja posiada wiele definicji, jednak na potrzeby badania przyjęta została ta od Głównego Urzędu Statystycznego, która mówi, że migracja to: *„przemieszczenia ludności związane ze zmianą miejsca zamieszkania (pobytu stałego lub czasowego) połączone z przekroczeniem granicy administracyjnej podstawowej jednostki terytorialnej”* (GUS bd). Dodatkowo GUS nadmienia, że: *„migracją jest zatem zmiana gminy zamieszkania lub w przypadku gminy miejsko-wiejskiej przemieszczenie się z terenów miejskich do wiejskich tej gminy lub odwrotnie. Migracją jest oczywiście także zmiana kraju zamieszkania. Nie jest migracją zmiana adresu w ramach tej samej gminy miejskiej, wiejskiej, części miejskiej lub wiejskiej gminy miejsko-wiejskiej”* (GUS bd). GUS wyróżnia migracje wewnętrzne jak i zewnętrzne. Jako migracje wewnętrzną uznaje zmianę miejsca zamieszkania wewnątrz tego samego kraju, uwzględniając wyżej wymienioną definicję migracji. Migracje zewnętrzne GUS definiuje jako *„wyjazdy za granicę i przyjazdy do kraju w celu osiedlenia się (zamieszkania na stałe) lub na pobyt czasowy”*(GUS bd).

Literatura naukowa (Sakson 2008; Kraszewski i in. 2003) dodatkowo wypracowała kilka podziałów migracji, najważniejszym z nich jest rozróżnienie ze względu na czas. Według niego migracje dzielą się na:

- stałe, gdy osoba migrująca podejmuje zamiar pozostania na zawsze (na okres stały lub bliżej nieokreślony) bądź przynajmniej bez zamiaru powrotu w możliwym do przewidzenia czasie;

- okresowe (czasowe) dokonywane głównie w celach zarobkowych o określonym czasie trwania. Mają one miejsce najczęściej wówczas, gdy migranci wyjeżdżają z wyraźnym zamiarem powrotu do kraju pochodzenia po zgromadzeniu środków finansowych,

umożliwiających im lepsze warunki życia w swojej ojczyźnie lub gdy ustały przyczyny, dla których nastąpił wyjazd;

- sezonowe. Polegają one najczęściej na wyjazdach krótkookresowych (zwykle paru tygodni lub paru miesięcy) w celach zarobkowych. Związane są z wykonywaniem prac sezonowych (żniwa, sezonowy zbiór owoców i warzyw itp.);

- wahadłowe, najczęściej występują na pograniczu państw. Polegają na systematycznym przemieszczaniu się osób między miejscem zamieszkania a terytorium, na którym przebywają (najczęściej w celach zarobkowych). (Sakson 2008; Kraszewski i in. 2003)

Dodatkowo wyróżnia się migracje: dobrowolną i przymusową (deportacja, przesiedlenie), indywidualną i grupową, żywiolową (będąca powodem nagłych zdarzeń takich jak katastrofa naturalna, powrót jeńców) i organizowaną (repatriacja), legalną i nielegalną, międzypaństwową i międzykontynentalną (Sakson 2008)

Według teorii Everatta S. Lee (1966) migrant podejmując decyzję o migracji porównuje miejsce obecne z miejscem docelowym. Porównuje on różne cechy dwóch miejsc według subiektywnej oceny, co powoduje, że nie dla wszystkich ludzi te same czynniki są tak samo wartościowe. Ujęcie to jest głęboko zakorzenione w prakseologii, która zakłada, że w przypadku poczucia dyskomfortu ludzie działają w celu zniwelowania tego dyskomfortu.

Podejmowanie decyzji o emigracji za pomocą subiektywnej oceny może doprowadzać do pewnych komplikacji. Znane są przypadki, w których migranci po zderzeniu z rzeczywistością uzmysławiali sobie, że w kraju, do którego wyjechali „trawa nie jest bardziej zielona”, a postrzeganie kraju mogło być zakrzywione poprzez niepełną informację, co doprowadzało do dysonansu poznawczego i powrotu do kraju, z którego przybto. W ujęciu teorii Everetta S. Lee należy wspomnieć o czynnikach motywujących imigracje.

Tabela 1. Czynniki wpływające na migracje

Motywy migracji	Czynniki „wypychające”	Czynniki „przyciągające”
Ekonomiczne i demograficzne	Ubóstwo, bezrobocie, niskie płace, wysoki przyrost naturalny, brak podstawowej opieki medycznej, braki w systemie edukacji.	Perspektywa wyższych zarobków oraz poprawy standardu życia, rozwój osobisty i zawodowy.
Polityczne	Konflikty, niebezpieczeństwo, przemoc, korupcja, łamanie praw człowieka.	Poczucie bezpieczeństwa, wolność polityczna.

Spoleczne i kulturowe	Dyskryminacja ze względów etnicznych i religijnych.	Łączenie rodzin, migracja do kraju przodków, brak zjawiska dyskryminacji.
------------------------------	---	---

Źródło: Bank Światowy, Migration and Remittances. Easter Europe and the former Soviet Union, New York 2006, s. 52.

Bank Światowy wśród czynników motywujących wyróżnia czynniki „wypychające” oraz czynniki „przyciągające”. Czynniki „wypychające” pochodzą z wewnątrz państwa, z którego obywatel emigruje, natomiast czynniki „przyciągające” pochodzą z wewnątrz państwa, do którego obywatel emigruje. Czynniki te zostały natomiast podzielone na trzy kategorie: ekonomiczne i demograficzne, polityczne, społeczne i kulturowe. Niektóre z tych czynników, które zostały opisane w przypadku migracji między krajami ma zastosowanie dla migracji wewnętrznych. Czynniki „wypychające” jak i „przyciągające” zostały przedstawione w tabeli 1.

Według badań największy wpływ „przyciągający” na migrantów ma dobra sytuacja w obszarze gospodarki, innowacyjności oraz dobra sytuacja na rynku mieszkaniowym. Natomiast największy wpływ „wypychający” mają takie cechy jak niekorzystne warunki na rynku pracy, słabe warunki mieszkaniowe, trudna sytuacja gospodarstw domowych. Natomiast duża ilość bezrobotnych doprowadza do pewnego marazmu migracyjnego zmniejszając zarówno emigrację jak i imigrację (Sasin 2011; Wilk i in. 2013).

2. Własność nieruchomości i migracje wewnętrzne, a mobilność zawodowa

Obecnie jedną z najważniejszych i najbardziej cenionych cech na rynku pracy jest zdolność do szybkiego dopasowywania się do otoczenia. Rozumiana w ten sposób elastyczność jest szeroko pożądaną kompetencją, ponieważ przyczynia się do wzrostu potencjału jednostki oraz pozwala szybciej rozwijać się gospodarce, która dzięki swojej elastyczności jest w stanie lepiej dopasowywać się do oczekiwań konsumentów i bardziej efektywnie dostarczać pożądane przez nich produkty i usługi (Bednarska-Wnuk 2018). Częstą sytuacją jest, że wyuczony zawód nie jest zawodem wykonywanym, ponieważ nie ma na niego zapotrzebowania bądź na rynku znajdują się jednostki świadczące pracę na wyższym poziomie.

Literatura podkreśla również potrzebę mobilności przestrzennej, a więc gotowości do zmiany miejsca zamieszkania w celu zarobkowania, ponieważ częstą przypadłością jest niedostosowanie popytu na pracę z podażą pracy w danym sektorze na terenie danej jednostki administracyjnej (Węgrzyn 2016). Możliwość przemieszczania ludzi pomiędzy jednostkami administracyjnymi pozwala doprowadzić rynek pracy do stanu równowagi, poprzez

zmniejszenie podaży pracy w jednej jednostce administracyjnej oraz zaspokojeniu na nią popytu w innej jednostce.

Migracje wewnętrzne są ważnym czynnikiem wpływającym na mobilność przestrzenną. Według literatury naukowej mobilność zawodowa lub mobilność siły roboczej jest definiowana jako zdolność i gotowość osób aktywnych zawodowo do zmiany zawodu, kwalifikacji, gałęzi (branży) gospodarki oraz miejsca zamieszkania (Kucharski 2014). Można przyjąć, że mobilność zawodowa to gotowość do zmiany pracy, zawodu lub miejsca zamieszkania w celu pozyskania pracy. W tym kontekście należy zauważyć, że mobilność przestrzenna zawiera się w mobilności zawodowej i jest jej nieodzownym elementem.

Temat mobilności zawodowej najprawdopodobniej będzie narastać ze względu na powolne wchodzenie na rynek pracy pokolenia „Z” urodzonego po roku 1995 oraz cechy, jakie pokolenie „Z” wyróżnia. Cechy te to między innymi przedsiębiorczość, otwartość, posiadanie wielkich planów na przyszłość (Tulgan 2016). Pokolenie to odznacza się według badań stosunkowo wysokim poziomem mobilności zawodowej (przynajmniej w warstwie deklaratywnej) objawiającą się chęcią rozwoju osobistego poprzez poszerzanie swojej wiedzy (93%). Pokolenie „Z” opowiada się ponadto za elastycznością godzin pracy (95%) oraz pracą w niepełnym wymiarze godzin (89%). Pokolenie to odznacza się również stosunkowo dużą możliwością przestrzenną, ponieważ 62% wyraża chęć przeprowadzenia się do innego miasta w Polsce w celu podjęcia pracy, a 42% jest w stanie przeprowadzić się do innego kraju w Europie (Mierzejewska 2018).

W tym kontekście przywiązanie do ziemi lub mieszkania może być ważne, ponieważ teoretycznie powinno hamować migracje wewnętrzne, a co za tym obniżyć mobilność zawodową. Duża mobilność zawodowa wpływa pozytywnie na gospodarkę, ponieważ pozwala niwelować koszty bezrobocia, szybciej doprowadzać do stanu równowagi rynek pracy oraz lepiej zaspokajać popyt konsumentów na towary i usługi. Duża mobilność przestrzenna i częste zmienianie miejsca pracy może powodować również negatywne efekty chociażby rozpad więzi społecznych. Dodatkowo częsta zmiana miejsca zamieszkania może negatywnie wpływać na dzieci oraz młodzież, a sama wysoka mobilność zawodowa może przyczynić się do bardziej stresującego życia ze względu na ciągłą konkurencję na rynku pracy.

Tabela 2. Procent nieruchomości posiadany na własność oraz nieruchomości wynajmowanych w wybranych krajach i obszarach Europy.

Nazwa kraju lub obszaru	Własność	Wynajem
Unia Europejska	69,2	30,8
Strefa Euro	65,8	34,2
Belgia	71,3	28,7
Bułgaria	84,1	15,9
Czechy	78,6	21,4
Dania	60,8	39,2
Niemcy (do roku 1990 były terytorium Republiki Federalnej Niemiec)	51,1	48,9
Estonia	81,7	18,3
Irlandia	68,7	31,3
Grecja	75,4	24,6
Hiszpania	76,2	23,8
Francja	64,1	35,9
Chorwacja	89,7	10,3
Włochy	72,4	27,6
Cypr	67,9	32,1
Łotwa	80,2	19,8
Litwa	90,3	9,7
Luksemburg	70,9	29,1
Węgry	91,7	8,3
Malta	79,8	20,2
Niderlandy	68,9	31,1
Austria	55,2	44,8
Polska	84,2	15,8
Portugalia	73,9	26,1
Rumunia	95,8	4,2
Słowenia	74,8	25,2
Słowacja	90,9	9,1
Finlandia	71,1	28,9
Szwecja	63,6	36,4
Norwegia	80,3	19,7
Szwajcaria	41,6	58,4

Czarnogóra	91,0	9,0
Macedonia Północna	85,9	14,1
Albania	96,5	3,5
Serbia	83,3	16,7
Turcja	58,8	41,2

Źródło: Distribution of population by tenure status, type of household and income group - EU-SILC survey (2021), online: http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=ilc_lvho02&lang=en (dostęp 29.06.2021)

W danych przedstawionych w zestawieniach Eurostatu widać wyraźną polaryzację pod względem posiadanych nieruchomości na własność pomiędzy „Europą wschodnią”⁹⁸ a „Europą zachodnią”. Wśród wiodących krajów, w których mieszkańcy posiadają nieruchomości na własność znajdują się kraje „Europy wschodniej” takie jak Albania (96,5%), Rumunia (95,8%), Węgry (91,7%), Czarnogóra (91%), Słowacja (90,9%), a większość krajów „Europy wschodniej” znajduje się powyżej średniej Unijnej, która wynosi 69,2%. Z drugiej zaś strony w „Europie zachodniej” znajdują się państwa, w których posiadanie nieruchomości na własność jest najmniejsze, przykładami mogą być Szwajcaria (41,6%), Niemcy (51,1%), Austria (55,2%), Dania (60,8%) czy Szwecja (63,6%) (*Distribution of population...*, 2021). Przyczyny takiego stanu rzeczy mogą być różne, jednak najprawdopodobniejszą z nich było pozostawanie pod wpływem ustroju komunistycznego w przeciwieństwie do państw zachodnich o ugruntowanym systemie kapitalistycznym. Dla Polski procent nieruchomości posiadanych na własność w latach 2010-2019 wahał się pomiędzy 81,3% a 84,2%, co stanowi wartość wyższą niż średnia unijna, która w roku 2019 wynosiła 69,2%. W tabeli 2 zostały zaprezentowane dane dla państw ujętych w badaniach Eurostatu.

3. Wyniki Badań

Przed przeprowadzeniem badania została postawiona hipoteza, że wzrost nieruchomości posiadanych na własność w Polsce zmniejszy migracje wewnętrzne. Badanie ma za zadanie sprawdzenie prawdziwości tej hipotezy posługując się współczynnikiem korelacji Pearsona. Badanie zostało przeprowadzone przy użyciu programu Microsoft Excel 2010, tablicy statystycznej rozkładu t-studenta oraz wzorów i działań matematycznych z zakresu testu istotności korelacji Pearsona. Dane do badania pochodzą z baz Eurostatu oraz GUS. Z pozyskanych danych został wyznaczony stosunek migracji wewnętrznych do liczby ludności,

⁹⁸ W rozumieniu autora „Europa wschodnia” rozumiana jest jako kraje będące w strefie wpływu Związku Sowieckiego do jego upadku oraz ustroju komunistycznego, jaki istniał chociażby w Jugosławii.

aby uniknąć potencjalnych zaburzeń wynikających ze zmiany liczby ludności mieszkającej w Polsce.

Tabela 3. Liczba ludności, migracje wewnętrzne, procent nieruchomości posiadanych na własność oraz stosunek migracji wewnętrznych do liczby ludności

Rok	Liczba ludności (w tys.)	Migracje wewnętrzne (w tys.)	Procent nieruchomości posiadanych na własność	Stosunek migracji wewnętrznych do liczby ludności
2010	38 530	422,6	81,3%	1,10%
2011	38538	419,9	82,1%	1,09%
2012	38533	395,3	82,4%	1,03%
2013	38496	427,7	83,8%	1,11%
2014	38479	407,6	83,5%	1,06%
2015	38437	387,5	83,7%	1,01%
2016	38433	378,2	83,4%	0,98%
2017	38434	400,4	84,2%	1,04%
2018	38411	449,8	84%	1,17%
2019	38383	468,3	84,2%	1,22%

Źródło: Opracowanie własne przy wykorzystaniu danych Eurostatu i GUS

W tabeli 3 przedstawiono dane pozyskane z baz danych Eurostatu oraz GUS, które są danymi wejściowymi, a posłużą do wyliczenia współczynnika korelacji Pearsona.

Pierwszym krokiem w badaniu było wyznaczenie korelacji Pearsona pomiędzy stosunkiem migracji wewnętrznych do liczby ludności, a procentem nieruchomości posiadanych na własność. Korelację wyznaczono za pomocą programu Microsoft Excel 2010.

W tym przypadku współczynnik korelacji Pearsona wynosi $r = 0,2027$. Kolejnym krokiem jest wykonanie testu na nieskorelowanie zmiennych według następującego wzoru:

$$t = \frac{r}{\sqrt{1-r^2}} * \sqrt{n-2} \quad v = n - 2 \quad (\text{Kuszeński 2008})$$

Następnie przeprowadzony został test istotności współczynnika korelacji Pearsona poprzez postawienie dwóch hipotez i ich sprawdzenie. W tym przypadku:

$$H_0 : \rho = 0$$

$$H_1 : \rho \neq 0$$

Gdzie $H_0 : \rho = 0$ oznacza, że korelacja pomiędzy dwoma cechami jest równa zero, a więc ze statystycznego punktu widzenia jest nieistotna. Odrzucenie hipotezy zerowej oznacza automatyczne przyjęcie hipotezy pierwszej $H_1 : \rho \neq 0$, co oznacza, że korelacja ze statystycznego punktu widzenia jest istotna, ponieważ korelacja pomiędzy dwoma cechami jest różna od zera. Następnym krokiem jest wyliczenie statystyki testowej testu istotności korelacji Pearsona za pomocą wzoru:

$$t = \frac{r}{\sqrt{1-r^2}} * \sqrt{n-2} \text{ gdzie } v = n - 2 \text{ (Kuszeński 2008)}$$

$$t = \frac{0,2027}{\sqrt{1-0,2027^2}} * \sqrt{10-2} = 0,59$$

Następnie za pomocą tablicy statystycznej rozkładu t-studenta wyznaczony został obszar krytyczny przy założonym poziomie istotności $\alpha = 0,05$. Przy założonym poziomie istotności obszar krytyczny wynosi $(-\infty; -2,306 > U < +2,306; +\infty)$. Po uzyskaniu obszaru krytycznego widać, że t nie należy do obszaru krytycznego, a więc przyjęta zostaje H_0 , co oznacza, że korelacja ze statystycznego punktu widzenia jest nieistotna. Co warto zaznaczyć, przy zmianie poziomu istotności, zarówno na $\alpha = 0,2$ jak i $\alpha = 0,01$ (czyli najczęściej wybierane poziomy istotności po $\alpha = 0,05$) statystyka testowa nie zawiera się w obszarze krytycznym, tak więc wybór poziomu istotności przy badaniu istotności korelacji Pearsona nie ma wpływu na ostateczny wynik testu.

Podsumowanie

Wyliczony za pomocą narzędzi statystycznych wskaźnik korelacji Pearsona wynosi 0,2027, co sugeruje, że istnieje słaba, dodatnia korelacja pomiędzy procentem posiadanych mieszkań i domów na własność a migracją wewnętrzną. Oznacza to, że wzrost posiadanych mieszkań na własność wzmacnia migracje wewnętrzne, co jest sprzeczne z postawioną tezą i logicznie nie ma żadnego uzasadnienia. Jednak z przeprowadzonego testu istotności współczynnika korelacji wynika, że zaobserwowana korelacja jest nieistotna.

Wyniki badania nie doprowadzają do wniosku czy istnieje korelacja pomiędzy formą własności nieruchomości, a migracjami wewnętrznymi oraz jak silna jest to korelacja. Najprawdopodobniej dobór sposobu badania jest nieodpowiedni, a wybór korelacji Pearsona, która jest współczynnikiem określającym poziom zależności liniowej jest nieodpowiedni. Ponadto badania utrudnia fakt, że w roku 2010 doszło do zmiany metodologii zbierania danych odnośnie procentu nieruchomości posiadanych na własność i procentu wynajmowanych nieruchomości. Zmiana metodologii pozyskiwania danych, która powoduje dużą różnicę pomiędzy danymi z pierwszej i drugiej metodologii jest problematyczna w przypadku

zastosowania korelacji Pearsona, która jest podatna na obserwacje skrajne. W przypadku, gdyby dane były zbierane przez dłuższy czas tą samą metodologią, mogłoby dojść do sytuacji, w której uzyskany wynik korelacji Pearsona okazałby się istotny ze statystycznego punktu widzenia. Za pomocą wybranej metody badania oraz przy obecnych danych nie istnieje obecnie możliwość stwierdzenia zależności pomiędzy własnością nieruchomości a migracjami wewnętrznymi. Jedną z możliwości, która mogłaby wykazać lub zaprzeczyć wyżej wspomnianej korelacji jest współczynnik korelacji rang Spearmana, jednak metoda ta mogłaby spotkać się z zarzutami odnośnie do dobrania rang, a sama próba wyznaczenia takiej korelacji wymagałaby bardziej szczegółowych danych zwłaszcza dotyczących migracji pomiędzy poszczególnymi gminami oraz musiałaby uwzględniać, chociażby wysokość zarobków itp. W tym kontekście wymagane są następne badania przy wykorzystaniu bardziej zaawansowanych narzędzi matematycznych.

Bibliografia

Bank Światowy (2006), *Migration and Remittances. Easter Europe and the former Soviet Union*, New York.

Bednarska-Wnuk I. (2012), *Elastyczność zawodowa w percepcji pokolenia Y*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu”, nr 249, Wrocław.

Distribution of population by tenure status, type of household and income group – EU-SILC survey (2021), online: http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=ilc_lvho02&lang=en (dostęp 29.06.2021)

GUS (bd), *Pojęcia stosowane w statystyce publicznej*, online: <https://stat.gov.pl/metainformacje/slownik-pojec/pojecia-stosowane-w-statystyce-publicznej/lista.html>, (dostęp 29.06.2021).

Kraszewski P. (2003), *Typologia migracji*, w: *Migracje – Europa – Polska*, red. W. J. Burszta i J. Serwański, Poznań.

Kryzys migracyjny w Europie (2017), online: <https://www.europarl.europa.eu/news/pl/headlines/society/20170629STO78631/kryzys-migracyjny-w-europie>, (dostęp 29.06.2021)

Kucharski L. (2014) *Bezrobocie równowagi w Polsce. Ujęcie teoretyczne i empiryczne*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.

Kuszeński P., Podgórski J (2008), *Statystyka. Wzory i tablice*. SGH, Warszawa.

Lee E. S. (1966), *A Theory Of Migration*, *Demography* Vol. 3, No. 1 (1966), University of Pennsylvania.

Lesińska M. (2011), *Migracje we współczesnej analizie politologicznej – niewykorzystany potencjał*, Ośrodek Badań nad Migracjami, CMR Working Papers 47/105.

Mierzejewska K. (2018), *Elastyczność i mobilność zawodowa pokolenia „Z”*, *Humanistyka i Nauki Społeczne Doświadczenia Konteksty Wyzwania* Tom 5, Wrocław.

Sakson A. (2008), Migracje – fenomen XX i XXI wieku, *Przegląd Zachodni* 2008, nr 2, Poznań.

Sasin M. (2011), Główne determinanty migracji w Polsce w latach 2003-2008, *Acta Universitatis Lodzianae Folia Oeconomica* 253, 2011, Łódź.

Tulgan B. (2016), *Not Everyone Gets A Trophy How to Manage The Millennials*, Revised and Updated, Jossey-Bass, San Francisco.

Węgrzyn G. (2016), Mobilność zawodowa a sytuacja na rynku pracy, „*Studia Ekonomiczne*”, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach* nr 276, Katowice.

Wilk J., Pietrzak M. B., Matusik S. (2013), Sytuacja społeczno-gospodarcza jako determinanta migracji wewnętrznych w Polsce, *Institute of Economic Research Working Papers*, No. 23/2013, Toruń.

Wioleta Gałat

Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie

Analiza dobrych praktyk w ramach społecznej odpowiedzialności uczelni

Analysis of good practices in the framework of university social responsibility

Streszczenie

Sytuacje trudne powodują, że uwidaczniają się słabości, jak również tworzy się przestrzeń do podejmowania działań ponadnormatywnych. Niemalże rok doświadczeń funkcjonowania uczelni w warunkach pandemii pozwala na pierwsze obserwacje i wnioski. Uczelnie deklarując respektowanie zasad społecznej odpowiedzialności poprzez przystąpienie do Deklaracji Społecznej Odpowiedzialności Uczelni niemalże obligują się do wzmożonej aktywności w tym zakresie. Celem artykułu jest analiza dobrych praktyk realizowanych podczas pandemii COVID-19 przez publiczne uczelnie ekonomiczne w Polsce, pośród których wszystkie podpisały wymienioną deklarację.

Słowa kluczowe: uczelnie, społeczna odpowiedzialność, COVID-19.

Wstęp

Wybuch pandemii COVID-19 miała wpływ na każdy obszar funkcjonowania w rzeczywistości gospodarczej i społecznej. Uczelnie wyższe zgodnie z Rozporządzeniem Ministra znalazły się w sytuacji ograniczonego funkcjonowania (Dz.U. 2020, poz. 405, Dz.U. 2020, poz. 433). W związku z tym sposób dynamiczny odbyła się transformacja cyfrowa uczelni. Od postaw zachowawczych w tym zakresie, które towarzyszyły wielu ośrodkom, uczelnie bardzo szybko wprowadziły rozwiązania umożliwiające nauczanie na odległość.

Zauważyć należy, że pandemia COVID-19 to nie tylko czas na postawy reaktywne ale również czas na postawy proaktywne wynikające z realizowanych przez uczelnie działań w ramach społecznej odpowiedzialności uczelni. W 2021 roku została wydana publikacja *Katalog dobrych praktyk społecznej odpowiedzialności uczelni w dobie pandemii COVID-19* realizowanych w 2020 roku przez polskie uczelnie (Ministerstwo Funduszy i Polityki Regionalnej). Swoje dobre praktyki do raportu zgłosiło cztery z pośród pięciu publicznych uczelni ekonomicznych. Celem artykułu jest analiza dobrych praktyk realizowanych przez publiczne uczelnie ekonomiczne w Polsce podczas pandemii COVID-19 w odniesieniu do realizowanych przez nie zasad społecznej odpowiedzialności uczelni, których wypełnianie deklarują w ramach podpisanej Deklaracji Społecznej Odpowiedzialności Uczelni.

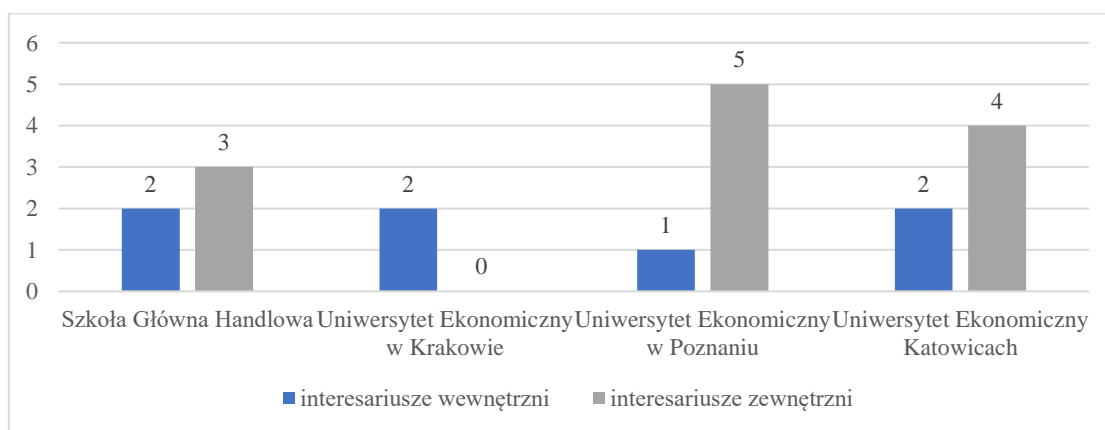
1. Adresaci dobrych praktyk realizowanych podczas pandemii

Problematyka społecznej odpowiedzialności uczelni coraz częściej jest obecna w literaturze. Pomimo, że rozwinęła się o wiele później niż społeczna odpowiedzialność biznesu

to zainteresowanie nią wciąż rośnie, zarówno w ujęciu terminologicznym, jak i praktycznym. Stąd też obserwowalne jest powstawanie teoretycznych rozważań na temat społecznej odpowiedzialności uczelni, jak i prób ich implementacji w środowisku akademickim. Juan Reiser określił społeczną odpowiedzialność jako działania studentów, pracowników naukowych i pracowników administracyjnych, wynikające z zarządzania wpływem uczelni w obszarach jej funkcjonowania: dydaktyka, badania, a także wpływ środowiskowy. Ponadto działania te powinny być prowadzone w interakcji z interesariuszami (Reiser, 2007). Wymieniane są również obszary społecznej odpowiedzialności uczelni: edukowanie, prowadzenie badań, wpływ na społeczeństwo oraz zarządzanie (Navarrete, 2012). Pozwalają lepiej zidentyfikować miejsca w których powinna się pojawiać społeczna odpowiedzialność, a także projektować dobre praktyki.

Nadzwyczajna sytuacja w jakiej przyszło funkcjonować uczelniom w wyniku rozprzestrzeniającej się pandemii COVID-19 była pewnego rodzaju sprawdzianem z odpowiedzialności. Uczelnie stanęły przed realną potrzebą wzmoczonych działań w zakresie społecznej odpowiedzialności. Zestawieniem działań jakie realizowały uczelnie w pierwszym roku pandemii jest: *Katalog dobrych praktyk społecznej odpowiedzialności uczelni w dobie pandemii COVID-19*. Raport zebrał dobre praktyki polskich uczelni w obrębie ośmiu obszarów: wsparcie sprzętowe i środki ochrony, działania naukowe, wsparcie psychologiczne, działania edukacyjne, wolontariat, pomoc materialna, działania komunikacyjno-informacyjne oraz inne. Uczelnie realizując dobre praktyki w tej trudnej sytuacji adresowały je zarówno do swojej społeczności akademickiej, jak i do otoczenia zewnętrznego. Zgodnie z przytoczonymi definicjami społecznej odpowiedzialności potwierdza to branie odpowiedzialności zarówno za otoczenie wewnętrzne, jak i zewnętrzne uczelni. Na wykresie 1 zaprezentowane zostały dobre praktyki publicznych uczelni ekonomicznych z podziałem na adresatów.

Wykres 1. Adresaci dobrych praktyk

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: *Katalog dobrych praktyk społecznej odpowiedzialności uczelni w dobie pandemii COVID-19* (2021), Ministerstwo Funduszy i Polityki Regionalnej.

Cztery badane uczelnie realizowały dobre praktyki adresowane do interesariuszy wewnętrznych i trzy uczelnie realizowały również dobre praktyki dedykowane interesariuszom zewnętrznym. Szkoła Główna Handlowa realizowała dwie dobre praktyki dedykowane interesariuszom wewnętrznym. Pierwsza z nich to *Czwartkowe spotkania SGH*. Praktyka dedykowana była zarówno adresatom wewnętrznym, jak i zewnętrznym. Praktyka była odpowiedzią na potrzebę szerzenia sprawdzonych i aktualnych informacji o obecnej sytuacji. Prowadzone były spotkania o charakterze dyskusyjnym. Łącznie zostało przeprowadzonych siedem spotkań w formie online, które zostały również utrwalone na You Tube. Ponadto każde ze spotkań wiązało się ze współpracą z organizacją zewnętrzną. Poruszane tematy dotyczyły zdrowia publicznego, energetyki, bankowości, finansów, koniunktury, a także turystyki i wizji rzeczywistości po pandemii. Podobnie zarówno do adresatów wewnętrznych, jak i zewnętrznych adresowana była dobra praktyka „*Widzialna Ręka*” SGH. Praktyka ta polegała na wzajemnym wsparciu społeczności akademickiej. Osoby, które znajdowały się poza grupą wysokiego ryzyka zachorowania wspierały osoby, które były o wiele bardziej narażone na zakażenie. Pomoc polegała na robieniu zakupów, wykupywaniu leków, czy wyprowadzaniu psa. Praktyka skierowana do adresatów zewnętrznych to *Szkoła Główna Domowa, czyli odrób lekcje z SGH*. Akcja polegała na wsparciu pracowników szpitala jednoimiennego MNSWiA w postaci pomocy przy odrabianiu lekcji z ich dziećmi. Pomoc świadczona była przez studentów, doktorantów i pracowników SGH.

Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie zgłosił dwie praktyki i obie kierowane do adresatów wewnętrznych. Pierwsza z nich dedykowana była studentom ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi, którzy to w trakcie pandemii szczególnie narażeni byli na utrudnienia w procesie edukacji. Podejmowane działania miały na celu niwelowanie utrudnień wynikających z edukacji zdalnej. W tym celu zatrudnieni zostali asystenci dydaktyki online. Zadaniem takich osób było weryfikowanie materiałów dedykowanych studentom pod kątem dostępności i niwelowanie wszelkich innych trudności. Ponadto na zajęciach ze studentami Głuchymi obecni byli tłumacze języka migowego, aby umożliwić studentom odbiór przekazywanych przez prowadzącego treści. Studenci z niepełnosprawnościami mieli również możliwość korzystania z lektoratu językowego online i dodatkowych konsultacji z realizowanych w ramach toku studiów przedmiotów. Udogodnienia dla studentów ze szczególnymi potrzebami edukacyjnymi oferowane były również podczas egzaminów i zaliczeń. Druga praktyka zaoferowana przez uniwersytet wiązała się z pogorszeniem sytuacji

materialnej zarówno studentów, jak i ich rodzin. W związku z tym Komisja Stypendialna UEK podjęła działania aby takim osobom przyznać zapomogi losowe.

W przypadku Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu do katalogu zostało zgłoszonych pięć dobrych praktyk i każda z nich przeznaczona była dla adresatów zewnętrznych, a jedna również do interesariuszy wewnętrznych. Pierwsza akcja miała na celu wsparcie szkół. Na uczelni zorganizowana była akcja gromadzenia sprawnego sprzętu komputerowego, który trafił do potrzebujących osób, aby w tym trudnym czasie miały możliwość korzystania z edukacji. Druga praktyka skierowana była do dzieci ze szkół, z klas 1-8. Studenci uniwersytetu, a także absolwenci i nauczyciele akademicy pomagali dzieciom przy odrabianiu lekcji. Praktyka miała na celu wsparcie edukacyjne dzieci ale i odciążenie rodziców, którzy również znaleźli się trudnej sytuacji zarówno organizacyjnej, jak i bardzo często finansowej, w związku z tym korzystanie z płatnych konsultacji również stało dla wielu rodzin niemożliwie. Kolejna praktyka to *Pomoc dla seniorów*, miała na celu zwrócenie uwagi na grupę, która jest szczególnie narażona na negatywne następstwa wynikające z pandemii. Zorganizowana została akcja dedykowana emerytowanym pracownikom uczelni mającym powyżej 75 lat. W ramach pomocy seniorom oferowana była pomoc przy zakupach spożywczych, wykupywaniu lekarstw czy wyprowadzaniu psa. Uczelnia realizowała również akcję polegającą na zbiorce sprawnych ale już nie użytkowanych komputerów celem późniejszego przekazania ich dla szkół. W ramach swoich działań uniwersytet podjął się również pomocy placówkom medycznym. W ramach współpracy przygotował platformę, na której placówki medyczne deklarują swoje potrzeby, a darczyńcy dokładają starań by je spełnić. Ostatnią dobrą praktyką zgłoszoną do katalogu przez Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu, która była kierowana zarówno do interesariuszy wewnętrznych, jak i zewnętrznych było szycie maseczek dla seniorów.

Uniwersytet Ekonomiczny w Katowicach zgłosił do raportu zarówno praktyki wewnętrzne, jak i zewnętrzne. Do adresatów wewnętrznych skierowana była praktyka *Telefoniczna pomoc uczelnianych psychologów*. Praktyka wynikała z ograniczenia możliwości osobistego kontaktu ze specjalistą w wyniku trwającej epidemii. W związku z tym wprowadzona została możliwość telefonicznego kontaktu z uczelnianym psychologiem. Praktyką skierowaną zarówno do społeczności wewnętrznej, jak i do adresatów zewnętrznych była praktyka *Zostań w domu – autorski utwór Chóru Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach*. Praktyka miała na celu wsparcie osób znajdujących się w kwarantannie, a także pomoc w trudności wynikającej z izolacji i panującego strachu związanego z ryzykiem zachorowania. Przygotowany został autorski utwór, a także teledysk, który był dystrybuowany

poprzez kanały internetowe i media wykorzystywane zarówno w ramach uniwersytetu, jak i poza nim. Kolejne trzy dobre praktyki Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach dedykowane były interesariuszom zewnętrznym. Praktyka *SurVIRval® - czynniki przetrwania w warunkach koronakryzysu*. Założeniem akcji była ocena pierwszych reakcji, a także decyzji menadżerskich podejmowanych w polskich przedsiębiorstwach. Badacze chcieli sprawdzić, które czynniki były najistotniejsze dla przetrwania przedsiębiorstwa. Badanie prowadzone było pośród polskich MŚP działających w różnych sektorach gospodarczych. W wyniku badań zidentyfikowane zostały czynniki najczęściej warunkujące przetrwanie przedsiębiorstwa na rynku, zaliczamy do nich: utrzymanie płynności finansowej, przychody na niezmiennym poziomie oraz utrzymanie w tym trudnym czasie pracowników. Pośród najbardziej oczekiwanych działań, przedsiębiorcy wymieniali najczęściej: pokrycie przez państwo przynajmniej w części składem ZUS, a także ulgi bądź zawieszanie podatków i wsparcie przy finansowaniu wynagrodzeń. Drugą praktyką zewnętrzną oferowaną przez uniwersytet jest akcja *#WzywamyPosiłki*. Założeniem akcji było okazanie wsparcia i podziękowania dla pracowników służb medycznych. W związku z tym zorganizowana była akcja dostarczania posiłków dla pracowników służby zdrowia. W akcje włączone były lokalne punkty gastronomiczne, jak i sieci restauracji. Trzecia dobra praktyka to natomiast *Respirator dla Aniołów Stróżów*. Społeczność akademicka przygotowała i zaangażowała się w zbiórkę na zakup respiratora dla szpitala oo. Bonifratów w Katowicach. Akcja zakończyła się powodzeniem poprzez zebranie całej niezbędnej kwoty na zakup respiratora.

2. Dobre praktyki w poszczególnych kategoriach

Każda z zaprezentowanych dobrych praktyk sklasyfikowana została w ramach 8 wyodrębnionych kategorii. W tabeli 1 przedstawiona została klasyfikacja dobrych praktyk w ramach poszczególnych kategorii.

Tabela 1. Dobre praktyki realizowane w ramach poszczególnych kategorii

Kategorie	Szkoła Główna Handlowa	Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie	Uniwersytet Ekonomiczn y w Poznaniu	Uniwersytet Ekonomiczn y Katowicach
Wsparcie sprzętowe i środki ochrony			x	

Działania naukowe	x			x
Wsparcie psychologiczne				x
Działania edukacyjne		x	x	
Wolontariat	x		x	x
Pomoc materialna		x		x
Działania komunikacyjno-informacyjne				
Inne			x	

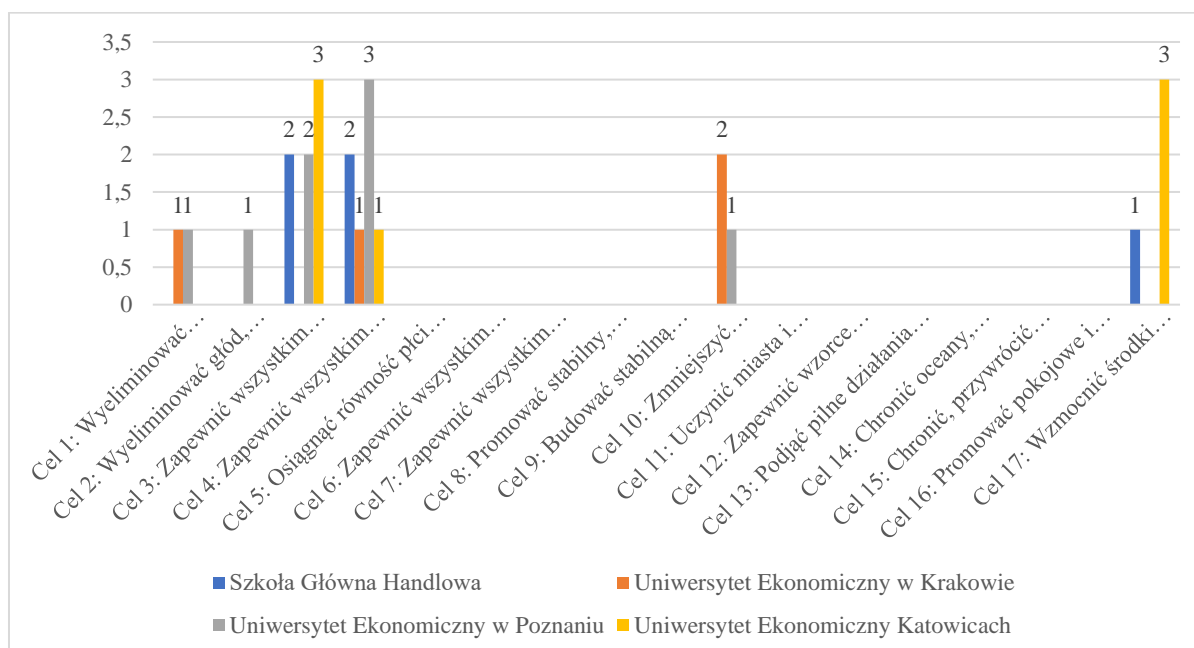
Źródło: Opracowanie własne na podstawie: *Katalog dobrych praktyk społecznej odpowiedzialności uczelni w dobie pandemii COVID-19 (2021)*, Ministerstwo Funduszy i Polityki Regionalnej.

Patrząc całościowo na praktyki zgłoszone przez uczelnie ekonomiczne, to nie zostały zgłoszone żadne dobre praktyki w kategorii działania komunikacyjno-informacyjne. W przypadku tej kategorii nie można jednak uznać, że nie są realizowane dobre praktyki w tym zakresie, ponieważ wszystkie badane uczelnie posiadają informacje dotyczące ograniczeń wynikających z pandemii na stronach internetowych. Zauważyć należy również, że żadnej z wyznaczonych kategorii wszystkie cztery uczelnie nie zgłosiły swoich dobrych praktyk. W przypadku kategorii wolontariat działania zostały zgłoszone przez trzy uczelnie, w kategoriach działania naukowe, działania edukacyjne i pomoc materialna praktyki zostały zgłoszone przez dwie badane uczelnie, natomiast w kategorii wsparcie sprzętowe o środki ochrony jedna z badanych uczelni zgłosiła swoją dobrą praktykę.

Zgłoszone dobre praktyki zostały również przypisane do 17 celów zrównoważonego rozwoju. Zrównoważony rozwój można rozumieć jako odpowiedzialność międzypokoleniową, która polega na korzystaniu z naturalnych dóbr naszego świata tak, aby w przyszłości ludzie również mieli taką możliwość (Trzepacz, 2012). Odrzucane jest zatem egoistyczne podejście w zakresie wzrostu gospodarczego, które nie uwzględnia przyszłych pokoleń. 15 września 2015 roku podczas szczytu zrównoważonego rozwoju w Nowym Jorku przyjęta została agenda na rzecz realizacji 17 celów zrównoważonego rozwoju, które zawierają łącznie 169 celów szczegółowych (Latoszek, 2016). Zwrócić uwagę należy również na zadania uniwersytetów w zakresie celów zrównoważonego rozwoju. Z jednej strony uczelnie powinny czuć powinność realizacji celów, a z drugiej strony powinny kształcić świadomych obywateli, którzy będą rozumieli problemy współczesnego świata i będą gotowi im się przeciwstawić (Kalinowska, Batorczak, 2017). Oficjalne zobowiązanie w zakresie realizacji 17 celów zrównoważonego rozwoju zostało chociażby podjęte przez Akademię Leona Koźmińskiego (2020) i Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie (2021). Na wykresie 2 zilustrowane zostało, które z 17 celów

zrównoważonego rozwoju są realizowane poprzez dobre praktyki uczelni ekonomicznych w trakcie pandemii COVID-19.

Wykres 2. Realizowane cele zrównoważonego rozwoju poprzez dobre praktyki

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: *Katalog dobrych praktyk społecznej odpowiedzialności uczelni w dobie pandemii COVID-19 (2021)*, Ministerstwo Funduszy i Polityki Regionalnej.

Zdecydowanie dominowało realizowanie celu 4: zapewnić wszystkim edukację wysokiej jakości oraz promować uczenie się przez całe życie, celu 3: zapewnić wszystkim ludziom w każdym wieku zdrowe życie oraz promować dobrobyt oraz celu 17: wzmocnić środki wdrażania i ożywić globalne partnerstwo na rzecz zrównoważonego rozwoju. Dominacja celu 4 wydaje się uzasadniona z punktu widzenia roli jaką wypełniają uniwersytety w społeczeństwie, natomiast realizacja dobrych praktyk w ramach celu 3 stanowi odpowiedź na trudną sytuację w jakiej znalazło się wiele osób. Realizacja celu 17 wskazuje poczucie jedności w trudnej sytuacji, które pozwala na realizację wcześniej podjętych zamierzeń. Praktyki realizowane były również w ramach celu 16: promować pokojowe i inkluzywne społeczeństwa, zapewnić wszystkim ludziom dostęp do wymiaru sprawiedliwości oraz budować na wszystkich szczeblach skuteczne i odpowiedzialne instytucje, sprzyjające włączeniu społecznemu, celu 10: zmniejszyć nierówności w krajach i między krajami oraz celu 1: wylimitować ubóstwo we wszystkich jego formach na całym świecie. Cel 1 to odpowiedź na znaczące pogorszenie się sytuacji materialnej wielu osób na świecie, podobnie cel 10 zwraca uwagę na nierówności, które w wyniku pandemii jeszcze mocniej się uwypukliły. Cel 16 jest natomiast szczególnie istotny w trudnych sytuacjach, kiedy potrzeby społeczne szczególnie mocno się nasilają.

Wpływ pandemii COVID-19 obserwowalny jest również w przypadku działań na rzecz realizacji 17 Celów Zrównoważonego Rozwoju. Badane publiczne uczelnie ekonomiczne poprzez swoje dobre praktyki realizowały jedynie pięć spośród siedemnastu celów. Działania w zakresie tych celów są również istotne, na co wskazują opracowania poświęcone ograniczeniom wynikającym z pandemii, które powstały w tym zakresie:

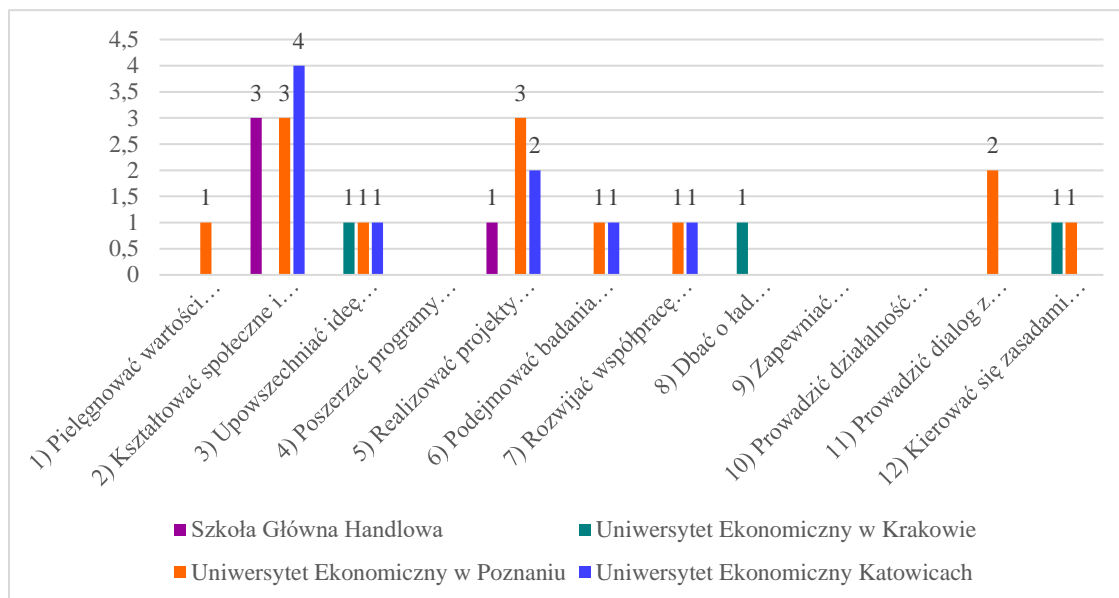
- Cel 2: Wyeliminować głód, osiągnąć bezpieczeństwo żywnościowe i lepsze odżywianie oraz promować zrównoważone rolnictwo – istnieje realne zagrożenie, że pandemia pogłębi głód. Wnioskowanie to argumentowane jest zakłóceniami w dostawie żywności oraz wzrostem cen.
- Cel 5: Osiągnąć równość płci oraz wzmocnić pozycję kobiet i dziewcząt – kobiety o wiele częściej niż mężczyźni zostały obciążone koniecznością wypełniania ról opiekuńczych w wyniku pandemii (Praca zawodowa a pełnienie ról opiekuńczych przez kobiety i mężczyzn w Polsce, 2020), ponadto zaobserwowany został wzrost przypadków przemocy domowej.
- Cel 6: Zapewnić wszystkim ludziom dostęp do wody i warunków sanitarnych poprzez zrównoważoną gospodarkę zasobami wodnymi – problem z dostępem do wody pitnej oraz sanitariatów.
- Cel 7: Zapewnić wszystkim dostęp do źródeł stabilnej, zrównoważonej i nowoczesnej energii po przystępnej cenie – niektóre instalacje w miejscach, które nie posiadają energii elektrycznej mogą zostać opóźnione na skutek pandemii.
- Cel 8: Promować stabilny, zrównoważony i inkluzywny wzrost gospodarczy, pełne i produktywnie zatrudnienie oraz godną pracę dla wszystkich ludzi – pandemia przyczyniła się do wielu problemów dla przedsiębiorstw, jak i dla poszczególnych pracowników. Istnieją obawy, że chęć nadrobienia strat po pandemii będzie miała charakter krótkoterminowy, a niżeli długoterminowy.
- Cel 9: Budować stabilną infrastrukturę, promować zrównoważone uprzemysłowienie oraz wspierać innowacyjność – istnieje obawa ograniczenia inwestycji w wyniku inwestycji i odejście od nowoczesnych rozwiązań budownictwa niskoemisyjnego, które często niesie za sobą wyższe koszty niż w przypadku standardowych rozwiązań.
- Cel 11: Uczynić miasta i osiedla ludzkie bezpiecznymi, stabilnymi, zrównoważonymi oraz sprzyjającymi włączeniu społecznemu – w wyniku izolacji i konieczności zachowania dystansu społecznego istnieje ryzyko, że w miastach będzie wzmożony ruch samochodowy powodowany obawą przed korzystaniem z transportu publicznego.

- Cel 12: Zapewnić wzorce zrównoważonej konsumpcji i produkcji – dotychczasowe łańcuchy dostaw okazały się bardzo zwodne w obliczu pandemii. Natomiast spadek konsumpcji w krajach Europejskich spotkał się z konsekwencjami w takich krajach jak Bangladesz, gdzie spadło zapotrzebowanie na pracę.
- Cel 13: Podjąć pilne działania w celu przeciwdziałania zmianom klimatu i ich skutkom – oczekiwanie zdynamizowania wzrostu gospodarczego po zakończeniu pandemii przynosi obawy, że niskoemisyjność może nie być znacząca w tym procesie.
- Cel 14: Chronić oceany, morza i zasoby morskie oraz wykorzystywać je w sposób zrównoważony – pandemia spowodowała wzrost ilości odpadów plastikowych, istnieją również obawy, że będą małe ambicje do podejmowania działań na rzecz ochrony zasobów wodnych.
- Cel 15: Chronić, przywrócić oraz promować zrównoważone użytkowanie ekosystemów lądowych, zrównoważone gospodarowanie lasami, zwalczać pustynnienie, powstrzymać i odwracać proces degradacji gleby oraz powstrzymać utratę różnorodności biologicznej – pandemia zwróciła uwagę na problem poszanowania środowiska naturalnego. Być może zostaną wyciągnięte wnioski w tym zakresie i zwiększy się poszanowanie dla ekosystemów (Beales, Gelber, Heidegger, 2020).

Podobnie zweryfikowane zostało na ile realizowane dobre praktyki wpisują się w realizację zasad Deklaracji Społecznej Odpowiedzialności Uczelni. Deklaracja powstała w 2017 roku i stanowi zbiór dwunastu zasad, które powinna wypełniać uczelnia społecznie odpowiedzialna (Ministerstwo Funduszy i Polityki Regionalnej, 2021). Deklaracja stanowi jednak nie tylko oficjalne zobowiązanie ale może być również wykorzystana do samodiagnozy uczelni w zakresie społecznej odpowiedzialności poprzez weryfikację dobrych praktyk w ramach poszczególnych jej punktów (Społeczna odpowiedzialność znaczenie dla uczelni i sposoby wdrażania, 2019). Zauważyć również należy, że deklaracja wypełnia istotną funkcję jaką jest wzmacnianie etosu akademickiego, który w czasach trudnych dla uczelni zawsze odgrywa istotną rolę (Gałat, 2019).

Na wykresie 3 zaprezentowane zostało, które z badanych uczelni wypełniają zasady deklaracji społecznej odpowiedzialności uczelni poprzez zgłoszone dobre praktyki.

Wykres 3. Realizacja Deklaracji Społecznej Odpowiedzialności Uczelni
poprzez dobre praktyki

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: *Katalog dobrych praktyk społecznej odpowiedzialności uczelni w dobie pandemii COVID-19 (2021)*, Ministerstwo Funduszy i Polityki Regionalnej.

Analizując dobre praktyki w kontekście Deklaracji społecznej odpowiedzialności uczelni, zauważyć należy, że na dwanaście punktów deklaracji tylko w trzech badane uczelnie nie zgłosiły swoich dobrych praktyk: 4) *Poszerzać programy nauczania o zagadnienia z zakresu etyki i społecznej odpowiedzialności biznesu, zrównoważonego rozwoju i innowacji społecznych*, 9) *Zapewniać przejrzystość prowadzonej przez uczelnię działalności poprzez m.in. mierzenie rezultatów, promowanie i upowszechnianie dorobku oraz wskazanie osoby lub zespołu koordynującego te działania* i 10) *Prowadzić działalność w taki sposób, by minimalizować negatywny wpływ aktywności realizowanych przez społeczność akademicką oraz jej interesariuszy na środowisko przyrodnicze we wszelkich jego wymiarach*. W przypadku 10 punktu deklaracji, możliwym jest, że potwierdzają się obawy mówiące, że aspekty środowiskowe nie są traktowane jako istotne w warunkach innego kryzysu. Budującym jest natomiast, że poprzez swoje dobre praktyki publiczne uczelnie ekonomiczne w Polsce wpisywały się w realizację następujących punktów;

- 1) *Pielęgnować wartości akademickie zapisane m.in. w „Kodeksie Etyki Pracownika Naukowego”, w szczególności: sumienność, obiektywizm, niezależność, otwartość i przejrzystość.*

- 2) *Kształtować społeczne i obywatelskie postawy przyszłych elit sprzyjające budowaniu wspólnoty, kreatywności, otwartości oraz komunikacji, a także wrażliwości społecznej i kultury pracy.*
- 3) *Upowszechniać ideę równości, różnorodności, tolerancji oraz respektować i chronić prawa człowieka w odniesieniu do całej społeczności akademickiej i jej otoczenia.*
- 5) *Realizować projekty wdrażające zasady społecznej odpowiedzialności, w szczególności dotyczące zarządzania różnorodnością w miejscu pracy, wolontariatu pracowniczego, promocji zasad etyki, współpracy międzysektorowej, marketingu społecznie zaangażowanego.*
- 6) *Podejmować badania naukowe i prace wdrożeniowe, które w ramach partnerstwa z innymi ośrodkami akademickimi z całego świata, sektorem przedsiębiorstw, administracją publiczną i organizacjami pozarządowymi przyczyniać się mogą do rozwiązywania istotnych problemów społecznych.*
- 7) *Rozwijać współpracę międzyuczelnianą, krajową i międzynarodową, umożliwiającą adaptację i wzmacnianie najlepszych praktyk w zakresie społecznej odpowiedzialności uczelni.*
- 8) *Dbać o ład organizacyjny uczelni, opierając zarządzanie uczelnią na fundamentach społecznej odpowiedzialności, zarówno w dokumentach strategicznych, jak i wynikających z nich działaniach służących wszechstronnemu rozwojowi społeczności akademickiej i skutecznej realizacji misji uczelni.*
- 11) *Prowadzić dialog z interesariuszami na temat priorytetów polityki społecznej odpowiedzialności uczelni oraz informować o jej rezultatach.*
- 12) *Kierować się zasadami etyki i odpowiedzialności w procesie nauczania i prowadzenia badań naukowych dla zapewniania interesariuszom optymalnych warunków do korzystania z wiedzy, kapitału intelektualnego i dorobku uczelni.*

Dosyć kompleksowe wypełnianie zasad społecznej odpowiedzialności uczelni może świadczyć o dobrym dopasowaniu deklaracji do polskich warunków, jak również o znaczeniu zasad deklaracji w obliczu kryzysy, jaki spowodowała pandemia.

3. Analiza wyników badań i rekomendacje

W analizowanym raporcie społecznej odpowiedzialności podczas pandemii COVID-19 znalazły się dobre praktyk czterech publicznych uczelni ekonomicznych. Na wstępie zauważyć należy ich różnorodność. Uczelnie podejmowały różnorodne dobre praktyki, które w ich ocenie wydawały się odpowiadać na pojawiające się problemy wywołane trwającą pandemią. W

kontekście interesariuszy zwrócić należy uwagę, że pomimo zupełnie nowej sytuacji edukacji zdalnej, uczelnie dostrzegały nie tylko potrzeby interesariuszy wewnętrznych ale również zewnętrznych. Poprzez taką postawę brały odpowiedzialność za ich wpływ na lokalną społeczność.

Patrząc na dobre praktyki przez pryzmat 17 celów zrównoważonego rozwoju istotnym jest, że realizowały nie tylko cel 4, bezpośrednio związany z działalnością uczelni. Realizowane był również inne cele, jak chociażby 3 i 17. Cel 3 odwołujący się do problematyki zdrowia, która stała się szczególnie istotna stał się również odpowiedzialnością uczelni. Cel 17 natomiast wynika z potrzeby konsolidacji działań w tym trudnym czasie, aby nie zapominać o istocie partnerstw na rzecz realizacji 17 celów zrównoważonego rozwoju.

Wszystkie badane uczelnie są sygnatariuszami Deklaracji Społecznej Odpowiedzialności Uczelni. Założyć zatem można, że ich działania będą się koncentrować na wypełnianiu poszczególnych punktów deklaracji. Na dwanaście punktów deklaracji jedynie w trzech punktach nie zostały zgłoszone dobre praktyki. Oznacza to zatem, że uczelnie nie tylko przyjęły deklarację ale również stosują jej zasady. Wydaje się, że dobre zrozumienie deklaracji i jej adekwatność do polskich warunków jest dobrym uzasadnieniem do przyjęcia jej jako pewnych wytycznych przy planowaniu dobrych praktyk. Rozwiązanie to pozwoli na intensyfikację działań w zakresie społecznej odpowiedzialności, a próba podjęcia się realizacji działań w ramach wszystkich punktów, będzie prowadzić do bardziej strategicznego podejścia w ramach społecznej odpowiedzialności uczelni.

Zakończenie

Realizacja zasad społecznej odpowiedzialności uczelni ma charakter dobrowolny. W Polsce znaczącą inicjatywą w tym zakresie jest Deklaracja Społecznej Odpowiedzialności Uczelni. Samo przystąpienie do deklaracji nie przysparza większego wysiłku uczelniom, jednak istota należenia do tego grona przejawia się w realnych działaniach w tym zakresie. Zgłoszenie dobrych praktyk do analizowanego katalogu również miało charakter dobrowolny. Założyć zatem można, że katalog nie odzwierciedla wszystkich dobrych praktyk realizowanych przez publiczne uczelnie ekonomiczne w Polsce w czasie pandemii. W ramach dalszych kierunków badań interesujące mogłoby być powtórzenie badań po roku, aby zaobserwować, jak zmienia się podejście do działań w ramach społecznej odpowiedzialności w sytuacji, gdy pewne ograniczenia wynikające z pandemii stają nowymi warunkami dla funkcjonowania uniwersytetów. Zebranie dobrych praktyk stanowi również cenne źródło wiedzy na temat tego jak uczelnie rozumieją koncepcje społecznej odpowiedzialności uczelni.

Pandemia stała się sprawdzianem odpowiedzialności, kiedy w wyniku realnego problemu, uczelnie musiały reagować, ale i inicjować szereg działań. Oczywiście jest, że uczelnie zostały postawione przed koniecznością zorganizowania swoich podstawowych zadań na nowo. Jednak w tym całym procesie jest istotne czy pamiętały o wszystkich celach i zasadach deklarowanych w warunkach stosunkowej stabilności. Poczyniona analiza dobrych praktyk, wskazuje, że uczelnie ekonomiczne podjęły szereg istotnych działań, które miały na celu wpierania grup szczególnie narażonych na konsekwencje wynikające z pandemii. Tak odpowiedzialne podejście uczelni w tym trudnym czasie udowadnia jak ważne są działania społecznie odpowiedzialne na uczelniach i jak sprawnie pomagają zarządzać procesami w sytuacjach trudnych. Pomimo szeregu negatywnych następstw jakie niesie pandemia, być może to lepsze zrozumienie zasad społecznej odpowiedzialności i jej istoty będzie ważną lekcją na przyszłość.

Bibliografia

1. Katalog dobrych praktyk społecznej odpowiedzialności uczelni w dobie pandemii COVID-19 (2021), Ministerstwo Funduszy i Polityki Regionalnej.
2. Rozporządzenie MNiSW z dnia 11 marca 2020 r. w sprawie czasowego ograniczenia funkcjonowania niektórych podmiotów systemu szkolnictwa wyższego i nauki w związku z zapobieganiem, przeciwdziałaniem i zwalczaniem COVID -19 (Dz.U. 2020, poz. 405) w związku z Rozporządzenie Ministra Zdrowia z dnia 13 marca 2020 r. w sprawie ogłoszenia na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej stanu zagrożenia epidemicznego (Dz.U. 2020, poz. 433).
3. E. Latoszek (2016), Koncepcja zrównoważonego rozwoju w teorii i praktyce ONZ, w: Zrównoważony rozwój a globalne dobra publiczne w teorii i praktyce organizacji międzynarodowych, red. E. Latoszek, M. Proczek, M. Krukowska.
4. P. Trzepacz (2012), Geneza i istota koncepcji rozwoju zrównoważonego, w: Zrównoważony rozwój – wyzwania globalne. Podręcznik dla uczestników studiów doktoranckich, red. P. Trzepacz.
5. A. Kalinowska, A. Batorczak (2017), Uczelnie wyższe wobec wyzwań celów zrównoważonego rozwoju, Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej. Organizacja i Zarządzanie, nr 104/1979.
6. Cele Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie na rzecz realizacji 17 celów zrównoważonego rozwoju, Źródło: [https://sg-cdn.uek.krakow.pl/file/root/aktualnosci/spoeczna-odpowiedzialnosc/17_celow_final-\(1\).pdf](https://sg-cdn.uek.krakow.pl/file/root/aktualnosci/spoeczna-odpowiedzialnosc/17_celow_final-(1).pdf), dostęp: 20.05.2021 r.
7. Strategia Zrównoważonej Transformacji Akademii Leona Koźmińskiego, Źródło: <https://www.kozminski.edu.pl/pl/review/akademia-leona-kozminskiego-jako-pierwsza-uczelnia-w-polsce-oglasza-cele-zrownowazonego>, dostęp: 20.05.2021 r.
8. Praca zawodowa a pełnienie ról opiekuńczych przez kobiety i mężczyzn w Polsce (2020), Źródło: https://odpowiedzialnybiznes.pl/wp-content/uploads/2020/08/FOB_Praca-zawodowa-a-pe%C5%82nienie-r%C3%B3l-opieku%C5%84czych-przez-kobiety-i-m%C4%99%C5%BCzyn-w-Polsce.pdf, dostęp: 20.05.2021 r.
9. S. Beales, G. Gelber, P. Heidegger (2020), Wezwanie do zmian: wpływ COVID-19 na realizację celów zrównoważonego rozwoju (SDG) i zmniejszenie nierówności w i przez UE, Źródło: https://www.sdgwatcheurope.org/wp-content/uploads/2020/12/COVID-CHAPTER_PL.pdf, dostęp: 20.05.2021 r.

10. W. Gałat (2019), Deklaracja społecznej odpowiedzialności uczelni jako wzmocnienie etosu akademickiego, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie*, nr 6/978.
11. Ministerstwo Funduszy i Polityki Regionalnej, <https://www.gov.pl/web/fundusze-regiony/60-nowych-sygnatariuszy-deklaracji-spoecznej-odpowiedzialnosci-uczelni>, (dostęp: 10.05.2021).
12. Społeczna odpowiedzialność znaczenie dla uczelni i sposoby wdrażania, Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego (2019), Ministerstwo Inwestycji i Rozwoju.
13. Deklaracja społecznej odpowiedzialności uczelni, Źródło: <http://wsinf.edu.pl/assets/img/podstorny/Deklaracja%20Spoecznej%20Odpowiedzialno%C5%9Bci%20Uczelni.pdf>, dostęp: 19.05.2021 r.
14. J. Reiser (2007), Managing University Social Responsibility (USR) [w:] International Sustainable Campus Network: Best Practices-Future Challenges, www.international-sustainable-campus-network.org/downloads/conference-and-symposia/iscn-conference-2007/108-panel-b1-juan-reiser-pontificia-universidad-catolica-del-peru/file, dostęp: 8.09.2021.
15. E. E. Navarrete i in. (2012), Preliminary Analysis of Social Responsibility inside Chilean Universities, „*African Journal of Business Management*”, nr 6/42.

Małgorzata Golasńska

Kierownik Biura ds. BSC, Departament Zasobów Ludzkich i Zarządzania,
Grupa Azoty Zakłady Chemiczne „Police” S.A.
Szkoła Doktorska Uniwersytetu Szczecińskiego
Instytut Zarządzania Uniwersytetu Szczecińskiego
malgorzata.golasinska@phd.usz.edu.pl
ORCID 0000-0003-2097-8906

Teoria wyznaczania celów w cyklu wysokiej wydajności na przykładzie obszaru zarządzania zasobami ludzkimi (HR) w warunkach pandemii COVID-19

The Theory of Goal Setting in High-Performance Cycle on The Example of Human Resources Management During COVID-19 Pandemic

Streszczenie

Cel: Celem artykułu jest próba odpowiedzi na pytanie co warunkuje opór i niechęć wobec pomiaru dokonań: brak właściwej motywacji do realizacji wyznaczonych celów, czy złożoność systemu ich pomiaru. Pierwsze zjawisko próbują wyjaśnić teorie motywacji, w drugim przypadku – podejście systemowe.

Metodologia badania: Jako metodę badawczą zastosowano wywiad i analizę kognitywną dokumentacji z elementami teorii ugruntowanej.

Wynik: Przeprowadzona analiza wyznaczonych celów i mierników dla obszaru HR potwierdziła, iż założenia teorii wyznaczania celów w cyklu wysokiej wydajności sprawdzają się w praktyce. Ambitne cele prowadzą do skuteczniejszego zaangażowania się w ich realizację. Wykazano zależność między specyficznością i istotnym poziomem trudności celu z definicją celów w spółce i występowaniem ich w każdym przypadku. Zidentyfikowano mechanizmy określone jako wykonania celów wraz z planowanymi wartościami (wskazanie efektów celów na poziomie indywidualnym, grupowym i organizacyjnym). Analiza przyczyn opisanych w dokumentacji działań korygujących ujawniła przewagę uwag do samego systemu pomiaru dokonań. Wysłunięto wniosek, że możliwy opór i niechęć wobec mierników dokonań może wynikać raczej ze złożoności systemu pomiaru. Problem wymaga jednak dodatkowych, pogłębionych badań.

Oryginalność/wartość: Artykuł obejmuje studium przypadku Spółki, będącej dużym przedsiębiorstwem. Wskazuje co i dlaczego jest źródłem problemów związanych z pomiarem dokonań w praktyce. W efekcie może być przyczynkiem do identyfikacji nowych kierunków badań.

Słowa kluczowe: cykl wysokiej wydajności, pomiar dokonań, podejście systemowe.

Summary

Aim: The aim of this article is to attempt to answer the question of what determines the resistance and reluctance to performance measurement: lack of proper motivation to achieve the set goals, or the complexity of the measurement system. The first phenomenon is explained by the theories of motivation, the second - a systemic approach.

Research methodology: Interview and cognitive analysis of documentation with elements of grounded theory were used as the research method.

Result: The analysis of the set goals and measures for the HR area confirmed that the assumptions of the theory of goal setting in the high-performance cycle work well in practice. Ambitious goals lead to more effective commitment to their implementation. The correlation between the specificity and the significant level of difficulty of the goal with the definition of goals in the company and their occurrence in each case was demonstrated. The mechanisms defined as the achievement of goals along with the planned values were identified (indication of the effects of goals at the individual, group and organizational level). The analysis of the reasons for the corrective actions described in the documentation revealed the majority of comments on the performance measurement system itself. It has been concluded that possible resistance and aversion to performance measures may be due to the complexity of the measurement system. However, the problem requires additional, in-depth research.

Originality / Value: This article covers a case study of a large enterprise company. It indicates what and why is the source of problems related to the measurement of performance in practice. As a result, it may contribute to the identification of new research directions.

Key words: high performance cycle, performance measurement, systems approach.

Wprowadzenie

W dzisiejszych czasach motywowanie pracowników jest bardzo ważnym elementem służącym do realizacji założeń danej organizacji. Motywowanie i motywacja są pojęciami wieloznacznym i są przedmiotem badań wielu nauk: psychologii, socjologii i nauk zajmujących się ludzkimi zachowaniami (Gick, Tarczyńska, 1999, s. 35). W trakcie badań literaturowych znaleziono 9 definicji motywowania i aż 16 definicji motywacji. Wg autora przyjęto definicję obrazującą ukierunkowane działanie na cele. „Motywowanie to wpływanie na innych, by zmierzali w pożądanym przez nas kierunku” (Armstrong, 2007 s. 210) a motywacja to „Proces regulacji, który pełni funkcję sterowania czynnościami w taki sposób, aby doprowadziły one do osiągnięcia określonego wyniku” (Masłyk-Musiał, 2000, s. 71). Motywacja, jak i motywowanie łączy ze sobą motywy o różnej sile i kierunku działania. Dlatego też w literaturze przedmiotu funkcjonują różne teorie motywacji, które próbują wyjaśnić ukierunkowanie, siłę i czas trwania określonego sposobu zachowania się pracowników (Sekuła, 2008, s. 18).

Tab. 1 Podział teorii motywacji.

Teorie motywacji	
Teorie potrzeb	Teoria potrzeb Masłowa
	Teoria zadowolenia i niezadowolenia z pracy Herzberga
	Teoria kategorii potrzeb Alderfa
	Teoria X i Y McGregora
	Teoria potrzeb wyższego rzędu McClellanda
Teorie procesu	Teorie oczekiwań Vrooma
	Rozszerzony model oczekiwań Portera i Lawiera
	Teoria modyfikacji zachowań Skinnera
Teorie ukierunkowane na środki motywacji	Teoria oceny czynników motywacji Charmsa
	Teoria ustalania celów Lothana i Locke'a

	Teoria sprawiedliwości Adamsa
	Teoria społecznego uczenia się Bandury
	Teoria oporu Brehma

Źródło: Sekuła, 2008, s. 17

Powyższa tabela pokazuje różne teorie motywacji, których skuteczność trudno porównać. W efekcie trudno jest stwierdzić, czy dany podział lub teoria są poprawne (Stoner, Freeman, Gilbert, 2001, s. 428). Zależność pomiędzy realizacją zadań i celów powierzonych pracownikom a motywacją została stosunkowo dobrze zbadana. W najprostszej formie jest ona funkcją motywu, oczekiwanego sukcesu i zachęty (Atkinson, 1957, s. 371). Wysoka motywacja do osiągnięcia celów powoduje, że dana osoba czuje się odpowiedzialna za sukces. Perspektywa nagrody przekłada się na wzrost prawdopodobieństwa podjęcia wysiłku i osiągnięcia sukcesu. W taki sposób motywacja przekłada się do podjęcia wysiłku i sukcesu. Udowodniono również odwrotną sytuację, kiedy brak motywacji przekłada się na porażkę (Weiner, Kukla, 1970). Temu drugiemu zjawisku może towarzyszyć strach (Fear, F), że mówienie o problemach w pracy może mieć negatywne konsekwencje dla pracownika, nie zmieni złych praktyk, może spowodować konflikty lub będzie źródłem problemów osób trzecich (Ryan, Oestreich, 1998). W obecnych czasach, kiedy pomiar dokonań w przedsiębiorstwach staje się coraz bardziej rozbudowany i przyjmuje formy personalnej analityki (Personal Analytics, PA) – wydaje się, że opisany wcześniej strach może przełożyć się na obawy przed pomiarem dokonań (Tursunbayeva, Pagliari, Lauro, Antonelli, 2021, s. 12). Zarówno w pierwszym, jak i drugim przypadku przełamywanie tych obaw wiąże się z podobnymi działaniami:

- zachęcanie do mówienia o obawach pracownika (PA: Leong, 2017; F: Ryan, Oestreich, 1998);
  - wysłuchanie opinii pracowników odnośnie wątpliwych praktyk menedżerów (PA: Kumar, 2018; F: Gardanova, Nikitina, Strielkowski, 2019);
  - wykorzystanie zgromadzonych danych nie tylko dla potrzeb organizacji, ale także dla potrzeb personalnych pracownika – np. uczenia się (PA: Marritt, 2016; F: Zhou, Mao & Tang, 2020).
- W tym ujęciu błędy w motywowaniu do realizacji celów mogą mieć swoje źródło w niewłaściwym motywowaniu pracowników.

Biorąc pod uwagę obawy pracowników związane z pomiarem dokonań w świetle podejścia systemowego von Bertalanffy (1969, s. 42 i następne), można zidentyfikować ich źródło w wadach samego systemu pomiaru dokonań. W świetle tej teorii, organizacje muszą spełniać liczne i czasami przeciwstawne cele (Chenhall 2003), które są zwykle określone przez

menedżerów, aby spełnić kluczowe oczekiwania interesariuszy. Następstwem konieczności spełnienia wielu celów jest to, że dokonania stają się pojęciem wielowymiarowym, dla których nie ma jednego, nadrzędnego, odpowiedniego miernika (Otley 2008). Niestety system ten pomimo zalet jest obarczony także wieloma wadami (Niemiec, 2019; 2016). A. Niemiec w trakcie prowadzonych badań zidentyfikował wady związane z pomiarem i podzielił je na 4 dziedziny: metodyka pomiaru, informacja zawarta w kluczowych miernikach dokonań, system zarządzania dokonaniem i pracownicy. W obszarze pracowników zidentyfikował on problemy w budowie systemu motywacyjnego. Nagradzanie ludzi pod względem dokonań przy wielu płaszczyznach pomiaru staje się wyjątkowo trudne. Problematyczne jest już wynagradzanie za pojedynczy wynik, a już płacenie za wiele dokonań niesie jeszcze więcej problemów. Pracownicy mogą podejmować próby manipulacji miernikami w celu osiągnięcia dodatkowych korzyści. Jeżeli nagroda nie jest bezpośrednio powiązana z miernikiem, pracownicy często nie rozumieją związku mierzonych efektów pracy z ich wynagrodzeniem (Meyer, 2002; Niemiec 2019). W skrajnych przypadkach mierniki dokonań wzbudzają w ludziach strach (Clifton, 2012, Niemiec 2019) i uprzedzenie (Smith, 1995, Niemiec 2019). Dodatkowo, kiedy osiągnięte wyniki uważane są za zbyt trudne, może to skutkować postawą oportunistyczną (Lapsley, 2008; Lapsley, 2009; Rautiainen i in., 2015).

Skonfrontowanie teorii motywacji z podejściem systemowym rodzi pytanie: z czego może więc wynikać opór i niechęć wobec pomiaru dokonań: z braku właściwej motywacji do realizacji wyznaczonych celów, czy ze złożoności systemu ich pomiaru. Cele artykułu jest próba odpowiedzi właśnie na to pytanie. W artykule dokonano krytycznej analizy modelu pomiaru dokonań stosowanego w obszarze zarządzania zasobami ludzkimi w Grupie Azoty Zakłady Chemiczne „Police” S.A. w kontekście teorii wyznaczania celów w cyklu wysokiej wydajności.

1. Teorie wyznaczania celów w cyklu wysokiej wydajności

Z. Sekuła dokonała podziału na teorie potrzeb, teorie procesu i teorie ukierunkowane (Sekuła, 2008, s. 17). W klasyfikacji tej uwzględnia się trzy spojrzenia na motywację do pracy – potrzeby pracowników, cele organizacji i oczekiwania pracowników oraz oddziaływanie na pracowników odpowiednimi środkami motywacji. Teorie procesu i teorie ukierunkowane na środki motywacji mają wspólny element w postaci nagród (Nejman, 2019 s.25). Zakładają one, iż człowiek realizuje działania w zależności od oczekiwanych korzyści i określają wpływ rodzaju cele na motywację ludzi. Zachowanie ludzi zależy od wartości oczekiwań, które pobudzają pracowników do podjęcia określonych działań. Natomiast teoria potrzeb opiera się

na różnie definiowanych przez jej autorów katalogach potrzeb pracowników ważnych do spełnienia w życiu (Nejman, 2019 s.26).

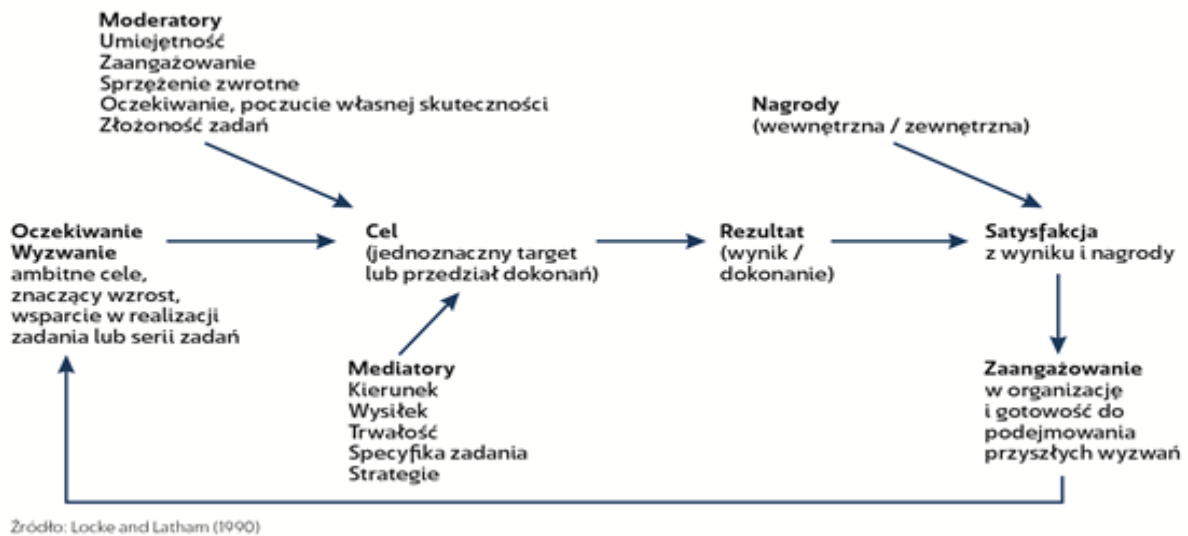
Te trzy teorie opierają się na założeniu, że ludzie są istotami myślącymi, mającymi własny system wartości, potrzeby i cele (Sekuła, 2008, s. 25-37).

Przykładem teorii ukierunkowanej na środki motywacji jest teoria wyznaczania celów w cyklu wysokiej wydajności E. A. Locke i G. P. Latham. Teoria ta głosi, że najprostszym i najbardziej bezpośrednim wyjaśnieniem motywacyjnym, dlaczego niektórzy ludzie osiągają lepsze wyniki niż inni, jest to, że mają różne cele w zakresie wyników.

Termin "wydajność pracy" może mieć kilka definicji ale najczęściej powtarzającą się w literaturze to ilość produktów wytworzonych lub wykonanych usług przez jednego pracownika w przyjętej jednostce czasu. Wydajność zatem będzie określała, czy pracownik jest skuteczny, a więc czy efekty jego pracy są dla pracodawcy zadowalające i przynoszą firmie oczekiwane przychody. Wysoką wydajność możemy osiągnąć zwiększając motywację pracowników.

Locke'a i Lathama w swojej teorii udowadniają, że pragnienie osiągnięcia konkretnego celu jest podstawowym źródłem motywacji w pracy. Przyjęcie konkretnych i trudnych do realizacji celów motywuje pracownika do efektywnej pracy i kieruje jego zachowaniem. Jak wynika z przeprowadzonych przez autorów teorii badań, posiadanie celów, w porównaniu z sytuacją, kiedy ich nie ma, prowadzi do wyższego poziomu wykonywania zadań. Cele skonkretyzowane również wzmagają siłę motywacji, ponieważ im wiedza o zadaniu jest większa, tym większe prawdopodobieństwo poradzenia sobie z komplikacjami w trakcie jego realizacji. Cele wpływają pośrednio na działania, prowadząc do rozbudzenia, odkrycia i / lub wykorzystania wiedzy i strategii związanych z zadaniami (Wood i Locke, 1990). Wyniki badań potwierdzają także tezę, że cele trudne są lepszymi motywatorami niż cele łatwe do osiągnięcia (Ogrzebacz, 2012). Zaangażowanie jest najważniejsze i istotne, gdy cele są trudne (Klein, Wesson, Hollen-beck i Alge, 1999). Najwyższy poziom wysiłku występuje, gdy zadanie było średnio trudne, a najniższe - gdy było to zadanie bardzo łatwe lub bardzo trudne (Locke, Latham; 2002). Należy jednak mieć na uwadze fakt, że cele zbyt trudne, wykraczające poza możliwości pracowników, są gorsze niż brak celów, ze względu na poziom wykonywania zadań i ich wpływ na motywację.

Rys. 1 Model teorii wyznaczania celów w cyklu wysokiej wydajności.

Ważnym składnikiem teorii ustanawiania celów jest siła determinacji przy realizacji celu. Zaangażowanie pracownika zależy od czynników zewnętrznych, interaktywnych oraz wewnętrznych. Do zewnętrznych czynników wpływających na siłę determinacji zaliczyć można: władzę, wsparcie współpracowników, nagrody organizacyjne takie jak wzrost wynagrodzenia czy awans. Czynniki interaktywne zwiększające zaangażowanie są: możliwość uczestniczenia w ustalaniu celu oraz rywalizacja. Do wewnętrznych czynników sprzyjających angażowaniu się w cel należą oczekiwanie sukcesu oraz osobiste dostarczanie nagród. Siła determinacji słabnie wraz ze spadkiem prawdopodobieństwa osiągnięcia celu (Ogrzebac, 2012).

Istnieją także inne czynniki sytuacyjne i osobowościowe mające wpływ na zaangażowanie. Do tych pierwszych zalicza się prezentowanie celów innym ludziom oraz otrzymywanie informacji o tym, jak inni radzą sobie z realizacją podobnych celów. Wśród czynników osobowościowych należy wymienić: wytrwałość, agresywność, chęć rywalizacji, potrzebę osiągnięć, a także sukces w realizacji trudnych celów oraz wysoką samoocenę. Zgodnie z tą teorią cele dla podwładnego powinny być ustalane wspólnie przez managera i podwładnego, dzięki czemu pracownik łatwiej je akceptuje i angażuje się w ich realizację. Kierownikowi pomaga ona dopasować nagrody do indywidualnych potrzeb pracownika, spełnić oczekiwania, zapewnić sprawiedliwość i utrzymać systematyczne wzmocnienie (Ogrzebac, 2012).

Zachowanie pracownika wynika z uświadamianych sobie przez niego celów. Akceptacja celów uwzględniająca ocenę stopnia trudności i terminu wykonania jest niezbędna do osiągnięcia skutecznej motywacji (Nejman, 2019 s.36). Istnieje wiele sposobów, aby przekonać

ludzi, że osiągnięcie celu jest ważne. Publiczne zobowiązanie się do celu wzmacnia zaangażowanie, prawdopodobnie dlatego, że sprawia, że czyjeś działania są kwestią uczciwości w oczach innych osób (Hollenbeck, Williams, Klein, 1989). Jeżeli pracownik otrzymuje niezbędne informacje zwrotne o poziomie realizacji zadań, wówczas prawidłowo realizuje swoje zadania i w porę reaguje na trudności. Połączenie celów i informacji zwrotnych jest bardziej efektywne niż same cele. Kiedy cele są ustalane dla siebie, osoby o wysokim poczuciu własnej skuteczności wyznaczają wyższe cele niż osoby o niższej własnej skuteczności. Osoby takie są również bardziej zaangażowane w wyznaczone cele, znajdują i stosują lepsze strategie zadaniowe, aby osiągnąć cele, i reagują bardziej pozytywnie na negatywne informacje zwrotne niż osoby o niskim poczuciu własnej skuteczności (Locke i Latham, 1990; Seijts i. Latham, 2001).

Lider i kierownik powinni wspomagać pracownika oraz przekazywać mu niezbędne informacje o prawidłowości wykonywanych zadań (Luthans, 1985, Nejman, 2019 s.36). Ważne staje się, niezależnie od bodźców wewnętrznych i zewnętrznych, indywidualne zaangażowanie pracowników (Schulz, 2002, s. 294; Nejman, 2019 s.37). Czynnikiem wewnętrznym jest satysfakcja z osiągniętych rezultatów z oczekiwaniami. Czynnikiem zewnętrznym są: partycypacja, wsparcie współpracowników czy nagrody pieniężne. Cel ma dwa ważne atrybuty: trudność i konkretność. Trudność wiąże się z wysiłkiem pracownika, konkretność natomiast to precyzyjność jego sformułowania. Rozwinięcie tej teorii uwzględni kolejne zmienne: akceptację i zaangażowanie (Nejman, 2019 s.37). Na cechy stanowiska pracy składają się stopień samodzielności, liczba bezpośrednich informacji o efektywności wykonywanej pracy, stopień różnorodności zadań, zakres odpowiedzialności i uprawnień decyzyjnych oraz atrakcyjność pracy na danym stanowisku.

Teoria ta podkreśla ważny związek między celami a wynikami opisanymi za pomocą miar (Lunenburg, 2011). Badania Locke'a i Lathama wykazują, jak wspomniano już wcześniej, że konkretne, ambitne cele prowadzą do wyższego poziomu wykonywania zadań niż łatwe, niejasne lub abstrakcyjne cele. Samo wyznaczanie celów jest przede wszystkim procesem tworzącym rozbieżności pomiędzy oczekiwaniami a wynikiem (Locke, Latham, 2013). Kiedy pracownicy wiedzą, że ich wyniki będą oceniane pod kątem tego, jak dobrze osiągnęli swoje cele, wpływ celów wzrasta. Natomiast, kiedy stwierdzają, że są poniżej celu, zwykle zwiększają swój wysiłek (Matsui, Okada i Inoshita, 1983; Locke, Latham 2002) lub próbują nowej strategii zadaniowej odnośnie uzyskania zadawalających wyników.

Zarządzanie dokonaniem zaczyna się od wyznaczenia celów. Podstawowym wymogiem kontroli jest istnienie celów, które są wykorzystywane do realizacji dokonań (Otley, Berry 1980).

2. Metody badawcze i opis badań

Celem badania była odpowiedź na pytanie, z czego może wynikać opór i niechęć wobec kluczowych mierników dokonań – ze złożoności systemu ich pomiaru, czy z braku motywacji do ich realizacji. Aby w pełni odpowiedzieć na to pytanie, przeprowadzone badania polegały na analizie:

- celów i mierników działu zarządzania zasobami ludzkimi (HR) spółki Grupa Azoty Zakłady Chemiczne „Police” S.A. pod kątem zasadności utrzymywania danych celów i ich adekwatności w sytuacji pandemicznej;
- zebranych materiałów i notatek z prowadzonych na bieżąco spotkań z pracownikami – 42 notatki wraz z prezentacjami;
- wywiadów z kadrą kierowniczą z obszaru HR (dyrektor i 5 kierowników).

Jako metodę badawczą zastosowano wywiad i analizę kognitywną dokumentacji z elementami teorii ugruntowanej.

W Grupie Azoty Zakłady Chemiczne „Police” S.A. wdrożono Politykę Zarządzania, realizowaną w oparciu o systemy zarządzania zgodne z najwyższymi międzynarodowymi standardami. BSC (Balanced Scorecard) jako Strategiczna Karta Wyników to system zarządzania Spółką, który jest wykorzystywany przez Zarząd, Dyrektorów, Kierowników, Mistrzów oraz wszystkich Pracowników firmy. System ten jest wspierany przez aplikację informatyczną. Cyklicznie odbywają się Okresowe Strategiczne Spotkania Liderów (OSSL), dotyczące wybranych tematów strategicznych. Spotkania są w cyklach miesięcznych, w ustalonych terminach, po aktualizacji mierników na szczeblu każdej z Jednostek organizacyjnych. Biorą w nich udział Właściciele celów danego szczebla, kierownicy komórek organizacyjnych i osoby zaproszone przez Dyrektora Jednostki organizacyjnej. Ze spotkania sporządzany jest protokół, przekazywany do wiadomości Liderów procesów oraz do Biura ds. BSC. Protokół zawierać powinien co najmniej programy naprawcze i projekty zmian - w przypadku braku realizacji celów strategicznych. Badania polegały właśnie na analizie zebranych materiałów i notatek z prowadzonych na bieżąco spotkań OSSL-ów z pracownikami – kadrą kierowniczą obszaru HR z okresu ostatnich 5 lat.

3. Rezultat badania

Przeprowadzona analiza wyznaczonych celów i mierników dla obszaru HR potwierdziła, iż założenia teorii wyznaczania celów w cyklu wysokiej wydajności sprawdzają się w praktyce i ambitne cele prowadzą do mocniejszego zaangażowania w realizację celu, niż w przypadku mniej ambitnych celów. Analiza ta polegała na ustaleniu powiązania głównych założeń teorii z dokumentacją. Istota celu tzn. specyficzność i poziom trudności były związane z definicją celów i w każdym przypadku występowały w notatkach. Mechanizmy określone jako wykonania celów wraz z planowanymi wartościami (wskazanie efektów celów na poziomie indywidualnym, grupowym i organizacyjnym) występowały w każdej z notatek. Nie zidentyfikowano natomiast wszystkich moderatorów i mediatorów (zobowiązanie do celu, samowystarczalność, złożoność celu, specyfika zadania, strategia; informacja zwrotna od pracowników odnośnie postrzegania celów i zadowolenia z wyników oraz wskazania działań korygujących) w analizie dokumentacji. Nie przeprowadzono badań związanych z zadowoleniem z wyników i nagród w ramach rewidowanej dokumentacji. Natomiast zidentyfikowano to co było związane z realizacją celów i analiza dokumentacji pozwoliła na zweryfikowanie częściowo przyczyn.

Tab.2 Zestawienie przyczyn opisanych w działaniach korygujących

Data działania korygującego	Udokumentowany związek z motywowaniem	Udokumentowany związek z pomiarem	Inne udokumentowane przyczyny
Grudzień 2017		wartości użyte do obliczeń mierników są generowane poza obszarem HR	
Styczeń – marzec 2018		wartości użyte do obliczeń mierników są generowane poza obszarem HR	zmiany schematu organizacyjnego - przeniesienie niektórych kompetencji z jednych obszarów w inne, odniesienie się do innych planów

Kwiecień 2018	zaangażowanie kadry kierowniczej w organizacje spotkań	wartości użyte do obliczeń mierników są generowane poza obszarem HR	
Maj – lipiec 2018		wartości użyte do obliczeń mierników są generowane poza obszarem HR	
Sierpień – grudzień 2018		brak precyzji liczenia miernika; wartości użyte do obliczeń mierników są generowane poza obszarem HR; uwagi dotyczące funkcjonalności aplikacji wykorzystywanej do kontroli dokonań	
Styczeń – luty 2019	<i>Empowerment (zaangażowanie pracowników odpowiedzialnych za aktualizowanie mierników)</i>	brak precyzji liczenia miernika; wartości użyte do obliczeń mierników są generowane poza obszarem HR; uwagi dotyczące funkcjonalności aplikacji wykorzystywanej do kontroli dokonań	
Marzec – kwiecień 2019	<i>Empowerment (zaangażowanie pracowników odpowiedzialnych za aktualizowanie mierników)</i>	uwagi dotyczące funkcjonalności aplikacji wykorzystywanej do kontroli dokonań	
Maj – czerwiec 2019		brak precyzji liczenia miernika; wartości użyte do obliczeń mierników są generowane poza obszarem HR	

Lipiec – sierpień 2019	<i>Empowerment (zaangażowanie pracowników odpowiedzialnych za aktualizowanie mierników)</i>	uwagi dotyczące funkcjonalności aplikacji wykorzystywanej do kontroli dokonań	
Listopad - grudzień 2019		brak baz danych wskaźników do porównań wykonania (propozycje nowych mierników); ustabilizowanie się osiąganych wartości (propozycje nowych mierników)	
Styczeń – maj 2020			wprowadzenie w kraju stanu pandemii spowodowanej ryzykiem zakażenia COVID-19,
Czerwiec 2020	<i>Empowerment (zaangażowanie pracowników odpowiedzialnych za aktualizowanie mierników)</i>	brak precyzji liczenia miernika; wartości użyte do obliczeń mierników są generowane poza obszarem HR	wprowadzenie w kraju stanu pandemii spowodowanej ryzykiem zakażenia COVID-19,
Lipiec – sierpień 2020		brak precyzji liczenia miernika; wartości użyte do obliczeń mierników są generowane poza obszarem HR	wprowadzenie w kraju stanu pandemii spowodowanej ryzykiem zakażenia COVID-19,

Wrzesień – październik 2020	zaangażowanie kadry kierowniczej w organizację spotkań	brak baz danych wskaźników do porównań wykonania (propozycje nowych mierników); ustabilizowanie się osiąganych wartości (propozycje nowych mierników)	wprowadzenie w kraju stanu pandemii spowodowanej ryzykiem zakażenia COVID-19,
Listopad – grudzień 2020 Styczeń – marzec 2021		brak baz danych wskaźników do porównań wykonania (propozycje nowych mierników); ustabilizowanie się osiąganych wartości (propozycje nowych mierników)	wprowadzenie w kraju stanu pandemii spowodowanej ryzykiem zakażenia COVID-19,

Źródło: opracowanie własne

Przeprowadzone badania były podstawą do wyciągnięcia wniosków w obszarze teorii wyznaczania celów w cyklu wysokiej wydajności oraz bezpośrednio związanych z systemem pomiaru dokonań na potrzeby ustalania celów. W toku prowadzonych badań określono również, iż opór i niechęć wobec kluczowych mierników dokonań może wynikać raczej ze złożoności systemu ich pomiaru. Dalsze badania będą się skupiały na ocenie złożoności pomiaru mierników dokonań, które funkcjonują w Spółce.

W czasie pandemii celem ograniczenia bezpośrednich kontaktów pracowników wynikających z obowiązku uczestnictwa w OSSL-ach, Spółka przeszła na zdalną organizację tych spotkań. Równocześnie z analizą notatek, przeprowadzono wnikliwą ocenę celów i mierników obszaru HR oraz rozmowy – wywiady z kierownikami poszczególnych działów obszaru HR. Spółka na bieżąco monitorowała rozwój wydarzeń oraz wpływ pandemii COVID-19 na działalność Spółki. W celu zapewnienia możliwie niezakłóconego funkcjonowania, w Spółce zostały wdrożone procedury gwarantujące natychmiastową reakcję właściwych służb. W 2020 roku nie stwierdzono znaczącego ograniczenia działalności z tytułu COVID-19 w relacji do skali działalności całej Spółki, ani istotnego wpływu na kluczowe procesy. Nie odnotowano znaczących zakłóceń pracy instalacji produkcyjnych oraz

znaczącego wpływu na sytuację kadrową w skali całej Spółki. Absencja chorobowa nie była znacząco związana ze statystykami COVID-19. Wraz ze wzrostem absencji, zwiększyła się ilość urlopów wypoczynkowych w związku z wprowadzeniem dodatkowych zaleceń dotyczących ograniczenia ryzyka zarażenia dla pracowników (Niemiec, Golasińska (2021) – artykuł w druku).

Spółka zdiagnozowała obszary potencjalnego ryzyka związane z pandemią COVID-19, które mogą istotnie wpłynąć na przyszłe wyniki finansowe. Jednym z ryzyk jest zakłócenie w ciągłości procesów produkcyjnych w wyniku potencjalnej zmniejszonej dostępności pracowników. Jest to bezpośrednio związane z obszarem HR funkcjonującym w Spółce.

Wnioski w obszarze teorii wyznaczania celów / Ograniczenia badania

Przedstawiona teoria nie jest uniwersalna dla każdego stanowiska w Spółce. Nie każdy pracownik również ma potrzebę uczestniczenia w ustalaniu celów. Dla części pracowników skuteczniejszymi czynnikami motywacji mogą się okazać cele sformułowane ogólnie, którym oni nadają osobiste kształty i wymiar. W firmie funkcjonują zespoły pracownicze (biura, działy, wydziały) i dla nich dyrektor jednostki organizacyjnej wyznacza cele na podstawie opracowanych wcześniej celów wyższego szczebla zarządzania. Informuje on pracowników, jakie cele i zadania mają do osiągnięcia. Bardzo ważną rolę pełni wtedy kierownik, który powinien być jednocześnie liderem zmiany, potrafiącym przekonać pracowników do realizacji ogólnie wytyczonych celów. Nasuwa się tu stwierdzenie, iż prawidłowe wyznaczanie celów będzie przydatnym narzędziem do zwiększania motywacji i produktywności.

Na podstawie analizy określono dwie kluczowe kategorie czynników ułatwiających realizację celów. Poczucie sukcesu w miejscu pracy pojawia się w takim stopniu, w jakim ludzie widzą, że są w stanie się rozwijać i sprostać wyzwaniom zawodowym poprzez dążenie do ważnych i znaczących celów i osiągnięcie ich, co potwierdza wspomniany model (Locke, Latham, 2013). Jeśli zaś chodzi o motywację to wpływa ona na wydajność i satysfakcję z pracy. Stanowi więc chęć robienia czegoś, wynikającą z zewnętrznych motywów, które wskazano w przedmiotowej analizie.

Kolejnym ważnym wnioskiem z badań jest brak regularnej informacji zwrotnej od pracowników, zarówno pozytywnej, jak i negatywnej o postępach w realizacji celów. Zadowolenie pracowników nie jest raportowane w analizowanej dokumentacji, ale z wywiadów z kierownikami wynika, że pracownicy są zadowoleni z osiągniętych wyników – z badań literaturowych wynika, iż częstym błędem w systemach zarządzania dokonaniami jest skupianie się na wynikach, a pomijanie zadowolenia pracowników oraz informacji jak

postrzegany jest system. Kolejnym zagadnieniem do pogłębienia jest występująca bariera informacyjna w obszarze moderatorów i mediatorów.

Wnioski związane z systemem pomiaru dokonań na potrzeby ustalania celów

Przegląd i analiza wyznaczonych celów i mierników dla działu HR Spółki skutkowało kilkoma wnioskami.

1. Zaniechać monitorowania celów i mierników, które utraciły przydatność z uwagi na :
  - brak porównywalności z wartościami odniesienia (m.in. brak wskaźników z innych podobnych firm, brak danych statystycznych);
  - ustabilizowanie osiągniętych wartości, co skutkowało brakiem nowej wiedzy dla kierownictwa;
  - zmiany w danych obszarach (np. zmiany schematu organizacyjnego, przeniesienie niektórych kompetencji z jednych obszarów w inne obszary), co skutkowało brakiem miarodajnych wyników i porównywalnych w określonych odstępach czasu wartości.
2. Wprowadzić do monitorowania nowe mierniki na poziomie Spółki, odnoszące się m.in. do stabilizacji i płynności pracowniczej oraz wewnętrznych przemieszczeń pracowniczych.
3. Przeanalizować proces ustalania celów z kadrą kierowniczą Spółki dla podległych pracowników, pod kątem oceny możliwości realizacji celów, jeszcze przed ich wyznaczeniem.

Głównym wnioskiem z wszystkich przeprowadzonych badań jest stwierdzenie, że system zarządzania przez cele funkcjonujący w Spółce może być oparty na teorii wyznaczania celów w cyklu wysokiej wydajności wg E. A. Locke i G. P. Latham. Badania te promują właściwe relacje pomiędzy nauką a praktyką gospodarczą, łączą czysto teoretyczne założenia z faktycznie wprowadzonymi systemami. Dalsze badania powinny kontynuować szczegółową analizę mediatorów i moderatorów w warunkach rzeczywistych oraz dodatkowo przetestować podobne relacje w innych modelach motywacji.

Bibliografia

1. Atkinson, J. W. (1957). Motivational determinants of risk-taking behavior. *Psychological review*, 64(6p1), 359.
2. Armstrong M. (2007), *Zarządzanie zasobami ludzkimi*, Warszawa.
3. Bartkowiak G. (1995), *Psychologia zarządzania*, Wyd. Akademii Ekonomicznej w Poznaniu, Poznań.
4. Chenhall, R. H. (2003). Management control systems design within its organizational context: findings from contingency-based research and directions for the future. *Accounting, organizations and society*, 28(2-3), 127-168.
5. Clifton, B. (2012). *Advanced web metrics with Google Analytics*. John Wiley & Sons.
6. Gardanova, Z., Nikitina, N., Strielkowski, W. (2019, October). Critical leadership and set-up-to-fail syndrome. In 4th International Conference on Social, Business, and Academic Leadership (ICSBAL 2019). Atlantis Press.
7. Gick A., Tarczyńska M. (1999), *Motywowanie pracowników*, PWE, Warszawa.
8. Griffin R.W.: *Podstawy zarządzania organizacjami*, PWN, Warszawa 1996.
9. Hollenbeck, J., Williams, C., & Klein, H. (1989). An empirical examination of the antecedents of commitment to difficult goals. *Journal of Applied Psychology*, 74,18–23.
10. Klein, H., Wesson, M., Hollenbeck, J., & Alge, B. (1999). Goal commitment and the goal setting process: Conceptual clarification and empirical synthesis. *Journal of Applied Psychology*, 84(4), 885-895.
11. Kumar, T. (2018), "Ethics and workforce data: is legislation enough?", *Analytics in HR*, available at: <https://laptrinhx.com/ethics-and-workforce-data-is-legislation-enough-1620079341/>
12. Kozłowski W. (2020) *Zarządzanie motywacją pracowników*, CeDeWu
13. Lapsley, I. (2008). The NPM agenda: Back to the future. *Financial Accountability & Management*, No. 24(1), pp. 77– 96.
14. Lapsley, I. (2009). New public management: The cruellest invention of the human spirit? *ABACUS*, No. 45(1), pp. 1 –21.
15. Latham, G.P., Locke, E.A. (2002). Building a practically useful theory of goal setting and task motivation. *American psychologist*, 57(9), 705-717.
16. Leong, K. (2017), "Is your company using employee data ethically?", *Harvard Business Review*, available at: <https://hbr.org/2017/03/is-your-company-using-employee-data-ethically>
17. Locke, E.A., Latham, G.P. (1990). *Teoria wyznaczania celów i wykonywania zadań*. Prentice-Hall, Inc.
18. Locke, E. A., & Latham, G. P. (Eds.). (2013). *New developments in goal setting and task performance*. Londyn: Routledge..
19. Lunenburg, F.C. (2011). Goal-setting theory of motivation. *International Journal of Management, Business, and Administration*, No. 15(1), pp. 1-6.
20. Luthans F. (1985), *Organizational Behavior*, McGraw-Hill, New York.
21. Marritt, A. (2016), "People analytics, what's in it for the employees?", *Organization View*, available at: <https://www.organizationview.com/insights-articles/2016/7/5/people-analytics-whats-in-it-for-the-employees>
22. Masłyk-Musiał E. (2000), *Strategiczne zarządzanie zasobami ludzkimi*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, Warszawa.
23. Matsui, T., Okada, A., & Inoshita, O. (1983). Mechanism of feedback affecting task performance. *Organizational Behavior and Human Performance*, 31,114–122
24. Miner, J. B. (2015). Goal-setting Theory: Edwin Locke and Gary Latham. In *Organizational Behavior* 1 (pp. 175-199). Routledge.
25. Nejman Ż. (2019) *Metodyka modelowania systemów motywacji pracowników na przykładzie produkcyjnych firm rodzinnych* (rozprawa doktorska) <https://sin.put.poznan.pl/people/details/zaneta.nejman>

26. Niemiec A. (2019) Kluczowe mierniki dokonań (KPI) w zarządzaniu organizacją na gruncie teorii równowagi funkcjonalnej, Warszawa: CeDeWu.
27. Niemiec A. (2016). System pomiaru dokonań w przedsiębiorstwach. Warszawa: CeDeWu.
28. Niemiec A., Golańska M. (2021) The role of management control system in personal controlling during COVID-19 pandemic - artykuł w druku
29. Niemiec A. (2015), Możliwość zastosowania analizy istotności-osiągnięć w identyfikacji i ewaluacji zestawu kluczowych mierników dokonań (KPIs), Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego nr 873, „Finanse, Rynki Finansowe, Ubezpieczenia” nr 77, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin, s. 563–572; www.wneiz.pl/frfu.
30. Ogrzebacz T., (2012) Wykorzystanie narzędzi motywowania w zarządzaniu kapitałem ludzkim małych i średnich przedsiębiorstw; Zarządzanie kapitałem intelektualnym w organizacji inteligentnej, (Red.) W. Harasim, Wyższa Szkoła Promocji, Warszawa 2012
31. Otley D. (2008), Did Kaplan and Johnson get it right? „Accounting, Auditing & Accountability Journal” nr 21.
32. Otley D., Berry A. (1980), Control, organization and accounting, „Accounting, Organizations and Society” nr 5.
33. Rautiainen, A., Urquía-Grande, E., Muñoz-Colomina, C. (2015). Institutional Logics in Police Performance Indicator Development: A Comparative Case Study of Spain and Finland. *European Accounting Review*, pp. 1-27.
34. Ryan, K. D., Oestreich, D. K. (1998). Driving fear out of the workplace: Creating the high-trust, high-performance organization. Jossey-Bass.
35. Sekuła Z. (2008), Motywowanie do pracy. Teorie i instrumenty, Polskie Wyd. Ekonomiczne.
36. Seijts, G.H., & Latham, G.P. (2001). The effect of learning, outcome, and proximal goals on a moderately complex task. *Journal of Organizational Behavior*, 22, 291–307.
37. Stoner J.A.F., Freeman E.F., Gilbert D.R. (2001), Kierowanie, Polskie Wyd. Ekonomiczne, Warszawa.
38. Tursunbayeva, A., Pagliari, C., Di Lauro, S. and Antonelli, G. (2021), "The ethics of people analytics: risks, opportunities and recommendations", *Personnel Review*, Vol. ahead-of-print No. ahead-of-print. <https://doi.org/10.1108/PR-12-2019-0680>
39. Weiner, B., Kukla, A. (1970). An attributional analysis of achievement motivation. *Journal of personality and Social Psychology*, 15(1), 1.
40. Wood, R.E., and Locke, E.A. (1990). Goal Setting and Strategy Effects on Complex Tasks. *Research in Organizational Behavior*, 12, 73–109.
41. Zhou, Q., Mao, J. Y., Tang, F. (2020). Don't Be Afraid to Fail Because You Can Learn From It! How Intrinsic Motivation Leads to Enhanced Self-Development and Benevolent Leadership as a Boundary Condition. *Frontiers in Psychology*, 11, 699.

Natalia Jasińska¹, Kanupriya Rawat², Agata Dec¹, Ryszard Pujszo³

¹Science Club "WyKoNa", Kazimierz Wielki University of Bydgoszcz, Poland

²Dev Sanskriti Vishwavidyalaya: Haridwar, Uttarakhand, India/ PhD student: Uniwersytet Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz, Polska

³Study of Physical Education and Sport of Kazimierz Wielki University of Bydgoszcz, Poland

Kanupriya Rawat
kanupriyarawat96@gmail.com
Kazimierz Wielki University
Department of Psychology
Leopolda Staffa 1,
85-867, Bydgoszcz, Poland

Judo pedagogy and the sense of optimism and life satisfaction in the judo society in Poland and India

Pedagogika Judo a poczucie optymizmu i satysfakcji życiowej w środowisku judoków w Polsce i Indiach

Summary

The study of relations between the level of life satisfaction and sense of optimism among judo athletes from Poland and India. 32 Indian athletes and 33 Polish athletes with different training experience and professional career were researched. Moreover, there were 32 Indian volunteers and 39 Polish ones researched as control groups. The international test SWLS for measuring life satisfaction and test LOT-R for measuring sense of optimism were used. The results were highly differential and indicated higher level of researched features among Polish athletes compared to the controlled group as well as to Indian athletes. The results achieved by Indian athletes were ambiguous and indicated the necessity of further researches. Long-term judo training in Polish conditions meets all the requirements to be called 'Judo Pedagogy' and brings significant and positive changes in life satisfaction and sense of optimism in Polish conditions.

In Indian conditions, the results are ambiguous due to vast diversity and culture of the country, further researches should be conducted.

Key words: judo, optimism, sense of life, SWLS, LOT-R.

Introduction

The sense of optimism is a very important aspect of life for both individual and wider society. It can be assumed that it influences social contacts and later on shapes one's personality by being a stimulus to its activity. It shows that different forms of psychophysical, social and even spiritual activities are initiated because they play a major role in personal hierarchy of values (Wnuk, Marcinowski 2010). Optimists cope better in under pressure situations. In stressful situations it helps to make better decisions in sport career (Dziąbek, Dziuk, Brończyk-Puzoń, Bieniek & Kowolik 2013). Moreover, as it was presented in previous researches, that higher level of optimism fostered achievement of life goals (Modzelewski 2012). Also life satisfaction is a personal component of well-being, containing positive emotions and not containing negative feeling (Jakubowska, Jakubowski & Cipora 2010). It is developed as a result of

comparison of personal situation with self-set standards. If the comparison is positive enough it creates the sense of contentment (Diener, Emmons, Larson RJ et al 2010; Świerżewska 2010). In sport career the less stress we feel the bigger life satisfaction is (Piasecka, Minda, Kotyśko & Utwic-Kaminska 2018). It is a fact that along with age, period of sporting career and the time passed from finishing professional career, there is an increase in life satisfaction among the researched groups. Martial arts practice significantly improves the level of life satisfaction and optimism. Moreover, people who can feel above mentioned values, can function better in everyday life (Kosiba, Wojtowicz, & Bentkowska 2019; Wojdat, Kanupriya, Janowska, Wolska, Stępiak & Adam 2017). Satisfaction as a state of contentment is usually an average between expectations and the result. The sense of satisfaction is low when there is a significant discrepancy between what expected and what achieved (Derbis, Jędrek 2010). As already mentioned, the research was conducted among the group of players practicing Judo. It was confirmed that people with higher level of optimism are more immune to diseases and recover faster than people who do not feel positive emotions (Szabo, Böhm, Köteles 2020).

Judo pedagogy consists of basic values referred to the principle ‘educate and teach’, wherein for the players the most interesting part of the practice and training is a fight. Unwritten Bushido Codex is a part of Judo pedagogy (and not only) where Budo student is ready to risk his life; however, in sport combat it is the sense of optimism that creates respect and ‘positive hostility’ towards the opponent. It must be remembered that martial arts is for everyone. They teach the fight with the respect for opponents that gives the ability to take up the fight in everyday life and what leads to achieve successes in life and results in increasing the level of life satisfaction (Kozdraś 2014; Obodyński, Cynarski & Lltwinluk 2000). At the same time, Judo pedagogy makes active athletes be more self-confident with the more years they practice and also pushes their mental status to a higher level than it was before they started the adventure with martial arts. Furthermore, the athletes are more stress resistant that helps them to keep their inner composure that eliminates negative emotions. Thanks to that the athlete analyses failures correctly and encounters them with optimism (Smoleń & Bernat 2017). It needs to be remembered that during competition the athlete meets with different mental and physical conditions that require quick responses and choosing best solution to the given situation (Unrug & Malesza 2013). It seems that also the Judo adept’s period of pedagogy, its length of training and the value of sport career matter. It boosts the self-esteem which is a very important factor in athletes’ life. Thanks to it, not only optimism can be sensed but also higher self-confidence in personal life and also in athletes’ life (Janowska Wojdat, Antkowiak, Stępiak & Adam 2016). All the above mentioned components of Judo pedagogy build the strong character of a

player. He can cope with stress better, keeping high level of self-esteem, eliminating negative emotions and looking for positive aspects in everyday life situations.

Can similar relations be found in a country with so different judo cultural background like India? It will be the subject of this research.

1. Material and methods

There were 32 athletes from India (also former professional athletes but still practicing judo from India, Haridwar region) and 33 athletes from Poland (also former professional athletes but still practicing judo from Bydgoszcz, Gdansk, Torun) and also 32 people from India, Haridwar region in the controlled group and 39 people from Poland in the controlled group from Bydgoszcz, Gdansk, Torun selected homogeneously according to sex and age for the research. The data for the research was obtained by completing the SWLS questionnaire for measuring life satisfaction and LOT-R questionnaire to specify the level of optimism. The tests were received from the Kazimierz Wielki University of Bydgoszcz Psychological Tests Lab.

The questions about quality of the sports career (regional, national, international- values 1-3) and total length (in years) of the sports career were added to the questionnaire. Respondents were also asked questions about family, justice, health, professional matters and the use of stimulants that could possibly influence the evaluation of a level of optimism and current life situation. Those who declared the above mentioned issue were disqualified for the research.

In total 136 people were tested. The results were analyzed without the sten scores. The normal distribution was calculated with the Shapiro-Wilk test. To compare the differences the ANOVA Kruskal-Wallis test was used and also 't' test and 'f' test for the same or different variations were used. The 'post hoc' tests by Tukey were not used as to not analyze the relations irrelevant to the subject (like the difference between the Polish judo athletes and the Indian controlled group and vice versa). The value $p < 0.05$ was accepted as statistically significant for tests. The regression analysis was conducted including Spearman regression- indicator R_s . The regression graphs were shown with the trend line and coefficient of determination R^2 .

The relative value changes were calculated for SWLS and LOT-R, for judo practitioners compared to the control group, separately for Indian and Polish groups.

$$D = \left(\frac{S_1 - S_0}{S_0} \right) * 100\%$$

S_1 - Value for Judo group

S_0 - Value for the control group

The analysis was conducted with the Statistica 6.0 and Excel 2.0 (the licenses for the programs are held by The University of Kazimierz Wielki in Bydgoszcz).

The results are presented in tables Tab.1-4 and graphs Graph.1-5.

2. Results

Tab. 1 Sociometric data among researched male group

	Metrical age (years)	Range (years)	Sport internship (years)	Range (years)	Quality of sport career
Judo Poland group	30,4±10,3	18-53	18,8±9,1*	3-40	1- N=6(18,2%)
					2- N=16(48,5%)
					3- N=11(33,3%)
Judo India group	29,2±10,3	21-57	10,7±10,9*	1-41	1- N=14(43,8%)
					2- N=13(40,6%)
					3- N=5(15,6%)
Poland Control group	28,8±9,3	20-56	-	-	-
India Control group	31,2±10,8	20,5-59	-	-	-

*- statistically relevant differences at the level $p < 0.05$ at the same column

All test persons were at similar age- no differences statistically relevant

Tab.2 Results of Life satisfaction test (SWLS) and sense of optimism test (LOT-R)
in all researched groups

	SWLS (points)	Range (points)	LOT-R (points)	Range (points)
Judo Poland group	25,0±3,6	18-30	17,0±3,5	6-22
Judo India group	22,6±5,7	7-31	14,3±2,1	9-17
Poland control group	21,9±5,5	11-34	15,1±5,4	6-24
India control group	18,2±4,8	7-30	13,4±2,2	8-17

*- statistically relevant differences at the level $p < 0.05$ presented in Tab. 3

Data from tab.2 contains the summary of average results of Life satisfaction test (SWLS) and sense of optimism test (LOT-R) in all researched groups.

Due to a number of relevant differences- significant values of differences are presented in table Tab. 3.

Tab.3 Significant values of differences in tests (SWLS and LOT-R) results, and value of the sports career test by Kruskal- Wallis in all researched groups.

SWLS	Judo Poland group	Judo India group	Poland control group	India control group
Judo Poland group	-	0,0492*	0,0043*	not determine
Judo India group	0,0492*	-	not determine	0,0029*
Poland control group	0,0043*	not determine	-	0,0146*
India control group	not determine	0,0029*	0,0146*	-
LOT-R	Judo Poland group	Judo India group	Poland control group	India control group
Judo Poland group	-	0,0049*	0,0491*	not determine
Judo India group	0,0049*	-	not determine	0,0804

Poland control group	0,0491*	not determine	-	0,1157
India control group	not determine	0,0804	0,1157	-
Quality of Sport				
career	Judo Poland group/ Judo India		H - 4.7731 (1,N=65), p - 0,0289 *	

*- statistically relevant differences at the level $p < 0.05$

Data presented in Tab. 2 and Tab. 3 within the scope of life satisfaction test SWLS indicates significantly higher level of life satisfaction among Polish judo athletes than among Indian judo group and also Polish controlled group. The data also shows significantly higher level of life satisfaction among Indian Judo athletes than Indian controlled group.

Data presented in Tab. 2 and Tab. 3 within the scope of sense of optimism test LOT-R indicates significantly higher level of sense of optimism in Polish judo athletes than Indian Judo athletes, and also higher than in Polish controlled group. The data also suggests no relevant differences at the level of sense of optimism between Indian judo group and Indian controlled group.

Data presented in Tab. 3 points at significantly higher quality of sports career among Polish judo athletes than Indian ones.

Spearman regression- indicator R_s was also calculated to establish the relation between the quality of sports career and the results from SWLS and LOT-R tests. The results are shown in Tab. 4.

Tab. 4 Values of Spearman regression- indicator R_s between SWLS and LOT-R tests results and the quality of sports career in Judo practicing groups.

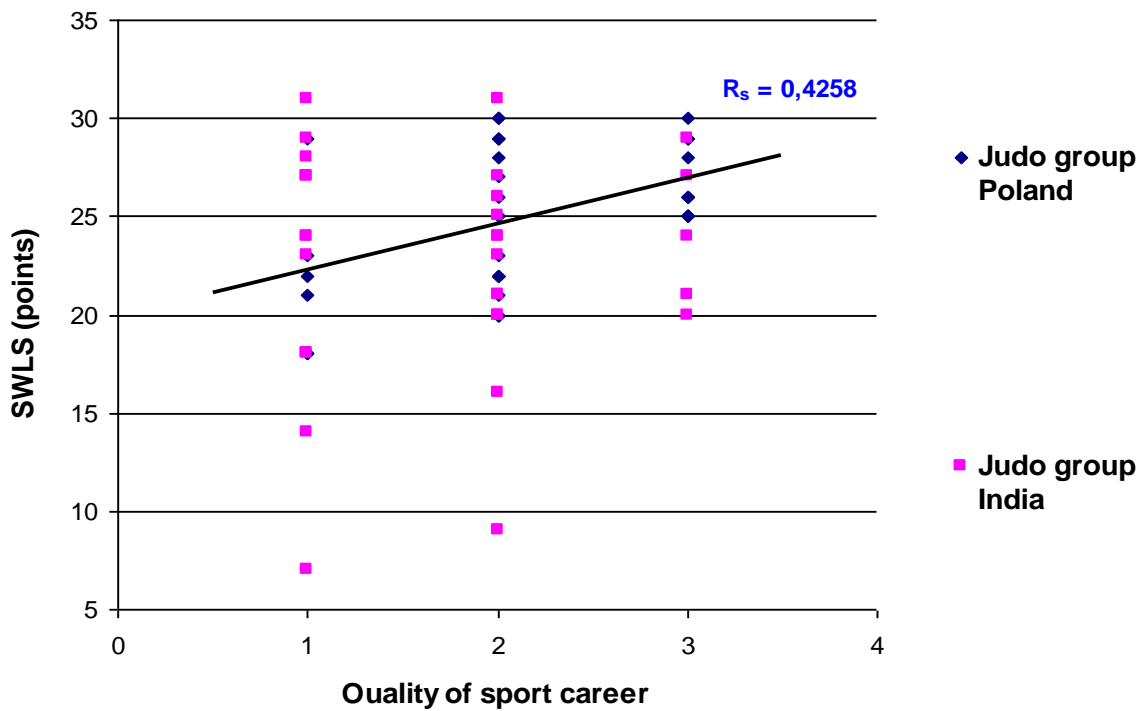
	SWLS /Quality of sport career	LOT-R /Quality of sport career
Judo Poland group	$R_s=0,4258$ p(tailed)=0,0135 *	$R_s=0,3964$ p(tailed)=0,0224 *
Judo India group	$R_s=0,0009$ p(tailed)=0,9571	$R_s=0,4583$ p(tailed)=0,0084 *

*- statistically relevant differences at the level $p < 0.05$

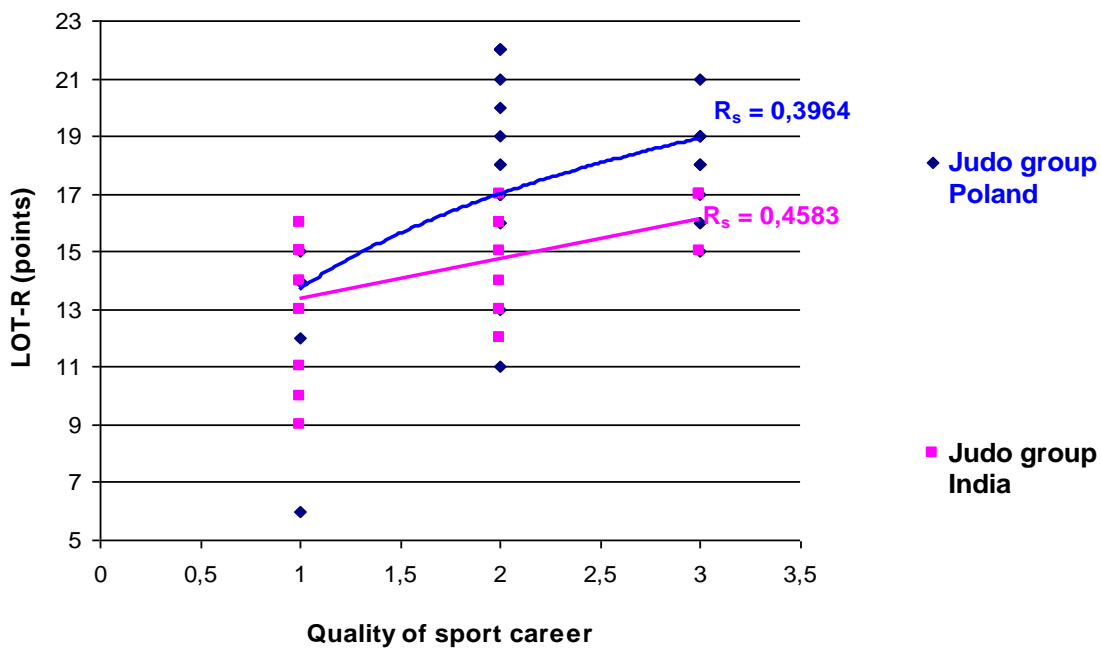
Regression analysis of life satisfaction (SWLS) and sense of optimism (LOT-R) in function to quality of sports career is presented on graph (Graph.1-2)

Graph. 1 Life satisfaction (SWLS) chart in function to quality of sports career in both researched male groups

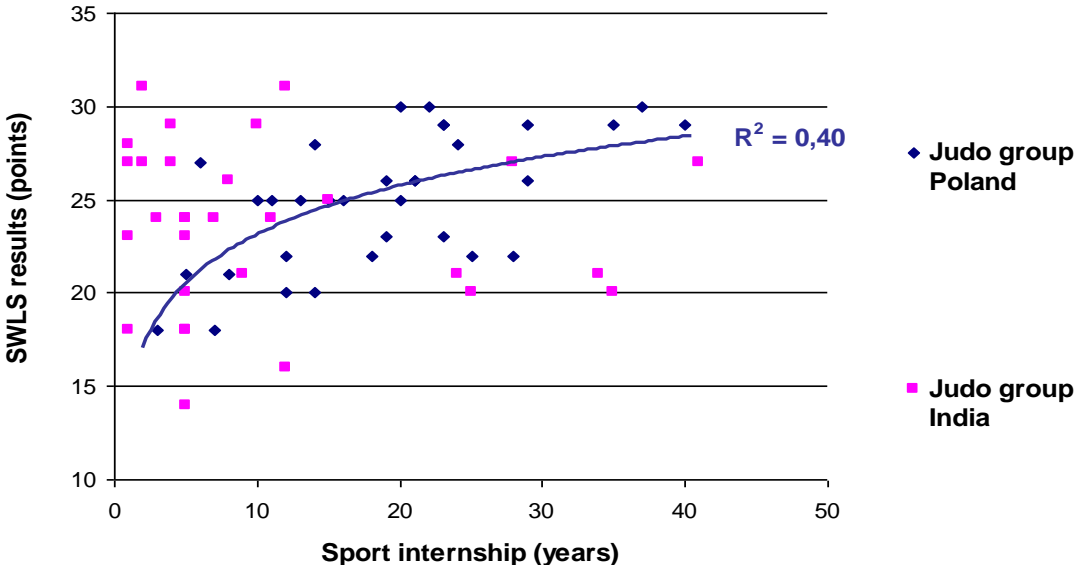
Graph. 2 Sense of optimism (LOT-R) chart in function to quality of sports career in both researched male groups

The relationship between results from SWLS and LOT-R tests in function to sports career (Tab. 4) are statistically relevant as it is demonstrated by the indicator $R_s = 0.4258$, $R_s = 0.3964$

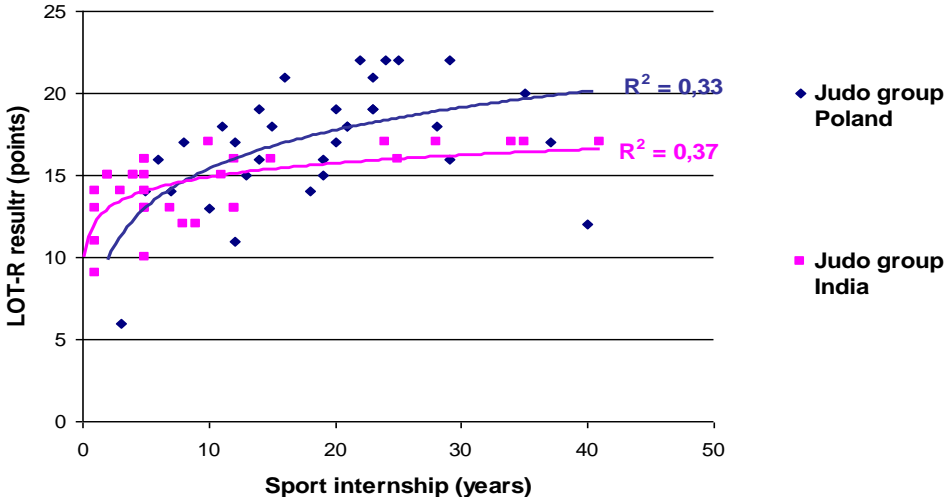
for Polish group and for Indian group $R_s = 0.4583$. Indicator $R_s = 0.0009$ for Indian group is not statistically important. Regression analysis of life satisfaction (SWLS) and sense of optimism (LOT-R) in relation to the length of training is presented on graphs (Graph. 3-4).

Graph. 3 Regression values of life satisfaction (SWLS) in function to the length of training in both Judo practicing groups

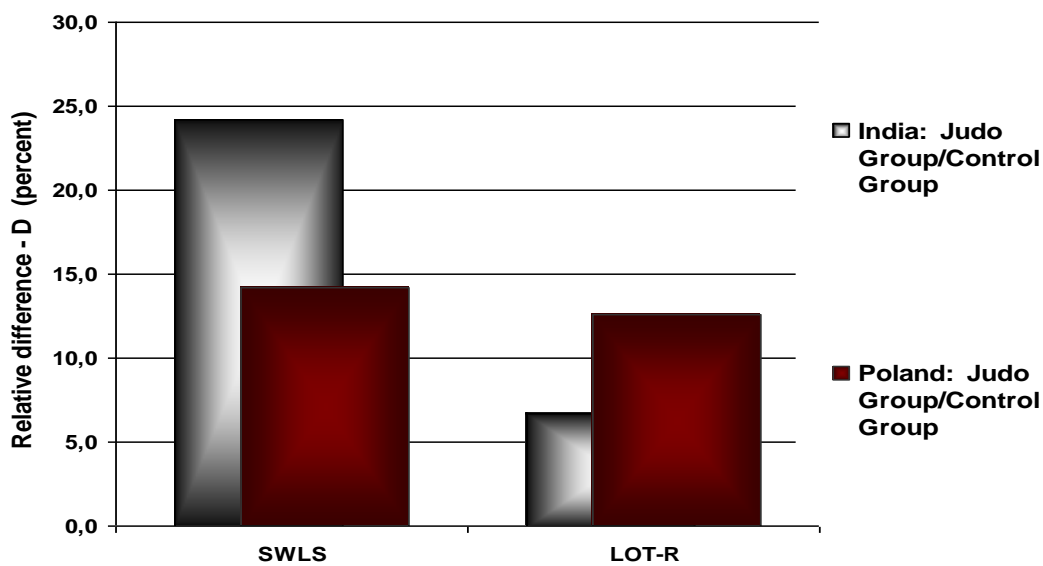
The Graph. 3 presents the significant increase in the level of life satisfaction SWLS indicator along with the increase in the length of training in Polish judo group. The line trend determination index $R^2=0.40$ and is at the average level of statistic relevancy. There is no relation like that among the Indian judo group (the points are dispersed in a chaotic manner).

Graph. 4 Regression value of sense of optimism (LOT-R) in a function to the length of training in both Judo practicing groups

The regression graph presented on Graph. 4 points to a relevant increase of sense of optimism LOT-R index along with the increase of the length of training in both Polish and Indian judo practicing groups. The line trend determination indexes, $R^2=0.33$ for Polish group and $R^2=0.37$ for Indian group, are at the low level of statistic relevancy.

Graph. 5 The size of the relative change of measured values of SWLS and LOT-R between Judo groups and controlled groups in India and Poland

Data presented on graph Graph.5 indicates that for the Polish group the increase in sense of optimism LOT-R and life satisfaction is connected with the length of Judo training and is at the similar level. Whereas in Indian group, there is a visible growth in life satisfaction SWLS and slight growth in sense of optimism LOT-R connected with Judo training.

3. Discussion

Data presented in Tab.1 indicates that all the researched groups are at the similar age (differences are not statistically important) what qualify them for the direct comparison. At the same time, the sports career and the quality of it are different for the Polish Judo group (higher) and Indian one.

However, there are some researches that say, that the sports career has no relationship with the anthropometric and motoric results of Indian judo athletes. Other researches, on the other hand, showed strong connection of emotional intelligence of Indian judo athletes only with positive emotions, e.g. sports results. It can suggest that in the following study length of

training and low quality of sports results of Indian judo athletes will not show relevant relations with examined variables (Katralli & Goudar 2012; Prakash 2017).

On the basis of data presented in Tab. 2 and 3 it must be said that both sense of optimism (LOT-R test) and life satisfaction (SWLS test) are at the higher level among Polish Judo athletes than at Indian judo group and also significantly higher than in the Polish controlled group. Similar results were achieved for example by Brazilian Jiu-Jitsu (Wojdat, Rawat, Janowska, Wolska, Stępnik & Adam 2017) and also in Kusnierz and Nowak research (2020) that proved that martial arts have a huge potential of satisfactory sensations because they stand out by individual competition. Moreover, competition with one's weaknesses can lead to break one's limitations in a controlled way (Kuśnierz, Nowak & Görner 2020). Through data in Tab. 1 and Tab. 3 it is seen that both length and quality of sports career of Polish judo group have statistically higher values than in Indian judo group. Regression analysis together with the trend line presented on Graph. 1-4, point out the relevant increase of life satisfaction and sense of optimism among Polish judo group in relation to the length of training and quality of sports career. Some of the researches conducted in Poland say that together with the length of training, there is a significant growth in fitness level and better health condition (Pilis, Pilis, Pluta, Wroński, Pilis, Gabryś, Michalik 2005). Also, based on data in Tab. 4, it can be suggested that the quality of sports career shows positive and relevant relationship with both sense of optimism and life satisfaction in case of Polish judo athletes. Other Polish researches showed negative relation between the depression level and the length of training of judo athletes (Wojdat, Janowska, Pujszo, Stępnik & Wolska 2017). To sum up, it can be said that Polish judo athletes fulfill European motto of 'educate and teach' by qualitative and quantitative fitness, health and mental self-development.

Indian judo athletes have lower length of training, and probably because of that, lower quality of sports career (Tab. 1 and Tab. 3). At the same time, Indian judo athletes have lower sense of optimism and life satisfaction (Tab. 3) than Polish judo athletes at the statistically important level. Similar research results were conducted in India (LOT-R test) and were presented earlier in researches among Indian youth and students (Jahanara 2017; Dangi & Shyam 2015). As for the life satisfaction (SWLS test) results, they were differential according to sex and geographical location- north/south of the country (Cejkova, Choubisa & Vijayalakshmi 2018). Results analysis of Indian judo group compared to the Indian controlled group brings differential results that cannot lead to any relevant conclusions.

The sense of optimism among Indian judo group (Tab.1 and Tab.3) is at the same level as among controlled group and does not show any relevant relation with the length of training

(Graph.3). It shows, however; (Graph. 2 and Graph. 4) a positive relation with the quality of sports career at the relevant level $R_s = 0.4583$. It must be noted that Indian judo athletes had lower level of sense of optimism at the beginning than the controlled group and it grew to the level of the controlled group with the years of training.

In this case, one can only refer to Scheier and Carver researches who introduced the name: dispositional optimism that expects positive experiences to happen. They decided that it is a constant personality trait, not temporary one depended on current situation, in this case from small sports successes and not from the length of training (Scheier, Carver & Bridges 2001).

Life satisfaction level among Indian judo athletes (Tab.2 and Tab. 3) is significantly higher than in the controlled group and at the same time does not show important relation neither with the length (Graph. 3) nor quality (Graph. 1) of sports career. It suggests that life satisfaction is connected with other process. As India is multi-cultural society, so there are many factors that affect the physical-emotional-mental health, life satisfaction and decisions of the players like divisions according to caste system, linguistic, social, familial, religious beliefs and other traditional customs and practices. Even the levels of education and literacy, poverty and affluence, patterns of childrearing, health and illness, patterns of worship vary from one religion to another, even from one village to another. India is a collectivist society that is a family-based and community-centered society. So, in a family-oriented society any problem that affects an individual-financial, medical, psychiatric, or whatever- affects the entire family (Laungani 2007) These factors can affect the performance, factors for satisfaction and motivation of the judo athletes. Moreover, the data is taken from only one region- to dissolve the anonymity of the results, we have to take large sample for analysis and sample would be taken by keeping in mind about the factors mentioned above that affect the results of athletes.

More light can be seen through the researches done by Indian immigrants (Selda Koydemir, 2013) showing that the relation between emotional intelligence and life satisfaction was mediated by affective balance (in Germany) and social support in India (Koydemir, Şimşek, Schütz & Tipandjan 2013). Also other researches point to the strong bond of socio-economic status and life satisfaction of Indian society, as well as so called 'Caste system'- in this case- belonging to Judo caste. Caste definition in sport has also its roots in Latin America (Diener, Napa-Scollon, Oishi, Dzokoto & Suh 2000; Gawrycka 2009).

Results suggest that the relative difference graph (Graph.5) points on a relevant change in life satisfaction of Indian judo group compared to the Indian controlled group, and it has different background than training process. It should be taken into account that the level of life satisfaction (SWLS) among Indian judo athletes is connected with other factors than the ones

in Europe. Therefore, for future research direction we need to formulate research in a way which not only based on the quantitative methods as they can tell the difference between the constructs but cannot explain what factors are exactly responsible for the difference. Thus, we need qualitative or mix-method approach to find out the factors responsible for the difference between the variables of compared cultures.

Conclusion

- Long-term judo practice in Polish environment increases significantly the level of life satisfaction and sense of optimism among players.
- Both, length of training and quality of sports career significantly increase the level of life satisfaction and sense of optimism.
- Significantly higher level of life satisfaction and sense of optimism among Polish judo athletes follows the conditions of Judo pedagogy.
- Long-term judo practice in Indian environment shows significant relation between the level of life satisfaction, but it seemed to be caused by other, outside sport, factors; on the other hand, it increases the level of sense of optimism but only to the level of non-practitioners.
- Qualitative or mix-method approach are needed in research to find out the factors responsible for the difference between the variables of compared cultures as quantitative methods only quantify the difference as how much but cannot explain what factors are exactly responsible for the difference.

References

- Cejkova, E., Choubisa, A. S. R., & Vijayalakshmi, V. (2018). Life Values and Subjective Well-being among Indian University Students: Scrutinizing the Omnipresent North-South Divide. *Journal of the Indian Academy of Applied Psychology*, 44(2), 238-248.
- Dangi, S., & Shyam, R. (2015). Optimism, adjustment and appraisals among adolescents. *Indian Journal of Positive Psychology*, 6(1), 75.
- Derbis J, Jędrak K. (2010) Poczucie jakości życia a osobowość sportowców dyscyplin indywidualnych i zespołowych. A sense of the quality of life and personality of athletes of individual and team disciplines. *Przegląd Psychologiczny*, 2010;5 3(1): 9-32 .
- Diener, E, Emmons RA, Larson RJ et al. (2010) The Satisfaction with Life Scale. Warszawa: Pracownia Testów Psychologicznych Polskiego Towarzystwa Psychologicznego 2010.
- Diener, E., Napa-Scollon, C. K., Oishi, S., Dzokoto, V., & Suh, E. M. (2000). Positivity and the construction of life satisfaction judgments: Global happiness is not the sum of its parts. *Journal of happiness studies*, 1(2), 159-176.
- Dziąbek, E., Dziuk, U., Brończyk-Puzoń, A., Bieniek, J., & Kowolik, B. (2013). Poczucie optymizmu a kontrola emocji w wybranej grupie pielęgniarek i położnych, członkiń Beskidzkiej Okręgowej Izby Pielęgniarek i Położnych w Bielsku-Białej. In *Annales Academiae Medicae Silesiensis* (Vol. 67, No. 6).

- Gawrycka, I. (2009), Fenomen futbolu latynoamerykańskiego. W: Gawrycki, M.F., Dzieje kultury latynoamerykańskiej, PWN, Warszawa.
- Jahanara, M. (2017). Optimism, hope and mental health: Optimism, hope, psychological well-being and psychological distress among students, University of Pune, India. *International Journal of Psychological and Behavioral Sciences*, 11(8), 452-455.
- Jakubowska, E., Jakubowski, K., & Cipora, E. (2010). Satysfakcja z życia chorych z cukrzycą. *Probl Hig Epidemiol*, 91(2), 308-313.
- Janowska, P., Wojdat, M., Antkowiak, M., Stępiak, R., Adam, M. (2016). Samoocena, a wybrane elementy pozycji społecznej judoków. *Journal of Education, Health and Sport*, 665- 671.
- Katralli, J., & Goudar, S. S. (2012). Anthropometric profile and special judo fitness levels of Indian judo players. *Asian journal of sports medicine*, 3(2): 113 -118.
- Kosiba, G., Wojtowicz, A., & Bentkowska, M. (2019). Zachowania proZdrowotne a satysfakcja Z życia byłych Zawodników uprawiających kolarstwo. *Rozprawy Naukowe Akademii Wychowania Fizycznego we Wrocławiu*, 65, 59-67.
- Koydemir, S., Şimşek, Ö. F., Schütz, A., & Tipandjan, A. (2013). Differences in how trait emotional intelligence predicts life satisfaction: The role of affect balance versus social support in India and Germany. *Journal of Happiness Studies*, 14(1), 51-66.
- Kozdraś, G. (2014). The martial art of judo as educational contents for children who living in an open society. *Ido Movement for Culture. Journal of Martial Arts Anthropology*, 14(1), 20-28.
- Kuśnierz, C., Nowak, P., & Görner, K. (2020). Determinants of life satisfaction in martial arts practitioners and team-sports players. *Archives of Budo*, 16, 83-89.
- Laungani, P. D. (2007), *Understanding cross-cultural psychology*, London: SAGE Publications Ltd
- Modzelewski, P. (2012). Rozwijanie optymizmu i poczucia szczęścia u skazanych szansą na resocjalizacyjną zmianę. W: MH Kowalczyk, A. Kinas-Zalewska (red.), *Zbrodnia, kara, nadzieja. Wybrane niektóre rodzaje przestępstw, ich aspekty prawne i resocjalizacyjne*, 141-153.
- Obodyński, K., Cynarski, W. J., & Lltwinluk, A. (2000). Metody przygotowania psychicznego w sztukach walki. *IDO Ruch dla Kultury*, 1, 211.
- Piasecka, A., Minda, M., Kotyśko, M., & Utwic-Kaminska, K. (2018). Poziom odczuwanego stresu a satysfakcja z życia u sportowców akademickich. *Polish Journal of Sports Medicine/Medycyna Sportowa*, 34(3).
- Pilis T, Pilis K, Pluta R, Wroński Z, Pilis W, Gabryś T, Michalik A, (2005) Rekreacyjna aktywność ruchowa byłych sportowców i skutki z niej wpływające, *Prace Naukowe Akademii im. J. Długosza w Częstochowie*, Częstochowa, 6: 223–232.
- Prakash, N. P. (2017) Comparative study of emotional intelligence among football and judo players of Maharashtra State. *International Research Journal of Physical Education and Sports Sciences*: 4(1): 1-5
- Scheier, M. F., Carver, C. S., & Bridges, M. W. (2001). Optimism, pessimism, and psychological well-being. In E. C. Chang (Ed.), *Optimism & pessimism: Implications for theory, research, and practice*, 189–216.
- Smoleń, K., & Bernat, K. (2017). Wpływ sztuk walki na zdrowie. *Medycyna Ogólna i Nauki o Zdrowiu*, 23(1): 13-15
- Szabo A, Böhm T, Köteles F (2020) Relationship between aerobic fitness, blood pressure and life satisfaction. *Balt.J. Health Phys Activ*, 12(2): 1-11
- Świerżewska D. (2010). Satysfakcja z życia aktywnych i nieaktywnych osób po 60. roku życia .Satisfaction with life of active and inactive people aged over 60.. *Psychologia Rozwojowa* 2010; 15(2):89-99.

- Unrug, M., & Malesza, M. (2013). Różnice w osobowości i temperamencie osób trenujących sporty walki amatorsko i zawodniczo. W: M. Maćkiewicz, E. Drop (red.), *Młoda psychologia*, 1: 117-131
- Wnuk M, Marcinowski TJ. (2010) Rola wartości dla poczucia sensu życia oraz satysfakcji z życia studentów. The role of value for students' sense of life and satisfaction with life. *Problemy Higieny i Epidemiologii* 2010; 91(3): 458-462.
- Wojdat, M., Janowska, P., Pujszo, M., Stępnia, R., & Wolska, B. (2017). Psychological description at depression in combat sports-on the example of male judo. *Journal of Education, Health and Sport*, 7(8), 256-266.
- Wojdat, M., Kanupriya, R., Janowska, P., Wolska, B., Stępnia, R., & Adam, M. (2017). Comparative analysis of optimism and life satisfaction in Brazilian male and female Ju-Jitsu society.
- Wojdat, M., Rawat K., Janowska, P., Wolska, B., Stępnia, R., & Adam, M. (2017). Comparative analysis of optimism and life satisfaction in Brazilian male and female Ju-Jitsu society. *Journal of Education, Health and Sport*, 7(12), 139-154.

Milena Juchniewicz

Szkoła Doktorska Uniwersytetu Szczecińskiego
Wydział Prawa i Administracji Uniwersytetu Szczecińskiego
milena.juchniewicz@phd.usz.edu.pl
ORCID: 0000-0002-1495-9031

Kaucja gwarancyjna jako sposób zabezpieczenia roszczeń zamawiającego (inwestora) w stosunku do wykonawcy w umowach o roboty budowlane

Security deposit - as a way of securing claims of the ordering party (investor) against the contractor in construction works contracts

Streszczenie

Przedmiotem niniejszego artykułu jest sposób zabezpieczenia roszczeń inwestora względem wykonawcy, z tytułu nienależytego wykonania umowy o roboty budowlane – w tym wystąpienia wad lub usterek robót budowlanych, w postaci kaucji gwarancyjnej. W pierwszej części artykułu przedstawiono definicję kaucji gwarancyjnej oraz podjęto próbę określenia jej istoty. Po dokonaniu wstępnych uwag o charakterze porządkującym poczyniono próbę przybliżenia regulacji dotyczących kaucji gwarancyjnej w polskim porządku prawnym. W kolejnej części omówiono termin wymagalności roszczenia o zwrot kaucji gwarancyjnej oraz przedstawiono sposób zaspokojenia roszczeń inwestora względem wykonawcy z tytułu nienależytego wykonania umowy o roboty budowlane, w tym wystąpienia wad lub usterek robót budowlanych w okresie gwarancji. Niniejszy artykuł stanowi próbę omówienia zagadnienia, które dotychczas nie stanowiło przedmiotu szczegółowych rozważań w nauce prawa cywilnego.

Słowa kluczowe: kaucja gwarancyjna, należyte wykonanie umowy, zabezpieczenie roszczeń inwestora, umowa o roboty budowlane.

Summary

The subject of this article are a guarantee deposit as a method of securing the claims of the ordering party (investor) against the contractor in a construction works contract. A guarantee deposit as a method of securing the claims of the ordering party (investor) against the contractor in a construction works contract is not regulated under Polish law. It is grounded on contractual terms, which are based on the principle of freedom of contract. The study focuses on innovative instruments for the construction works. The research proces required the diversity of contractual solutions leads to various meanings of the concept of security deposit, doubts and disputes in the doctrine and divergences in the court judicature.

Key words: guarantee deposit, method of securing the claims of the ordering party, investor, contractor, the contract.

Wstęp

W obrocie gospodarczym, w celu wzmocnienia pozycji prawnej wierzyciela jako strony stosunku prawnego, powszechnie stosuje się różnego rodzaju zabezpieczenia, które przybierają formę postanowień kontraktowych. Zasadniczym celem stosowania zabezpieczeń w umowach o roboty budowlane jest zapewnienie prawidłowego wykonania robót budowlanych, w tym umożliwienie usuwania wad i usterek powstałych w okresie rękojmi lub gwarancji. Strony umowy o roboty budowlane w celu zabezpieczenia roszczeń inwestora związanych z należyтым wykonaniem umowy mogą ustanowić zabezpieczenie w dowolnie wybranej przez siebie formie

prawnej. Mogą skorzystać z nazwanych form zabezpieczenia, między innymi takich jak: zastaw, zastaw rejestrowy, weksel, gwarancja ubezpieczeniowa lub bankowa, poręczenie bankowe czy też wybrać formę nienazwaną, jaką jest kaucja gwarancyjna.

Przedmiotem niniejszego artykułu jest przedstawienie wybranych problemów prawnych pojawiających się na tle kaucji gwarancyjnej, jako zabezpieczenia roszczeń inwestora względem wykonawcy z tytułu wad lub usterek robót budowlanych. Brak definicji ustawowej kaucji gwarancyjnej w polskim porządku prawnym powoduje powstanie licznych problemów interpretacyjnych, których rozwiązanie ma wpływ na funkcjonalność tej formy zabezpieczenia. Podjęcie próby zdefiniowania kaucji gwarancyjnej poprzez wykorzystanie określonych nazwanych instytucji prawnych powoduje określone konsekwencje, prowadząc często do zmniejszenia użyteczności kaucji gwarancyjnej jako sposobu zabezpieczenia. Ze względu na to, że jest to sposób zabezpieczenia nieposiadający ram prawnych problemy interpretacyjne pojawiają się już przy fundamentalnych zagadnieniach dotyczących kaucji gwarancyjnej, chociażby takich jak sposób jej ustanowienia, charakter prawny czy określenie terminu jej zwrotu. W niniejszym artykule zostanie podjęta próba ich wyjaśnienia.

1. Istota kaucji gwarancyjnej

Kaucja gwarancyjna jako sposób zabezpieczenia roszczeń inwestora względem wykonawcy z tytułu wad lub usterek wykonanych robót budowlanych nie jest w polskim porządku prawnym uregulowana. Podstawą jej funkcjonowania są postanowienia umowne mające swoją podstawę w zasadzie swobody umów (art. 353¹ k.c.). Kaucja gwarancyjna nie posiada zatem definicji ustawowej, a w obrocie gospodarczym nie wykształcono jednolitej praktyki jej stosowania, bowiem jej kształt uzależniony jest od treści oświadczenia woli stron umowy o roboty budowlane. Ze względu na brak definicji ustawowej kaucji gwarancyjnej należy odnieść się do innych definicji rozpoczynając od definicji słownikowej. Zgodnie z definicją „kaucji” zawartą w Słowniku języka polskiego „*kaucja [jest to] suma pieniężna złożona jako gwarancja dotrzymania umowy; zastaw; zabezpieczenie; gwarancja*” (Drabik, Sobol 2021, s. 383). Podobne znaczenie słowa „kaucja” zawarte zostało w Słowniku Wyrazów Obcych, w którym wskazano, że kaucja jest to „*suma pieniężna złożona jako gwarancja dotrzymania zobowiązania i stanowiąca odszkodowanie w razie niedopełnienia zobowiązania*” (Szkiałdź i in. 1993, s. 349).

Natomiast w nauce prawa podejmowane są próby zdefiniowania kaucji gwarancyjnej poprzez odwołanie się do nazwanych instytucji prawa cywilnego. W piśmiennictwie wskazuje się, że kaucja gwarancyjna polega na zatrzymaniu określonej kwoty wynagrodzenia

pieniężnego wykonawcy przez inwestora na okres udzielonej gwarancji, w celu zabezpieczenia mogących powstać w przyszłości roszczeń inwestora względem wykonawcy z tytułu wad lub usterek robót budowlanych powstałych w czasie obowiązywania gwarancji (Szczyrkowski 2019, ss. 1249-1254).

Zestawienie definicji słownikowych oraz definicji funkcjonalnej wypracowanej w praktyce obrotu gospodarczego prowadzi do wniosku, że istota kaucji gwarancyjnej w umowach o roboty budowlane polega na zabezpieczeniu należytego wykonania umowy przez przekazanie określonej kwoty środków pieniężnych inwestorowi. Przekazanie środków pieniężnych w celu zabezpieczenia należytego wykonania umowy może przybrać różne formy, o czym będzie mowa w dalszej części artykułu. Istotne jest to, że kaucja gwarancyjna nie zwalnia wykonawcy z obowiązku usunięcia wad lub usterek robót budowlanych. W razie pojawienia się w okresie gwarancji wad lub usterek robót budowlanych inwestor zobowiązany jest do wezwania wykonawcy do ich usunięcia. Dopiero w razie niewykonania tego obowiązku przez wykonawcę i nieusunięcia usterek lub wad robót budowlanych w przewidzianym terminie, inwestor może dokonać usunięcia wad lub usterek potrącając koszty ich usunięcia z uiszczonej kaucji. Celem uiszczenia kaucji przez wykonawcę na rzecz inwestora jest więc zabezpieczenie pokrycia kosztów usunięcia usterek lub wad wykonanych przez wykonawcę robót budowlanych. Co do zasady kaucja gwarancyjna podlega zwrotowi w razie usunięcia w okresie gwarancji wad lub usterek robót budowlanych przez wykonawcę oraz w razie ich niewystąpienia w okresie gwarancji.

Szczątkowe unormowania prawne kaucji gwarancyjnej można odnaleźć w art. 6 ust. 1 ustawy z dnia 21 czerwca 2001 r. - o ochronie praw lokatorów, mieszkaniowym zasobie gminy i o zmianie kodeksu cywilnego (Dz. U. z 2020 r. poz. 611). Regulacja ta umożliwia żądanie od przyszłego najemcy uiszczenia kaucji w celu zabezpieczenia należności wynajmującego, które mogą powstać w przyszłości z tytułu najmu lokalu (art. 6 ust. 1). Prawo wynajmującego do żądania od najemcy uiszczenia kaucji ma charakter fakultatywny i na podstawie swobodny umów może stanowić warunek, od którego spełnienia uzależnione będzie zawarcie umowy. Kaucja zabezpiecza zatem mogące powstać w przyszłości, w dniu opróżnienia lokalu, roszczenia wynajmującego względem najemcy z tytułu zawartej umowy najmu lokalu. Zestawienie powyższego sposobu zabezpieczenia oraz kaucji gwarancyjnej w umowach o roboty budowlane prowadzi do wniosku, że podobieństwo powyższych sposobów zabezpieczenia sprowadza się wyłącznie do funkcji ochronnej. Zarówno prawo wynajmującego do żądania wniesienia przez najemcę kaucji, jak i kaucja gwarancyjna w umowach o roboty budowlane zabezpieczają roszczenia wynajmującego i odpowiednio inwestora w razie

nienależytego wykonania przez drugą stronę umowy. Różnica pomiędzy powyższym sposobem zabezpieczenia a kaucją gwarancyjną wykorzystywaną w umowach o roboty budowlane sprowadza się przede wszystkim do sposobu uiszczenia zabezpieczenia. Wynajmujący może uzależnić zawarcie umowy najmu od wpłacenia przez najemcę określonej kwoty pieniężnej tytułem kaucji. Przy czym, w umowach najmu, kaucja jest zazwyczaj wnoszona przez najemcę przed zawarciem lub w chwili zawierania umowy najmu. Natomiast kaucja gwarancyjna w umowach o roboty budowlane przybiera zazwyczaj postać zatrzymania procentowo określonej części wynagrodzenia wykonawcy przez inwestora. Jeżeli natomiast wynagrodzenie wykonawcy wypłacane jest częściowo, w miarę wykonywania poszczególnych etapów robót budowlanych, kaucja gwarancyjna może być potrącana w procentowo określonej wysokości od każdej z części wypłaconego wynagrodzenia. Zasadniczą różnicą pomiędzy kaucją wnoszoną przez najemcę na rzecz wynajmującego a kaucją gwarancyjną w umowach o roboty budowlane jest również forma w jakiej zabezpieczenie to może zostać ustanowione. Kaucja gwarancyjna w umowach o roboty budowlane może zostać uregulowana bezpośrednio w umowie o roboty budowlane oraz może przybrać formę osobnego porozumienia pomiędzy inwestorem a wykonawcą. Natomiast kaucja zabezpieczająca roszczenia najemcy powinna zostać uregulowana w umowie najmu. Zestawienie kaucji gwarancyjnej zabezpieczającej prawidłowe wykonanie robót budowlanych i kaucji gwarancyjnej z umowy najmu prowadzi do wniosku, że podobieństwo powyższych instytucji sprowadza się jedynie do funkcji ochronnej.

Pewne podobieństwo do kaucji gwarancyjnej można odnaleźć również w art. 102 ust. 1 ustawy z dnia 29 sierpnia 1997 r. – Prawo bankowe (Dz.U. z 2020 r. poz. 1896). Zgodnie z treścią powyższego przepisu *„w celu zabezpieczenia wierzytelności banku dłużnik lub osoba trzecia może przenieść określoną kwotę w złotych lub w innej walucie wymiennej na własność banku. Bank jest zobowiązany do zwrotu tej kwoty po uzyskaniu spłaty zadłużenia wraz z należnymi odsetkami i prowizją”*. Powyższa konstrukcja przypomina konstrukcję przekazu, która opiera się na trójpodmiotowej relacji prawnej. Podstawą jest umowa zlecenia zawarta pomiędzy bankiem a dłużnikiem, odnosząca się do udzielonej wierzycielowi przez bank gwarancji bankowej. Gwarancja przybiera postać listu gwarancyjnego skierowanego do wierzyciela polegającego na tym, że w przypadku niespełnienia świadczenia przez dłużnika wierzyciel może wezwać bank do wykonania świadczenia przysługującego mu od dłużnika zawierając w ten sposób umowę gwarancji z bankiem. Kaucja gwarancyjna różni się zatem od gwarancji bankowej przede wszystkim sposobem zabezpieczenia. Kaucja gwarancyjna jest zazwyczaj potrącana przez inwestora z wynagrodzenia przysługującego wykonawcy.

Natomiast gwarancja bankowa jest swojego rodzaju zabezpieczeniem udzielanym przez bank na wypadek gdyby dłużnik nie spełnił świadczenia.

Fragmentaryczna regulacja instytucji podobnej do kaucji gwarancyjny znajduje się w art. 449 – 453 ustawy z dnia 11 września 2019 r. – Prawo zamówień publicznych (Dz.U. z 2019 r. poz. 2019). Z powyższych przepisów wynika, że zamawiający może żądać od wykonawcy zabezpieczenia w formie pieniężnej w celu zabezpieczenia należytego wykonania umowy. Zabezpieczenie takie służy pokryciu roszczeń powstałych z tytułu niewykonania albo nienależytego wykonania przez wykonawcę umowy. Określona kwota zabezpieczenia przechowywana jest wówczas na oprocentowanym rachunku bankowym, a jej zwrot następuje w terminie 30 dni od dnia prawidłowego wykonania zamówienia. Podobnie jak kaucja gwarancyjna w umowach o roboty budowlane zabezpieczenie należytego wykonania umowy w formie kaucji wynikające z przepisów prawa zamówień publicznych może być tworzone przez potrącenia z należności za częściowo wykonane dostawy, usługi lub roboty budowlane (art. 452 ust. 4 ustawy z dnia 11 września 2019 r. – Prawo zamówień publicznych). W takim przypadku wykonawca w dniu zawarcia umowy zobowiązany jest do wniesienia co najmniej 30% kwoty zabezpieczenia (art. 452 ust. 5 ustawy z dnia 11 września 2019 r. – Prawo zamówień publicznych).

2. Charakter zatrzymania wynagrodzenia

Rozpatrując sposób wniesienia kaucji gwarancyjnej przez wykonawcę na rzecz inwestora należy wyodrębnić dwa sposoby wnoszenia tego zabezpieczenia. Po pierwsze, postanowienia umowy o roboty budowlane mogą przewidywać zobowiązanie wykonawcy do przekazania odpowiedniej kwoty środków pieniężnych na rzecz inwestora w celu zabezpieczenia roszczeń z tytułu należytego wykonania robót budowlanych. Takie zobowiązanie może zostać wprowadzone w umowie o roboty budowlane, jak również w osobnym porozumieniu zawartym pomiędzy wykonawcą a inwestorem. Istotne jest jednak to, że na jego podstawie dochodzi do materialnego transferu środków pieniężnych z majątku wykonawcy na rzecz inwestora. Po drugie, strony umowy o roboty budowlane mogą postanowić, że przekazanie określonej kwoty środków pieniężnych przez inwestora na rzecz wykonawcy nastąpi poprzez zatrzymanie przez inwestora części wynagrodzenia wykonawcy z tytułu wykonania robót budowlanych.

Zatrzymanie wynagrodzenia przysługującego wykonawcy od inwestora z tytułu wykonania robót budowlanych na poczet kaucji gwarancyjnej było przedmiotem rozważań Sądu Najwyższego. W wyroku z dnia 4 grudnia 2019 r., I CSK 577/18 Sąd Najwyższy stwierdził, że kaucja gwarancyjna nie stanowi zatrzymania określonej kwotowo części

wynagrodzenia przysługującego wykonawcy, bowiem nie dochodzi wówczas do bezpośredniego przekazania środków pieniężnych na rachunek podmiotu, który jest uprawniony z zabezpieczenia. W powyższym orzeczeniu Sąd Najwyższy wskazał również, że umowa kaucji gwarancyjnej jest czynnością prawną kausalną i realną. Należy podzielić stanowisko Sądu Najwyższego co do zakwalifikowania kaucji gwarancyjnej jako czynności prawnej kausalnej. Podstawą prawną ustanowienia kaucji gwarancyjnej jest bowiem zabezpieczenie wierzytelności. Kaucja gwarancyjna nie może istnieć bez wierzytelności, którą zabezpiecza. W takim przypadku ustanowienie kaucji gwarancyjnej byłoby bowiem pozbawione sensu. Wątpliwości wzbudza natomiast kwalifikacja kaucji gwarancyjnej jako czynności prawnej realnej. Za realne uznaje się czynności prawne, które do ich skutecznego dokonania wymagają poza złożeniem oświadczenia woli dokonania innych czynności utożsamianych zazwyczaj z wydaniem rzeczy (Pietrzykowski 2011, Legalis). W literaturze można odnaleźć rozważania dotyczące kaucji gwarancyjnej jako czynności konsensualnej w odniesieniu do powstania obowiązku uiszczenia kaucji przez kaucjodawcę (Giaro 2020, ss. 591-593). Z poglądem tym należy się zgodzić jako odnoszącym się wyłącznie do samego zobowiązania kaucjodawcy do wniesienia kaucji. Nie trudno wyobrazić sobie sytuację, gdy zobowiązanie do wniesienia kaucji gwarancyjnej zostałoby zawarte w umowie przedwstępnej. Zaspokojenie roszczeń wierzyciela z kaucji gwarancyjnej w razie wystąpienia do tego przesłanek uzależnione jest oczywiście od jej wniesienia. Bez wniesienia kaucji gwarancyjnej jej ustanowienie nie miałoby bowiem sensu.

Z uwagi na powyższe tym bardziej nie przekonuje stanowisko Sądu Najwyższego wyrażone w powyższym wyroku polegające na przyjęciu, że *„za kaucję gwarancyjną nie może zostać uznane zatrzymanie części wynagrodzenia należnego drugiej stronie, gdyż nie ma wówczas przekazania środków pieniężnych na rachunek uprawnionego z zabezpieczenia wykonania świadczenia”* (Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 4 grudnia 2019 r., I CSK 577/18). Wykluczenie uznania za kaucję gwarancyjną może mieć pewne uzasadnienia w razie przyjęcia, że kaucja gwarancyjna jest czynnością prawną realną. Skoro zaś wręczenie określonej kwoty pieniężnej jest warunkiem koniecznym do ustanowienia kaucji przy zatrzymaniu części wynagrodzenia wykonawcy na rzecz inwestora nie dochodzi do bezpośrednio przekazania środków pieniężnych. Wydaje się jednak, że nie można tracić z pola widzenia okoliczności, że podstawą do ustanowienia kaucji gwarancyjnej jest wyrażona w art. 353¹ k.c. zasada swobody umów, a ocena sposobu zabezpieczenia powinna być dokonywana zawsze przez pryzmat postanowień umownych. Skoro bowiem wolą stron było ustanowienie kaucji gwarancyjnej poprzez zatrzymanie części wynagrodzenia wykonawcy na rzecz inwestora, brak jest

przesłanek przemawiających za tym, że czynności tej należy odmówić uznania za kaucję gwarancyjną.

3. Terminy wymagalności roszczenia o zwrot kaucji gwarancyjnej

Z uwagi na to, że kaucja gwarancyjna jako zabezpieczenie roszczeń inwestora względem wykonawcy w obrocie budowlanym nie jest w polskim porządku prawnym unormowana, a podstawą do jej stosowania jest wyrażona w art. 353¹ k.c. zasada swobody umów, strony umowy o roboty budowlane mają pełną swobodę w określeniu zdarzeń uzasadniających zwrot kaucji gwarancyjnej. W praktyce obrotu gospodarczego najczęściej roszczenie o zwrot kaucji gwarancyjnej aktualizuje się wówczas gdy, po pierwsze, w okresie gwarancji nie wystąpią wady lub usterki w wykonanych przez wykonawcę robotach budowlanych, a po drugie, gdy w okresie objętym gwarancją wystąpią wady lub usterki robót budowlanych, które jednak zostaną usunięte przez wykonawcę w wyznaczonym terminie. W orzecznictwie wskazuje się również, że w przypadku gdy, kaucja zabezpiecza należyte wykonanie robót budowlanych, termin jej zwrotu następuje z chwilą odbioru końcowego albo po upływie określonego czasu od odbioru końcowego (Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 17 grudnia 2015 r. I CSK 1005/14).

Jako że kaucja gwarancyjna wnoszona jest w celu zabezpieczenia prawidłowego wykonania robót budowlanych, w orzecznictwie wskazuje się, że zobowiązanie do jej zwrotu ma charakter warunkowy. Zgodnie z art. 89 k.c. „*z zastrzeżeniem wyjątków w ustawie przewidzianych albo wynikających z właściwości czynności prawnej, powstanie lub ustanie skutków czynności prawnej można uzależnić od zdarzenia przyszłego i niepewnego (warunek)*”. Z treści powyższego przepisu wynika, że przez warunek „*rozumie się zamieszczone w treści czynności prawnej zastrzeżenie, które uzależnia powstanie lub ustanie jej skutków od zdarzenia przyszłego i niepewnego*” (art. 89) (Gniewek, Machnikowski i in. 2019, s. 244). W nauce prawa cywilnego występuje podział na warunki zawieszające i warunki rozwiązujące. Zastrzeżenie uzależniające powstanie skutków określonej czynności prawnej od zdarzenia przyszłego i niepewnego nazywa się warunkiem zawieszającym. Natomiast za warunek rozwiązujący uznaje się zastrzeżenie, które uzależnia ustanie skutków czynności prawnej od wystąpienia tego zdarzenia. Zdarzeniem przyszłym i niepewnym w obrocie budowlanym może być wykrycie wad lub usterek robót budowlanych w okresie gwarancji i ich nienaprawienie przez wykonawcę. Zdarzeniem przyszłym i niepewnym może być również niewystąpienie w okresie gwarancji wad lub usterek robót budowlanych. Zestawienie powyższych sytuacji ukazuje, że w zależności od tego, którą z koncepcji strony zdecydują się przyjąć roszczeniu o zwrot kaucji gwarancyjnej przypisywany będzie charakter warunku zawieszającego lub rozwiązującego. To

właśnie od treści oświadczeń woli stron i ukształtowanie przez nich czynności prawnej uzależniony będzie charakter roszczenia o zwrot wniesionej przez wykonawcę na rzecz inwestora kaucji gwarancyjnej. Ze względu na to, że oba ujęcia są dopuszczalne celowe jest rozważenie skutków jakie powodują.

W przypadku przyjęcie koncepcji, że zobowiązanie do zwrotu kaucji ma charakter warunku rozwiązującego wystąpienie w okresie gwarancji wad lub usterek robót budowlanych i ich nienaprawienie przez wykonawcę powoduje wygaśnięcie zobowiązania do zwrotu kaucji gwarancyjnej, do wysokości kwoty odpowiedniej do usunięcia wad lub usterek robót budowlanych. Dochodzi wówczas do ustania skutków danej czynności prawnej. Natomiast w razie przyjęcia, że zobowiązanie do zwrotu kaucji ma charakter warunku zawieszającego, niewystąpienie wad lub usterek robót budowlanych w okresie objętym gwarancją powoduje powstanie obowiązku do zwrotu kaucji gwarancyjnej, przy jednoczesnym zastrzeżeniu, że w omawianej sytuacji usterki lub wady nie wystąpiły zupełnie, a nie zostały naprawione przez wykonawcę.

4. Określenie sposobu zaspokojenia z przedmiotu zabezpieczenia

Określenie sposobu zaspokojenia, w razie wystąpienia wad lub usterek robót budowlanych i ich nieusunięcia przez wykonawcę w określonym terminie, strony mogą uregulować w różny sposób. Za dopuszczalne uznaje się rozwiązanie, na podstawie którego zaspokojenie w razie nieusunięcia wad lub usterek robót budowlanych następuje poprzez złożenie przez kaucjobiorcę oświadczenia o potrąceniu określonej kwoty, odpowiadającej poniesionym kosztom naprawy wady lub usterki robót budowlanych ujawnionej w okresie gwarancji z wiarytelności wykonawcy o zwrot kaucji gwarancyjnej (Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 17 grudnia 2016 r. I CSK 1005/14). Za dopuszczalne uznaje się również rozwiązanie polegające na potrąceniu przez inwestora z wiarytelności z tytułu zwrotu kaucji gwarancyjnej określonej kwoty pieniężnej służącej do pokrycia wad lub usterek robót budowlanych bez składania formalnego oświadczenia o potrąceniu. W takim przypadku wystarczy jedynie zawiadomienie wykonawcy przez inwestora o skorzystaniu z kaucji gwarancyjnej w celu usunięcia wad lub usterek powstałych w wykonywanych robotach budowlanych (wyrok Sądu Najwyższego z dnia 17 grudnia 2016 r. I CSK 1005/14). Dochodzi w ten sposób do zaspokojenia roszczeń inwestora w zakresie w jakim skorzystał on z całości lub części kaucji gwarancyjnej w celu usunięcia wad lub usterek wykonywanych przez wykonawcę robót budowlanych.

Podsumowanie

Reasumując w umowach o roboty budowlane kaucja gwarancyjna jest jednym z popularnych sposobów zabezpieczenia roszczeń inwestora w stosunku do wykonawcy z tytułu należytego zabezpieczenia wykonania robót budowlanych. Kaucja gwarancyjna nie posiada definicji ustawowej, a jej kształt uzależniony jest od treści oświadczenia woli stron umowy o roboty budowlane. Do istotnych postanowień umowy o roboty budowlane, w razie skorzystania z tego sposobu zabezpieczenia, należy zobowiązanie inwestora na rzecz wykonawcy do zwrotu kaucji gwarancyjnej po upływie okresu gwarancji i jednocześnie nie wystąpieniu przesłanek przemawiających za wykorzystania kaucji. Brak ustawowego unormowania kaucji gwarancyjnej prowadzi do wielu rozbieżności oraz sporów poczynając już od samej istoty kaucji gwarancyjnej. Sporny jest również charakter wierzytelności o zwrot kaucji gwarancyjnej, a przede wszystkim to, czy obowiązek zwrotu kaucji gwarancyjnej ma charakter zawieszający czy też rozwiązujący. W ocenie autorki wobec wątpliwości i sporów pojawiających się na tle kaucji gwarancyjnej zasadne wydaje się wprowadzenie do polskiego porządku prawnego definicji kaucji gwarancyjnej. Nie ma wątpliwości, że należy dążyć do ujednolicenia stosowania tej instytucji. W obecnym stanie prawnym brak definicji ustawowej kaucji gwarancyjnej powoduje odmienne rozstrzygnięcia problemów pojawiających się na tle takich samych lub zbliżonych stanów faktycznych. Zauważyć należy, że zastosowanie do kaucji gwarancyjnej ogólnych instytucji prawa cywilnego prowadzi do rozbieżności praktycznych jej stosowania. Przykładowo uznanie, że kaucja gwarancyjna jest czynnością prawną realną może prowadzić do wniosku, że za niedopuszczalne uznać należy jej ustanowienie poprzez zatrzymanie części wynagrodzenia wykonawcy przez inwestora z tytułu wykonanych robót budowlanych. Z kolei w opozycji do tego poglądu pozostaje to, że źródłem kaucji gwarancyjnej jest zasada swobody umów. Skoro bowiem wolą stron umowy przekazanie kaucji gwarancyjnej ma zostać dokonane przez zatrzymanie części wynagrodzenia wykonawcy przez inwestora, odbieranie takiemu rozwiązaniu możliwości uznania go za kaucję gwarancyjną jawi się jako sztuczne. Tym samym w ocenie autorki zasadne wydaje się dążenie do wprowadzenia ram prawnych kaucji gwarancyjnej jako zabezpieczenia należytego wykonania robót w umowach o roboty budowlane. Rozwiązanie takie pozwoliłoby na ujednolicenie praktyki stosowania kaucji gwarancyjnej, jak również wyeliminowałyby występujące w praktyce obrotu gospodarczego rozbieżności pojawiające się na tle tego sposobu zabezpieczenia, a tym samym mogłoby prowadzić do zwiększenia użyteczności tego sposobu zabezpieczenia.

Bibliografia

Literatura

- Adamus, R. (2019). Kaucja gwarancyjna a postępowanie sanacyjne kaucjodawcy, *Monitor Prawniczy*, nr 6, s. 329.
- Giaro, M. (2020). Zatrzymanie wynagrodzenia podwykonawcy na poczet kaucji w procesie budowlanym, *Monitor Prawniczy*, nr 11, s. 591-592.
- Jędrejek, G. (2012). Upadłość likwidacyjna wykonawcy robót budowlanych a obowiązek zwrotu kaucji gwarancyjnej, *Monitor Prawniczy*, nr 5, s. 237-239.
- Pazdan, M. [w:] Pietrzykowski, K. (2011). Komentarz, komentarz do art. 89, *Legalis*.
- Safjan, M. [w:] Pietrzykowski, K. (2011). Komentarz, komentarz do art. 56, *Legalis*.
- Strugała, R. [w:] Gniewek E., Machnikowski P. (2019) Komentarz KC, s. 244.
- Szczurkowski, T. (2019). Kaucja gwarancyjna a upadłość likwidacyjna gwaranta – glosa – VI Aca 1341/08, *Monitor Prawniczy* 2010, nr 22, str. 1249-1254.

Orzecznictwo

- Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 4 grudnia 2019 r., I CSK 577/18, *Legalis* nr 45689.
- Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 17 grudnia 2016 r. I CSK 1005/14, *LEX* nr 1976236.
- Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 25 maja 2016 r., V CSK 481/15, *LEX* nr 2061190.
- Wyrok Sądu Najwyższego z 19 stycznia 2011 r., V CSK 204/10, *LEX* nr 784977.
- Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 17 grudnia 2015 r. I CSK 1005/14, *LEX* nr 1976236.
- Wyrok Sądu Apelacyjnego w Warszawie z dnia 25 lutego 2016 r. VI ACa 170/15, *LEX* nr 2115409.
- Wyrok Sądu Apelacyjnego w Katowicach z dnia 2 grudnia 2004 r., I ACa 940/04, *Legalis* nr 98658.

Hubert Kocur

Szkoła Doktorska Uniwersytetu Szczecińskiego
Wydział Prawa i Administracji Uniwersytetu Szczecińskiego
hubert.kocur@phd.usz.edu.pl
ORCID: 0000-0002-7362-088X

Czy ustawodawca wspiera osoby z niepełnosprawnościami jako uczestników procesu karnego? Analiza wybranych przepisów Kodeksu postępowania karnego

Does the legislator support persons with disabilities as participants in criminal proceedings?
Analysis of selected provisions of the Code of Criminal Procedure

Streszczenie

Niniejszy artykuł skupia się na sytuacji osób z niepełnosprawnościami sensorycznymi oraz ruchowymi, jako uczestnikach procesu karnego. Celem badań było sprawdzenie, czy polski ustawodawca zauważa osoby z niepełnosprawnościami i tworzy rozwiązania zapewniające wyrównanie ich sytuacji procesowej, a jeżeli takie rozwiązania występują, to w jakim stopniu rzeczywiście wpływają na poprawę sytuacji wspomnianych osób. Istotnym zagadnieniem było sprawdzenie, czy obowiązujące w tym przedmiocie przepisy są zgodne z naczelnymi zasadami procesu karnego. Zasady te kształtują model postępowania karnego, dlatego tak ważne jest, aby pozostałe rozwiązania legislacyjne były formułowane w zgodzie z nimi. Opracowanie więczą postulaty *de lege ferenda* mające na celu poprawę sytuacji prawnej uczestników postępowania karnego zmagających się z niepełnosprawnościami.

Słowa kluczowe: osoby z niepełnosprawnościami; niepełnosprawności sensoryczne; niepełnosprawności w postępowaniu karnym; uczestnicy postępowania karnego.

Summary

This article focuses on the situation of people with sensory and motor disabilities as participants in criminal proceedings. The research aimed to check whether the Polish legislator takes notice of people with disabilities and creates solutions ensuring equalisation of their procedural situation and, if such solutions exist, how they improve the situation of these people. An important issue was to check whether those regulations are consistent with the main principles of criminal procedure. These principles shape the model of criminal procedure. It is essential that the remaining legislative solutions are formulated following them. The study concludes with postulates *de lege ferenda* to improve the legal situation of participants in criminal proceedings.

Key words: people with disabilities; sensory disabilities; disability in the criminal procedure; participants in the criminal procedure.

Wstęp

Niepełnosprawności, dla osób które się z nimi zmagają, często związane są z utrudnionym funkcjonowaniem w życiu publicznym. Dotyczy to także obszaru związanego z wymiarem sprawiedliwości, w tym postępowania karnego. Osoby z niepełnosprawnościami poza wyzwaniem związanym ze stanem zdrowia, muszą stawić czoła barierom związanym z ich udziałem w procesie sądowym. Obowiązkiem ustawodawcy jest zapewnienie rozwiązań umożliwiających każdemu realizację konstytucyjnego prawa do sądu. W przypadku osób z niepełnosprawnościami należy mieć na uwadze konieczność wyrównania ich szans

procesowych, tak, aby ich prawo do sądu zostało odzwierciedlone na podobnym poziomie co pozostałych uczestników postępowania.

Powyższe skłania do zastanowienia, czy *de lege lata* polski ustawodawca dostrzega potrzebę szczególnej regulacji w tym przedmiocie - a jeżeli tak, to w jakim stopniu oraz czy następuje to w zgodzie z naczelnymi zasadami procesu karnego. Dalsza część opracowania została poświęcona sytuacji karnoprosesowej osób z niepełnosprawnościami sensorycznymi oraz ruchowymi. Ze względu na konieczność ograniczenia objętości publikacji, nie zawiera ona rozważań dotyczących sytuacji karnoprosesowej osób z niepełnosprawnościami intelektualnymi (więcej informacji o sytuacji karnoprosesowej osób z niepełnosprawnościami intelektualnymi: Girdwoyń 2020, 67-86).

1. Osoba z niepełnosprawnością w procesie karnym

Skupiając się na sytuacji procesowej osób z niepełnosprawnościami, należy przede wszystkim zastanowić się, jak na gruncie prawa można zakreślić krąg tych osób oraz, czy w polskim ustawodawstwie można spotkać definicję legalną osoby z niepełnosprawnością. Zarówno w Konstytucji RP, jak i w Kodeksie postępowania karnego (k.p.k.) odnaleźć można przepisy poświęcone osobom z niepełnosprawnościami, jednak prawodawca nie zdecydował się na sformułowanie konstytucyjnej ani kodeksowej definicji osoby z niepełnosprawnością. Brak jest również odesłania do innych ustaw. Definicja legalna niepełnosprawności znajduje się w art. 2 pkt 10 ustawy z dnia 27 sierpnia 1997 r. o rehabilitacji zawodowej i społecznej oraz zatrudnianiu osób niepełnosprawnych. Stanowi on o tym, że za niepełnosprawność uznaje się: *„trwałą lub okresową niezdolność do wypełniania ról społecznych z powodu stałego lub długotrwałego naruszenia sprawności organizmu, w szczególności powodującą niezdolność do pracy”*. Ustawodawca nie zważając na wspomnianą definicję, sformułował w art. 79 § 1 pkt 2 k.p.k. katalog zamknięty wskazujący na osoby z wybranymi niepełnosprawnościami (o charakterze sensorycznym), które zobligowane są do posiadania obrońcy. Oznacza to, że poświęcone im przepisy nie znajdą zastosowania do osób z innymi rodzajami niepełnosprawności. Enumeratywne wyliczenie pozwala przyjąć, że w rozumieniu Kodeksu postępowania karnego osobami z niepełnosprawnościami sensorycznymi są: osoba głucha, osoba niema oraz osoba niewidoma. W celu zdefiniowania poszczególnych niepełnosprawności należy sięgnąć do orzecznictwa. Według Sądu Najwyższego osobą głuchą, niemą lub niewidomą jest osoba u której doszło do całkowitego zniesienia odpowiednio zmysłu słuchu, zdolności mowy lub zmysłu wzroku, a samodzielne prowadzenie obrony przez oskarżonego jest niemożliwe (Postanowienie SN z dnia 9 stycznia 2013 r., III KK 330/12).

Jak wynika z orzecznictwa, brak jednego oka (Postanowienie SN z dnia 9 stycznia 2013 r., ...) albo brak jednego ucha lub inne częściowe uszkodzenie aparatu słuchu (Postanowienie SN z dnia 10 marca 1997 r., III KKN 155/96) nie stanowią całkowitego zniesienia odpowiednio zmysłu wzroku albo słuchu. Oznacza to, że osoba niedowidząca albo niedosłyszająca nie będzie mogła korzystać z uprawnień dedykowanych *de iure* odpowiednio osobie niewidomej albo głuchej. Praktyka pokazuje, że nie należy posługiwać się pojęciem „osoby niewidomej w znacznym stopniu”, gdyż jest ono wewnętrznie sprzeczne, a bycie osobą niewidomą nie jest stopniowalne (Postanowienie SN z dnia 9 stycznia 2013 r., ...).

Kodeks postępowania karnego, jako przyczyny obligujące posiadanie obrońcy dopuszcza w drodze wyjątku inne niepełnosprawności. Wyjątek ten wynika z art. 79 § 2 k.p.k na mocy którego sąd może uznać, że ze względu na inne okoliczności utrudniające obronę (w tym inne niepełnosprawności) taki oskarżony musi mieć obrońcę. W przeciwieństwie do wspomnianych osób z niepełnosprawnościami sensorycznymi, w tym przypadku decyzję podejmuje sąd na podstawie zobiektywizowanych kryteriów. Należy jednak zaznaczyć, że szczególne uprawnienia dotyczące osób z innymi niepełnosprawnościami mogą być przyznane wyłącznie oskarżonemu, a nie innym uczestnikom postępowania.

Spotkać się można z postulatami dotyczącymi poszerzenia ustawowego katalogu niepełnosprawności o kolejne pozycje. Wydaje się jednak, że byłby to zabieg nietrafiony. W aktualnym stanie prawnym oskarżeni z niepełnosprawnościami sensorycznymi mają zapewniony obligatoryjny udział obrońcy a osoby, których zmysły nie zostały całkowicie zniesione (np. osoby niedowidzące), ale w ocenie sądu utrudniają ich obronę, również mogą liczyć na obligatoryjny udział obrońcy w postępowaniu. To samo dotyczy osób z niepełnosprawnościami ruchowymi, jeżeli według sądu ich niepełnosprawność będzie stanowić okoliczność utrudniającą obronę, np. w sytuacji w której sparaliżowany oskarżony będzie uczestniczył w rozprawie głównej w pozycji leżącej, w asyście lekarza i pielęgniarki lub ratownika medycznego (Wyrok SN z dnia 19 września 2007 r., III KK 130/07).

Ustawodawca nie różnicuje niepełnosprawności na te nabyte oraz występujące od urodzenia. Kluczowe znaczenie ma rodzaj niepełnosprawności, a nie przyczyny ich wystąpienia. Z punktu widzenia procesowego uwzględnia się zarówno niepełnosprawności, które powstały przed rozpoczęciem postępowania, jak i te, które objawiły się dopiero w trakcie trwania procesu.

Istnieje pogląd, z którym należy się zgodzić, a według którego chybiona jest interpretacja rozszerzona pozwalająca objąć w krąg osób niemych analfabetów, którzy mieliby być „niemi w piśmie” (Drajewicz 2016, 245). Na szczególne uprawnienia nie mogą liczyć również osoby,

które się jąkają. Jak wynika ze stanowiska Sądu Najwyższego i doktryny jąkanie nie stanowi okoliczności utrudniającej obronę w rozumieniu art. 79 § 2 k.p.k. Jest to wada wymowy powszechna w populacji ludzkiej, a objawia się głównie w sytuacjach stresowych, np. w trakcie wizyty w sądzie (Paluszkiewicz 2020, s. 205; Postanowienie SN z dnia 12 lipca 2001 r., V KKN 192/01).

2. Uczestnicy procesu karnego z niepełnosprawnościami

Udział osób z niepełnosprawnościami w procesie karnym w różnych rolach procesowych wymaga uwzględnienia ich wyjątkowej sytuacji i trudności, jakie mogą z ich niepełnosprawności wynikać w toku procesu karnego. Ustawodawca w państwie prawa powinien zagwarantować im możliwość korzystania z pełni praw procesowych, tak aby nie doprowadzić do powstania niemieszczących się w granicach prawa różnic pomiędzy uczestnikami procesu. Kluczowym zagadnieniem jest ustalenie czy normatywne ukształtowanie sytuacji procesowej uczestników procesu karnego uwzględnia udział osób z niepełnosprawnościami, ich specyficzne potrzeby i czy *de lege lata* ma ona związek z rolą procesową jaką ten uczestnik w postępowaniu pełni. Analizie poddano przepisy odnoszące się do praw i obowiązków uczestników procesu występujących w roli oskarżonego, pokrzywdzonego (oskarżyciela posiłkowego i prywatnego) oraz świadka.

Mówiąc o dostępie osób z niepełnosprawnościami do wymiaru sprawiedliwości można wyróżnić dostępność architektoniczno-organizacyjną (polegającą na m.in. dostosowaniu infrastruktury budynków sądów, przeszkoleniu zatrudnionych w nich pracowników, a także przyznaniu uprawnienia do poruszania się po budynkach sądów z psem przewodnikiem) oraz dostępność legislacyjną, będącą przedmiotem niniejszego opracowania. Wymaga ona zakreślenia konstytucyjnych gwarancji związanych z uprawnieniami osób z niepełnosprawnościami, na które składają się przede wszystkim art. 32 oraz 45 ust. 1 Konstytucji RP. Pierwszy z nich pozwala wyprowadzić zasadę równości wobec prawa oraz zakaz dyskryminacji. Równość wobec prawa, według Trybunału Konstytucyjnego, rozumiana jest jako równa możliwość realizacji wolności i praw (Postanowienie TK z dnia 24 października 2001 r., SK 10/01). Wskazuje to na potrzebę dostosowania regulacji ustawowych uwzględniających indywidualne sytuacje jednostek zmierzając do wyrównania ich uprawnień. Wspomniany już zakaz dyskryminacji zabrania dyskryminowania z jakiegokolwiek przyczyny, w tym z powodu niepełnosprawności. Prawo do sądu wynika z art. 45 ust. 1 Konstytucji RP i stanowi podstawę dostępu do wymiaru sprawiedliwości, w tym prawa do rzetelnego procesu dla każdego, również dla osób zmagających się z niepełnosprawnościami.

2.1. Oskarżony

Kodeks postępowania karnego przyznaje oskarżonemu będącemu osobą z niepełnosprawnościami sensorycznymi dodatkowe uprawnienia. Szczególnym jest zapewnienie obligatoryjnego udziału obrońcy (adwokata albo radcy prawnego) w postępowaniu. W sytuacji, gdy oskarżony nie ma obrońcy z wyboru, sąd wyznaczy mu obrońcę z urzędu, niezależnie od tego, czy jest on w stanie ponieść samodzielnie koszty obrony (art. 81 § 1 k.p.k.). Udział oskarżonego z niepełnosprawnością w postępowaniu bez obrońcy stanowi jedną z bezwzględnych przesłanek uchylenia orzeczenia (art. 439 § 1 pkt 10 k.p.k.).

Kluczowe znaczenie ma zapewnienie pomocy tłumacza, a w przypadku osób z niepełnosprawnościami sensorycznymi – tłumacza języka migowego, która umożliwia oskarżonemu realizację prawa do obrony w znaczeniu materialnym, a więc przez samodzielne odpieranie zarzutów. Przepis art. 204 § 1 pkt 1 k.p.k. znajduje zastosowanie, gdy w toku procesu należy przesłuchać osobę głuchą lub niemą. Wezwanie tłumacza ma w tym przypadku charakter fakultatywny, gdyż aktualizuje się dopiero wtedy, gdy nie ma możliwości porozumienia się z tą osobą za pomocą pisma (Kulesza, 2020, s. 428; Postanowienie SN z dnia 26 stycznia 2015 r., II KK 80/14).

Ustawodawca ogranicza osoby z niepełnosprawnościami wskazanymi w art. 79 § 1 k.p.k. poprzez uniemożliwienie prowadzenia postępowania nakazowego i wydania wobec nich wyroku nakazowego poza rozprawą. Uzasadnione jest to trybem postępowania i brakiem możliwości zagwarantowania stronom udziału w postępowaniu z uwagi na jego znaczące odformalizowanie.

Wpływ na sytuację prawną oskarżonego z niepełnosprawnością ma również tzw. Tarcza 4.0 (Ustawa o dopłatach do oprocentowania kredytów bankowych udzielanych przedsiębiorcom dotkniętym skutkami COVID-19 oraz o uproszczonym postępowaniu o zatwierdzenie układu w związku z wystąpieniem COVID-19, 2020), która wprowadziła do Kodeksu postępowania karnego możliwość wzięcia przez oskarżonego zdalnego udziału w rozprawie, tj. z wykorzystaniem środków do bezpośredniego jednoczesnego przekazu obrazu i dźwięku (dalej jako: „zdalny udział”). Co istotne, w trakcie takiego połączenia oskarżony ma zapewnioną pomoc tłumacza, również j. migowego. Niewątpliwie zdalny udział w rozprawie stanowi udogodnienie dla osób, które zmagają się z niepełnosprawnością ruchową. Zapobiega to konieczności konwojowania takich oskarżonych do oddalonych budynków sądów. Tarcza 4.0 wprowadziła również możliwość zdalnego udziału w posiedzeniu aresztowym, co nie dotyczy jednak osób głuchych, niemych oraz niewidomych (art. 250 § 3f k.p.k.). Niezrozumiałe jest wprowadzenie tego ograniczenia, w szczególności, gdy zestawia się je z uprawnieniami

oskarżonych z niepełnosprawnościami sensorycznymi dotyczącymi zdalnego udziału w rozprawie. W przypadku osób niewidomych, np. skorzystanie ze słuchawek w trakcie połączenia teleinformatycznego mogłoby pomóc lepiej zrozumieć organ procesowy.

Ustawodawca dostrzegł potrzebę zagwarantowania udziału tłumacza dla osób głuchych i niemych, jednocześnie zapominając o potrzebach osób niewidomych. Zniesienie zmysłu wzroku nie jest tożsame z niewładaniem w stopniu wystarczającym językiem polskim (art. 72 § 1 k.p.k.). Oznacza to, że osoby niewidome nie mogą liczyć na doręczenie postanowień dotyczących zarzutów, aktu oskarżenia lub orzeczenia zapisanych z wykorzystaniem Alfabetu Braille'a (art. 72 § 3 k.p.k.). Ustawodawca *de lege lata* całkowicie pominął także zagadnienie zapewnienia pomocy tłumacza j. migowego w pozasądowych kontaktach osób z niepełnosprawnościami sensorycznymi z m.in. biegłymi oraz oskarżonego z obrońcą. Drugi przykład może powodować znaczne trudności w realizacji zasady prawa do obrony w znaczeniu formalnym.

2.2. Oskarżyciel prywatny/posiłkowy

Pokrzywdzony występując w roli oskarżyciela prywatnego albo posiłkowego, który zмага się z niepełnosprawnością może skorzystać z generalnego uprawnienia do pomocy tłumacza (w tym przypadku j. migowego) wyrażonego w art. 5 § 2 ustawy prawo o ustroju sądów powszechnych. Konieczne jest skorzystanie ze wspomnianego przepisu, gdyż karnoprosowe tło normatywne umożliwia jedynie przesłuchanie z pomocą tłumacza (art. 204 § 1 k.p.k.). Byłoby to niewystarczające w przypadku oskarżyciela prywatnego albo posiłkowego.

Sytuacja wygląda odmiennie w trakcie zdalnego udziału w rozprawie do którego uprawnieni są wspomniani uczestnicy procesowi. Przepis szczególny art. 374 § 8 k.p.k. zapewnia udział tłumacza j. migowego w miejscu przebywania osoby głuchej lub niemej, jeżeli porozumiewanie się z nią za pomocą pisma jest niewystarczające. Przewodniczący może jednak zdecydować o tym, że tłumacz weźmie udział w rozprawie w sądzie, a nie w miejscu przebywania tej osoby.

2.3. Świadek

Świadkowie, przed składaniem zeznań, zobowiązani są do złożenia przyrzeczenia powtarzając jego słowa za sędzią. W przypadku, gdy świadkiem jest osoba niema lub głucha, składa ona przyrzeczenie poprzez podpisanie tekstu przyrzeczenia. Dopuszczalne jest złożenie przyrzeczenia przez tłumacza j. migowego w sytuacji, gdy porozumiewanie się z niemym lub głuchym świadkiem za pomocą pisma jest niemożliwe. Jednak wtedy i tak wymaga się zachowania formy pisemnej (Gruszecka 2020). Ustawa karnoprosowa zawiera tzw. zakaz

substytuowania, czyli zakaz zastępowania zeznań świadka lub wyjaśnień oskarżonego treścią pism, zapisków lub notatek urzędowych (art. 174 k.p.k.). Nie dotyczy on osób głuchych lub niemych i składanych przez nich na piśmie wyjaśnień lub zeznań. Świadek również jest uprawniony do skorzystania z pomocy tłumacza j. migowego.

Ustawodawca umożliwił zdalne przesłuchanie świadków, co ma szczególne znaczenie dla osób z niepełnosprawnością ruchową, bowiem może zapobiegać wielogodzinnym podróżom do oddalonego o kilkaset kilometrów sądu. Koniecznym jednak jest, aby świadkowi w trakcie zdalnego przesłuchania towarzyszył referendarz sądowy, asystent sędziego lub urzędnik zatrudniony w sądzie, w którego okręgu świadek przebywa (oznacza to, że taki świadek nie może być zdalnie przesłuchany z miejsca zamieszkania). Gdy świadek przebywa w zakładzie karnym lub areszcie śledczym, wtedy zamiast wspomnianych osób może mu towarzyszyć funkcjonariusz Służby Więziennej. W doktrynie wyraża się wątpliwości co do ostatecznego rozwiązania, które może prowadzić do wywierania wpływu na świadka, nie dając gwarancji swobody i wiarygodności zeznań. Możliwe jest jednak przesłuchanie świadka w miejscu jego pobytu (bez wykorzystania urządzeń technicznych), a przesłanką, która to uzasadnia jest choroba lub kalectwo, które stanowią przeszkodę nie do pokonania (art. 177 § 2 k.p.k.).

Podsumowanie

De lege lata można uznać, że ustawodawca dostrzega problemy jakie rodzi udział osób z niepełnosprawnościami w procesie karnym, a nawet dostosowuje regulacje prawne do ról procesowych w jakich te osoby uczestniczą w postępowaniu. Wydaje się jednak, że obecne regulacje nie są wystarczające do wyrównania szans procesowych osób z niepełnosprawnościami. Postulaty *de lege ferenda* odnoszące się do propozycji uregulowań dotyczących dodatkowego wzmocnienia pozycji osób z niepełnosprawnościami w procesie karnym, z zachowaniem naczelných zasad procesu karnego, to zapewnienie:

- możliwości wzięcia zdalnego udziału w posiedzeniu aresztowym osób z niepełnosprawnościami sensorycznymi (na wzór rozwiązania dostępnego przy zdalnym udziale w rozprawie);
- nieodpłatnej pomocy tłumacza języka migowego dla oskarżonych w pozasądowych kontaktach z obrońcą oraz rozciągnięcie ustawowego obowiązku zachowania tajemnicy obrończej na osobę tłumacza języka migowego, dając tym osobie głuchej lub niemej dodatkową gwarancję poszanowania jej praw;

- nieodpłatnej pomocy tłumacza języka migowego dla uczestników postępowania w pozasądowych kontaktach z biegłymi;
- doręczania oskarżonemu będącego osobą niewidomą pism procesowych sporządzonych z wykorzystaniem Alfabetu Brail'a.

Ustawodawca w dalszej mierze powinien uwzględniać niepełnosprawności, jako czynniki uzasadniające konieczność wyrównywania uprawnień procesowych, z kolei organy procesowe powinny patrzeć na uczestników procesu przez pryzmat człowieczeństwa, a nie tylko niepełnosprawności z którą się zmagają.

Bibliografia

Literatura

Drajewicz, D. (2016), *Obrońca z urzędu w znowelizowanym Kodeksie postępowania karnego*. Monitor Prawniczy, nr 5, 243-253.

Gruszecka, D. (2020), *Komentarz do art. 188*. [w:] J. Skorupka (red.), Z. Brodzisz, D. Gruszecka, I. Haýduk-Hawrylak, W. Jasiński, M. Kuźma, B. Nita, K. Nowicki, Z. Pachowicz, R. Ponikowski, W. Posnow, S. Szołucha, A. Światłowski, D. Świecki, Z. Świda, J. Zagrodnik, *Kodeks postępowania karnego: Komentarz*. Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck. Legalis/el.

Kulesza, C. (2020), *Komentarz do art. 204*. [w:] K. Dudka (red.), M. Janicz, C. Kulesza, J. Matras, H. Paluszkiewicz, B. Skowron, *Kodeks postępowania karnego: Komentarz*. Warszawa: Wolters Kluwer.

Paluszkiewicz, H. (2020), *Komentarz do art. 79*. [w:] K. Dudka (red.), M. Janicz, C. Kulesza, J. Matras, H. Paluszkiewicz, B. Skowron, *Kodeks postępowania karnego: Komentarz*. Warszawa: Wolters Kluwer.

Akty prawne

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz.U. Nr 78, poz. 483).

Kodeks postępowania karnego z dnia 6 czerwca 1997 r. (t.j. Dz.U. z 2021 r., poz. 534).

Ustawa z dnia 27 sierpnia 1997 r. o rehabilitacji zawodowej i społecznej oraz zatrudnianiu osób niepełnosprawnych (t.j. Dz.U. z 2021 r., poz. 573).

Prawo o ustroju sądów powszechnych z 27 lipca 2001 r. (t.j. Dz.U. z 2020 r., poz. 2072).

Ustawa z dnia 19 czerwca 2020 r. o dopłatach do oprocentowania kredytów bankowych udzielanych przedsiębiorcom dotkniętym skutkami COVID-19 oraz o uproszczonym postępowaniu o zatwierdzenie układu w związku z wystąpieniem COVID-19 (Dz.U. z 2020 r., poz. 1086).

Orzecznictwo

Postanowienie TK z dnia 24 października 2001 r., SK 10/01, LEX nr 49546.

Postanowienie SN z dnia 10 marca 1997 r., III KKN 155/96, LEX nr 29551.

Postanowienie SN z dnia 12 lipca 2001 r., V KKN 192/01, LEX nr 553647.

Wyrok SN z dnia 19 września 2007 r., III KK 130/07, LEX nr 310629.

Postanowienie SN z dnia 9 stycznia 2013 r., III KK 330/12, LEX nr 1277747.

Postanowienie SN z dnia 26 stycznia 2015 r., II KK 80/14, LEX nr 1648182.

Netografia

Girdwoyń, K. (2020). Right to appropriate representation of defendants with intellectual disabilities in criminal proceedings. *Ius Novum*, 14(3), 67-86. Pobrane z:

<https://doi.org/10.26399/iusnovum.v14.3.2020.26/k.girdwoyn> (7.07.2021 r.).

Burakumin in class context of Japan

Burakumin w kontekście klasowym Japonii

Streszczenie

Celem niniejszego artykułu jest analiza, w jaki sposób mniejszość Burakumin była reprezentowana w japońskich i zachodnich tradycjach intelektualnych oraz literaturze naukowej. Argumentuje, że współcześnie Burakumin są przykładem wymyślonej tradycji (opisanej przez Erica Hobsbawma i Terence'a Rangera), skutkującej stworzeniem trwałego wizerunku tej grupy i wpływającej na jej postrzeganie przez współczesne społeczeństwo japońskie.

Burakumin to grupa mniejszościowa w Japonii, która nadal jest dyskryminowana. Będąc częścią japońskiego społeczeństwa, wciąż padają ofiarą uprzedzeń i stereotypów wynikających z przednowoczesnego odniesienia do zawodów uznawanych za „nieczyste” lub „skażone”.

Burakumin (jap. 部落民, dosłownie: ludzie z osiedla), grupa mniejszościowa, której etnicznie, kulturowo i językowo nie da się odróżnić od innych mieszkańców Japonii (stąd nazywa się ich „mniejszością niewidzialną”), wciąż padają ofiarą uprzedzeń i stereotypów. Praktyki dyskryminacyjne opierają się na przekonaniu, że przodkowie współczesnych Burakumin wykonywali zawody uważane w przednowoczesnej Japonii za „nieczyste” lub „skażone”. W nowoczesności dyskryminację Burakumin opisywano za pomocą różnych podejść teoretycznych. Dostępne źródła analizują sytuację Burakumin w kontekście kastowym [June A. Gordon, 2017; De Vos, Wagatsuma, 1964, Donoghue 1966], Burakumin nazywano też grupą mniejszościową, mniejszością społeczną [Weiner, 2002], rasą w społeczeństwie nierasowym (Debito Arudou, 2015, Siddle 2011), jednak te kwestie nie zostały przez badaczy jednoznacznie rozstrzygnięte.

Burakumin, według różnych szacunków, to grupa licząca od 2 do 3 milionów ludzi [Sugimoto 2014], która stanowi około 2-2,5% społeczeństwa japońskiego. Do dziś dyskryminacja Burakumin była w Japonii uważana za tabu [Weiner 1997]. Największe Buraku (osiedla, dzielnice i wsie zamieszkałe przez Burakumin) znajdowały się w prefekturach: Osaka, Kioto, Hyogo, Fukuoka, Hiroszima i Tokio, które są obszarami uważanymi zarówno w przeszłości, jak i dziś za centra kulturowe Japonii. Jednak na Okinawie i Hokkaido, włączonych do Japonii w XIX wieku nie ma Buraku. Istnieją sprzeczne twierdzenia, czy istnieje jakakolwiek ciągłość między Burakuminem a ludźmi z grup Eta/Hinin, którzy byli obiektem dyskryminacji w przednowoczesnej Japonii, w starym okresie Edo (1601-1868). Na podstawie zebranych materiałów [Weiner, 2002, Amos 2011, Kobayakawa 2020] trudno wnioskować, że istniał jeden model formowania się Buraku, wspólny dla wszystkich regionów Japonii. W badaniach ustalono, że byli dyskryminowani, oddzieleni od większości społeczeństwa i najbardziej cierpieli z powodu ubóstwa [Amos 2011, De Vos 1964, Upham 1988]. Jednak według Akiry Kobayakawy [Kobayakawa 2020] Burakumin były produktem wczesnego japońskiego kapitalizmu traktowanego przez japoński rząd jako forma nisko opłacanej siły roboczej.

Niniejszy artykuł podejmuje problem zagadnień klasowych związanych z sytuacją mniejszości Burakumin w Japonii. Czy na obecną pozycję tej grupy w społeczeństwie japońskim mają wpływ kwestie związane z typem hierarchii społecznej, która istniała w przeszłości i funkcjonuje dzisiaj? Główne pytanie badawcze brzmi: czy Burakumin jest klasą, kastą, warstwą, grupą, państwem czy jakimś innym rodzajem bytu zbiorowego? Czy Burakumin identyfikuje się z tak zwaną klasą ludową w Japonii? Czy badania dokonują takiego rozróżnienia? Najważniejsza będzie rekonstrukcja i przedstawienie polskiemu czytelnikowi współczesnego dyskursu o klasach społecznych w literaturze międzynarodowej, ze szczególnym uwzględnieniem dzieł o Japonii [Sugimoto 2014, Hashimoto i Miyasaka 2000]. Rozumienie zagadnień klasowych zależy od tego, jak koncepcje wywodzące się z zachodnich nauk społecznych w Japonii są rozumiane i wdrażane w japońskim dyskursie nauk humanistycznych i społecznych.

Opierając się na teoriach Andersona [Andersona, 1983] i Hobsbawma [Hobsbawm, Ranger, 1983], argumentuję, że zjawisko społeczne zwane Burakuminem jest wytworem wczesnego japońskiego kapitalizmu i że nie ma wystarczających dowodów, aby utożsamiać współczesny Burakumin z historycznym grupą Eta / Hinin. Będzie dalej badać z perspektywy klasowej, w oparciu o teorię Ralfa Dahrendorfa, w jaki sposób Burakumin utrzymuje własne różnice i jak pozycjonuje się w porównaniu z innymi klasami w społeczeństwie japońskim.

Slowa kluczowe: Burakumin, Japonia, dyskryminacja, klasa społeczna.

Summary

The aim of this paper is to analyze how the Burakumin minority has been represented in Japanese and Western intellectual traditions, and scholarly literature. It argues that modern Burakumin are an example of an invented tradition (as described by Eric Hobsbawm and Terence Ranger), resulting in creating a long lasting image of this group and influencing how they are perceived by modern Japanese society.

Burakumin is a minority group in Japan that is still a subject of discrimination. Being a part of the Japanese society, they still are victims of prejudice and stereotypes coming from the pre-modern reference to jobs regarded as "unclean" or "contaminated".

Burakumin (Japanese 部落民, literally: people from the settlement) minority group, who are ethnically, culturally and linguistically indistinguishable from other inhabitants of Japan (hence they are called "the invisible minority"), are still victims of prejudices and stereotypes that go back into the past. Discriminatory practices are based on the conviction that ancestors of modern Burakumin were performing professions considered in pre-modern Japan as "unclean" or "contaminated". In modernity Burakumin discrimination was being described using various theoretical approaches. Available sources viewed Burakumin as being caste-like [June A. Gordon, 2017; De Vos, Wagatsuma, 1964, Donoghue 1966]. Burakumin were also called a minority group, a social minority [Weiner, 2002], a race in a non-racial society [Debito Arudou, 2015, Siddle 2011], however, those issues have not been resolved unequivocally by researchers.

Burakumin, according to various estimates, account for 2 to 3 million people [Sugimoto 2014], and represent approximately 2-2.5% of Japanese society. Until today, discrimination against Burakumin has been regarded as taboo in Japan [Weiner 1997]. The largest Buraku (the settlements, districts and villages inhabited by Burakumin) were located in the prefectures: Osaka, Kyoto, Hyogo, Fukuoka, Hiroshima and Tokyo, which are areas considered both in the past and today as the cultural centers of Japan. However, there are no Buraku on Okinawa and Hokkaido, which were incorporated into Japan in the 19th century. There are contradictory statements whether there is any continuity between Burakumin and people from Eta/Hinin groups that were the object of discrimination in premodern Japan, mainly Edo Period (1601-1868). Based on the collected materials [Weiner, 2002, Amos 2011, Kobayakawa 2020], it is difficult to conclude that there was one model of the formation of Buraku, common to all Japanese regions. What is established in research is that they have been discriminated against, separated from the majority of society and have suffered most from poverty [Amos 2011, De Vos 1964, Upham 1988]. However, according to Akira Kobayakawa [Kobayakawa 2020], Burakumin were the product of early Japanese capitalism treated by Japanese government as a form of low paid workforce.

This paper will undertake a study of class issues related to the situation of the Burakumin minority in Japan. Is the present position of this group in Japanese society influenced by issues related to the type of social hierarchy that existed in the past and functions today? The main research question is: is Burakumin a class, caste, stratum, group, state, or some other type of collective entity? Do Burakumin identify with the so-called popular class in Japan? Does research make such a distinction? The most important thing will be to reconstruct and present to the Polish reader a contemporary discourse on social classes in international literature, with particular emphasis on works on Japan [Sugimoto 2014, Hashimoto and Miyasaka 2000]. The understanding of class issues depends on how concepts derived from Western social sciences in Japan are understood and implemented in the Japanese discourse of humanities and social sciences.

Based on the theories of Anderson [Anderson, 1983] and Hobsbawm [Hobsbawm, Ranger, 1983], the work argues that the social phenomenon called Burakumin is a product of Japanese early capitalism and that there is not enough evidence to identify modern Burakumin with historical group Eta / Hinin. It will further explore from the class perspective, based on the theory of Ralf Dahrendorf, how Burakumin maintain their own differences and how they position themselves compared to other classes in Japanese society.

Key words: Burakumin, Japan, discrimination, social class

Introduction

The main aim of this paper is to make a preliminary analysis of the class position of Burakumin in modern Japanese society. The question is whether Burakumin is a class, caste, stratum, group, or some other type of collective entity? Does research make such a distinction? The aim

of the work will be to reconstruct and present to the Polish reader a contemporary discourse on social classes in international literature, with particular emphasis on works about Japan [Sugimoto 2014, Hashimoto and Miyasaka 2000]. It would also research how and if the understanding of class issues in Japan depends on concepts derived from Western social sciences, and how they are understood and implemented in the Japanese humanities and social sciences discourse.

Although Japanese researchers mainly follow the Marxian understanding of class division taking into account the ownership of the means of production, in this paper, after Dahrendorf and Kohn, I will argue (like Hashimoto Kenji, among others) that the lines of the social structure do not run parallel to the lines of social stratification. As Dahrendorf writes: "It is less easy to determine the relation between classes as authority groups and the system of social stratification. In the first place, it is important to realize that there is no one-to-one correlation between class structure and social stratification in the sense that classes result from people's place in the hierarchy of stratification."

and also:

"It seemed advisable to state, in the strongest possible terms, the way in which class is independent of property, economic conditions, and social stratification".

Following Dahrendorf, I also agree with the thesis about the class division based on authority. Dahrendorf replaces the conflict of ownership and non-possession, arguing that classes are not dependent on property, economic conditions, and social stratification. For him, the most important criterion is sovereignty, that is, the relationship of domination and subordination: "in most societies, therefore, there is a clear, if not complete, correlation between the distribution of sovereignty and the social reward system that underlies the stratification." The relations of authority are understood here as aspects of social organization and a common element of the social structure, that is, occurring in every society.

For the purpose of this paper it will be also assumed that Burakumin are a product of Japanese modernity and early capitalism, and that there is insufficient evidence that Burakumin's contemporaries are the same phenomenon as the historical Eta / Hinin groups. In this context, I will also refer briefly to the concept of imagined community by Benedict Anderson (Anderson, 1983).

Burakumin issue in Japan

The group this work focuses on Burakumin (Japanese 部落民, literally: people from the settlement), who are ethnically, culturally and linguistically indistinguishable from other inhabitants of Japan (for this reason they are called the "invisible minority"), but to this day they remain the subject of discrimination (cf. Weiner, 1997). Although today's discrimination is more of a socio-economic basis, Burakumin are victims of prejudices and stereotypes that go back to the deep past, mainly due to their association with the performance of jobs considered in pre-modern times to be "unclean" or "contaminated".

Burakumin is a minority group, and according to various estimates, it accounts for 2 to 3 million people (cf. Sugimoto, 2014). In fact, discrimination against Burakumin has been taboo in Japan until today (cf. Weiner, 1997). The largest Buraku, i.e. the settlements, districts and villages inhabited by Burakumin, were located in the present prefectures: Osaka, Kyoto, Hyogo, Fukuoka, Hiroshima and Tokyo, i.e. in areas considered both in the past and now as the cultural centers of Japan. In Okinawa and Hokkaido, which were annexed to Japan in the 19th century, there are no such settlements. There, the awareness of this problem and its social significance is relatively low. As Akira Kobayakawa points out, it should also be noted that Buraku was created as the economic and social product of the early Japanese capitalism of the Meiji era and the new Buraku were also created after the formal end of discrimination thanks to the edict of 1871.

The issue of naming and social position or professions performed by Burakumin is also significant. On the basis of the collected materials (cf. Weiner, Amos, Kobayakawa), it is difficult to conclude that there was one model of the formation of Burakumin settlements, common to all regions. We know for sure that they have been discriminated against, separated from the majority of society and have suffered most from poverty; (cf. Amos, De Vos, Upham).

Today, the boundaries between Burakumin and non-Burakumin are increasingly blurred. There is no convincing evidence that all the inhabitants of Buraku (Burakumin settlements) are actually persons identifying as Burakumin. According to the research conducted by the Buraku Liberation League, the percentage share of Burakumin in the districts traditionally inhabited by this group changed over time. In 1971 71.9% of the inhabitants considered themselves Burakumin, although in 1993 it was only 41.4%. The inhabitants of Japan move to Buraku when they are forced to change their place of residence for economic reasons (economic crisis, lower wages, unstable employment market, social anomy). There also has been a notable move of Burakumin outside the communities. The so-called "passing", that is escaping Burakumin identity and integrating with the general society, is also an important factor in Burakumin studies. It is very difficult, however, to assess the number of Burakumin who have chosen

“passing”, because only people identifying as Burakumin are accounted for in research and it is assumed that by “passing” one is escaping or leaving their Burakumin identity. (Ian Neary, 2003)

Hanataka Toshiyuki explains the historical origins and social position of Burakumin as follows:

“Buraku discrimination is status discrimination which was formed within the social structure of the modern emperor system and systematically supported and re-created within it. At the stage of its formation it was modeled on early modern status discrimination but this was qualitatively different to the discrimination characteristic of modern Japan. The buraku problem is buraku discrimination and structural social problems closely related to buraku discrimination. Post-war the social structure which supported and re-created this kind of discrimination was dismantled but social problems nevertheless remain for a variety of reasons (as remnants of the modern buraku problem) and amount to the buraku problem, for which a resolution is now in sight (Hatanaka, 1998: 190-1).”

Since the Burakumin problem is treated as a social construct, and not an ethnic or racial issue, it should be understood and treated within the context of modern Japanese society. Hanataka agrees and understands the existence of groups discriminated against from the Japanese past, like Eta/Hinin/Kawata, but treats Burakumin as a strictly modern phenomenon. The renowned Japanese sociologist Yoshio Sugimoto also points out the multi-layered nature of the identification issue. As the data suggests, one does not have to have Burakumin background - it is enough to live in Buraku to be recognized as a Burakumin. In effect, in contrast to issues such as disability or ethnicity, there is no objective criterion that transcends this social structure.

Tab.: Sugimoto, Yoshio, *An introduction to Japanese society*,
Cambridge University Press, 2014

Table 7.6 Five types of *buraku* communities

	Residence	Genealogy	Occupation
(1) Traditional	+	+	+
(2) Residential and genealogical	+	+	-
(3) Residential	+	-	-
(4) Occupational	-	+	+
(5) Dispersed	-	+	-

Source: Based on Noguchi 2000, pp. 106–17, and adapted from Aoki 2009, p. 193. A few possible analytical types are not listed here because they are nonexistent in empirical reality.

It is very interesting how Hanataka understands the question of Burakumin identity. To be a Burakumin one needs to be somehow recognized as such by other people, it requires a “third-party certification of a social status that has no objective existence outside the particular social situation”. But Hanataka also says that while one could be labeled as Burakumin, they could as well reject this categorization: “ I am not a burakumin if I say I am not. I might even recognize that my father was a burakumin but claim that I am not. (Hatanaka, 1998: 87-94)”

This way of thinking about one’s identity could be compared with class identification. When does someone become or get their identity as a worker? If one’s ancestors were from the working class, is the person in question also working class? On the other hand, if one obtains a PhD, but works outside the academie, for example in an international corporation, does it still make them an intellectual? Those questions are important when we think about Burakumin and their position in Japanese society, but also pose some challenges for the researchers to keep in mind the context of contemporary Japan.

Class context of modern Japan

This part will discuss a number of key issues for studying social classes in Japan. The most important thing is to reconstruct and present to the reader a contemporary discourse on social classes in international literature, with particular emphasis on works on Japan (Sugimoto, Hashimoto and Miyasaka). The approach to the topic of the class depends on how concepts derived from Western social sciences were understood and implemented in the Japanese discourse of humanities and social sciences. This raises at least a few problems.

In texts on Japanese history and society, written in Polish or translated into Polish, the authors (and translators) freely and interchangeably use terms such as class, caste, stratum and state. Taking into account the subject of this work, it is a difficulty and a challenge. It is crucial, however, that most of the texts on Japan in the international academic discourse were written in the USA, where the concept of social classes was defined and interpreted differently than in the European tradition. The work of Max Weber, who influenced the discussion of classes in social sciences with Karl Marx, was not translated into English until the 1950s. One of the first class definitions in the US by E.T. Hiller defines class as follows: "a social class is any relatively permanent division (social division) of society that is distinguished by persistent rank differences and is separated from other strata by social distance" (Hiller 1933; quoted after Domański 2004). For this reason, there may be a rather loose attitude towards the terminology (class vs. caste vs. stratum) used especially in American texts on Japan.

In the discourse on contemporary Japanese society, the following statement regularly appears: Japan is a classless society, 90% of Japanese people consider themselves representatives of the middle class. It seems that many researchers have actually recognized or believed that there may be a country without a class structure in the 20th and 21st centuries (see: Sugimoto). Meanwhile, the numbers and facts, on closer inspection, give a completely different picture. Japan, like every late capitalist society, is characterized by a large (similar to the US) wealth stratification. According to OECD research in Japan in 2015, 15.7% of residents were in a state of relative poverty: "In Japan, relative poverty is defined as a state at which the income of a household is at or below half of the median household income." (quoted by Sugimoto, 2021)

For the purposes of this paper, it is assumed that Japan is in fact a class society. According to Yoshio Sugimoto's vision of the stratification of Japanese society, Burakumin occupy positions within the lower or lower middle class. However, Sugimoto himself is one of the proponents of the thesis that the discrimination against Burakumin in Japan to date is the evidence of the existence of a hidden caste system in Japan: "The Burakumin have fallen victim to the bigoted belief that, since their ancestors belonged to a social category below ordinary citizens during the feudal period, they constitute a fundamentally inferior class. A wide range of nasty discriminatory practices against Burakumin reflect an invisible caste system in Japanese society." What is important is that even this short paragraph indicates the existing problem with the mixed terminology used to describe the Burakumin issue.

This thesis, although interesting, seems difficult to prove without carrying out very in-depth anthropological and historical research. Additionally, available sources view Burakumin discrimination as being caste-like (June A. Gordon, 2017; De Vos, Wagatsuma, 1964, Donoghue John D.). Burakumin are also called a minority group, a social minority (social minority, Weiner, 2002), a race in a non-racial society (Debito Arudou, 2015, Siddle 2011), however, this issue has not been resolved unequivocally by researchers.

Therefore, it is worth exploring how the class structure differs from the caste structure. It is also worth showing what are the arguments for each of these approaches, and what are the social implications of these theses both for social sciences and for Burakumin themselves. The concept of Burakumin as a class had already appeared in the postulates of the first Burakumin emancipation groups: the common class interest and class consciousness in the Marxist sense was present especially among the left-wing part of Burakumin's political elite. This includes both The Levelers Association (Suiheisha) and its post-war successor, Buraku Liberation

League. Both drew on the heritage of social democratic and, to a lesser extent, communist thought, and both positioned themselves in relation to the entire labor movement in the world.

The analysis of Burakumin leads to a broader topic of how social class is defined in Japan. How do Japanese researchers understand the concept of social class, and finally what are the research implications of adopting Western methodology and class terminology? From the point of view of modern research on Japanese class discourse, two dates are crucial: 2008, the year of the greatest financial crisis since the 1980s, which led to visible social and economic changes, and 2002, the moment when the so-called Dowa chiku, i.e. areas inhabited by Burakumin, stopped receiving additional financing (subsidies) to equalize the standard of living between Buraku and non-Buraku.

Yoshio Sugimoto describes Japan as a class society with three classes: upper, middle and lower, with detailed divisions in each of them. However, this division is considered insufficient to fully describe Japan's class structure. Kenji Hashimoto and Jackie Miyasaka (2010), in their article "Class Structure in Contemporary Japan," suggest that the class division created by Ryuken Ohashi that is used (and most popular) in Japan does not describe the complexity of class problems:

“The first problem is that the class structure scheme assumed *a priori* that there was a bipolar division between the capitalist class and the working class. The Ohashi Method divides society into three main categories: the capitalist class, the self-employed, and the working class. However, (1) it does not recognize the existence of certain classes or strata such as the new middle class between the capitalist class and the working class, and (2) it does not recognize the existence of specific classes such as the old middle class, but rather regards the self-employed, which is made up of farmers and the independent workers, as a "subordinate class" just like the working class. Given the acceptance of these two characteristics, the Ohashi method is strongly colored by polarization theory” (Hashimoto and Miyasaka, 2000)

Moreover, as researchers stated, the categorization of social classes given by Ohashi was susceptible to political influences and fluctuations, and the introduction of new levels of stratification was a tool of political struggle: “[...] suddenly in 1968, he published a class composition table based on the Ohashi Method, which included these "new middle strata" as the businessman stratum of the working class (Ohashi 1968). There was a political reason for this change. The Japanese Communist Party (JCP) adopted a new program in 1961, and beginning at about that time, it regarded the working class as consisting of a wide range of employees, including even professional and clerical workers.

In the light of the above authors, the popular thesis about the classlessness of Japanese society turns out to be unsupported by empirical evidence.

However, Kenji Hashimoto proposes more elaborate class division model in Japan, basing on Ohashi Method and empirical data from the country's Social Stratification and Social Mobility Survey (SSM):

“The capitalist class: Executives and directors of enterprises whose number of employees is five or more; and self-employed independent proprietors and family workers in business enterprise of the same scale

The new middle class: Employees who engage in professional, administrative and clerical work (excluding female clerical workers).

The working class: Employees other than professional, administrative or clerical workers (but including female clerical workers)

The old middle class: Executives and directors of enterprises whose number of employees is less than five; and self-employed independent proprietors and family workers in business enterprises of the same scale.” (Hashimoto, 2010)

This distinction will be important in the further analysis of the subject, especially considering where in this division Burakumin can be placed?

Burakumin position in class division

Burakumin, although they are regarded as the poorest group in Japanese society, might not exclusively be such in reality. With the national poverty rate of 18,3% in 2012, total population around 125 mln, and the estimated Burakumin population living in Buraku at around 1,7 mln, leaves over 20 million Japanese people who are not Burakumin to be living in poverty.

It is difficult to establish the exact class position of Burakumin, as in SSM Survey there is no question about Burakumin identity, but Buraku Liberation Research Institute has been gathering data about different aspects of Burakumin social position and employment characteristics.

Considering the above, what Hashimoto states: “However, in Japan and many other societies there remain a considerable number of low-income farmers and self employed proprietors as well as low-income and unpaid family workers. Any class analysis that aims to depict those societies must account for the place of small business structure, in particular the

remaining type of feudal type of exploitation based on the patriarchal society model. (Hashimoto, 2010)”, can be understood in the context of Eugene E. Ruyle observation:

“The main obstacles for the emancipation of the inhabitants of the *dowa chiku* (Buraku) is the dual structure of Japanese capitalism. In this dual structure there is an advanced sector, similar to developed countries, and a backward sector, similar to underdeveloped countries. The advanced sector is based on large, modern industries that give a rise to a modern social structure, which in turn, is reflected in modern forms of social consciousness. The backward sector is based on small-scale agriculture and small industries with traditional productive techniques.” (Ruyule, 1978)

Those two statements seem to work together, as from the data from Buraku Liberation Research Institute (1982) the following patterns are visible: the rate of employment for Japan was 63,4%, and for all Buraku 60,7%, Burakumin tended to have bigger self-employment (20% to 16%), they were also more engaged in temporary/day-work situations (23,4% to 8,4%). They also tend to be less employed in professional/technical/managerial jobs (9,9% to 13,5%). There was also a bigger proportion of blue collar workers than in the general population. Interestingly, they also tend to be more employed by small enterprises: 13,3% in companies with 1 to 4 employees, 43,4% in companies with 5 to 29 employees and 17,6% in 30 to 99 employees, while for general population the proportions are: 8,2%, 25,4% and 15,2%. Burakumin also employed less staff: 79% of Buraku firms employed between 1 to 4 people, while for the general population it was 70%. Also, statistically more Burakumin engaged in farming as a part-time job.

Those numbers allow for the assumption that Burakumin are mainly in the working class and capitalist class (small enterprises, self-employed independent proprietors and family workers etc).

However, this type of class division shows social dispersion, but does not tell us anything about power structure and class consciousness of Burakumin. It requires further studies, but considering the above aspects it can be acknowledged that Ralf Dahrendorf’s class theory provides better suited tools for the further analysis of Burakumin class position, especially in terms of social conflict and authority.

Dahrendorf defines classes as “conflict groups generated by the unequal distribution of authority in such "imperatively organized associations" (Max Weber's *Herrschaftsverbände*) as the state, industry, the army, the church (p. 204). This use of the class concept is adopted with deliberate intent. Since Dahrendorf assumes authority structures to be dichotomous, there are

in each association two inherently antagonistic groups, those with authority and those without. Implied in each of the opposed authority positions is a latent interest to maintain or to gain authority, respectively.” (Mayntz, R., & Dahrendorf, R., 1960). This dichotomous position can be used to describe the political and ideological activities of Burakumin emancipation organizations, especially in the second part of 20th century, who were focused not only on gaining the recognition of the Burakumin problem in Japan and by Japanese government, but also on creating power structures that would enable them to be treated as an important political power in Japan. As Dahrendorf writes: "the differential distribution of authority invariably becomes the determining factor of systematic social conflicts", and in this understanding Burakumin would be the group deprived of authority, and continuously fighting for it. Conflict in postindustrial society: “is therefore the conflict of interests resulting from the performance of specific social roles.” (Śliz, Szczepański, 2011)

Conclusion

As this paper is an effect of preliminary studies on the subject, it is yet to determine the more detailed analysis of the Burakumin class situation in modern Japan. However, the existing discourse provides considerable insight into class research, mainly because of involvement of main theoreticians into Japanese politics and their connection with marxist thought.

As Hobsbawn and Ranger wrote: “Invented traditions are cultural practices which are perceived as traditional, arising from the people, and of immemorial antiquity, but which in fact are relatively recent and often even consciously invented by identifiable historical actors.” Therefore it is assumed, based on the theories of Anderson (Anderson, 1983) and Hobsbawm (Hobsbawm, Ranger, 1983), and Hatanaka (1998) that a social phenomenon called Burakumin can be understood as a product of Japanese modernity and early capitalism, and that there is insufficient evidence that Burakumin's contemporaries are the same phenomenon as the historical Eta / Hinin groups.

It requires more exploration on how Burakumin maintain a sense of their own separateness and position themselves in comparison with other classes in Japanese society, and what place they occupy in the late capitalist division of labor. Based on empirical data it can be said that Burakumin belong to different social classes and although they are usually regarded as the poorest part of Japanese society since the 1990's there has been lots of changes in this aspect. In-depth studies about Japanese underclass have been conducted in recent years, providing us with more information about the reality of day laborers and homeless, who may of course recruit themselves from Burakumin, but not exclusively (Hideo Aoki, 2006).

References

- Amos Timothy D., *Embodying Difference: The making of burakumin in modern Japan*, University of Hawai'i Press, 2013
- Bondy Christopher, *Voice, Silence, and Self. Negotiations of Buraku Identity in Contemporary Japan*, Harvard University Center, 2015
- Dahrendorf Ralf, *Klasy i konflikt klasowy w społeczeństwie przemysłowym*, Zakład wydawniczy Nomos, Kraków, 2008
- Dale Peter N., *The Myth of Japanese Uniqueness*, London: Nissan Institute for Japanese Studies, 1990.
- DeVos Roger, *Social Cohesion and Alienation. Minorities in the United States and Japan*, WestView Press, 1992.
- Donoghue John D., *Pariah Persistence in Changing Japan. A Case Study*, Washington: University Press of America, 1977.
- Gottlieb Nanette, *Linguistic Stereotyping and Minority Groups in Japan*, London: Routledge, 2006.
- Hane Mikiso, *Peasants, Rebels, Women and Outcastes. The Underside of Modern Japan*, Rowman and Littlefield Publishers, 2003
- Hall, John Whitney. "Feudalism in Japan-A Reassessment." *Comparative Studies in Society and History*, vol. 5, no. 1, 1962, pp. 15–51
- Hashimoto Kenji, *Class Structure of Contemporary Japan*, *International Journal of Sociology*, 2000
- Hashimoto Kenji, *Class structure in contemporary Japan*, Trans Pacific Press, 2003
- Hideo Aoki, *Japan's Underclass. Day Laborers and the Homeless*, Trans Pacific Press, 2000
- Kempny M., Nowicka E. (red.), *Badanie kultury. Elementy teorii antropologicznej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2005
- Lie John, *Multiethnic Japan*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2001.
- Mouer, Ross; Sugimoto, Yoshio, *Images of Japanese Society*, Kegan Paul International, 1986
- Ohnuki-Tierney Emiko, *The Monkey as Mirror: Symbolic Transformations in Japanese History and Ritual*. Princeton University Press, 1987
- Ruyle Eugener E.; *Conflicting Japanese interpretations of the outcaste problem*, California State University, 1978
- Sato Yoshimichi (ed.), *Deciphering Stratification and Inequality. Japan and beyond*, Trans Pacific Press, 2007
- Sugimoto, Yoshio, *An introduction to Japanese society*, Cambridge University Press, 2014
- Teraki Nobuaki, Kurokawa Midori, *A history of discriminated Buraku communities in Japan*, Renaissance Books, 2019
- Weiner Michael(red.), *Japan's Minorities. The Illusion of Homogeneity*, London: Routledge, 2005.

Handel ludźmi w prawie polskim – ewolucja tego pojęcia i jego dzisiejsze znaczenie

Human trafficking in Polish law - evolution of the concept and its meaning today

Streszczenie

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie zarysu ewolucji rozumienia handlu ludźmi i odnoszących się do niego uregulowań w prawie polskim oraz głównych konsekwencji prawno-karnych obecnie obowiązującej definicji legalnej.

W okresie od X do XIX wieku prawo polskie sankcjonowało istnienie niewolnictwa, które początkowo miało charakter także formalny (niewolnicy państwowi i zakupieńcy), a następnie jedynie faktyczny (pańszczyzna, propinacja). Od XIX wieku prawo karne penalizowało różne formy handlu ludźmi, rozszerzając ochronę na kolejne grupy osób. Jednakże pojęcie „handel ludźmi” jako nazwę przestępstwa wprowadził dopiero kodeks karny z 1997 r.

Obecna legalna definicja handlu ludźmi pochodzi z 2010 r. Jest ona złożona i rozbudowana, inspirowana przepisami prawa międzynarodowego. Niejednoznaczność pojęć użytych w definicji prowadzi do problemów interpretacyjnych, tym silniejszych, iż brak jest jednolitego orzecznictwa w tej materii.

Słowa kluczowe: handel ludźmi, prawo karne, historia prawa, niewolnictwo, prawa człowieka.

Summary

The aim of this paper is to present the evolution of the understanding of trafficking in human beings and Polish regulations related to it, and the main consequences of the contemporary legal definition in the field of criminal law.

From the 10th to 19th century, Polish law recognised slavery, firstly the official one (state slaves and “zakupieńcy”), and later factual slavery (“pańszczyzna” – feudal service, propination). Since the 19th-century criminal law has been persecuting the crime of trafficking in human persons. The scope of that crime slowly expanded. However, the term “trafficking in human beings” as a name of the crime was introduced by the penal code of 1997.

The contemporary legal definition of trafficking in human beings comes from 2010. Inspired by international law, it is complex. The ambiguity of multiple terms used in the definition creates multiple interpretational issues. In the lack of the case law, it is hardly possible to answer arising doubts.

Key words: trafficking in human beings, criminal law, history of law, slavery, human rights.

Wstęp

Historia penalizacji handlu ludźmi, współczesna definicja tego czynu zabronionego oraz główne problemy związane z tym przestępstwem, to zagadnienia wzajemnie ze sobą powiązane i istotne. Choć każde nich może być przedmiotem obszernych analiz, warto podjąć próbę ich wspólnego, choćby skrótowego, przedstawienia. Nie zawsze bowiem to, co postrzegamy jako handel ludźmi stanowi przestępstwo handlu ludźmi, a jednocześnie wiele zachowań kwalifikowanych przez sądy jako handel ludźmi mogłoby zostać ocenionych przez przeciętnie inteligentną i wykształconą osobę jako czyn naganny, ale nie stanowiący handlu ludźmi.

Jednocześnie z handlem ludźmi, tak jak z każdym przestępstwem, związanych jest wiele zagadnień niejako pobocznych, w tym wiktymologicznych i kryminologicznych. Ich zrozumienie i rozwiązanie jest co najmniej pomocne dla zwalczania tego przestępstwa, a niekiedy konieczne. Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie zarysu ewolucji rozumienia handlu ludźmi i odnoszących się do niego uregulowań oraz głównych konsekwencji prawno karnych obecnie obowiązującej definicji legalnej.

1. Handel ludźmi w prawie polskim w ujęciu historycznym

1.1. Okres legalności różnych form niewolnictwa

Niewolnictwo istniało na ziemiach kontrolowanych przez państwo polskie (później państwo polsko-litewskie) od samych jego początków w X w. W tym okresie niewolnikami stawali się jeńcy wojenni, traktowani jako składnik majątku w sposób podobny jak rzeczy. Napływ na terytorium Polski srebrnych monet z terytoriów współczesnego Iraku i Iranu wiązany jest z handlem niewolnikami (Adamczyk D. 2014, ss. 33–53), których sprzedawano do krajów arabskich (Urbańczyk P. 2012, s. 123). Rozwój kultury chrześcijańskiej nie doprowadził do szybkiego zaprzestania tej praktyki. Od połowy X w. aż do XIII w. funkcjonował w Polsce szczególny system niewolnictwa oparty o osady służebne. Ich nazwy takie jak Piekary, Świniary, Grotniki odnoszą się do zawodu, który wykonywali mieszkańcy osady. Nie wynikał on jednak ze specjalizacji produkcji, do której doszło na skutek działań mechanizmów rynkowych, ani też w efekcie porozumienia między osadami, ale z odgórnej decyzji władcy, który w takich wsiach osadzał całe rodziny niewolników (Pobłocki K. 2016, s. 66). Byli to „niewolnicy państwowi” niepodlegający publicznemu sądownictwu i niemający własnego prawa, nad którymi książę miał osobistą i nieograniczoną władzę, zarówno w wymiarze ekonomicznym (rodzaj i wymiar pracy), jak i sądowniczym (Modzelewski K. 1975, s. 17). Skala owego niewolnictwa państwowego jest trudna do oszacowania ze względu na brak źródeł. Opierając się na fragmentarycznych zapisach np. o darowaniu setek niewolników na rzecz klasztoru przez Bolesława II oraz opartej o późniejsze źródła próbie rekonstrukcji funkcjonowania niewolnictwa państwowego Modzelewski (1975) szacuje, iż Piastowscy książęta posiadali tysiące niewolników (s. 132). Odpowiedzi na pytanie o skalę zjawiska mogłyby dostarczyć badania archeologiczne, których wyniki pozwoliłyby na lepsze poznanie ustroju i prawa państw piastowskich (Buko A. 2011, s. 333).

Stosunkowo szybko wykształcił się nowy rodzaj niewolnictwa. Liczne grupy ludności stawały się *de facto* i *de lege* podległe innym osobom lub instytucjom jako „zakupy” lub „zakupieńcy” (Buczek K. 2010, ss. 100-101). Najczęściej utrata wolności związana była

z popadnięciem w długi z powodu zaciągniętych pożyczek, których oprocentowanie sięgało 200% w skali roku. (Piskorski J. 1990, ss. 114-116). Tak zwana „podaca” była szeroko rozpowszechniona na ziemiach polskich i ruskich jako sposób przywiązania poddanych do seniora (Leciejewicz L. 1988, ss. 297-298). „Zakupy” traktowani byli jak element majątku i stanowili przedmiot takich czynności prawnych jak darowizna [np. w 1193 r. Piotr Włostowicz dokonał darowizny na rzecz wrocławskiego klasztoru kanoników regularnych 6 zakupieńców (Buczek K. 2010, s. 100), którzy zostali umieszczeni w spisie inwentarza klasztoru (Kodeks dyplomatyczny Śląska 1856, s. 68)] czy spłata długu [np. przekazanie zakupieńca przez jednego z właścicieli drugiemu w zamian za umorzenie części długów (Buczek K. 2010, s. 101)], a nawet w ramach świadczeń o charakterze podatkowym (Buczek K. 2010, s. 100). Stanowili też przedmiot dziedziczenia (Piekosiński F. 1901, s. 10). Dzieci urodzone z niewolnych dziedziczyły ten status i były uznawane za kolejny składnik majątku właściciela (Piekosiński F. 1901, s. 34). Status prawny zakupieńców nie był jasno zdefiniowany jednak uznawanie, iż mogą być oni przedmiotem transakcji majątkowych wskazuje, że był on bliższy rzeczom niż osobom. Za poglądem tym przemawia też fakt, iż nie obejmowały ich zobowiązania do danin czy obciążeń. Prawo publiczne nie widziało w nich zatem osób, a raczej element inwentarza. Ponadto zakupy nie byli objęci żadną ochroną prawną, zaś pełną jurysdykcję, w tym pełnię władzy sądowniczej, dzierżył ich właściciel (Piekosiński F. 1901, s. 34). W XIII w., na skutek przemian społecznych i prawnych, na terenie księstw piastowskich doszło do przeobrażenia zakupów w chłopów podległych seniorowi poprzez osadzenie ich na przydzielonych gospodarstwach (Buczek K. 2010, ss. 101-102). Nie mieli oni jednak żadnych praw do ziemi i mogli być jej w każdym czasie pozbawieni. Głównym celem takiej zmiany była maksymalizacja zysku właścicieli ziemskich. Wraz z osadzeniem zakupów na gospodarstwie, zniknął obowiązek zapewnienia im minimum egzystencji, zaś pozostawała możliwość korzystania z ich pracy - formalnie wynikającej z swoistej dzierżawy ziemi. W pewnym zakresie sytuacja dawnych zakupieńców uległa pogorszeniu, gdyż musieli oni sami zapewnić sobie środki utrzymania, a ponadto stali się zobowiązani do świadczeń publicznych (na rzecz księcia) (Buczek K. 2010, ss. 100-102). Poza najcięższymi przestępstwami podlegali oni także jurysdykcji seniora, czyli dawnego właściciela. Można zatem stwierdzić, iż zmiana charakteru stosunku prawnego z bycia posiadaczem jako niewolnik na bycie chłopem osadzonym na gospodarstwie nie wiązała się z zasadniczą zmianą faktycznej sytuacji eks-zakupieńców i ich potomków (Bruckner A. 1939, s. 15.1).

W okresie Rzeczypospolitej Obojga Narodów możemy mówić o faktycznym i formalnym niewolnictwie. Faktycznie niewolniczy charakter miała powszechnie obowiązująca

pańszczyzna tj. obowiązek nieodpłatnego świadczenia na rzecz właściciela ziemskiego, który ciążył na chłopach zamieszkujących jego ziemię⁹⁹. Była to kontynuacja stosunków prawnych i społecznych ukształtowanych w XIII wieku. Pańszczyzna nie miała charakteru świadczenia osobistego, liczonego od osoby, ale zależała od areалу gospodarstwa użytkowanego przez włościanina. Pozwala to na sformułowanie interesującego problemu badawczego dotyczącego natury tego świadczenia: czy było to świadczenie publicznoprawne, o charakterze zbliżonym do podatku (za czym przemawia niedobrowolność świadczenia, brak możliwości swobodnego kształtowania stosunku przez strony), czy też raczej rodzaj zapłaty wynikającej z kontraktu (za czym przemawia fakt, iż pańszczyzna była swoistą zapłatą za użytkowanie ziemi szlachcica oraz iż świadczone ją na rzecz podmiotu prywatnego). Proces faktycznego zniewolenia chłopów zachodził także poprzez inne regulacje prawne takie jak propinacja, litkup czy system kar (Pobłocki K. 2016, s. 65). Wszystkie one związane były z produkcją, handlem i konsumpcją alkoholu. Propinacja obejmowała monopol szlachty na produkcję wódki, a jednocześnie zobowiązywała chłopów do zakupu określonej ilości trunku. Do zakupu pewnego kontyngentu wódki mógł też chłop zobowiązać wyrok sądowy (Pobłocki K. 2016, s. 65). Natomiast litkup ukształtował się jako zwyczaj, któremu przyznawano moc prawną. Polegał on na wymogu „opicia” umowy bez czego była ona nieważna. W efekcie powstał system, w którym chłop zobowiązany był do pracy na polu szlachcica, a następnie do zakupu od niego przetworzonych płodów rolnych powstałych dzięki chłopskiej pracy. Zapewniało to szlachcie nie tylko darmową siłę roboczą, ale też pewny rynek zbytu, jednocześnie drenując chłopskie kieszenie i uzależniając włościan od szlachty (Kula W. 1983, ss. 159–163).

W Wielkim Księstwie Litewskim obok niewolnictwa faktycznego, jakie opisano w poprzednim akapicie, istniało też niewolnictwo formalne. Statuty Litewskie z 1588 r. przewidywały instytucję zakupnych, jako „ludzi uzależnionych za długi” (Czacki T. 1861, s. 182). Prawnie uregulowany był zarówno sposób wejścia w niewolę, uprawnienia wierzyciela wobec zakupnych, zasady wykupu i dziedziczenia niewoli, jak też sankcja karna w postaci dożywotniej niewoli w przypadku próby ucieczki. Prawo przewidywało przedawnienie długu, jednak było ono skuteczne tylko co do wzięcia dłużnika w niewolę. Natomiast dla już niewolonych przedawnienie było bezskuteczne (Czacki T. 1861, s. 182). Statuty wymieniały kilka sposobów wejścia w stan niewoli, od którego tworzono określenia takich ludzi, i od którego zależały szczegółowe uregulowania kodeksowe (Por. Statut... 1744, ss. 370 – 390). Należy podkreślić, że w odróżnieniu od uregulowań z czasów pierwszych Piastów,

---

⁹⁹ Najnowsze opracowanie tematu stanowi książka K. Janickiego, który pańszczyznę nazywa po prostu niewolnictwem. Por. K. Janicki 2021.

Statuty uznawały zakupieńców za osoby chronione prawem, o czym świadczy już tytuł XII rozdziału, w którym zawarto dotyczące ich regulacje: „*O głowszczyznach y o nawiązkach ludzi prostych, y o takich ludziach i czeladzi która od panów swych odchodzi, także o sługach przykaźnych*”. W przypadku zabójstwa sprawca zobowiązany był do wypłaty głowszczyzny, zaś w przypadku zranienia do zapłaty nawiązki na rzecz rodziny ofiary. Stawka zależała od pozycji społecznej: w przypadku sługi pancernego było to 600 groszy, zaś w przypadku zakupieńca 60 groszy (Czacki T. 1861, s. 182). Umieszczenie w tym katalogu zakupów dowodzi, że mimo wszystko uznawani oni byli za osobny podmiot prawa, a nie tylko za składnik majątku. Choć Statuty Litewskie obowiązywały tylko na terenie Wielkiego Księstwa, w Koronie sądy stosowały je pomocniczo (Rozwadowski W. 1992, s. 47). Nie jest jednak znana skala stosowania tego prawa. Wydaje się jednak, że na przełomie XVI i XVII wieku była to instytucja przynajmniej znana, nawet jeśli nie stosowano jej często. Świadczyć o tym może odwoływanie się do niej przez Piotra Skargę w kazaniu sejmowym z 1597 r. Kaznodzieja nie wyjaśnia tego pojęcia i zdaje się sądzić, że jest ono powszechnie znane (Brückner A. 1930, s. 39). Jednocześnie mimo formalnie różnej od niewolników antycznych pozycji prawnej (uznanie za osoby, prawna ochrona życia) faktyczny stan zakupów był podobny, gdyż byli oni całkowicie podporządkowani panom ekonomicznie, społecznie i w znacznej mierze prawnie (Linde S. B. 1855, s. 342).

Prawna dopuszczalność niewolnictwa na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej skończyła się dopiero w XIX w. Do końca istnienia Rzeczypospolitej nie znowelizowano Statutów Litewskich, które obowiązywały na ziemiach wcielonych do Rosji aż do 1840 r. Istniało więc prawnie sankcjonowane, oficjalne niewolnictwo. Natomiast pańszczyzna, a więc sankcjonowana prawnie faktyczna niewola, przetrwała jeszcze dłużej. Zniosła ją dopiero seria ukazów carskich zmieniających pańszczyznę na okup (ukaz z dnia 4 maja 1861 r.), okup na czynsz (ukaz z dnia 5 czerwca 1862 r.), a następnie uwłaszczających włościan (ukaz z dnia 3 marca 1864 r.). Rok ten można uznać za symboliczny koniec legalnego niewolnictwa na terenach dawnej Rzeczypospolitej.

1.2. Historyczne przepisy karne wobec handlu ludźmi

Kolejne regulacje prawne obowiązujące na ziemiach niegdyś lub obecnie wchodzących w skład państwa polskiego nie dopuszczały niewolnictwa, a jednocześnie kryminalizowały handel ludźmi i zachowania pokrewne. Austriacki kodeks karny z 1852 r. penalizował „*stręczenie osoby niewinnej*” (§132 i 133), jak też porywanie „*w celu nierządu lub małżeństwa*” (§96 i 97) (Ustawa... 1929). Pierwsze z tych przestępstw zagrożone było karą „*ciężkiego więzienia od*

roku do lat pięciu” (*Ustawa...* 1929). Drugie przestępstwo było bardziej złożone. Czyn zabroniony stanowiło uprowadzenie niezamężnej kobiety wbrew jej woli z wykorzystaniem podstępów lub przemocy w celu zawarcia z nią małżeństwa lub w celu „nierządu” oraz uprowadzenie z wykorzystaniem podstępów lub przemocy dziecka lub osoby pozostającej pod czyjąś opieką, albo kobiety zamężnej, nawet jeśli było to działanie zgodne z jej wolą. Kara zależała od wieku osoby uprowadzonej i jej przyzwolenia. W przypadku uprowadzenia osoby poniżej 14 roku życia lub uprowadzenia osoby wbrew jej woli, ustawodawca przewidział karę pozbawienia wolności od 5 do 10 lat. W przypadku uprowadzenia osoby powyżej 14 roku życia za jej przyzwoleniem czyn zagrożony był karą od sześciu miesięcy do roku pozbawienia wolności. Należy zatem zauważyć, że wola osoby uprowadzonej, w przypadku niezamężnej kobiety, stanowiła o wystąpieniu lub nie czynu zabronionego, natomiast w przypadku osób powyżej 14 roku życia prowadziła do zagrożenia niższą karą. Dodatkowo warto zauważyć, iż szczególną ochroną kodeks obejmował osoby poniżej 14 roku życia.

Przyjęty w 1871 r. kodeks niemiecki zakazywał stręczenia (§180 i 181) oraz uprowadzenia w celu nakłaniania do nierządu lub małżeństwa (§236 i 237) (*Kodeks Karny...* 1925). Stręczycielstwo karano karą pozbawienia wolności na czas nie krótszy niż miesiąc, natomiast w typach kwalifikowanych (zastosowanie przemocy, przestępstwo popełnione wobec krewnych lub osób pozostających pod opieką, przestępstwo popełnione przez duchownych) karą pozbawienia wolności do lat pięciu. Czyn zabroniony z §236 stanowiło uprowadzenie kobiety wbrew jej woli, z udziałem podstępów lub przemocy, w celu zawarcia z nią małżeństwa lub uprawiania nierządu. Czyn zagrożony był karą do dziesięciu lat pozbawienia wolności. Z kolei §237 penalizował uprowadzenie nieletniej, niezamężnej kobiety nawet za jej zgodą, ale wbrew woli rodziców lub opiekunów w celu zawarcia z nią małżeństwa, lub doprowadzenia do uprawiania nierządu. Ustawodawca przewidział za czyn ten karę pozbawienia wolności. Należy zaznaczyć, że przestępstwa z §236 i §237 były ścigane tylko na wniosek.

Wprowadzony w 1903 r. w Rosji kodeks karny kryminalizował sprzedaż i oddanie w niewolę, „*handel murzynami*” (pisownia oryginalna), udział w tym handlu także polegający na przygotowaniu statku (art. 501) (*Kodeks Karny...* 1921). Ustawodawca przewidział karę do ośmiu lat ciężkich robót za sprzedaż i oddanie w niewolę oraz za „*handel murzynami*”, natomiast za udział w tym handlu karę „*zamknięcia w domu poprawy*”. Czyn zabroniony stanowiło także porwanie kobiety wbrew jej woli w celu uprawiania przez nią nierządu albo „*wprawdzie za jej zgodą, jeśli nadużyto jej nieświadomości*” – w stosunku do kobiet poniżej 16 roku życia (art. 505). Czyn popełniony wobec osoby poniżej 16 roku życia zagrożony był karą

zamknięcia w domu poprawy, natomiast popełniony wobec osoby powyżej 16 roku życia zagrożony był karą do 3 lat zamknięcia w domu poprawy. Prawo rosyjskie kryminalizowało stręczycielstwo, jednakże tylko popełnione wobec osoby poniżej 21 roku życia lub też żony, córki albo osoby pozostającej pod opieką sprawcy (art. 524). Czyn ten zagrożony był karą zamknięcia w domu poprawy. Odrębny czyn zabroniony stanowiło „*nakłanianie osoby płci żeńskiej poniżej 21 lat do wyjazdu za granicę w celu zawodowego uprawiania nierządu*” (art. 526¹), który zagrożony był karą zamknięcia w więzieniu. Natomiast użycie przy tym przemocy, groźby, oszustwa, nadużycia władzy lub wykorzystanie przymusowego położenia skutkowało karą bez względu na wiek ofiary (art. 526) – tu ustawodawca przewidział karę zamknięcia w domu poprawy na czas do lat 3. Rosyjski kodeks karny był zatem najbardziej rozbudowany, a jednocześnie liberalny, gdyż penalizował stręczycielstwo tylko w odniesieniu do określonych osób. Jednocześnie jako pierwszy zawierał regulacje, które były zbliżone do współczesnych uregulowań zwalczania handlu ludźmi. Należy zauważyć, że wbrew rasistowskim tendencjom epoki, kodeks szczególną ochroną otaczał Afrykanów, dostrzegając, iż to oni byli ofiarami systemowego zniewolenia (Baucom I. 2005, s. 60–62; Por. Gilroy P. 1993, s. 54).

Tabela 7 Porównanie przepisów dotyczących handlu ludźmi systemach prawnych obowiązujących na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej

Prawo austriackie (1852 r.)	Prawo niemieckie (1871 r.)	Prawo rosyjskie (1903 r.)
Czyn zabroniony / zagrożenie karą / podstawa prawna		
stręczycielstwo / 1-5 lat pozbawienia wolności / §132, §133	stręczycielstwo / pozbawienie wolności na czas nie krótszy niż miesiąc / §180	stręczycielstwo osoby poniżej 21 roku życia lub żony, córki, albo osoby pozostającej pod opieką sprawcy / zamknięcie w domu poprawy / art. 524
uprowadzenie niezamężnej kobiety wbrew jej woli z wykorzystaniem podstępu lub przemocy w celu zawarcia z nią małżeństwa lub w celu „nierządu” / 5-10 lat pozbawienia wolności / §96, §97		sprzedaż i oddanie w niewolę, „handel murzynami”, udział w tym handlu / do 8 lat ciężkich robót - art. 501
uprowadzenie z wykorzystaniem podstępu lub przemocy dziecka lub osoby pozostającej pod czyjąś opieką, albo kobiety zamężnej / 5 - 10 lat / §96, §97		porwanie kobiety wbrew jej woli w celu uprawiania przez nią nierządu / zamknięcie w domu poprawy na czas do 3 lat / art. 505
		porwanie kobiety za jej zgodą, jeśli nadużyto jej nieświadomości, w stosunku do kobiet poniżej 16 roku życia / zamknięcie w domu poprawy / art. 505

		nakłanianie kobiety w wieku poniżej 21 lat do wyjazdu za granicę w celu uprawiania nierządu / zamknięcie w więzieniu / art. 5261
		nakłanianie kobiety do wyjazdu za granicę w celu uprawiania nierządu przemocy, groźby, oszustwa, nadużycie władzy lub wykorzystanie przymusowego położenia / zamknięcie na czas do lat 3 w domu poprawy / art. 526
Typ uprzywilejowany / zagrożenie karą / podstawa prawna		
uprowadzenie osoby powyżej 14 roku życia za jej przyzwoleniem / 6 miesięcy - rok pozbawienia wolności / §97		
Typ kwalifikowany / zagrożenie karą / podstawa prawna		
	stręczycielstwo z zastosowaniem przemocy, popełnione wobec krewnych lub osób pozostających pod opieką, popełnione przez duchownych / do 5 lat pozbawienia wolności / §181	

Źródło: opracowanie własne

Wszystkie przedstawione regulacje państw zajmujących tereny dawnej Rzeczypospolitej zostały po 1918 r. włączone do systemu prawnego obowiązującego w Rzeczypospolitej Polskiej. Zostały one zmienione na mocy Rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 29 lipca 1927 r. o karach za handel kobietami i dziećmi oraz za inne popieranie nierządu (*Dz.U. z 1927 r., Nr 70, poz. 614*) poprzez modyfikację sankcji karnych. Nie doszło jednak do ujednolicenia prawa, w tym do wprowadzenia do kodeksów z roku 1852 (austriackiego) i 1871 (pruskiego) nowych typów czynów zabronionych zwłaszcza sprzedaży i oddania w niewolę oraz „handlu murzynami”.

Następne polskie kodeksy karne penalizowały handel ludźmi, stosując jednak różną terminologię. W kodeksie karnym z 1932 r. (*Rozporządzenie... 1932*) wprowadzono sankcje za „wywóz z kraju innej osoby w celu przeznaczenia jej do uprawiania zawodowego nierządu” (art. 211 - „kara więzienia do lat 10 i grzywna”), przewidując jako formę kwalifikowaną popełnienie tego czynu wobec „osoby bliskiej, oddanej pod opiekę lub nieletniej” (art. 212 - „kara więzienia na czas nie krótszy od lat 3 i grzywna”). Przesłpstwa te umieszczono w rozdziale grupującym przestpstwa „nierządu”. Równocześnie kodeks z 1932 r. kryminalizował „oddanie innej osoby w stan niewolnictwa lub uprawianie handlu niewolnikami” (art. 249 - „kara więzienia na czas nie krótszy od lat 5”) jako przestpstwo przeciwko wolności. Są to wyraźne inspiracje rosyjskim kodeksem z 1903 r. Należy zauważyć,

że doszło do postępu jeśli idzie o zakres ochrony przepisami kodeksu karnego. Prawo austriackie, niemieckie i rosyjskie chroniło bowiem wyłącznie kobiety. Z jednej strony oznaczało to słabszą ochronę prawną mężczyzn, z drugiej strony stanowiło swoiste prawne usankcjonowanie stosunków społecznych, w których to kobieta, jako słabsza jednostka, była szczególnie narażona na tego typu działania przestępcze. Co więcej kodeks nie karał za uprowadzenie osoby za jej zgodą. Ta paradoksalna konstrukcja językowa i prawna wynikała z faktu podporządkowania kobiet rodzicom, a następnie mężowi. Wola kobiety nie była wystarczająca do wyjazdu i pomoc w oddaleniu się bez zgody rodzica albo męża uznawana była za „uprowadzenie” oraz karana. Czyniło to z kobiety osobę niejako przywiązaną do rodziców albo męża, niemalże analogicznie do chłopów osadzonych na gospodarstwie czy zakupieńców w poprzednich wiekach. W tym zakresie kodeks karny z 1932 r. nie tylko był świadectwem zmian społecznych, które dokonały się w początkach XX wieku, ale też zmiany te wspierał, sankcjonował i katalizował.

Kodeks karny z 1969 r. (*Ustawa...* 1969, Dz.U. 1969 nr 13 poz. 94) nie przewidywał przestępstwa handlu ludźmi, natomiast odpowiednie regulacje zawarto w przepisach wprowadzających kodeks (*Ustawa...* 1969, Dz.U. 1969 nr 13 poz. 95). W art. VIII opisano przestępstwo polegające na „*powodowaniu oddania innej osoby w stan niewolnictwa albo uprawianiu handlu niewolnikami*”, za który to czyn ustawodawca przewidział karę pozbawienia wolności na czas nie krótszy niż 3 lata. Art. IX §1 penalizował „*dostarczanie, zwabianie lub uprowadzenie w celu uprawiania nierządu inną osobę, nawet za jej zgodą*”, natomiast art. IX §2 „*uprawianie handlu kobietami, nawet za ich zgodą, albo dziećmi*”. Oba czyny były zagrożone karą pozbawienia wolności na czas nie krótszy od lat 3 (*Ustawa...* 1969, Dz.U. 1969 nr 13 poz. 95). Zaobserwować możemy trudny do wy tłumaczenia regres prawnej ochrony przed byciem ofiarą handlu. O ile art. 211 i art. 249 k.k. z 1932 r. penalizowały odpowiednio wywóz z kraju w celu uprawiania narządu i oddanie w niewolę osób o tyle art. IX §2 przepisów wprowadzających k.k. z 1969 r. penalizował handel kobietami albo dziećmi. Jednocześnie należy zauważyć równoległe istnienie dwóch czynów zabronionych, które wydają się być podobne: handlu niewolnikami (art. VIII) oraz handlu kobietami albo dziećmi (art. IX §2).

Kodeks karny wprowadzony ustawą z dnia 6 czerwca 1997 r. (*Ustawa...* 1997, Dz.U. 1997 nr 88 poz. 553) opisywał dwa przestępstwa związane z handlem ludźmi. Pierwsze, podobne do przestępstwa z art. 211 k.k. z 1932 r. (a w dalszej kolejności do czynu z art. 526¹ kodeksu z 1903 r.), penalizowało w art. 204 §4 zwabienie lub uprowadzenie za granicę innej osoby w celu uprawiania prostytucji za granicą. Czyn ten zagrożony był karą pozbawienia

wolności od roku do lat 10. Drugie przestępstwo opisane zostało w art. 253, gdzie po raz pierwszy w prawie polskim pojawiło się wówczas sformułowanie „handel ludźmi”. Art. 253 obejmował zarówno „*uprawianie handlu ludźmi nawet za ich zgodą*” (§1 - czyn zagrożony karą pozbawienia wolności na czas nie krótszy od lat 3), jak i organizowanie adopcji dzieci wbrew przepisom ustawy w celu osiągnięcia korzyści majątkowej (§2 - czyn zagrożony karą pozbawienia wolności od 3 miesięcy do lat 5). Przepis ten wyewoluował z art. IX §2 przepisów wprowadzających k.k. z 1969 r., rozszerzając prawną ochronę z kobiet i dzieci na wszystkich ludzi. Warto zauważyć, że art. 253 umieszczono w rozdziale poświęconym przestępstwom przeciwko porządkowi publicznemu nie zaś w rozdziale grupującym przestępstwa przeciwko wolności. Czyn zabroniony z art. 253 §2 k.k., czyli organizowanie adopcji dzieci wbrew przepisom ustawy w celu osiągnięcia korzyści majątkowej, był nowym przestępstwem, które po raz pierwszy pojawiło się w polskim prawie karnym. Jego celem była realizacja ochrony dzieci poprzez uwzględnienie nowego zjawiska, jakim był handel ludźmi pod pozorem adopcji. Wspomnieć też trzeba o art. 8 ustawy z dnia 6 czerwca 1997 r. Przepisy wprowadzające Kodeks karny penalizującym oddanie innej osoby w stan niewolnictwa jak też uprawiania handlu niewolnikami pod groźbą kary pozbawienia wolności na czas nie krótszy niż 3 lata (*Ustawa...* 1997, Dz. U. z 1997 r., Nr 88, poz. 854). Przepisy odnoszące się do handlu osobami były zatem rozproszone i penalizowały poszczególne aspekty i formy handlu ludźmi.

W analizie historii przepisów penalizujących handel ludźmi po 1918 r. pominięto te odnoszące się do stręczycielstwa z dwóch powodów. Po pierwsze, wszystkie regulacje prawne penalizowały to zachowanie i nie zachodziła znacząca ewolucja obowiązujących w tym względzie przepisów. Po drugie, pozwoliło to na skupieniu się na ewolucji regulacji odnoszących się stricte do handlu ludźmi, które to pojęcie odnoszono do coraz szerszej gamy zróżnicowanych zachowań.

Tabela 8 Przepisy dotyczące handlu ludźmi w kodeksach z 1903, 1932, 1969 i 1997 r.

Kodeks z 1903 r.	Kodeks z 1932 r.	Kodeks z 1969 r. (przepisy wprowadzające)	Kodeks z 1997 r.
Art. 526 ¹ : nakłanianie kobiety w wieku poniżej 21 lat do wyjazdu za granicę w celu uprawiania nierządu	Art. 211: wywóz z kraju innej osoby w celu przeznaczenia jej do uprawiania zawodowego nierządu	Art. IX §1: dostarczanie, zwabianie lub uprowadzenie w celu uprawiania nierządu inną osobę, nawet za jej zgodą	Art. 204 §4: zwabienie lub uprowadzenie za granicę innej osoby w celu uprawiania prostytucji za granicą
Art. 505:			

porwanie kobiety wbrew jej woli w celu uprawiania przez nią nierządu			
<i>zmiana:</i> <ul style="list-style-type: none"> • brak kryterium wieku (poniżej 21 lat) • brak kryterium płci (kobieta) • brak penalizacji nakłaniania 			
	<i>zmiana:</i> <ul style="list-style-type: none"> • brak wymogu trans graniczności 	<i>zmiana:</i> <ul style="list-style-type: none"> • powrót wymogu trans graniczności 	
Art. 501: sprzedaż i oddanie w niewolę, „handel murzynami”, udział w tym handlu	Art. 249: oddanie innej osoby w stan niewolnictwa lub uprawianie handlu niewolnikami	Art. VIII: powodowanie oddania innej osoby w stan niewolnictwa albo uprawianiu handlu niewolnikami Art. IX §2: uprawianie handlu kobietami, nawet za ich zgodą, albo dziećmi	Art. 253 §1: uprawianie handlu ludźmi nawet za ich zgodą Art. 8 przepisów wprowadzających k.k.: oddanie innej osoby w stan niewolnictwa lub uprawiania handlu niewolnikami
<i>zmiana:</i> <ul style="list-style-type: none"> • usunięcie wzmianki o „murzynach” 		<i>zmiana:</i> <ul style="list-style-type: none"> • pojawienie się terminu „handel ludźmi” • odejście od kryterium płci (kobiety) i wieku (dzieci) • odróżnienie handlu ludźmi od handlu niewolnikami 	
			Art. 253 §2: organizowanie adopcji dzieci wbrew przepisom ustawy w celu osiągnięcia korzyści majątkowej

Źródło: opracowanie własne.

1.3. Aktualny stan prawny

Ustawa z dnia 20 maja 2010 r. o zmianie ustawy - Kodeks karny, ustawy o Policji, ustawy - Przepisy wprowadzające Kodeks karny oraz ustawy - Kodeks postępowania karnego

(Ustawa... 2010, Dz. U. z 2010 r. Nr 98, poz. 626.) znowelizowała przepisy, nadając im brzmienie obowiązujące do chwili obecnej. W art. 115 dodano §22 zawierający legalną definicję handlu ludźmi, której nie podawały wcześniejsze regulacje. Dodano też art. 189a penalizujący handel ludźmi (§1 - czyn zagrożony karą pozbawienia wolności na czas nie krótszy od lat 3) oraz czynienie przygotowań do popełnienia tego przestępstwa (§2 - czyn zagrożony karą pozbawienia wolności od 3 miesięcy do lat 5). Jednocześnie uchylono art. 204 §4 oraz art. 25, dodając art. 211a penalizujący organizowanie adopcji dzieci wbrew przepisom ustawy w celu osiągnięcia korzyści majątkowej pod groźbą kary pozbawienia wolności od 3 miesięcy do lat 5.

Racje legislatora stojące za nowelizacją dokonaną ustawą z dnia 20 maja 2010 r. znaleźć można w uzasadnieniu projektu ustawy. Napisano w nim, iż *„celem projektowanej ustawy jest wprowadzenie do polskiego Kodeksu karnego [...] definicji pojęcia »handel ludźmi«, wynikającej z ratyfikowanego przez Polskę w dniu 18 sierpnia 2003 r. Protokołu o zapobieganiu, zwalczaniu oraz karaniu za handel ludźmi, w szczególności kobietami i dziećmi, zwanego powszechnie protokołem z Palermo (Dz. U. z 2005 r., Nr 18, poz. 160), uzupełniającego Konwencję Narodów Zjednoczonych przeciwko międzynarodowej przestępczości zorganizowanej, przyjętą przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 15 listopada 2000 r. (Dz. U. z 2005 r., Nr 18, poz. 158), Decyzji ramowej Rady Unii Europejskiej 2002/629/WSiSW z dnia 19 lipca 2002 r. w sprawie zwalczania handlu ludźmi (Dz. Urz. WE L 203 z dnia 1 sierpnia 2002 r.), a także Konwencji Rady Europy w sprawie działań przeciwko handlowi ludźmi, sporządzonej w Warszawie dnia 16 maja 2005 r. (Dz. U. z 2009 r., Nr 20, poz. 107)»* (Uzasadnienie... s. 1) Głównym założeniem było zatem dostosowanie prawa krajowego do prawa europejskiego oraz do wiążących RP umów międzynarodowych. Uchylenie innych przepisów penalizujących czyny objęte wprowadzaną definicją handlu ludźmi, było już tylko naturalną konsekwencją. Natomiast inicjatywą własną legislatora było wprowadzenie karalności przygotowania do przestępstwa handlu ludźmi, czego nie wymagały akty prawa unijnego ani umowy międzynarodowe. Zasadność takiego rozwiązania motywowano wysokim stopniem społecznej szkodliwości czynu (Uzasadnienie... s. 17). Ponadto zdecydowano o umieszczeniu przestępstwa handlu ludźmi w rozdziale XXIII grupującym przestępstwa przeciwko wolności. Oba te działania świadczą o tym, iż legislator dokonując wymaganych implementacji, podjął twórczy namysł nad zjawiskiem handlu ludźmi, jego społecznym znaczeniem i aksjologią – dochodząc do wniosku, że jest to czyn stanowiący poważny zamach na wolność, będącą konstytucyjnie chronioną wartością.

Analizując historię przepisów odnoszących się do różnych form handlu ludźmi i niewolnictwa na terenach należących do państwa polskiego można zauważyć zarówno działanie procesów ewolucyjnych, jak też wyraźnie odmienne dwa okresy. Pierwszy okres trwający od początku państwowości polskiej aż do połowy XIX wieku, to czas różnych form prawnego sankcjonowania niewolnictwa i handlu ludźmi. Pierwotne niewolnictwo formalne, w tym państwowe, wyewoluowało w kierunku niewolnictwa faktycznego pod postacią pańszczyzn, propinacji i litkupu. Ze względu za przypisanie chłopów do ziemi oraz połączenie zobowiązań z użytkowanym gospodarstwem handel ziemią oznaczał de facto handel ludźmi zamieszkującymi dany obszar. Instytucje prawne regulujące to zniewolenie ewoluowały w kierunku form przypominających stosunki prawne właściwe dla kapitalizmu takie jak dzierżawa i czynsz. Należy jednak zauważyć, że w odróżnieniu od państw kolonialnych miały one najczęściej charakter bezpieńżny i opierały się na świadczeniu pracy. Wyrażna zmiana w podejściu prawa do handlu ludźmi nastąpiła w XIX w., kiedy zlikwidowano pańszczyznę i uwłaszczono chłopów oraz na początku XX wieku, kiedy to kodeks z 1903 r. wprowadził przestępstwo handlu niewolnikami, oddawania w niewolę czy uprowadzania celem uprawiania nierządu. Z przepisów tego kodeksu ewoluowały kolejne regulacje prawne, rozszerzając stopniowo zakres penalizowanych zachowań, aż do wprowadzenia w 1997 r. po raz pierwszy do polskiego systemu prawnego pojęcia przestępstwa handlu ludźmi oraz zdefiniowania go w art. 115 §22 poprzez nowelizację z roku 2010.

2. Obowiązująca definicja handlu ludźmi i jej rozumienie

2.1. Analiza trójczłonowej definicji legalnej

Legalną definicję handlu ludźmi zawiera art. 115 §22 k.k. Stanowi ona krytyczną i kreatywną kompilację definicji zawartych w aktach prawa międzynarodowego oraz prawie unijnym. Legislator deklaruwał, że za cel stawia sobie taką implementację przepisów, aby uwzględnić terminologię i tradycje polskiego systemu prawnego dążąc do uniknięcia wieloznaczności lub niejasności (*Uzasadnienie...* ss. 13-17). Zaproponowana i przyjęta definicja handlu ludźmi brzmi:

handlem ludźmi jest werbowanie, transport, dostarczanie, przekazywanie, przechowywanie lub przyjmowanie osoby z zastosowaniem:

- 1) przemocy lub groźby bezprawnej,
- 2) uprowadzenia,
- 3) podstępu,
- 4) wprowadzenia w błąd albo wyzyskania błędu lub niezdolności do należytego pojmowania przedsiębranego działania,
- 5) nadużycia stosunku zależności, wykorzystania krytycznego położenia lub stanu bezradności,

6) udzielenia albo przyjęcia korzyści majątkowej lub osobistej albo jej obietnicy osobie sprawującej opiekę lub nadzór nad inną osobą

– w celu jej wykorzystania, nawet za jej zgodą, w szczególności w prostytucji, pornografii lub innych formach seksualnego wykorzystania, w pracy lub usługach o charakterze przymusowym, w żebractwie, w niewolnictwie lub innych formach wykorzystania poniżających godność człowieka albo w celu pozyskania komórek, tkanek lub narządów wbrew przepisom ustawy. Jeżeli zachowanie sprawcy dotyczy małoletniego, stanowi ono handel ludźmi, nawet gdy nie zostały użyte metody lub środki wymienione w pkt 1–6. (art.. 115 § 22 *Ustawa...* 1997, Dz. U. 1997 Nr 88 poz. 553).

Definicja handlu ludźmi, choć wydaje się dość skomplikowana, ma przemyślaną strukturę zawierającą trzy elementy i jeden przypadek szczególny.

W pierwszej części definicji wskazano czynności sprawcze. Pochodzą one w znacznej mierze z Konwencji Rady Europy w sprawie działań przeciwko handlowi ludźmi z dnia 16 maja 2005 r., zwanej też Konwencją Warszawską (*Konwencja...* 2005, Dz.U. 2009 nr 20 poz. 107), gdzie w art. 4 pkt a uznano, iż „*»handel ludźmi« oznacza werbowanie, transport, przekazywanie, przechowywane lub przyjmowanie osób*”. Taki opis czynności wynika z próby przełożenia na inne języki angielskiego słowa *trafficking*, które akcentuje aspekt obrotu (*Uzasadnienie...* s. 17).

Druga część definicji zawiera wyliczenie 6 metod, którymi posługuje się sprawca. Również w tym zakresie wyraźną inspiracją polskiego legislatora był art. 4 pkt a Konwencji Warszawskiej. Do tej części definicji odnosi się wspomniany przypadek szczególny, gdy pokrzywdzonym jest małoletni czyn stanowi handel ludźmi nawet jeśli nie zostały użyte metody wymienione w drugiej części definicji.

Ostatni człon definicji określa w jakim celu podejmowane muszą być czynności sprawcze. Część z tych celów znajduje się w art. 4 pkt a Konwencji Warszawskiej, część w Decyzji ramowej Rady 2002/629/WSiSW z dnia 19 lipca 2002 r. w sprawie zwalczania handlu ludźmi (*Decyzja...* 2002, Dz. U. WE L 203 z 1 sierpnia 2002 r), część zaś została dodana przez polskiego legislatora: pozyskanie komórek oraz wykorzystanie w „*innych formach wykorzystania poniżających godność człowieka*”. To ostatnie sformułowanie zastępuje występujące w prawie europejskim i międzynarodowym pojęcie „*praktyk podobnych do niewolnictwa oraz poddaństwa*”. Trójczłonowość definicji jest zaznaczona konstrukcją graficzną paragrafu co potwierdza, że ukształtowanie definicji złożonej z trzech części było zamiarem prawodawcy.

Przyjęcie trzyczęściowej definicji handlu ludźmi ma poważne konsekwencje praktyczne związane z subsumcją przepisu. Aby czyn wyczerpywał znamiona opisane w art.. 115 §22 k.k. musi spełniać potrójny warunek, tj.

1. stanowić czynność sprawczą wymienioną na początku przepisu - zachowanie;
2. dokonaną za pomocą wskazanych w pkt. 1-6 metod - sposób działania;

3. w celu wymienionym pod koniec pierwszego zdania art. 115 §22 k.k. - cel działania. (Por. Zoll A., ss. 3-4)

Nie spełnienie choćby jednego z kryteriów oznacza, że czyn nie może być uznany za handel ludźmi (Liżyńska K., Płońska A. 2013, s. 90). Może zatem zdarzyć się, iż dany czyn wyglądający na typowy przykład handlu ludźmi nie będzie mógł zostać za taki uznany ze względu na brak zastosowania metod opisanych w ustawie np. gdy osoba w dobrej sytuacji życiowej, ale chcąc zdobyć pieniądze lub „przeżyć przygodę” dobrowolnie pozwoli się zwerbować do wykorzystania w prostytucji, przy czym będzie przez werbującego lub inne osoby transportowana mając możliwość odejścia w wybranym przez siebie momencie.

2.2. Konsekwencje materialne i procesowe przyjętej definicji legalnej

Przyjęta przez ustawodawcę definicja handlu ludźmi czyni zeń przestępstwo o charakterze formalnym, bezskutkowym. Oznacza to, że dla jego popełnienia ważny jest nie tyle skutek co działanie sprawcy. Do popełnienia przestępstwa handlu ludźmi, stanowiącego zbrodnię, konieczny jest, zgodnie z art. 8 k.k., zamiar bezpośredni (Por. Lachowski J., s. 3). Momentem popełnienia czynu jest moment dokonania realizacji czynności wykonawczej np. werbowania. Nie ma przy tym znaczenia to czy doszły do skutku podjęte działania i czy nastąpiło zwerbowanie lub później wykorzystanie pokrzywdzonego.

Niektóre sformułowania zawarte w kodeksowej definicji handlu ludźmi mogą być różnie interpretowane. Wśród znamion czynu wywołujących dyskusję wymienić można choćby: werbowanie, krytyczne położenie, osobę sprawującą opiekę, formy wykorzystania poniżające godność człowieka. W celu zdekodowania powyższych pojęć można stosować pomocniczo akty prawa międzynarodowego, orzecznictwo sądów krajowych, unijnych i międzynarodowych w tym zwłaszcza Europejskiego Trybunału Praw Człowieka, akty prawne innych dziedzin prawa czy wreszcie opinie naukowców. Podnoszone są jednak głosy, że narusza to zasadę *nullum crimen sine lege certa* (Por. Gardocki L. 2005, s. 293) co w konsekwencji powoduje złamanie konstytucyjnej wartości jaką jest demokratyczne państwo prawne. Nie deprecjonując wielkiego znaczenia jasności przepisów należy jednak zauważyć, choć jest to swoisty truizm, że życie zawsze było, jest i będzie bogatsze od wyobraźni legislatora, który nie może przewidzieć każdego przypadku. Przy zjawisku tak różnorodnym i złożonym jak handel ludźmi jest to szczególnie trudne i niepożądane ze względu na ryzyko wykluczenia wielu czynów z zakresu znaczeniowego definicji (Płończyk K. 2016, ss. 60-64). Stąd doniosła rola stosujących prawo zwłaszcza wymiaru sprawiedliwości. Wydaje się konieczne i zasadne pozostawienie uznaniu sądu czy w danej sprawie rozpatrywany czyn

wyczerpuje przesłanki zawarte w art. 115 §22 czy też nie. Istnienie tej swoistej szarej strefy prawnej¹⁰⁰ jest konieczne ze względu na zmieniające się warunki, co prowadzi z jednej strony do powstania nowych form popełniania przestępstw a jednocześnie do zmian społeczno-ekonomicznych. W konsekwencji sądy, aby móc działać w sposób gwarantujący przestrzeganie konstytucyjnych praw i wolności, w tym prawa do sądu, muszą uwzględniać zachodzące zmiany. Widać je na przykładzie zróżnicowanego pojmowania warunków życia stanowiących krytyczną sytuację czy też warunków poniżających godność człowieka. Wymaga to od sądu podjęcia każdorazowo analizy i znajomości sytuacji społeczno-ekonomicznej. Nie bez znaczenie pozostaje przy tym kontekst kulturowy oraz subiektywny odbiór danego zachowania sprawcy przez pokrzywdzonego, które to czynniki są szczególnie ważne przy ocenie czy doszło do wykorzystania w warunkach poniżających godność człowieka. Dla zobrazowania tych faktów pragnę przywołać dwa wyroki Sądu Okręgowego w Lublinie. Oba dotyczyły procederu przemytu narkotyków z Ameryki Południowej do Europy. Członkowie zorganizowanej grupy przestępczej werbowali w Polsce ubogie, zadłużone lub uzależnione osoby, którym proponowano wynagrodzenie za przemyt kokainy. Kokainę zamkniętą w pakietach nazywanych buletami pokrzywdzeni połykali lub ukrywali w otworach ciała, a następnie przekazywali członkom grupy po dotarciu do Europy. W orzeczeniu z dnia 22 września 2015 r. (sygn. IV K 221/15) Sąd Okręgowy w Lublinie uznał, że opisane wyżej okoliczności nie stanowią handlu ludźmi. W ocenie sądu nie doszło bowiem do wprowadzenia w błąd ani wyzyskania błędu, ani też do wykorzystania krytycznego położenia (*Uzasadnienie wyroku IV K 221/15*, s. 7). Fakt zamieszkiwania przez pokrzywdzoną domu w stanie surowym, bez łazienki i kanalizacji, co skutkowało odebraniem jej opieki nad chorym neurologicznie dzieckiem, sąd uznał za „normalną sytuację życiową, w jakiej znajdują się tysiące, jeśli nie setki tysięcy osób” (*Uzasadnienie wyroku IV K 221/15*, s. 8). Ponadto zdaniem sądu nie doszło do wykorzystania w okolicznościach poniżających godność człowieka, za czym przemawiać miałby fakt, iż pokrzywdzeni godzili się na takie a nie inne traktowanie (*Uzasadnienie wyroku IV K 221/15*, s. 8). Pogląd ten podzielił Sąd Apelacyjny w wyroku z dnia 14 czerwca 2016 r. (sygn. II AKa 128/16). Natomiast w orzeczeniu z dnia 9 kwietnia 2019 r. (sygn. IV K 98/16) Sąd Okręgowy w Lublinie uznał, iż takie same jak opisane wyżej zachowanie oskarżonych wyczerpuje znamiona przestępstwa handlu ludźmi, tj. czynu z art. 189a §1 k.k. Oskarżony K.F.

---

¹⁰⁰ Ang. *legal gray zone*, oznacza zagadnienie, problem lub obszar w prawie, który jest niejasny, wymyka się jednoznacznym definicjom i przewidywalnym efektom stosowania prawa, zazwyczaj na skomplikowaną materię regulacji i konieczność uwzględnienia niuansów różnicujących poszczególne sytuacje. Por. M. Bancroft, L. Bendana, J. Bruggeman, L. Feuerle, *Interpreting in the Gray Zone: Where Community and Legal Interpreting Intersect* [w:] *Translation & Interpreting*, nr 5(1), Sydney 2013, s. 94 - 113.

werbował, transportował, przyjmował i przechowywał osoby. Znajdowały się one w krytycznym położeniu (znamię z art. 115 §22 pkt. 5 k.k.) ze względu na bezradność, ubóstwo, uzależnienia itd., a podczas pobytu w Ameryce Południowej ze względu na brak środków finansowych na pobyt i powrót oraz nieznamość języków obcych (*Uzasadnienie wyroku IV K 98/16*, s. 31). Ponadto zostali oni wprowadzeni w błąd (znamię z art. 115 §22 pkt.4 k.k.) poprzez poinformowanie ich, że sami będą decydować o ilości narkotyków przewożonych w ciele (*Uzasadnienie wyroku IV K 98/16*, s. 32). Proceder polegający na połykaniu i wydalaniu pojemników oraz umieszczaniu ich w odbycie lub pochwie został uznany za poniżający godność wykorzystanych osób „w oczywisty sposób” (*Uzasadnienie wyroku IV K 98/16*, s. 32). Porównanie tak odmiennych stanowisk sądów jest zadaniem niemalże niemożliwym, gdyż żaden z wyroków nie odwołuje się od obiektywnych elementów takich jak np. wysokość minimum egzystencji, średnie wynagrodzenie czy inne dane statystyczne.

Podsumowanie

Przeprowadzona analiza pokazuje gruntowną przemianę traktowania handlu ludźmi przez prawo. Przez wiele wieków istniały uregulowania sankcjonujące formalne lub faktyczne niewolnictwo. Od XIX w. obserwujemy przemiany prowadzące do penalizacji coraz szerszej gamy zachowań związanych z handlem osobami. Współczesne regulacje obecne w prawie polskim stanowią syntezę rodzimego dorobku prawnego oraz wpływów prawa międzynarodowego.

W związku z nieprecyzyjnością niektórych sformułowań definicji z art. 115 §22 k.k. zasadne jest pytanie o to, czy powinno dojść w tym zakresie do zmian legislacyjnych. Szczególnie problematyczne okazują się być takie pojęcia jak „*krytyczne położenie*” oraz „*formy wykorzystania poniżające godność człowieka*”. Wprowadzenie legalnych definicji tych pojęć wydaje się być niewskazane, gdyż prowadziłoby do coraz większej sztuczności języka prawnego. Być może warte rozważenia jest wystąpienie do Sądu Najwyższego o wydanie uchwał mających moc zasady prawnej w odniesieniu do szczególnie newralgicznych znamion jak np. „*krytyczne położenie*” „*formy wykorzystania poniżające godność człowieka*” albo wprowadzenie do ustawy ogólnych wskazówek polecających sądom do przyjmowania znaczenia terminów w oparciu o czynniki socjoekonomiczne i opinię społeczną. Rozważenie różnych możliwości rozwiązania tej kwestii, jak też zaproponowanie ewentualnych kryteriów dla oceny występowania znamion czynu zabronionego, może stanowić przedmiot dalszych, interdyscyplinarnych badań.

Bibliografia

Literatura

- Adamczyk D. (2014), *Trzecia fala napływu srebra arabskiego a powstanie „państwa” piastowskiego*, Wiadomości Numizmatyczne 1-2(58)/2014.
- Bancroft M., Bendana L., Bruggeman J., Feuerle L. (2013), *Interpreting in the Gray Zone: Where Community and Legal Interpreting Intersect* [w:] *Translation & Interpreting*, nr 5(1), Sydney.
- Baucom I. (2005), *Specters of the Atlantic: Finance Capital, Slavery, and the Philosophy of History*, Durham.
- Brückner A. (1930), *Dzieje Kultury Polskiej*, t. 2, Kraków.
- Bruckner A. (1939), *Niewola* [w:] *Encyklopedia Staropolska*, t. 2, Warszawa.
- Buczek K. (2010), *O chłopach w Polsce piastowskiej w Studia z dziejów ustroju społeczno-gospodarczego Polski piastowskiej*.
- Buko A. (2011), *Archeologia Polski wczesnośredniowiecznej*, Warszawa.
- Czacki T. (1861), *O litewskich i polskich prawach, o ich duchu, źródłach, związku i o rzeczach zawartych w pierwszym Statucie dla Litwy w 1529 roku wydanym*, Kraków.
- Gilroy P (1993)., *The Black Atlantic: Modernity and Double Consciousness*, London.
- Janicki K. (2021), *Pańszczyzna. Prawdziwa historia polskiego niewolnictwa*, Poznań.
- Kula W. (1983), *Teoria ekonomiczna ustroju feudalnego*, Warszawa.
- Lachowski J., *Komentarz do art.189(a) Kodeksu karnego*, System informacji prawnej „Lex”, dostęp w dniu 10 września 2019 r.
- Leciejewicz L. (1988), *Słownik kultury dawnych Słowian*, Warszawa.
- Linde S. B. (1855), *Słownik Języka Polskiego*, Wyd. II poprawione. T. 3. Lwów.
- Liżyńska K., Płońska A. (2013), *Analiza obowiązujących w polskim prawie karnym unormowań dotyczących procederu handlu dziećmi* [w:] *Ruch prawniczy, ekonomiczny i socjologiczny*, nr 3/LXXXV, Poznań.
- Modzelewski K. (1975), *Organizacja gospodarcza państwa piastowskiego X–XIII wieku*, Wrocław.
- Piekosiński F. (1901), *Rycerstwo polskie wieków średnich*, Kraków.
- Piskorski J. (1990), *Kolonizacja wiejska Pomorza Zachodniego w XIII i w początkach XIV wieku na tle procesów osadniczych w średniowiecznej Europie*, Poznań.
- Płończyk K. (2016), *Regulacje prawne dotyczące niewolnictwa, handlu ludźmi i pracy przymusowej - kilka refleksji* [w:] *Kryminologiczne i społeczno-kulturowe aspekty migracji i handlu ludźmi. Wybrane problemy*, red. S. Buchowska, Warszawa.
- Pobłocki K. (2016), *Niewolnictwo po polsku*, Czas Kultury 3/2016.
- Rozwadowski W. (1992), *Prawo rzymskie. Zarys wykładu wraz z wyborem źródeł*, Poznań.
- Urbańczyk P. (2012) *Mieszko Pierwszy Tajemniczy*, Toruń.
- Zoll A., *Komentarz do art.189(a) Kodeksu karnego*, System informacji prawnej „Lex”.

Akty prawne

Decyzja ramowa Rady z dnia 19 lipca 2002 r. w sprawie zwalczania handlu ludźmi (2002/629/WSiSW) (Dz. U. WE L 203 z 1 sierpnia 2002 r.).

Konwencja Rady Europy w sprawie działań przeciwko handlowi ludźmi, sporządzona w Warszawie dnia 16 maja 2005 r. (Dz.U. 2009 nr 20 poz. 107).

Kodeks karny obowiązujący na Ziemiach Zachodnich Rzeczypospolitej Polskiej, Warszawa-Poznań 1925.

Kodeks karny obowiązujący tymczasowo w Rzeczypospolitej Polskiej na ziemiach b. zaboru rosyjskiego: z dodaniem przepisów przechodnich i ustaw, zmieniających i uzupełniających postanowienia karne kodeksu; odpowiednich przepisów Kodeksu Karnego Niemieckiego i Ustawy Karnej Austriackiej, obowiązujących w pozostałych dzielnicach Rzplitej oraz Komentarza i orzeczeń Sądu Najwyższego., red. W. Makowski, Warszawa 1921.

Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 11 lipca 1932 r. - Kodeks karny. (Dz.U. 1932 nr 60 poz. 571).

Statut Wielkiego Xięstwa Litewskiego naprzód, za Naiśniejszego Hospodara Króla Jegomości Zygmunta III w Krakowie w roku 1588... teraz zaś piaty raz...(wydany), Wilno 1744.

Ustawa karna z dnia 27 maja 1852 r. z uwzględnieniem wszelkich zmieniających ją ustaw austriackich i polskich wraz z najważniejszymi ustawami dodatkowymi, Lwów 1929.

Ustawa z dnia 19 kwietnia 1969 r. Kodeks karny. (Dz.U. 1969 nr 13 poz. 94).

Ustawa z dnia 19 kwietnia 1969 r. Przepisy wprowadzające Kodeks karny. (Dz.U. 1969 nr 13 poz. 95).

Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny (Dz. U. 1997 Nr 88 poz. 553).

Dokumenty

Uzasadnienie rządowego projektu ustawy o zmianie ustawy - Kodeks karny, ustawy - Przepisy wprowadzające Kodeks karny, ustawy - Kodeks postępowania karnego oraz ustawy o Policji, druk nr 2387, s. 1.

Uzasadnienie wyroku IV K 221/15, arch. Autora – udostępniono przez SA w Lublinie.

Uzasadnienie wyroku IV K 98/16, arch. Autora – udostępniono przez SA w Lublinie.

Kodeks dyplomatyczny Śląska (1856), Wrocław.

Katarzyna Kwiatkowska

Szkoła Doktorska Uniwersytetu Szczecińskiego
Instytut Ekonomii i Finansów Uniwersytetu Szczecińskiego
katarzyna.kwiatkowska@phd.usz.edu.pl
ORCID: 0000-0002-4459-124X

Nadzór korporacyjny we współczesnej literaturze

Corporate governance in contemporary literature

Streszczenie

Wraz z intensywnym rozwojem rynków kapitałowych, można dostrzec zaostrzenie konfliktu interesów wynikającego z rozdzielenia własności od kontroli. Przyczyniło się to do znacznego wzrostu zainteresowania pojęciem nadzoru korporacyjnego. Niezależnie od wysiłku wielu naukowców, nadal brakuje jednej kompleksowej definicji, która określałaby istotę nadzoru korporacyjnego. Autorzy prezentują różne podejścia do nadzoru korporacyjnego, co wynika z różnic w rozumieniu przedsiębiorstwa, a także ze zróżnicowania geograficznego i społecznego.

Praca ma charakter przeglądowy i służy przedstawieniu genezy, rozwoju oraz definicji nadzoru korporacyjnego we współczesnej literaturze.

Na podstawie przeprowadzonych studiów literaturowych można stwierdzić, że definicje nadzoru korporacyjnego koncentrują się na dwóch przeciwnych punktach widzenia. W pierwszym, wąskim ujęciu, nadzór korporacyjny to formalny system odpowiedzialności kierownictwa wyższego szczebla przed akcjonariuszami. W drugim, szerszym ujęciu nadzór korporacyjny jest definiowany jako sieć rozbudowanych, formalnych i nieformalnych relacji między wszystkimi grupami zainteresowanymi działalnością przedsiębiorstwa.

Słowa kluczowe: nadzór korporacyjny.

Summary

With the intensive development of capital markets, we can see an exacerbation of the conflict of interest resulting from the separation of ownership and control. This contributed to a significant increase in interest in the concept of corporate governance. Regardless of the efforts of many researchers, there is still no one comprehensive definition of corporate governance. The authors present different approaches to corporate governance, which mainly results from differences in understanding of corporate objectives.

This article is a literature review that presents the origins, development and definitions of corporate governance in contemporary literature.

Based on the literature review, we can see that definitions of corporate governance focus on two opposite point of view. Firstly, corporate governance is a formal system of accountability of management to shareholders. Secondly, corporate governance is defined as a network of formal and informal relations between all groups interested in the company's operations.

Key words: corporate governance.

Wstęp

Wraz z intensywnym rozwojem rynków kapitałowych oraz postępującą globalizacją gospodarki światowej można zauważyć znaczący wzrost zainteresowania tematyką nadzoru korporacyjnego. Podmioty gospodarcze stały się bardzo złożone i mimo licznych regulacji prawnych w zakresie ich funkcjonowania nie udało się zapobiec wielu nadużyciom oraz skandalom finansowym. Nastąpiło również znaczne zaostrzenie konfliktu wynikającego z

oddzielenia własności od kontroli. Aby rozwiązać zaistniałe problemy należało wprowadzić nowe narzędzia kontroli nadzoru nad spółką. Takim narzędziem stał się nadzór korporacyjny. Zauważono, że wprowadzenie skutecznych mechanizmów nadzoru korporacyjnego jest opłacalne dla spółek, rynków oraz dla państw. Nadzór korporacyjny stał się jednym z głównych elementów nowoczesnej gospodarki rynkowej.

Mimo że nadzór korporacyjny stał się często podejmowanym tematem, nie ma jednej, kompleksowej definicji, która określiłaby istotę corporate governance. Autorzy prezentują różne podejścia, co wynika z różnic w rozumieniu przedsiębiorstwa, a także ze zróżnicowania geograficznego i społecznego.

Podstawowym celem niniejszego artykułu jest przegląd definicji nadzoru korporacyjnego funkcjonujących we współczesnej literaturze. Uwzględniony zostanie podział definicji ze względu na podejście autora do tego, czy należy maksymalizować interesy właścicieli spółki, czy też pozostałych interesariuszy.

1. Geneza nadzoru korporacyjnego

Nadzór korporacyjny to pojęcie wywodzące się z angielskiego terminu *corporate governance*. Określenia tego używa się zamiennie z terminem *ładu korporacyjnego* lub *władztwa korporacyjnego*. Nadzór korporacyjny w ogólnym ujęciu to system zasad, praktyk i procesów za pomocą którego spółki są kierowane i kontrolowane. Celem nadzoru korporacyjnego jest stworzenie skutecznego procesu zarządzania, które może zapewnić długoterminowy sukces spółki. Jednakże dokładny zakres definicji zależy od podejścia autora do celów przedsiębiorstwa oraz od zróżnicowania geograficznego i społecznego.

Korzeni nadzoru korporacyjnego można doszukiwać się w starożytności. Jak zauważyli Keasey i Wright (1993), już Homer w Odysei opisywał problemy związane z rozdzieleniem własności i zarządzania, które pojawiły się w trakcie zarządzania majątkiem Odyseusza podczas jego nieobecności.

Do nauk ekonomicznych pojęcie *corporate governance* zostało wprowadzone przez Adama Smitha w roku 1776, w publikacji zatytułowanej *The Wealth of Nations* (Smith, 1937). Autor zauważył zjawisko rozdzielenia własności i kontroli w ówczesnych przedsiębiorstwach oraz opisał wynikające z tego problemy.

Jednakże temat nadzoru korporacyjnego prawdziwą popularność zdobył w ostatnich dwóch dekadach XX w. za sprawą istotnych zmian w zakresie technologii, polityki, regulacji i ekonomii, które zachodziły tak szybko, że Jensen (1993) nazwał ten czas współczesną rewolucją przemysłową.

Zmiany obejmowały przede wszystkim globalizację rynków finansowych, czyli swobodny przepływ kapitału między rynkami krajowymi. Inwestowanie stało się zjawiskiem powszechnym, a dzięki technologii operacje mogły być przeprowadzane w czasie rzeczywistym. W konsekwencji spółki działające na rynkach międzynarodowych zmuszone zostały do poszukiwania nowych dostawców kapitału.

Istotnym zjawiskiem był również wzrost ekspansji kapitału prywatnego w krajach rozwiniętych gospodarczo. Wraz z dynamicznym rozwojem rynków kapitałowych, rządy poszczególnych państw zaczęły mieć mniejszy wpływ na politykę gospodarczą. Coraz większe znaczenie zaczęli zyskiwać inwestorzy instytucjonalni, czyli fundusze powiernicze, fundusze emerytalne, banki oraz towarzystwa ubezpieczeniowe.

Kolejnym powodem rosnącego zainteresowania nadzorem korporacyjnym są nadużycia i skandale korporacyjne, które miały miejsce w Europie oraz w Stanach Zjednoczonych pod koniec XX w. oraz w pierwszych latach XXI w. (Brown i Caylor, 2006). Nadzór korporacyjny zaczął stawać się zasadniczym elementem przeciwdziałającym takim patologiom.

W wyniku tych procesów stało się niezbędne poszukiwanie rozwiązań istniejących problemów. Zwrócono uwagę na nadzór korporacyjny, który według badaczy stał się kluczowym czynnikiem efektywnego działania przedsiębiorstw. Pojawiło się przypuszczenie, że spółki stosujące międzynarodowe standardy nadzoru korporacyjnego w istotnym stopniu przyczyniają się do budowy konkurencyjnej gospodarki oraz kreowania wzrostu gospodarczego (Jeżak, 2010). Skuteczny system nadzoru korporacyjnego wzmacnia zaufanie inwestorów zagranicznych i zachęca ich do długoterminowych inwestycji, tym samym firmy działające na globalnym rynku kapitałowym nie mogą pomijać zasad corporate governance.

W ogólnym ujęciu nadzór korporacyjny to zbiór relacji między kadrą zarządzającą spółek a ich organami nadzorczymi, akcjonariuszami oraz innymi grupami interesów.

W wyjaśnianiu definicji corporate governance bardzo ważnym aspektem jest teoria agencji (Eisenhardt, 1989). Teoria agencji przedstawia przedsiębiorstwo jako sieć kontraktów, zwanych związkami agencji. Związki agencji powstają między właścicielem (pryncypałem) a podmiotem określanym jako agent. Na podstawie kontraktu właściciel deleguje prace i określone uprawnienia agentowi tak, by ten działał w jego zastępstwie. W wyniku oddzielenia własności od zarządzania akcjonariusze często pozbawieni są bezpośredniego dostępu do informacji na temat funkcjonowania spółki i nie mają możliwości osobistej kontroli, co prowadzi do konfliktu interesów (Jensen i Meckling, 1976).

W tym momencie należy wspomnieć, że wyróżniane są dwa podstawowe systemy władzy w spółce (Thomsen i Conyon, 2012): jednopoziomowy oraz dwupoziomowy. W obu systemach

najwyższym organem władzy są akcjonariusze. Tworzą oni walne zgromadzenie akcjonariuszy, które uprawnione jest do podejmowania najważniejszych decyzji. W systemie jednopoziomowym akcjonariusze powołują radę dyrektorów, która stanowi organ nadzorująco-zarządzający spółki. W modelu dwupoziomowym, akcjonariusze powołują radę nadzorczą, która z kolei wybiera członków zarządu. Obowiązkiem rady nadzorczej jest wykonywanie stałego nadzoru nad spółką. Zarząd jest organem wykonawczym spółki, którego głównym zadaniem jest prowadzenie spraw spółki i jej reprezentacja. Akcjonariusze przekazują prawa do podejmowania decyzji radzie dyrektorów (system jednopoziomowy) lub zarządowi (system dwupoziomowy), których zadaniem jest działanie zgodnie z interesami właścicieli.

2. Definicje nadzoru korporacyjnego w światowej literaturze

Mimo że zjawisko nadzoru korporacyjnego jest intensywnie omawiane i analizowane przez badaczy, brak jest jednoznacznej definicji tego pojęcia. Autorzy prezentują różne podejścia do nadzoru korporacyjnego, co wynika z różnic w rozumieniu celów przedsiębiorstwa, a także zróżnicowania geograficznego i społecznego (Thomsen i Conyon, 2012). Dyskusja nad pojęciem nadzoru korporacyjnego skupia się głównie wokół problemu, czy należy maksymalizować zyski z działalności firmy dla akcjonariuszy (konceptcja *shareholder*), czy też brać pod uwagę pozostałe grupy interesów (konceptcja *stakeholder*).

W pierwszym, wąskim ujęciu, nadzór korporacyjny to formalny system odpowiedzialności kierownictwa najwyższego szczebla przed akcjonariuszami (konceptcja *shareholder*). Według tego modelu najważniejszym celem przedsiębiorstwa jest maksymalizacja wartości dla właścicieli. Akcjonariusze są najważniejszą grupą w przedsiębiorstwie, a interesy pozostałych interesariuszy mają mniejsze znaczenie. Akcjonariusze są zachęceni do budowania solidnych, długoterminowych relacji z pozostałymi interesariuszami, jednak nie są zobligowani do rozliczania się przed nimi. Perspektywa właścicielska wyraźnie dominuje w anglosaskiej kulturze korporacyjnej (Gamble i Kelly, 2001).

W szerszym ujęciu nadzór korporacyjny jest opisywany jako sieć rozbudowanych, formalnych i nieformalnych relacji między wszystkimi grupami zainteresowanymi działalnością przedsiębiorstwa (konceptcja *stakeholder*). Spółki są traktowane jako instytucje społeczne, które mają wpływ na poziom dobrobytu społeczeństwa. Konceptcja zakłada, że nie tylko akcjonariusze mają prawo do decydowania o losach spółki. Właściciele nie są już traktowani jako nadrzędna grupa – niemniej jednak to oni poświęcają oni część swoich zysków

na rzecz realizacji celów społecznych. Zgodnie z tym podejściem, najlepiej na dobrobyt społeczny wpływa uwzględnianie interesów wszystkich interesariuszy.

Poniżej dokonano przeglądu definicji nadzoru korporacyjnego sformułowanych w literaturze światowej. W pierwszej kolejności zostaną przedstawione definicje oparte na podejściu właścicielskim.

Berle i Means (1968, za: Baysigner i Hosskisson, 1990) oraz Jensen i Meckling (1976) definiują nadzór korporacyjny jako analizę relacji między akcjonariuszami a menedżerami, których zadaniem jest maksymalizacja zysku dla właścicieli. To zbiór mechanizmów zewnętrznych i wewnętrznych, mających na celu złagodzenie konfliktu między akcjonariuszami a menedżerami.

Tricker (1984, za: Bogacz-Miętka, 2011, s. 24) stwierdza, że nadzór korporacyjny składa się z dwóch elementów: nadzorowania, czyli monitorowania wyników działania menedżerów oraz ich rozliczania.

Według Mayera (1995) nadzór korporacyjny to rozległy system organizacyjny, który służy interesom akcjonariuszy poprzez rozwiązywanie problemów związanych z monitorowaniem działalności kierownictwa.

Podobnie twierdzą Shleifer i Vishny (1997) podkreślając, że nadzór korporacyjny ma zapewnić akcjonariuszom zwrot z dokonanych przez nich inwestycji oraz możliwość kontroli nad kierownictwem spółki.

Keasey i Wright (1993) określili nadzór korporacyjny jako struktury i procesy związane z produkcją, podejmowaniem decyzji i kontrolą wewnątrz firmy. Mechanizmy te są objęte regulacjami ekonomicznymi i prawnymi, które ulegają zmianie w wyniku procesów politycznych zachodzących w danym państwie. Nadzór korporacyjny obejmuje również monitorowanie i kontrolowanie kadry zarządzającej tak, aby działała ona zgodnie z interesami właścicieli.

Zdaniem Tama (1999, za: Jerzemowska, 2002, s. 25) nadzór korporacyjny to procesy i mechanizmy zapewniające odpowiedzialny, reagujący i inicjujący sposób działania firmy w interesie jej właścicieli.

Druga część przeglądu literatury obejmuje definicje zbudowane na podejściu *stakeholder*.

Według Cannona (1994, za: Wawrzyniak, 2000, s.20) oraz Weimera i Pape'a (1999) nadzór korporacyjny to system kształtowany przez dany kraj oraz społeczeństwo. Również Fligstein i Feeland (1995) w swojej definicji odnoszą się do aspektu społecznego twierdząc, że nadzór korporacyjny to społeczna organizacja przedsiębiorstw.

Brooks (1997) dodaje, że nadzór korporacyjny opisuje problem odpowiedzialności, czyli sposobu w jaki zarządzający spółką odpowiadają przed akcjonariuszami i innymi grupami udziałowymi. Nadzór korporacyjny porusza również kwestię komunikacji, czyli sposobu w jaki spółka informuje o sobie otoczenie.

Natomiast Monks (1997, za: Lis i Sterniczuk, 2005, s.26) zdefiniował nadzór korporacyjny jako narzędzie do maksymalizowania bogactwa przedsiębiorstwa w sposób nieobciążający społeczeństwa kosztami.

Dla Crainera (1999, za: Zalega, 2003, s.18) nadzór korporacyjny to zbiór zasad i mechanizmów, które zapewniają prawidłowe, zgodne z literą prawa i zgodne z interesem wszystkich interesariuszy funkcjonowanie przedsiębiorstwa.

Bardzo podobną definicję przyjęli McDonald i Keasey (2002, za: Marcinkowska, 2004, s.13). Autorzy twierdzą, że nadzór korporacyjny to zbiór prawnych, instytucjonalnych i kulturowych czynników kształtujących wpływ grup interesów na decyzje podejmowane przez zarząd.

Saidi (2009) opisuje nadzór korporacyjny jako stan równowagi między właścicielem a kadrami zarządzającą. Według autora nadzór korporacyjny powinien cechować się przepływem informacji między grupami udziałowymi oraz przejrzystym raportowaniem.

Według Iwu-Egwuonwu i Chibuike (2010) nadzór korporacyjny to system, który ma na celu maksymalizowanie wartości dla akcjonariuszy przy jednoczesnym spełnieniu oczekiwań pozostałych interesariuszy.

Eisenhardt (1989) oraz Hart (1995) w swoich definicjach odnoszą się do teorii agencji. Nadzór korporacyjny opisuje relacje między akcjonariuszami (pryncypałami) a zarządem (agentami), którzy mają różne cele i podejście do prowadzenia interesów. Z powodu pewnych kosztów transakcyjnych, pierwotne kontrakty są niekompletne i wymagają renegotjacji, a co za tym idzie – konieczne jest wdrożenie mechanizmów nadzoru korporacyjnego.

Spośród wielu definicji nadzoru korporacyjnego, na szczególną uwagę zasługuje ta, która jest zawarta w dokumencie Principles of Corporate Governance, opracowanym przez OECD (OECD, 1999). W definicji tej jako dominujące traktuje się interesy akcjonariuszy, przy jednoczesnym uwzględnianiu innych grup powiązanych z przedsiębiorstwem. Nadzór korporacyjny to sieć relacji między kadrami zarządzającą a ich organami nadzorczymi, akcjonariuszami i innymi podmiotami zainteresowanymi działaniem spółki. Corporate governance obejmuje także strukturę, za pośrednictwem której ustalane są cele spółki, środki realizacji tych celów oraz środki umożliwiające śledzenie wyników spółki.

Podsumowanie

Przedstawione rozważania pokazują, że nie ma jednoznacznej, uniwersalnej definicji nadzoru korporacyjnego. Zakres pojęcia uzależniony jest od poglądów autorów na temat celów przedsiębiorstwa, specyfiki danej gospodarki, tradycji kraju czy uwarunkowań społeczno-ekonomicznych. Jednak należy zauważyć, że definicje te nie są ze sobą sprzeczne. Spośród przedstawionych definicji nadzoru korporacyjnego można wyodrębnić dwa alternatywne podejścia. Pierwsze z nich zakłada, że głównym celem zarządzających powinna być maksymalizacja zysku dla akcjonariusza. W tym rozumieniu nadzór korporacyjny obejmuje mechanizmy mające na celu złagodzenie konfliktu interesów pomiędzy akcjonariuszami a menedżerami w takim sposób, aby interesy właścicieli były nadrzędne. Druga grupa definicji kładzie nacisk na społeczną odpowiedzialność, jaką ponosi kierownictwo firmy. Decyzje podejmowane przez zarządzających przedsiębiorstwem powinny uwzględniać ochronę interesów wszystkich interesariuszy.

Należy jednak zaznaczyć, że niezależnie od podejścia, system nadzoru korporacyjnego jest istotny dla prawidłowego funkcjonowania przedsiębiorstwa. Dokonany przegląd literatury może być wstępem do dalszej analizy współczesnych systemów nadzoru korporacyjnego. Może to zaowocować sformułowaniem konkretnych wskazówek dla spółek odnośnie wdrażania efektywnego nadzoru korporacyjnego.

Bibliografia

- Baysinger, B., & Hoskisson, R. E. (1990). The composition of boards of directors and strategic control: Effects on corporate strategy. *Academy of Management review*, 15(1), 72-87.
- Bogacz-Miętka, O. (2011). *Kompendium wiedzy o nadzorze i kontroli nad przedsiębiorstwem: praktyczny poradnik z przykładami*. Warszawa: CeDeWu.
- Brooks, J. (1997). *Converging Cultures. Trends in European Corporate Governance*. PricewaterhouseCoopers.
- Brown, L. D., & Caylor, M. L. (2006). Corporate governance and firm valuation. *Journal of accounting and public policy*, 25(4), 409-434.
- Eisenhardt, K. M. (1989). Agency theory: An assessment and review. *Academy of management review*, 14(1), 57-74.
- Gamble, A., & Kelly, G. (2001). Shareholder value and the stakeholder debate in the UK. *Corporate Governance: An International Review*, 9(2), 110-117.
- Hart, O. (1995). Corporate governance: some theory and implications. *The economic journal*, 105(430), 678-689.

- Iwu-Egwuonwu, D., & Chibuikwe, R. (2010). Some empirical literature evidence on the effects of independent directors on firm performance. *Ronald Chibuikwe, Some Empirical Literature Evidence on the Effects of Independent Directors on Firm Performance (August 4, 2010)*.
- Jensen, M. C. (1993). The modern industrial revolution, exit, and the failure of internal control systems. *the Journal of Finance*, 48(3), 831-880.
- Jensen, M. C., & Meckling, W. H. (1976). Theory of the firm: Managerial behavior, agency costs and ownership structure. *Journal of financial economics*, 3(4), 305-360.
- Keasey, K., & Wright, M. (1993). Issues in corporate accountability and governance: An editorial. *Accounting and business research*, 23(sup1), 291-303.
- Lis, K.A., Sterniczuk, H. (2005). *Nadzór korporacyjny*. Kraków: Oficyna Ekonomiczna.
- Marcinkowska, M. (2004). *Roczny raport z działań i wyników przedsiębiorstwa*. Kraków: Oficyna Ekonomiczna.
- Mayer, C. (1995). „Nadzór nad działalnością spółek w gospodarce rynkowej iw gospodarce okresu transformacji”. *W poszukiwaniu skutecznej rady, czyli o kontroli spółek akcyjnych w gospodarce rynkowej*, Wyd. Profesjonalnej Szkoły Biznesu, Kraków, 1995, 27-54.
- Monks, R. A. (1997). The American Corporation at the End of the Twentieth Century. *An Outline of Ownership Based Governance*.
- OECD Principles of Corporate Governance, 1999, materiały wewnętrzne Organization for Economic Cooperation and Development (OECD).
- Saidi, N. (2009). „Financial Crisis & the Corporate Governance Solution: Moving Forward on Remedies”, key note speech. In *1st Annual Compliance and Anti Money Laundering Seminar, SAMA Institute of Banking, 24th-25th March*.
- Shleifer, A., & Vishny, R. W. (1997). A survey of corporate governance. *The journal of finance*, 52(2), 737-783.
- Smith, A. (1937). *The wealth of nations* [1776].
- Thomsen, S., & Conyon, M. (2012). *Corporate Governance 1e*. McGraw Hill.
- Wawrzyniak, B. (2000). Nadzór korporacyjny: perspektywy badań. *Organizacja i kierowanie*, (2), 17-38.
- Weimer, J., & Pape, J. (1999). A taxonomy of systems of corporate governance. *Corporate governance: An international review*, 7(2), 152-166.
- Zalega, K. (2003). *Systemy corporate governance a efektywność zarządzania spółką kapitałową*. Szkoła Główna Handlowa-Oficyna Wydawnicza.

Artur Łabuz

Uniwersytet Szczeciński

artur.labuz@usz.edu.pl

ORCID 0000-0001-6463-2427

Proces rekrutacji jednostek kreatywnych

Process of recruiting creative employees

Streszczenie

Głównym celem artykułu jest zwrócenie uwagi na bardzo ważną rolę kreatywności, jaką odgrywa ona we współczesnych przedsiębiorstwach, a co za tym idzie – pozyskiwanie kreatywnych jednostek do organizacji. W artykule przedstawiono definicje oraz scharakteryzowano pojęcie kreatywności. Dokonano również charakterystyki kreatywnych jednostek, a także przedstawiono znaczenie kreatywności w procesie rekrutacji. Studium przypadku, które posłużyło do zaproponowania przebiegu procesu rekrutacji, oparto na badaniach i obserwacji w przedsiębiorstwach sektora kreatywnego województwa zachodniopomorskiego. Dokonano analizy literatury przedmiotu oraz zaproponowano przebieg procesu rekrutacji jednostek kreatywnych.

Słowa kluczowe: kreatywność, kreatywne jednostki, rekrutacja, selekcja, zarządzanie.

Summary

The main aim of the article is to draw attention to the very important role of creativity in modern enterprises and attracting creative employees to the organization. The article presents the definitions and characterizes the concept of creativity. The characteristics of creative individuals were also presented and the importance of creativity in the recruitment process was presented. The case study, which was used to propose the course of the recruitment process, was based on research and observations in the creative sector enterprises of the West Pomeranian enterprises. The literature on the subject was analysed and the process of recruiting creative entities was proposed.

Key words: creativity, creative employees, recruitment, selection, management.

Wprowadzenie

We współczesnych innowacyjnych przedsiębiorstwach bardzo ważną rolę odgrywa kreatywność. Współcześni menadżerowie poszukują pracowników, którzy są kreatywni w miejscu pracy, lecz także w życiu prywatnym. Określenie „jednostka kreatywna” można odnieść do osób, których działania uważane są za kreatywne, choć bardzo często są one nieświadome. Kreatywność stała się również obiektem zainteresowań wielu naukowców, którzy prowadzą badania w zakresie jej odnajdywania i pobudzania. Coraz powszechniej oczekuje się, aby być kreatywnym we wszystkich aspektach życia oraz zwiększać poziom kreatywność, ponieważ ludzie kreatywni mają łatwość w przyswajaniu nowych wiadomości, umiejętność skutecznego rozwiązywania problemów dnia codziennego i zawodowego oraz potrafią znajdować innowacyjne, oryginalne i przydatne rozwiązania. Sukces kreatywnej organizacji w dużej mierze będzie zależeć od posiadania wymaganej liczby odpowiednich, kompetentnych i zaangażowanych pracowników. Nośnikami kreatywności są jednostki ludzkie, więc ważnym aspektem w tej kwestii jest planowanie zasobów ludzkich. Służy to zabezpieczeniu przyszłych i bieżących potrzeb personalnych oraz stanowi punkt wyjścia w

procesie pozyskiwania i zwalniania pracowników, a także w rozwijaniu ich potencjału pracy zgodnie z celami organizacji (Kozioł, Piechnik-Kurdziel, Kopec 2000, s. 25). System rekrutacji funkcjonujący w przedsiębiorstwie nastawionym na kreatywność powinien brać pod uwagę specyfikę pracy kreatywnej i uwzględniać podczas planowania personelu aspekt jakościowy. Celem artykułu jest charakterystyka procesu rekrutacyjnego jednostek kreatywnych na podstawie literatury przedmiotu oraz badań własnych. Autor w swych badaniach zajmuje się tematyką kreatywności i przygotowuje dysertację doktorską na jej temat.

1. Definicja i pojęcie kreatywności

Słowo „kreatywność” pochodzi od łacińskiego słowa *creatus* – twórczy i oznacza zdolność do tworzenia czegoś nowego, oryginalnego dotąd niespotykanego (Wiśniewska, Janasz 2021, s. 41). Kreatywność może być określana jako zestaw cech danej jednostki w przedsiębiorstwie, który pozwala na ciągłe poszukiwanie nowych rozwiązań. W każdym przedsiębiorstwie źródłem kreatywności są jego pracownicy. Stwierdza się, że na kreatywność składa się wiele zdolności i umiejętności właściwych dla każdego pracownika, jest to element niematerialny i trudno uchwytne. Kreatywność jednostek ludzkich stosunkowo często jest definiowana i identyfikowana w kontekście występowania określonych cech, wśród których wymienić można świeżość pomysłów, branie pod uwagę różnych punktów widzenia, przekraczanie pewnych utartych już sposobów myślenia, zauważanie nowych relacji pomiędzy ideami.

Rozbudowaną definicję przedstawia E.P. Torrance, według którego kreatywność objawia się poprzez poszukiwanie nowych rozwiązań w sytuacji, gdy mamy jakiś problem (naturalnie problem można również rozumieć w kategoriach zadania bądź wyzwania). Jest to zatem proces wymagający stawiania hipotez, ich testowania, oceniania i wprowadzania ewentualnych innowacji (Torrance 1995, s. 3-6).

Kreatywność wiąże się z twórczym myśleniem i jest cechą każdej jednostki ludzkiej, postawę kreatywną natomiast cechuje otwartość, niezależność, oryginalność, wrażliwość i umiejętność godzenia przeciwstawnych wartości. Dlatego konieczne jest docenienie roli i znaczenia pracowników kreatywnych (Trzepizur 2016, s. 175)

Turbulentne, złożone i dynamiczne otoczenie gospodarcze sprawia, że kreatywność stanowi rodzaj zasobu, który w dzisiejszym świecie staje się istotnym źródłem przewagi konkurencyjnej przedsiębiorstwa. Dlatego też zasoby ludzkie odgrywają pod tym względem bardzo ważną rolę, co więcej istnieje silna potrzeba orientacji na kreatywność objawiającej się właściwym pozyskaniem kreatywnych jednostek, weryfikacją jej poziomu, wykorzystywaniem w przedsiębiorstwie oraz jej oceną. Wymiar kreatywności w kontekście jednostki (osoby) to

przede wszystkim pomiar twórczości i ocena indywidualnego natężenia kreatywności, na którą składają się inne cechy. Wiele współczesnych organizacji ma problem z kreatywnymi pracownikami, ponieważ jest uzależniona od niewielkiej ilości takich pracowników, co może wynikać z niewłaściwego ich pozyskiwania. Organizacje poszukują pracowników świadomych swojej kreatywności, która jest wyznacznikiem sukcesu w warunkach globalizacji, zmienności, ryzyka i nasilającej się konkurencji.

2. Charakterystyka jednostek kreatywnych i znaczenie kreatywności w procesie rekrutacji

R. Florida (2002) zdefiniował segment kreatywny za pomocą dwóch komponentów tj. superkreatywnego rdzenia oraz profesjonalistów. Do pierwszej grupy należą: naukowcy, inżynierowie, nauczyciele akademicy, pisarze, projektanci, artyści badacze itp. Ich główną rolą jest przede wszystkim ciągle poszukiwanie innowacyjnych rozwiązań, gdzie muszą wykazać się swoją kreatywnością, a nie tylko wypełnianie w sposób samodzielny stałych obowiązków. Natomiast druga grupa to: technicy, doradcy finansowi, personel medyczny, menadżerowie i przedsiębiorcy. Ich praca wiąże się głównie z wykorzystywaniem zróżnicowanej i interdyscyplinarnej wiedzy oraz łączeniem standardowych rozwiązań w sposób niekonwencjonalny. Można stwierdzić, że ci, którzy tworzą nowe koncepcje i pobudzają kreatywność, są nie tylko twórcami, lecz także aktywnymi uczestnikami życia codziennego i szukają w nim różnych źródeł inspiracji (Florida 2002, ss. 326-329).

Jak pokazuje literatura przedmiotu, jednostki kreatywne należą do osób specyficznych, a główną cechą, na jakiej zależy pracodawcy to kreatywność. Istotne są odpowiednie metody i narzędzia, które pozwolą na właściwą analizę i ocenę etapu rekrutacji w przedsiębiorstwie. Do oceny można tutaj wykorzystać zestaw wielu dość niekonwencjonalnych, lecz mających wiele sensu propozycji R. Suttona (Sutton 2008, s. 43):

- czy organizacja rekrutuje inteligentnych pracowników, którzy prawdopodobnie wolno się uczą (jak pewne rzeczy powinny być wykonywane) w ich obecnej organizacji;
- czy organizacja zatrudnia pracowników, którym brak ogłady towarzyskiej, lecz poziom ich inteligencji jest bardzo wysoki;
- czy organizacja jest otwarta na zatrudnianie i wychowywanie kilku samotników i indywidualistów;
- czy organizacja podejmuje ryzyko i zatrudnia ludzi z wyobraźnią, choć ich dyplomy pokazują niższe oceny od pozostałych.

Bardzo ważnym aspektem jest doprecyzowanie wymagań przedsiębiorstwa odnośnie do kreatywności w stosunku do kandydatów. Dlatego też wspieranie kreatywności pracowników za pomocą odpowiednich procesów w obszarze zarządzania zasobami ludzkimi należy zacząć od przeprowadzenia analizy pracy, której efektem będzie określenie poziomów kreatywności wymaganych na poszczególnych stanowiskach pracy – pozwoli to doprecyzować jakie wymagania stawia organizacja dla kandydatów na poszczególne stanowisko w aspekcie kreatywności. Należy dodać, że wymóg kreatywności nie powinien być przypisany tylko do stanowisk pracy związanych z szeroko pojmowanym rozwojem organizacji, lecz dotyczyć wszystkich stanowisk, natomiast zróżnicowany może być jej poziom. Takie ujednoczone podejście do wymogów stawianych pracownikom przyczyni się do promowania kreatywności jako zachowania akceptowanego i wymaganego na wszystkich stanowiskach pracy. Przystępując do rekrutacji na dane stanowisko, rekruter będzie miał doprecyzowane wymagania dotyczące kreatywności co do potencjalnego kandydata (Łukaszewicz 2012, s. 68). Przedsiębiorstwa, które mają działać kreatywnie, a następnie tworzyć i wprowadzać innowacje potrzebują ludzi, którzy będą umieć ze sobą współpracować i tworzyć zespoły. Jak zostało ustalone wcześniej, kreatywni pracownicy to specyficzna grupa, dla pracodawcy najbardziej liczyć będzie się przejaw twórczości pracownika w sytuacjach zawodowych, ale także zaangażowanie i inicjatywa.

Przed przystąpieniem do rekrutacji organizacja powinna zwrócić uwagę na procesy kadrowe, które powinny koncentrować się m.in na (Jimenez-Jimenez 2008):

- odpowiednim projektowaniu stanowisk pracy;
- stwarzaniu warunków do pracy zespołowej;
- rekrutowaniu pracowników charakteryzujących się wysokim poziomem kreatywności;
- przeprowadzaniu szkoleń ukierunkowanych na rozwój kreatywności wśród pracowników;
- ustalanie ścieżek karier zawodowych uwzględniających rozwój kreatywności;
- ocenianiu pracowników z wykorzystaniem kryteriów opartych na kreatywności;
- powiązaniu poziomu wynagrodzeń z kreatywną aktywnością pracowników;
- kształtowaniu organizacji uczącej się, w tym wzmacnianiu za pomocą odpowiednich instrumentów procesów kreowania, transferu i implementacji wiedzy.

3. Proces rekrutacji kreatywnych jednostek¹⁰¹

Przedsiębiorstwa, które mają działać kreatywnie, a następnie tworzyć i wprowadzać innowacje potrzebują ludzi, którzy będą umieć ze sobą współpracować i tworzyć zespoły. Aby przekazać informację o wakacie w formie ogłoszenia i zainteresować ofertą pracy kreatywne jednostki, organizacja powinna się wyróżnić spośród pozostałych firm i wyraźnie pokazać, że przedsiębiorstwo jest nastawione na kreatywne zachowania. W tym wypadku, w rekrutacji kreatywnych jednostek mogą okazać się przydatne ogłoszenia niestandardowe, które będą się wyróżniać na tle pozostałych np. przyciągająca wzrok grafika, specyficzny język, niebanalna forma. Dzięki temu organizacja zwiększy swoje szanse na uzyskanie CV oraz listów motywacyjnych od kreatywnych jednostek.

Przedsiębiorcy chcący zatrudnić kreatywne jednostki stają przed dylematem jak ocenić poziom kreatywności danego kandydata, a następnie go zatrudnić. Podczas dokładnej analizy CV oraz listu motywacyjnego pod kątem kreatywności kandydata istotne będzie zwrócenie uwagi na wygląd wspomnianych dokumentów, czy wyróżniają się spośród pozostałych – może to być już informacją o przejawach kreatywności. Ważnym aspektem będzie zwrócenie uwagi na ścieżkę kariery zawodowej kandydata – w jakich przedsiębiorstwach do tej pory pracował oraz na jakich stanowiskach. Pracodawca na podstawie tych danych może wywnioskować czy były to przedsiębiorstwa z sektora kreatywnego, czy też z innego, jeśli nawet nie były to przedsiębiorstwa typowo kreatywne to czy na danym stanowisku liczyła się kreatywność kandydata. Ważną informacją dla pracodawcy będzie też wykształcenie pracownika, odbyte szkolenia kursy oraz zainteresowania. Istotne są również zainteresowania potencjalnego kandydata. Kreatywne jednostki na ogół dbają o swoje życie intelektualne – dążąc wciąż do ciągłego rozwoju, dużo czytają, podróżują, odwiedzając różne miejsca, w których często mogą odnaleźć wenę, a także dużą wagę przywiązują do swojego życia towarzyskiego, spotykając się i poznając wciąż nowych ludzi, którzy także mogą się stać dla nich swojego rodzaju inspiracją do nowych rozwiązań.

Kolejny etap to zaproszenie wybranych kandydatów na rozmowę rekrutacyjną. Pracodawca musi się do niej jak najlepiej przygotować, aby mógł dokonać analizy poziomu kreatywności kandydata. Menadżerowie prowadzący rozmowę rekrutacyjną mogą przygotować krótkie case study, które pomoże stwierdzić, w jakim stopniu potencjalny pracownik potrafi tworzyć kreatywne pomysły. Przydatnym narzędziem są także pytania na kreatywność, które często są sformułowane w taki sposób, aby zaskoczyć kandydata, sprawdzić

---

¹⁰¹ Opracowano na podstawie studium przypadku w poszczególnych przedsiębiorstwach sektora kreatywnego w województwie zachodniopomorskim.

jego elastyczność intelektualną, a także otwartość i oryginalność. Ich przykłady to (*Pytania sprawdzające...* 2019):

- Wanna wypełniona jest wodą. Obok stoi wiadro, szklanka i kieliszek. Jak najszybciej usunąć wodę z wanny?
- Proszę powiedzieć jak najwięcej o długopisie, który leży przed panią/panem;
- Proszę podać 10 ciekawych zastosowań dla szklanki, która stoi przed panią/panem;
- Proszę podać 5 zastosowań cegły nie związanych z budownictwem;
- Ile razy wskazówki zegara w ciągu dnia nakładają się na siebie?
- Jeśli miał(a) by pan(i) wehikuł czasu, w jakie czasy by się pan(i) udał(a) i dlaczego?
- Jak wyglądałby świat, gdyby nagle zabrakło prądu?
- Musi pan(i) przekonać się, czy pan(i) znajomy z pracy posiada pana(i) aktualny numer telefonu. Wiadomość do tego znajomego ma przekazać inny współpracownik, więc na kartce nie może być numeru pana(i) telefonu. Co napisać, by znajomy zrozumiał, o co chodzi, a współpracownik nie odczytał numeru telefonu?
- Dlaczego właz kanalizacyjny jest okrągły?
- Ile piłek golfowych zmieści się w autobusie?
- O czym mogłoby rozmawiać jabłko z gruszką przed wkrojeniem do sałatki?

Na większość powyższych pytań można znaleźć logiczną odpowiedź, jednak dla pracodawców istotne jest przede wszystkim kreatywne wybrnięcie z danego problemu. Pracodawcy oczekują przede wszystkim abstrakcyjnych odpowiedzi, które w dużej mierze ukażą poziom kreatywności. Często liczy się sam sposób wypowiedzi i jest bardzo istotny dla menedżerów. Kandydat na pracownika w przedsiębiorstwie kreatywnym będzie z góry skreślony, jeśli nie będzie umieć wybrnąć z zadanego pytania, udzieli odpowiedzi „nie wiem” lub po prostu będzie milczał. To znak, że kandydat nawet nie próbuje być kreatywny i jest to pierwsza istotna informacja zwrotna, że pracodawca nie ma do czynienia z jednostką kreatywną. Podczas rozmowy kwalifikacyjnej wiele informacji o kandydacie można również uzyskać z zadanych pytań o konkretne zdarzenia z przeszłości potencjalnego pracownika, np. gdy znalazł się on w sytuacji, w której zaistniała potrzeba stworzenia czegoś nowego. Rekruter może zapytać o przykładowe projekty, które realizował lub wymyślił, a także o realizowane innowacyjne rozwiązania czy stworzone eventy bądź kampanie. Aby dokonać obiektywnej oceny kandydata, należy szukać informacji nie tylko na temat pomysłów kandydata, ale głównie zadać pytania o ich realizacji i finalizacji. Zdarza się, że kreatywna jednostka jest oderwana od rzeczywistości i często posiada słomiany zapał. To realne zagrożenie dla pracy

twórczej, dlatego bardzo istotne jest znalezienie pracownika kreatywnego, ale także realisty, który wie, do czego dąży i będzie wiedział, jak koordynować cały projekt – czasowo, budżetowo oraz zasobowo.

Po przeprowadzonych rozmowach rekrutacyjnych organizacja musi dokonać oceny każdego z kandydatów, a następnie dokonać ich porównania. W tym wypadku głównym czynnikiem, na który zwraca uwagę pracodawca przy wyborze pracownika to kreatywność, lecz liczyć się także będą inne wspomagające kreatywność czynniki takie jak np. umiejętność pracy zespołowej, chęć samorozwoju czy doświadczenie zawodowe. Pracodawca ma przeanalizowane stanowisko pod kątem wymagań dotyczących kreatywności i pozostałych czynników. Zdarza się, że wyboru pracownika można dokonać po etapie rozmowy rekrutacyjnej. Natomiast jeśli kilku kandydatów ma podobny poziom poszczególnych cech pracodawca może zaprosić takie osoby na dodatkowy etap rekrutacji w celu wyłonienia najlepszego z nich. Bardzo często taki etap może być oparty na zadaniach praktycznych np. próbny dzień pracy w przedsiębiorstwie. Po wyłonieniu najlepszego kandydata dostaje on propozycję pracy i zwykle zatrudniony jest na okres próby. W tym czasie pracodawca może dokonać oceny kandydata, czy rzeczywiście jest to osoba kreatywna, która pasuje do naszego zespołu. Jeśli pracownik zakończy okres próbny z pozytywnym wynikiem, zostanie na stałe zatrudniony w przedsiębiorstwie.

Może się jednak zdarzyć, że po czasie okaże się, iż zatrudniona osoba jest wystarczająco kreatywna, lecz nie spełnia kryteriów związanych z innymi czynnikami. Najczęściej jest to negatywna postawa pracownika, działania na szkodę firmy, wprowadzanie negatywnej atmosfery do przedsiębiorstwa, nienależyte wywiązywanie się ze swoich obowiązków brak efektywnej pracy, roszczeniowa postawa, niewłaściwa obsługa klientów, a także nieumiejętność pracy w zespole i spowalnianie jego prac nad projektami.

Podsumowanie

Podsumowując, współcześnie kreatywność bardzo mocno zyskuje na znaczeniu w przedsiębiorstwach, szczególnie w sektorze kreatywnym. Nośnikami kreatywności są ludzie – jednostki kreatywne. Istotne jest pozyskanie do organizacji pracowników charakteryzujących się odpowiednim poziomem kreatywności. Ważnym aspektem będzie w tym wypadku odpowiednio przeprowadzony proces rekrutacji, który pozwoli na pozyskanie do organizacji kreatywnych jednostek. Proces rekrutacji w przypadku poszukiwania kreatywnych jednostek należy przeprowadzić przy użyciu odpowiednich technik rekrutacyjnych dostosowanych pod

ocenę kreatywności kandydatów. Zaproponowany w artykule przebieg wspomnianego procesu, ma na celu pozyskać jak najbardziej kreatywne jednostki do przedsiębiorstwa.

Bibliografia

Florida R. *The Rise of the Creative Class*, Basic Books, 2002

Jimenez-Jimenez D., Sanz-Valle R., *Could HRM support organizational innovation?*, *The International Journal of Human Resource Management*, July 2008, Vol. 19, No. 7

Kozioł L., Piechnik-Kurdziel A., Kopeć J., *Zarządzanie zasobami ludzkimi w firmie – Teoria i praktyka*, Biblioteczka Pracownicza, Warszawa 2000

Łukasiewicz G., *Architektura zarządzania zasobami ludzkimi wspierająca kreatywność pracowników* [w:] *Ekonomia Kreatywności. Jakość kapitału ludzkiego jako stymulator wzrostu społeczno-gospodarczego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach, Katowice 2012

Pytania sprawdzające kreatywność na rozmowie kwalifikacyjnej (2019), online: <https://poradnikpracownika.pl/-pytania-sprawdzajace-kreatywnosc-na-rozmowie-kwalifikacyjnej> (data dostępu 01.07.2021)

Sutton R., *Zwariowane pomysły, które się sprawdzają. Jak zbudować kreatywną firmę*, Wydawnictwo Exclusive, Warszawa 2008

Torrance, E. P., *Why Fly? A philosophy of Creativity*, Ablex Publishing Co., Norwood, New York 1995

Trzepizur P., *Zarządzanie innowacjami w małych i średnich przedsiębiorstwach*, *Zeszyty naukowe Politechniki Częstochowskiej, Zarządzanie* Nr 24 t. 1 (2016)

Wiśniewska J., Janasz K., *Innowacyjność organizacji w strategii inteligentnego i zrównoważonego rozwoju*, Wydawnictwo Difin, Warszawa 2012

Luiza Łańko

Szkoła Doktorska Uniwersytetu Szczecińskiego
Wydział Prawa i Administracji Uniwersytetu Szczecińskiego
luiza.lanko@phd.usz.edu.pl
ORCID: 0000-0002-9222-7207

Cechy osobowe prostej spółki akcyjnej

Partnership-like characteristic of the simple joint-stock company

Streszczenie

Ustawodawca wprowadził do polskiego porządku prawnego nowy rodzaj spółki kapitałowej - prostą spółkę akcyjną (PSA). Regulacja jej dotycząca jest zupełnie nowa, a przy tym obszerna i kompletna. Z tego względu pojawiło się wiele wątpliwości w zakresie charakteru prawnego PSA, jak i samej jej kwalifikacji jako spółki kapitałowej. Autorka poddaje analizie stan prawny odnoszący się do prostej spółki akcyjnej i odnosi go do celu utworzonej regulacji, by wskazać charakter prostej spółki akcyjnej i jej miejsce w dychotomicznym systemie spółek prawa handlowego.

Słowa kluczowe: spółka kapitałowa, prosta spółka akcyjna, natura spółki.

Summary

The legislator has introduced into the Polish legal order a new type of capital company - simple joint-stock company. The regulation is entirely new and at the same time extensive and complete. For this reason, many doubts have arisen as to the legal nature of PSA and its very qualification as a capital company. The author analyzes the legal status of a simple joint-stock company and relates it to the purpose of the created regulation to indicate the nature of a simple joint-stock company and its place in the dichotomous system of commercial law companies and partnerships.

Key words: capital company, simple joint-stock company, nature of the company.

Wstęp

Prosta spółka akcyjna (PSA) stanowi nowy typ spółki prawa handlowego wprowadzony do polskiego porządku prawnego ustawą z dnia 19 lipca 2019 r. o zmianie ustawy - Kodeks spółek handlowych oraz niektórych innych ustaw (Ustawa, 2019). Celem regulacji było wprowadzenie instytucji przeznaczonej dla innowacyjnych przedsiębiorstw opartych na nowych technologiach i kapitale ludzkim (Uzasadnienie do rządowego projektu ustawy, 2019). Prosta spółka akcyjna została przez ustawodawcę utworzona jako spółka kapitałowa (Ustawa 2000, art. 4 § 1 pkt 2). Ideę spółki kapitałowej połączono jednak z elastycznymi rozwiązaniami charakterystycznymi dla spółek osobowych.

Wobec powyższego konieczne jest poddanie analizie konstrukcji prawnej prostej spółki akcyjnej pod względem występowania cech osobowych i rozwiązań zbieżnych z tymi, które widoczne są w spółkach osobowych, a odmiennych od tych znanych ze spółek kapitałowych. Badanie koncentruje się na ukształtowaniu kapitału akcyjnego tworzonego w spółce, charakterze wnoszonych do niej wkładów oraz pokrywanych nimi akcji. Można wyrazić

nadzieję, że będzie ono stanowiło głos w dyskusji odnoszącej się do charakteru prawnego prostej spółki akcyjnej.

1. Kapitał akcyjny

Kapitał akcyjny prostej spółki akcyjnej jest jej funduszem podstawowym. Jest to regulacja odmienna od znanej ze spółek z ograniczoną odpowiedzialnością (z o.o.) oraz akcyjnej (s.a.), w których tworzony jest kapitał zakładowy. Odmienność ukształtowania instytucji kapitału nie ogranicza się jednak do aspektu językowego - nazwy, ale odnosi się również do jego kwoty. Kapitał akcyjny powinien bowiem wynosić co najmniej 1 zł (Ustawa 2000, art. 300³ § 1). W spółce z o.o. konieczne jest utworzenie kapitału zakładowego na poziomie co najmniej 5 000 zł, a w spółce akcyjnej na poziomie 100 000 zł (Ustawa 2000, art. 154 § 1, art. 308 § 1). Wysokość kapitału jest obligatoryjnie wskazywana w umowie spółki z o.o. oraz w statucie spółki akcyjnej (Ustawa 2000, art. 157 § 1 pkt 3, art. 304 § 1 pkt 4). Wysokość kapitału w PSA nie jest określana w umowie spółki (Ustawa 2000, art. 300³ § 2).

Ukształtowanie kapitału akcyjnego w sposób odmienny względem kapitału zakładowego w pozostałych spółkach kapitałowych, w szczególności określenie jego minimalnej wysokości na tak symbolicznym poziomie, wzbudza zastrzeżenia, czy przy funduszu własnym spółki w wysokości 1 zł można mówić o kapitale jako takim. Należy jednak wziąć pod uwagę, że jest to jedynie wartość minimalna, a nie granica górna czy kwota ustalona na stałym poziomie. Co więcej, ochrony wierzycieli spółki nie powinno się upatrywać w wysokości kapitału zakładowego czy akcyjnego, a w regulacji odnoszącej się do jego funkcjonowania i ograniczeń z nim związanych. Wypłacalność spółki podlega ocenie na podstawie wielu kryteriów, a wysokość kapitału jest tylko jednym z nich. Kapitał na poziomie 1 zł nie realizuje funkcji ochronnej. Dla ochrony wierzycieli zastosowano natomiast inne formy zabezpieczenia. W świetle istniejącej regulacji w zakresie kapitału zakładowego ani 5 000 zł, ani nawet 100 000 zł nie stanowią wystarczającej ochrony interesów wierzycieli. Nie należy zatem poddawać pod wątpliwość kapitałowego charakteru PSA ze względu na minimalny wymóg wysokości kapitału akcyjnego na poziomie 1 zł.

Zastrzeżenie co do kapitałowego charakteru prostej spółki akcyjnej zostało również przedstawione w opinii sporządzonej na zlecenie Biura Analiz Sejmowych odnoszącej się do oceny skutków prawnych regulacji dotyczącej prostej spółki akcyjnej. Zgodnie ze wskazaną opinią konstrukcja prawna prostej spółki akcyjnej nie wpisuje się w istniejący system spółek handlowych, ponieważ zakłóca jasny podział na spółki osobowe i kapitałowe. Dychotomia systemu ujawnia się w braku wymogu utworzenia minimalnego kapitału oraz istnieniu

odpowiedzialności osobistej wspólników w spółkach osobowych, oraz wymogu wniesienia kapitału o określonej minimalnej wysokości przy jednoczesnym wyłączeniu odpowiedzialności wspólników za zobowiązania w spółkach kapitałowych. Konstrukcja prostej spółki akcyjnej zaburza wskazany podział, ponieważ ani nie tworzy realnego wymogu pokrycia minimalnego kapitału, ani nie przewiduje odpowiedzialności wspólników za zobowiązania spółki (Dubowski 2019). To jednak nie oznacza, że konsekwencją ukształtowania regulacji sprzyjającej innowacyjnym przedsiębiorstwom, która jednocześnie wykracza nieco poza dotychczas ustalone ramy, ma być negacja zasadności jej normatywnego zakwalifikowania jako spółki kapitałowej.

2. Wkłady niekapitałowe

Spółki prawa handlowego zarówno osobowe, jak i kapitałowe są spółkami wkładowymi. Oznacza to, że wnoszona jest do nich jakaś wartość majątkowa. Prosta spółka akcyjna nie odróżnia się od pozostałych spółek w tym zakresie i również jest spółką wkładową.

Na kapitał akcyjny prostej spółki akcyjnej mogą być przeznaczane wkłady pieniężne oraz niepieniężne, przy czym konieczne jest również uwzględnienie regulacji zawartej w art. 14 § 1 k.s.h. (Ustawa 2000, art. 3003 § 1). Przedmiotem wkładu niepieniężnego przeznaczonego na kapitał akcyjny prostej spółki akcyjnej nie może być prawo niezbywalne lub świadczenie pracy bądź usług (Ustawa 2000, art. 14 § 1). Przy czym wkładem niepieniężnym na pokrycie akcji może być wszelki wkład mający wartość majątkową, w szczególności świadczenie pracy lub usług (Ustawa 2000, art. 3002 § 2).

Regulacja prawna odnosząca się do wkładów wnoszonych do PSA pozwala na wyróżnienie dwóch ich kategorii: wkładów kapitałowych, czyli pieniężnych oraz niepieniężnych posiadających zdolność aportową także w spółkach z o.o. i akcyjnej, oraz wkładów niekapitałowych, które takiej zdolności nie mają, w szczególności świadczenia pracy czy usług (Opalski 2019). Ukształtowanie możliwości aportowych w ramach PSA jest odmienne od regulacji odnoszącej się do wkładów do pozostałych spółek kapitałowych, do których nie ma możliwości wniesienia prawa niezbywalnego lub świadczenia pracy bądź usług (Ustawa 2000, art. 14 § 1). Rozwiązanie to stanowi analogię do regulacji prawnej odnoszącej się do spółek osobowych, przy których ustawodawca w art. 48 k.s.h. pozostawił swobodę w zakresie wnoszenia wkładów, które mogą mieć również postać świadczenia pracy czy usług. Umożliwienie pokrycia akcji prostej spółki akcyjnej wkładem w postaci pracy czy usług jest jedną z kluczowych zmian odróżniającą prostą spółkę akcyjną od dotychczas istniejących spółek kapitałowych. Tak istotna zmiana spowodowała negatywne głosy doktryny. Zgodnie z

prezentowanym stanowiskiem, wnoszenie wkładów w postaci świadczenia pracy czy usług jest wręcz sprzeczne z naturą spółki kapitałowej (Kappes 2019). Jest to jednak celowy zabieg ustawodawcy umożliwiający zaangażowanie się w spółkę inwestorów dysponujących wiedzą, doświadczeniem czy pomysłem zamiast przedmiotami o typowo finansowym charakterze (Uzasadnienie do rządowego projektu ustawy 2019).

Wyjście naprzeciw potrzebom i możliwościom start-upów oraz przedsiębiorstw opartych na kapitale pozafinansowym nie powinno dyskwalifikować możliwości określenia prostej spółki akcyjnej jako spółki kapitałowej, nawet jeśli wykazuje ona pewne cechy charakterystyczne dla spółek osobowych. Ich istnienie nie oznacza, że spółka nie jest spółką kapitałową, a wskazuje, że jest to spółka, w której zastosowano regulacje o charakterze hybrydowym, kapitałowo-osobowym. Takie dualistyczne ukształtowanie regulacji nie zaburza dychotomicznego podziału na spółki osobowe i spółki kapitałowe, a ukazuje jedynie starania ustawodawcy, by regulacja ta była dopasowana do potrzeb rynkowych i żeby jej wartością nadrzędną nie było powielanie dotychczasowych schematów, a racjonalne spojrzenie na wymagania i oczekiwania, jakie stawia zmieniająca się rzeczywistość gospodarcza.

3. Akcje oderwane od kapitału akcyjnego

Istotnym elementem konstrukcji prawnej prostej spółki akcyjnej jest ukształtowanie regulacji w zakresie tytułów uczestnictwa w spółce, tj. akcji, które są beznominałowe, niepodzielne i nie stanowią ułamka kapitału akcyjnego (Ustawa 2000, art. 302 § 3). Powyższe wpływa na uproszczenie wnoszenia do spółki wkładów niepieniężnych, ponieważ wkłady te nie muszą mieć określonej wartości nominalnej, która w przypadku pracy czy usług jest trudna do wskazania. Powoduje to brak konieczności wnoszenia wkładu kapitałowego, który miałby pokryć nominalną akcji, w przypadku, gdyby akcje posiadały nominalną. Takie rozwiązanie stanowi regulację zupełnie odmienną od znanej z pozostałych spółek kapitałowych, w których udziały/akcje mają wartość nominalną (Ustawa 2000, art. 154 § 2, art. 302). Wkłady niekapitałowe mają charakter subiektywny i można poddać pod wątpliwość weryfikowalność ich wartości, stąd konieczne stało się wprowadzenie rozwiązania, które będzie sprzyjało realizacji celu tworzenia nowej spółki kapitałowej, ale jednocześnie takiego, które nie będzie stanowiło rozmytej i niejasnej konstrukcji prawnej.

Na strukturę spółki nie należy patrzeć wybiórczo i odrywać poszczególnych jej elementów od całokształtu regulacji i od jej celu, którym było stworzenie rozwiązań prawnych dopasowanych do potrzeb przedsiębiorstw opartych na pomysły, umiejętnościach i nowych technologiach. Innowacyjnym rozwiązaniem w ramach spółki kapitałowej było umożliwienie

wnoszenia wkładów w postaci świadczenia pracy czy usług. Elementem, który umożliwił realizację założenia w zakresie zmiany kryteriów aportowych znanych z pozostałych spółek kapitałowych, było ukształtowanie akcji prostej spółki akcyjnej jako beznominałowych. Taka konsekwencja ustawodawcy w dążeniu do stworzenia regulacji, która będzie miała realny wpływ na rozwój innowacji, nie może zostać poddana krytyce, tylko dlatego, że wymyka się dotychczasowym sztywnym kryteriom i założeniom. Z tego względu zbudowanie konstrukcji prostej spółki akcyjnej w sposób odmienny od budowy regulacji odnoszącej się do spółek z o.o. czy akcyjnej nie pociąga za sobą braku przymiotu spółki kapitałowej, a jedynie potwierdza, że taki zabieg był konieczny, by sztywne regulacje zmodyfikować tak, by były bardziej dopasowane do potrzeb rozwijającego się rynku.

Podsumowanie

Prosta spółka akcyjna została ustanowiona jako spółka kapitałowa, posiada ona jednak cechy osobowe, które ujawniają się przy zaistnieniu pewnych okoliczności. Odmienność ukształtowania regulacji odnoszącej się do prostej spółki akcyjnej względem spółek kapitałowych oraz spółek osobowych nie umniejsza posiadanych cech kapitałowych czy osobowych, a skłania do szerszej ich analizy. Normatywna kwalifikacja prostej spółki akcyjnej jako spółki kapitałowej nie oznacza braku istnienia cech osobowych, a jedynie przesądza o zamiśle ustawodawcy, który ukształtował strukturę spółki tak, by wspierała ona realizację celu wprowadzanej regulacji prawnej z jednoczesnym położeniem nacisku na aspekty kapitałowe. Występowanie cech zarówno osobowych, jak i kapitałowych ukazuje, że konstrukcja PSA ma być dopasowana do zamysłów biznesowych przedsiębiorstw i ich potrzeb, a nie ma stanowić powielenia regulacji już istniejących.

Ustawodawca w sposób przemyślany i kompletny utworzył regulację prawną, która wprowadza nowe możliwości kształtowania struktury przedsiębiorstwa w postaci spółki kapitałowej. Naturalną konsekwencją stworzenia rozwiązań niedostępnych dla pozostałych spółek kapitałowych jest powstanie konstrukcji prawnej nieco odbiegającej od dotychczas istniejących. Nie są to jednak zmiany, które burzą zastany system spółek i ich podział na spółki osobowe oraz spółki kapitałowe. Prosta spółka akcyjna jako spółka dedykowana innowacyjnym przedsięwzięciom łączy w sobie cechy charakterystyczne dla spółek osobowych oraz dla spółek kapitałowych, pozostając przy tym spółką kapitałową.

Bibliografia

Dubowski R. (2019), Opinia prawna w przedmiocie oceny rządowego projektu ustawy o zmianie ustawy Kodeks spółek handlowych oraz niektórych innych ustaw, nr RM-10-11-19, druk nr 3236, 8 marca 2019 r., <https://www.sejm.gov.pl/Sejm8.nsf/opinieBAS.xsp?nr=3236>, dostęp: 29 czerwca 2021 r.

Kappes A. (2019), Opinia prawna w przedmiocie oceny rządowego projektu ustawy o zmianie ustawy Kodeks spółek handlowych oraz niektórych innych ustaw, nr RM-10-11-19, druk nr 3236, 12 marca 2019 r., <https://www.sejm.gov.pl/Sejm8.nsf/opinieBAS.xsp?nr=3236>, dostęp: 29 czerwca 2021 r.

Opalski A. (2019), *Prosta spółka akcyjna - nowy typ spółki handlowej (część I)*, „Przegląd Prawa Handlowego” nr 11.

Ustawa (2019) z dnia 19 lipca 2019 r. - o zmianie ustawy - Kodeks spółek handlowych oraz niektórych innych ustaw, Dz.U. z 2019 r., poz. 1655.

Ustawa (2000) z dnia 15 września 2000 r. - Kodeks spółek handlowych, T.j.: Dz.U. z 2020 r., poz. 1526 ze zm.

Uzasadnienie do rządowego projektu ustawy o zmianie ustawy - Kodeks spółek handlowych oraz niektórych innych ustaw (2019), druk nr 3236.

Klaudia Maciejewska

Szkoła Doktorska Uniwersytetu Szczecińskiego

Wydział Prawa i Administracji Uniwersytetu Szczecińskiego

klaudia.maciejewska@phd.usz.edu.pl

ORCID: 0000-0002-8498-841X

Nowe technologie – sprzymierzeńcy sądownictwa

New technologies - allies of the judiciary

Streszczenie

Proces informatyzacji wymiaru sprawiedliwości to ewolucja a nie rewolucja. Niniejszy artykuł przedstawia, jakie korzyści niosą ze sobą nowe technologie w procesie informatyzacji, cyfryzacji i digitalizacji sądownictwa. Wykorzystanie nowych technologii ma na celu zwiększenie efektywności funkcjonowania sądownictwa – ułatwieniu ulega komunikacja obywatela z sądem oraz zwiększeniu ulegają kompetencje pracowników sądów w zakresie obsługi, wdrażania, utrzymania systemów informatycznych i teleinformatycznych. Niezwykle ważną rolę w zrozumieniu i wdrażaniu technologii odgrywa czynnik ludzki oraz wszelkie procesy. Z tego też względu tak duże znaczenie ma wykształcenie wykwalifikowanych pracowników, posiadających odpowiednie przeszkolenie w zakresie umiejętności praktycznego zastosowania i wykorzystania nowoczesnych technologii.

W niniejszym artykule szczególną uwagę zwrócono na informatyzację sądownictwa przedstawiając jej terażniejszość i formułując wnioski *de lege ferenda* na przyszłość. Rozważania teoretyczne uzupełnione są danymi pozyskiwanymi przez sądy w postępowaniu sądowym, dostępnymi z publicznych rejestrów elektronicznych oraz z baz danych zawierających całością legislacji i jureksprudenccji, stanowiącymi podstawę rozwoju cyfryzacji, informatyzacji i digitalizacji sądownictwa.

Słowa kluczowe: sztuczna inteligencja, przetwarzanie danych, informatyzacja, cyfryzacja, digitalizacja, systemy teleinformatyczne, prawo, wymiar sprawiedliwości, sądownictwo, e-sąd.

Summary

The process of computerization of the justice system is an evolution, not a revolution. This article presents the benefits of new technologies in the process of computerization, digitization, and digitalization of the judiciary. The use of new technologies is aimed at increasing the efficiency of the functioning of the judiciary - the communication of a citizen with the court is facilitated and the competencies of court employees in the field of operation, implementation, and maintenance of IT and ICT systems are increased. The human factor and all processes play an extremely important role in understanding and implementing technology. For this reason, it is so important to educate qualified employees who have appropriate training in the field of practical application and use of modern technologies.

In this article, particular attention is paid to the computerization of the judiciary, presenting its present and formulating *de lege ferenda* conclusions for the future. Theoretical considerations are supplemented with data obtained by courts in court proceedings, available from public electronic registers and from databases containing the entirety of legislation and jurisprudence, constituting the basis for the development of digitization, computerization, and digitalization of the judiciary.

Key words: artificial intelligence, data processing, computerization, digitization, digitalization, ICT systems, law, justice, judiciary, e-court.

1. Wprowadzenie

W Polsce od co najmniej 2014 roku wdrażany jest proces informatyzacji wymiaru sprawiedliwości, co ma na celu poprawę efektywności funkcjonowania sądownictwa, przyspieszenie rozpoznawania spraw, czy po prostu wsparcie pracy osób wykonujących

zawody prawnicze i okołoprawnicze. Technologie informatyczne przynoszą zmiany w gromadzeniu, przekazywaniu i przetwarzaniu informacji, a także wpływają na kształtowanie ładu społecznego (Szkudlarek, Milczarek 2014, s. 232). Informatyzacja, cyfryzacja i digitalizacja sądownictwa to zdecydowanie ewolucja, która współcześnie nie powinna być postrzegana w kategoriach rewolucji. Uzasadnieniem takiego stanowiska jest to, że aktualnie *de facto* standardem jest komputeryzacja sądów, a także wykorzystywanie systemów informatycznych służących wsparciu pracy sędziów i pracowników sądów, czy zagwarantowany dostęp do elektronicznych baz orzecznictwa, informacji prawnych, elektronicznych rejestrów, zaś usługi świadczone drogą elektroniczną obejmują nie tylko wewnętrzne funkcjonowanie sądów, ale coraz częściej charakteryzują relację obywatel – sąd (Bieliński, 2019, Legalis).

Dostępne na rynku nowe technologie w postaci prawa własności przemysłowej, wyników prac rozwojowych, wyników badań aplikacyjnych, nieopatentowanej wiedzy technicznej, które umożliwiają wytwarzanie nowych lub znacząco ulepszonych, produktów, procesów lub usług (art. 2 ust. 1 pkt 9 ustawy z 30 maja 2008 r. o niektórych formach wspierania działalności innowacyjnej, t. j. Dz. U. z 2021 r. poz. 706), w tym rozwiązania wykorzystujące sztuczną inteligencję (*artificial intelligence*) mogą zostać wykorzystane do wsparcia pracy sędziego, prowadzenia postępowania arbitrażowego, usprawnienia czynności biurowych i organizacyjnych, cyfryzacji archiwizacji wymiaru sprawiedliwości.

Nowoczesne technologie w aspekcie wsparcia pracy sędziego mogłyby automatyzować pracę nad aktami prawnymi (wspomagając merytoryczną pracę z przepisami prawa), przy analizie wzorców i podobieństw między daną sprawą a innymi rozstrzygniętymi, skomplikowanych stanów faktycznych, zeznań świadków, dowodów złożony przez strony w postępowaniu sądowym, prognozować wyniki sprawy, stanowić wsparcie w przygotowaniu rozstrzygnięcia, merytorycznej treści pism, proponować kolejne czynności w sprawie, anonimizować dokumenty.

W arbitrażu nowe technologie, w tym rozwiązania wykorzystujące sztuczną inteligencję stanowiłyby pomoc przy sporządzaniu umów o arbitraż, mogłyby automatyzować przygotowywanie merytorycznej treści pism procesowych, wybór arbitra, analizowanie stanu prawnego, wyliczanie kosztów. Umożliwiłaby również prowadzenie postępowania arbitrażowego, proponowanie kolejnych czynności w sprawie, wsparcie arbitrów w procesie podejmowania decyzji merytorycznych (Więzowska – Czepiel, 2019; Szczudlik, 2020).

Usprawnienia czynności biurowych i organizacyjnych przy wykorzystaniu nowych technologii wiązałyby się z wdrożeniem systemów teleinformatycznych umożliwiających

prowadzenie elektronicznego biura podawczego, elektronicznej księgi nadawczej, obsługę doręczeń elektronicznych, sporządzanie elektronicznych protokołów, automatyzacją procesu tworzenia pism, proponowania ich merytorycznej treści i podpowiadania kolejnych czynności w sprawie.

Natomiast cyfryzacja archiwizacji wymiaru sprawiedliwości wiązałaby się z budową narzędzia wspomagającego zbieranie i klasyfikację zbiorów w postaci elektronicznej służących do uczenia z nadzorem. Przechodzenie z formy papierowej akt sprawy do formy w postaci elektronicznej, tworzenie cyfrowych repozytoriów, konwersji dużej liczby dokumentów, inteligentnej analiza danych gromadzonych w procesie archiwizowania akt sprawy oraz automatyzacja procesów zachodzących w archiwizacji, w tym w procesie brakowania, udostępniania, niszczenia, przekazywania akt do Archiwum Państwowego.

Systemy sztucznej inteligencji mogą odegrać znaczącą rolę w osiągnięciu zrównoważonego rozwoju, we wpieraniu procesu demokratycznego, praworządności, praw socjalnych, społecznych, a także ekonomicznych. Wdrażanie rozwiązań informatycznych zapobiega wykluczeniu cyfrowemu. Jak zakłada „Polityka Rozwoju sztucznej inteligencji w Polsce od roku 2020”, wdrażanie nowych technologii to cel, który powinniśmy osiągnąć w perspektywie krótkoterminowej (do 2023 r.), średnioterminowej (do 2027 r.) i długoterminowej (po 2027 r.). Należy przy tym wskazać, że z praktycznego punktu widzenia trudności, jakie mogą być napotkane w trakcie procesu wdrażania nowych rozwiązań technologicznych w ogólnym aspekcie, to przede wszystkim zagrożenie wykluczeniem cyfrowym społeczeństwa, proces transformacji cyfrowej społeczeństwa, zaś z perspektywy sądownictwa - brak dostępu do sądu. Aby możliwe było mówienie o skutecznym, a co najważniejsze - efektywnym realizowaniu omawianego procesu, niezbędne będzie podejmowanie działań zmierzających do zwiększania świadomości obywateli poprzez promowanie wiedzy o nowych technologiach, sztucznej inteligencji, jej wpływie na czynności życia codziennego przez media, w tym media społecznościowe (*social media*), zwiększania kompetencji pracowników sądów, wzmocnienie procesu otwierania danych administracji publicznej, które mogą zostać wykorzystane do opracowania i testowania algorytmów, tworzenia nowoczesnych aplikacji otwartoźródłowych, usług chmurowych następnej generacji, wdrażanie i popularyzowanie nowoczesnych procesów zarządzania, ukierunkowanie na człowieka poprzez tworzenie regulacji prawnych dla godnej zaufania sztucznej inteligencji.

2. Informatyzacja sądownictwa – teraźniejszość i przyszłość (postulaty *de lege ferenda*)

W polskim systemie prawa brak jest legalnej definicji „informatyzacji”, jednak utożsamia się ją m.in. z projektowaniem, wdrażaniem, eksploatacją, integracją, rozwojem i udostępnianiem systemów teleinformatycznych, polegających na wykorzystaniu uprzednio wprowadzonych danych w postaci elektronicznej w możliwie w jak największym, dopuszczalnym zakresie. Postępująca informatyzacja stanowi zatem kolejny etap wykorzystywania nowoczesnych narzędzi technologicznych, którego początku upatrywać należy w komputeryzacji pojmowanej w literaturze (Gołaczyński i Kotecka, 2011; Kotecka, 2010). Efektem informatyzacji jest automatyzacja wielu powtarzalnych czynności w celu zastąpienia powtarzalnej pracy ludzkiej, umożliwiając skupienie się na czynnościach twórczych i wymagających ludzkiej uwagi.

Informatyzacja wymiaru sprawiedliwości w Polsce rozpoczęła się od sądowego postępowania cywilnego i ma na celu jego przyspieszenie, zmniejszenie kosztów, standaryzację rozwiązań, informatyzację postępowania egzekucyjnego (Wójcik-Krokowska, 2021, Legalis). Przedmiotowe stanowi teraźniejszość informatyzacji wymiaru sprawiedliwości. Uchwalane prawo umożliwia aktualnie zastosowanie nowych technologii w procesie wytwarzania innowacyjnych usług i produktów służących cyfryzacji sądownictwa. Postępowanie cywilne może posłużyć za wzór postępowania, w którym wprowadzono wiele rozwiązań informatyzujących sądownictwo, a do najważniejszych z nich należy ustawa z dnia 29 sierpnia 2014 r. o zmianie ustawy – Kodeks postępowania cywilnego oraz ustawy o kosztach sądowych w sprawach cywilnych (Dz. U. z 2014 poz. 1296), w której uregulowano ustne uzasadnienie wyroku, tzw. e-uzasadnienie (art. 331¹ § 1 Kodeksu postępowania cywilnego; dalej: K.p.c.). Wygłoszenie ustnego uzasadnienia jest możliwe bezpośrednio po ogłoszeniu sentencji wyroku i tylko wówczas, jeżeli przebieg posiedzenia jest protokołowany za pomocą urządzenia rejestrującego dźwięk albo obraz i dźwięk. W takim przypadku nie podaje się odrębnie zasadniczych powodów rozstrzygnięcia, a zamiast pisemnego uzasadnienia wyroku sporządza się transkrypcję wygłoszonego uzasadnienia. Do transkrypcji wygłoszonego uzasadnienia odpowiednio stosuje się przepisy o pisemnym uzasadnieniu wyroku.

Kolejnym przykładem są przepisy ustawy z dnia 10 lipca 2015 r. o zmianie ustawy – Kodeks cywilny, ustawy – Kodeks postępowania cywilnego oraz niektórych innych ustaw (Dz. U. z dnia 2015 r. poz.-1311 z późn. zm.), stanowiące przełom w informatyzacji wymiaru sprawiedliwości i odnoszące się do wielu kwestii związanych z postępowaniem rozpoznawczym i egzekucyjnym. W ustawie z dnia 23 kwietnia 1964 r. Kodeks cywilny (t. j. Dz. U. z 2020 r. poz. 1740 z późn. zm.; dalej: K.c.) wprowadzono ustawową definicję

dokumentu (art. 77² K.c.), formę dokumentową (art. 77³ K.c.), zdefiniowano formę elektroniczną (art. 78¹ K.c.), natomiast w ustawie z dnia 17 listopada 1964 r. Kodeks postępowania cywilnego (t. j. Dz. U. z 2020 r. poz. 1575 z późn. zm.) uregulowano instytucję elektronicznego biura podawczego w sprawach cywilnych, rodzinnych, gospodarczych i w postępowaniu egzekucyjnym, wprowadzając tym samym możliwość wnoszenia pism procesowych za pośrednictwem systemu teleinformatycznego, zdalny dostęp do akt sądowych, rozpoznanie dowodu na odległość, dokonywanie doręczeń elektronicznych, utrwalanie czynności sądowych za pomocą nagrania obrazu i dźwięku lub dźwięku (e-protokół; art. 157-162 K.p.c.). Jednak poza unormowaniami legislacyjnymi do dnia dzisiejszego nie został uruchomiony system teleinformatyczny w całości obsługujący postępowanie sądowe w sprawach cywilnych, w tym doręczenia elektroniczne, elektroniczne akta sądowe, elektroniczne biuro podawcze, integrujący się z systemami zewnętrznymi instytucji publicznych.

Należy przy tym podkreślić, że nowelizacja Kodeksu postępowania cywilnego z dnia 10 lipca 2015 r. wprowadziła również instytucję elektronicznego postępowania upominawczego i e-sądu (art. 505²⁸ K.p.c. i nast.), który je prowadzi, a także zdalny dostępu do rejestrów sądowych. Sprawy w elektronicznym postępowaniu upominawczym rozpoznaje pierwszy w Polsce sąd elektroniczny - VI Wydział Cywilny Sądu Rejonowego Lublin – Zachód w Lublinie. E-sąd pozwala na rozpoznawanie spraw o roszczenia pieniężne, w których stan faktyczny nie jest skomplikowany, nie wymaga przeprowadzenia postępowania dowodowego, a jednocześnie pozwala powodowi zaoszczędzić czas, który musiałby poświęcić na cyfryzację dokumentów celem udowodnienia roszczenia.

Nowelizacja Kodeksu postępowania cywilnego z 2019 r. (ustawa z dnia 4 lipca 2019 r. o zmianie ustawy – Kodeks postępowania cywilnego oraz niektórych innych ustaw, Dz. U. z 2019 r. poz. 1469 z późn. zm.) wzajemnych doręczeń pomiędzy pełnomocnikami będącymi adwokatami, radcami prawnymi i rzecznikami patentowymi za pośrednictwem poczty elektronicznej, jeżeli złożą sądowi zgodne oświadczenia odpowiedniej treści i podadzą do wiadomości sądu używane do tego dane kontaktowe, w szczególności adres poczty elektronicznej.

Z kolei w obszarze postępowania egzekucyjnego, do szczególnych rozwiązań informatyzacji wymiaru sprawiedliwości należą elektroniczne licytacje publicznej ruchomości (wprowadzone nowelą K.p.c. z 2015 r.) i nieruchomości (uregulowane ustawą z dnia 28 maja 2021 r. o zmianie ustawy – Kodeks postępowania cywilnego oraz niektórych innych ustaw,

Dz. U. z 2021 r. poz. 1090). Sprzedaż w drodze licytacji elektronicznej, jak i zamieszczanie obwieszczeń o licytacji przez komornika sądowego dokonywane jest za pośrednictwem dedykowanego systemu teleinformatycznego, a same licytacje elektroniczne zwiększyły efektywność sprzedaży zajętych ruchomości, przy jednoczesnym zachowaniu gwarancji procesowych (Uliasz, 2016).

Odnosząc się natomiast do przyszłości informatyzacji sądownictwa, należy skoncentrować się przede wszystkim na pełnej digitalizacji dokumentów z założeniem obowiązywania przez określonym czas formy hybrydowej (tj. papierowej i elektronicznej). Przedmiotowe umożliwi wdrożenie akt elektronicznych, a następnie systemu teleinformatycznego do obsługi postępowania sądowego oraz systemu teleinformatycznego do obsługi postępowania egzekucyjnego, które aktualnie oprócz regulacji ustawowych nie zostały wytworzone.

Opracowany system teleinformatyczny do obsługi postępowania sądowego, w praktyce umożliwiłby sędziom kompletną obsługę akt elektronicznych, ich udostępnianie i przekazywanie, elektroniczną obsługę biura podawczego, protokołu, sporządzanie elektronicznych orzeczeń i uzasadnień, obsługę postępowania dowodowego, elektroniczną anonimizację dokumentów, wymianę danych pomiędzy użytkownikami systemu oraz obsługę doręczeń elektronicznych (uregulowanych w ustawie z dnia 18 listopada 2020 r. o doręczeniach elektronicznych, Dz. U. z 2020 r. poz. 2320 z późn. zm.; dalej: U.d.e.). Dla swej wartości i znaczenia, system musiałby jednak zostać zintegrowany i skomunikowany z systemami zewnętrznymi, w tym z systemami administracji publicznej.

Z kolei wytworzony systemu teleinformatycznego do obsługi postępowania egzekucyjnego z art. 158 ustawy z dnia 22 marca 2018 r. o komornikach sądowych (t. j. Dz. U. z 2021 r. poz. 850 z późn. zm.; dalej: U.k.s.) w praktyce umożliwiłby prowadzenie i przechowywanie dokumentacji, o której mowa w art. 155 ust. 1 (akta elektroniczne) i art. 156 U.k.s. (elektroniczne urządzenia ewidencyjne), jak również wykonywanie zadań polegających na projektowaniu, wdrażaniu, eksploatacji, integracji, rozwoju i udostępnianiu tego systemu, zabezpieczanie danych osobowych przetwarzanych w tym systemie, zapewnienie możliwości wymiany danych między użytkownikami systemu, obsługę doręczeń elektronicznych oraz integrację i komunikację z systemami zewnętrznymi, w tym z systemami administracji publicznej.

Powyższe przykłady wskazują, że przyszłość to rozwój i wdrażanie systemów teleinformatycznych wykorzystujących nowe technologie i rozwiązania sztucznej inteligencji, które stanowiąc będą realne wsparcie pracy sędziów i sekretariatów sądów. Systemów

teleinformatycznych cyfryzujących i automatyzujących procesy, usprawniających czynności biurowe i organizacyjne. Jednak proces ten będzie następować długoterminowo i konieczne jest przy tym podejmowanie działań przełamujących dotychczasowy sposób funkcjonowania sądownictwa oraz zrozumienie, że informatyzacja wymiaru sprawiedliwości to ewolucja nie rewolucja, a nowe technologie są jego sprzymierzeńcem.

3. Dane jako podstawa rozwoju informatyzacji, cyfryzacji i digitalizacji sądownictwa

Obecny, jak i przyszły rozwój nowych, innowacyjnych narzędzi i rozwiązań technologicznych opiera się na wartościach wytworzonych przez szeroko pojmowane dane, rozumiane jako zasób naturalny o niekonkurencyjnym i praktycznie nieograniczonym charakterze. W ciągu ostatnich lat dane stały się jednym z najważniejszych czynników rozwoju i produkcji. Ich pozyskiwanie, gromadzenie, analiza, przetwarzanie i świadome wykorzystywanie stanowią fundamenty rozwoju technologicznego.

Sądownictwo tworzy system przetwarzania danych osobowych dostarczanych w formie papierowej i elektronicznej przez strony i uczestników postępowania. Wskazane dane, które następnie są uzupełniane, weryfikowane i oceniane w trakcie postępowania dowodowego, stanowią podstawę do procedowania i orzekania (Flaga-Gieruszyńska, 2015, Legalis). Orzeczenia sądowe są natomiast stanowiskiem o zebranych przez sąd danych, w tym również danych nieosobowych wynikających z poglądów doktryny, czy judykatury (Gołaczyński, 2019, Legalis). Sądy posługują się bazami danych zawierającymi całość legislacji (krajowej, europejskiej, międzynarodowej), orzecznictwa (zawartego w Portalu Orzeczeń Sądów Powszechnych, Bazie Orzeczeń Sądu Najwyższego, Internetowym Portalu Orzeczeń Trybunału Konstytucyjnego, czy systemach informacji prawnych) oraz jurysprudencji (poglądów doktryny zawartych w publikacjach monograficznych, komentarzach, czasopismach).

Powyższe dane osobowe dostarczane w formie papierowej, a następnie zdigitalizowane, połączone z już istniejącymi zdigitalizowanymi danymi z rejestrów publicznych, systemów wsparcia prawnego oraz tagowaniem, zastosowaniem m.in. technik programowania, rozumienia języka naturalnego powinny stać się podstawą analizy do tworzenia zaawansowanych, wielofunkcyjnych systemów teleinformatycznych. Systemy te wykorzystując nowe technologie, w tym rozwiązania oparte na algorytmach sztucznej inteligencji, wspomogą pracę sądów, zwiększając ich efektywność i automatyzując procesy. W systemie teleinformatycznym przechowywana byłaby dokumentacja elektroniczna, stanowiąca wsparcie pracy sędziego na aktach elektronicznych, pozwalająca na projektowanie

propozycji najbardziej prawdopodobnych rozstrzygnięć, podpowiadanie kolejnych czynności w sprawie, a sam system powinien zostać zintegrowany z innymi systemami teleinformatycznymi instytucji publicznych, zapewniając doręczenia elektroniczne i wymianę danych pomiędzy użytkownikami.

Zakładając tworzenie powyższych systemów teleinformatycznych, opierających się o zebrane w postępowaniu sądowym dane, niezwykle istotne stanie się zarządzanie nimi, zapewnienie dostępu do nich, określenie właściwej podstawy przetwarzania, zapewnienie zasady rozliczalności, zgodności procesu przetwarzania danych osobowych przy wykorzystaniu nowych technologii, w tym rozwiązań wykorzystujących sztuczną inteligencję z przepisami rozporządzenia Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2016/679 z dnia 27 kwietnia 2016 r. w sprawie ochrony osób fizycznych w związku z przetwarzaniem danych osobowych i w sprawie swobodnego przepływu takich danych oraz uchylenia dyrektywy 95/46/WE (ogólne rozporządzenie o ochronie danych), prawo dostępu do danych nieosobowych (stworzenie ram, zasady przenoszalności danych generowanych maszynowo i ich ponownego wykorzystania, opracowanie kryteriów odpowiedzialności za udostępnienie danych, standaryzacji i interoperacyjności) oraz bezpieczeństwo przetwarzania danych.

Obecnie wszystkie dane zawarte w systemach wspierających pracę sądów, przechowywane są na serwerach sądowych, jednak istnieją obszary zagrożeń danych w procesie informatyzacji sądownictwa. Należą do nich, cyberbezpieczeństwo, *backup* czyli wprowadzenie odpowiedniego, dodatkowego zabezpieczenia (kopii danych), brak unifikacji systemów administracyjnych i decentralizacja różnych systemów informatycznych, teleinformatycznych. Powyższe wskazuje, że konieczna jest wymiana danych pomiędzy jednostkami wdrażającymi informatyzację, współpraca między systemami teleinformatycznymi, informatycznymi, wybieranie rozwiązań technologicznych, które poprzez analizę, będą najbardziej wydajne, opracowanie środowisk symulacyjnych nowej generacji, pozwalających na gromadzenie dużej ilości danych, zapobiegającym nadużyciom lub niezgodnemu z prawem dostępowi lub przekazywaniu, w szczególności poprzez stosowanie proporcjonalnych środków technicznych i organizacyjnych gwarantujących zapewnienie ochrony przed nieuprawnionym dostępem.

4. Nowe technologie i społeczeństwo

Popularyzacja informatyzacji, cyfryzacji, digitalizacji sądownictwa wymagać będzie zdolności do masowego rozpowszechniania wiedzy, umiejętności, zwiększania kompetencji urzędników,

niezbędnych do ich rozwijania i stosowania. Wiązać się również będzie z przebudową organizacyjną instytucji publicznych.

Sektor publiczny odgrywa kluczową rolę w rozwoju nowych technologii. Zakłada się, że rozwiązania sztucznej inteligencji mają usprawnić działania sądownictwa. W myśl „Polityki dla rozwoju sztucznej inteligencji w Polsce od roku 2020” (Uchwała Nr 196 Rady Ministrów z dnia 28 grudnia 2020 roku w sprawie ustanowienia „Polityki dla rozwoju sztucznej inteligencji w Polsce od roku 2020”, Dz. U. z 2021 r. poz. 23; dalej: Polityka AI), społeczeństwo świadome wymaga konieczności ciągłego podnoszenia wiedzy, umiejętności, w tym kompetencji cyfrowych. Gospodarka algorytmiczna, oparta na danych zmienia zasady rozwoju, a nowoczesny e-sąd stanowi konieczny element sprawnego państwa i podstawę zrównoważonego rozwoju.

Wprowadzenie nowych technologii, narzędzi i procesów musi iść w parze ze szkoleniami dla osób je stosujących, promowaniem wiedzy o nowych narzędziach informatycznych, rozwiązaniach wykorzystujących sztuczną inteligencję i jej wpływie na społeczeństwo, w tym na interesariuszy sądów.

Należy uświadamiać także obywateli o szansach i zagrożeniach wynikających z automatyzacji, cyfryzacji, informatyzacji sądownictwa, a kompetencje urzędników podnosić w zakresie relacji państwo – obywatel oraz w zrachowaniach przeciwdziałających ryzyku dyskryminacji. Sztuczna inteligencja redefiniuje zawody poprzez automatyzację i optymalizację procesów, co wiąże się z przygotowaniem kadr do nowych ról związanych z zastosowaniem rozwiązań opartych na nowych technologiach i zwiększaniem umiejętności ich praktycznego zastosowania. Przygotowanie kadr powinno zostać rozbudowane o programy informacyjne, edukacyjne, przekwalifikujące, doszkalające, zachęcające do zdobywania nowych kwalifikacji i rozwoju umiejętności z dziedziny nowoczesnych technologii, kursy, szkolenia, interdyscyplinarne, programy naukowo – badawcze organizowane we współpracy z przedstawicielami środowiska biznesowego i połączone z doradztwem zawodowym.

Wzmocnienie kompetencji cyfrowych pracowników sądów to jednak nie wszystko. Potrzebna jest zmiana procesów, stworzenie kultury współpracy i wsparcia, zmiana świadomości pracowników, upowszechnienie nowoczesnych, zwinnych metodyk (ang. *agile*) i narzędzi pracy, charakteryzujących się skupieniem na ludziach i interakcjach, działających oprogramowaniach, współpracy z interesariuszem, reagowaniem na zmiany.

Za priorytet należy postawić wdrażanie zmian w sposobie pracy, wprowadzenie nowoczesnego zarządzania kadrami, zarządzania zmianą, wdrożenie systemu elektronicznego zarządzania dokumentacją, udostępnienie publiczne z poszanowaniem przepisów o ochronie informacji

niejawnych, zatrudnienie specjalistów ds. rozwoju technologicznego, upowszechnienie stosowania rozwiązań *LegalTech*, wprowadzenie polityk wspierania innowacji (<https://www.wolterskluwer.com/pl-pl/news/raport-future-ready-lawyer-2020-pandemia-przyspieszy-rewolucje-technologiczna-branzy-prawniczej>).

Kryzys związany z epidemią SARS – CoV-2 wymusił na pracownikach sądu szybszą akceptację rozwiązań technologicznych, poprzez skierowanie do pracy zdalnej i wirtualnej. Wdrożenie technologii w sektorze prawnym nabrało tempa i pewne jest, że obszar sądownictwa już nigdy nie będzie taki sam. Z uwagi na powyższe, tak istotne jest przygotowanie ludzi i procesów do zmian organizacyjnych i personalnych, zastosowanie technologii, narzędzi w zwiększeniu produktywności pracowników, przyspieszenia procesów, zmniejszanie oporu kadry przed zmianami, innowacjami i budowanie zaufania społecznego.

5. Wnioski

Nowe technologie bezsprzecznie są sprzymierzeńcem wymiaru sprawiedliwości. Wprowadzanie nowych narzędzi powinno iść w parze z edukacją osób je stosujących i obsługujących w praktyce. Posiadanie koncepcji rozwiązywania problemów organizacyjnych, niedoboru umiejętności i kompetencji pracowników, ma kluczowe znaczenie dla pomyślnej realizacji każdej inicjatywy technologicznej.

Nowoczesne technologie informatyczne wpływają na zwiększenie skuteczności, efektywności funkcjonowania i produktywności wymiaru sprawiedliwości. Mogą stać się narzędziem zarządzania pracownikami (tj. zapewnienia jednolitości orzecznictwa, liczby wyroków uchylonych lub zmienionych, zwiększenia możliwości udostępniania danych statystycznych służących społeczeństwu), jak i narzędziem wspierającym pracę sędziów poprzez odciążenie ich od czynności biurokratycznych, nie związanych bezpośrednio ze sferą wymiaru sprawiedliwości.

Wymiar sprawiedliwości to ciągłe balansowanie między dwiema istotnymi wartościami, z jednej strony kluczowe jest zapewnienie kompletnej obsługi klienta sądu, z drugiej zapewnienie pełnego dostępu do sądu i sprawiedliwości (<https://www.rpo.gov.pl/pl/content/panel/sesja-30-nowe-technologie-w-dzia%C5%82aniu-wymiaru-sprawiedliwo%C5%9Bci-stream-d>).

Podkreślić przy tym należy, że nadal brakuje kultury zarządzania zmianą, personelem w zakresie używania nowych technologii informatycznych. Narzędzia informatyczne z pewnością przyspieszają czynności sądu, jednak nie można ich wykorzystywać bezrefleksyjnie i z pełnym zaufaniem do nich, albowiem czynnikiem i adresatem informatyzacji

sądownictwa jest przede wszystkim człowiek, w tym interesariusz sądu. Nowe technologie powinny służyć polepszeniu komunikacji obywatela z sądem, powinny uzupełnić dotychczasowe narzędzia, stąd tak ważne jest tworzenie nowych rozwiązań informatycznych, stosowanie nowych technologii w pełni dostosowanych do potrzeb przyszłych użytkowników. Sądownictwo powinno być czytelne dla jego odbiorców, nie tylko dla samych sędziów, jak i powinno wykorzystywać nowe narzędzia do zbierania informacji bez potrzeby angażowania do tego obywateli.

Bibliografia

1. Bar G. (2020). Przejrzystość, w tym wyjaśnialność, jako wymóg prawny dla systemów Sztucznej Inteligencji, dodatek do Monitora Prawniczego Nr 20, Legalis.
2. Bieliński, A. (2019). Potencjalne obszary zastosowania sztucznej inteligencji w postępowaniu cywilnym – czy obecnie ma to rację bytu i czy jesteśmy na takie rozwiązania gotowi? [w:] Sztuczna inteligencja, blockchain, cyberbezpieczeństwo oraz dane osobowe. Zagadnienia wybrane, Legalis.
3. Chłopecki, A. (2021). Rozdział 11. Sztuczna inteligencja – usługi prawne i wymiar sprawiedliwości [w:] Sztuczna inteligencja – szkice pracownicze i futurologiczne, Legalis.
4. Dymitruk, M. (2019). Rozdział XX. Sztuczna inteligencja w wymiarze sprawiedliwości? [w:] Prawo sztucznej inteligencji, Legalis.
5. Florczak, M.M. (2018). Sprzedaż ruchomości w drodze licytacji elektronicznej, Wydawnictwo Currenda, s. 115-116.
6. Gołaczyński, J. (2019). Electronic Registry Office as an E-filing System and Amendments [w:] Legal Innovation in Polish Law, Wydawnictwo C.H. Beck.
7. Gołaczynski, J. (2019). E-sąd przyszłości, MOP, Nr 2, Legalis.
8. Kotecka, S. (2016). Rozdział II. Strategie i dobre praktyki dotyczące bezpieczeństwa informacji przetwarzanych w systemach teleinformatycznych i ochrony przed ich nieuprawnionym ujawnieniem, Legalis.
9. Kotecka S. (2010), *Informatyzacja postępowania cywilnego w Polsce* [w:] Gołaczyński J. (red.), *Informatyzacja postępowania sądowego i administracji publicznej*, s.3-4, Wydawnictwo C.H. Beck.
10. Kruk, M. (2019). Obowiązki dostawców usług cyfrowych na gruncie ustawy o krajowym systemie cyberbezpieczeństwa jako elementu poprawy bezpieczeństwa w świecie cyfrowym oraz przeciwdziałaniu cyberbezpieczeństwom, Prawo Mediów Elektronicznych, Nr 1.
11. Książek, D. (2020). Wpływ nowych technologii na kształtowanie się warunków pracy, Monitor Prawniczy, Nr 20, Legalis.
12. Macuga, A. (2017). Licytacja publiczna ruchomości w toku egzekucji sądowej, Wydawnictwo Currenda, s. 72.
13. Rojszczak, M. (2019). Prawne aspekty systemów sztucznej inteligencji – zarys problemu [w:] Sztuczna inteligencja, blockchain, cyberbezpieczeństwo oraz dane osobowe. Zagadnienia wybrane, Legalis.
14. Sekulska, D. i in. (2019) W jaki sposób nowoczesne technologie rewolucjonizują branżę prawniczą? Relacja z Konferencji Legalweek, organizowanej w dniu 29-31.01.2019 r. w Nowym Jorku, Edukacja Prawnicza, Nr 3, Legalis.
15. Szkudlarek, P. i in. (2014). Rola społeczeństwa informacyjnego w kreowaniu zrównoważonego rozwoju, „Ekonomia i Środowisko”, nr 3, s. 235.

16. Szostek, D. (2018). Rozdział I. Blokchain i DLT w gospodarce cyfrowej [w:] Blokchain a prawo, Wydawnictwo C.H. Beck.
17. Uliasz, M. (2016). Informatyzacja postępowania egzekucyjnego [w:] Informatyzacja postępowania cywilnego. Teoria i praktyka, pod red. K. Flagi – Gieruszyńskiej, J. Gołaczyńskiego, D. Szostek, Wydawnictwo C.H. Beck, s. 161.
18. Zalesińska, A. (2016). Wpływ informatyzacji na założenia konstrukcyjne procesu cywilnego, Legalis.
19. Zalewski, D. (2020). Elektronizacja postępowania sądowego, MOPOD, Nr 1, Legalis.
20. Więżowska – Czepiel, B. (2019). Sztuczna Inteligencja w arbitrażu – wsparcie dla arbitrów w procesie podejmowania decyzji, Studia Prawnicze. Rozprawy i Materiały nr 2 (25), s. 57-65.
21. Wójcik-Krokowska, N. (2021). Informatyzacja sądownictwa orz postępowania cywilnego – postulaty de lege i de lege ferenda, MOP, Nr 3, Legalis.

Piotr Niemcewicz

Uniwersytet Szczeciński

piotr.niemcewicz@usz.edu.pl

ORCID: 0000-0002-0668-199X

Neuronauka poznawcza w służbie badań marketingowych.

Wybrane przykłady

Cognitive neuroscience in the service of marketing research.

Selected examples

Streszczenie

Nakłady ponoszone przez przedsiębiorstwa na działania marketingowe wymagają weryfikacji ich skuteczności. Dążenie do osiągnięcia przewagi konkurencyjnej skłania do zdobywania nowych rynków oraz wykorzystywania nowoczesnych narzędzi, zarówno wytwórczych, jak i analitycznych oraz diagnostycznych. Na współczesne metody używane w badaniach preferencji konsumentów wpływ wywarł rozwój neuronauki poznawczej. Rozwój techniki i wiedzy o działaniu ludzkiego umysłu pozwala coraz lepiej badać i prognozować zachowania uczestników rynku. Znane są przykłady praktycznego zastosowania neuronauki w badaniach marketingowych.

Słowa kluczowe: neuronauka poznawcza, marketing, podejmowanie decyzji.

Summary

The expenditure incurred by enterprises on marketing activities requires verification of their effectiveness. Striving to achieve a competitive advantage encourages to win new markets and use modern tools, both manufacturing, analytical and diagnostic. The development of cognitive neuroscience has influenced contemporary methods used in researching consumer preferences. The development of technology and knowledge about the operation of the human mind makes it possible to better research and forecast the behavior of market participants. There are examples of the practical application of neuroscience in marketing research.

Key words: cognitive neuroscience, marketing, decision-making.

Wprowadzenie

Działania marketingowe podejmowane są przez przedsiębiorstwa dla budowy lojalności konsumentów wobec dostarczanych produktów. Przekaz reklamowy przygotowywany jest dla wywołania określonych reakcji odbiorcy. Wielomiliardowe nakłady ponoszone na wszelkiego rodzaju badania rynku i kampanie reklamowe wymagają weryfikacji ich skuteczności. Konwencjonalne metody testowania i predykcji efektywności inwestycji nie sprawdzają się, ponieważ bazują na dobrych chęciach i kompetencjach badanych konsumentów. Od kilkudziesięciu lat dostępne są techniki neuroobrazowania funkcjonalnego, które pozwalają na analizę funkcjonowania mózgu podczas aktywności i szukać związków między jego stanami a stanami umysłu, na przykład podczas przeżywania emocji związanych z oglądanymi obrazami. W odpowiedzi na potrzebę urozmaicenia badań marketingowych o szerszą, praktyczną i precyzyjną wiedzę pomagającą podejmować decyzje, powstała nowa dziedzina nazwana neuromarketingiem. Początki zainteresowania ludzi umysłem i duszą nikną w czasach

przedantycznych (Wickens 2015), może dlatego dziś nauka w tym obszarze rozwija się tak szybko? Niesie to ze sobą zagrożenia, na przykład w obszarze prywatności, czy bezpieczeństwa wrażliwych danych medycznych, ale również i szanse na lepsze wykorzystanie dostępnych zasobów.

1. Metody i materiał

Niniejsze opracowanie oparte zostało o badania literaturowe (desk research), wykorzystujące źródła wtórne. Dane zastane i badania desk research są powszechnie wykorzystywane w naukach społecznych, ale również w badaniach marketingowych (Bednarowska 2015). Uzyskany materiał badawczy został opracowany i poddany krytycznej analizie, podczas której dokonana została selekcja treści. Materiał badawczy pozyskiwany był z naukowych i biznesowych baz danych (EBSCO Academic Search Ultimate, EBSCO Business Source Ultimate, BazEkon, Google Scholar) oraz literatury książkowej.

2. Neuronauka poznawcza

Neuronauka poznawcza, tłumaczona z angielskiego cognitive neuroscience, występująca również pod pojęciem neurokogniistyki, jest częścią neurobiologii, psychologii, matematyki, lingwistyki, fizyki, psychiatrii i wielu innych dziedzin zajmujących się badaniami umysłu (Jaśkowski 2009). Zajmuje się badaniem współzależności między procesami poznawczymi (uwaga, pamięć, uczenie się) a neuronalnymi. Na bazie neuronauki poznawczej powstały nowe obszary łączące różne dyscypliny. Zaliczają się do nich np. neuromarketing, neuroekonomia, czy neurozarządzanie. Wśród prekursorów badań struktur mózgu można wymienić Franza Josepha Galla (1758-1828), który twierdził, że kora mózgowa składa się ze wydzielonych, specjalizowanych struktur, różniące się funkcjami. Założył, że rozwój odpowiednich struktur zależy od budowy czaszki, co doprowadziło do powstania uznawanej dziś za pseudonaukę frenologii, badającej i określającej zdolności człowieka poprzez analizę kształtu jego czaszki (Young 1990). Tego typu oglądy mogły zostać jednoznacznie zweryfikowane dopiero po wytworzeniu narzędzi umożliwiających badanie pracy mózgu. Dzięki stworzeniu map aktywności mózgu i skorelowaniu wyników z podejmowanymi decyzjami neuroekonomiści mogli znaleźć wytłumaczenie „nieracjonalnego” na pierwszy rzut oka zachowania uczestników rynku, stojącego w opozycji do teorii klasycznych i neoklasycznych (Niemcewicz 2018).

Początki neuronauki w dzisiejszej formie sięgają roku 1971 i pierwszego zjazdu towarzystwa Society for Neuroscience, na który przybyło 1100 naukowców (Squire 2013). Towarzystwo zachowało ciągłość działania i w listopadzie 2021 r. odbędzie się jego 50. jubileuszowy zjazd. Ostatecznie neuronauka poznawcza rozwinęła się dzięki informatyce –

użycie metod obliczeniowych i komputerów pozwoliło na modelowanie aktywności dużych populacji neuronów i uzyskiwaniu formalnych opisów działania złożonych systemów (Milner i in. 1998). Brytyjski badacz, Adrian Owen, wykorzystał skany aktywności mózgu, aby stworzyć metodę komunikacji z osobami w stanie wegetatywnym, które nie są zdolne do podejmowania żadnych czynności, nawet poruszania gałkami ocznymi, czy mrugania. Do czasu tych badań nie było wiadomo, czy tacy pacjenci w ogóle słyszą głosy ludzi do nich mówiących, co zostało potwierdzone. Udało się nawet stworzyć interfejs pozwalający na komunikację z nimi (Passingham i in, 2021).

Neuronauka poznawcza wykorzystuje szereg technik, z których w badaniach marketingowych stosuje się najczęściej nieinwazyjne i stosunkowo łatwo dostępne metody eye-tracking, EEG i GSR. Zostaną one opisane w kolejnych podrozdziałach. Pozostałe z wymienionych poniżej wymagają dużych nakładów środków i zaangażowanego personelu.

Tabela 9: skróty nieinwazyjnych metod pomiarowych stosowanych w badaniach neuronaukowych

skrót	znaczenie (j. angielski)	znaczenie (j. polski)
EEG	electroencephalography	elektroencefalografia
MEG	magnetoencephalography	magnetoencefalografia
fMRI	functional magnetic resonance imaging	funkcjonalne obrazowanie metodą rezonansu magnetycznego
PET	positron emission tomography	tomografia pozytronowa
GSR	galvanic skin response	odruch skórno-galwaniczny
fNIRS	functional near-infrared spectroscopy	funkcjonalna spektroskopia odbiciowa w bliskiej podczerwieni

Źródło: opracowanie własne na podstawie Naqvi et al., 2006

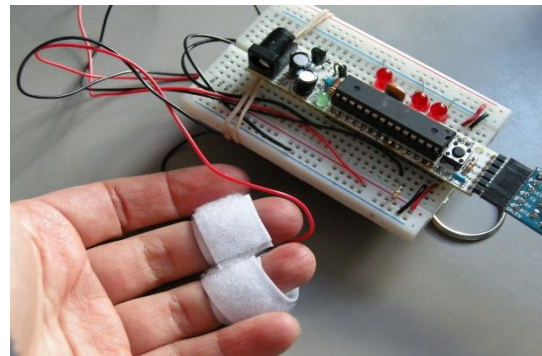
2.1. Badanie EEG (elektroencefalografia mózgu)

Badanie EEG służy do rejestracji aktywności elektrycznej kory mózgowej przy pomocy elektrod zbierających sygnały z powierzchni skóry głowy. Elektrody mogą być mocowane za pomocą żelu do skóry lub do specjalnego czepka (rysunek 1) zakładanego na głowę osoby badanej. Rejestrując i analizując fale mózgowe respondenta, można zaobserwować stopień skupienia uwagi, czy zaangażowanie emocjonalne w każdej sekundzie analizowanej reklamy. Wynikiem badania może być opis każdej sceny w reklamie, wskazanie elementów generujących najsilniejsze emocje, wybór miejsca najlepszej ekspozycji logo czy odpowiedniej ścieżki dźwiękowej. Badanie EEG może być łączone z eye-trackingiem (Ohme i in. 2011).

Rysunek 1: czepki do pomiarów EEG z widocznymi elektrodami
Zdjęcie "EEG Brain Scan" by Tim Sheerman-Chase na licencji CC BY 2.0

Rysunek 2: pomiar GSR za pomocą elektrod na opuszkach palców
Zdjęcie "Galvanic Skin Response detector" by Nikki Pugh is licensed under CC BY-NC-SA 2.0

2.2. Badanie GSR (odruchy skórno- galwaniczne)

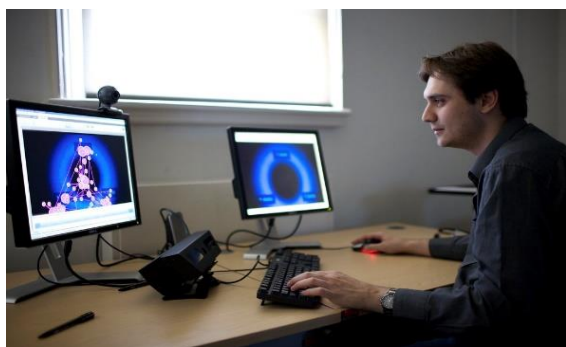
Badanie odruchu skórno-galwanicznego (zwanego również reakcją elektrodermalną) służy do pomiarów zmian właściwości elektrycznych skóry wywołanych bodźcami fizycznymi i emocjonalnymi. Możliwe jest dokonywanie pomiarów zmian przewodności i rezystancji albo potencjału elektrycznego skóry. Pomiar i rejestracja sygnałów odbywa się przy pomocy elektrod przyczepianych do skóry i galwanometru (rysunek 2). Badanie pomaga zrozumieć wpływ tła muzycznego, obrazu, smaku, zapachu i dotyku na decyzje badanego.

2.3. Eye-tracking (śledzenie ruchu gałek ocznych)

Badania tego typu pozwalają na zweryfikowanie, który układ tekstu, kolor czy wielkość obiektu najdłużej przyciąga uwagę. Potwierdzone zostało, że czytając od lewej do prawej i z góry na dół, oglądanie strony również zaczynamy od lewego górnego rogu, co powoduje, że niektóre elementy zauważamy szybciej niż inne. Badania mogą być prowadzone w warunkach laboratoryjnych (rysunek 3) lub polowych. Poza laboratorium używane są różne urządzenia umożliwiające prowadzenie badań z mniejszym osprzętem i w miarę możliwości bez rozpraszania badanej osoby – w badaniach terenowych dobrze sprawdzają się okulary (rysunek 4), które śledzą ruch gałek ocznych w miejscu rzeczywistego podejmowania decyzji zakupowych.

Rysunek 3: urządzenie eye-tracking w warunkach laboratoryjnych
Zdjęcie "Eye-Tracking emonstration" by City University Interaction Lab is licensed under CC BY 2.0

Rysunek 4: okulary eye-tracking w warunkach polowych
Zdjęcie "Eye tracking study" by Nestlé is licensed under CC BY-NC-ND 2.0

3. Badania marketingowe i neuromarketing

Badania marketingowe można sklasyfikować, dzieląc je według różnych, wybranych kryteriów (Garbarski i. in. 2008). Kryteriami tymi są w szczególności: rodzaj badań, charakter gromadzonych informacji (badania eksploracyjne i eksplanacyjne), prowadzone metodami badań opisowych i eksperymentalnych, badających związki przyczynowo skutkowe. Można też badania dzielić ze względu na czas ich trwania (ad-hoc, ciągłe, okresowe) albo na rodzaj poszukiwanych informacji (ilościowe, jakościowe) (Kaczmarczyk 2014).

Z połączenia neuronauki i marketingu powstał interdyscyplinarny neuromarketing, wykorzystujący dostępne techniki neuronauki poznawczej do realizacji celów stawianych przed jednostkami odpowiedzialnymi za działania marketingowe. O ile jednak postęp neuroobrazowania pozwala bezpośrednio badać częstotliwość, lokalizację i czas aktywności

neuralnej w bezprecedensowym stopniu, o tyle wciąż jeszcze nauka o marketingu pozostaje w nieświadomości postępów neuroobrazowania i potencjału w nim drzemiącego (Lee i in. 2007). Neuromarketing jest kosztowny, wymaga odpowiedniego wyposażenia, laboratoriów, personelu i dostępu do technologii, ale pozwala na zbadanie reakcji, wrażenia i emocji (zarówno pozytywnych, jak i negatywnych) w sposób i zakresie niedostępnym dla innych narzędzi badawczych. Neuromarketing nie ma jednak zastąpić innych metod, ale raczej je uzupełnić. Ponieważ reklama ma za zadanie zbudować lojalność klienta, rozumianą jako relacja między postawą wobec produktu, a jego zakupem, to zbadanie procesu jej oddziaływania na klienta staje się kluczowe dla pozyskania jego lojalności (Kozłowska 2014).

4. Przykłady i zastosowanie neuronauki w badaniach marketingowych

Wśród pierwszych opublikowanych eksperymentów związanych z badaniami neuromarketingowymi wymienić można badania prowadzone przez profesora Reada Montague, opublikowane w 2004 r. Dotyczyły one skanowania mózgow osób badanych podczas picia Coca-Coli lub Pepsi. Badanie wykazało, że aktywizują się różne części mózgu w zależności od tego, czy ludzie byli świadomi, czy nieświadomi marki. Kiedy wiedzieli, że pili Coca Colę, twierdzili, że wolą markę Coca-Cola od Pepsi, jeśli nie wiedzieli, co spożywali, zgłaszali, że wolą Pepsi (Morin 2011). Silna marka, taka jak Coca-Cola aktywowała płat czołowy (funkcje wykonawcze związane z planowaniem), Pepsi natomiast aktywowało układ limbiczny (zachowania emocjonalne i instynktowne). Badanie nie odpowiedziało na pytania badaczy o zasadnicze powody zaobserwowanych reakcji, pokazało natomiast potencjał drzemiący w tego typu eksperymentach związanych z podejmowaniem decyzji.

Innym przykładem zastosowania technik neuromarketingowych było badanie i dostosowanie opakowania produktów do wymogów grup odbiorców (Świda, Kabaja 2013). Batoniki Kit Kat otrzymały w Japonii opakowania w kolorze niebieskim, Gerber powiększył czcionkę na słoiczkach dla dzieci, aby nie wywoływać negatywnych emocji związanych z niezrozumieniem napisów. W Stanach Zjednoczonych z użyciem eye-trackera przeprowadzono badania mające określić, czy widoczność produktu w opakowaniu wpływa na podjęcie decyzji o jego zakupie. Okazało się, że mając do wyboru opakowania o różnej przejrzystości (0%, 40%, 90%, 100%), konsumenci wybierali produkt najlepiej widoczny przez opakowanie.

Podsumowanie

Techniki neuronauki poznawczej coraz chętniej wykorzystywane są do wspierania działań marketingowych. O ile jednak świetnie sprawdzają się w warunkach laboratoryjnych, o tyle ich zastosowanie w warunkach rzeczywistych (np. wśród półek sklepowych, w podróży) wiąże się

z pewnymi problemami natury technicznej, ograniczającymi spektrum zastosowań. Przykładowo trudno wyobrazić sobie rezonans mózgu w warunkach sklepowych. Podobnie trudno zachowywać się neutralnie w podobnych warunkach będąc ubranym w czepek i elektrody do pomiaru EEG. Część ograniczeń zostało już usuniętych, jak na przykład w miejsce stacjonarnych urządzeń eye-trackingowych można stosować okulary skanujące ruch gałek ocznych, co nie ogranicza tego typu badań. Tworzone są nowe wersje urządzeń, w których można poruszać się swobodniej. Rozwój gospodarki wirtualnej tworzy nowe obszary dla badań neuromarketingowych. Globalna społeczność cyfrowa liczy 2,7 miliarda członków, którzy wydają prawdziwe pieniądze na zakupy w świecie wirtualnym. BNP Paribas spodziewa się w roku 2021 wydatków na takie aktywa cyfrowe jak wirtualne ubrania i ulepszenia postaci na poziomie 128 miliardów dolarów (wzrost o 20 miliardów w ciągu dwóch lat) (forsal.pl, 2021).

Przedstawione techniki i przykłady nie wyczerpują możliwości zastosowania neuronauki poznawczej w badaniach marketingowych. Zostały jedynie zarysowane kierunki, w których możliwe są punkty styku, ale oczywiście jest ich o wiele więcej. Techniki neuronauki mogą przydać się na przykład do przeprowadzenia badań nad przekazami podprogowymi albo reklamami ukrytymi, aby zweryfikować ich rzeczywistą skuteczność oddziaływania na odbiorcę i podejmowane przez konsumentów decyzje. Zwiększająca się popularność urządzeń noszonych (ang. *wereables*), takich jak zegarki czy opaski mogące mierzyć tętno, puls, nasycenie tlenem, a nawet proste EKG, może doprowadzić do rozszerzenia analizy zachowań i emocji na szerszą populację i niemal ciągły czas pomiaru. Jest to niewątpliwie zagrożenie prywatności, ale i szansa na lepsze produkty.

Bibliografia

Bednarowska, Z. (2015). Desk research—Wykorzystanie potencjału danych zastanych w prowadzeniu badań marketingowych i społecznych. *Marketing i Rynek*, XXII(7), 18–26.

forsal.pl. (2021, June 21). Te ubrania nie istnieją, ale są warte fortunę. W metaświecie. *forsal.pl*. <https://forsal.pl/lifestyle/luksus/artykuly/8192953,te-ubrania-nie-istnieja-ale-sa-warte-fortune-w-metaswiecie.html>

Garbarski, L., Rutkowski, I. P., & Wrzosek, W. (2008). *Marketing: Punkt zwrotny nowoczesnej firmy*. Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne.

Jaśkowski, P. (2009). *Neuronauka poznawcza: Jak mózg tworzy umysł*. Vizja Press & It.

Kaczmarczyk, S. (2014). Kryteria podziału badań marketingowych na ilościowe i jakościowe. *Handel Wewnętrzny*, 2(1), 3–13.

Kozłowska. (2014). Reklama w procesie budowania lojalności konsumenta: Ujęcie modelowe. *Ekonomia XXI Wieku*. <https://doi.org/10/gk55zt>

- Lee, N., Broderick, A. J., & Chamberlain, L. (2007). What is 'neuromarketing'? A discussion and agenda for future research. *International Journal of Psychophysiology*, 63(2), 199–204. <https://doi.org/10.1016/j.ijpsycho.2006.03.007>
- Milner, B., Squire, L. R., & Kandel, E. R. (1998). Cognitive Neuroscience and the Study of Memory. *Neuron*, 20(3), 445–468. <https://doi.org/10/ck7m8w>
- Morin, C. (2011). Neuromarketing: The New Science of Consumer Behavior. *Society*, 48(2), 131–135. <https://doi.org/10/d3bszd>
- Naqvi, N., Shiv, B., & Bechara, A. (2006). The Role of Emotion in Decision Making: A Cognitive Neuroscience Perspective. *Current Directions in Psychological Science*, 15(5), 260–264. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8721.2006.00448.x>
- Niemcewicz, P. (2018). Ekonomia behawioralna – hybryda teorii i eksperymentu. *Studia i Prace WNEiZ*, 51, 9–19. <https://doi.org/10/gk5ssp>
- Ohme, R., Matukin, M., & Pacula-Lesniak, B. (2011). Biometric Measures for Interactive Advertising Research. *Journal of Interactive Advertising*, 11(2), 60–72. <https://doi.org/10/gk325m>
- Passingham, R., Rudnicki, K., Nowakowska-Domagała, M., & Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego. (2021). *Neuro nauka poznawcza*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Squire, L. R. (Ed.). (2013). *Fundamental neuroscience* (4. ed). Elsevier Academic Press.
- Świda, J., & Kabaja, B. (2013). Wykorzystanie technik neuromarketingowych do badań postrzegania opakowań produktów. *Marketing i Rynek*, XX(11), 26–30.
- Wickens, A. P. (2015). *A history of the brain: From stone age surgery to modern neuroscience* / Andrew P. Wickens. Psychology Press, Taylor & Francis Group.
- Young, R. M. (1990). *Mind, brain, and adaptation in the nineteenth century: Cerebral localization and its biological context from Gall to Ferrier*. Oxford University Press.

Małgorzata Kornela Niwicka
Uniwersytet Szczeciński
Wydział Ekonomii, Finansów i Zarządzania
2185@stud.usz.edu.pl
ORCID: 0000-0002-3671-0798

Identyfikacja ryzyka w turystyce w dobie SARS COV-2

Risk identification in tourism in the era of SARS COV-2

Streszczenie

Celem artykułu jest wskazanie rekomendacji dla opracowania i przeprowadzenia badań nad czynnikami ryzyka występującymi w turystyce, w warunkach pandemii. Krytyczna analiza piśmiennictwa objęła artykuły naukowe, udostępnioną statystykę publiczną oraz raporty z zakresu turystyki. Przeprowadzona analiza *desk research* danych zastanych umożliwiła sformułowanie następujących wniosków: pandemia wywiera i będzie wywierała istotny oraz długofalowy wpływ na branżę turystyczną. Ponadto, pandemia oddziałuje na zmiany w katalogach ryzyka i scenariuszach reagowania. Niezbędne jest więc opracowanie nowych scenariuszy reakcji na ryzyko oraz ustalenie akceptowalnego poziomu ich skuteczności.

Słowa kluczowe: zarządzanie ryzykiem, niepewność, COVID-19.

JEL: H12, Z18

Summary

The aim of the undertaken scientific activity is, based on theoretical elaboration, to prepare recommendations for further research on the types of risk in tourism in the conditions of the COVID-19 pandemic and after the pandemic. Critical literature analysis included scientific articles, shared public statistics and reports. The desk research analysis of existing data allowed to formulate the following conclusion: the pandemic had a significant and long-term impact on the tourism industry and influenced changes in risk catalogs and response scenarios. The authors point out that it is necessary to develop new risk response scenarios and to establish an acceptable level of their effectiveness.

Key words: risk management, uncertainty, COVID-19.

JEL CODE: H12, Z18

Wprowadzenie

Działalność gospodarcza polega na podejmowaniu decyzji, z których część ma dla przedsiębiorstwa znaczenie strategiczne. Każda z nich obarczona jest ryzykiem płynącym z otoczenia wewnętrznego lub zewnętrznego. **Turystyka to dział gospodarki, w którym podatność na ryzyko jest szczególnie silna i łatwo zauważalna, zaś katalog rodzajów ryzyka jest niejednorodny i podlega stałym zmianom.** W artykule skoncentrowano się na negatywnych skutkach ryzyka, na jakie została narażona turystyka podczas trwania pandemii zakaźnej choroby COVID-19, wywoływanej przez koronawirusa SARS-COV-2.

Celem artykułu jest wskazanie rekomendacji dla opracowania i przeprowadzenia badań nad czynnikami ryzyka występującymi w turystyce, w warunkach pandemii. Opracowanie mające teoretyczny charakter powstało w oparciu o krytyczną analizę publikacji naukowych

dostępnych w bazach bibliotek cyfrowych oraz udostępnionych danych statystyki publicznej. Ponadto wykorzystano profesjonalne raporty oraz opisane studia przypadków ze szczególnym uwzględnieniem lat 2019-2021. Metodą dedukcyjną przeprowadzono krytyczną analizę danych zastanych (ang. *desk research*), która jest właściwa dla opracowań teoretycznych oraz stanowi etap poprzedzający, a równocześnie kluczowy dla dalszych badań.

Analiza ryzyka w turystyce może być dokonywana z różnych perspektyw, zaś badający definiują ryzyko przez pryzmat własnej dziedziny (Bober, 2019), toteż w artykule doprecyzowano pojęcia podstawowe, tj. „ryzyko”, „niepewność” oraz „turystyka”. Wnioski i rekomendacje oparto o analizę wybranego piśmiennictwa naukowego, dotyczącego ryzyka w turystyce z lat 2000 – 2018. Porównawczo, przeanalizowano piśmiennictwo dotyczące ryzyka w turystyce podczas pandemii, tj. w latach 2019-2021. Wybór objął publikacje pochodzące z baz: Elsevier, BazEkon, CEJSH, Research Gate oraz ogólnodostępne dane statystyki publicznej z repozytoriów cyfrowych GUS. Identyfikację rodzajów ryzyka, które pojawiły się wraz z pandemią, poprzedzono zdefiniowaniem pojęć kluczowych dla tego zagadnienia, tj. ryzyko i niepewność.

1. Ryzyko w przedsiębiorstwie turystycznym

Ryzyko jest zjawiskiem związanym ze wszystkimi aspektami ludzkiego życia. Nie jest natomiast nieuchronnym przeznaczeniem a konsekwencją dokonanych wyborów, przed którymi stajemy wobec różnych zdarzeń losowych (Bernstein, 1997). Immanentną cechą ryzyka jest to, że nie można go całkowicie wyeliminować, można natomiast skutecznie nim zarządzać lub kontrolować poziom. Definicje spotykane w literaturze podkreślają związek ryzyka z niepewnością oraz jego wymierny charakter. Etymologia słowa „ryzyko” wskazuje, że pochodzi z języka włoskiego (*risico*). Oznacza przedsięwzięcie, którego wynik jest nieznanym lub niepewnym (Bober, 2019). Teoria zarządzania określa ryzyko jako sytuację, w której co najmniej jeden z elementów tej sytuacji jest nieznanym, wiadome jest natomiast prawdopodobieństwo jego wystąpienia. Prawdopodobieństwo to może mieć charakter wymierny, ale może także być odczuwane jedynie przez decydenta. Podejście takie wskazuje, że warunki ryzyka pojawiają się wówczas, gdy doświadczenia z przeszłości dotyczące podobnych zdarzeń, mogą być odniesione do sytuacji teraźniejszej (Thlon, 2013). Ryzyko w teorii podejmowania decyzji również definiowane jest różnorodnie, w tym jako potencjalna zmienność zdarzeń (Janasz, 2009). Znany jest pogląd, zgodnie z którym istota ryzyka polega na umiejętności oceny oddziaływania zjawisk ekonomicznych, mogących

zaistnieć w przyszłości (np. zmiana liczby klientów, wahania popytu, nowa konkurencja) na wyniki finansowe i ekonomiczne przedsiębiorstwa (Kasiewicz S., 2009).

Pewność to stan braku wątpliwości. Przeciwnie znaczenie ma pojęcie niepewności, która definiowana jest jako „powątpiewanie w zdolność przewidywania skutków działań”. Zdaniem K. Janasza (2009) termin „niepewność” oddaje stan umysłu. Mamy do czynienia z niepewnością wówczas, gdy zauważamy, że przyszłe efekty naszych obecnych działań nie mogą zostać określone z absolutną pewnością (Janasz, 2009). Niepewność wynika z zaistnienia zdarzeń w jakimś stopniu nieprzewidywalnych. F.H. Knight ustalił jedną, z pozoru niełatwą do uchwycenia, ale istotną różnicę pomiędzy ryzykiem i niepewnością. Rozróżnił te dwa terminy uznając, że ryzyko jest mierzalne, to znaczy dotyczy przyszłych zdarzeń, których prawdopodobieństwo wystąpienia jest możliwe do oszacowania. Niepewności nie da się natomiast przybliżyć metodami statystycznymi, a zatem nie może podlegać kalkulacjom matematycznym (Kowalczyk, 2006).

Podstawowe cele zarządzania ryzykiem w przedsiębiorstwach to poprawa wyników finansowych oraz wypracowanie takich warunków, aby ewentualne straty nie przekroczyły zakładanego poziomu (Kaczmarek, 2006). Jeszcze do niedawna ta prosta i uniwersalna zasada znajdowała powszechne zastosowanie. Wiedza z zakresu turystyki, ekonomii, finansów, zarządzania oraz znajomość aktualnych trendów i umiejętność tworzenia atrakcyjnej oferty turystycznej wystarczyły, by zapewnić przedsiębiorstwom stabilną pozycję na rynku. Pandemia spowodowała, że zarządzanie ryzykiem w turystyce nabrało zupełnie nowego wymiaru.

Według Światowej Organizacji Turystyki (UNWTO) pojęcie „turystyka” oznacza „ogół działań podejmowanych przez człowieka poza jego normalnym otoczeniem w pewnym ograniczonym przedziale czasu, gdzie głównym celem wyjazdu nie jest wykonywanie czynności opłacanych ze źródeł przynależnych do odwiedzanego miejsca”. Inna definicja głosi, że turystyka to „całokształt stosunków i zjawisk związanych z podróżą i pobytem w jakiejś miejscowości osób przyjezdnych, jeśli pobyt nie wynika z motywu osiedlenia się i nie wiąże z podjęciem działalności zarobkowej” (Bober, 2019). Turystyka jest zjawiskiem złożonym i wielopłaszczyznowym, przez co stanowi przedmiot badań wielu dziedzin nauki (PTSM, 2021). Ryzyko, będące nieodłącznym elementem naszej codzienności, pojawia się także wówczas, gdy opuszczamy miejsce stałego pobytu w celach turystycznych. Zidentyfikowane i zdefiniowane ryzyko występujące w turystyce, może być rozpatrywane z perspektywy konsumenta, przedsiębiorcy lub destynacji turystycznej. Subiektywny odbiór ryzyka jest częstym przedmiotem badań w ramach różnych dziedzin nauki, ponieważ może być istotnym punktem odniesienia dla decyzji podejmowanych zarówno przez konsumentów, jak i

menedżerów (Brent W. Ritchie, Yawei Jiang, 2019). Ryzyko w turystyce wynika głównie z wielkości sprzedaży imprez turystycznych (typowe ryzyko biznesowe), ale też związane jest z wieloma nieprzewidywalnymi zjawiskami jak katastrofy naturalne, terroryzm, niestabilność polityczna w destynacjach turystycznych (Frydrykiewicz, 2021). Uznaje się, że dział gospodarki, jakim jest turystyka, a zwłaszcza turystyka międzynarodowa, jest podatny na kryzysy i katastrofy. Wynika to z faktu, że na turystykę wpływa wiele czynników zewnętrznych w tym warunki ekonomiczne, atmosferyczne oraz środowiskowe (Brent i in. 2019).

Pierwotnie „turystyką” nazywano ruch wycieczkowy – głównie pieszy. Współcześnie turystyka definiowana jest jako „(...) ogół czynności osób, które podróżują i przebywają w celach wypoczynkowych, służbowych lub innych nie dłużej niż rok bez przerwy, poza swoim codziennym otoczeniem”. Turystyka jest zjawiskiem złożonym pod wieloma względami: ekonomicznie, przestrzennie, kulturowo, społecznie oraz psychologicznie (Gaworecki, 2010). Według M. Kachniewskiej (2011) turystykę długo charakteryzowała żywiołowość i brak uporządkowania. Z czasem pojawiła się potrzeba koordynacji strumieni ruchu turystycznego, profesjonalnego kreowania ofert oraz odpowiedniej realizacji potrzeb wypoczynku i turystyki. Wokół zaspokojenia tych potrzeb powstały procesy dostosowujące działania usługodawców do oczekiwań odbiorców (Kachniewska, 2011). Przyczyniło się to do powstania tzw. rynku turystycznego, który definiowany jest jako „ogół stosunków wymiennych, zachodzących między osobami i instytucjami zgłaszającymi potrzeby związane z uprawianiem turystyki i posiadającymi fundusze na ich pokrycie, a osobami i instytucjami zaspokajającymi te potrzeby za określoną opłatą” (Rapacz, 1998).

2. Rozwój pandemii i jej wpływ na prowadzenie działalności turystycznej

Pierwsze przypadki COVID-19 ujawniono w połowie listopada 2019 roku, w chińskiej prowincji Hubei. Światowa Organizacja Zdrowia (WHO) 11.03.2020 r. uznała rozprzestrzenianie się choroby COVID-19 za pandemię. Stan zagrożenia epidemicznego ogłoszono w Polsce 14.03.2020 r., w związku z czym wstrzymano działalność wielu przedsiębiorstw działających w branży turystycznej. Ograniczenia przemieszczania się osób spowodowały natychmiastowy spadek liczby turystów korzystających z miejsc w turystycznych obiektach noclegowych (GUS, 2020). Wstępne dane Departamentu Turystyki Ministerstwa Rozwoju, Pracy i Technologii dotyczące turystyki w roku 2020 przedstawiają się następująco (MRPiT, 2021):

- 51 076 tys.– liczba przyjazdów cudzoziemców do Polski (spadek o 42,3% w stosunku do 2019 roku);
- 8 418 tys. – liczba przyjazdów turystów zagranicznych (spadek o 60,2% w stosunku do 2019 roku);
- 3,5 mld USD (13,6 mld PLN) – wydatki turystów zagranicznych związane z pobytem w Polsce (spadek w stosunku do 2019 r. odpowiednio o 64,3% w USD oraz 63,9% w PLN);
- 3,7 mld USD (14,5 mld PLN) – wydatki odwiedzających jednodniowych w Polsce (spadek w stosunku do 2019 r. odpowiednio o 58,0% w USD i o 57,2% w PLN);
- 7,2 mld USD (28,1 mld PLN) – łączne wpływy dewizowe z przyjazdowej turystyki zagranicznej (spadek w stosunku do roku 2019 wyniósł odpowiednio o 61,3% w USD oraz 60,7% w PLN);
- 38 570 tys. (wobec 50 018 tys. w 2019 r., co oznacza spadek o 22,9%) – tyle podróży krajowych odbyli mieszkańcy Polski;
- 22 597 tys. – krajowych podróży krótkookresowych (weekendowych), w stosunku do 29 987 tys. w 2019 roku (spadek o 24,6%);
- 15 973 tys. – krajowych podróży długookresowych (urlopowo-wakacyjnych), wobec 20 031 tys. w 2019 roku (spadek o 20,3%);
- 24,82 mld PLN – wydatki poniesione w związku z wyjazdami krajowymi mieszkańców Polski (były niższe niż rok wcześniej o 19,5%);
- 6 187 tys. – turystycznych podróży zagranicznych mieszkańców Polski (spadek o 54,3% w stosunku do 2019 roku).

W związku z pandemią Covid-19 i wprowadzonymi ograniczeniami w 2020 roku uległy obniżeniu wszystkie najważniejsze dane charakteryzujące gospodarkę turystyczną. Skalę i siłę uderzenia odzwierciedlają dane opracowane i udostępnione w raporcie przygotowanym przez Polską Organizację Turystyczną (POT). Wynika z niego, że spadek liczby podróży międzynarodowych w 2020 r. był znacząco wyższy, niż spadki które wystąpiły po atakach terrorystycznych na WTC oraz w związku z kryzysem finansowym w latach 2008-2009. Raport podkreśla, że w 2019 roku łączna liczba podróży międzynarodowych wyniosła 1 461 tys. czyli o 3,8% więcej niż w roku 2018. W kolejnych latach spodziewano się trendów wzrostowych, zaś wariant pesymistyczny przewidywał ewentualne spowolnienie dynamiki wzrostu. Wybuch pandemii spowodował, że w 2020 r. liczba podróży międzynarodowych zmniejszyła się o niemal 75% (381 tys.). Spadek ten dotknął w zbliżonym

stopniu zarówno gospodarki rozwijające się (-74,3%), jak i rozwinięte (-75,3%). Ponadprzeciętne spadki odnotowano w rejonie Azji i Pacyfiku, czyli w miejscach, z których pandemia rozprzestrzeniła się na pozostałą część globu. W tym rejonie liczba podróży międzynarodowych zmniejszyła się już w pierwszym kwartale 2020 roku (-84%). W Europie odnotowano o 70% mniej podróży międzynarodowych, zaś w rejonie obu Ameryk spadek wyniósł 69%. Na kontynencie europejskim najbardziej ucierpiał rejon północny (-75%), najmniej zachodni (-64%). Europa środkowo-wschodnia zarejestrowała spadki o 73%. Łączna liczba przyjazdów do krajów Unii Europejskiej zmniejszyła się o 70%.

Ogółem, w wyniku zmniejszonej aktywności turystycznej nierezydentów oraz mieszkańców Polski, łączny spadek wydatków w gospodarce turystycznej wyniósł 26,5%. Zmniejszenie udziału gospodarki turystycznej w tworzeniu PKB spadło do poziomu 4,7%. Zdaniem MRPiT spadek ten byłby większy, ale w łącznych wydatkach uwzględniono wydatki państwa na turystykę, które w 2020 roku były wyższe, niż w latach poprzednich. Wydatki te znacznie złagodziły spadek (MRPiT, 2021). Zgodnie z przewidywaniami ekspertów, pierwszych wzrostów w turystyce międzynarodowej spodziewać się można najwcześniej w połowie 2021 roku, natomiast stabilizacja na poziomie sprzed pandemii nastąpi po upływie 2,5 do 4 lat (POT, 2021).

Wnioski i rekomendacje

Nieprawidłowości i zakłócenia wywołane przez Covid-19 w turystyce odmieniły charakter oraz sposoby postrzegania ryzyka obecnego w tym dziale gospodarki. Obecnie pandemia wirusa SARS-Cov-2 wciąż trwa, co znacząco utrudnia prowadzenie badań i formułowanie statecznych wniosków. Przedstawiciele przedsiębiorstw turystycznych prezentują aktualnie postawy silnie emocjonalne, a to z kolei wpływa na racjonalność dokonywanych ocen sytuacji. Uruchomione instrumenty pomocowe, takie jak bony turystyczne, wypłaty z tytułu ubezpieczeń od ryzyka, pomoc samorządowa i rządowa, dodatkowo oddziałują na poziom czytelności obecnej sytuacji w Polsce. Nadchodzące miesiące, a nawet lata powinny więc zostać przeznaczone na obserwację przedsiębiorstw turystycznych, bieżącą analizę danych oraz śledzenie aktualnego piśmiennictwa z zakresu ryzyka w turystyce. Jednakże w oparciu o podstawy teoretyczne oraz przeprowadzoną analizę opracowań naukowych i danych zastanych, już teraz możliwe jest sformułowanie pierwszych, ogólnych wniosków:

(1) pandemia przełożyła się na rozszerzenie katalogów ryzyka w turystyce, zmianę skali wag i prawdopodobieństwa wystąpienia ryzyka, zmiany w analizie oraz scenariuszach modelowych reakcji na ryzyko;

(2) podstawowym zadaniem jest ograniczenie możliwych skutków ryzyka w turystyce do minimum, jeśli jego całkowite wyeliminowanie nie będzie możliwe;

(3) niezbędna jest obserwacja i podjęcie próby antycypowania zachowań konsumenckich w obszarze usług związanych z turystyką;

(4) ryzyka w turystyce związane z pandemią charakteryzują się dużą dynamiką, stąd przy ich rozpatrywaniu należy brać pod uwagę jak najszersze spektrum czynników;

(5) ryzyka związane z pandemią mają charakter długofalowy, co oznacza, że będą wpływały bezpośrednio na turystykę, pośrednio zaś na ogół gospodarki.

Ostatni z wniosków znajduje potwierdzenie w raporcie¹⁰² na temat postrzegania ryzyka biznesowego przez członków zarządów największych przedsiębiorstw działających w Polsce. Ryzyko wynikające z wystąpienia Covid-19 zostało uznane w nim za kategorię wymagającą największej uwagi. Konieczna więc będzie obserwacja trendów kształtujących popyt turystyczny oraz monitorowanie zmian wywołanych przez pandemię. Ponadto warto zwrócić uwagę na zarządzanie zasobami ludzkimi w przedsiębiorstwach turystycznych. Zgodnie z raportem Mercer Marsh Benefits (MMB) dynamika zmian warunków pracy wywołana przez Covid-19 ujawniła niedostatki w zdolności organizacji do reagowania na ryzyka związane z pracownikami (Mercer, 2021). Rok po ogłoszeniu pandemii przeprowadzono globalne badania wśród licznej grupy specjalistów w zakresie zarządzania ryzykiem i zasobami ludzkimi, którego wyniki nie pozostawiają wątpliwości. Obszary takie jak: cyberbezpieczeństwo, pozyskiwanie i zarządzanie talentami, utrzymanie wysokiego poziomu zaangażowania pracowników, prywatność danych oraz nadmierną eksploatację kadry pracowniczej, uznano za najważniejsze zagrożenia związane z zasobami ludzkimi, przed którymi stanęły współczesne przedsiębiorstwa. Wziąwszy pod uwagę, że polska turystyka generuje 1,3 proc. PKB (PIE, 2020) rekomendowanie dalszych badań w zakresie identyfikacji ryzyka oraz zarządzania ryzykiem w dobie Covid-19 jest w pełni uzasadnione.

Bibliografia

Bernstein, P. (1997). *Przeciw Bogom. Niezwykłe dzieje ryzyka*. Warszawa: WIG-press.

Bober, P. (2019). *Zarządzanie ryzykiem w działalności touroperatora. Ryzyko specyficzne a efektywność gospodarowania* (wyd. I). Warszawa: CeDeWu.

---

¹⁰² Raport przygotowany przez redakcję dziennika „Rzeczpospolita” we współpracy z kancelarią Clifford Chance, na podstawie badania przeprowadzonego w listopadzie i grudniu 2020 roku.

- Brent W. Ritchie, Y. J. (2019, A review of research on tourism risk, crisis and disaster management: Launching the annals of tourism research curated collection on tourism risk, crisis and disaster management). *Annals of Tourism Research*.
- Brent W. Ritchie, Y. J. i Yawei Jiang. (2019). A review of research on tourism risk, crisis and disaster. *Annals of Tourism Research*(79).
- Czernicki, Ł., Kukołowicz, P. i Miniszewski, M. (2020). *Branża turystyczna w Polsce. Raport sprzed pandemii*. Warszawa: Polski Instytut Ekonomiczny.
- Frydrykiewicz, F. (2021, 07 05). <https://turystyka.rp.pl/biura-podrozy/65804-stabilnosc-biur-podrozy-traveldata-pokazuje-liste-odpornych-na-trudnosci>. *Jak stabilne są biura podróży? Traveldata ma listę odpornych na trudności*. Pobrano 07 07, 2021 z lokalizacji <https://turystyka.rp.pl/>.
- Gaworecki, W. (2010). *Turystyka*. Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne.
- GUS. (2020, 04 2020). *file:///C:/Users/wsb/Downloads/turystyka_w_polsce_w_obliczu_pandemii_covid-19%20(10).pdf*. Pobrano 07 02, 2021 z lokalizacji <https://stat.gov.pl/>.
- Janasz, K. (2009). Ryzyko i niepewność w gospodarce - wybrane aspekty. *Zeszyty Naukowe WNEiZ*, strony 88-97.
- Kachniewska, M. (2011). Wpływ nowych technologii na rynek usług pośredników turystycznych. *Zeszyty Naukowe/Szkoła Główna Handlowa. Kolegium Gospodarki Światowej*(32), str. 241.
- Kaczmarek, T. (2006). *Ryzyko i zarządzanie ryzykiem. Ujęcie interdyscyplinarne* (wyd. II rozszerzone). Warszawa: Difin.
- Kasiewicz S., R. W. (2009). Ryzyko a wzrost wartości przedsiębiorstwa. *Kwartalnik Nauk o Przedsiębiorstwie* , str. 1.
- Kowalczyk, K. (2006, 03 20). *Bankier.pl*. Pobrano 06 24, 2021 z lokalizacji <https://www.bankier.pl/wiadomosc/Przedsiębiorca-w-objeciach-ryzyka-i-niepewnosci-1410142.html>.
- Mercer. (2021, 04). Pobrano 09 13, 2021 z lokalizacji <https://www.mercer.com/our-thinking/health/mercer-marsh-benefits-managing-people-risks-with-benefit-plans.html?sf232786778=1&sf232939944=1>
- MRPiT. (2021, 03 26). *gov.pl*. Pobrano 07 05, 2021 z lokalizacji <https://www.gov.pl/web/rozwoj-praca-technologie/podstawowe-dane-statystyczne--turystyka-w-roku-2020-i-ich-zmiana-w-porownaniu-do-roku-poprzedniego>
- PARP. (2020). *Identyfikacja instrumentów wsparcia dla rozwoju sektora turystyki*. Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości . Warszawa: PARP.
- PIE. (2020, 05 13). *Polski Instytut Ekonomiczny*. Pobrano 09 13, 2021 z lokalizacji <https://pie.net.pl/polska-turystyka-generuje-13-proc-pkb-na-ile-ucierpi-przez-pandemie/>
- POT. (2021). *Plan działania na rok 2021*. Polska Organizacja Turystyczna. Warszawa: Polska Organizacja Turystyczna.
- PTSM. (2021). *Znaczenie pojęcia turystyka*. Pobrano 06 28, 2021 z lokalizacji <http://ptsmłodz.pl/znaczenie-pojecia-turystyka/>
- Rapacz, A. (Red.). (1998). *Przedsiębiorstwo turystyczne na rynku*. Wrocław: AE we Wrocławiu.
- Thlon, M. (2013). Charakterystyka i klasyfikacja ryzyka w działalności gospodarczej. *Zeszyty Naukowe UEK*, strony 17-36.

Emad Attia Mohamed Omran

Ph.D. student, Department of Economics
Faculty of Management and Economics
Tomas Bata University, Zlin, Czech Republic
omran@utb.cz
ORCID: 0000-0001-6275-1609

Yuriy Bilan

Centre for Applied Economic Research
Faculty of Management and Economics
Tomas Bata University in Zlín, Zlín, Czech Republic
bilan@utb.cz
ORCID: 0000-0003-0268-009X

The Impact of Exchange Rate Volatility on Unemployment in Egypt

Wpływ zmienności kursów walut na bezrobocie w Egipcie

Summary

The study examines the impact of the exchange rate on the unemployment rate in Egypt. We used annual time series data for the period from 1980 to 2018. A six- variables vector autoregressive (VAR) model and the impulse response function (IRF) were employed. The results show that exchange rate volatility decreases unemployment and inflation while currency depreciation increases unemployment and inflation. Moreover, Currency appreciation positively impacts gross domestic product (GDP) growth rate, Imports, and exports. On the contrary, currency depreciation has a negative impact on the gross domestic product (GDP) growth rate, Imports, and exports. The main implication of these results is that the Egyptian government can use the exchange rate to enhance economic growth and fight against inflation and unemployment.

Introduction

There is a debate between economists regarding the mechanism through which exchange rate volatility can affect unemployment. Some argue that the effect depends on the characteristics of the labour market. In the existence of powerful trade unions, exchange rate volatility will increase wages and decrease unemployment (Andersen and Sørensen 1988). The increase in wages will persuade firms to delay hiring decisions; moreover, the increasing uncertainty because of the rise in exchange rate volatility may induce firms to postpone their investment decisions (Dixit 1989). This paper aims to contribute to this debate by examining the effect of the exchange rate on unemployment, GDP growth rate, imports, exports, and inflation in Egypt. The research hypotheses can be presented as follows:

H1. There is a negative relationship between the exchange rate and the unemployment rate in Egypt.

H2. There is a positive relationship between the exchange rate and the gross domestic product growth rate (GDP) in Egypt.

H3. There is a positive relationship between the exchange rate and Imports in Egypt.

H4. There is a negative relationship between the exchange rate and exports in Egypt.

H5. There is a negative relationship between the exchange rate and inflation in Egypt.

1. Literature review

There is a debate between economists regarding the relationship between the exchange rate and the unemployment rate. Some studies showed a positive relationship, while other studies showed a negative relationship. Atya (2017) found a positive relationship between the real exchange rate and unemployment in Egypt. Usman and Elalih (2018) tested the pass-through of the real exchange rate to unemployment in Brazil. They found a linear relationship between the real exchange rate and unemployment in the short run, while there is a nonlinear relationship in the long run. Nevertheless, the pass-through of the real exchange rate to unemployment is incomplete in both the short and long run. On the contrary, Bakhshi and Ebrahimi (2016) found a negative relationship between the exchange rate and unemployment in Iran.

Adzugbele et al. (2020) showed a positive effect of real exchange rate on the unemployment rate in both the short and long run, while external debt has a positive and significant impact on unemployment in both the short and long run in Nigeria. Feldmann (2011) found that a one standard deviation shock in the exchange rate volatility increases the unemployment between 0.21 and 0.36 % points. And thus, the magnitude of the impact is negligible. Furthermore, Supriyadi and Kausar (2017) showed a significant effect of inflation and exchange rate on unemployment in Indonesia when assuming fixed wages. There is no significant impact of inflation and exchange rate on unemployment when there is no fixed wage assumption. Moreover, Nyahokwe and Ncwadi (2013) found a long-run correlation between unemployment and the real exchange rate in South Africa.

Similarly, Chang (2011) showed a long-run equilibrium relationship between exchange rate uncertainty and unemployment in South Korea and Taiwan. The exchange rate uncertainty has a short-run effect on unemployment and vice versa. Shaari et al. (2013) reported a long-run relationship between exchange rate, oil prices, and unemployment in Malaysia. Moreover, the exchange rate has a short-run impact on unemployment while there is no relationship between oil prices and unemployment. Similarly, Frenkel and Ros (2006) examined the relationship between unemployment and the exchange rate using a Panel of 17 Latin American countries. The results showed a significant relationship between the real exchange rate and unemployment.

3. Research methods

To test the impact of exchange rate volatility on the unemployment rate in Egypt, we employed annual time series data for the period 1985-2018, and we used six variables vector autoregressive (VAR) model with the impulse response function. The data was collected from the World Bank and the central bank of Egypt. The variables of our vector autoregressive model (VAR) are presented in Table 1

Table 1. Definition of variables

Variable	Definition
UNEMP	Unemployment rate %
GDP	Gross domestic product growth rate %
EXR	Exchange rate
IMP	Imports of goods and services as a percentage of GDP
EXP	Exports of goods and services as a percentage of GDP
INF	Inflation rate %

Source: Authors

Table 2 presents the mean, median, maximum, and minimum values of each variable. The results of the Jarque-Bera Probability test show that all variables except EXR follow the normal distribution.

Table 2. Descriptive statistics.

	UNEMP	GDP	EXR	IMP	XP	INF
Mean	0.953841	5.004864	4.608193	29.09969	21.44664	0.997144
Median	0.956324	4.832697	3.433650	28.68275	20.56852	1.051843
Maximum	1.119051	10.01133	17.78253	43.49814	33.04299	1.469919
Minimum	0.696356	1.125405	0.700001	19.90109	10.34546	0.355979
Std. Dev.	0.120786	2.085422	3.933668	5.916725	5.889225	0.283574
Skewness	-0.697303	0.627535	1.898741	0.617432	0.310330	-0.705988
Kurtosis	2.691437	3.465707	7.340806	2.765241	2.065682	2.682320
Jarque-Bera	3.230219	2.837465	52.66716	2.501670	1.992099	3.316444
Probability	0.198869	0.242021	0.000000	0.286266	0.369336	0.190477
Sum	36.24595	190.1848	175.1113	1105.788	814.9724	37.89146
Sum Sq. Dev.	0.539800	160.9125	572.5285	1295.283	1283.270	2.975321
Observations	38	38	38	38	38	38

Source: Authors' calculations.

4. Study discussion

4.1. Determination of the stationary of the data

Before running our VAR model, we need to ensure that our variables are not stationary at levels, but they become stationary when we take the first and second differences. To do so, we use the

Augmented Dickey-Fuller test at 1%, 5%, and 10% levels of significance. Table 3 shows the Augmented dickey fuller test results with intercept, intercept and trend, and finally with no intercept and trend. As we can see, most of the variables were non stationary at levels, but when we take the first and second differences, they become stationary.

Table 3. Augmented Dickey-Fuller test

Levels									
	Intercept			Intercept and trend			No intercept or trend		
	P-value	Unit root	Stationary	P-value	Unit root	Stationary	P-value	Unit root	Stationary
UNE	0.3524	YES	NO	0.2239	YES	NO	0.8365	YES	NO
MP									
GDP	0.0084	NO	YES	0.0439	YES	NO	0.0778	YES	NO
EXR	0.9998	YES	NO	0.9974	YES	NO	0.9988	YES	NO
IMP	0.0544	YES	NO	0.2692	YES	NO	0.2391	YES	NO
XP	0.0005	NO	YES	0.0034	NO	YES	0.2398	YES	NO
INF	0.1894	YES	NO	0.5233	YES	NO	0.3987	YES	NO
First difference									
	Intercept			Intercept and trend			No intercept or trend		
	P-value	Unit root	Stationary	P-value	Unit root	Stationary	P-value	Unit root	Stationary
UNE	0.0018	NO	YES	0.0149	YES	NO	0.0000	NO	YES
MP									
GDP	0.0000	NO	YES	0.0000	NO	YES	0.0000	NO	YES
EXR	0.0006	NO	YES	0.0011	NO	YES	0.0001	NO	YES
IMP	0.0001	NO	YES	0.0003	NO	YES	0.0000	NO	YES
XP	0.0032	NO	YES	0.0155	YES	NO	0.0002	NO	YES
INF	0.0000	NO	YES	0.0000	NO	YES	0.0000	NO	YES

Second difference									
	Intercept			Intercept and trend			No intercept or trend		
	P-value	Unit root	Stationary	P-value	Unit root	Stationary	P-value	Unit root	Stationary
UNE	0.0000	NO	YES	0.0000	NO	YES	0.0000	NO	YES
MP									
GDP	0.0000	NO	YES	0.0000	NO	YES	0.0000	NO	YES
EXR	0.0000	NO	YES	0.0000	NO	YES	0.0000	NO	YES
IMP	0.0000	NO	YES	0.0000	NO	YES	0.0000	NO	YES
XP	0.0000	NO	YES	0.0000	NO	YES	0.0000	NO	YES
INF	0.0000	NO	YES	0.0000	NO	YES	0.0000	NO	YES

Source: Authors' calculations.

Table 3 shows the lag selection criterion for our VAR model. The final prediction error, Schwarz information criterion, and Hannan-Quinn information criterion test statistics suggest using one lag. Nevertheless, the Akaike information criterion suggests using three lags. Therefore, we will run a VAR (1) model.

Table 4. Lag length criterion test

Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	-268.3546	NA	1.127525		17.42199	17.23826
1	-153.4695	*	*	17.14716	14.14062	12.85452
2	-127.6303	30.68401	0.020712	12.21684	*	*
3	-72.43720	44.84441	0.013586	12.85189	16.42463	14.03615
				11.65233		
				*	16.87401	13.38317

Source: Authors' calculations.

And finally, we need to make sure that our model is well fitted. As we can see from the diagnostic tests presented in table 5, we can see that our model fulfils the stability and normality conditions. Moreover, there is no serial correlation and heteroskedasticity in the residuals.

Table 5. Diagnostic tests for the VAR model.

Diagnostic test	Test statistic	P-value
Residual Serial Correlation LM Test	28.93823	0.8030
Residual Heteroskedasticity Test	261.3840	0.3291

Stability Test	VAR satisfies the stability condition	The is no unit root outside the unit circle
Normality Test (Jargue-Bera)	2.170994	0.337734

Source: Authors' calculations.

4.2. Interpretations of the results

To explore the relationship between the official exchange rate and unemployment in Egypt, we run a vector autoregressive (VAR) model with an impulse response function. Figure 1 shows the response of each variable to a one standard deviation shock in the exchange rate. The first panel shows the response of the unemployment rate to a one standard deviation shock in the exchange rate. As we can see, there is a negative relationship between the exchange rate and the unemployment rate. In other words, currency appreciation decreases unemployment while currency depreciation increases unemployment. This result is consistent with Bakhshi and Ebrahimi (2016) and Geerolf (2019). Nevertheless, it contradicts the findings of Atya (2017) and Chimnani et al. (2017).

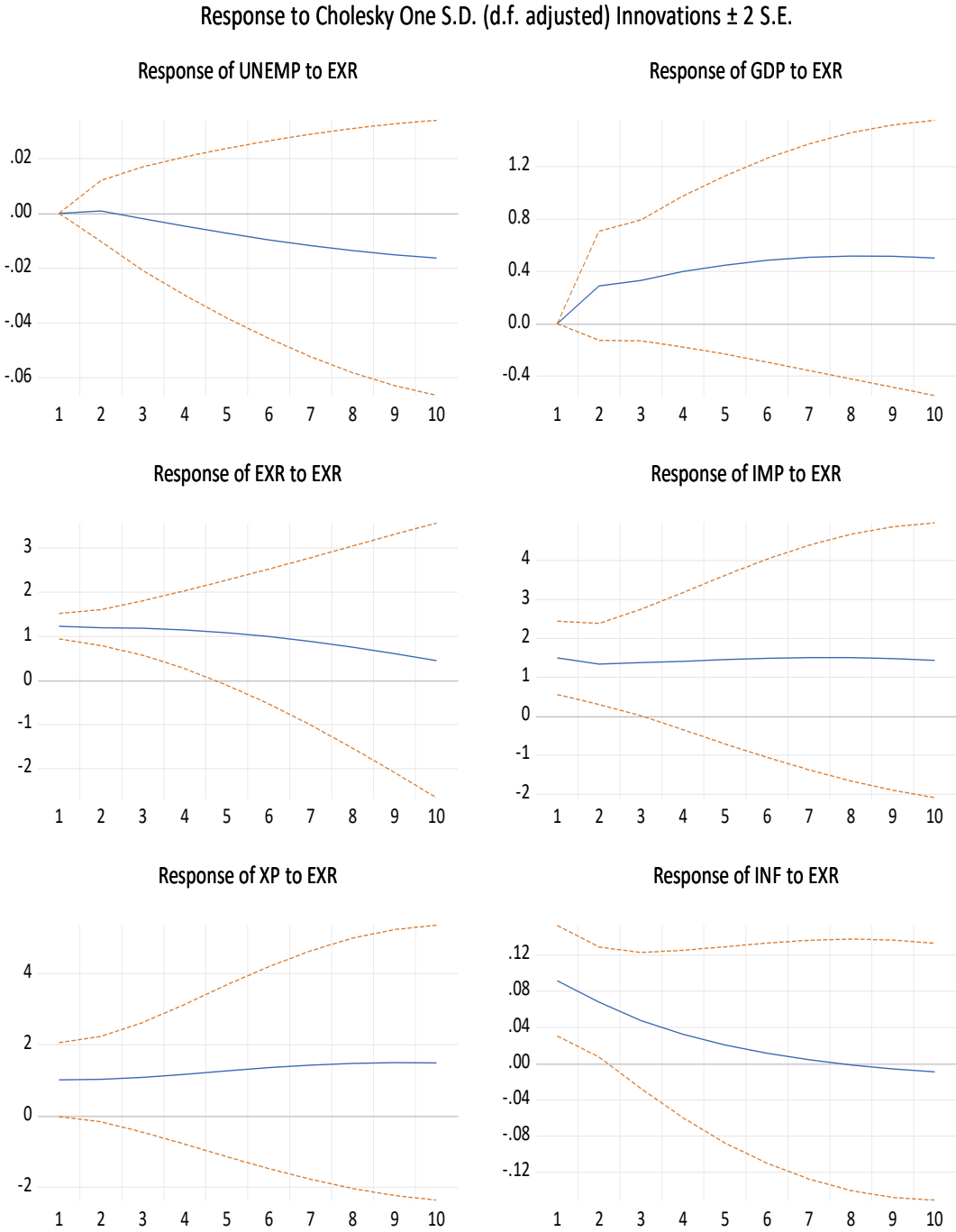
The second panel shows the gross domestic product(GDP) growth rate's response to a one standard deviation shock in the exchange rate. As we can see, there is a positive relationship between the two variables. In other words, currency appreciation increases the GDP growth rate while currency depreciation decreases the GDP growth rate. This result is consistent with the findings of Kandil (2004), Hsing (2020), and Habib et al. (2017). Nevertheless, it contradicts the findings of Shahbaz et al. (2012). The third panel shows that the exchange rate responds positively to a one standard deviation shock to itself. The fourth panel shows the response of imports to a one standard deviation shock to the exchange rate. As we can see, there is a positive relationship between the exchange rate and implications. In other words, currency appreciation increases imports while currency depreciation decreases imports. This result is consistent with the finding of Choudhry and Hassan (2015). Nevertheless, it contradicts the findings of Arize (1998) and Mohammadi et al. (2011).

The fifth panel shows the response of exports to a one standard deviation shock in the exchange rate. As we can see, there is a positive relationship between the exchange rate and exports. In other words, currency appreciation increases exports while currency depreciation decreases exports. This result is consistent with the findings of Mordecki and Miranda (2019). Nevertheless, it contradicts the findings of Abinaya and Jerinabi (2018) and Ahmed et al. (2017).

Furthermore, finally, the sixth panel presents the response of inflation to a one standard deviation shock in the exchange rate. The impulse response function graph shows a negative

relationship between the exchange rate and inflation. In other words, currency appreciation decreases inflation while currency depreciation increases inflation. This result is consistent with the findings of Nkoro and Uko (2016). Nevertheless, it contradicts the findings of Monfared and Akin (2017).

Figure 1. The impulse response functions.

Conclusions

Keeping a low rate of inflation and a high rate of investment and economic growth in the medium run is the primary goal of the Egyptian monetary policy. On the other hand, some studies argue that the exchange rate can be used to achieve this goal. The study aims to investigate the impact of the exchange rate on the unemployment rate in Egypt. It employed annual time series data for 1980-2018. A six variables vector autoregressive model (VAR) and the impulse response function was used. The study found that 1) currency appreciation increases unemployment and inflation while currency depreciation decreases unemployment and inflation. 2) currency appreciations increase gross domestic product (GDP) growth rate, imports, and exports. On the contrary, currency depreciation decreases the gross domestic product (GDP) growth rate, imports, and exports. The results of this paper advise the policymakers in Egypt to use the exchange rate to enhance economic growth and fight against inflation and unemployment.

Acknowledgement

This article was supported by the Internal Grant Agency of Tomas Bata University in Zlin, Project No. IGA/FaME/2021/005, "Significant factors in the sustainability of economic growth with a focus on the SME segment."

References

- Abinaya, K., & Jerinabi, U. (2018). Causal relationship between exchange rate and exports of SAARC nations. *Al-Barkaat Journal of Finance & Management*, 10(1), 82-93.
- Adzugbele, A. S., Eze, A. A., Morba, E., & Nwokocha, N. I. (2020). Exchange Rate and Unemployment in Nigeria: An ARDL Approach. *Academic Journal of Economic Studies*, 6(3), 53-58.
- Ahmed, K., Qasim, M., & Chani, M. (2017). Impact of Exchange rate on Exports in Case of Pakistan. *Bulletin of Business and Economics*, 6(2), 98-102.
- Andersen, T. M., & Sørensen, J. R. (1988). Exchange rate variability and wage formation in open economies. *Economics Letters*, 28(3), 263-268.
- Arize, A. C. (1998). The effects of exchange rate volatility on US imports: an empirical investigation. *International Economic Journal*, 12(3), 31-40.
- Atya, E. M. (2017). The effect of real exchange rate on unemployment evidence from Egypt. *المجلة العربية للإدارة*, 37(3), 230-213.
- Bakhshi, Z., & Ebrahimi, M. (2016). The effect of real exchange rate on unemployment. *Marketing and Branding Research*, 3, 4-13
- Chang, S. C. (2011). The interrelationship between exchange-rate uncertainty and unemployment for South Korea and Taiwan: Evidence from a vector autoregressive approach. *Economie internationale*, (1), 65-82.
- Chimnani, H., Bhutto, N. A., Butt, F., Shaikh, S. A., & Devi, W. (2016). Exchange rate and unemployment.

- Choudhry, T., & Hassan, S. S. (2015). Exchange rate volatility and UK imports from developing countries: The effect of the global financial crisis. *Journal of International Financial Markets, Institutions and Money*, 39, 89-101.
- Dixit, A. (1989). Entry and exit decisions under uncertainty. *Journal of political Economy*, 97(3), 620-638.
- Feldmann, H. (2011). The unemployment effect of exchange rate volatility in industrial countries. *Economics Letters*, 111(3), 268-271.
- Frenkel, R., & Ros, J. (2006). Unemployment and the real exchange rate in Latin America. *World development*, 34(4), 631-646
- Geerolf, F. (2019, August). The Phillips Curve: a Relation between Real Exchange Rate Growth and Unemployment. In *2018 Meeting Papers (Vol. 1187)*.
- Habib, M. M., Mileva, E., & Stracca, L. (2017). The real exchange rate and economic growth: Revisiting the case using external instruments. *Journal of International Money and Finance*, 73, 386-398.
- Hsing, Y. (2020). Impacts of Real Depreciation and Appreciation on Aggregate Output in Taiwan. *The American Economist*, 65(1), 123-130.
- Kandil, M. (2004). Exchange rate fluctuations and economic activity in developing countries: Theory and evidence. *Journal of Economic Development*, 29, 85-108.
- Mohammadi, T., Taghavi, M., & Bandidarian, A. (2011). The effect of exchange rate uncertainty on import: TARCH Approach.
- Monfared, S. S., & Akin, F. (2017). The relationship between exchange rates and inflation: The case of iran. *European Journal of Sustainable Development*, 6(4), 329-329.
- Mordecki, G., & Miranda, R. (2019). Real exchange rate volatility and exports: A study for four selected commodity exporting countries. *Panoeconomicus*, 66(4), 411-437.
- Nkoro, E., & Uko, A. K. (2016). Exchange rate and inflation volatility and stock prices volatility: Evidence from Nigeria, 1986-2012. *Journal of Applied Finance and Banking*, 6(6), 57.
- Nyahokwe, O., & Ncwadi, R. (2013). Impact of Exchange Rate Volatility on Unemployment in South Africa. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 4(3), 109-109.
- Shaari, M. S., Hussain, N. E., & Abdul Rahim, H. (2013). The effects of oil price changes and exchange rate volatility on unemployment: Evidence from Malaysia. *International Journal of Research in Business and Social Science*, 2(4), 72-83.
- Shahbaz, M., Islam, F., & Aamir, N. (2012). Is devaluation contractionary? Empirical evidence for Pakistan. *Economic Change and Restructuring*, 45(4), 299-316.
- Supriyadi, E., & Kausar, D. R. K. (2017). The Impact of Inflation, Exchange Rate toward Unemployment and Poverty in Indonesia. Case Study of Small and Medium Enterprises at the Tourists' Area of Lombok. *Journal of Environmental Management & Tourism*, 8(4 (20)), 825-834.
- Usman, O., & Elsalih, O. M. (2018). Testing the effects of real exchange rate pass-through to unemployment in Brazil. *Economies*, 6(3), 49.

Rawat Kanupriya¹, Jasińska Natalia²

¹ Dev Sanskriti Vishwavidyalaya: Haridwar, Uttarakhand, Indie/Uniwersytet Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz, Polska / ORCID: 0000-0003-4803-400X

² Studenckie Koło Naukowe " Sekcja Kultury Fizycznej" Uniwersytet Kazimierza, Polska Wielkiego, Bydgoszcz, Polska / ORCID: 0000-0002-5083-1123

Rawat Kanupriya

Wydział Psychologii, Uniwersytet Kazimierza Wielkiego Bydgoszcz

ul. L. Staffa 1.

85-867 Bydgoszcz

Poland

email: kanupriyarawat96@gmail.com

Pedagogika sportów walki a determinanty jakości i satysfakcji z życia zawodników Judo w Indiach

Martial arts pedagogy and determinants of quality and life satisfaction of Judo fighters in India

Streszczenie

Celem badań było określenie poziomu satysfakcji życiowej osób trenujących Judo w jednej z prowincji Indii, na tle osób nietrenujących z tego samego okręgu, oraz próba znalezienia prostych składowych życia codziennego determinantów mających związek z poszukiwanym celem badań. Do określenia poziomu satysfakcji z życia użyto testu SWLS / Satisfaction with Life Scale/. Do testu dołączono standardowe pytania opisujące składowe jakości życia codziennego. Badaniu poddano grupę mężczyzn: 32 zawodników judo oraz 32 osoby nietrenujące żadnej rekreacji fizycznej, dobrane homogenicznie pod względem płci i wieku. Zanotowano istotnie wyższy poziom satysfakcji z życia osób trenujących Judo względem osób nie trenujących oraz regresję dodatnią poziomu satysfakcji z życia względem niektórych składowych życia codziennego. Wysznuo także wnioski: (1) istnieje dodatni związek pomiędzy treningiem Judo a poziomem satysfakcji z życia, który zdaje się zależeć od czynników społecznych, a nie treningowych; (2) pedagogika związana z uprawianiem Judo zdaje się zmieniać znaczenie tradycyjnych determinantów satysfakcji z życia.

Słowa kluczowe: satysfakcja z życia, Judo, Indie, test – SWLS.

Summary

The aim of the research was to determine the level of life satisfaction of people practicing Judo in one of the provinces of India, against the background of people not training from the same district, and an attempt to find simple components of everyday life determinants related to the research goal sought. SWLS test / Satisfaction with Life Scale / was used to determine the level of satisfaction with life. Standard questions describing the components of the quality of everyday life were attached to the test. The study covered a group of men: 32 judo players and 32 people who do not train any physical recreation, selected homogeneously in terms of gender and age. There was a significantly higher level of satisfaction with the life of people training Judo compared to those who did not train, and an increase in the level of satisfaction with life compared to some components of everyday life. Conclusions: (1) there is a positive relationship between Judo training and the level of life satisfaction that appears to be affected by social rather than training factors; (2) judo pedagogy seems to be changing the meaning of traditional determinants of life satisfaction.

Key words: life satisfaction, Judo, India, test – SWLS.

Wstęp

W współczesnej nauce istnieje wiele koncepcji i metodologii badania - a więc i wiele różnych definicji pojęcia "jakość życia" (Borys 2008). O dwóch odmiennych sposobach pojmowania i badania jakości życia wspomina Browne, McGee i O'Boyle. W ujęciu teorii potrzeb jakości

życia rozumiana jest jako stopień zaspokojenia określonych uniwersalnych potrzeb życiowych, kładąc nacisk na pomiar grupowy. Jest to tzw. podejście nomotetyczne (Dziurawicz-Kozłowska 2002). Ze względu na to, że badania prowadzone są na grupie judoków prezentowane powyżej podejście nomotetyczne zdaje się być najbardziej wskazane.

Jedną z istotnych potrzeb życiowych - determinantów jakości życia jest dobry stan zdrowia. Jego własna ocena (często związana z wynikami badań medycznych, które jednak są powszechnie niejawne) zdaje się być odpowiednim miernikiem. Można więc lakonicznie stwierdzić, że im dalej jesteśmy od problemów decydujących o naszym zdrowiu tym bardziej jesteśmy w stanie czerpać szczęście z życia. Dzięki niemu odczuwana jest również jest satysfakcja i kształtowane ogólne pozytywne odczucie życiowego spełnienia (Sęk 1993). Jak podaje jeden ze współautorów artykułu *Przegląd koncepcji jakości życia w naukach społecznych* „Jakość życia uwarunkowana stanem zdrowia zakłada, że poczucie zdrowia jest jednym z podstawowych czynników dobrej jakości życia”(Wnuk, Zielonka, Purandare, Kaniewski, Klimberg, Ulatowska-Szostak i in. 2013).

Kolejnym czynnikiem odgrywającym istotną rolę w satysfakcji z jakości swojego życia jest wykształcenie. Przyjmuje się jako poprawne założenie, że im większe i bardziej różnorodne posiadane są kwalifikacje/wykształcenie, tym łatwiej jest znaleźć dobrą pracę, w której mamy zamiar się spełniać. Dzięki wykształceniu i pracy odczuwane jest bezpieczeństwo materialne, jeśli chodzi o wynagrodzenie z nią związane. Za tym idzie dobrobyt i zadowalający status społeczny(Szreder 2013).

Następnym determinantem wpływającym na jakość życia, związanym z wykonywaną pracą jest awans zawodowy. Rozumie się przez to pozycję na wysokim i odpowiedzialnym stanowisku w miejscu pracy. Osoby na wyższych stanowiskach deklarują lepsze zadowolenie z życia zawodowego jak również z osobistego (Kowalska, Marcinkowska, Joško 2010).

Interesujące są również doniesienia na temat odczuwania lepszej jakości życia u osób aktywnych fizycznie. W przypadku osób trenujących sporty indywidualne, wskazują one na wyższą jakość i czerpanie szczęścia z życia, niż osoby uprawiające sporty grupowe (Derbis, Jędrak 2010). Badania społeczeństwa Indii wskazują jednak, że może ono posiadać inne wartości determinujące jakość życia codziennego, może więc również odrębnie identyfikować się z elementami kultury społeczeństw zachodnich. Badania użytkowników mediów społecznościowych, a także dane z zakresu duchowości i dobrostanu w Indiach wyraźnie na to wskazują (Sharma, Chopra, Sharma 2016; Mendonca, Oakes, Ciarrocchi, Sneek, Gillespie 2007).

Ciekawe spojrzenie na możliwości pedagogiczne sportów walki Karate i Judo prezentują inni pedagodzy uważając, że moralne drogi Budō stanowią oryginalną propozycję zastosowania sposobu myślenia i filozofii, oraz psychofizycznych ćwiczeń pochodzenia azjatyckiego w europejskiej kulturze na obszarze zapobiegania przemocy. Budō chociaż samo w sobie zawiera przemoc stanowi zalecaną przez pedagogów metodę przeciwdziałania nadmiernej agresywności i przemocy wśród młodzieży. Jednocześnie należy stwierdzić, że droga judo prowadzi do doskonałości człowieka w wymiarze umysłu, ducha i ciała czyli zmienia albo formuje na nowo osobowość człowieka (Neumann, Saldem, Pöhler, Wendt 2004; Kozdraś 2014).

Zdaniem autorów interesujące i wskazane zdaje się być zbadanie w/w zależności w tak popularnym ruchu społecznym jakim jest sport, a w szczególności sporty walki w tak odrębnym kulturowo i mentalnie regionie społecznym jakim są Indie.

2. Materiał i metody

W badaniu przeprowadzonym w 2019 roku, udział wzięło 32 zawodników Judo z Indii /okręg Haridvar, oraz 32 osoby z grupy Kontrolnej z Indii /okręg Haridvar/ - dobrane homogeniczne pod względem płci oraz wieku.

Dane do badań zdobywano poprzez wypełnianie przez osoby badane kwestionariuszy SWLS (Satisfaction with Life Scale) w polskiej adaptacji w celu określenia poziomu satysfakcji życiowej. Test uzyskano z Pracowni Testów Psychologicznych Uniwersytetu Kazimierza w Bydgoszczy.

Do ankiety dołączono pytania o całkowitą długość kariery sportowej (lata treningu), oraz dane związane z własną oceną jakości życia w skali od najniższej do najwyższej wartości: wykształcenie (skala nominalna 1-4), status społeczny (skala nominalna 1-4), status pracowniczy (skala nominalna 1-4), własną ocenę stanu zdrowia (skala nominalna 1-4). Badanym zadawano pytania mogące mieć związek z zakłóceniem oceny sytuacji życiowej (sprawy rodzinne, sądowe, zdrowotne pracownicze, stosowanie używek itp.). Osoby deklarujące w/w problemy były wyłączone z badań.

Łącznie przebadano 64 osoby. Wyniki badań analizowano bez użycia skali stenowej.

Zbadano normalność rozkładu metodą Shapiro – Wilka. Do analizy istotności różnic użyto testu "U" Manna - Whitney`a. Za istotne statystycznie przyjęto wszystkie wartości testu spełniające warunek $p < 0.05$.

Przeprowadzono analizę regresji (w tym regresje Spearmana - wskaźnik r_s). Przedstawiono wykresy regresji z linią trendu, i wskaźnikiem determinacji R^2

Analizę przeprowadzono za pomocą pakietu Statistica 6.0, oraz programu Excel 2.0. - licencję na wykorzystanie programów posiada Uniwersytet Kazimierza Wielkiego.

Wyniki badań przedstawiono tabelach Tab. 1-3 oraz na wykresach Ryc. 1-3.

3. Wyniki

Zebrane wyniki badań przedstawiono w tabelach (Tab. 1-3) oraz na wykresach regresji (Ryc. 1-3)

Tab.1 Dane socjometryczne w obu badanych grupach mężczyzn

	Wiek metrykalny (lata)	Zakres (lata)	Staż treningowy (lata)	Zakres (;lata)
Grupa Judo	29,2±10,3	21-57	10,7±10,9	1-41
Grupa Kontrolna	31,2±10,8	20,5-59	-	-

Źródło: opracowanie własne

* - nie występują różnice statystycznie istotne na poziomie $p < 0,05$

Dane zawarte w Tab.1 wskazują, że obie badane grupy mężczyzn pochodzą z podobnego środowiska ludzkiego (miasta) oraz są w zbliżonym wieku - nadają się więc do bezpośredniego porównania.

Tab. 2 Wyniki testu satysfakcji życiowej /SWLS/ w obu badanych grupach mężczyzn

	SWLS (punkty)	Zakres (punkty)
Grupa Judo	22,6±5,7*	7-31
Grupa Kontrolna	18,2±4,8*	7-30

Źródło: opracowanie własne

* - różnice statystycznie istotne na poziomie $p < 0,05$

Dane w Tab.2 pokazują, że poziom satysfakcji życiowej (test SWLS) jest istotnie wyższy w grupie mężczyzn trenujących Judo niż z grupie Kontrolnej.

Tab. 3 Istotność różnic dla pomiarów poziomu wykształcenia, statusu społecznego, statusu pracowniczego i oceny stanu zdrowia (w obu badanych grupach mężczyzn)

Grupa	Wykształcenie	Status społeczny	Status pracowniczy	Stan zdrowia
Grupa Judo / Grupa Kontrolna	z- wynik: 0,57065	* z- wynik:	z- wynik: 1,14	* z- wynik: 2.27.
	p- wartość: 0,5686	2.1282. p- wartość:	p- wartość: 0.25	p- wartość: 0.02
	nie istotne dla $p < .05$	.03318. istotne dla $p < .05$	nie istotne dla $p < .05$.	istotne dla $p < .05$

Źródło: opracowanie własne

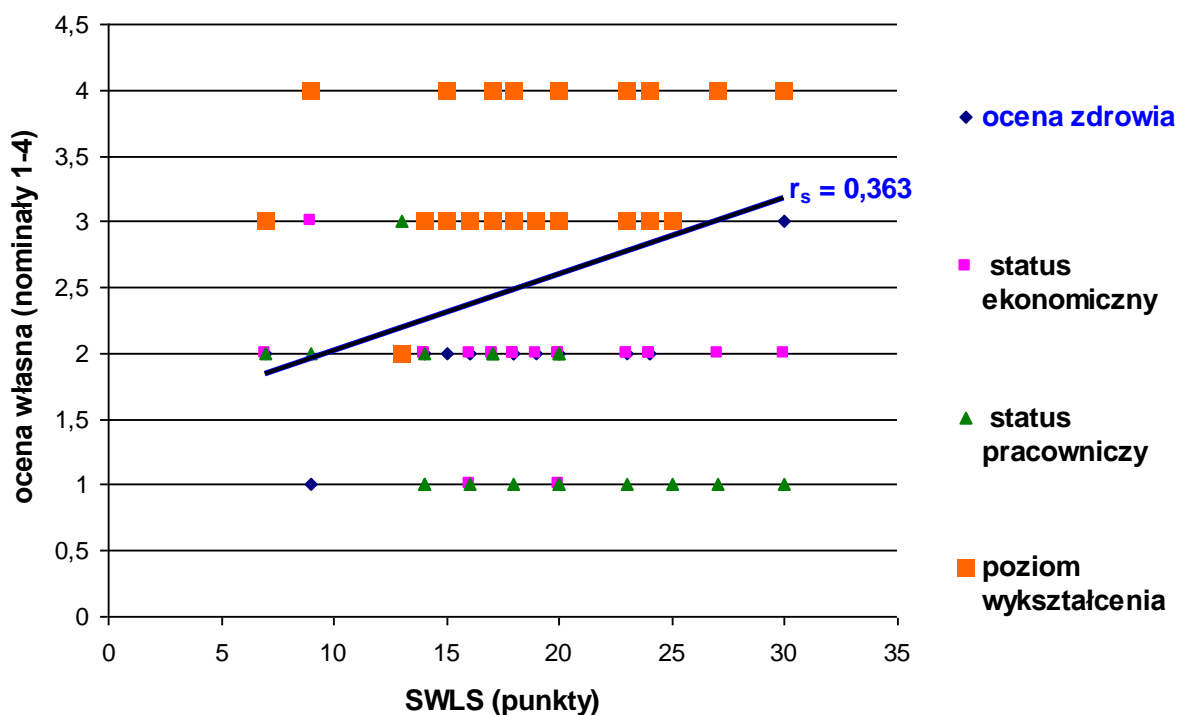
* różnice statystycznie istotne na poziomie $p < 0,05$

Z danych w Tab.3 wynika, że poziom własnej oceny statusu społecznego, oraz własnej oceny stanu zdrowia jest istotnie wyższy w grupie zawodników trenujących Judo.

Postanowiono przeprowadzić analizę regresji poziomu satysfakcji życiowej (test SWLS) w funkcji czynników związanych z jakością życia, w obu badanych grupach mężczyzn.

Wyniki regresji przedstawiono na wykresach Ryc. 1-3.

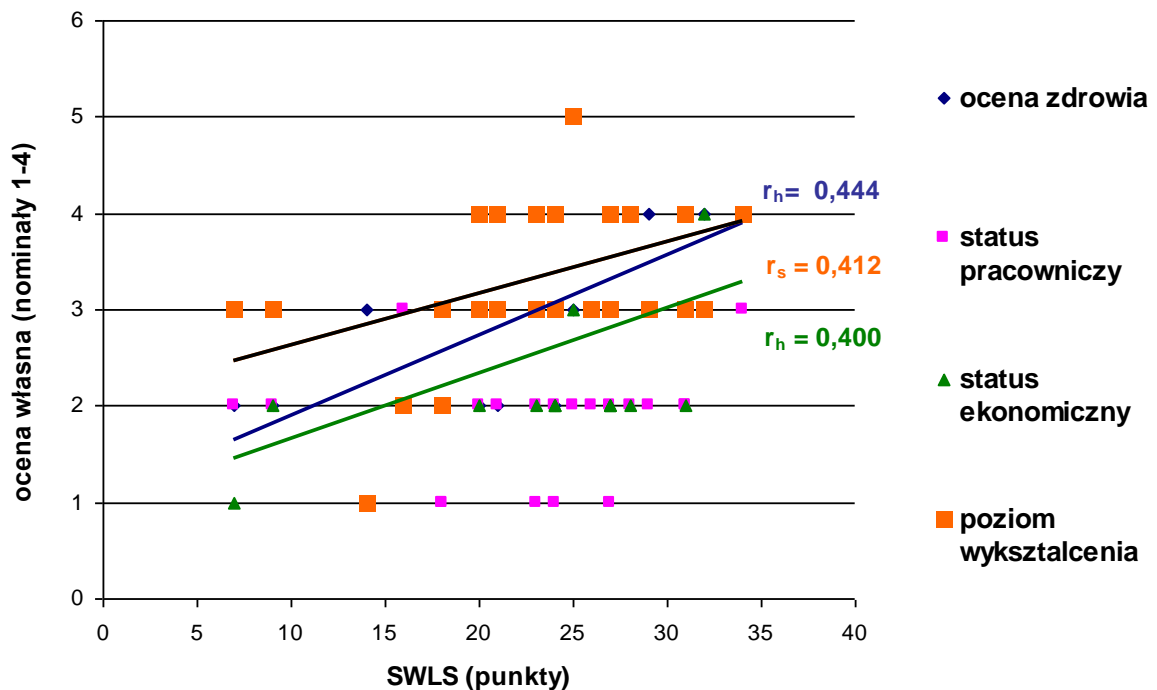
Ryc.1 Wartości oceny własnej czynników związanych z jakością życia (ocena stanu zdrowia, status społeczny, status pracowniczy, poziom wykształcenia) w funkcji wyników w teście satysfakcji z życia (SWLS) - w grupie Kontrolnej

Źródło: opracowanie własne

Dane wskazują, że jedynie własna ocena stanu zdrowia ma istotny dodatni związek z poziomem satysfakcji z życia - wskaźnik regresji Spearmana jest istotny statystycznie / $r_s=0,363$ /, pozostałe czynniki nie wykazują istotnego związku.

Ryc. 2 Wartości oceny własnej czynników związanych z jakością życia (ocena stanu zdrowia, status społeczny, status pracowniczy, poziom wykształcenia) w funkcji wyników w teście satysfakcji z życia (SWLS) - w grupie Judo

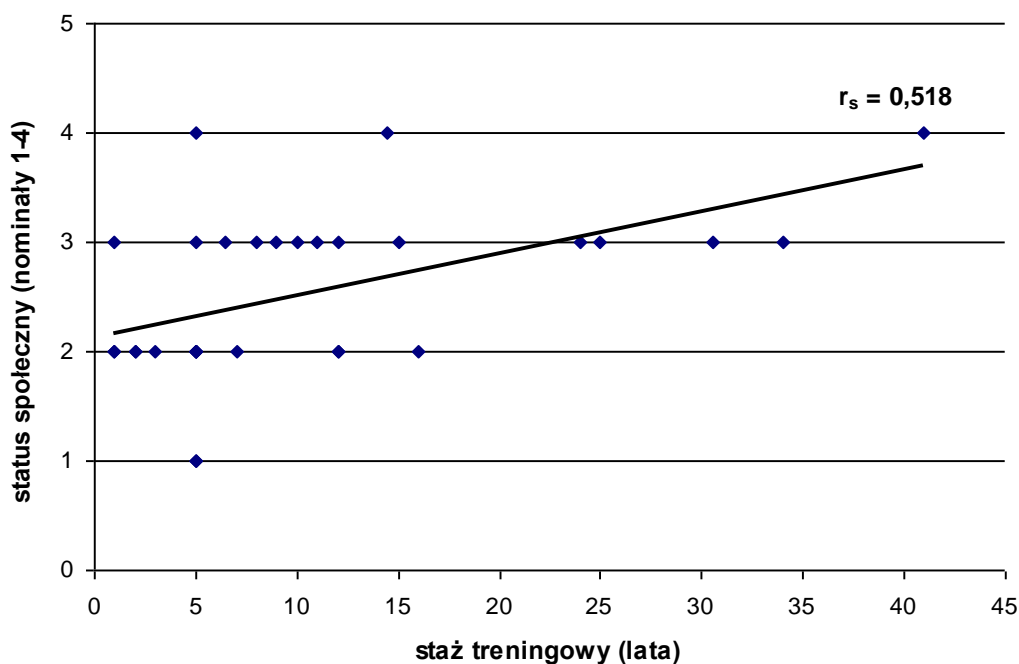

Źródło: opracowanie własne

Dane wskazują, że jedynie status pracowniczy nie ma istotnego dodatni związek z poziomem satysfakcji z życia, pozostałe czynniki wykazują na istotny dodatni związek z wynikami uzyskanymi w teście SWLS. Wskaźniki regresji Spearmana / $r_s=0,444$ / $r_s=0,412$ / $r_s=0,400$ / są na poziomie statystycznie istotnym - w grupie Judo

Zależność statusu społecznego w funkcji długości stażu treningowego w grupie indyjskich judoków przedstawiono na wykresie Ryc. 3

Ryc.3 Zależność statusu społecznego w funkcji długości stażu treningowego w grupie indyjskich judoków

Źródło: opracowanie własne

Na wykresie widoczna jest istotna zależność o charakterze dodatnim - wskaźnik Spearmana $r_s = 0,518$ jest istotny statystycznie.

Pozostałe składowe : poziom wykształcenia, status pracowniczy, stan zdrowia, jak również poziom satysfakcji życiowej/SWLS/ - nie wykazywały istotnego związku z długością stażu treningowego.

4. Dyskusja

Dane w Tab.1 wskazują, że analizowane grupy Judoków oraz grupa Kontrolna, zostały dobrane homogenicznie pod względem płci (mężczyźni) oraz środowiska w którym żyją natomiast losowo ze względu na wiek. W przypadku gdyby średnie wartości wieku w porównywanych grupach różniły się istotnie należało by prowadzić analizę wyników cząstkowo (w podgrupach). Ponieważ jednak obie badane grupy mężczyzn były w zbliżonym wieku (różnica statystycznie nie istotna) to należy stwierdzić, że obie grupy nadają się do bezpośredniego porównania.

Analizując dane zawarte w Tab.2 należy zauważyć, że poziom satysfakcji z życia (mierzony testem SWLS) jest istotnie wyższy wśród mężczyzn trenujących Judo, niż w grupie mężczyzn z grupy Kontrolnej.

Jest to istotne, gdyż np. badania innych autorów prowadzone na lekko atletach, pływakach, przedstawicielach gier zespołowych oraz zawodnikach sportów walki, wskazują, że podwyższony poziom satysfakcji z życia skutkuje obniżoną wartością stresu startowego (Piasecka, Minda, Kotyśko, Utwic-Kaminska 2018). Potwierdzenie zjawiska wyższej satysfakcji z życia osób trenujących znalazło się również w badaniach zarówno mężczyzn, jak i kobiet trenujących Brazylijskie Jiu Jitsu (Wojdat, Rawat, Janowska, Wolska, Stępnia, Adam 2017).

Równie istotne okazały się badania prowadzone na osobach starszych trenujących rekreacyjnie nordic-walking, które to wskazały na istotnie wyższą satysfakcję z życia seniorów trenujących niż tych nie aktywnych (Prusik, Zaporozhanov, Prusik, Görner 2010).

Dane przedstawione w Tab.3 wskazują, że różnice w poziomie determinantów, które składają się na jakość życia czyli wykształcenie, status społeczny, status w pracy, stan zdrowia, tylko w 2 przypadkach (status społeczny i stan zdrowia) są wyższe w grupie Judo. Badania światowe wskazują jednak, że pewnego rodzaju korelacje między determinantami tj. uprawianie sportu i status społeczny można doszukiwać się również w regionie Ameryki Łacińskiej. Jest to utożsamiane z dyscypliną sportu, jaką jest futbol, osoby trenujące cieszą się wysokim uznaniem. W ich ocenie dyscyplina ta wzmacnia poczucie odrębności oraz niezależności tej społeczności (Gawrycka 2009).

Należy dostrzec również zależność w odniesieniu do stanu zdrowia grup trenujących, uwzględniając czynnik biologiczny oraz psychospołeczny. Pierwszy odpowiada za naturalną potrzebę ruchu, co przyczynia się do przejścia w drugi czynnik powodujący rozładowanie wszelkich napięć. Oba czynniki odpowiadają przede wszystkim za wysoki stan zdrowia fizycznego i psychicznego wśród tych sportowców (Cedro 2013). Ocena Judoków sprowadza się do wyższego poziomu własnej oceny statusu społecznego, oraz stanu zdrowia w przeciwieństwie do grupy Kontrolnej. Wydaje się więc, że Judocy dlatego mają wyższy wynik SWLS, ponieważ spostrzegają u siebie oba te determinanty (status społeczny, stan zdrowia) na najwyższym poziomie.

Dalsza analiza wyników badań prowadzona była w kierunku znalezienia zależności pomiędzy stażem treningowym a innymi składowymi jakości życia i przyniosła rozwiązania dyskusyjne.

Z wykresu regresji (Ryc.1) wynika, że w grupie Kontrolnej jedynie ocena własna stanu zdrowia wykazuje zależność z satysfakcją z życia (SWLS) – im wyższa ocena stanu zdrowia tym wyższy wynik SWLS.

Pozostałe determinanty (poziom edukacji, status społ., status pracowniczy) nie wykazują związku – jest to sytuacja nietypowa – gdyż one również składają się na poziom satysfakcji z życia, mogą współistnieć w innych jednostkach wykazujących zbliżone tendencje w zależności od ogólnych wartości i celów. Tak przynajmniej jest w badaniach europejskich (Walczak, Tomczak 2011).

W przypadku grupy Kontrolnej jedynie własna ocena stanu zdrowia ma dodatni związek z poziomem satysfakcji z życia. Z badań wynika, że pozostałe determinanty nie wykazują istotnego związku.

W grupie Judoków jest inaczej - wykres regresji (Ryc.2) przedstawia, że jedynie status pracowniczy nie wykazuje związku z SWLS (poziomem satysfakcji z życia), pozostałe natomiast wykazują związek dodatni - podobnie jak Europejczycy. Europejczycy cenią zarówno wykształcenie, stan zdrowia, status społeczny jak również status pracowniczy z którym kwestie dochodowe ściśle związane (Gierańczyk, Leszczyńska 2019).

Podsumowując, Judocy preferują inne wartości niż grupa Kontrolna, są one zbliżone do wartości Europejczyków.

Interesująco przedstawia się analiza regresji stażu treningowego z mierzonymi składowymi jakością życia (Ryc.3).

Związek ze stażem treningowym czyli z długością kariery sportowej wykazuje tylko status społeczny – reszta czynników nie. Podobne badania prowadzone w Indiach na obszarze miejskim dotyczące subiektywnego samopoczucia (SWB - Subjective Well-Being) na podstawie wykształcenia, dochodów, wieku również wskazywały, że zmienne te mają minimalny wpływ na SWB w miejskich Indiach, a badania wymagają zbadania innych predyktorów SWB (Agrawal, Murthy, Philip, Mehrotra, Thennarasu, John, Isaac 2011).

Badania polskie i światowe wskazują, że na pierwszy plan związany z długoletnim stażem treningowym wysuwa się towarzyszący mu czynnik wyższej sprawności fizycznej czyli lepszego stanu zdrowia (Pilis, Pilis, Pluta, Wroński, Pilis, Gabryś, Michalik 2005). W przypadku indyjskich judoków jest inaczej.

Wyniki analizy wskazują że, status społeczny u indyjskich judoków wzrasta wraz z latami stażu, co można zinterpretować na pewien przejaw odrębności, a nawet "kastowości" społeczeństwa. Pewne podobieństwa "kastowości" występują w obrębie wcześniej wspomnianej społeczności futbolowej (Gawrycka 2009), jak i studenckiej (Piasecka, Minda, Kotyśko, Utwic-Kaminska 2018; Civitci 2015). Można więc zaproponować stwierdzenie, że jednym z determinantów jakości życia/satysfakcji z życia w Indiach będzie przynależność do "kasty" - w tym przypadku do podgrupy społecznej którą można nazwać "Kasta Judo".

Wnioski

Podczas analizy danych zamieszczonych w niniejszym artykule, autorzy wyciągnęli wnioski:

- wieloletni trening indyjskich zawodników Judo zapewnia wyższy poziom satysfakcji z życia poprzez przynależność do określonej i aktywnej podgrupy społecznej w Indiach, którą można nazwać "Kasta Judo";
- pedagogiczne możliwości treningu Judo zmieniają niektóre determinanty jakości życia indyjskich Judoków, czyniąc je zbliżonymi do europejskich/światowych.

Bibliografia

Borys, T. (2008). Propozycja siedmiu typologii jakości życia. *Prace Naukowe Akademii Ekonomicznej we Wrocławiu*, (22):125-134.

Dziurawicz-Kozłowska A. (2002) Wokół pojęcia jakości życia. *Psychol Jakości Życia* 1: 77-99.

Sęk, H. (1993). Jakość życia a zdrowie, 110-117.

Wnuk, M., Zielonka, D., Purandare, B., Kaniewski, A., Klimberg, A., Ulatowska-Szostak, E., i in. (2013). Przegląd koncepcji jakości życia w naukach społecznych. *Hygeia Public Health*, 48(1): 10-16.

Szreder, M. (2013). Wykształcenie, a długość i jakość życia. *Polityka Społeczna*, 7(40):1-6.

Kowalska, M., Marcinkowska, U., & Joško, J. (2010). Satysfakcja z pracy zawodowej a jakość życia kobiet w wieku 45-60 lat w województwie śląskim. *Medycyna Pracy*, 61(3): 277-285.

Derbis, J., & Jędrak, K. (2010). Poczucie jakości życia a osobowość sportowców dyscyplin indywidualnych i zespołowych. *Przegląd psychologiczny*, 53(1): 9-32.

Sharma, P., Chopra, N., & Sharma, A. (2016) Identification and Life Satisfaction: A study of Social Media users in India. *International Journal of Research in Engineering, IT and Social Sciences*, 06(07): 46-49

Mendonca, D., Oakes, K. E., Ciarrocchi, J. W., Sneek, W. J., & Gillespie, K. (2007). Spirituality and God-attachment as predictors of subjective well-being for seminarians and nuns in India. *Research in the Social Scientific Study of Religion*, 18: 121-140.

Ulf Neumann, Matthias von Saldem, Ralf Pöhler, Peter-Ulrich Wendt(2004) *Der friedliche Krieger. Budo als Methode der Gewaltprävention*, Schüren, Marburg:208.

Kozdraś, G. (2014). The martial art of judo as educational contents for children who living in an open society. *Ido Movement for Culture. Journal of Martial Arts Anthropology*, 14(1), 20-28.

Piasecka, A., Minda, M., Kotyśko, M., & Utwic-Kaminska, K. (2018). Poziom odczuwanego stresu a satysfakcja z życia u sportowców akademickich. *Polish Journal of Sports Medicine/Medycyna Sportowa*, 34(3).

Wojdat, M., Rawat, K., Janowska, P., Wolska, B., Stępnik, R., & Adam, M. (2017). Comparative analysis of optimism and life satisfaction in Brazilian male and female Ju-Jitsu society. *Journal of Education, Health and Sport*. 7(12):139- 154.

Prusik, K., Zaporozhanov, V., Prusik, K., & Görner, K. (2010). Rekreacyjne uprawianie nordic walking, a jakość życia osób w wieku 60-70 lat.,, *Pedagogika Psychologia ta Mediko-Biologiczni Problemi Fizicnego Vihovanna i Sportu*, (9):115 - 117

Gawrycka I. (2009), *Fenomen futbolu latynoamerykańskiego*. W: Gawrycki M.F., *Dzieje kultury latynoamerykańskiej*, PWN, Warszawa.

Cedro P. (2013) Społeczna rola sportu. *Rozprawy Społeczne*, 2(7): 77-86.

M. Walczak, M. Tomczak, (2011) Poczucie jakości życia jako efekt zaspokojenia potrzeb psychologicznych i zróżnicowania motywacji do aktywności fizycznej [W]: Sport i rekreacja, a wyzwania współczesnej cywilizacji, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 689(78): 219-241.

W. Gierańczyk, M. Leszczyńska, (2019) Ujęcie szczęścia w wielowymiarowych badaniach jakości życia, The inclusion of happiness in multidimensional studies of the quality of life, The Polish Statistician, 64(1): 52—67

Agrawal, J., Murthy, P., Philip, M., Mehrotra, S., Thennarasu, K., John, JP, & Isaac, M. (2011). Społeczno-demograficzne korelaty subiektywnego samopoczucia w miejskich Indiach. Badania wskaźników społecznych , 101 (3), 419–434.

Pilis T, Pilis K, Pluta R, Wroński Z, Pilis W, Gabryś T, Michalik A, (2005) Rekreacyjna aktywność ruchowa byłych sportowców i skutki z niej wpływające, Prace Naukowe Akademii im. J. Długosza w Częstochowie, Częstochowa, 6: 223–232.

Civitci A. (2015) Perceived stress and life satisfaction in college students: belonging and extracurricular participation as moderators. Procedia Soc Behav Sci; 205: 271–81.

Natalia Sabat

Szkoła Doktorska

Szkoła Główna Handlowa w Warszawie

ns98454@doktorant.sgh.waw.pl

ORCID: 0000-0002-7912-6620

Ujęcie konkurencji podatkowej pomiędzy krajami Unii Europejskiej w teorii gier

The approach to tax competition between the European Union countries in the game theory

Słowa kluczowe: ekonomiczna analiza prawa, teoria gier, konkurencja podatkowa, podatek dochodowy od osób prawnych, prawo podatkowe Unii Europejskiej

Celem niniejszej pracy jest ekonomiczna analiza zjawiska konkurencji podatkowej pomiędzy krajami członkowskimi Unii Europejskiej (UE) przy wykorzystaniu założeń teorii gier. Konkurencja podatkowa w Unii Europejskiej jest – zdaniem Komisji Europejskiej – negatywnym zjawiskiem przyczyniającym się do pogłębiania luk budżetowych poszczególnych państw. Nie ulega wątpliwości, że w czasach trwającej pandemii, w których państwa będą borykać się z deficytami budżetów oraz nadmiernym zadłużeniem, należy zwrócić na nią uwagę. Pojawi się potrzeba pokrycia powstałego długu w postaci efektywnie pozyskanego kapitału (dochodu), pozwalającego na zaspokojenie potrzeb społeczeństwa. Jego istotności należy także doszukiwać się w działaniach samych przedsiębiorców. Ich cel będzie jednak znacząco odmienny od celów państw członkowskich – chęć pozyskania jak największych oszczędności poprzez minimalizację obciążeń fiskalnych sprowadzający się do wyboru dogodnych dla ich inwestycji systemów podatkowych o co, w dobie wciąż postępującej globalizacji i ścisłej współpracy w ramach samej Unii, nie jest trudno.

1. Konkurencja podatkowa pomiędzy krajami Unii Europejskiej – zjawisko obniżania zobowiązań w podatku dochodowym od osób prawnych

Konkurencja podatkowa to zjawisko polegające na stosowaniu przez uczestniczące w niej podmioty takich działań z zakresu polityki podatkowej, które zapewnią utrzymanie lub zwiększenie atrakcyjności danego obszaru, jako miejsca do prowadzenia działalności gospodarczej (Oreziak 2007, s. 2). Konkurencja taka może wystąpić w obrębie jednego kraju, czego przykładem są, chociażby podatki lokalne (Dowgier 2015 ss. 15-16), jak również między krajami. Konkurencja podatkowa między państwami może być rozumiana jako szczególna

kwestia zarówno z punktu widzenia np. aspektów konkurencyjnych, jak i strategicznych (Pitti 2007, s. 3).

Zjawisko międzynarodowej konkurencji podatkowej opiera się przede wszystkim na wprowadzaniu do krajowych ustawodawstw takich norm prawnych, których wykorzystanie pozwala na zredukowanie obciążeń podatkowych wobec inwestorów zagranicznych celem przyciągnięcia ich zainteresowania (Lipowski 2002, s.2). W praktyce występowanie preferencyjnych systemów podatkowych umożliwia podatnikom alokowanie osiągniętych przychodów do atrakcyjniejszych pod względem podatkowym jurysdykcji wyłącznie w celu uniknięcia opodatkowania w kraju, gdzie prowadzona jest rzeczywista działalność gospodarcza (Gajewski 2018, s.11). Wykorzystywane są one głównie przez międzynarodowe przedsiębiorstwa do minimalizowania obciążeń podatkowych (działania legalne, zgodne z literą prawa). W efekcie dochodzi do sytuacji, gdy zyski międzynarodowych koncernów nie podlegają w ogóle opodatkowaniu bądź odprowadzana przez nich wartość podatku w porównaniu do osiągniętego zysku jest znikoma. Takie działania wpisują się w prowadzoną przez nie praktykę podatkową w ramach tzw. agresywnego planowania podatkowego.

Wnioski płynące z literatury oraz dotychczasowych badań w kwestii międzynarodowej konkurencji podatkowej wskazują, że różnice stawek podatkowych między krajami sprawiają, iż zasoby mogą przemieszczać się do obszarów o największych stopach zwrotu, a kraje o niskich obciążeniach podatkowych dzięki temu przyciągają kapitał, co wpływa pozytywnie na ich gospodarkę przyspieszając tempo wzrostu tych krajów (Krajka 2010, s. 24). Komisja Europejska już od kilku lat prowadzi działania mające na celu weryfikację praktyk państw w zakresie stosowanych przez nie efektywnych stawek opodatkowania CIT uwzględniających udzielone przedsiębiorstwom korzyści podatkowe (ulgi, zwolnienia itp.). Jej działania w tym zakresie zintensyfikowały się po ujawnieniu wyników śledztwa dziennikarskiego *LuxLeaks* w 2013 r. związanego m.in. z upublicznieniem kilkuset interpretacji podatkowych, które mogły przyznawać przedsiębiorcom nieuzasadnione korzyści (Werner 2019, s. 289). Udowodniło to również, że optymalizacja podatkowa ma charakter wewnątrzunijny i jest udziałem państw członkowskich (*Report Polish Economic Institute 2020*).

Tabela 1 zawiera zestawienie efektywnych stawek podatku dochodowego od osób prawnych (CIT) stosowanych przez państwa członkowskie UE w wybranych latach oraz całkowitą ich zmianę stawek w okresie 2006-2019. W tym miejscu, należy podkreślić, że przedstawione dane stanowią jedynie oszacowane średnie efektywne stawki podatkowe, którymi obciążane były duże przedsiębiorstwa w sektorze niefinansowym (obliczane na poziomie przedsiębiorstw, dla przeciętnej struktury aktywów i źródeł finansowania). W

rzeczywistości wielkość efektywnego opodatkowania może być znacznie niższa, czego skutkiem są przykładowo indywidualne uzgodnienia przedsiębiorstw z organami podatkowymi państw Wspólnoty.

Przejaw konkurencji podatkowej możemy obserwować w poczynaniach państw „starej” Europy. Największy spadek opodatkowania CIT nastąpił w przypadku Wielkiej Brytanii (były członek UE), Włoch, Niemiec i Hiszpanii. Dane państwa i tak cechują się obecnie najwyższymi stawkami podatku dochodowego (poza Francją). Mimo to, możemy zaobserwować proces sukcesywnego ich pomniejszania, co świadczyć może podążając za poczynaniami „młodszych” członków Wspólnoty (wyjątkiem od reguły jest Francja, będąca silnym orędownikiem ujednolicenia stawki CIT w UE).

Analizując to zestawienie można również dostrzec zależność pomiędzy państwami rozwiniętymi a państwami rozwijającymi. Dostrzegalna jest bowiem korelacja między stopniem rozwoju gospodarki i bogactwem państwa a stosowaną stawką CIT, na co wskazuje sytuacja m.in. Francji, Włoch czy Niemiec. Bazując na tym, można przyjąć, że im lepiej rozwinięte państwo tym stawka opodatkowania dochodu jest wyższa. Ma to też swoje uzasadnienie. Państwa rozwinięte zgromadzone dochody przeznaczają na zapewnienie potrzeb społeczeństwu o wyższych standardach bytowych. Wiąże się to przede wszystkim z ich zwiększonymi potrzebami i koniecznością ich zaspokajania przez państwo. Z drugiej strony mamy natomiast do czynienia z państwami, których głównym celem jest rozwój i potrzeba przyciągnięcia zagranicznego kapitału. Takim przykładem są chociażby Bułgaria (spadek o 4,2 p.p.), Czechy (spadek o 4,3 p.p.), Estonia (spadek o 4,2 p.p.), Węgry (spadek o 5,2 p.p.), Słowenia (spadek o 5 p.p.) czy Litwa (spadek o 3,3 p.p.).

Jak pokazano w Tabeli 1., państwa Unii Europejskiej w okresie 2006-2019 zmniejszyły stosowane przez siebie stawki CIT średnio o 3 p.p. Największy spadek zanotowały kraje „starej” Unii, co można uznać za niezbędne działanie w zakresie dostosowywania się do stawek podatku dochodowego w pozostałych krajach oraz zamiar zatrzymania odpływu kapitału, a w dobie pogłębiającej się recesji nawet za stały element ich polityk podatkowych mający wypełnić luki budżetowe nowymi zagranicznymi inwestycjami.

Tabela 1. Wykaz wysokości efektywnych stawek podatku dochodowego od osób prawnych (CIT) w krajach UE w latach 2006, 2009, 2012, 2015, 2017, 2019 / Całkowita zmiana stawek CIT [%] w okresie 2006-2019.

Kraj	Efektywne stawki podatku CIT' [%] w latach						Całkowita zmiana efektywnych stawek CIT [%] w okresie 2006-2019
	2006	2009	2012	2015	2017	2019	
Belgia	25,7	24,7	26,3	27,8	29,3	25,0	-0,7
Bułgaria	13,2	8,8	9,0	9,0	9,0	9,0	-4,2
Czechy	21,0	17,5	16,7	16,7	16,7	16,7	-4,3
Dania	25,1	22,6	22,0	21,3	20,1	19,8	-5,3
Niemcy	35,5	28,0	28,2	28,2	28,8	28,9	-6,6
Estonia	18,1	16,5	16,5	15,7	15,7	13,9	-4,2
Irlandia	14,4	14,4	14,4	14,1	14,1	14,1	-0,3
Grecja	25,2	30,5	17,5	27,5	27,6	26,6	1,4
Hiszpania	36,5	32,8	32,4	32,7	30,1	30,1	-6,4
Francja	34,4	34,7	34,2	38,3	33,4	33,4	-1,0
Chorwacja	16,5	16,5	16,5	16,5	14,8	14,8	-1,7
Włochy	31,8	27,5	25,1	23,8	23,7	24,6	-7,2
Cypr	10,6	10,6	11,9	12,7	12,5	13,4	2,8
Łotwa	14,3	13,8	12,4	14,3	14,3	16,7	2,4
Litwa	16,0	16,8	12,7	13,6	13,6	12,7	-3,3
Luksemburg	25,9	25,0	24,9	25,5	23,7	21,8	-4,1
Węgry	16,3	19,5	19,3	19,3	11,1	11,1	-5,2
Malta	32,2	32,2	32,2	32,2	24,3	25,3	-6,9
Holandia	26,7	22,2	22,6	22,5	22,5	22,5	-4,2
Austria	23,0	22,7	23,0	23,0	23,1	23,1	0,1
Polska	17,1	17,5	17,5	17,5	17,5	16,6	-0,5
Portugalia	24,6	23,7	28,4	26,6	20,0	21,4	-3,2
Rumunia	14,7	14,8	14,8	14,8	14,7	14,7	0,0
Słowenia	22,3	19,1	16,4	15,5	17,3	17,3	-5,0
Słowacja	16,8	16,8	16,8	19,6	18,7	18,7	1,9
Finlandia	24,5	23,6	23,3	18,9	19,5	19,6	-4,9

Szwecja	24,6	23,2	23,2	19,4	19,4	19,4	-5,2
Wielka Brytania	29,2	28,3	25,2	21,5	20,5	20,2	-9,0
EU-28	22,7	21,6	20,8	21,0	19,9	19,7	-3,0
EU-27	22,5	21,3	20,7	21,0	19,8	19,7	-2,8

Źródło: Opracowanie własne na podstawie sekcji C ZEW (2019), *Effective tax levels in the European Union using the Devereux/Griffith methodology - 2020 Report* - projekt dla DG TAXUD Komisji UE.

2. Konkurencja podatkowa w ekonomicznej analizie prawa

Celem poszczególnych regulacji prawnych zasadniczo jest uzyskanie przez ustanawiające je rządy określonych rezultatów w szczególności w odniesieniu do gospodarki. Prawo często jest czynnikiem determinującym decyzje podejmowane przez przedsiębiorców, kształtuje ich zachowania na rynku przez co wpływa na rezultaty polityki prowadzonej przez państwo. Możemy więc przyjąć, że staje się kluczowym elementem strategii, której powodzenie nie zależy jednak tylko od jego wprowadzenia. Na powodzenie składają się bowiem decyzje, które podejmują inni aktorzy. Takie sytuacje przyjmują charakter rywalizacji, w której uczestnicy każdorazowo dążą do przyjęcia optymalnych dla ich celów decyzji. Jednakże każda odpowiednio skonstruowana strategia zakłada reakcje innych (*Report Polish Economic Institute 2020*, s. 43). Analizą i próbą przewidzenia wyników rywalizacji na różnych płaszczyznach zajmuje się m.in. ekonomiczna analiza prawa – teoria gier.

Teoria gier jest nauką z zakresu ekonomicznej analizy prawa, zajmującą się opisem różnych sytuacji, w których uczestniczące podmioty, decydenci czy też gracze podejmują określone decyzje, mogące wpłynąć na rezultat gry i ich aktualną sytuację. Nazywana przez Aumanna interaktywną teorią decyzji (Basu 2020, s. 62). Najczęściej spotykane są relacje konfliktowe, jednakże można spotkać również kooperację graczy czy altruizm. Zazwyczaj mamy do czynienia ze sporem określonej liczby uczestników gry (dwóch i więcej), którego rezultatem są wartości różnego typu. Każda skończona gra ma przynajmniej jedną równowagę Nasha, przez którą należy rozumieć sytuację optymalną dla graczy, w której żaden z nich nie może poprawić już swojej pozycji dopóki inni gracze nie zmienią swoich zachowań (Cooter, Ulen 2011, s. 46).

Teoria gier posłuży do zaprezentowania gry prowadzonej w ramach konkurencji podatkowej w Unii Europejskiej z uwzględnieniem relacji (i) państwo-podatnik oraz (ii) państwo-państwo. Jej głównym celem będzie analiza z ekonomicznego punktu widzenia zmian w zakresie obciążeń podatkiem dochodowym od osób prawnych.

2.1. Gra między rządem a podatnikami

Początkowo zostanie rozważona gra sekwencyjna o sumie niezerowej pomiędzy rządem państwa członkowskiego UE a dużą międzynarodową korporacją (przedsiębiorca, podatnik podatku od dochodu osób prawnych) przy założeniu istnienia konkurencyjnych systemów podatkowych w Unii Europejskiej oraz innych podatków CIT. Każda ze stron dysponująca pełnymi informacjami ma do wyboru dwie strategie (dwie akcje) prowadzące do czterech możliwych wyników gry, które obrazuje macierz przedstawiona w Tabeli 2. Stroną podejmującą jako pierwszą decyzję jest rząd. Jego działania w postaci podwyższenia (R_1) lub obniżenia (R_2) stawki CIT w stosunku do średniej unijnej zawarte są w kolumnach. Decyzje przedsiębiorcy o alokowaniu kapitału (P_1) lub wyborze innego kraju inwestycji (P_2) w oparciu o aspekt podatkowy zaprezentowane są w wierszach. Poszczególne posunięcia graczy skutkować będą zmianami w ich dochodach, co odzwierciedla macierz (Tabela 2). Dana gra toczy się o optymalny poziom opodatkowania dochodu, przy którym (i) przedsiębiorca nie będzie zmuszony do przeniesienia swojej inwestycji do państwa oferującego korzystniejsze warunki podatkowe przy jednoczesnym założeniu braku uchylania się od opodatkowania (działanie nielegalne), (ii) państwo zyska dochód na odpowiednim poziomie.

Tabela 2. Macierz wypłat gry między rządem a podatnikiem podatku dochodowego od osób prawnych.

Przedsiębiorca \ Rząd	Podwyższenie stawki CIT (R_1)	Obniżenie stawki CIT (R_2)
Alokowaniu kapitału (P_1) (Y_1)	↓ -- / ++	++ / - ←
Wybór innego kraju inwestycji (P_2)	+ / 0	↑ 0 /-- ←

„0” utrzymuje dochód na tym samym poziomie,

„+” uzyskuje dochód,

„++” uzyskuje wyższy dochód.

„-” ponosi straty,

„--” ponosi większe straty,

↑ ↓ kierunek ruchu podatników,

← → kierunek ruchu rządu.

Dla tak skonstruowanej gry poszukiwany był układ strategii, który maksymalizowałby dochody obu graczy. Zakładając istnienie konkurencyjnych systemów podatkowych na terytorium Wspólnoty oraz możliwości uzyskania przez państwo dochodu w postaci należnych wpłat przez innych podatników CIT nie biorących aktywnego udziału w danej grze, państwo pomimo utraty kapitału zagranicznego na skutek wzrostu stawki CIT – utrzyma dochód na niezmiennym poziomie. Starty poniesione z tytułu utraconej inwestycji, pokryte zostaną zwiększonymi wpłatami z tytułu CIT przez pozostałych przedsiębiorców prowadzących swoją działalność w danym państwie. Taki układ strategii (R_1P_2) odpowiada równowadze Nasha.

Należy zwrócić uwagę, że przedstawiona gra ma charakter krótkoterminowy. Utrzymywanie przez rządy tendencji wzrostowej stawki CIT, w długim okresie może przynieść odpływ kapitału nie tylko zagranicznego ale również rodzimego. W dobie trwającej globalizacji i pogłębiania współpracy międzynarodowej, czego przykładem jest chociażby Unia Europejska, przedsiębiorcy zdecydowanie łatwiej mogą transferować swoje rzeczywiste dochody. Sprzyjają temu także wyspecjalizowani doradcy podatkowi z dużym bagażem doświadczenia w zakresie tzw. agresywnego planowania podatkowego.

Dla otrzymanych wyników istotne jest również, że przedstawiona analiza uwzględnia jedynie podstawową stawkę CIT. Badanie nie odnosi się natomiast do możliwości indywidualnego określenia obciążenia podatkowego danego przedsiębiorcy w postaci uzgodnienia z organem podatkowym, które w praktyce pozwala wynegocjować warunki niedostępne dla innych podatników, przynosząc przy tym duże oszczędności poprzez niskie efektywne opodatkowanie. Takie rozwiązanie dostępne jest jednak dla renomowanych korporacji międzynarodowych, których inwestycje mogłyby w istotny sposób wpłynąć na gospodarkę.

2.1. Gra między państwami

W drugim przykładzie zostanie rozważona gra sekwencyjna o sumie niezerowej pomiędzy dwoma rządami państw członkowskich UE o podobnym poziomie rozwoju gospodarczego przy założeniu możliwości swobodnego kształtowania stawek CIT oraz uzależnienia ich dochodów budżetowych od alokacji inwestycji przez międzynarodowe korporacje (przedsiębiorcy, podatnicy podatku dochodowego od osób prawnych). Każda ze stron dysponująca pełnymi informacjami ma do wyboru dwie strategie (dwie akcje) prowadzące do czterech możliwych wyników gry, które obrazuje macierz przedstawiona w Tabeli 3. Działania rządów zostaną przedstawione odpowiednio w kolumnach (A_1, A_2) oraz wierszach (B_1, B_2). W ramach swoich strategii będą mogły odpowiednio podwyższyć (A_1, B_1) lub obniżyć (A_2, B_2) stawkę CIT. Ich

posunięcia skutkować będą zmianami w ich dochodach, co odzwierciedla macierz (Tabela 3). Dana gra toczy się o optymalny poziom opodatkowania dochodu, przy którym (i) przedsiębiorca dokona alokacji swojego kapitału w danym państwie członkowskim (brak nielegalnego zjawiska uchylania się od opodatkowania), (ii) państwo zyska dochód na odpowiednim poziomie.

Tabela 3. Macierz wypłat gry między rządami państw członkowskich w zakresie stawki CIT.

Rząd B \ Rząd A		Podwyższenie stawki CIT (A ₁)	Obniżenie stawki CIT (A ₂)
Rząd B	Podwyższenie stawki CIT (B ₁) (V1)	0 / 0	+ / - ↓
	Obniżenie stawki CIT (B ₂)	→ - / +	← - / - ↑

„0” utrzymuje dochód na tym samym poziomie,

„+” uzyskuje dochód,

„-” ponosi straty,

↑ ↓ kierunek ruchu rządu państwa A,

← → kierunek ruchu rządu państwa B.

Powyższa gra zakładała poszukiwanie takiego układu strategii, który maksymalizowałby dochody obu graczy. Optymalną strategię każdego graczy obrazuje sytuacja, w której podejmą oni decyzję o podwyższeniu stawek CIT. W takim układzie, przedsiębiorca stojący przed wyborem miejsca alokacji swojej inwestycji, w oparciu o aspekt podatkowy, zrezygnuje z obu państw – państwa poniosą stratę, którą zrekompensują wpływami ze zwiększonej stawki CIT nałożonej na pozostałych przedsiębiorców. Taka sytuacja (A₁B₁) odpowiada równowadze Nasha.

Należy zwrócić uwagę, że w przedstawionej grze w zależności od podejmowanych decyzji, państwa osiągają takie same rezultaty. Każdorazowe zwiększenie stawki CIT przez dane państwo przy jej spadku w drugim państwie, powoduje odpływ kapitału i przeniesienie inwestycji do kraju z niższym obciążeniem podatkowym. Przy jednoczesnym obniżeniu stawek (A₂B₂) żadne z państw nie uzyska korzyści. Taka sytuacja zmniejszy dochód każdego z nich,

przy czym żadne państwo nie będzie konkurencyjne dla alokowania inwestycji przez korporacje. Nie wykluczone jest, że przedsiębiorca będzie chciał wymusić jeszcze niższą stawkę CIT bądź zdecyduje się na przeniesienie kapitału do państwa z jeszcze niższym opodatkowaniem. Utrzymanie przez państwa członkowskie tendencji spadkowej stawki CIT, w długim okresie może stanowić element zauważalnego już zjawiska „*race to the bottom*” (wyścig na dno) czyli dążenie do opodatkowania podatkiem od dochodu osób prawych na zerowym poziomie. W takiej sytuacji państwa będą zmuszone do wprowadzania nowych bądź podwyższania innych podatków i opłat, w szczególności ponoszonych przez osoby fizyczne, celem zabezpieczenia dochodów i zabezpieczenia ich świadczeń socjalnych.

Dla otrzymanych wyników istotne jest również, że przedstawiona analiza uwzględnia jedynie dwóch graczy, tj. dwa państwa oraz aspekt podatkowy lokalizacji inwestycji. Może mieć ona zastosowanie przy grupie państw, przykładowo w podziale na państwa rozwijające się i państwa rozwinięte. Obie te grupy muszą bowiem uwzględniać swoje wzajemne poczynania, co w szczególności możemy obserwować w ostatnich latach (Tabela 1). Niemniej jednak, badanie nie uwzględnia możliwych poczynania wszystkich 27 systemów podatkowych i indywidualnego wynegocjowania niższego efektywnego opodatkowania CIT w postaci indywidualnego uzgodnienia z organem podatkowym. Przedsiębiorca ma duże pole wyboru w przypadku Unii Europejskiej, dana analiza pokazuje zawężoną próbę przez niego podejmowaną pomiędzy państwami o podobnych warunkach gospodarczych.

Wnioski

Jak pokazują wyniki przeprowadzonej analizy, aspekty podatkowe nie pozostają bez znaczenia przy podejmowaniu decyzji inwestycyjnych przez przedsiębiorców. Podatnicy wybierają państwa zapewniające im niższe obciążenia podatkowe. W długim okresie działania rządów mogą także wpływać na przenoszenie kapitału przez przedsiębiorców do państw oferujących niższe stawki CIT.

Dla prawidłowego funkcjonowania systemów podatkowych i osiągnięcia przez państwa członkowskie odpowiednich dochodów, niezbędne jest uwzględnienie reakcji podatników na zmiany stawki podatkowej, jak i uwzględniać potencjalne strategie innych rządów. W praktyce jest to bardzo trudne, ponieważ na działania tych podmiotów oddziałuje na wiele czynników. Kluczowe w zakresie ograniczenia skutków finansowych Wspólnoty jest podjęcie ścisłej współpracy przez państwa oraz uświadomienie uczestnikom gry podatkowej w relacji państwo-państwo, że ich interesy są zbieżne. Jest to gra o sumie niezerowej, a więc zysk jednego z graczy nie oznacza analogicznej straty drugiego. Wzajemne ustalenia i współpraca obu stron mogłyby

pomóc zatrzymać trwający „wyścig do dna”, którego efekty mogą powiększyć rosnącą wciąż dziurę budżetową UE i zmusić państwa członkowskie do szukania dochodów w ramach pozostałych podatków i opłat, w szczególności tych skierowanych do osób fizycznych.

Dane badanie zwraca uwagę również na rolę Unii Europejskiej w zakresie podatków dochodowych i konieczność zwiększenia kompetencji jej instytucji czy próbę wprowadzenia jednolitej stawki CIT, co z drugiej strony wpłynęłoby na suwerenność państw i spowodować zjawisko wyprowadzania kapitału z Europy. Nie bez znaczenia dla danej kwestii pozostają indywidualne uzgodnienia przedsiębiorców z organami podatkowymi członków Wspólnoty, które jak pokazuje przykład Apple w Irlandii (*Decyzja Komisji (UE) 2017*, s. 1.) skutkują znacznymi oszczędnościami podatkowymi. Dalsze badania w zakresie przedmiotowego zagadnienia powinny objąć wpływ wprowadzenia jednolitej stawki CIT w państwach Unii Europejskiej w ramach ścisłej współpracy celem wyeliminowania szkodliwej konkurencji podatkowej na zainteresowanie inwestorów lokalizacją ich kapitału.

Bibliografia

- Basu K. (2020), *Republika przekonań. Nowe podejście do ekonomicznej analizy prawa*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Cooter R., Ulen T. (2011), *Ekonomiczna analiza prawa*, C. H. Beck, Warszawa.
- Decyzja Komisji (UE) 2017/1283 z dnia 30 sierpnia 2016 r. w sprawie pomocy państwa SA.38373 (2014/C) (ex 2014/NN) (ex 2014/CP) wdrożonej przez Irlandię na rzecz Apple, Dz. U. UE. L. z 2017 r. Nr 187, s. 1.
- Dowgier R. (2015), *Wpływ regulacji dotyczącej pomocy publicznej na stanowienie i stosowanie lokalnego prawa podatkowego*, Temida 2, Białystok.
- Gajewski D. J. (red.) (2018), *Klauzula przeciwko unikaniu opodatkowania*, Wolters Kluwer, Warszawa.
- Krajka M. (2010), *Międzynarodowa konkurencja podatkowa a polityka fiskalna UE*, *Equilibrium. Quarterly Journal of Economics and Economic Policy* 1 (4) 2010 ISSN 1689-765X.
- Lipowski T. (2002), *Raje podatkowe. Charakterystyka i sposoby wykorzystywania*, ODiDK, Gdańsk.
- Nawrot R. A. (2011), *Szkodliwa konkurencja podatkowa*, Difin, Warszawa.
- Nykiel W. (2018), *Prawo podatkowe w Polsce. Podręcznik akademicki*, Difin, Warszawa.
- Oreziak L. (2007), *Konkurencja podatkowa i harmonizacja podatków w ramach Unii Europejskiej. Implikacje dla Polski*, Wyższa Szkoła Handlu i Prawa w Warszawie, Warszawa.
- Pitti Z. (2007), *Europe in the International Tax Competition and Tax Competition within the European Union*, *IOTA Tax Tribune*, Issue 24.
- Report Polish Economic Institute *Tax Unfairness in the European Union. Towards greater solidarity in fighting tax evasion*, Warszawa, 2020, ISBN 978-83-66306-56-1.
- Werner A. (2019), *Metody ustalania cen transferowych w sprawach dotyczących niedozwolonej pomocy państwa [w:] Ceny transferowe. Wybrane zagadnienia*, D. J. Gajewski (red.), Wolters Kluwer, Warszawa.

Agnieszka Słomczyńska
Szkoła Doktorska Uniwersytetu Szczecińskiego
Wydział Prawa i Administracji Uniwersytetu Szczecińskiego
agnieszka.slomczynska@phd.usz.edu.pl
ORCID: 0000-0003-3175-5476

Prawne i ekonomiczne aspekty funkcjonowania audytu wewnętrznego podczas pandemii COVID-19

Legal and economic aspects of internal audit functioning during the COVID-19 pandemic

Streszczenie

Skala powstałego kryzysu COVID-19 jest bezprecedensowa i nie ma gotowych recept na odpowiednie reakcje, ale audyt może pomóc w uruchomieniu działań naprawczych, ustanowieniu nowych systemów zarządzania i kierowania. Dlatego też w artykule główną hipotezą badawczą jest założenie, że skuteczność audytu wewnętrznego zależy zarówno od zdolności, jak i możliwości reagowania audytorów, zgodnie ze zidentyfikowaną skalą ryzyka, a także od właściwej realizacji zaleceń poaudytowych przez zarządy, organy i osoby decydujące o kształcie polityki audytowanych jednostek. Główny cel badawczy został zrealizowany poprzez zebranie i analizę ogólnodostępnych raportów i materiałów z audytu, doświadczeń zawodowych praktyków audytu wewnętrznego, analizę porównawczą - wnioskowanie logiczne, a także poprzez ekonomiczną analizę prawa ex post. W badaniach analizowano głównie prawne i ekonomiczne aspekty audytu wewnętrznego w kontekście zagadnień finansowych, księgowych, zarządczych.

Słowa kluczowe: audyt wewnętrzny, pandemia COVID-19, sektor publiczny, administracja publiczna.

Summary

The scale of the COVID-19 crisis resulting is unprecedented and there are no set ready recipes for appropriate responses, but audit can help to activate recovery efforts, and establish new governance and management systems. That is why, in the article the main research hypothesis was the assumption that the effectiveness of internal audit largely depends on both: the ability and capacity of auditors to respond immediately, in accordance with the identified scale of risk, and on the proper implementation of post-audit recommendations by management boards, authorities and persons deciding on the shape of the policy of audited entities. The main research objective has been achieved through the collection and analysis of publicly available audit reports and materials, professional experience of internal audit practitioners, comparative analysis - logical inference, as well as through economic analysis of the law ex post. The research analyzed mainly legal and economic aspects of internal audit in the context of financial, accounting, management.

Key words: internal audit, covid-19 pandemic, public sector, public administration.

Wstęp

Celem opracowania jest analiza i wskazanie potencjalnych czynników ekonomicznych i prawnych, które podczas pandemii COVID-19 wpłynęły na funkcjonowanie audytu wewnętrznego¹⁰³. Podstawowym zadaniem audytu wewnętrznego jest dostarczenie

---

¹⁰³ Audyt wewnętrzny w jednostkach sektora finansów publicznych regulowany jest przez Ustawę o finansach publicznych. Szczegółowe regulacje zawarto w Dziale VI tej ustawy pt. „Audyt wewnętrzny oraz koordynacja audytu wewnętrznego w jednostkach sektora finansów publicznych”. Minister Finansów, opierając się na zapisach tej Ustawy, określił Międzynarodowe Standardy Praktyki Zawodowej Audytu Wewnętrznego stanowiące

najważniejszych informacji o stanie i warunkach działania organizacji, jej organom zarządczym i zapewnienie ciągłości procesów, poprzez działania doradcze, co w warunkach epidemii może odegrać kluczową rolę w usuwaniu skutków kryzysów organizacyjnych, ekonomicznych, finansowych, psychologicznych i innych. Dlatego jako główną hipotezę badawczą przyjęto założenie, że skuteczność audytu wewnętrznego zależy w dużej mierze zarówno od zdolności i możliwości audytorów do natychmiastowego reagowania, zgodnie z rozpoznaną skalą zagrożenia, jak i od właściwego procedowania zaleceń poaudytowych przez zarządy, władze, osoby decydujące o kształcie polityki podmiotów audytowanych. Realizacja głównego celu badawczego nastąpiła poprzez zebranie oraz analizę raportów i materiałów pokontrolnych dostępnych publicznie, doświadczeń zawodowych praktyków audytu wewnętrznego, analizę porównawczą – wnioskowanie logiczne, a także poprzez ekonomiczną analizę prawa *ex post*. W toku badań analizie poddane były przede wszystkim aspekty prawne i ekonomiczne dotyczące audytu wewnętrznego, w kontekście zagadnień dotyczących finansów, rachunkowości, zarządzania, bezpieczeństwa, oraz informatyzacji organizacji. Uzasadnieniem praktycznym podjęcia analizy tego tematu jest fakt, że pod wpływem pandemii COVID-19 gospodarka jest zagrożona recesją, a kontrola i audyt musiały nagle zmierzyć się z nieprzewidywalnymi wyzwaniami dotyczącymi łagodzenia skutków gospodarczych i społecznych oraz zapewnić ciągłość działania kontrolowanych organizacji¹⁰⁴. Wcześniejsze klęski żywiołowe, katastrofy i różne sytuacje kryzysowe dotyczące zdrowia, były niczym ćwiczenia bojowe dla organów kontroli i audytu¹⁰⁵. Jednak nikt nie był przygotowany na taką skalę problemów i konieczne jest zweryfikowanie podejścia prawno-ekonomicznego dotyczącego audytu wewnętrznego w sferze prywatnej i publicznej.

1. Rola, zadania i funkcje audytu wewnętrznego podczas pandemii COVID-19

Głównym celem organów administracji państwowej (rządowej i samorządowej) jest wypracowanie adekwatnych rozwiązań systemowych, spójnych regulacji prawnych, a także wdrożenie instrumentów zarządzania zapewniających sprawne oraz skuteczne przeciwdziałanie zdarzeniom, które zagrażają zdrowiu i życiu obywateli (Walczak 2009,

---

wyznacznik podczas wykonywania zadań audytu wewnętrznego w jednostkach sektora finansów publicznych. (Ustawa o finansach 2009.).

¹⁰⁴ Audyt umożliwia realizację pkt 2.7 Strategii Bezpieczeństwa Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej 2020, podnosząc odporność państwa na zagrożenia w zakresie: ciągłości rządu i funkcjonowania państwa (Strategia 2020, s. 16).

¹⁰⁵ Jak wykazano w Raporcie z działalności Najwyższej Izby Kontroli w 2019 roku w Polsce, konieczne było wprowadzenie odpowiednich działań naprawczych, szerokiego pakietu zmian legislacyjnych i organizacyjnych, które miały zniwelować konsekwencje płynące ze światowego kryzysu finansowego, który rozpoczął się w 2008r., (NIK, 2019, s. 53-54).

s.107). Jako skuteczne narzędzie służące przeprowadzeniu gruntownych analiz, szczególnie *ad hoc*, audyt może znacznie zwiększyć szanse organizacji na przetrwanie tak trudnego okresu¹⁰⁶. Dzięki rzetelnie sformułowanym zaleceniom doradczym (Ustawa o finansach publicznych, art. 272 ust.1), które oparte będą na bieżąco aktualizowanych danych i skutkować będą zleceniem działań naprawczych, możliwe jest zapewnienie odpowiedniej jakości kluczowych procesów w organizacji planu zarządzania kryzysowego¹⁰⁷. W tym celu zespoły audytowe powinny posiadać wszechstronną i szeroką wiedzę na temat warunków funkcjonowania podmiotów administracji publicznej, jego otoczenia i procesów, by dzięki temu móc w szczególnie precyzyjny sposób pomagać w identyfikacji i zabezpieczeniu kluczowych obszarów ryzyka¹⁰⁸ lub obszarów stanowiących potencjalne zagrożenie dla funkcjonowania jednostki¹⁰⁹, szczególnie uwzględniając fakt, iż audyty dotyczące zarządzania kryzysowego¹¹⁰ w przeszłości wskazały, że znacząco rośnie ryzyko występowania nadużyć w trakcie kryzysów np. epidemiologicznych lub gospodarczych¹¹¹.

---

¹⁰⁶ W Polsce Ministerstwo Finansów przygotowuje narzędzia wspierające funkcję audytu wewnętrznego w jednostkach sektora finansów publicznych tzw. „dobre praktyki”, które są dostępne na stronie Ministerstwa: <https://www.gov.pl/web/finanse/narzedzia-wspierajace-funkcje-audytu-wewnetrznego-i-dobre-praktyki> (dostęp: 06.07.2021). Ministerstwo Finansów organizuje także systematycznie darmowe szkolenia on-line dla audytorów wewnętrznych sektora finansów publicznych.

¹⁰⁷ Np. Plan Zarządzania Kryzysowego Województwa Pomorskiego na 2019 r. (Plan, 2019, s. 407) wskazuje na przygotowanie do uruchomienia planów umożliwiających zachowanie ciągłości działania przy wykorzystaniu audytu planów awaryjnych i systemów.

¹⁰⁸ Jak wskazano w dokumencie Centralnego Biura Antykorupcyjnego „Informacja o wynikach działalności Centralnego Biura Antykorupcyjnego w 2020r. (CBA 2020, s. 42)”: „zostały wydane i przekazane do wszystkich resortów, urzędów wojewódzkich oraz urzędów marszałkowskich *”Wytyczne w zakresie tworzenia i wdrażania efektywnych programów zgodności (compliance) w sektorze publicznym” na rok 2020 oraz „Wytyczne antykorupcyjne dla administracji publicznej w zakresie jednolitych rozwiązań instytucjonalnych oraz zasad postępowania dla urzędników”*”.

¹⁰⁹ Jak wskazuje Instytut Audytorów Wewnętrznych (ang. IIA- *The Institute of Internal Auditors*), w poradniku dla audytorów sektora finansów publicznych pt. *”Rola audytu w zarządzaniu sektorem publicznym”* (IIA, 2012, s. 4): *”Działalność audytora w sektorze publicznym wspiera odpowiedzialność zarządzającego w zakresie nadzoru i przeglądu procesów. Nadzór dotyczy tego, czy np. jednostki samorządu terytorialnego realizują przypisane zadania i jednocześnie służy do wykrywania i powstrzymywania korupcji w sektorze publicznym”*.

¹¹⁰ W art. 6 ust. 295 Ustawy o zarządzaniu kryzysowym wprowadzono obowiązek utworzenia planów ochrony infrastruktury krytycznej na poziomie krajowym i wojewódzkim. Jednak jak wskazano w raporcie Najwyższej Izby Kontroli (NIK 2011, s. 7): *”Wykonywanie przez organy Administracji publicznej zadań w zakresie zarządzania kryzysowego”: „budowa spójnego systemu planowania działań i reagowania na sytuacje kryzysowe na wszystkich szczeblach przebiega opieszale”*.

¹¹¹ *„Nietransparentny proces legislacyjny i niekontrolowany lobbying; ograniczanie dostępu do informacji publicznej; wyłączanie odpowiedzialności i rozliczalności polityków i urzędników za decyzje publiczne oraz dalsze osłabienie administracji publicznej”* – zostały wskazane jako obszary ryzyk korupcyjnych w opublikowanej przez Fundację Batorego analizie pierwszych czterech tarcz antykryzysowych COVID-19, pobrano z: https://www.batory.org.pl/informacje_prasowe/ustawodawstwo-okresu-pandemii-a-korupcja/, dostęp: 06.07.2021.

Uelastyczniona ścieżka audytu zgodna ze Standardami¹¹² może służyć skutecznemu i szybkiemu wykrywaniu bieżącego ryzyka związanego z oszustwami i niebezpiecznymi zmianami kierowniczymi, może także pokazywać czy organizacja we właściwy sposób reaguje na nieprzewidywalne zmiany w błyskawicznie zmieniającym się prawie¹¹³ i umie odpowiednio wykorzystać pomoc publiczną. Dlatego niektóre komórki audytu otrzymały umocowanie prawne do przeprowadzania audytu wstępnego lub audytu *ex ante* legalności umów, lub przepisów przed ich wykonaniem, w celu zapobieżenia niegospodarnemu wydatkowaniu środków publicznych¹¹⁴. Konieczne jest jednak, aby audytor mógł mieć bezpośredni dostęp do kluczowych informacji o organizacji tak, aby obiektywnie i niezależnie stawiać diagnozę oraz móc na bieżąco przepisywać właściwe zalecenie¹¹⁵.

W czasach utrzymującej się niepewności i rosnących interwencji rządowych silne i sprawne komórki audytu będą miały jeszcze większe znaczenie i wartość (Szczepankiewicz, Simon 2011, s. 205)¹¹⁶. Audytorzy, którzy będą proaktywnie zaangażowani w ocenę ryzyka związanego z nagle pojawiającymi się problemami np. dotyczącymi bezpieczeństwa danych (Judkowiak, Zaleska, 2009, s. 116), programami rządowymi, zmianami prawnymi i reakcjami poszczególnych podmiotów oraz będą na bieżąco korygować planowane działania, mogą ograniczyć występowanie dodatkowego ryzyka (Krzemień, Winiarska 2004, s. 24), a także zwiększyć przewagę konkurencyjną przedsiębiorstwa (Kociszewska, Skusiewicz i Kinas 2010, ss. 95-96). Audyt może być także skutecznym narzędziem sprawdzającym, czy

---

¹¹² Mowa tu o Międzynarodowych Standardach Praktyki Zawodowej Audytu Wewnętrznego, stanowiące załącznik do Komunikatu nr 2 Ministra Finansów z dnia 17 czerwca 2013 r. w sprawie standardów audytu wewnętrznego dla jednostek sektora finansów publicznych (Dz. Urz. MF poz. 15 ze zm.).

¹¹³ Jak wskazano w komunikacie Rzecznika Praw Obywatelskich: „Ustawa Koronawirus i Tarcza 2.0. o poleceniach ustnych do wykonania natychmiast - RPO do MSWiA”- z dnia 22 kwietnia 2020r.: „3 organy - wojewoda, Minister Zdrowia oraz Prezes Rady Ministrów - zostały wyposażone w uprawnienie do władczego, arbitralnego nakładania obowiązków na podmioty zarówno publiczne jak i prywatne, nawet w tym samym przedmiocie. W ten sposób w obrocie prawnym krążyć może wiele wzajemnie krzyżujących się i nakładających, a nawet wykluczających się na siebie poleceń. Sprzyja to pogłębieniu niepewności prawnej.”, pobrano z: <https://bip.brpo.gov.pl/pl/content/koronawirus-i-tarcza-2-0-KPA-polecenia-ustne-i-natychmiastowe-rpo-MSWiA>, dostęp: 06.07.2021.

¹¹⁴ Por. Art. 169 Ustawa z dnia 31 marca 2020 r. o zmianie ustawy o szczególnych rozwiązaniach związanych z zapobieganiem, przeciwdziałaniem i zwalczaniem COVID-19 innych chorób zakaźnych oraz wywołanych nimi sytuacji kryzysowych oraz niektórych innych ustaw, (Dz. U. z 2019r. poz. 1843 ze zm.)- Prezes Urzędu Zamówień Publicznych będzie prowadził kontrole uprzednie, zob. też <https://www.uzp.gov.pl/strona-glowna/slider-aktualnosci/nowelizacja-tzw.-ustawy-o-covid-19/nowelizacja-tzw.-ustawy-o-covid-19>, dostęp: 06.07.2021.

¹¹⁵ Jak wskazuje np. Zarządzenie nr 217/16 Prezydenta Miasta Szczecin (Zarządzenie, 2016, § 4, pkt 14): przez sformułowanie „zalecenia” – „należy (...) rozumieć propozycje działań służących wyeliminowaniu słabości kontroli zarządczej lub usprawniających funkcjonowanie Gminy”. Jak wskazano dalej w § 51 i 52 tego dokumentu audytor może jedynie monitorować i oceniać sposoby wdrażania zaleceń i odpowiedzi na nie.

¹¹⁶ Audytorzy wewnętrzni pracujący w jednostkach sektora prywatnego i w ramach sektora finansów publicznych, zobowiązani są także do przestrzegania zasad określonych w Kodeksie Etyki (IIA, 2017, s. 4): gdyż *sprawą podstawową jest zaufanie pokładane w udzielanym przez audyt obiektywnym zapewnieniu dla ładu organizacyjnego, zarządzania ryzykiem i kontroli.*

są dostępne i przestrzegane wytyczne dotyczące właściwego korzystania z mediów społecznościowych (np. czy są udostępniane publicznie zdjęcia, informacje poufne lub niszczące reputację audytowanej organizacji (Rydzak 2019, s. 58-60). Audytor, tworząc plan audytu, może także skutecznie zmniejszyć ryzyko zwiększenia skali problemów związanych z COVID-19 poprzez doradztwo¹¹⁷ uwzględniające możliwości wystąpienia choroby wśród pracowników i ich rodzin w ramach alternatywnych scenariuszy¹¹⁸ rozwoju pandemii.

Podsumowanie

Z pewnością po zakończeniu kryzysu związanego z pandemią COVID-19 komórki audytu mogą odegrać kluczową rolę w przeglądzie i skutecznym wzmocnieniu działań na rzecz ożywienia gospodarczego, zarządzania finansami oraz ładu administracyjnego. Wynika to z faktu, że audytorzy dostarczając raporty audytowe kierownictwu jednostki, mogą wpłynąć na zniwelowanie problemów wynikających z pandemii (Burgermeister 2020, ss.1-2). Audyt może stanowić wsparcie rządu we właściwym przygotowaniu proceduralnym i prawnym na przyszłe klęski żywiołowe, służąc poprawie przejrzystości i rozliczalności organizacji. Jednak to od osoby odpowiedzialnej za dany podmiot zależy, czy zdecyduje się zastosować zalecenia poaudytowe w zarządzanej przez siebie organizacji. Zalecenia mogą być bowiem bezużyteczne lub nawet szkodliwe, jeśli nie będą właściwie wykorzystywane przez zarządzających daną instytucją¹¹⁹.

Bibliografia

Bartoszewicz, Anna. (2017). Proces zarządzania bezpieczeństwem informacji jako element ochrony elektronicznych ksiąg rachunkowych- ujęcie modelowe, Warszawa: Oficyna Wydawnicza SGH.

Burgemejster, Sebastian. (2020). Audyt wewnętrzny w czasach COVID-19 Spostrzeżenia i wskazówki Zarządu IIA Polska. Pobrano z: <https://www.iaa.org.pl/aktualnosci/audyt-wewnetrzny-w-czasach-covid-19-spostrzezenia-i-wskazowki-zarzadu-iaa-polska>, dostęp: 06.07.2021.

Czerwiński, Krzysztof, Grocholski, Marek. (2003). Podstawy audytu wewnętrznego. Szczecin: Wydawnictwo LINK.

---

¹¹⁷ Czynności doradcze należy rozumieć zgodnie z § 2, pkt 5 Rozporządzenia Ministra Finansów z dnia 1 lutego 2010 r. (Dz. U. 2010 nr 21 poz. 108) w sprawie przeprowadzania i dokumentowania audytu wewnętrznego, jako inne niż zadania zapewniające, działania podejmowane przez audytora wewnętrznego, których charakter i zakres jest uzgodniony z kierownikiem jednostki, a których celem jest zwłaszcza usprawnienie funkcjonowania jednostki.

¹¹⁸ Przykładem jest treść Załącznika do Zarządzenia Nr 51/2016 Burmistrza Miasta Gorlice (Zarządzenia 2016, s. 50-51), w której wskazano, że „*Ścieżka audytu jest narzędziem służącym do wykrywania wrażliwych punktów procesu –w związku z tym uwzględniając specyfikę działalności danego podmiotu, powinna: (...) uwzględniać procedury alternatywne, tzn. takie które są stosowane przy zmianie toku załatwiania sprawy*”.

¹¹⁹ Kontrola Najwyższej Izby Kontroli (NIK, 2020, s. 8) audytu wewnętrznego w jednostkach samorządu terytorialnego wykazała, że: *przyczyną nieefektywnego funkcjonowania audytu wewnętrznego, było niedostrzeżenie przez kierowników jednostek roli i znaczenia działalności audytu w funkcjonowaniu jednostki, niezapewnienie ciągłości prowadzenia audytu oraz niewystarczająca liczba audytorów*”.

Informacja o wynikach działalności CBA, <https://cba.gov.pl/pl/o-nas/informacja-o-wynikach>, dostęp: 06.07.2021.

Instytut Audytorów Wewnętrznych. (2012). Poradnik: "Rola audytu w zarządzaniu sektorem publicznym", podano za: https://na.theiia.org/standards-guidance/Public%20Documents/Public_Sector_Governance1_1_Polish.pdf, dostęp: 06.07.2021, s.4.

Instytut Audytorów Wewnętrznych.(2017) Kodeks Etyki. Pobrano z: <https://www.iaa.org.pl/o-nas/kodeks-etyki>, dostęp: 06.07.2021.

Judkowiak, Agnieszka, Zaleska, Beata. (2009). Wybrane zagadnienia dotyczące ryzyka w audycie wewnętrznym, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Studia i Prace Wydziału Nauk Ekonomicznych i Zarządzania nr 16, s. 107-120.

Kociszewska-Panaszek, Małgorzata, Skusiewicz, Krzysztof, Kinas, Piotr. (2010) "System zarządzania środowiskowego jako przejaw bezpieczeństwa ekologicznego" *Przedsiębiorczość i Zarządzanie*, t. XI, z. 12, s.87-98.

Komunikatu nr 2 Ministra Finansów z dnia 17 czerwca 2013 r. w sprawie standardów audytu wewnętrznego dla jednostek sektora finansów publicznych (Dz. Urz. MF poz. 15 ze zm.).

Koronawirus i Tarcza 2.0. O poleceniach ustnych do wykonania natychmiast - RPO do MSWiA, <https://bip.brpo.gov.pl/pl/content/koronawirus-i-tarcza-2-0-KPA-polecenia-ustne-i-natychmiastowe-rpo-MSWIA>, dostęp: 06.07.2021.

Krzemień, Rafał, Winiarska, Kazimiera. (2004). *Audyt wewnętrzny w pytaniach i odpowiedziach komentarze*, Warszawa: Wydawnictwo InfoAudit Sp. z o.o.

Najwyższa Izba Kontroli, Informacja o wynikach kontroli nr 76/2019/P/19/074/LKI. Pobrano z: https://www.nik.gov.pl/kontrole/wyniki-kontroli-nik/pobierz,lki~p_19_074_201912091442041575898924~02,typ,kk.pdf, dostęp: 06.07.2021.

Najwyższa Izba Kontroli, Raport nr: 146/2011/P/10/006/KAP, Wykonywanie Przez Organy Administracji Publicznej Zadań w Zakresie Zarządzania Kryzysowego. Pobrano z: <https://www.nik.gov.pl/plik/id,3352,vp,4245.pdf>, dostęp: 06.07.2021.

Narzędzia wspierające funkcję audytu wewnętrznego i „dobre praktyki”, <https://www.gov.pl/web/finanse/narzedzia-wspierajace-funkcje-audytu-wewnetrznego-i-dobre-praktyki>, dostęp: 06.07.2021.

Oddział Planowania Kryzysowego, <https://www.gdansk.uw.gov.pl/urząd/wydzialy/160-wydzial-bezpieczenstwa-i-zarządzania-kryzysowego/oddzial-zarządzania-kryzysowego-wbizk>, dostęp: 06.07.2021.

Plan Zarządzania Kryzysowego Województwa Pomorskiego na 2019 r. (2019). Pobrano z: <https://www.gdansk.uw.gov.pl/urząd/wydzialy/160-wydzial-bezpieczenstwa-i-zarządzania-kryzysowego/oddzial-zarządzania-kryzysowego-wbizk>, dostęp: 06.07.2021.

Rola audytu w zarządzaniu sektorem publicznym, https://na.theiia.org/standards-guidance/Public_Documents/Public_Sector_Governance1_1_Polish.pdf, dostęp: 06.07.2021.

Rozporządzenia Ministra Finansów z dnia 1 lutego 2010 r. (Dz. U. 2010 nr 21 poz. 108).

Rydzak, Waldemar.(2003). „Audyt wewnętrzny a ochrona zaufania i reputacji organizacji w sytuacjach kryzysowych”. W: Przybylska, Joanna (red.).*Audyt wewnętrzny w sektorze finansów publicznych* (s.57-76). Poznań: Wydawnictwo CeDeWu.

Strategia Bezpieczeństwa Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej 2020. (2020). Pobrano z: https://www.bbn.gov.pl/ftp/dokumenty/Strategia_Bezpieczenstwa_Narodowego_RP_2020.pdf dostęp: 06.07.2021.

Szczepankiewicz, Elżbieta, Simon, Karolina. (2011). Problemy Wdrażania Standardów Kontroli Zarządczej w Sektorze Publicznym na Przykładzie Jednostek Administracji Podatkowej, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego *Finanse, Rynki Finansowe, Ubezpieczenia* nr 42, s.195-207.

Ustawa o finansach publicznych z dnia 27 sierpnia 2009 r. (Dz. U. z 2019 r., poz. 869, ze zm.).

Ustawa o zarządzaniu kryzysowym z dnia 26 kwietnia 2007 roku (Dz. U. z 2007r. nr 89, poz. 590, ze zm.).

Ustawa z dnia 31 marca 2020 r. o zmianie ustawy o szczególnych rozwiązaniach związanych z zapobieganiem, przeciwdziałaniem i zwalczaniem COVID-19 innych chorób zakaźnych oraz wywołanych nimi sytuacji kryzysowych oraz niektórych innych ustaw, (Dz. U. z 2019r.poz.1843, ze zm.).

Ustawodawstwo okresu pandemii a korupcja,
https://www.batory.org.pl/informacje_prasowe/ustawodawstwo-okresu-pandemii-a-korupcja/, dostęp: 06.07.2021.

Walczak, Waldemar (2009). Zarządzanie kryzysowe – rola i zadania organów administracji państwowej, *Przedsiębiorczość i Zarządzanie*, t. X, z. 8, s. 93-109.

Zarządzenia nr 51/2016 Burmistrza Miasta Gorlice z dnia 1 marca 2016 r. w sprawie wprowadzenia Księgi Procedur Audytu Wewnętrznego w Urzędzie Miejskim w Gorlicach.

Zarządzenie nr 217/16 Prezydenta Miasta Szczecin z dnia 10 czerwca 2016 r. w sprawie przyjęcia Karty audytu wewnętrznego i Księgi procedur audytu wewnętrznego.

Radosław Sobko

Szkoła Doktorska Uniwersytetu Szczecińskiego

Instytut Gospodarki Przestrzennej i Geografii Społeczno-Ekonomicznej Uniwersytetu Szczecińskiego

radoslaw.sobko@phd.usz.edu.pl

ORCID: 0000-0003-0280-2456

Czy turystyka może determinować lokalną gospodarkę?

Przykład turystycznych gmin w Polsce

May tourism determine the local economy? An example of tourist communes in Poland

Streszczenie

Celem artykułu było zweryfikowanie występowania gmin turystycznych w Polsce. W pracy wykorzystano dane wtórne pochodzące z Banku Danych Lokalnych Głównego Urzędu Statystycznego. Zakres czasowy badania obejmował lata 2017-2019. Do oszacowania wartości funkcji turystycznej wykorzystano wskaźnik Baretje'a-Deferta, natomiast do zweryfikowania związku wielkości gminy z wymiarem cechującej jej funkcji turystycznej wykorzystano metodę najmniejszych kwadratów. Przeprowadzona analiza wykazała, że w Polsce wśród gmin, na których terenie występuje ruch turystyczny, jest mniej niż 5% gmin turystycznych. Ponadto wykazano, iż najsilniej uzależnionymi od turystyki były gminy nadmorskie, w których występował względnie najwyższy poziom sezonowości funkcji turystycznej. Badanie potwierdziło też, że im mniejsza jest gmina, tym rośnie rola turystyki w jej lokalnej gospodarce. Artykuł podkreślił problem sezonowości polskiej turystyki, który szczególnie niebezpieczny może być dla nadmorskich gmin turystycznych.

Słowa kluczowe: funkcja turystyczna, gmina turystyczna, wskaźnik funkcji turystycznej Baretje'a-Deferta.

Summary

The aim of the article was to verify the presence of tourist communes in Poland. The study used secondary data from the Local Bank of The Central Statistical Office. The time scope of the study covered the years 2017-2019. The Baretje-Defert tourist function index was used to estimate the value of the tourist function, while the ordinary least squares method was used to verify the relationship between the size of the commune and the worth of its tourist function. The analysis showed that in Poland, among the communes with tourist traffic, there are less than 5% of tourist communes. Moreover, it was shown that coastal communes were the most dependent on tourism, with the relatively the highest level of seasonality of the tourist function. The study also confirmed that the smaller commune is, the greater role of tourism in its local economy. The article emphasized the problem of the seasonality of Polish tourism, which may be particularly dangerous for coastal tourist communes.

Key words: tourist function, tourist commune, Baretje-Defart tourist function index.

Wstęp

Turystyka jest jedną z najdynamiczniej rozwijających się gałęzi gospodarki globalnej, a jej znaczenie nie tylko dla poszczególnych państw, ale w szczególności dla określonych regionów, czy jednostek terytorialnych, stale rośnie. Wpływ na to mają m.in. procesy globalizacyjne oraz przeciętny wzrost zamożności ludzi, którzy dysponując większymi dochodami rozporządzalnymi, mogą pozwolić sobie na przeznaczanie relatywnie większych środków na turystykę.

Rozwój turystyki determinuje procesy przekształcania gospodarek, w te o stale rosnącej, czy nawet dominującej funkcji turystycznej. Szczególnie ciekawy wydaje się drugi przypadek, który powoduje, iż określone obszary geograficzne, czy administracyjne, poprzez ścisłe

uzależnienie od tego sektora, można wprost nazwać turystycznymi. Rodzi się więc pytanie, czy także w Polsce występują takie obszary? W badaniu zdecydowano się zweryfikować ten problem na poziomie najniższego szczebla samorządu terytorialnego, czyli gmin. W konsekwencji sformułowano problem badawczy w postaci pytania o to, czy w Polsce występują gminy, w których funkcja turystyczna ma dominujący charakter? Weryfikacji poddano hipotezę główną, zgodnie z którą w Polsce spośród gmin, na których terenie występuje ruch turystyczny, jest mniej niż 5% gmin turystycznych (z dominującą funkcją turystyczną). Zweryfikowano również hipotezy pomocnicze. Pierwsza zakładała, że najbardziej uzależnione od turystyki są gminy nadmorskie, w których występuje względnie najwyższy poziom sezonowości funkcji turystycznej. Z kolei druga hipoteza pomocnicza stwierdzała, iż przeciętnie większe gminy cechują się średnio mniejszym wymiarem funkcji turystycznej.

Celem badania było zweryfikowanie występowania gmin turystycznych w Polsce. W badaniu wykorzystano m.in. metodę wskaźnikową, metodę statystyki opisowej oraz metodę najmniejszych kwadratów. Do określenia funkcji turystycznej wykorzystano wskaźnik Baretje'a-Deferta. Praca powstała z wykorzystaniem szerokiego zakresu literatury przedmiotu, a źródłem danych wtórnych był Bank Danych Lokalnych GUS. Do analizy włączono wszystkie gminy w Polsce (prócz miast na prawach powiatu), w których występował ruch turystyczny, tj. 1615 jednostek. Zakres czasowy badania objął lata 2017-2019.

1. Przegląd literatury

Wraz z początkiem XX wieku wśród badaczy wzrastała świadomość coraz większej roli turystyki. Dostrzegano potencjał tego sektora, który w przyszłości mógł w pewnym stopniu konkurować np. z najsilniejszym ogniwem ówczesnej gospodarki światowej, czyli przemysłem. Jedną z pierwszych prac poświęconych znaczeniu turystyki dla rozwoju obszarów był artykuł Brown'a (1935), w którym autor ukazał wpływ ruchu turystycznego na rozwój lokalny i regionalny obszarów. Wraz z kolejnymi latami pojawiały się nowe opracowania skupione na tej tematyce, co bezpośrednio związane było z gwałtownym rozwojem turystyki w końcu XX i na początku XXI w. Jej ranga, jak i rola w życiu społeczno-gospodarczym stała się wtedy bez wątpliwości znacząca (Kowalczyk, Zmyślony, 2017). Obserwowany wzrost znaczenia turystyki wynika nie tylko z lepszego eksponowania lokalnych zasobów, ale również przez różne procesy o charakterze globalnym (Czerny, 2005), krajowym, czy regionalnym. W literaturze szczególne znaczenie przypisuje się charakterowi międzynarodowemu, a więc globalizacji wywierającej istotny wpływ na rozwój samej turystyki (Zmyślony, 2011), czego

konsekwencją jest wzrost rangi funkcji turystycznej na określonych obszarach (Kowalczyk Zmyślony, 2017).

Na przestrzeni ostatnich 100 lat turystyka znacząco się rozwinęła, zwiększając swoje znaczenie dla rozwoju obszarów (Kurek, 1990; Saarinen, 2003; Huse, Gustavsen i Almedal, 1998; Jędrusik, 2003). Biorąc pod uwagę, że turystyka jest interdyscyplinarną kategorią gospodarczą, należy pamiętać, iż oddziałuje na wiele składowych elementów rozwoju, wzmacniając swoje znaczenia dla szerokiego obszaru życia człowieka (Szmatuła, Zmyślony, 2013; Zmyślony, 2015; Fuller, Michel, 2014; Kowalczyk-Anioł, 2015; Russo, 2002). Dlatego jak zauważa Gałęcki (2004) oraz Hall i Page (2002), wpływ turystyki na rozwój powinien być rozpatrywany nie tylko w wymiarze bezpośrednim, ale także w postaci pośrednich korzyści, które można zamknąć w definicji efektu mnożnikowego z obrotu turystycznego pieniądza. Szczególnie istotny z perspektywy kształtowania rozwoju wydaje się fakt występowania pozytywnego wpływu turystyki, a konkretnie ruchu turystycznego, na sytuację finansową określonych samorządów (Dyrmo, Szwichtenberg, 2000; Szwichtenberg, 2006; Jackowski, 1971; Swianiewicz, 1994; Buczak, 2000; Derek, 2005; Derek, Kowalczyk i Swianiewicz, 2005). Ponadto badania wykazują pozytywny związek funkcji turystycznej z poziomem przedsiębiorczości, który jak zauważa Derek (2008), może działać obustronnie. Zgodnie z literaturą przedmiotu beneficjentami turystyki są też sami mieszkańcy danego obszaru, korzystający z lepszych wyników finansowych samorządu, wyższego poziomu rozwoju, rozbudowanej przedsiębiorczości i w końcu ze wzrostu zamożności (Derek, Kowalczyk i Swianiewicz, 2005). Jednak nie można przy tym zapominać, że funkcja turystyczna nie jest gwarantem rozwoju lokalnego (Derek, 2008). Może wspomagać pozytywne procesy w większym, czy mniejszym stopniu, ale zjawisko uzależnione jest od wymiaru funkcji turystycznej, czyli mówiąc inaczej, od roli odgrywanej przez turystykę na danym obszarze (Szromek, 2012; Kurek, Mika, 2007; Kowalczyk, 2002; Pytel, Zuzańska-Żyśko, 2010). Rola turystyki dla obszaru może mieć zróżnicowane znaczenie, mając charakter uzupełniający, marginalny, podstawowy, czy dominujący. Przyczyn różnic Derek, Kowalczyk i Swianiewicz (2005) upatrują w specyficznych walorach turystycznych, wielkości zagospodarowania turystycznego, wielkości ruchu turystycznego, czy też wielkości obszaru. Przy czym wymienione elementy należy rozpatrywać także szerzej, biorąc pod uwagę nie tylko aspekty ilościowe, ale również np. strukturalne. Nie można też zapominać, że z perspektywy wyborów turysty relatywnie duże znaczenie ma poziom rozwoju infrastruktury turystycznej i okołoturystycznej wraz z dopasowaniem do aktualnych trendów.

Przy wszystkich korzyściach wynikających z rozwoju turystyki należy mieć świadomość także z negatywnych skutków tego zjawiska (Tucki, Skowronek, 2015; Uysal, Perdue i Sirgy, 2012; Gawel, 2013; Kowalczyk-Anioł, 2015; Russo, 2002; Stors, Kagermeier, 2017; Wójtowicz, 2016). Już na początku lat siedemdziesiątych XX wieku Doxey (1975) przedstawił swój, jak się później okazało niezwykle aktualny nawet obecnie, model przedstawiający proces zmian nastawienia mieszkańców do turystów (Doxey's irridex model): od euforii aż do antagonizmu. Jak zauważa Kowalczyk-Anioł i Zmyślony (2017), wzrost znaczenia turystyki miejskiej nierzadko staje się źródłem konfliktów w jednostce, czego przykładem są protesty mieszkańców takich miast jak Barcelona, czy Wenecja. Turyści narzekają, że utrzymujący się w czasie zbyt duży ruch turystyczny jest istotnym utrudnieniem dla normalnego życia, co prowadzi wręcz do buntu przeciwko turystyce (Novy, Colomb, 2017).

Wymiar funkcji turystycznej, podobnie jak wszelkich innych funkcji występujących w danej przestrzeni społeczno-ekonomicznej (Maik, 1997; Kiełczewska-Zaleska, 1972; Szromek, 2012; Dziewoński, 1971; Derek, 2008; Warszńska, Jackowski, 1979), może posłużyć do zdefiniowania samego obszaru. Derek (2008) sugeruje, iż obszary, na których istnieje ruch turystyczny, można podzielić ze względu na funkcję turystyczną na obszary jedynie pełniące funkcję turystyczną jako jedną z wielu oraz obszary o dominującej funkcji turystycznej dla określonej gospodarki, czyli obszary turystyczne (Maik, 2000).

Rozwój badań nad tym zagadnieniem przyczynił się do powstania mierników pozwalających ocenić stopień uzależnienia obszaru od turystyki poprzez kwantyfikację funkcji turystycznej – powstały wskaźniki funkcji turystycznej. Wymienione miary można podzielić na trzy zasadnicze grupy: wskaźniki intensywności ruchu turystycznego, wskaźniki zagospodarowania turystycznego oraz inne wskaźniki funkcji turystycznej lub pokrewne (Szromek, 2012). Do pierwszej grupy należy m.in. wskaźnik Charvata, Defarta, Schneidera oraz wskaźnik stopnia pełnienia funkcji turystycznej (Jędrzejczyk, 1995). Podstawową wadą wymienionych miar jest fakt, że bazują na danych pochodzących z ankietowania przedsiębiorców. Dane te mogą być przekłamane i jak wskazuje znajomość zagadnienia, szara strefa determinuje w tym przypadku przekłamanie wyłącznie w stronę osłabienia wielkości funkcji turystycznej w stosunku do rzeczywistości. Z kolei w grupie miar zagospodarowania turystycznego znajduje się m.in. wskaźnik Baretje'a-Deferta, wskaźnik gęstości bazy noclegowej oraz wskaźnik zagospodarowania i rozwoju bazy noclegowej (Szromek, 2007). Badacze przykuwają szczególną uwagę do wskaźnika Baretje'a-Defarta, będącego jednym z najczęściej stosowanych narzędzi do szacowania wielkości funkcji turystycznej (Chudy-Hyski, 2006). Dobór nie jest przypadkowy, co potwierdzają analizy empiryczne wykazujące,

iż jest to najbardziej uniwersalny ze wskaźników funkcji turystycznej, zbieżny z największą ilością innych, niezawodnych wskaźników (Szromek, 2012). Pomimo tego należy mieć na uwadze fakt, iż także ta miara nie jest pozbawiona wad. Liczba miejsc noclegowych w danej gminie określana jest na podstawie zgłoszeń przedsiębiorców. Lecz jak wskazuje znajomość zagadnienia, przekłamanie jest relatywnie mniejsze niż np. w przypadku wskaźników intensywności ruchu turystycznego. Do ostatniej grupy wskaźników należą miary oceniające przyrodnicze predyspozycje obszaru do pełnienia funkcji turystycznej oraz miary przedsiębiorczości związanej z sektorem turystyki. Jak pokazują analizy Szromka (2012), wskaźniki te nie powinny być wykorzystywane do kwantyfikacji funkcji turystycznej, gdyż generalnie ich najwyższe wartości występują na obszarach, w których turystyka jest tylko jedną z funkcji, a to świadczy o ich względnie niskim poziomie przydatności w badaniach.

2. Cel, zakres i metoda badań

Analizę przeprowadzono na podstawowej jednostce samorządu terytorialnego – gminie. Celem badania było zweryfikowanie występowania gmin turystycznych w Polsce. Do analizy wytypowano wszystkie gminy w Polsce, w których występował ruch turystyczny (1615 jednostek z pominięciem gmin na prawach powiatów, które przez swoją charakterystykę nie byłyby porównywalne z pozostałymi jednostkami). Zakres czasowy analizy objął lata 2017-2019 (średnia arytmetyczna z okresu pozwoliła zweryfikować aktualną sytuację z pominięciem jednorocznego piku i z uwzględnieniem trendu), natomiast źródłem danych wtórnych był Bank Danych Lokalnych Głównego Urzędu Statystycznego (BDL GUS).

Zgodnie z literaturą przedmiotu przyjęto, iż gminą turystyczną jest jednostka o dominującej funkcji turystycznej. W celu zweryfikowania funkcji turystycznej w poszczególnych jednostkach wykorzystano wskaźnik Baretje’a-Defarta (W_{BD}) obliczany zgodnie ze wzorem (Warszyńska, 1985):

$$W_{BD} = \frac{\text{liczba miejsc noclegowych}}{100 \text{ mieszkańców}} \quad (1).$$

Interpretacja wartości W_{BD} zależy od przyjętych kryteriów oceny, co do których autorzy przedstawiają różne opinie. Kowalczyk (2002) oraz Szromek (2012) proponują, aby za obszary o rozwiniętej funkcji turystycznej uznawać tylko takie jednostki, w których wartość $W_{BD} > 100$. Nieco inne podejście przedstawiają Warszyńska (1985) oraz Żek (2008), którzy sugerują, by warunek znacznie obniżyć do wymiaru $W_{BD} > 50$. W analizie zdecydowano się skorzystać z oceny wskaźnika na podstawie skali Boyer, zgodnie z którą na obszarze turystycznym wartość W_{BD} musi być większa od 40 (Pearce, 1995; Szromek, 2012).

Ponadto w badaniu wykorzystaną metodę statystyki opisowej, a do zweryfikowania związku pomiędzy funkcją turystyczną i liczbą mieszkańców jednostki – metodę najmniejszych kwadratów (Yan i Gang Sun, 2009; George, Seber i Lee, 2003).

3. Wyniki

Przed przystąpieniem do badania zdecydowano, by proces podzielić na dwie kategorie: analizę funkcji turystycznej na podstawie bazy noclegowej całorocznej (funkcja turystyczna w ujęciu całorocznym) oraz ogólnej bazy noclegowej (funkcja turystyczna w ujęciu ogólnym). To podejście wynika z założenia, iż ze względu na uwarunkowania przyrodnicze, całoroczna turystyka w pełnym wymiarze w Polsce nie występuje przez problem sezonowości. Z tego powodu polskie gminy turystyczne stają się centrami turystyki typowo w sezonie, lecz ich charakter w pozostałym okresie zmienia się w zróżnicowany sposób.

Wykorzystując wskaźnik W_{BD} oszacowano wymiar funkcji turystycznej we wszystkich analizowanych gminach w ujęciu ogólnym (tab. 1). Na podstawie wyników jako gminy turystyczne zdefiniowano zaledwie 2,1% ogółu.

Tabela 10. Funkcja turystyczna w skali Boyer – ujęcie ogółem

Klasyfikacja gmin na podstawie wartości W_{BD}	Liczba gmin	Odsetek wśród gmin, w których występuje ruch turystyczny
Aktywność turystyczna praktycznie nie występuje	1363	84,4%
Funkcja turystyczna o przeciętnym znaczeniu w lokalnej gospodarce	138	8,5%
Obszar z istotną, lecz nie dominującą funkcją turystyczną	80	5,0%
Obszar z dominującą funkcją turystyczną	23	1,4%
Duży ośrodek turystyczny	11	0,7%
Nowoczesny i bardzo dobrze rozwinięty ośrodek turystyczny	0	0,0%

Źródło: Opracowanie własne.

W przypadku ujęcia całorocznego stwierdzono, że gminami turystycznymi można nazwać wyłącznie 1,3% ogółu (tab. 2), czyli o 14 jednostek mniej niż w przypadku ujęcia ogółem. Stwierdzono też, że w przypadku ujęcia całorocznego aktywność turystyczna praktycznie nie występowała w prawie 91% gmin, co w praktyce oznacza liczbę większą o 102 jednostki w odniesieniu do ujęcia ogólnego. Obie kwestie świadczą jednoznacznie o tym, iż funkcja turystyczna w polskich gminach w ujęciu całorocznym jest przeciętnie na niższym poziomie niż w ujęciu ogólnym. Wynika to wprost ze zjawiska sezonowości polskiej turystyki.

Tabela 11. Funkcja turystyczna w skali Boyer – ujęcie całoroczne

Klasyfikacja gmin na podstawie wartości W_{BD}	Liczba gmin	Odsetek wśród gmin, w których występuje ruch turystyczny
Aktywność turystyczna praktycznie nie występuje	1465	90,7%
Funkcja turystyczna o przeciętnym znaczeniu w lokalnej gospodarce	82	5,1%
Obszar z istotną, lecz nie dominującą funkcją turystyczną	102	6,3%
Obszar z dominującą funkcją turystyczną	17	1,1%
Duży ośrodek turystyczny	3	0,2%
Nowoczesny i bardzo dobrze rozwinięty ośrodek turystyczny	0	0,0%

Źródło: Opracowanie własne.

Warto również zwrócić uwagę na to, że zarówno pod względem liczebności, jak i średniej wartości wskaźnika W_{BD} w ujęciu ogółem, nadmorskie gminy turystyczne dominowały nad górkimi oraz pozostałymi (tab. 3). Podobnie sytuacja wyglądała w przypadku miary sezonowości funkcji turystycznej, która w przeciętnej gminie turystycznej miała zdecydowanie najwyższą wartość. Co istotne, inaczej kształtował się przypadek ujęcia całorocznego, gdyż w tym przypadku spośród gmin turystycznych najwięcej było gmin górskich. Mimo tego pod względem średniej wartości wskaźnika W_{BD} nadal górowały gminy nadmorskie – lecz przewaga zdecydowanie zmalała w porównaniu do ujęcia ogółem. Wszystko to wskazuje na trzy istotne aspekty: nadmorskie gminy turystyczne były najsilniej uzależnione od turystyki zarówno w ujęciu ogółem, jak i całorocznym; nadmorskie gminy turystyczne cechowały się najwyższym poziomem sezonowości funkcji turystycznej; górskie gminy turystyczne cechowały się najwyższą stabilnością funkcji turystycznej w ujęciu ogółem, a także całorocznym.

Tabela 12. Funkcja turystyczna ogólna i całoroczna – zróżnicowanie gmin turystycznych

Typ gminy	Ogółem			Całoroczna		
	Nadmorska	Górska	Inna	Nadmorska	Górska	Inna
Liczebność	16 (47%)	14 (41%)	4 (12%)	7 (35%)	12 (60%)	1 (5%)
Średnia wartość W_{BD}	173,4	71,4	44,7	78,4	67,7	55,2
Sezonowość funkcji turystycznej	72,7%	11,5%	26,1%	72,0%	10,6%	0,1%

Źródło: Opracowanie własne.

Analizując poszczególne gminy turystyczne w ujęciu ogólnym, wyodrębniono 11 jednostek, które na podstawie skali Boyer nazwano gminami wybitnie turystycznymi (tab. 4 – pogrubione pozycje). Wśród nich aż 82% stanowiły gminy nadmorskie, co potwierdza wcześniejsze wnioski mówiące, iż to gminy nadmorskie były najsilniej uzależnione od turystyki.

Tabela 13. Funkcja turystyczna w ujęciu ogólnym – efekt hierarchizacji gmin

Lp.	Typ	Nazwa	W _{BD}	Sezonowość W _{BD}	Lp.	Typ	Nazwa	W _{BD}	Sezonowość W _{BD}
1.	N**	Krynica Morska (1*)	461,2	71,0%	11.	G	Lutowiska (2)	66,8	38,2%
2.	N	Rewal (2)	421,3	67,7%	12.	N	Postomino (2)	64,8	65,0%
3.	N	Mielno (3)	363,8	77,4%	13.	N	Kołobrzeg (2)	63,9	73,4%
4.	N	Łeba (1)	282,3	82,5%	14.	N	Sztutowo (2)	62,9	72,4%
5.	N	Dziwnów (3)	252,7	79,2%	15.	I	Ciechocinek (1)	55,3	0,1%
6.	G	Karpacz (1)	227,7	1,1%	16.	G	Szczyrk (1)	50,8	0,4%
7.	N	Ustronie Morskie (2)	195,3	79,3%	17.	N	Hel (1)	49,9	65,5%
8.	G	Solina (2)	121,7	38,6%	18.	G	Zakopane (1)	49,3	6,2%
9.	N	Władysławowo (3)	112,6	74,4%	19.	G	Krynica-Zdrój (3)	45,3	4,2%
10.	N	Jastarnia (3)	108,8	64,4%	20.	G	Wisła (1)	43,7	1,7%
11.	N	Międzyzdroje (3)	103,2	47,1%	28.	G	Duszniki-Zdrój (1)	43,0	0,0%
12.	G	Szklarska Poręba (1)	82,5	1,6%	29.	I	Białowieża (2)	42,0	9,3%
13.	N	Ustka (2)	80,4	92,9%	30.	G	Bukowina Tatrzańska (2)	41,4	14,8%
14.	N	Darłowo (2)	79,1	64,2%	31.	I	Włodawa (2)	41,3	82,3%
15.	G	Świeradów-Zdrój (1)	77,9	0,2%	32.	I	Mikołajki (3)	40,2	12,5%
16.	N	Stegna (2)	73,0	86,7%	33.	G	Polanica-Zdrój (1)	40,1	0,0%
17.	G	Cisna (2)	70,5	34,6%	34.	G	Poronin (2)	40,0	18,8%

*1 – gmina miejska, 2 – wiejska, 3 – miejsko-wiejska; ***N – gmina nadmorska, G – góraska, I – inna.

Źródło: Opracowanie własne.

W przypadku ujęcia całorocznego zaledwie 3 gminy nazwać można jednostkami wybitnie turystycznymi (tab. 5 – pogrubione pozycje). Jest to potwierdzeniem zjawiska relatywnie silnej sezonowości polskiej turystyki.

Tabela 14. Funkcja turystyczna w ujęciu całorocznym – efekt hierarchizacji gmin

Lp.	Typ	Nazwa	W _{BD}	Sezonowość W _{BD}	Lp.	Typ	Nazwa	W _{BD}	Sezonowość W _{BD}
1.	G**	Karpacz (1*)	225,1	1,1%	11.	G	Szczyrk (1)	50,6	0,4%
2.	N	Rewal (2)	135,9	67,7%	12.	N	Łeba (1)	49,4	82,5%
3.	N	Krynica Morska (1)	133,7	71,0%	13.	G	Zakopane (1)	46,3	6,2%
4.	N	Mielno (3)	82,4	77,4%	14.	G	Cisna (2)	46,1	34,6%
5.	G	Szklarska Poręba (1)	81,2	1,6%	15.	G	Krynica-Zdrój (3)	43,4	4,2%
6.	G	Świeradów-Zdrój (1)	77,7	0,2%	16.	G	Duszniki-Zdrój (1)	43,0	0,0%
7.	G	Solina (2)	74,7	38,6%	17.	G	Wisła (1)	42,9	1,7%
8.	I	Ciechocinek (1)	55,2	0,1%	18.	G	Lutowiska (2)	41,3	38,2%
9.	N	Międzyzdroje (3)	54,6	47,1%	19.	N	Ustronie Morskie (2)	40,4	79,3%
10.	N	Dziwnów (3)	52,4	79,2%	20.	G	Polanica-Zdrój (1)	40,0	0,0%

*1 – gmina miejska, 2 – wiejska, 3 – miejsko-wiejska; ***N – gmina nadmorska, G – góraska, I – inna.

Źródło: Opracowanie własne.

W ostatnim etapie analizy wykorzystano metodę najmniejszych kwadratów do zweryfikowania potencjalnego związku pomiędzy wartością funkcji turystycznej obszaru a wielkością danej gminy (w postaci liczby jej ludności). Stwierdzono istotny statystycznie związek funkcyjny wyłącznie w przypadku ujęcia funkcji turystycznej ogółem.

Tabela 15. Związek funkcyjny pomiędzy przeciętną liczbą mieszkańców w gminie turystycznej (zmienna objaśniająca) a wymiarem funkcji turystycznej

	Ogółem	Całoroczna
R²	13%	6%
F	4,8	1,2
p-value	0,035	0,294
model	$Y = -0,00786X + 173,0381$	$Y = -0,0019X + 83,59915$

Źródło: Opracowanie własne.

Ujemny kierunek zależności liniowej oznacza, że wraz ze wzrostem przeciętnej liczby ludności w polskich gminach turystycznych, ich przeciętny poziom uzależnienia od turystyki malał.

Podsumowanie

W pracy udało się zrealizować cel badania – stwierdzono, że zarówno w ujęciu ogólnym, jak i całorocznym w Polsce występowały gminy turystyczne. Potwierdzono też autentyczność hipotez badawczych, zatem: w Polsce spośród gmin, na których terenie występuje ruch turystyczny, jest mniej niż 5% gmin turystycznych; najbardziej uzależnionymi od turystyki były gminy nadmorskie, w których występował względnie najwyższy poziom sezonowości funkcji turystycznej; przeciętnie większe gminy cechowały się średnio mniejszym wymiarem funkcji turystycznej. Warto spojrzeć szerzej na ostatnią hipotezę łączącą wielkość obszaru z charakteryzującą go wartością funkcji turystycznej. Występowanie takiej zależności potwierdziła też Derek (2008), udowadniając, że im mniejsza jest gmina, tym silniej wpływa na nią turystyka, której rola w lokalnej gospodarce rośnie.

Praca wykazała względnie wysokie zjawisko sezonowości polskiej turystyki. Problem dotyczy nie tylko gmin nadmorskich, które zmagają się z najwyższymi wartościami sezonowości, ale także wszystkich pozostałych jednostek. Warto przy tym zaznaczyć, że relatywnie najstabilniejszą funkcją turystyczną w ujęciu ogółem, a także całorocznym cechowały się górskie gminy.

Przeprowadzone badanie jednoznacznie wykazało, iż turystyka determinuje lokalną gospodarkę wybranych gmin, lecz poziom tego oddziaływania nacechowany jest względnie dużym stopniem zróżnicowania. Dla gospodarek gmin, w których występuje ruch turystyczny, znaczenie turystyki może być z jednej strony marginalne, a z drugiej tak jak w gminach wybitnie turystycznych – dominujące. Z perspektywy kształtowania rozwoju społeczno-gospodarczego szczególnie ciekawy wydaje się drugi przypadek silnego uzależnienia gmin tylko od jednego sektora gospodarki, gdyż prócz oczywistych korzyści, dostrzec można też określone zagrożenia będące następstwem tego zjawiska. W tym kontekście należy podkreślić problem sezonowości leżącej u podstaw pewnego rodzaju niepewności w sferze stabilnego rozwoju jednostek w przyszłości. Widać zatem aplikacyjny charakter badania, które powinno zainteresować władzę centralną oraz samorządy problemem sezonowości polskiej turystyki, a w szczególności stosunkowo najsilniejszego wymiaru tego zjawiska w gminach nadmorskich. Nie ulega zatem wątpliwości, że należy monitorować sytuację i minimalizować związane z tym negatywne implikacje, których charakter i skalę trudno przewidzieć.

Bibliografia

- Brown, R. M. (1935). The Business of Recreation. *Geographical Review*(25), strony 467-475.
- Buczak, T. (2000). Dochody podatkowe budżetu państwa z turystyki. *Problemy turystyki*, 3-4(XXIII), strony 5-17.
- Chudy-Hyski, D. (2006). Ocena wybranych uwarunkowań rozwoju funkcji turystycznej obszaru. *Infrastruktura i Ekologia Terenów Wiejskich*(2/1/2006), strony 129-141.
- Czerny, M. (2005). *Globalizacja a rozwój. Wybrane zagadnienia geografii społeczno-gospodarczej świata*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Derek, M. (2005). Rozwój turystyki na obszarach wiejskich a wpływy budżetowe gmin. W B. Sawicki i J. Bergier (Redaktorzy), *Uwarunkowania rozwoju turystyki związanej z obszarami wiejskimi* (strony 26-30). Biała Podlaska: Wydawnictwo PWSZ.
- Derek, M. (2008). *Funkcja turystyczna jako czynnik rozwoju lokalnego w Polsce. Rozprawa doktorska (maszynopis powielany)*. Warszawa: Uniwersytet Warszawski, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych.
- Derek, M., Kowalczyk, A. i Swianiewicz, P. (2005). Wpływ turystyki na sytuację finansową i rozwój miast w Polsce (na przykładzie miast średniej wielkości). *Prace i Studia Geograficzne*(35), strony 199-217.
- Doxey, G. V. (1975). A causation theory of visitor resident irritants: Methodology and research inferences. *The Impact of Tourism, Sixth Annual Conference Proceedings of the Travel Research Association* (strony 195-198). San Diego: TTRA.
- Dyrmo, L. i Szwichenberg, A. (2000). Ekonomiczne aspekty rozwoju gospodarki turystycznej w Tatrach Polskich i na Podhalu. W E. Dziegieć i A. Szwichenberg (Redaktorzy), *Przemysł turystyczny* (strony 71-82). Koszalin: Wydawnictwo Uczelniane Politechniki Koszalińskiej.

- Dziewoński, K. (1971). Studium rozwoju pojęć, metod i ich zastosowań. W K. Dziewoński i M. Jerczyński (Redaktorzy), *Baza ekonomiczna i struktura funkcjonalna miast* (strony 9-110). Warszawa: PWN.
- Fuller, H. i Michel, B. (2014). Stop being a tourist! New dynamics of urban tourism in Berlin-Kreuzberg. *Journal for Urban and Regional Research*, 38(4), strony 1304-1318.
- Gałecki, R. (2004). Znaczenie efektu mnożnikowego wpływów z turystyki dla rozwoju regionu i miejscowości. W R. Gałecki (Red.), *Rola i zadania samorządu terytorialnego w rozwoju gospodarki turystycznej* (strony 113-117). Łowicz: Wydawnictwo Mazowieckiej Wyższej Szkoły Humanistyczno-Pedagogicznej w Łowiczu.
- Gaweł, Ł. (2013). Rozwój turystyki a polityka zrównoważonego rozwoju miast historycznych (na przykładzie Krakowa). *Turystyka Kulturowa*(10), strony 39-52.
- George, A., Seber, F. i Lee, A. J. (2003). *Linear Regression Analysis*. New Jersey: John Wiley & Sons Publication.
- Hall, C. M. i Page, S. J. (2002). *The geography of tourism and recreation. Environment, place and space*. London-New York: Routledge.
- Huse, M., Gustavsen, T. i Almedal, S. (1998). Tourism impact comparisons among Norwegian towns. *Annals of Tourism Research*, 25(3), strony 721-738.
- Jackowski, A. (1971). Wpływ turystyki na kształtowanie się dochodów ludności powiatu Nowy Targ. *Folia Geographica, Series Geographica-Oeconomica, IV*, strony 93-112.
- Jędrusik, M. (2003). Trzy modele kolonizacji turystycznej na przykładzie archipelagów mórz ciepłych. *Przegląd Geograficzny*, 75(1), strony 81-100.
- Jędrzejczyk, I. (1995). *Ekologiczne uwarunkowania funkcji turystyki*. Katowice: Śląsk.
- Kielczewska-Zaleska, M. (1972). *Geografia osadnictwa*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Kowalczyk, A. (2002). *Geografia turystyki*. Warszawa: PWN.
- Kowalczyk, J. i Zmyślony, P. (2017). Turystyka miejska jako źródło protestów społecznych: przykłady Wenecji i Barcelony. *Turystyka Kulturowa*(2), strony 7-36.
- Kowalczyk-Anioł, J. (2015). Syndrom wenecki. Dysfunkcje współczesnej turystyki w miastach cennych kulturowo. W M. Durydiwka i K. Duda-Gromada (Redaktorzy), *Przestrzeń w turystyce. Znaczenie i wykorzystanie* (strony 451-464). Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Kurek, W. (1990). Wpływ turystyki na przemiany społeczno-ekonomiczne obszarów wiejskich polskich Karpat. W *Rozprawy habilitacyjne* (wyd. 194). Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Kurek, W. i Mika, M. (2007). Turystyka jako przedmiot badań naukowych. W W. Kurek (Red.), *Turystyka* (strony 11-49). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Maik, W. (1997). *Podstawy geografii miast*. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Maik, W. (2000). Funkcje miasta. W S. Liszewski i W. Maik (Redaktorzy), *Wielka Encyklopedia Geografii Świata* (strony 179-211). Poznań: Kurpisz.
- Novy, J. i Colomb, C. (2017). Urban tourism and its discontents: an introduction. W J. Novy i C. Colomb (Redaktorzy), *Protest and resistance in the tourist city* (strony 1-30). London: Reutledge.
- Pearce, D. (1995). *Tourism today. A geographical analysis. Second edition*. Essex: Longman Publishing Group.
- Pytel, S. i Zuzńska-Żyśko, E. (2010). Funkcje turystyczne miast przemysłowych. *Studia Miejskie*, 2(2010), strony 117-126.
- Russo, A. P. (2002). The "Vicious Circle" of Tourism Development in Heritage Citises. *Annals of Tourism Reseaerch*, 29(1), strony 165-182.

- Saarinen, J. (2003). The regional economics of tourism in Northern Finland: The socio-economic implications of recent tourism development and future possibilities for regional development. *Scandinavian Journal of Hospitality and Tourism*, 3(2), strony 91-113.
- Stors, N. i Kagermeier, A. (2017). The sharing economy and its role in metropolitan tourism. W M. Gavari-Barbas i S. Guinand (Redaktorzy), *Tourism & Gentrification in contemporary metropolises* (strony 221-248). London: Routledge.
- Swianiewicz, P. (1994). Pobudzanie rozwoju ekonomicznego a dochody gminy: korzyść dla budżetu czy kosztowny patriotyzm lokalny? *Samorząd Terytorialny*(9), strony 28-33.
- Szmatuła, P., Zmysłony, P. (2013). Czy kultura sprzedaje turystykę? Znaczenie walorów turystycznych w promocji sprzedaży usług turystycznych w mieście na przykładzie akcji "Poznań za pół ceny!" *Turystyka kulturowa*(1/2013), strony 5-43.
- Szromek, A. R. (2007). *Wskaźniki ilościowe w ocenie sprawności operacyjnej sanatoriów*. Gliwice: Wydawnictwo Politechniki w Gliwicach.
- Szromek, A. R. (2012). Przegląd wskaźników funkcji turystycznej i ich zastosowanie w ocenie rozwoju turystycznego obszaru na przykładzie gmin województwa śląskiego. *Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej: Organizacja i Zarządzanie*, 61, strony 295-309.
- Szwichtenberg, A. (2006). *Gospodarka turystyczna polskiego wybrzeża*. Koszalin: Wydawnictwo Uczelniane Politechniki Koszalińskiej.
- Tucki, A. i Skowronek, E. (2015). Nastawienie lokalnej społeczności do rozwoju turystyki. Aspekty teoretyczne i metodologiczne. W M. Durydiwka i K. Duda-Gromada (Redaktorzy), *Przestrzeń w turystyce. Znaczenie i wykorzystanie* (strony 39-52). Warszawa: Uniwersytet Warszawski.
- Uysal, M., Perdue, R. i Sirgy, J. (2012). *Handbook of tourism and quality-of-life research: Enhancing the lives of tourists and residents of host communities*. Dordrecht: Springer Netherlands.
- Warszyńska, J. (1985). Funkcja turystyczna Karpat polskich. *Folia Geographica. Series Geographica-Oeconomica*, XVIII, strony 79-104.
- Warszyńska, J. i Jackowski, A. (1979). *Podstawy geografii turystyki*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Wójtowicz, B. E. (2016). Międzynarodowe uwarunkowania negatywnych konsekwencji ruchu turystycznego w Krakowie. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, 30(4), strony 174-186.
- Yan, X. i Gang Sun, X. (2009). *Regression analysis*. Singapore: World Scientific Publishing.
- Zmysłony, P. (2011). Planowanie strategiczne rozwoju funkcji turystycznej na obszarach metropolitalnych – przykład Poznania. *Gospodarka turystyczna w regionie. Przedsiębiorstwo. Samorząd. Współpraca*(157), strony 1062-1071.
- Zmysłony, P. (2015). *Funkcja turystyczna w procesie internacjonalizacji miast*. Poznań-Kraków: Proksenia.
- Żek, M. (2008). Funkcja turystyczna obszaru nadbużańskiego. *Turystyka i Hotelarstwo*(14), strony 67-80.

Anna Maria Suchocka
Uniwersytet Szczeciński
Muzeum Narodowe w Szczecinie
ORCID: 0000-0003-3511-6903

Wyzwanie konsumenckie, czyli upcykling tekstyliów w Polsce

A consumer challenge - textile upcycling in Poland

Streszczenie

Konsumenci stymulują rozwój rynku odzieży, obuwia i akcesoriów. Świadomi konsumenci wybierają marki, w których strategię wpisana jest ekonomia cyrkularna. Wybory konsumenckie oraz polityka publiczna oddziałują na proekologiczne przemiany rynku. Ten trend światowy obecny jest również w Polsce. Celem było zbadanie zgodności rekomendacji teoretycznych naukowców dla zrównoważonego rozwoju sektora odzieżowo-tekstylnego z praktyką ujętą w studium przypadku marki HO::LO. Przeprowadzono krytyczną analizę publikacji dotyczących upcyklingu tekstyliów z repozytoriów cyfrowych Web of Science i Science Direct. Autorka wnioskuje, że świadomi konsumenci chcą jasnej strategii zrównoważonego rozwoju swoich ulubionych marek i produktów. HO::LO w sposób kompleksowe odpowiada na wyzwanie konsumenckie, proponując advertcykling nobiletujący użytkownika i gwarantujący sukces marki oraz przewagę konkurencyjną.

Słowa kluczowe: zrównoważony rozwój, upcykling, upcykling tekstyliów, ekonomia cyrkularna.

Summary

Demand-side stimulates development of the clothing textile market. Conscious consumers choose brands based on the circular economy strategy. Their choices and public policy influence pro-ecological changes in the market. This trend is visible in Poland too. The aim was to examine the compliance of the theoretical recommendations of scientists for the sustainable development of the clothing and textile market with the practice included in the case study of the HO::LO brand. A critical analysis of publications on textile upcycling from the Web of Science and Science Direct digital repositories was performed. The author concludes that conscious consumers want a clear sustainable development strategy for their favourite brands and products. HO::LO comprehensively responds to the consumer challenge by proposing advertcycling that ennobles the user, guarantees the success of the brand and a competitive advantage.

Key words: sustainable development, upcycling, textile upcycling, circular economy

Wstęp

Konsumenci stymulują rozwój rynku odzieży, obuwia i akcesoriów (Sohn, Nielsen, Birkved, Joanes, Gwozdz 2021, ss. 2153-2154; Palmowska, Karasek 201, ss. 3, 51). W Polsce transformacja społeczno-gospodarcza po upadku komunizmu, wychodzenie z ubóstwa i niedoboru dóbr konsumpcyjnych dodatkowo oddziaływały na wszystkich uczestników tego rynku. Równoległe lub następujące po sobie użytkowanie odzieży przez kilku użytkowników, kreatywne przerabianie i modyfikowanie, dopasowywanie do indywidualnych potrzeb, wymiana lub handel odzieżą używaną były szeroko rozpowszechnione i utrzymują się do dziś. W wersji podstawowej swoją popularność zachowały sklepy z odzieżą używaną sprzedawaną na wagę lub na sztuki. Nową wariacją są ekskluzywne biblioteki odzieżowe w wersji stacjonarnej lub internetowej, gdzie można wypożyczać i współużytkować,

a ostatecznie odkupić używane kreacje okolicznościowe, odzież, obuwie i akcesoria marek premium (Palmowska i in. 2019, ss. 32, 46, 53; Fernandes, Lucas, Madeira, Cruchinho 2019, s. 449).

W przemyśle tekstylnym mamy ograniczone zasoby, ich niezrównoważoną eksploatację, wysokoemisyjne procesy produkcji, nadprodukcję, nadkonsumpcję (Diddi, Yan, Bloodhart, Bajtelsmit, McShane 2019, s. 200), generowanie i gromadzenie odpadów, długi łańcuch dostaw, łamanie praw pracowniczych. Te czynniki oddziałują na zaangażowania społeczne naukowców, przedsiębiorców i konsumentów we współpracę nad przekształceniami w kierunku gospodarki obiegu zamkniętego, *circular economy* (CE) (Keßler, Matlin, Kümmerer 2021). Komisja Europejska opracowała plan działania *Europejski Zielony Ład* (EC 2019), którego standardem jest nowy model produkcji i konsumpcji uwzględniający wydłużenie cyklu życia produktu lub surowca poprzez dzielenie się, pożyczanie, ponowne użycie, naprawę, odnawianie, odzyskiwanie surowców i produktów (EC 2021; EP 2021; EC 2015). Świadomi konsumenci wybierają marki, w których strategię wpisana jest społeczna odpowiedzialność biznesu (*corporate social responsibility*, CSR), zrównoważenie środowiskowe (*environmental sustainability*) oraz takie, które wprowadzają nowe zielone produkty lub modyfikują już istniejące produkty w kierunku proekologicznym (Olsen, Slotegraaf i Chandukala 2014, s. 119).

Celem artykułu jest zbadanie zgodności rekomendacji teoretycznych zaproponowanych przez badaczy zrównoważonego rozwoju sektora odzieżowo-tekstylnego z praktyką opisaną w opracowanym studium przypadku pioniera polskiego upcyklingu i jednego z liderów rynku upcyklingu tekstyliów w Europie – marki HO::LO. Struktura niniejszego artykułu wynika z kolejnych kroków opracowania teoretycznego, w którym krytyczny przegląd wybranej literatury uzupełniony zostaje studium przypadku. Sformułowane wnioski, mają charakter adaptacyjny i mogą być traktowane zarówno jako podstawa do dalszych badań, jak i rekomendacja dla przedsiębiorców.

1. Przegląd literatury przedmiotu

Trendy zrównoważonej konsumpcji to silna motywacja dla producentów by obok dotychczasowych produktów (włączając redukcję, częściowe lub całościowe zastępowanie) wprowadzić nowe ekologiczne produkty. Olsen, Slotegraaf i Chandukala (2014) przebadali 75 marek, w tym także marki globalne i potwierdzili, że coraz silniej na pozycję marki w ocenie konsumentów oddziałuje wprowadzenie przez nią nowych, zrównoważonych produktów. Spójne z postulatami Agendy na rzecz zrównoważonego rozwoju ONZ (2015), badanie fokusowe

konsumentów pod kątem wzorców zachowań wynikających z zajmowanych postaw proekologicznych przeprowadzili Diddi, Yan, Bloodhart, Bajtelsmit i McShane (2019). We wnioskach autorzy podkreślają ważną rolę konsumentów i podejmowanych przez nich indywidualnych kroków na rzecz ograniczenie marnotrawstwa. Świadomi konsumenci kupują mniej i bardziej odpowiedzialnie, a także wydłużają proces użytkowania produktu (konserwacja, odpowiednie czyszczenie). Chętnie wdrażają konsumenckie strategie wydłużania cyklu życia odzieży: naprawę, współużytkowanie, recykling (s. 201).

Jedną z odpowiedzi producentów na proekologiczne preferencje konsumentów jest upcykling, czyli wtórne przetworzenie zużytych produktów jako surowców, tak by nowy produkt przewyższał je wartością. Upcykling to przedłużenie żywotności zrównoważonymi praktykami już istniejących przedmiotów poprzez kreatywne ponowne wykorzystanie materiałów i przekształcenie ich w nowe produkty o podwyższonej wartości ekonomicznej, ale także społecznej (Kamleitner i in. 2019, s. 77). Wykorzystanie w możliwie dużej części lub całości starego produktu jako surowca, ze szczególnym uwzględnieniem wartości, jaką niesie ze sobą proces twórczy. Globalny rozwój tego nurtu prognozował – na przykładzie sztuki użytkowej opartej o naprawę, renowację, zmianę funkcji przedmiotów codziennego użytku – Reiner Pilz, przedsiębiorca zajmujący się antykami architektonicznymi, promujący odzyskiwanie surowców budowlanych z rozbiórek (SalvoMonthly 1994, s. 11). Pierwsze obszerne studium o upcyklingu opublikował Gunter Pauli (1999), który za pośrednictwem bloga pozostaje aktywnym komentatorem zagadnienia. Ideą upcyklingu jest takie przekształcenie procesu produkcji, żeby nie było degradacji materiału. Istotna jest też zrównoważona produkcja, uwzględniająca oszczędność energii, wody, pracy, i maksymalną niskoemisyjność całego procesu. Upcykling skłania się ku koncepcjom całkowitego ponownego wykorzystania surowca (zero waste) oraz wielokrotnego R (refuse – reduce – reuse – recycle – rethink – repurpose – redesign) (Marques, Moreira, Cunha, Moreira 2019; Bell 2020).

Definicja upcyklingu tekstyliów jest spójna z ogólną definicją upcyklingu Pilz'a. Surowcem upcyklingowanym są zużyte, niepełnowartościowe lub niesprzedane produkty tekstylne, które zostają twórczo przetworzone w części lub całości w nowe produkty o podwyższonej wartości. Na tę wartość składa się sam fakt ponownego wykorzystania materiału lub produktu oraz proces kreacji, który to umożliwił, co czyni produkt bardziej zrównoważonym. Idea upcyklingu tekstyliów jest modna, została włączona w komunikację marketingową marek już istniejących i nowopowstających. Firmy oznaczając produkty jako upcyklingowe, nie posługują się jedną definicją, czy standardem. Włączając w sprzedaż

produkty upcyklingowe, ogłaszają w ramach kampanii marketingowej opis kroków powstania nowych produktów z surowców wtórnych i uzasadnienie dla podjętej interwencji proekologicznej (storytelling). Także w publikacjach naukowych, widoczne jest odejście od systematycznego podejścia, ogólna definicja upcyklingu, w celu uchwycenia bogactwa praktyki, jest dookreślana przez opisanie konkretnych przykładów. Dobre praktyki mają charakter ilustracyjny, sprzyjający zrozumieniu czym jest upcykling (Czuba 2017; Izdebska 2017).

Upcykling tekstyliów wykracza poza standardową klasyfikację działów 13, 14 i 15 Polskiej Klasyfikacji Działalności (PKD), wykracza poza sektor tekstylno-odzieżowy i obuwniczy. Obejmuje również etap projektowania, organizacji produkcji, a także wdrażanie wytycznych OECD dotyczące należytej staranności w zakresie odpowiedzialnych łańcuchów dostaw w sektorze tekstylno-odzieżowym i obuwniczym (OECD 2017 (MIR 2018), s. 5; PKD 2021).

Autorki Adigüzel i Donato (2021, ss. 137, 138) opracowały szczegółowe studium literatury ukierunkowanej na wydłużanie życia dóbr materialnych, które jest wyzwaniem dla odchodzącego w przeszłość ujęcia linearnego na rzecz ekonomii cyrkularnej. Po interdyscyplinarnym systematycznym przeglądzie piśmiennictwa podkreśliły wciąż proporcjonalnie niewielką liczbę artykułów naukowych poświęconych upcyklingowi, w stosunku do rosnącej liczby opracowań na temat recyklingu i downcyklingu. Nieliczne publikacje dotyczące upcyklingu głównie koncentrują się na organizacji produkcji, produkcji, a niewiele referuje do zagadnienia relacji z konsumentami. W rezultacie studiów literatury i przeprowadzonych eksperymentów autorki te ustaliły, że upcykling jest lepszym rozwiązaniem dla marek luksusowych niż recykling. Upcykling funkcjonuje w świadomości klientów, jako wytwarzanie produktów z odpadów pokonsumenckich i jest dla większości z nich źródłem satysfakcji, osobistej dumy, że wybierając ten produkt, wykazali się troską o środowisko. Równocześnie akceptują związany z tym koszt. Sandberg (2021) podsumowując obszerny przegląd literatury wykonany metodą mieszaną (półsystematyczną i integrującą) wnioskuje cztery typy zmian we wzorcach konsumpcyjnych: przede wszystkim bezwzględną redukcję (ograniczenie konsumpcji, zmniejszenie lub całkowite wyeliminowanie nie zrównoważonych praktyk), zmiany modalne (podtrzymanie praktyki, ale w zmienionej na bardziej zrównoważoną formę), wydłużoną trwałość produktów oraz wspólne praktyki społeczności, która może dzielić się zasobami lub je współużytkować (sharing economy). Gwarantując wydłużoną trwałość produktu, odzież powinna krążyć pomiędzy użytkownikami tak długo, jak to możliwe.

Zrównoważony rynek ubrań „z drugiej ręki” (second-hand) wciąż pozostaje wyzwaniem. Problematyczne pozostają kwestie transportu, oczyszczania (zużycie wody, energii, biodegradowalnej chemii czyszczącej), redystrybucji (sprzedaży stacjonarnej i on-line), składowania w trakcie obrotu i końcowego zużytej odzieży, a także uzupełniania krążącego pomiędzy użytkownikami produktu o wartość dodaną – jego historię (storytelling), która ma być nobilitująca dla klienta, zwiększać zaufanie do cyrkularnej mody oraz podwyższać wartość jednostkową, społeczną i ekonomiczną produktu (Kim, Woo i Ramkumar 2021, ss. 1, 4; Kamleitner i in. 2019, s. 76).

Nowe trendy oddziałują również na proces projektowania, którym pozostaje swoboda mentalna w procesie kreacji, ale podporządkowują się wytycznym zrównoważonym, chętniej sięgają po materiały, które można użytkować dłużej, materiały używane lub odpady, a także projektują odzież przeznaczoną do użytkowania długoterminowego, uwzględniając wydłużenie życia zielonych produktów (Marques i in. 2019, s. 1067). Obszerny przegląd literatury w obszarze nowego projektowania potwierdza, że środowisko projektantów współpracujących z producentami wciąż jeszcze w niewystarczający sposób oddziałuje na rozwój zrównoważonych produktów i surowców. Projektanci często mają zbyt mały wpływ na kształtowanie proekologicznego procesu produkcji (Claxton i Kent 2020, s. 8, Izdebska 2017, ss. 38-39). Naukowcy pozostają sceptyczni w ocenie dotychczasowych starań sektora tekstylnego. Podkreślają konieczność zmian, formując rekomendacje dla praktyków, decydentów i naukowców aktywnych w sektorze tekstylnym: (1) przede wszystkim ponowne wprowadzenie hierarchii postępowania z odpadami z jasnym priorytetem nadrzędnym ogólnej redukcji wszystkich źródeł i form odpadów, (2) zmniejszenie ilości materiałów i złożoność produktów, ale także (3) przeformułowanie narracji i (4) obligatoryjne, systemowe włączenie ekonomii cyrkularnej (Keßler i in. 2021; Adıgüzel i in. 2021; Olsen i in. 2014; Sandberg 2021). Podsumowując wnioski badaczy, priorytetowo należy traktować każdą strategię mającą na celu redukcję produkcji i konsumpcji, a dopiero, gdy aktywność w ramach tej strategii zostanie wyczerpana, kierować się na strategię oparte o ponowne użycie, twórcze przetwarzanie w kierunku optymalnej eksploatacji surowca, aż po jego maksymalne zużycie. Gospodarka zamkniętego obiegu i już wdrożone spójne z nią strategię, skłaniają naukowców do antycypowania scenariuszy, które w przyszłości mogą być wsparciem dla tzw. polityki innowacyjnej zorientowanej na misję (2020) osiągnięcia zielonego ładu (Bauwens, Hekkert i Kirchherr 2020, s. 1).

2. Rynek odzieżowy w Polsce – przegląd badań

Światowe przychody w przemyśle odzieżowym podwoiły się w latach 2001–2019 i obecnie przychód w branży szacowany jest na poziomie 1,5 biliona euro rocznie przychodu (The Fashion Pact 2020, s. 11). Wartość polskiego rynku odzieżowego szacowana jest na 29,7 miliardów złotych (Palmowska i in. 2019, ss. 9, 47). W raporcie KMPG *Rynek mody w Polsce. Wyzwania*, autorzy wnioskuje, że 79% objętych badaniem Polaków raz na kwartał kupuje nową odzież, konsumenci z generacji Z (urodzeni po 1990 roku) najczęściej kupują nowe rzeczy: ubrania, dodatki i akcesoria. Przedstawiciele tej generacji, chętnie dokonują zakupu ubrań w sklepach internetowych, sięgają także po odzież używaną (Palmowska i in. 2019, s. 6). Wśród nowych zachowań konsumentów są: powrót do naprawiania ubrań, przerabianie ubrań, współdzielenie ubrań (zwłaszcza rzadko używanych, jak na przykład kosztowne stroje okolicznościowe) (Fernandes i in. 2019, s. 449). Z generacji X (urodzeni do 1979 roku) 4 na 10 osób wyraziło chęć wypożyczania ubrań z biblioteki ubrań, uzasadniając to atrakcyjną ceną wypożyczenia (47%), chęcią włożenia czegoś odświeżonego niepotrzebnego w szafie na co dzień (31%), ograniczeniem kosztów na zakup nowej garderoby (29%) i szerokim asortymentem dostępnym w bibliotekach (29%) (Palmowska i in. 2019, s. 32). Co czwarty badany Polak zadeklarował, że jest gotowy ponieść wyższe koszty (ale maksymalnie o 20%) za odzież, która będzie ekologiczna (Palmowska i in. 2019, s. 38). Niestety wciąż co piąty badany Polak wyrzuca nieużywane ubrania, choć aż 66% deklaruje chęć oddania ich potrzebującym. Najczęściej są to konsumenci należący do generacji X. Główny Urząd Statystyczny w raporcie *Ochrona Środowiska* (GUS 2019) podał, że w 2018 roku ilość wytworzonych odpadów na jednego mieszkańca wyniosła 325 kg, a w składzie morfologicznym odpadów komunalnych aż 3,9% odpadów to tekstylia, z których większość nadaje się do ponownego wykorzystania.

Wzrasta świadomość społeczna, a konsumenci potrafią wskazać wiele sposobów, którymi producenci mogą ograniczyć swój wpływ na środowisko, niejako rzucają im wyzwanie. Wśród rozwiązań najczęściej proponowanych znalazły się zmiana sposobu produkcji (47% wskazań), przerabianie starych kolekcji (44% wskazań), opracowanie nowych, ekologicznych materiałów do produkcji odzieży (43% wskazań) (Palmowska i in. 2019, ss. 7, 33). Zaangażowane zachowania konsumentów, dodatkowo promowane są w mediach społecznościowych, przez bloggerów modowych. Wśród aktywności popularne jest organizowanie ubraniowego swap party – spotkanie w celu wymiany lub sprzedaży odzieży w gronie osób zaproszonych. Innym przykładem jest korzystanie z aplikacji na urządzenia

mobilne ułatwiającej sprzedaż lub wymianę niepotrzebnej, a nadającej się do dalszego użytkowania odzieży i akcesoriów.

3. Metodyka

Opracowanie ma charakter teoretyczny, powstało w wyniku analizy desk research, która objęła publikacje naukowe dostępne w repozytoriach cyfrowym Web of Science i Science Direct (także z uwzględnieniem geograficznego obszaru państw z Europy Środkowej lub wprost Polski) z lat 2000-2021. Efektem krytycznego przeglądu literatury jest wybór istotnych artykułów i włączenie ich w niniejsze opracowanie oraz wskazanie metodycznych przeglądów literatury wraz z usystematyzowaniem definicyjnym, opracowanych przez badaczy w przedmiotowym obszarze (Adıgüzel i Donato 2021; Sandberg 2021). Kryterium wyboru były: ścisłe włączenie w treści upcyklingu tekstyliów, publikacja przynajmniej wyników w języku angielskim, opracowanie teoretyczne definicji, studia przypadku, opisy dobrych praktyk, wyniki badań i eksperymentów uwzględniające jedną lub obie strony: producentów i konsumentów. Wyłączone zostały publikacje wykraczające poza dyscyplinę nauk społecznych (obejmujące upcyklingowane procesy produkcji materiałów lub produktów końcowych od strony technologicznej i technicznej, omawiające techniki i procesy odzyskiwania surowców tekstylnych w celu ich ponownego przetworzenia w produkty o wyższej wartości niż pierwotna). Uzupełnieniem jest przegląd badań obejmujących rynek odzieżowy w Polsce.

Kluczowym hasłem poddanym analizie był upcykling tekstyliów. Wśród haseł uzupełniających włączono publikacje z obszaru ekonomii cyrkularnej, recyklingu w przemyśle odzieżowym, społecznej odpowiedzialności biznesu i omawiające zrównoważone strategie w przemyśle modowym. Ponadto dane pochodzące z raportów i dokumentów udostępnionych w ramach statystyki publicznej oraz światowej i europejskiej polityki w kwestii zrównoważonego rozwoju. W celu ilustracyjnym opracowane zostało studium przypadku polskiej marki upcyklingowej HO::LO. „W rozważaniach bowiem dotyczących postępowania twierdzenia ogólne uboższe są w treści, te zaś, które dotyczą jednostkowych przypadków, więcej zawierają prawdy” (Arystoteles 1956, s. 33, II 1107a). Katalog postulatów i rekomendacji badaczy został zebrany z analizowanej literatury. Wnioski sformułowano w wyniku podjętej aktywności naukowej, opierając się na myśleniu krytycznym i wnioskowaniu dedukcyjnym. Skorelowanie rezultatów z przeglądu dotychczasowych publikacji z adekwatnym i aktualnym studium przypadku (N=1), pozwala antycypować rozwój przyszłych trendów z syntetycznej analizy teorii i przykładu jako wzorca (Avanessian i Malik 2016, s. 11).

Pozwala też krytycznie spojrzeć na teorię zebraną przez naukowców w realnym kontekście badania wewnątrz przypadkowego (Grzegorzyc 2015, ss. 10-11).

4. Studium przypadku: HO::LO

Marka HO::LO powstała w 2004 roku w Koszalinie, a obecnie działa w Szczecinie. Jest to lider upcyklingu na rynku polskim, intensywnie obecny także na rynku europejskim (sprzedaż internetowa, komunikacja z klientem w języku polskim, niemieckim i angielskim). Twórcami są Tomasz Kopyłowski i Anna Kamińska, małżeństwo współwłaścicieli i założycieli. Kamińska wniosła do firmy rodzinne doświadczenie ze szwalni prowadzonej przez jej rodziców. Momentem przełomowym dla rozwoju marki – jak wskazują właściciele, było zamówienie 2 000 sztuk toreb, jako gadżetu reklamowego przez globalnego klienta korporacyjnego (przedsiębiorstwo telekomunikacyjne) (WZP 2019).

Firma pozyskuje zużyte surowce i autorsko przetwarza je w spersonalizowane torby, torebki, plecaki, gdzie żadne wzór się nie powtórzy na proponowanych sezonowo kolekcjach złożonych z kilku do kilkunastu modeli portfeli, worków, sakw, toreb, plecaków, torebek. Ceny dostępnych produktów są w graniach od 19 zł do 290 zł. Wartością jest limitacja (oparta na manufakturze) ograniczona do unikatowego produktu. Projekty powstają poprzez pracę zespołową, głównie twórców marki, feedback od użytkowników, współpracę z projektantami. Firma ma doświadczenie współpracy z Wydziałem Architektury i Wzornictwa Politechniki Koszalińskiej. Surowcem podstawowym są zużyte banery reklamowe, plandeki, siatki wielkoformatowe, flagi reklamowe, roll-upy, nadruki sublimacyjne, pasy samochodowe, węże strażackie. Surowce pozyskiwane są w wyniku współpracy z agencjami reklamowymi, firmami, biurami festiwalowymi i instytucjami kulturalnymi (wśród dostawców są także klienci, odbierający przetworzone w nowe produkty własne odpady popromocyjne). Ostatnio firma wprowadziła nową linię produktów IJOIJO – torby z węży strażackich (jeden model, cena: 230 zł). Strategia marketingowa firmy jest wyrażona w sloganie: zjadamy reklamy. Firma nie inwestuje w tradycyjną reklamę i promocję.

Firma otwarta jest na klientów indywidualnych, firmowych i instytucjonalnych. Produkcja obejmuje wytworzenie gotowych produktów o charakterze reklamowym z dostępnego asortymentu, indywidualne projekty oraz produkcję opakowań dla produktów firmowych zleceniodawców (HO::LO 2021). Swoją ofertę nazywa advertcyklingiem. Sprzedaż prowadzona jest w salonie firmowym, sklepach proekologicznych i za pośrednictwem własnego sklepu internetowego oraz sklepów internetowych klientów, sprzedających

wyselekcjonowane produkty. Przykładem może być dedykowana torba kolekcjonerska na płyty winylowe, dostępna u dystrybutora płyt (Winyle.pl, 2021).

W Tabeli 1 zestawione zostały wynikające z powyższego przeglądu literatury postulaty i rekomendacje sformułowane przez naukowców badających zagadnienie z rozwiązaniami już wdrożonymi przez twórców marki HO::LO. Marka HO:LO kompleksowo włącza się w ideę gospodarki obiegu zamkniętego. Surowce z całkowicie zużytych produktów (zniszczone użytkowaniem, gdy utracą swoją funkcjonalność) mogą być poddane dalszemu recyklingowi lub stanowią odpad komunalny.

Tabela 1. Zgodność rekomendacji teoretycznych z praktyką

Wymiar teoretyczny postulowany przez badaczy	Wymiar praktyczny wdrożony w HO::LO
Spółeczna odpowiedzialność biznesu wpisana w markę	TAK: marka całkowicie „zielona”
Jasny przekaz proekologiczny (zielona narracja)	TAK: cała narracja marketingowa skupiona jest na upcyklingu jako wartości dodanej, redukcja innych aktywności marketingowych, prosty asortyment
Ograniczenie marnotrawstwa surowców	TAK: całkowite zużycie, zero waste
Ograniczenie liczby surowców	TAK: wąski katalog przetwarzanych odpadów, ograniczenie nowych elementów do minimum (m.in. zamki, zapięcia, sprzączki)
Wtórne użycie surowców	TAK: odpady post-konsumenckie (zużyte banery reklamowe, węże strażackie, pasy samochodowe)
Redukcja odpadów	TAK: drugie życie odpadów
Przekształcenie procesu produkcji w zrównoważony	TAK: manufaktura rodzinna, oszczędna eksploatacja zasobów, uproszczenie procesu produkcji, brak opakowań produktu
Spójne z ideą multi-R	TAK: reduce, reuse, recycle-upcycle, redesign, rethink, repurpose, repair
Storytelling	TAK: pionier advertcyklingu w Polsce i Europie
Kreatywne przetwarzanie	TAK: własne projekty, nowoczesne wzornictwo, wysoka funkcjonalność, współpraca z polskimi projektantami, możliwość personalizacji, unikatowość produktu zawężona do jednego egzemplarza
Prostota i funkcjonalność produktu	TAK: krótki katalog oferowanych produktów, jasno opisana potrzebą funkcja danego produktu
Wydłużony proces użytkowania produktu (opcja konserwacji, naprawy)	TAK: w ofercie jest naprawa własnych produktów
Włączenie w nurt ekonomii cyrkularnej	TAK: zagwarantowanie napraw, drugiego życia produktu, produkt o długiej trwałości

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeglądu literatury

Marka odzwierciedla wartości wyznawane przez twórców i właścicieli. Punktem wyjścia jest przetworzenie już istniejących odpadów zgodnie z nurtem *zero waste*, *recycle*, *reuse*, w produkt spersonalizowany odpowiadający aktualnym trendom (*rethink/ repurpose/ redesign*), funkcjonalne i przeznaczone do długotrwałego użytkowania (firma w ramach serwisu oferuje także naprawę uszkodzeń własnych produktów wynikających z ich eksploatacji, w celu ponownego zapewnienia im przedłużonego użytkowania). Poza upcyklingiem marka promuje redukcję konsumpcji (*reduce*), wielokrotne użycie oraz naprawianie używanych produktów.

Funkcjonuje w konsumenckiej redystrybucji wtórnej: używane produkty HO::LO pojawiają się sporadycznie w sprzedaży internetowej w ramach ofert indywidualnych typu *second-hand*. Firma nie posiada produktów innych niż produkty upcyklingowe.

Wnioski i rekomendacja

Na podstawie przeprowadzonej analizy źródeł autorka stwierdza, że wzmożona interwencja naukowców oraz wszystkich uczestników rynku odzieżowego, jest uzasadniona wobec konieczności wdrożenia *Europejskiego Zielonego Ładu* i *Agendy ONZ 2030* (2015). Formułowane wnioski, postulaty i rekomendacje mają odzwierciedlenie w praktyce. Choć wciąż przemysł odzieżowy pozostaje jednym z największych marnotrawców zasobów. (Brydges 2021, s. 1). Świadomi konsumenci chcą jasnej strategii zrównoważonego rozwoju swoich ulubionych marek i produktów. Firma HO::LO w sposób kompleksowe odpowiada na takie wyzwania konsumenckie i wzorcowo realizuje strategię wielu R. Aktywność firmy oraz jej produkty są zgodne z rekomendacjami i postulatami badaczy. Surowcem są całkowicie zagospodarowane odpady, przetwarzane w optymalnie zrównoważony sposób w produkty nowoczesne, estetyczne, funkcjonalne, ale też wystarczające na długo i uniwersalne. Równocześnie są to produkty wzbogacone o silny przekaz marki HO::LO, unikatową historię każdego produktu, promujące advertcykling i upcykling oraz nobilitujące użytkownika społecznie. Implikacją dla nauki jest przeprowadzony test zgodności rekomendacji zebranych w wyniku przeglądu literatury z praktyką oraz przykładowy katalog postulatów. Firma HO::LO może być traktowana jako marka wzorcowa (w przypadku prac nad standaryzacją dla upcyklingu tekstyliów). Jednak dyskusyjnym jest wymagany poziom zgodności, by badana testem marka mogła być traktowana jako zrównoważona. Przedmiotem dalszych badań może być też opracowany ze studiów przypadków katalog konkretnych aktywności wdrożonych przez przedsiębiorstwo w odpowiedzi na postulaty badaczy i politykę publiczną. Ograniczeniem badawczym będzie mnogość upcyklingowanych surowców, twórczy charakter procesu, różnorodność i niszowość niektórych rozwiązań, unikatowość produktów, brak szczegółowych opisów dobrych praktyk i studiów przypadku i trudność w ich porównaniu.

Wzrost świadomości ekologicznej wszystkich uczestników rynku i popularyzacja społecznej odpowiedzialności biznesu spowodowały wzrost zainteresowania upcyklingiem tekstyliów oraz powstanie przedsiębiorstw opartych wyłącznie o upcykling. Niemniej istotne jest włączenie upcyklingu w strategię rozwoju już istniejących przedsiębiorstw tekstylnoodzieżowych na rynku Polskim (Palmowska i in. 2019) i światowym (*The Fashion Pact 2020*).

Tylko zielone strategie gwarantują przewagę konkurencyjną oraz utrzymanie lub pozyskanie wymagających klientów.

Oświadczenie o konflikcie interesów

Autorka oświadcza, że nie ma żadnego konfliktu interesów, powiązań osobistych, ani nie czerpie żadnych korzyści finansowych lub innych, które mogłyby oddziaływać na przedstawione w artykule treści.

Podziękowania

Autorka dziękuje za pomoc podczas pracy nad tym artykułem profesorowi José António da Conceição dos Santos z School of Management, Hospitality and Tourism (ESGHT) i Research Centre for Tourism, Sustainability and Well-Being (CinTurs) University of Algarve. Artykuł powstał w ramach projektu: PPI/PRO/2019/1/00036/U/00001.

Bibliografia

- Adıgüzel F., Donato C. (2021). Proud to be sustainable: Upcycled versus recycled luxury products [w:] *Journal of Business Research*, Vol. 130, s. 137-146, <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2021.03.033>.
- Arystoteles (1956). *Etyka nikomachejska*. Warszawa: PWN.
- Avanessian A., Malik S. (2016). *The Time Complex. Post-Contemporary*. Berlin: [Name] Publications.
- Bauwens T., Hekkert M., Kirchherr J. (2020) Circular futures: What Will They Look Like? [w:] *Ecological Economics*, Vol. 175, 2020, <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2020.106703>.
- Bell S. (2020). *The 5 R's: Refuse, Reduce, Reuse, Repurpose, Recycle*, źródło: <https://www.roadrunnerwm.com/blog/the-5-rs-of-waste-recycling>, dostęp: 08.07.2021.
- Brydges T. (2021). Closing the loop on take, make, waste: Investigating circular economy practices in the Swedish fashion industry [w:] *Journal of Cleaner Production*, 293, s. 1-8, <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2021.126245>.
- Claxton S., Kent A. (2020). The management of sustainable fashion design strategies: An analysis of the designer's role [w:] *Journal of Cleaner Production*, Vol. 268, 2020, 122112, <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2020.122112>.
- Czuba M. (2017). Upcykling jako element zielonego marketingu i jego znaczenie dla biznesu. [w:] *Marketing i Rynek*, nr 9 (2017), s. 16-22,
- Diddi S., Yan R-N., Bloodhart B., Bajtelsmit V., McShane K. (2019). Exploring young adult consumers' sustainable clothing consumption intention-behavior gap: A Behavioral Reasoning Theory perspective [w:] *Sustainable Production and Consumption*, Vol. 18, s. 200-209, <https://doi.org/10.1016/j.spc.2019.02.009>.
- EC (2015). *Circular Economy Package*, źródło: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_15_6203, dostęp: 08.07.2021.
- EP (2021). *Gospodarka o obiegu zamkniętym*, źródło: <https://www.europarl.europa.eu/news/pl/headlines/economy/20151201STO05603/gospodarka-o-obiegu-zamknietym-definicja-znaczenie-i-korzysci-wideo>, dostęp: 08.07.2021.
- EC (2021). *Europejski Zielony Ład*, dokumenty Komisji Europejskiej, źródło: https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/european-green-deal_pl, dostęp: 08.07.2021.
- EC (2019). *Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego, Rady Europejskiej, Rady Komitetu Ekonomiczno-Społecznego i Komitetu Regionów: Europejski Zielony Ład*, źródło: https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:b828d165-1c22-11ea-8c1f-01aa75ed71a1.0016.02/DOC_1&format=PDF, dostęp: 08.07.2021.

- Fernandes S., Lucas J., Madeira M.J., Cruchinho A. (2019). Exponential System Strategy for Sustainability in Fashion Design [w:] *Procedia CIRP*, Vol. 84, s. 447-450, <https://doi.org/10.1016/j.procir.2019.04.283>.
- Grzegorzczak W. (red.) (2015). *Wybrane problem zarządzania i finansów. Studia przypadków*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
- GUS (2019). *Ochrona Środowiska 2018*, Główny Urząd Statystyczny, źródło: <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/srodowisko-energia/srodowisko/ochrona-srodowiska-2019,1,20.html>, dostęp: 2.07.2021.
- HO::LO (2021). Źródło: <https://ho-lo.pl/>, dostęp: 2.07.2021.
- Izdebska K. (2017). Lepsze życie śmieci: design i upcykling [w:] *Kultura popularna*, Nr 2 (52), s. 32-43, DOI: 10.5604/01.3001.0010.7049
- Kamleitner B., Thürridl C., Martin B.A.S. (2019). A Cinderella Story: How Past Identity Salience Boosts Demand for Repurposed Products [w:] *Journal of Marketing*, Vol. 83: 6, s. 76-92, <https://doi.org/10.1177/0022242919872156>.
- Keßler L., Matlin S.A., Kümmerer K. (2021). The Contribution of Material Circularity to Sustainability – Recycling & Re-Use of Textiles [w:] *Current Opinion in Green and Sustainable Chemistry*, 100535, <https://doi.org/10.1016/j.cogsc.2021.100535>.
- Kim N.L., Woo H., Ramkumar B. (2021). The role of product history in consumer response to online second-hand clothing retail service based on circular fashion [w:] *Journal of Retailing and Consumer Services*, Vol. 60, 102457, <https://doi.org/10.1016/j.jretconser.2021.102457>.
- Marques A.D., Moreira B., Cunha J., Moreira S. (2019). From waste to fashion – a fashion upcycling contest [w:] *Procedia CIRP*, Vol. 84, s. 1063-1068, <https://doi.org/10.1016/j.procir.2019.04.217>.
- OECD (2017), tłum. MIR (2018). Źródło: https://pihrb.org/wp-content/uploads/2018/06/Wytyczne_OECD_Sektor_tekstylno-odzieżowo-obuwniczy_2018.pdf, dostęp: 8.07.2021.
- Olsen M.S., Slotegraaf R., Chandukala S.R. (2014). Green Claims and Message Frames: How Green New Products Change Brand Attitude, [w:] *Journal of Marketing*, Vol. 78, issue:5, s. 119-137, <https://doi.org/10.1509/jm.13.0387>.
- ONZ (2015) *Przekształcamy nasz świat: Agenda na rzecz zrównoważonego rozwoju 2030*. Źródło: http://www.unic.un.org.pl/files/164/Agenda%202030_pl_2016_ostateczna.pdf, dostęp: 10.06.2021.
- Palmowska M., Karasek J. (2019). *Raport KPMG: Rynek mody w Polsce. Wyzwania*, KPMG.pl. Źródło: <https://assets.kpmg/content/dam/kpmg/pl/pdf/2019/11/pl-raport-kpmg-w-polsce-pt-rynek-mody-w-polsce-2019.pdf>, dostęp: 08.07.2021.
- Pauli G. (1999). *UpCycling. Wirtschaften nach dem Vorbild der Natur für mehr Arbeitsplätze und eine saubere Umwelt*. München: Riemann Verlag.
- Pilz R. (1994). *Reiner Pilz* [w:] *SalvoMonthly*, Nr 23/ October. Źródło: <https://www.salvoweb.com/files/sn99sm24y94tk181119.pdf>, dostęp: 02.07.2021
- PKD (2021). Serwis informacyjno-usługowy dla przedsiębiorcy. Źródło: <https://www.biznes.gov.pl/pl/tabela-pkd>, dostęp: 08.07.2021.
- Sandberg M. (2021). Sufficiency transitions: A review of consumption changes for environmental sustainability [w:] *Journal of Cleaner Production*, Vol. 293, <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2021.126097>.
- Sohn J., Nielsen K.S., Birkved M., Joanes T., Gwozdz W. (2021). The environmental impacts of clothing: Evidence from United States and three European countries [w:] *Sustainable Production and Consumption*, Vol. 27, s. 2153-2164, <https://doi.org/10.1016/j.spc.2021.05.013>.
- The Fashion Pact (2020). Źródło: <https://thefashionpact.org/wp-content/uploads/2020/10/038906e111abca13dce4c77d419e4f21.pdf>, dostęp: 08.07.2021.
- Winye.pl (2021). Oferta sklepu internetowego. Źródło: <https://www.winye.pl/286-torby-ho-lo-multivinyl>, dostęp: 02.07.2021.
- WZP (2019). *Zero waste jakiego nie znacie!* Źródło: <https://biznes.wzp.pl/zero-waste-jakiego-nie-znacie/>, dostęp: 02.07.2021.

Katarzyna Szuper

UMCS w Lublinie

katarzyna.szuper@live.umcs.edu.pl

ORCID: 0000-0003-4191-336X

Handel elektroniczny w Polsce w świetle współczesnych trendów konsumpcji

E-commerce in Poland in the light of contemporary consumption trends

Streszczenie

W artykule zaprezentowano współczesne trendy konsumpcji. Scharakteryzowano współczesnego konsumenta. Omówiono handel elektroniczny oraz jego odmiany. Głównym celem artykułu było przedstawienie handlu elektronicznego jako jednego z najpopularniejszych sposobów dokonywania zakupów. Przeprowadzono analizę zmian dotyczących rynku e-commerce i aktualnych preferencji zakupowych Polaków. Zauważono, że rynek e-commerce jest jednym z najbardziej dynamicznie rozwijających się rynków w Polsce, który pozwolił przetrwać polskim przedsiębiorcom ograniczenie funkcjonowania spowodowane wybuchem pandemii Covid-19 i był wygodnym sposobem dokonywania zakupów przez polskich konsumentów. Do realizacji celu wykorzystano dane wtórne pozyskane z Głównego Urzędu Statystycznego oraz wielu raportów dotyczących rynku e-commerce.

Słowa kluczowe: konsumpcja, e-commerce, m-commerce.

Summary

The article presents contemporary trends of consumption. The modern consumer is characterized. Electronic commerce and its variants are discussed. The main purpose of the article was to present e-commerce as one of the most popular ways to shop. The changes in the e-commerce market and the current shopping preferences of Poles were analyzed. It has been noticed that the e-commerce market is one of the most dynamically developing markets in Poland, which allowed Polish entrepreneurs to survive the limitation in operation caused by the outbreak of the Covid-19 pandemic and was a convenient way of making purchases by Polish consumers. Secondary data obtained from the Central Statistical Office and many reports on the e-commerce market were used to achieve the goal.

Key words: consumption, e-commerce, m-commerce.

Wstęp

Konsumpcja jest zjawiskiem złożonym, ewoluującym w czasie. Dynamicznie zmieniająca się rzeczywistość otaczająca współczesnych konsumentów wpływa na wzorce i sposoby konsumpcji. W ostatnich latach bardzo duże znaczenie odegrała rewolucja cyfrowa, która przyczyniła się do upowszechnienia handlu elektronicznego. Pociągnęło to za sobą również zmiany zachowania konsumentów. Stali się oni profesjonalni, cenią swój czas i wygodę, ale przede wszystkim są świadomi swojej silnej pozycji na rynku, przez co w pewien sposób wymuszają na przedsiębiorstwach konieczność dostosowania się do ich wymagań. Zarówno konsumenci, jak i rynek e-commerce w Polsce przeszli ogromną zmianę, a pandemia Covid-19 wymusiła jeszcze bardziej dynamiczny rozwój e-handlu, wskazując, że jest to część konsumpcji detalicznej, która wymaga dalszego rozwoju.

Celem pracy było wskazanie współczesnych trendów dotyczących konsumpcji. Największy nacisk położono na zaprezentowanie handlu elektronicznego jako jednego z najpopularniejszych sposobów dokonywania zakupów. Przeprowadzono analizę zmian dotyczących rynku e-commerce i aktualnych preferencji zakupowych Polaków. Wskazano również na możliwe kierunki rozwoju e-commerce. Praca opiera się na analizie literatury oraz danych wtórnych.

1. Współczesna konsumpcja

Zmiany ekonomiczne, społeczne, demograficzne, kulturalne i technologiczne wpływają na postawy konsumentów. Zarówno wzrost dobrobytu, jak i świadomości ludzi dotyczących potrzeb zakupowych mają istotne znaczenie w kreowaniu trendów zakupowych. Niewątpliwie duże znaczenie odgrywa tu również rozwój technologiczny, który nabiera coraz większego rozpędu i oddziałuje na wszystkie aspekty naszego życia. Każde z osobna i wszystkie razem prowadzą do kształtowania się nowych wzorców zachowań konsumpcyjnych.

Konsumpcjonizm, hedonizm konsumpcyjny, dekonsumpcja, serwicyzacja, współkonsumpcja, ekokonsumpcja, wirtualizacja czy „inteligentne zakupy” to jedne z najbardziej popularnych trendów, które pojawiły się w ostatnich latach (Sobczyk 2018). Pierwsze zjawisko to nie tyle kupowanie w nadmiernych ilościach lecz wyraz wolności, który ma dać ludziom szczęście (hedonizm) (Iwański 2015). Zjawiskiem przeciwnym do nadmiernego konsumpcjonizmu jest dekonsumpcja, czyli świadome racjonalizowanie i podejmowanie świadomych decyzji. Serwicyzacja to zmniejszenie konsumpcji w sferze materialnej na rzecz konsumpcji usług. Z kolei współkonsumpcja polega na dzieleniu się, wymianie, wypożyczeniu dóbr czy odsprzedaży rzeczy używanych. Świadome dążenie do zmniejszenia niekorzystnych skutków konsumpcji poprzez racjonalizację wykorzystania zasobów oraz zmniejszenie wytwarzania odpadów to ekokonsumpcja, która jest przejawem rosnącej świadomości ekologicznej ludności (Grzega, Kieźel 2017). Obecnie w czasach rewolucji cyfrowej, wirtualizacja jest niewątpliwie jednym z najważniejszych obliczy współczesnej konsumpcji. Dzięki środkom masowego przekazu możliwe stało się dokonywanie zakupów online, kształcenie zdalne, nawiązywanie kontaktów czy pozyskiwanie niezliczonej liczby informacji. Wirtualizacja przyczynia się do łatwiejszego dostępu do określonych dóbr i usług przy zmniejszonym nakładzie czasu i pieniędzy. Jednak stwarza również zagrożenie uzależnienia od nowoczesnych technologii, powoduje przeładowanie informacyjne konsumenta oraz naraża go na niebezpieczeństwo kradzieży danych. Nowoczesne trendy zależne są od zmian wielu czynników, dostosowują się do aktualnych

potrzeb, wyznaczają nowe kierunki i sposoby konsumpcji. W znacznym stopniu przyczyniają się do zwiększenia wygody obecnych konsumentów.

Handel elektroniczny jest jednym z najważniejszych elementów współczesnej konsumpcji. Pojęcie używane jest do określenia procesów kupna-sprzedaży dokonywanych przy użyciu sprzętów elektronicznych, z wykorzystaniem Internetu (Rokicki 2016). Globalna sieć pozwoliła na połączenie wszystkich elementów transakcji handlowej w jednym miejscu. Rosnąca liczba osób mających dostęp do Internetu, stron internetowych czy wzrost prędkości połączeń przyczyniają się do ciągłego rozwoju e-handlu (Jasiński 2016). Zainteresowanie zakupami online jest efektem znoszenia ograniczeń czasowych i przestrzennych, globalnego zasięgu Internetu, jego multimedialności i łatwości dostępu (Dąbrowska 2015). Energicznie rozwijający się e-handel wpływa na zachowania i oczekiwania konsumentów. Są oni świadomymi nabywcami, potrafiącymi sprawnie wykorzystywać technologie oraz informacje. Nie bez znaczenia dla handlu pozostaje także nieograniczony terytorialnie dostęp do dóbr i usług, istnienie platform pozwalających porównywać cechy i ceny produktów, czy możliwość wyrażania subiektywnych opinii. Charakterystycznymi cechami dla e-konsumenta stały się obecnie: wysoki poziom wiedzy, mobilność, nietolerancja dla błędów, niecierpliwość, chęć dokonywania własnych wyborów, świadomość swojej pozycji oraz rosnące oczekiwania wobec dostawców (Gotwald-Feja i Łaskiewicz 2017). Praktycznie pełny dostęp do informacji rynkowej skutkuje pełną przejrzystością rynku e-commerce, co znacznie ułatwia konsumentom podejmowanie racjonalnych decyzji. Duże znaczenie ma również współdzielenie opinii pomiędzy konsumentami, którzy mają zdecydowanie silniejszą pozycję ze względu na dostęp do szerokiej oferty produktowej przy pełnej informacji rynkowej (Majewski 2007).

W ostatnich latach bardzo wyraźnym trendem w e-commerce było wyodrębnienie się w nim m-commerce. Są to transakcje dokonywane za pośrednictwem urządzeń mobilnych (telefon, tablet). Konsument kierujący się swoją wygodą sami decydują o miejscu, czasie oraz sposobie zawarcia umowy (Zheng i in. 2019). Jak wskazuje Kowalska (2016), m-konsument ceni sobie swobodę, kupuje produkt, wtedy kiedy go potrzebuje, cechuje się przy tym spontanicznością, decyzje zakupowe podejmuje szybko, jednak czasami konsultuje swoje wybory z rodziną.

W kontekście nowych trendów konsumpcyjnych należy wspomnieć również o social commerce, który jest efektem dynamicznego rozwoju mediów społecznościowych. Pozwala on na dokonanie transakcji kupna sprzedaży w serwisach i aplikacjach społecznościowych. Nieograniczony dostęp do informacji oraz opinie innych konsumentów wpływają na dokonywanie bardziej przemyślanych decyzji zakupowych. Duże znaczenie ma także

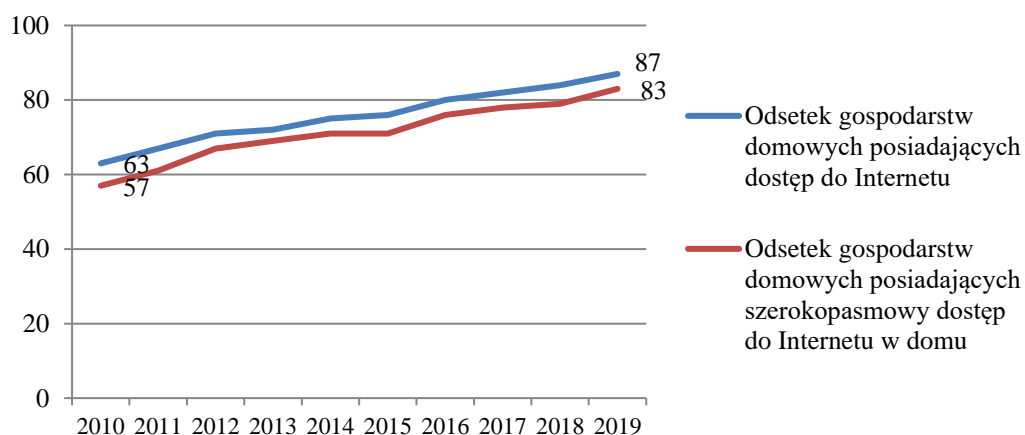
możliwość podzielenia się własną opinią ze znajomymi, wynikającą z zakupu towaru (Chia-Ying i Yi-Cheng 2018). Social commerce ma ogromny potencjał rozwojowy. Jego głównymi zaletami dla konsumentów są łatwość dokonania transakcji wynikająca m.in. z braku konieczności uzupełniania długich formularzy kasowych, ale również spersonalizowany marketing. Handel społecznościowy stwarza także ogromną szansę dla przedsiębiorców, ponieważ pozwala poszerzyć rynek zbytu oraz generować szum informacyjny. Z drugiej jednak strony muszą liczyć się oni z recenzjami konsumentów, którzy zyskali realną siłę i wpływ na działania podejmowane przez przedsiębiorstwa. Media społecznościowe potrafią w krótkim czasie stworzyć lidera rynku, ale również potrafią bardzo szybko zniszczyć wieloletni wizerunek (Gibreel i in. 2018).

2. Konsument i rynek e-commerce w Polsce

2.1. Analiza zmian dotycząca rynku e-commerce

Szereg zmian zaistniałych w Polsce wpłynął nie tylko na handel elektroniczny, ale również na cały model konsumpcji. Ogromny wpływ na konsumpcję miało zwiększenie przeciętnych przychodów gospodarstw domowych oraz zwiększenie średniego miesięcznego wynagrodzenia. Sytuacja materialna Polaków znacznie się poprawiła od 2010 r. – jest to zauważalne zarówno obiektywnie, jak i subiektywnie. Na przełomie ostatnich lat można zauważyć również zwiększenie liczby gospodarstw domowych posiadających dostęp do Internetu (z 63% w 2010 r. do 87% w 2019 r.) w tym szerokopasmowego (wzrost o 26 p.p.) (rys. 1).

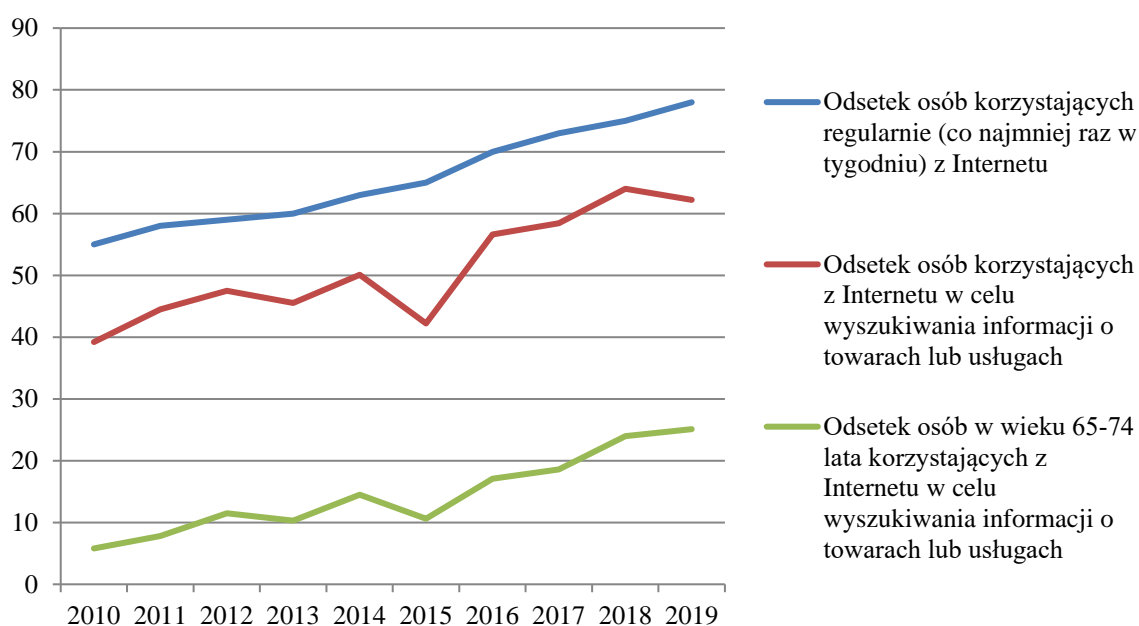
Rys. 1 Dostęp do Internetu gospodarstw domowych

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych pozyskanych z baz GUS.

Polskie społeczeństwo nie tylko wzbogaciło się na przełomie ostatnich lat, ale również dostosowało swoje zachowania do rozwoju technologicznego. Coraz więcej osób ma styczność z Internetem co najmniej raz w tygodniu. Duża część z nich wyszukuje informacje o towarach i usługach. Nastąpił ponad 5-krotny wzrost odsetka osób w wieku 65-74 lata korzystających z Internetu we wspomnianym celu (rys. 2). Jak wskazują wyniki Badania Gemius PBI przeprowadzonego we wrześniu 2020 r. ogólna liczba Internautów w Polsce wyniosła 27,7 mln. Internauci częściej korzystają z urządzeń mobilnych i spędzają średnio w sieci 2 godziny i 4 minuty dziennie, co po przeliczeniu stanowi ponad miesiąc rocznie (*Polscy internauci...*, 2020).

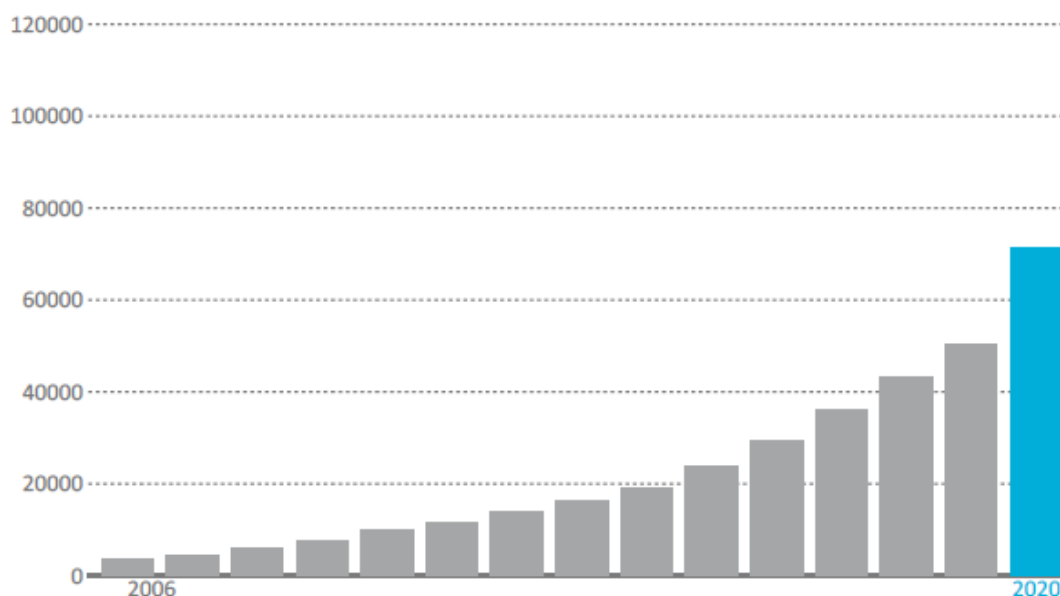
Rys. 2 Korzystający z Internetu

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych pozyskanych z baz GUS.

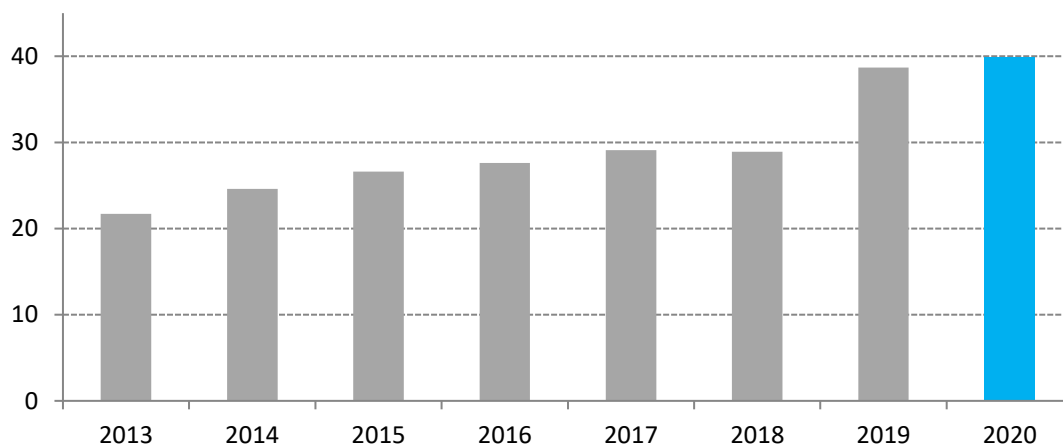
Jednocześnie można zauważyć rosnącą wartość rynku e-commerce mierzoną wartością sprzedaży detalicznej. Dane pochodzące z raportu Sector Capsule: E-commerce in Poland (rys. 3) wskazują na znaczne przyspieszenie wzrostu sprzedaży detalicznej przez Internet. Wartość rynku w 2020 r. wyniosła ponad 71 mld zł i jest to wzrost o 42% w porównaniu z rokiem poprzednim. Zwiększeniu ulegała również liczba sklepów internetowych (rys. 4.), co potwierdza dynamiczny rozwój rynku. Badania wskazują, że w 2019 r. handel elektroniczny stanowił 11% wartości całego handlu detalicznego, a prognozy pokazują, że udział ten ma wzrosnąć do 20% w 2025 r. (*E-commerce w Polsce*, 2021).

Rys. 3 Rozmiary rynku e-commerce (wartość sprzedaży detalicznej w mln zł)

Źródło: Sector Capsule: E-commerce in Poland, Euromonitor International.

Rys. 4 Liczba sklepów internetowych

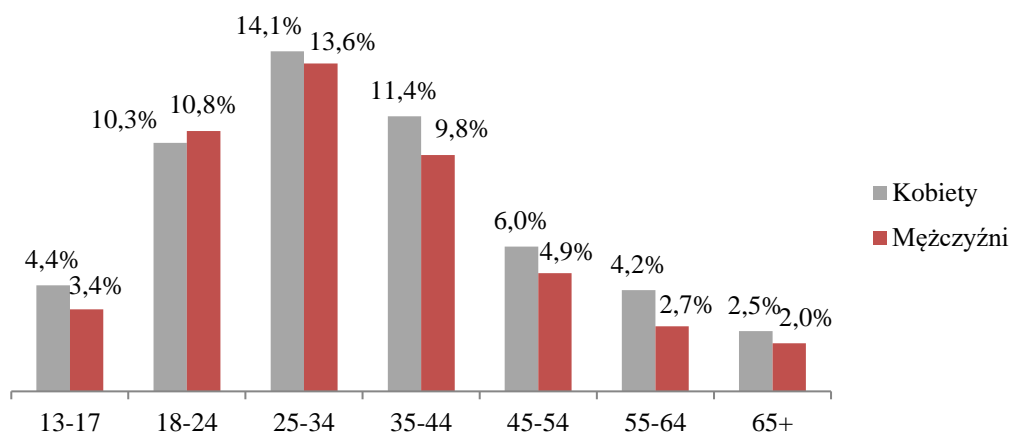
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych pozyskanych z baz GUS.

2.2. Aktualne preferencje zakupowe konsumentów

Raport opublikowany przez Hootsuite dotyczący stanu social mediów w Polsce w 2020 r., wskazuje, że 19 mln Polaków korzysta z portali społecznościowych. Blisko 53% użytkowników stanowią kobiety. 70% badanych znajduje się w przedziale wiekowym 18-44 lata, z czego najwięcej (27,7%) w przedziale 25-34 lata (rys. 5). Dodatkowo z raportu wynika, że 79% badanych wykorzystuje swoje urządzenia mobilne do korzystania z aplikacji zakupowych. Aplikacje bankowe używane są przez 52% użytkowników Internetu. 73% badanych dokonuje zakupów online. Polacy robiąc zakupy przez Internet wydają najczęściej na

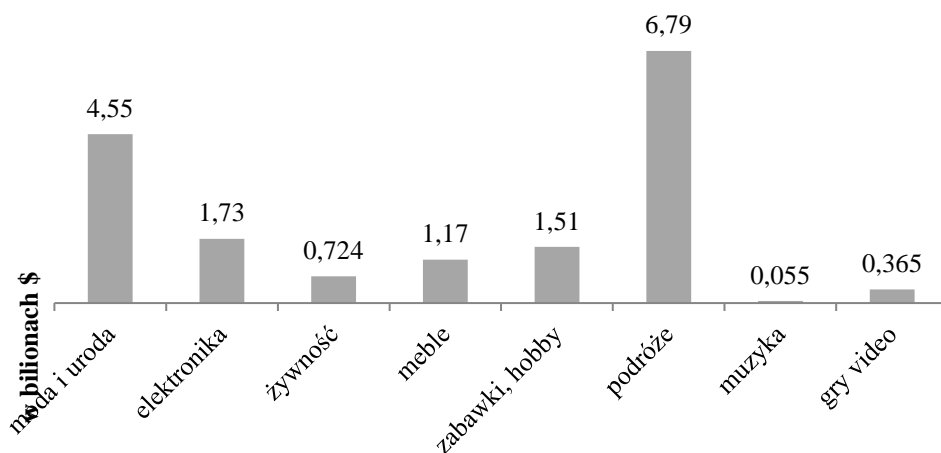
podróże (włączając zakwaterowanie) oraz modę i urodę, stosunkowo niewiele wydają na muzykę (rys. 6). Największymi zachętami do kupowania przez Internet dla Polaków są: dostępność przez całą dobę, brak konieczności jechania do sklepu, nieograniczony czas wyboru, atrakcyjniejsze ceny niż sklepach stacjonarnych, łatwość porównania ofert, większy asortyment, dostępne różne formy płatności, a także wielość dostępnych sposobów dostarczenia (*E-commerce...*, 2020). Płatności dokonywane są w głównej mierze poprzez przelewy bankowe (47% wszystkich transakcji), stosunkowo nadal dużo dokonuje się transakcji przy użyciu gotówki (12%) (rys. 7).

Rys. 5 Korzystający z portali społecznościowych

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych pozyskanych z raportu Digital 2020: Poland.

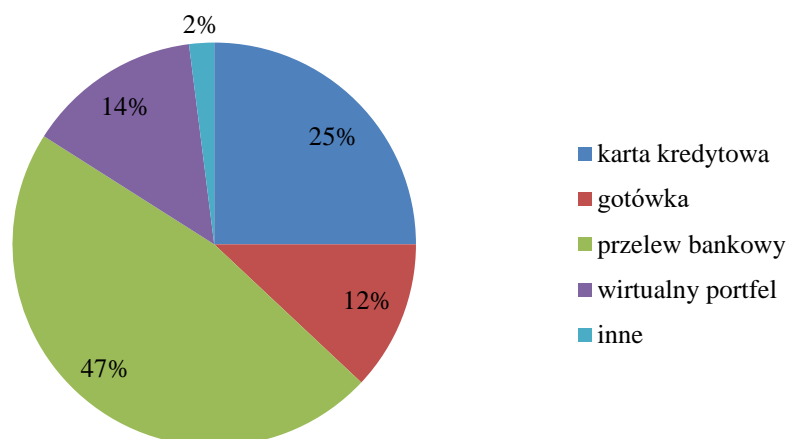
Rys. 6 Kategorie zakupowe e-handlu

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych pozyskanych z raportu Digital 2020: Poland.

Rys. 7 Płatności w e-commerce

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych pozyskanych z raportu Digital 2020: Poland.

Za trendami i potrzebami konsumenckimi podążają przedsiębiorcy. W 2020 r. 98,5% polskich firm posiadało dostęp do Internetu. Stale rośnie też liczba przedsiębiorstw mających swoją stronę Internetową (65,5% w 2010 r. do 71% w 2020 r.). E-sprzedaż poprzez własne strony internetowe, aplikacje, internetowe platformy handlu oraz serwisy aukcyjne w 2020 r. prowadziło łącznie 16008 przedsiębiorstw. Jest to ponad 54% wzrost w porównaniu z 2010 r. (7225) (GUS, 2020). Najpopularniejsze serwisy sprzedażowe w Polsce to Allegro, Decathlon, Oponeo, ale również sklepy sprzedające elektronikę tj. MediaMarkt, Mediaexpert. Polacy chętnie kupują również na zagranicznych platformach sprzedażowych – Aliexpress, Amazon, Ebay.

2.3. Przyszłość e-commerce

Rynek e-commerce w Polsce stale się rozwija, a wybuch pandemii Covid-19 sprawił, że stał się on nie tyle opcją, co koniecznością. Zmiana preferencji zakupowych podyktowana obostrzeniami sanitarnymi skutkowałą wzrostem zysków odnotowanych przez sklepy internetowe. Dane GUS pokazują ponad 80% wzrost sprzedaży detalicznej przez Internet w marcu 2020 r. w porównaniu z lutym tego samego roku. Mimo ponownego otwierania gospodarek konsumenci dostrzegli zalety zakupów online, a przedsiębiorcy zrozumieli, że jest to obszar warty dalszego rozwoju. Przypuszcza się, że nagłe zainteresowanie zakupami online w 2020 r., nie było jednorazowe, a rynek będzie rozwijał się jeszcze bardziej dynamicznie (Szafranek i Błażejewska 2020).

Eksperti wskazują, że rynek e-commerce w 2021 r. będzie kształtowany przez handel społecznościowy, internetowe platformy handlowe, sztuczną inteligencję oraz bezpieczeństwo. Media społecznościowe pochłaniają znaczną część czasu spędzanego przez konsumentów w sieci. 87% osób robiących zakupy w sieci przyznaje, że media społecznościowe pomagają im podjąć decyzję zakupową. Platformy społecznościowe chętnie korzystają z przychodów generowanych przez wydatki na reklamę czy prowizje od sprzedaży. Ogromnego znaczenia zaczęły nabierać platformy zakupowe, które pozwoliły drobnym detalistom przetrwać pandemię i związane z nią spadki w sprzedaży w sklepach stacjonarnych. Bezpieczeństwo to również bardzo ważny aspekt działalności biznesowej w Internecie. Pracownicy zdalni często korzystają z niezabezpieczonych sieci nie zdając sobie sprawy, że ich oprogramowanie narażone jest na ataki hakerów (*12 najważniejszych trendów...*, 2020).

Podsumowanie

Współczesna konsumpcja jest zjawiskiem bardzo dynamicznie ewoluującym, podatnym na zmiany zachodzące w rzeczywistości społecznej i ekonomicznej. Przeprowadzona analiza pozwoliła zauważyć, że obecnie bardzo wyraźnym trendem stało się dokonywanie zakupów online przy użyciu urządzeń mobilnych. Konsumenci stali się profesjonalistami kształtującymi rynek oraz jego rozwój. Poprawa warunków materialnych polskich gospodarstw domowych przyczyniła się do rozwoju społeczeństwa sieciowego oraz rozwoju rynku e-commerce. Ogromne znaczenie odegrała tu rewolucja cyfrowa. Eksperti zauważają, że sytuacja epidemiologiczna w 2020 r. znacząco przyczyniła się do zmiany zachowań konsumentów i będzie skutkowałą dalszym rozwojem e-handlu. Dodatkowo podkreśla się, że ważną rolę w tym aspekcie będą odgrywać media społecznościowe oraz internetowe platformy handlowe. Należy pamiętać, że analizowany temat ulega dynamicznym zmianom, co wymusza potrzebę monitorowania pojawiających się trendów w zachowaniach konsumpcyjnych. Niewątpliwie obszar ten wymaga dalszych badań i rozwinięcia, szczególnie w kontekście oceny wpływu pandemii na rynek e-commerce.

Bibliografia

- 12 najważniejszych trendów w handlu e-commerce. Prognozy na 2021 rok. <https://www.wiadomoscihandlowe.pl/artukul/12-najwazniejszych-trendow-w-handlu-e-commerce-prognozy-na-2021-rok>
- Chia-Ying L., Yi-Cheng K. (2018). The power of a thumbs-up: Will e-commerce switch to social commerce?. *Information & Management*, (55.3): 340-357.
- Dąbrowska A. (2015). Postawy polskich konsumentów – od konsumpcjonizmu do zrównoważonej konsumpcji. *Handel wewnętrzny*, 2(355): 88-100.

- Digital 2020: Poland. <https://datareportal.com/reports/digital-2020-poland>
- E-commerce w Polsce w 2020. Gemius dla e-Commerce Polska. <https://eizba.pl/wp-content/uploads/2020/06/Raport-e-commerce-2020.pdf>
- E-commerce w Polsce. (2021). <https://www.sempire.pl/e-commerce-w-polsce.html>
- Euromonitor International. (2021). Sector Capsule: E-commerce in Poland, www.emis.com
- Gibreel O., AlOtaibi D.A., Altmann J. (2018). Social commerce development in emerging markets. *Electronic Commerce Research and Applications*, (27): 152-162.
- Gotwald-Feja B., Łaszkiewicz A. (2017). [w:] Bartosik Purgat, M. (red.) *Zachowania konsumentów*. Warszawa: 108-114.
- Grzega U., Kieźel E. (2017). Trendy w zachowaniach konsumentów. [w:] Bartosik Purgat M. (red.) *Zachowania konsumentów*. Warszawa: 29-53.
- GUS: Wykorzystanie technologii informacyjno-komunikacyjnych w przedsiębiorstwach w 2020 roku, <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/nauka-i-technika-spoleczenstwo-informacyjne/spoleczenstwo-informacyjne/wykorzystanie-technologii-informacyjno-komunikacyjnych-w-jednostkach-administracji-publicznej-przedsiębiorstwach-i-gospodarstwach-domowych-w-2020-roku,3,19.html>
- Jasiński J. (2016). Specyfika biznesu w Internecie. [w:] Dutko, M. (red.) *Biblia e-biznesu 2*. Nowy Testament. Gliwice: 27-33.
- Kowalska M. (2016). M-konsument jako segment rynku zyskujący na znaczeniu. *Studia i Prace Wydziału Nauk Ekonomicznych i Zarządzania*, (43/2): 115-125.
- Majewski P. (2007). *Czas na e-biznes*. Gliwice.
- Piekut M., Piegat M., Obszyńska A., Balicka A.A., Kwiatkowska A. (2016). Wybrane trendy w konsumpcji współczesnych społeczeństw. [w:] Piekut M. (red.) *Perspektywy gospodarcze – przedsiębiorczość, innowacje, konsument*. Płock: 108-121.
- Polscy internauci we wrześniu 2020. <https://pbi.org.pl/raporty/polscy-internauci-we-wrzesniu-2020/>
- Rokicki T. (2016). E-commerce market in Poland, *Information Systems in Management*, 5(4): 563-572.
- Sobczyk G. (2018). Współczesne uwarunkowania konsumpcji w Polsce i ich implikacje na rynku. *Handel wewnętrzny*, 3(374): 347-357.
- Szafranek K., Błażejowska A. Rynek detaliczny w Polsce: rozwój e-commerce i nowe wyzwania, <https://www.obserwatorfinansowy.pl/bez-kategorii/rotator/rynek-detaliczny-w-polsce-rozwoj-e-commerce-i-nowe-wyzwania/#fullimg0>
- Zheng X., Men J., Yang F., Gong X. (2019). Understanding impulse buying in mobile commerce: An investigation into hedonic and utilitarian browsing. *International Journal of Information Management*, (48): 151-160.
- Żurek J., Rynek e-commerce w Stanach Zjednoczonych/USA, <https://blog.arvato.pl/rynek-e-commerce-w-stanach-zjednoczonych/>

Anna Ścibior – Butrym

Szkoła Doktorska Uniwersytetu Szczecińskiego
Instytut Zarządzania Uniwersytetu Szczecińskiego
anna.scibior-butrym@phd.usz.edu.pl
ORCID: 0000-0001-7756-6908

Kultura narodowa jako determinanta kultury organizacyjnej i strategii behawioralnych zarządzania różnorodnością we współczesnej organizacji multikulturowej

National Culture as a Determinant of Organisational Culture and Behavioural Strategies for Managing Diversity at Contemporary Multicultural Organisation

Streszczenie

Zarządzanie różnorodnością we współczesnych organizacjach dotyczy zróżnicowania pod względem m.in. płci, wieku, sprawności psychofizycznej czy pochodzenia. Istotnym kryterium jest również narodowość. W efekcie polityki globalnej, od kilku lat mamy do czynienia ze wzmożonym ruchem migracyjnym determinującym do zmiany społeczeństw homogenicznych w heterogeniczne a firm monokulturowych w wielokulturowe. W Polsce szczególnie widoczny jest ruch migracyjny na wschodniej granicy. Rośnie liczba pracowników m.in. z Ukrainy, Gruzji, Białorusi, a tym samym wzrasta waga różnic międzykulturowych zarówno w kontekście integracji społecznej i pracowniczej, jak i w kształtowaniu pożądanych postaw organizacyjnych. Wraz ze zmianą struktury zatrudnienia tworzy się przestrzeń dla doskonalenia strategii behawioralnych w procesie zarządzania. Różnorodność i integracja stają się najważniejszym trendem na rynku pracy a kierowanie zespołem zróżnicowanym pod względem kulturowym jednym z głównych wyzwań menadżerów. Celem artykułu jest identyfikacja różnic konkretnych kultur narodowych oraz ich wpływu na kulturę organizacyjną w organizacjach multikulturowych. Metodyka badań opiera się na badaniach fokusowych z udziałem obcokrajowców zatrudnionych w polskich przedsiębiorstwach. Wyniki przedstawionego badania stanowią podstawę do głębszej analizy zmian dotyczących kultury organizacyjnej i poszukiwania właściwych strategii zarządzania konkretną różnorodnością kulturową.

Słowa kluczowe: zarządzanie różnorodnością, kultura narodowa, kultura organizacyjna, strategie zarządzania.

Summary

Managing diversity at contemporary organisations concerns diversity in terms of i. a. gender, age, psychophysical aptitude or descent. A significant criterion is also nationality. As a result of the global politics, since few years intensified migration movements have been observed which determine that homogeneous societies convert into heterogeneous ones, as well as monocultural companies into multicultural ones. In Poland migration movements are particularly visible on the eastern border of the country. The number of employees from i. a. Ukraine, Georgia, Belarus boosts, and therefore the importance of intercultural differences increases, both with respect to the social and employee integration, and regarding moulding desired organisational attitudes. Along with the change of the employment structure, a space for improvement of behavioural strategies in management is created. Diversity and cultural integration become the crucial trends on the labour market, as well as managing of a culturally diversified team is one of the biggest challenges for managers. The aim of this article it to identify differences of specific national cultures and their impact on the organisational culture of multicultural organisations. The chosen methodology is based on a focus group research with the participation of foreigners employed in Polish companies. The results of the presented research provide a basis for deeper analysis of the changes regarding the organisational culture and for searching the proper management strategies for specific cultural diversity.

Key words: diversity management, national culture, organization culture, management strategies.

Wstęp

Zagadnienia prezentowane w niniejszym artykule mieszczą się w obrębie dyskursu naukowego dotyczącego zarządzania różnorodnością kulturową. Inspiracją do przeprowadzenia badań

stanowiących podstawę do jego napisania była obserwacja zmian zachodzących w ostatnich latach w Polsce. Urząd do Spraw Cudzoziemców odnotowuje dynamiczny przyrost migrantów z krajów takich jak: Ukraina, Białoruś, Gruzja, Czeczenia i inne. Zauważalne zmiany społeczne zachodzące w dość jednorodnej kulturowo Polsce, mają swoje odzwierciedlenie w strukturach organizacji zatrudniających pracowników ze wschodu. Różnice swoistych cech narodowych stanowią istotną determinantę do kształtowania się zachowań i kultur organizacyjnych. U podstaw efektywnego zarządzania przedsiębiorstwem wielokulturowym znajduje się wiedza dotycząca postaw, nastawienia, wyznawanych wartości, norm, oczekiwań i potrzeb, które niejednokrotnie wywodzą się z cech kultury narodowej zatrudnionych pracowników. W celu ich identyfikacji przeprowadzono badanie jakościowe z udziałem przedstawicieli kilku z w/w mniejszości narodowych. Prezentowane wyniki pozwalają zrozumieć zachowania konkretnych grup pracowniczych. Stanowią pomoc do opracowania strategii zarządzania organizacją wielokulturową.

1. Zarządzanie różnorodnością kulturową – odpowiedź na efekt przemian społecznych i zmian zachodzących w strukturach organizacji

Zarządzanie różnorodnością korzeniami sięga lat 60 XX wieku, kiedy to wzmożone ruchy społeczne dotyczące walki z dyskryminacją w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej doprowadziły do zmian ustawodawczych i polityki równych szans. W konsekwencji uchwalonych praw obywatelskich organizacje zostały niejako przymuszone do zmian w strukturze zatrudnienia. W latach 80. różnorodność wśród pracowników zaczęła być postrzegana jako zasób organizacji. Proste metody zarządzania ewoluowały w strategię wdrażane wobec konkretnych grup zagrożonych wykluczeniem.

W Europie koncepcje zarządzania różnorodnością znalazły swoje uznanie w latach 90. Na początku nowego stulecia pojawił się trend zmieniający nieco grupę docelową strategii behawioralnych w przedsiębiorstwach. Postrzeganie organizacji w sposób holistyczny skutkuje wdrażaniem inkluzywnej polityki wśród firm, które uważają za słuszne objęcie strategią wszystkich swoich pracowników. „Różnorodność to powszechny atrybut współczesnych organizacji” (Gadomska – Lila, 2017, s.58). Może się ona uwidaczniać jako zróżnicowanie ze względu na płeć, wiek, rasę, sprawność fizyczną i intelektualną, religię, status społeczny, wykształcenie, narodowość i wiele innych. „Różnorodność i integracja to jedne z najważniejszych trendów na światowym rynku pracy. Potwierdza to choćby badanie Global Human Capital Trend przeprowadzone wśród szefów działu HR i prezesów firm z ponad 100 krajów, w tym także z Polski” (Leoński, Pluta, Wieczorek – Szymańska, 2020, s.38).

Hofstede (2011) proponuje by na różnorodność kulturową spojrzeć jak na skarb ludzkości. Swoiste uwrażliwienie na inwentarz kulturowy mieszających się narodowości to ukłon w stronę humanizacji, ale i konieczność nadążania za wszechobecną zmianą społeczno-gospodarczą. Różnice kulturowe w przedsiębiorstwach zachodzą na wielu płaszczyznach. Pewien zespół cech charakterystycznych dla przedstawicieli konkretnych narodów to bagaż doświadczeń, oczekiwań, norm i wartości postępowania, z którym migranci wchodzą w rolę pracownika. Kształtowanie się kultury organizacyjnej jest złożonym procesem będącym przedmiotem badań i zainteresowań naukowców różnych dyscyplin. Mnogość definicji i typologii nie zamyka dyskusji dotyczących tego zjawiska. Na przestrzeni lat i dynamicznie zmieniających się warunków społecznych, ekonomicznych czy politycznych zaczęto postrzegać je jako rodzaj inżynierii efektywnego zarządzania. Z drugiej strony warto spojrzeć na nią w sposób holistyczny – całościowy jak na wytwór wszystkich członków organizacji. „Według niektórych autorów kultura organizacyjna to termin szerszy i głębszy niż kultura korporacyjna. To coś czym organizacja jest a nie coś, co organizacja ma” (Kołodziej – Durnaś, 2017, s. 40). Niezależnie od tego, którą perspektywę przyjmują badacze w większości zgodni są co do tego, iż kultura organizacyjna istnieje, jest unikatowa i wyjątkowa, a co najważniejsze stanowi budulec pożądanых zachowań organizacyjnych, wizerunku firmy i jej wewnętrznej tożsamości. Przyjmując taką perspektywę ujmowania problematyki kultury organizacyjnej, znajomość kultury narodowej zatrudnianych pracowników jawi się jako cenna wiedza stojąca u podstaw tworzenia strategii behawioralnych we współczesnych organizacjach (Zbiegień – Maciąg, 2005).

Obecna polityka globalna determinuje współczesne społeczeństwa do zmiany z homogenicznych w heterogeniczne a tym samym organizacje monokulturowe w wielokulturowe. Wraz ze wzrostem ruchów migracyjnych przedsiębiorstwa zmieniają się pod kątem jednorodności kulturowej. Dotyczy to także Polski, która mimo swojej względnej jednolitości (od czasów II wojny Światowej) ze względu na rasę, religię czy kulturę, doświadcza zmian związanych ze wzmożonym ruchem na wschodniej granicy kraju. W ciągu ostatnich pięciu lat obserwujemy znaczny przyrost liczby mniejszości narodowych pochodzących z krajów m.in. takich jak: Ukraina, Gruzja, Rosja, Czeczenia, Białoruś. Według statystyk podawanych na połowę roku 2020 przez Urząd do Spraw Cudzoziemców liczba obcokrajowców posiadających pozwolenie na pobyt czasowy w Polsce wynosiła 450 tys. osób. Pandemia Covid – 19 nie spowodowała znacznego wyhamowania procesu migracyjnego i tak liczba samych tylko obywateli Ukrainy wzrosła o 25 tys. w stosunku do roku 2019. Przyrost zaobserwowano także w przypadku obywateli Białorusi i Gruzji (Budyta – Budzyńska, 2020).

Zjawisko wzmożonej migracji (najczęściej o charakterze zarobkowym) ma bezpośrednie przełożenie na zmiany dokonujące się w strukturze zatrudnienia współczesnych przedsiębiorstw i stawia przed menadżerami konkretne wyzwania zarządzania wielokulturowym zespołem pracowniczym.

2. Metodyka badań własnych

Głównym celem przeprowadzonego badania była: identyfikacja różnic kultur narodowych oraz ich wpływ na kultury organizacyjne. Ze względu na złożoność badanego zjawiska, a także grupę docelową badania i możliwość pojawienia się barier kulturowych w interpretacji zadawanych pytań, zdecydowano się na badania o charakterze jakościowym. „Metody jakościowe pozwalają na dogłębne poznanie i lepsze zrozumienie danego problemu, głównie dzięki temu, że umożliwiają identyfikację i analizę przyczyn jego występowania” (Piecuch, Molter, 2014, s. 249). Korzystając z uprzejmości i gościnności pracowników Centrum Pomocy Migrantom i Uchodźcom, znajdującego się w Szczecinie, przeprowadzono zogniskowany wywiad grupowy z udziałem migrantów pochodzących z zachodniej granicy Polski. Wybór miejsca badania miał na celu zniwelowanie wszelkich obaw, lęków, czy poczucia niepewności co do intencji badacza. W trosce o otwartość na zadawane pytania i uzyskanie rzetelnych odpowiedzi zadbano o stworzenie nieformalnej, swobodnej atmosfery w miejscu, które cieszy się wśród badanych zaufaniem.

W badaniu fokusowym wzięło udział osiem osób. Próba była dobrana celowo spośród chętnych osób zgłaszających się do centrum. Wśród respondentów znaleźli się przedstawiciele trzech mniejszości narodowych: Ukraińskiej, Białoruskiej i Czecheńskiej. Wywiad był moderowany, przeprowadzony w obecności tłumacza języka rosyjskiego, który pomagał zniwelować niekiedy pojawiającą się barierę językową.

Pytania skategoryzowano wg klucza odpowiadającego tzw. wymiarom kultury Geert'a Hofstede. „Wymiar jest pewnym aspektem kultury, dającym się zmierzyć i pozwalającym określić pozycje danej kultury wobec innych kultur” (Hofstede i Hofstede, 2007, s. 36). Owe cechy kulturowe, identyfikujące różnice kultur narodowych, dotyczyły dystansu władzy, unikania niepewności — rozumianej jako skłonności do akceptacji życia bez poczucia stałości, przewidywalności i bezpieczeństwa, ale także pewnej otwartości na zmiany czy innowacje. Ponadto istotne były odczucia respondentów dotyczące męskości i żeńskości kultur, z którymi obcowali, a także zachowania i wartości charakterystyczne dla społecznego kolektywizmu lub indywidualizmu jakie udało im się zaobserwować.

Respondenci wskazywali różnice między cechami przedmiotowych kultur narodowych i ich wpływ na zachowania i działania organizacji. Dość szybko wytworzyła się swoista synergia grupy, rozmowa była bardzo ożywiona i pełna emocji. Wśród respondentów dało się wyczuć pewien dystans do cech kultury narodowej, które poddawali wzajemnej ocenie. Chętnie dzielili się swoimi doświadczeniami, dokonywali interpretacji własnych odpowiedzi ale w niektórych przypadkach dochodziło do krystalizowania się opinii w kontekście uzgodnień grupowych. Ten ostatni z opisywanych efektów wywiadu zogniskowanego może być sygnałem, iż warto wyniki badania pogłębić np. poprzez przeprowadzenie indywidualnych wywiadów jakościowych, traktowanych jako kontynuację badania fokusowego.

3. Analiza wyników badania

Materiał empiryczny zebrany podczas przeprowadzonego badania fokusowego poddano analizie według kryterium opartego na wymiarach kultury G. Hofstede. Wypowiedzi respondentów opisujące cechy ich kultur narodowych, jako różnic międzykulturowych mogących wpływać na kształtowanie się kultur organizacyjnych pogrupowano ze względu na: dystans władzy, unikanie niepewności, kobiecość lub męskość kultury i indywidualizm i kolektywizm społeczny.

Dystans władzy: Wszyscy respondenci wskazali na duży dystans władzy i jej silną centralizację w krajach swojego pochodzenia. Co ciekawe obywatele Ukrainy i Białorusi sami dokonywali zróżnicowania co do poziomu zachodzących zjawisk w zależności od położenia geograficznego. Podział na wschód i zachód w obydwu krajach odpowiadał większej lub mniejszej polaryzacji społecznej, także w obrębie występujących zachowań organizacyjnych. Na brak szacunku do szeregowego pracownika przejawiającego się w wielu aspektach m.in. komunikacji werbalnej i niewerbalnej, nastawienia, oczekiwań, wynagrodzenia etc., wskazywali obywatele Białorusi i Ukrainy. Jedynie respondentka pochodząca z Czeczeni stwierdziła, iż w jej kraju takie postawy są społecznie nieakceptowalne ze względu na silne poczucie swoistego honoru i dumy Czeczenów. Każdy kto nie okaże szacunku drugiej osobie musi się liczyć z bezkompromisowymi konsekwencjami i użyciem siły ze strony rodziny osoby w jakiś sposób pokrzywdzonej.

Unikanie niepewności: każda z osób biorąca udział w badaniu wykazała się dużą akceptacją niepewnego jutra. Życie w ciągłej niepewności nauczyło ich nie planować zbyt wiele, nie przywiązywać się do dóbr, pracy czy zarobków. Z takim nastawieniem rozpoczynają pracę także w Polsce, jednak z czasem, gdy ich migracja krótkoterminowa zmienia się na długoterminową, zaczynają planować i odczuwają potrzebę poczucia bezpieczeństwa. Z

rodzimy krajów wynieśli pewną niechęć do innowacji, która podlega pewnej ewolucji w kierunku otwartości.

Kobiecość lub męskość kultury: nastawienie na siebie, zarabianie pieniędzy i dbanie o własny interes, to tylko kilka z wymienionych cech kultur narodowych respondentów. Liczy się konkurowanie i argument siły, a wszelkie konflikty są rozwiązywane bezkompromisowo. Respondentka z Białorusi stwierdziła, że polscy pracodawcy rozpuszczają pracowników, roztaczają wobec nich formę opieki, co na początku budzi wśród migrantów pewne podejrzenia ale z czasem zaczyna im się podobać.

Indywidualizm/kolektywizm społeczny: w badanych kulturach kolektywizm przejawia się m.in. w sposobie awansowania pracowników, którzy mają jakieś koneksje i/lub przynależą do grup uprzywilejowanych. Pokutuje przekonanie o tym, że nie warto się starać, że umiejętności czy osiągnięcia nie są wystarczająco doceniane, a ludzie na wyższych stanowiskach się zmieniają cyt.: „U nas jest takie powiedzenie, że najlepiej pracował najsilniejszy koń, ale on sołtysem nie został, bo zdechł” i jeszcze: „Nie daj Boże zmiana na pana i koniec nie ma już człowieka tylko Pan”. Takie negatywne konotacje słowa awans powodują pewne uprzedzenia wobec osób zajmujące wyższe stanowiska. Relacja między pracodawcą a pracobiorcą, przełożonym a pracownikiem szeregowym zawsze opisywana jest jako nierówna. Wśród osób badanych występuje przeświadczenie, że na drugiego człowieka trzeba uważać, żeby nie dać się wykorzystać.

Podczas badania często pojawiał się wątek, tu cytat: „Ukraińca u władzy”. Ku zaskoczeniu badacza, wszyscy z przedstawicieli badanej kultury wskazywali na występowanie negatywnych zmian w polskich organizacjach w momencie, w którym osobie pochodzenia ukraińskiego powierzone zostaje zarządzanie gronem pracowniczym. Zdaniem respondentów następuje wówczas rodzaj przeniesienia pewnych postaw i zwyczajów z kultury rodzimej na kulturę organizacyjną, co w konsekwencji determinuje do zmian w zachowaniu pracowników, nastawieniu do wykonywanej pracy i całego przedsiębiorstwa. Padło sformułowanie cyt.: „jeden zaczyna cisnąć drugiego”, które otworzyło dyskusję ukazującą problem zarządzania różnorodnym zespołem pracowniczym w ciekawym kontekście.

Wnioski

Konkludując, w badaniu różnic kultur narodowych mających wpływ na kulturę organizacyjną zauważono wiele wspólnych cech występujących u przedstawicieli Ukrainy, Białorusi i Czeczeni. Z przeprowadzonych badań można wnioskować, iż migranci ze wschodu wchodzący w rolę pracownika w polskiej organizacji przenoszą pewne nastawienia względem kultury

organizacyjnej, pracodawcy, pracy i współpracowników. Brak przejawianej inicjatywy, zaufania, lojalności, nastawienie na siebie i instrumentalne traktowanie pracy – to tylko kilka z nich. Z czasem ich postawy są poddawane pewnej weryfikacji. Są oni świadomi różnic pochodzących z dobrobytu inwentarza kultury własnego narodu, a co więcej wyrażają swoją dezaprobatę do zjawiska przeniesienia wzorów, które uważają za negatywne.

Ponadto w badaniach pojawił się wątek opisywanych praktyk dotyczących zarządzania różnorodnym zespołem, który zdaniem respondentów ma zły wpływ na organizację pracy, atmosferę, stosunek do pracy i organizacji co w konsekwencji może stanowić istotną barierę w kształtowaniu właściwych zachowań organizacyjnych i wymaga zmian dotyczących strategii zarządzania w organizacjach wielokulturowych.

Przystępując do interpretacji wyników i formułowania wniosków wszystkie wypowiedzi rozpatrywano w kontekście grupowym. Warto poszerzyć zakres przeprowadzonych badań fokusowych przeprowadzając indywidualne wywiady pogłębione z większą liczbą respondentów.

Wyniki badań pokazują jak istotna jest wiedza dotycząca kultury narodowej zatrudnianych pracowników. Potraktowanie jej jako znaczącej determinanty kultury organizacyjnej pozwala wyjść naprzeciw oczekiwaniom i potrzebom zarówno pracodawcom, jak i pracownikom. Zrozumienie różnic w podejściu do dystansu władzy, unikania niepewności, kobiecości lub męskości kultur, a także do indywidualizmu i kolektywizmu społecznego pozwala na opracowanie odpowiedniej strategii zarządzania, efektywnie działających przedsiębiorstw wielokulturowych.

Bibliografia:

- Boksański Z. (2007). *Tożsamości zbiorowe*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Budyta –Budzińska M. (red.). (2020). *Imigranci w województwie zachodniopomorskim*. Warszawa: Caritas Polska.
- Czerska M. (2003). *Zmiana Kulturowa w organizacji. Wyzwanie dla współczesnego menadżera*. Warszawa: Difin.
- Gadomska – Lila, K. (2017). Zarządzanie różnorodnością w kontekście tożsamości organizacyjnej – wyniki badań kultury organizacyjnej wśród kadry kierowniczej i nie kierowniczej. *Edukacja ekonomistów i menadżerów*, 3 (45), s. 57 – 68.
- Gross-Gołacka E. (2018). *Zarządzanie różnorodnością*. Warszawa: Difin.
- Flick U. (2010). *Projektowanie badania jakościowego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

- Hofstede G., Hofstede G.J. (2007). *Kultury i organizacje*. Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne.
- Jankowska-Mihułowicz M. (2011). Kształtowanie organizacji wielokulturowej – strategie behawioralne. *Problemy Zarządzania*, vol. 9, 4 (34), s. 61-74.
- Jemielniak D. (2012). *Badania jakościowe. Metody i narzędzia*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN
- społeczeństwa polskiego*. Warszawa: Oficyna Naukowa
- Kołodziej – Durnaś A. (2017). *Kultura organizacji – idea i instrumentalizacja*. Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego.
- Kostera M., Śliwa M. (2010). *Zarządzanie w XXI wieku. Jakość. Twórczość. Kultura*. Warszawa: wydawnictwo Akademickie i Profesjonalne.
- Kozłowa O., Kołodziej – Durnaś A. (red.). (2011). *Cultural Diversity as a Source of Integration and Alienation – Nations, Regions, Organizations*. Szczecin: Economicus I Uniwersytet Szczeciński.
- Leoński W., Pluta A., Wieczorek – Szymanska A. (2020). *Zarządzanie różnorodnością w organizacji*. Warszawa: CeDeWu Sp. z o.o.
- Piecuch T., Molter A. (2014). Metody jakościowe w badaniu przedsiębiorczości. *Problemy zarządzania*, 12/3, s. 248 – 268.
- Zbiegien –Maciąg L. (2005). *Kultura w organizacji. Identyfikacja kultur znanych firm*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Claudia Weiss

Szkoła Doktorska Uniwersytetu Szczecińskiego
Wydział Prawa i Administracji Uniwersytetu Szczecińskiego
claudia.weiss@phd.usz.edu.pl
ORCID: 0000-0001-5748-1587

Uwarunkowania społeczne, ekonomiczne i prawne piramid finansowych

Social, economic and legal conditions of financial pyramids

Streszczenie

Piramidy finansowe znane są już od XIX wieku, a ich liczba systematycznie rośnie. Problem z nimi związany dotyczy wielu państw na całym świecie, borykających się z mniejszymi oraz większymi ich konsekwencjami. W związku z tym należy szukać przyczyn tego typu zjawisk.

Problemem naukowym, który ma zostać rozwiązany w ramach projektowanych badań jest odpowiedź na pytanie jakie są uwarunkowania prawne oraz przyczyny społeczne i ekonomiczne powstawania piramid finansowych. Celem naukowym jest omówienie i analiza polskich regulacji prawnych dotyczących piramid finansowych oraz ukazanie motywacji jaką kierują się założyciele piramid finansowych, a jaką konsumenci, biorący często nieświadomie udział w takich przedsięwzięciach oraz w promowaniu ich działalności.

W pierwszej części ukazane zostały prawne aspekty dotyczące piramid finansowych w Polsce, natomiast w drugiej części przedstawione zostały czynniki społeczne i ekonomiczne jakimi kierują się zarówno twórcy piramid jak również konsumenci. Zastosowana została metoda badań kwestionariuszowych skierowana do polskich konsumentów, mająca na celu określenie ich preferencji do lokowania własnych środków finansowych oraz wiedzy na temat istniejących piramid finansowych.

Postawiona została hipoteza badawcza dotycząca niskiej świadomości konsumentów na temat piramid finansowych oraz niewielkiego zakresu regulacji w polskim prawodawstwie dotyczącym tego typu przedsięwzięć.

Słowa kluczowe: Oszustwa gospodarcze, Piramidy finansowe, Prawo ochrony konsumentów.

Summary

Financial pyramids have been known since the nineteenth century and their number is systematically growing. The problem associated with them affects many countries around the world with smaller and larger consequences. Therefore, the reasons for this type of crime should be sought.

The scientific problem to be solved as part of the proposed research is the answer to the question of what are the legal conditions as well as social and economic reasons for the formation of financial pyramids. The scientific goal is to discuss and analyze Polish legal regulations regarding financial pyramids and to show the motivations of the founders of financial pyramids, and which are followed by consumers who often unwittingly participate in such projects and in promoting these activities.

The first part presents the legal aspects of financial pyramids in Poland, while the second part presents the social and economic factors that guide both the creators of the pyramids and consumers. The method of questionnaire research aimed at Polish consumers was used, aimed at determining their preferences for investing their own funds and knowledge about the existing financial pyramids.

A research hypothesis was put forward regarding the low awareness of consumers about financial pyramids and a small scope of regulations in Polish legislation on this type of projects.

Key words: Economic fraud, Financial pyramids, Consumer protection law.

Wstęp

Twórcy ekonomii behawioralnej Kahneman czy Tversky wykazali, że różnego rodzaju decyzje finansowe inwestorów opierają się na heurystykach a nie są wynikiem obiektywnych analiz (Masiukiewicz i Dec, 2014, str. 190). Z jednej strony impulsy typu behawioralnego kreują nieracjonalne decyzje inwestorów np. deponentów wobec piramid finansowych, a z drugiej strony wywołują one zjawiska kryzysowe takie jak: panikę giełdową, pęknięcie bańki cenowej, wyprzedaż waluty czy utratę wiarygodności instytucji finansowej. Taki wpływ elementu behawioralny może mieć wymiar zarówno krajowy jak i międzynarodowy, ale przede wszystkim ma największe znaczenie dla rozwoju, funkcjonowania oraz destrukcji piramid finansowych (Masiukiewicz, 2015, str. 54).

Kluczową kwestią dotyczącą powstawania piramid finansowych jest, z jednej strony brak świadomości konsumentów oraz niewielki zakres informacji dotyczący tego typu przestępstw gospodarczych. Natomiast z drugiej strony przesłanką rozpowszechniania się piramid finansowych jest chęć szybkiego osiągnięcia zysku. Dotyczy to zarówno inwestorów jak i twórców tych piramid.

Sama w sobie piramida finansowa jest strukturą, w której zysk uczestnika uzależniony jest od późniejszych wpłat innych osób, będących niżej w strukturze piramidy. Dla istnienia piramidy finansowej konieczne jest przyciąganie nowych uczestników (Pachucki, 2012, str. 7).

1. Uwarunkowania prawne powstawania piramid finansowych

W orzeczeniach wydawanych w trybie prejudycjalnym oraz na gruncie Polskich aktów prawnych takich jak np. ustawa z dnia 23 sierpnia 2007 r. o przeciwdziałaniu nieuczciwym praktykom rynkowym (Dz. U. z 2007 poz. 1206 ze zm.) czy dyrektywa 2005/29/WE Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 11 maja 2005 r. dotyczącej nieuczciwych praktyk handlowych stosowanych przez przedsiębiorstwa wobec konsumentów na rynku wewnętrznym (Dz. U. UE. L. z 2005.149.22), zdefiniowany został system promocyjny typu piramida. Brakuje jednak stworzenia legalnej definicji „piramida finansowa” w polskim systemie prawnym, która swoim zakresem obejmowałaby nie tylko nieuczciwą praktykę handlową, ale również chroniłaby w większym stopniu konsumentów na rynku finansowym.

Piramida finansowa funkcjonuje w wyniku oszustwa finansowego. Kodeks karny zabrania działań, które polegają na oszustwie jak np. działania o charakterze gospodarczym (Ustawa, 1997), ale dotyczy to tylko sytuacji wprowadzenia w błąd (art. 286 § 1). Wymierzenie sankcji karnej na podstawie art. 296 kodeksu karnego (Dz. U. z 1997 poz. 553 ze zm.) nie będzie możliwe, jeżeli działanie menedżera odpowiada zasadzie *business judgement rule*, która

pozwała na podejmowanie uzasadnionego ryzyka niepowodzenia przedsięwzięcia biznesowego (Romanowski, 2011, str. 185).

W walce z piramidami finansowymi przywoływany jest często art. 171 Ustawy z dnia 29 sierpnia 1997 r. Prawo bankowe (Dz. U. z 1997 poz. 939 ze zm.) stwierdzający, że „kto bez zezwolenia prowadzi działalność polegającą na gromadzeniu środków pieniężnych innych osób fizycznych, osób prawnych lub jednostek organizacyjnych niemających osobowości prawnej w celu udzielania kredytów, pożyczek pieniężnych lub obciążania ryzykiem tych środków w inny sposób, podlega grzywnie do 20 000 000 złotych i karze pozbawienia wolności do lat 5”. Pojęcie „gromadzenia środków pieniężnych” jest pojęciem nieprecyzyjnym. Twórcy piramid tworzą nowe produkty depozytowe w ramach kreatywnej księgowości aby ominąć ten przepis (Masiukiewicz, 2015, strony 64-65).

Zgodnie z art. 7 pkt 14 Ustawy o przeciwdziałaniu nieuczciwym praktykom rynkowym (Ustawa, 2007) „nieuczciwymi praktykami rynkowymi w każdych okolicznościach są następujące praktyki rynkowe wprowadzające w błąd: zakładanie, prowadzenie lub propagowanie systemów promocyjnych typu piramida, w ramach których konsument wykonuje świadczenie w zamian za możliwość otrzymania korzyści materialnych, które są uzależnione przede wszystkim od wprowadzenia innych konsumentów do systemu, a nie od sprzedaży lub konsumpcji produktów”. Ten przepis dotyczy systemów promocyjnych typu piramida finansowa tj. ogranicza się jedynie do typowego schematu Ponziego i jest to niewystarczające, ponieważ nie obejmuje to wszystkich modeli piramid finansowych.

2. Uwarunkowania społeczne i ekonomiczne powstawania piramid finansowych

Czynnikiem, który przyciąga klientów do piramidy finansowej są przede wszystkim przyszłe, rzekomo łatwe i pewne zyski. Znacznie trudniej jest zidentyfikować piramidę na rynku finansowym, jeżeli klienci są zapewniani, że zyski będą pochodzić z obrotu określonymi aktywami lub z inwestycji. W przypadku takich piramid uczestnicy dowiadują się, że przedsięwzięcie było oszustwem najczęściej dopiero w chwili pojawienia się trudności z regulowaniem przez nią zobowiązań wobec klientów/konsumentów albo w momencie jej upadku (Pachucki, 2013, str. 8). Jako że upadek piramidy finansowej jest nieunikniony, w zasadzie zawsze przynosi straty osobom, które nieświadomie stały się jej uczestnikami.

Organizatorzy piramid finansowych są bardzo dobrymi psychologami, którzy przedstawiają informacje dotyczące potencjalnej inwestycji. Tworzą przy tym wizje wysokich zysków w stosunku do ofert powszechnie dostępnych na rynku. Mogą obiecywać zysk w wysokości np. 1% tygodniowo czy 15% rocznie, podczas gdy banki oferują na lokatach

oprocentowanie np. 2% w stosunku rocznym (Pachucki, 2016, str. 18). To powoduje, że konsumenci są ze wszystkich stron kuszeni do dokonania inwestycji w niebezpieczne i nieznanne produkty finansowe.

Przykłady czynników ekonomiczno-prawnych oraz społecznych sprzyjające powstawaniu piramid finansowych zostały wskazane w badaniu kwestionariuszowym dotyczącym uwarunkowań społecznych, ekonomicznych i prawnych piramid finansowych, które zostało przeprowadzone od 20 czerwca do 30 czerwca 2021 roku. Respondenci uzupełnili wskazane czynniki własnymi przykładami. Badanie kwestionariuszowe zostało zaprojektowane w postaci ankiety internetowej uzupełnianej samodzielnie przez respondentów. Dobór osób do ankiety był otwarty i polegał na rozesłaniu wiadomości na forach społecznościowych takich jak np. Facebook czy Whatsapp, z linkiem do strony z ankietą:

https://docs.google.com/forms/d/e/1FAIpQLSf1nv5ncaop9dIVX7j-u6H_DEORETupgJgwrLI9KIB_mdBRFg/viewform?usp=sf_link.

Ankieta składała się z 11 pytań dotyczących kilku obszarów związanych z powstawaniem piramid finansowych. Przeważającą większość stanowiły pytania zamknięte, aczkolwiek z możliwością udzielenia własnej wypowiedzi w polu "Inne" w przypadku, gdy dana lista możliwych odpowiedzi nie byłaby wystarczająca dla respondentów. Ankietę wypełniło 120 osób, z czego przyjętych zostało tylko 112 ankiet, gdyż w ośmiu z nich badane osoby nie zaznaczyły kluczowych odpowiedzi niezbędnych do interpretacji wyników badań.

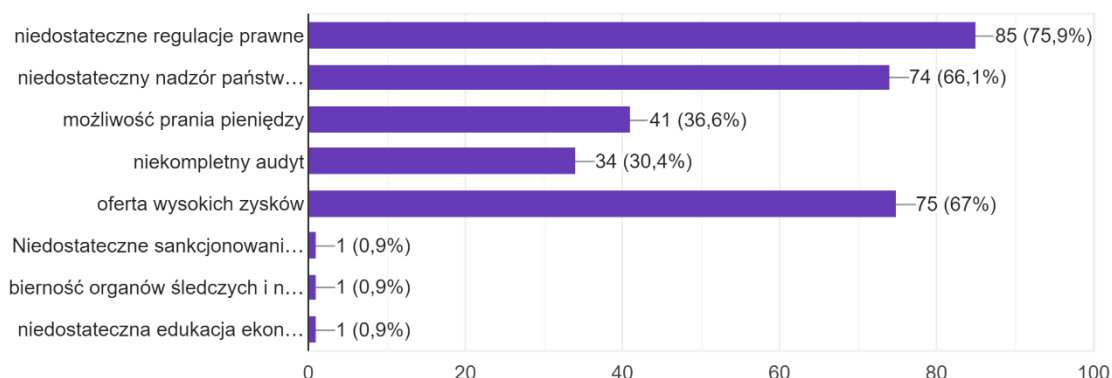
Jak wynika z przeprowadzonego badania, na powstawanie piramid finansowych w zakresie ekonomiczno-prawnym decydujący wpływ miały takie czynniki jak:

- niedostateczne regulacje prawne,
- niedostateczny nadzór państwowy,
- możliwość prania pieniędzy,
- niekompletny audyt,
- oferta wysokich zysków,
- niedostateczne sankcjonowanie zarówno w wymiarze karnym jak i karnoskarbowym,
- niedostateczna edukacja ekonomiczna,
- bierność organów śledczych i nadzorczych.

Powyższe ekonomiczno-prawne czynniki zostały przedstawione na wykresie poniżej i mają one duże znaczenie z punktu widzenia twórców piramid finansowych, którzy posiadają w wielu krajach ułatwiony dostęp do dokonywania tego rodzaju przestępstw gospodarczych.

Wykres 1. Odpowiedź na pytanie nr 6 dotyczące czynników ekonomiczno-prawnych piramid finansowych

6. Jakie 3 czynniki ekonomiczno-prawne uważa Pani/Pan za kluczowe w przypadku powstawania piramidy finansowej, rozumianej jako struktura finansowa uzależniona od wpłat późniejszych uczestników?
112 odpowiedzi

Źródło: opracowanie na podstawie przeprowadzonej ankiety.

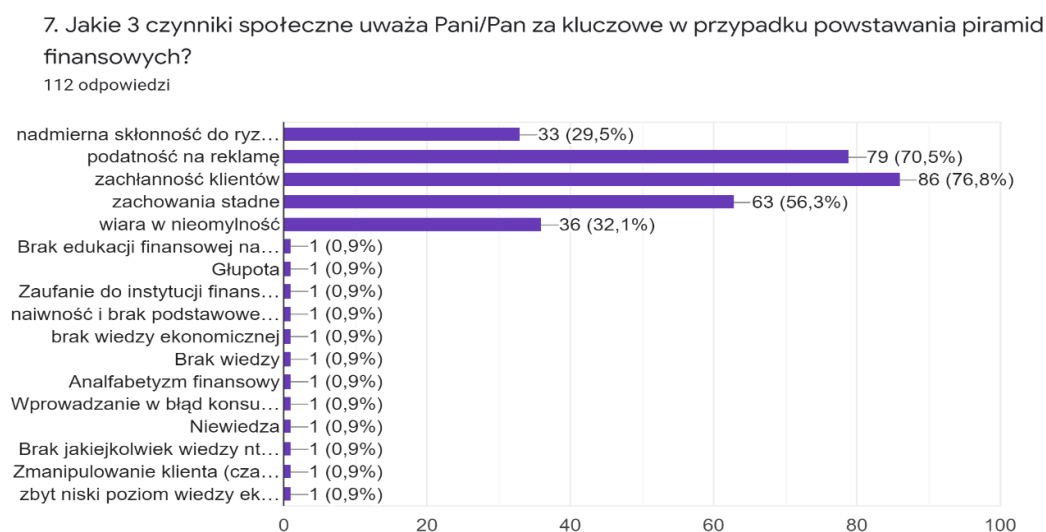
Aż 75% respondentów wskazała, że niedostateczne regulacje prawne mają kluczowe znaczenie w zakresie powstawania piramid finansowych. Dwie trzecie badanych osób wykazało również niedostateczny nadzór państwowy oraz ofertę wysokich zysków przedstawianą przez założycieli piramid.

Natomiast do czynników społecznych powstawania piramid finansowych zaliczyć można:

- o nadmierną skłonność do ryzyka,
- o podatność na reklamę,
- o zachłanność klientów,
- o zachowania stadne,
- o wiarę w nieomyślność,
- o wprowadzenie w błąd konsumentów co do ryzyka,
- o zmanipulowanie klienta (czasem perswazja a czasem nawet oszustwo),
- o brak edukacji finansowej na odpowiednim poziomie,
- o zbyt niski poziom wiedzy ekonomicznej,
- o naiwność,
- o zaufanie do instytucji finansowych,
- o brak jakiegokolwiek wiedzy na temat piramid finansowych.

Wykres 2 Odpowiedź na pytanie nr 7 dotyczące czynników społecznych piramid finansowych

Źródło: opracowanie na podstawie przeprowadzonej ankiety.

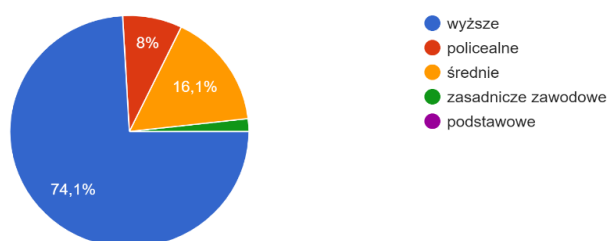
Najwięcej respondentów uznało zachłanność klientów (76,8%), podatność na reklamę (70,5%) oraz zachowania stadne (56,3%) za główne czynniki społeczne sprzyjające powstawaniu piramid finansowych. Na kolejnych miejscach znalazła się wiara w nieomylność oraz nadmierna skłonność do ryzyka.

3. Analiza badań kwestionariuszowych

Postawiona hipoteza badawcza dotyczyła niskiego poziomu wiedzy, edukacji oraz braku świadomości wysokiego ryzyka dla decyzji podejmowanych przez konsumentów i inwestorów w sprawie lokowania środków w dane przedsięwzięcie będące piramidą. Respondenci wskazywali swój poziom wykształcenia, profil wykształcenia, płeć oraz wiek, co zostało przedstawione na poniższych wykresach. Dzięki wskazanym danym zauważyć można, że blisko trzy czwarte respondentów posiada wyższe wykształcenie głównie o profilu ekonomicznym, co oznacza, że są to przede wszystkim osoby posiadające wiedzę na temat lokowania aktywów pieniężnych i zarządzania własnymi środkami.

Wykres 3 Odpowiedź na pytanie nr 8 dotyczące poziomu wykształcenia

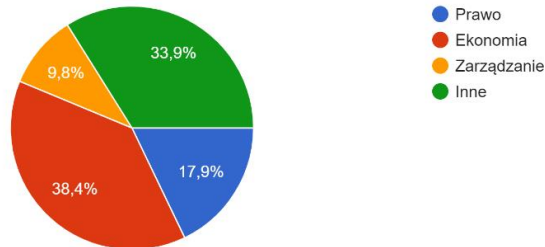
8. Poziom wykształcenia
112 odpowiedzi

Źródło: opracowanie na podstawie przeprowadzonej ankiety.

Wykres 4 Odpowiedź na pytanie nr 9 dotyczące profilu wykształcenia

9. Profil wykształcenia
112 odpowiedzi

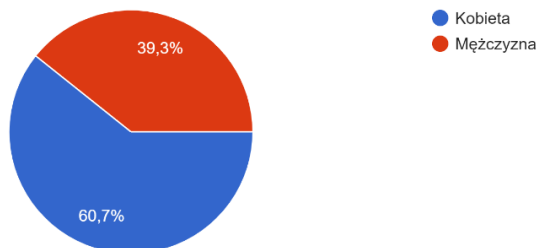

Źródło: opracowanie na podstawie przeprowadzonej ankiety.

W badaniu wzięły głównie udział kobiety (68 osób ze 112) oraz osoby pomiędzy 20 a 30 rokiem życia (36,6% ankietowanych). Znaczna część respondentów znajduje się również pomiędzy 30 a 50 rokiem życia.

Wykres 5 Odpowiedź na pytanie nr 10 dotyczące płci

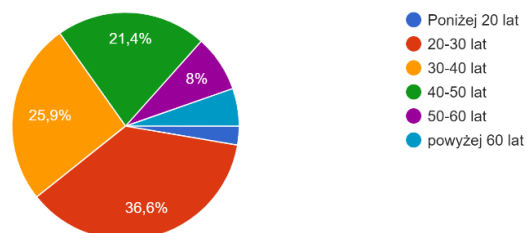
10. Płeć
112 odpowiedzi

Źródło: opracowanie na podstawie przeprowadzonej ankiety.

Wykres 6 Odpowiedź na pytanie nr 11 dotyczące wieku

11. Wiek
112 odpowiedzi

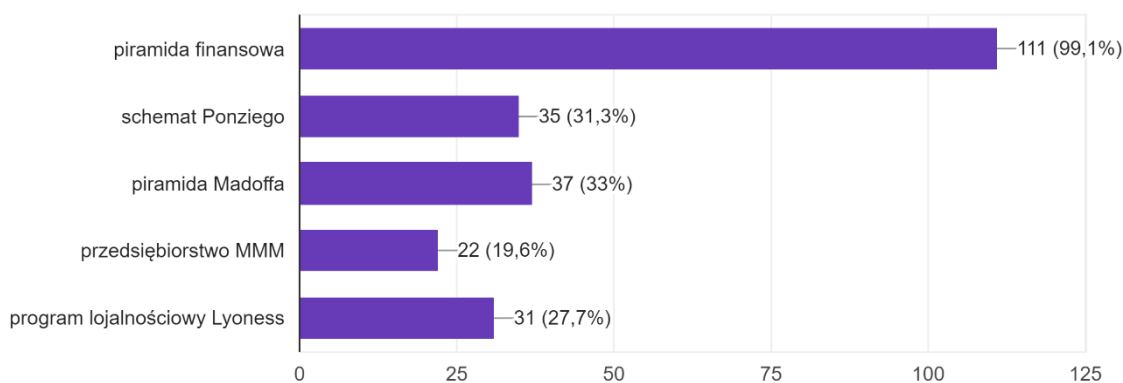

Źródło: opracowanie na podstawie przeprowadzonej ankiety.

Znajomość pojęć związanych z piramidami finansowymi oraz wiedza na temat ich funkcjonowania została przedstawiona na poniższych wykresach. Nie licząc jednej osoby, wszyscy respondenci słyszeli o takim pojęciu jak piramida finansowa, natomiast już tylko 104 osoby wiedzą czym się charakteryzuje tego typu oszustwo finansowe. Pozostałe pojęcia wskazujące na konkretne przykłady piramid finansowych są znane badanym osobom w zaledwie od 19,6% w przypadku rosyjskiego przedsiębiorstwa MMM do 33% w przypadku piramidy Madoffa. Oznacza to, że wiedza na temat piramid jest niewystarczająca. Respondenci mimo, że znają pojęcie piramid finansowych, a nawet w większości wiedzą czym się ona charakteryzuje, to nie znają konkretnych przykładów takich piramid.

Wykres 7 Odpowiedź na pytanie nr 1 dotyczące znajomości pojęć

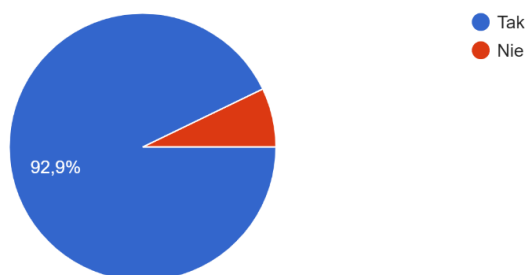
1. Które z poniższych pojęć są Pani/Panu znane? (proszę zaznaczyć wszystkie znane pojęcia)
112 odpowiedzi

Źródło: opracowanie na podstawie przeprowadzonej ankiety.

Wykres 8 Odpowiedź na pytanie nr 2 dotyczące wiedzy na temat charakterystyki piramid finansowych

2. Czy wie Pani/ Pan czym się charakteryzują piramidy finansowe?
112 odpowiedzi

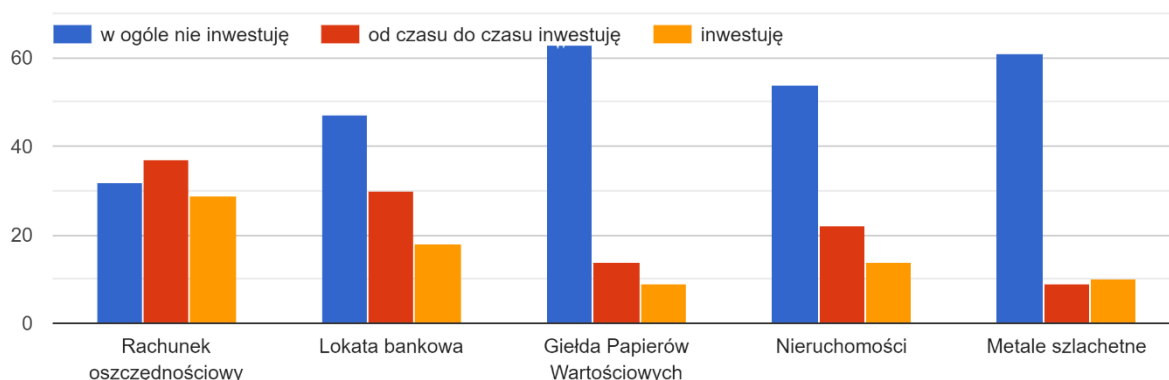

Źródło: opracowanie na podstawie przeprowadzonej ankiety.

W poniższym pytaniu dotyczącym inwestycji w określone aktywa, wielu respondentów nie wskazało wszystkich odpowiedzi. Z tego względu, że są to dane wrażliwe, a odpowiedzi na pozostałe pytania zostały w pełni udzielone, nie zostały one usunięte. Poddane one zostały analizie w pozostałym zakresie. Spośród udzielonych odpowiedzi najczęściej osób posiada aktywa finansowe w postaci rachunku oszczędnościowego oraz lokat bankowych, co wskazuje na zaufanie do instytucji finansowych oraz na ograniczanie ryzyka w lokowaniu środków pieniężnych. W najmniejszym stopniu respondenci wykazali, że inwestują w metale szlachetne oraz na Giełdzie Papierów Wartościowych. Ponad połowa badanych osób w tego typu aktywa w ogóle nie inwestuje. W przypadku nieruchomości 36 osób wskazało, że inwestuje w te aktywa albo od czasu do czasu w nie inwestuje.

Wykres 9 Odpowiedź na pytanie nr 3 dotyczące aktywów najczęściej inwestowanych

3. W jakie aktywa najczęściej Pani/Pan inwestuje?

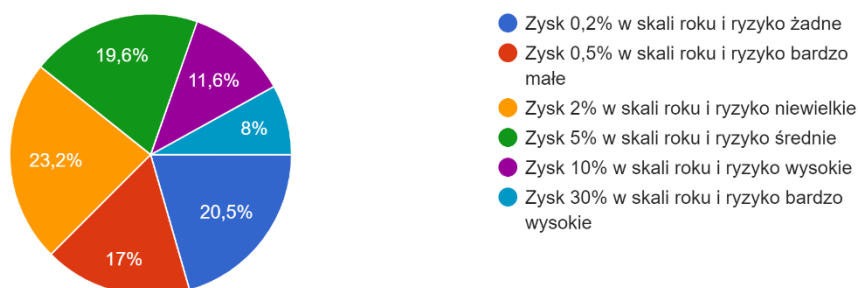
Źródło: opracowanie na podstawie przeprowadzonej ankiety.

Piramidy finansowe związane są z oferowaniem zysków wyższych niż standardowe, które znajdują się aktualnie na rynku finansowym przez twórców piramid. Inwestorzy natomiast chcąc w szybki i łatwy sposób powiększyć swoje majątki biorą udział w takich przedsięwzięciach. Najwyższą skłonność do ryzyka dotyczącą 30% zysku w skali roku podjęłoby 8% badanych. Łącznie ryzyko wysokie oraz bardzo wysokie byłby w stanie ponieść co piąty Polak. Mimo tego, najczęściej osób wskazało ryzyko niewielkie z zyskiem 2% w skali roku, a na drugim miejscu ryzyko zerowe z zyskiem 0,2% w skali roku. Pokazuje to, że Polacy w większości nie są skłonni do ponoszenia ryzyka, choć prawie 20% podjęłoby wyższe ryzyko.

Wykres 10 Odpowiedź na pytanie nr 4 dotyczące ryzyka

4. Jakie ryzyko jest Pani/Pan w stanie ponieść? (proszę wybrać jedną odpowiedź)

112 odpowiedzi

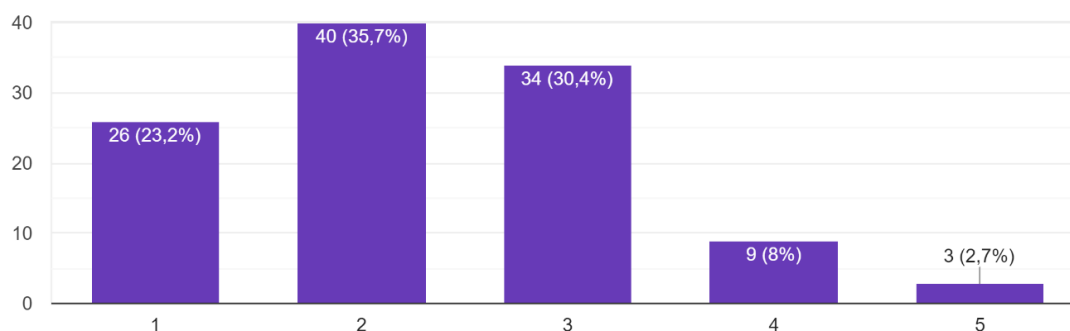
Źródło: opracowanie na podstawie przeprowadzonej ankiety.

Urząd Ochrony Konkurencji i Konsumentów oraz Komisja Nadzoru Finansowego sporządzają co roku listy ostrzeżeń publicznych dotyczących podejrzeń popełniania przestępstw finansowych. Takie ostrzeżenia i komunikaty pojawiające się w mediach publicznych mają na celu zmniejszenie działalności przestępczej poprzez szybsze jej wykrycie i zapobiegnięcie inwestowania w te przedsiębiorstwa przez kolejne osoby. W rzeczywistości jedynie 3 osoby uważają, że te instytucje wykonują rzetelnie swoje obowiązki. Ponad połowa badanych osób wykazała, że w niewielkim stopniu konsumenci są informowani i ostrzegani przed nieuczciwymi praktykami rynkowymi, co zostało przedstawione na poniższym wykresie.

Wykres 11 Odpowiedź na pytanie nr 5 dotyczące ostrzeżeń przed nieuczciwymi praktykami rynkowymi przez KNF oraz UOKiK

5. W jakim stopniu Pani/Pana zdaniem KNF oraz UOKiK informują i ostrzegają konsumentów przed nieuczciwymi praktykami rynkowymi?

112 odpowiedzi

Źródło: opracowanie na podstawie przeprowadzonej ankiety.

Podsumowanie

Postawiona hipoteza badawcza dotycząca niskiej świadomości konsumentów na temat piramid finansowych oraz niewielkiego zakresu regulacji w polskim prawie dotyczący tego typu przedsięwzięć została jedynie w części potwierdzona. Wiele polskich aktów prawnych reguluje zagadnienia związane z oszustwami gospodarczymi i przestępstwami finansowymi, a nawet regulowane są zagadnienia dotyczące systemu promocyjnego typu piramida. Brakuje natomiast stworzenia definicji legalnej „piramidy finansowej”. Świadomość konsumentów dotycząca charakterystyki piramidy jest wysoka, natomiast znajomość przykładów piramid występujących w Polsce i na świecie jest już niewielka.

Polacy w większości nie są skłonni do ponoszenia ryzyka inwestycyjnego, choć prawie co piąty z nich podjąłby wyższe ryzyko. Urząd Ochrony Konkurencji i Konsumentów oraz Komisja Nadzoru Finansowego pomimo zamieszczania co roku wielu ostrzeżeń przed nieuczciwymi praktykami rynkowymi, zdaniem badanych osób nie robią tego w wystarczający sposób. Potwierdzają to również powstające nowe piramidy finansowe stosujące nowoczesne technologie. Natomiast czynników ekonomiczno-prawnych oraz społecznych powstawania piramid finansowych jest bardzo dużo, z czego najważniejsze według respondentów dotyczą niedostatecznych regulacji prawnych oraz zachłanności klientów.

Bibliografia

- Masiukiewicz. (2015). *Piramidy finansowe, teoria, regulacje, praktyka*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN SA.
- Masiukiewicz i Dec. (2014). *Behavioral aspects of price bubbles- case of real estate*, "International Journal of Sustainable Economy", Vol. 6, No. 2.
- Pachucki. (2012). *Piramidy i inne oszustwa na rynku finansowym. Poradnik klienta usług finansowych*. Warszawa: Komisja Nadzoru Finansowego.
- Pachucki. (2013). *Piramidy i inne oszustwa na rynku finansowym, poradnik klienta usług finansowych*. Warszawa: Komisja Nadzoru finansowego.
- Pachucki. (2016). *Piramidy i inne oszustwa na rynku finansowym. Poradnik klienta usług finansowych*. Warszawa: CEDUR.
- Romanowski. (2011). Kto ma decydować o interesie spółki: menadżer czy prokurator. *Rzeczpospolita*.
- Ustawa z dnia 29 sierpnia 1997 r. Prawo bankowe (Dz. U. z 1997 poz. 939 ze zm.).
- Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny (Dz. U. z 1997 poz. 553 ze zm.).
- Ustawa z dnia 23 sierpnia 2007 r. o przeciwdziałaniu nieuczciwym praktykom rynkowym (Dz. U. z 2007 poz. 1206 ze zm.).

Danuta Winiszewska

Uczelnia Łazarskiego w Warszawie
danuta.winiszewska@gmail.com
ORCID: 0000-0003-4469-2718

Jeszcze o darowiznie *mortis causa* - czy istnieje potrzeba regulacji ustawowej?

Still on donation *mortis causa* - is there a need for statutory regulation?

Streszczenie

Darowizna *mortis causa* to instytucja prawa cywilnego z rodowodem sięgającym co najmniej klasycznego prawa rzymskiego. Szereg ustawodawstw państw europejskich posiada aktualnie regulację instytucji darowizny na wypadek śmierci. W Polsce także podjęto prace legislacyjne mające na celu uregulowania tej instytucji, jednak do tej pory nie zakończyły się one sukcesem. W tym kontekście stawiane są w piśmiennictwie pytania dotyczące dopuszczalności funkcjonowania w systemie polskiego prawa cywilnego, jak i ewentualnego kształtu tej instytucji. Artykuł stanowi próbę przyjrzenia się cechom charakterystycznym czynności dokonywanych na wypadek śmierci, darowizny *mortis causa*, a także aktualnym potrzebom obrotu prawnego i udzielenia odpowiedzi na pytanie, czy darowizna *mortis causa* faktycznie wymaga sformalizowania w ustawie. Jak się wydaje, rolą ustawodawcy jest w istniejącej sytuacji pilne zajęcie stanowiska, zakreślającego ramy dla funkcjonowania tej instytucji i udzielenie odpowiedzi (pozytywnej lub negatywnej) na pytanie o jej dopuszczalność. Pozwoli to, niezależnie od przyjętego modelu, na zapewnienie dostatecznej określoności przepisów prawnych, a co za tym idzie, oczekiwane uporządkowanie stanu prawnego.

Słowa kluczowe: czynności na wypadek śmierci, darowizna na wypadek śmierci, darowizna *mortis causa*, kodyfikacja.

Summary

Donatio *mortis causa* is an institution of civil law with roots reaching back to classical Roman law. Several European legal systems regulate the institution of donation in case of death. In Poland, lawmaking has also undertaken to regulate this institution, but so far, it has not been successful. In this context, questions have been asked in the legal literature about the admissibility of functioning of donatio *mortis causa* within Polish civil law, as well as the possible form of this institution. The article is an attempt to look at the characteristics of *mortis causa* acts, donation in case of death, as well as at the current needs of legal transactions, and to answer whether donation *mortis causa* requires at present formalization in the legal act. As it seems, the role of the legislator in the current situation is to urgently take a position that outlines the framework for the functioning of this institution and to answer the question about its admissibility (positive or negative). This will allow, regardless of the adopted model, to guarantee sufficient definiteness of legal regulation, and thus, the expected ordering of the legal situation.

Key words: *mortis causa* acts, donation in case of death, donatio *mortis causa*, codification.

Wprowadzenie

Darowizna *mortis causa* to instytucja prawa cywilnego, znana co najmniej w czasach rzymskich. W Digestach poświęcono jej rozdział *De mortis causa donationibus et usucapionibus*, nie może więc być wątpliwości, że już wówczas była instytucją znaną i stosowaną. Nie jest również wykluczone, że wcześniej, właśnie darowiznę *mortis causa* miał na myśli Homer (Odyseja, rozdział XVII) wspominając o darowiznie uczynionej przez Telemacha – na rzecz Pejraja, syna Klytosa.

Również obecnie szereg ustawodawstw państw europejskich dopuszcza jej stosowanie. Dla przykładu darowizna na wypadek śmierci jest uregulowana w kodeksach cywilnych Niemiec (*Schenkungsversprechen von Todes wegen* – § 2301 *Bürgerliches Gesetzbuch*), Austrii (*Schenkung auf den Todesfall* – § 603 *Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch*), Holandii (*Schenking bij dode* - art. 7:177 *Nieuw Burgelijk Wetboek*). We Francji, co do zasady jest ona zabroniona (art. 893 *Code civil* pozwala na jedynie zawieranie umów darowizny *inter vivos* lub na mocy testamentu, przy czym z mocy art. 943 *Code civil* darowizna *inter vivos* nie może dotyczyć majątku przyszłego), jednak w praktyce dotyczy to darowizn zakładających swobodną odwołalność (Drozd 1992, s. 76).

1. Stan polskiej legislacji

Obowiązujący aktualnie Kodeks cywilny, nie odnosi się w żaden sposób do darowizny na wypadek śmierci. Kolejne próby uregulowania tej instytucji, podejmowane od 2009 r., kończyły się na etapie prac legislacyjnych (projekt ustawy o zmianie ustawy – Kodeks cywilny oraz niektórych innych ustaw – druki sejmowe nr 495, 495s, 2116, 3018 oraz projekt ustawy o zmianie ustawy – Kodeks cywilny oraz niektórych innych ustaw – druk sejmowy nr 4124). Ostatni z wymienionych projektów nie został uchwalony przed końcem kadencji Sejmu w 2011 r., co spowodowało zakończenie prac. Znamienne, że w odpowiedzi na interpelację poselską z dnia 3 lutego 2020 r. Ministerstwo Sprawiedliwości przyznało, że „będzie analizowało zasygnalizowane w interpelacji zagadnienie prawne w celu rozważenia potrzeby podjęcia działań legislacyjnych pozwalających rozwiązać swego rodzaju normatywną niepewność związaną z dopuszczalnością dokonania darowizny na wypadek śmierci w polskim systemie prawnym” (Podsekretarz stanu w Ministerstwie Sprawiedliwości, 2020).

Konsekwencją takiego stanu rzeczy jest aktualnie brak definicji legalnej darowizny *mortis causa* na podstawie prawa cywilnego.

2. Czynności *mortis causa* a darowizna *mortis causa*

Ustawodawca polski nie zdecydował się również na określenie kryteriów czynności dokonywanych na wypadek śmierci (*mortis causa*) i pomiędzy żyjącymi (*inter vivos*). Z uwagi na szczupłość miejsca, nie wchodząc w bardziej szczegółowe rozważania, jako trafnie oddający istotę rzeczy, wskazać należy opis pochodzący od Aleksandra Woltera (Wolter, Ignatowicz, Stefaniuk 2018). Stwierdził on, że „czynności prawne na wypadek śmierci (*mortis causa*) tym się odznaczają, że skuteczność ich jest zależna od śmierci osoby, która czynności dokonała, przy czym osoba, która ma odnieść korzyść z tej czynności, musi istnieć w chwili tej śmierci.

(...) *Wszystkie inne czynności prawne są czynnościami między żyjącymi (inter vivos)*” (s. 324). Jak widać, jest to podział rozłączny (Zawadzka 2016, s. 278; Niedościał 1995, s. 74). Należy jednak zasygnalizować, że podział ten, jakkolwiek dychotomiczny, dokonywany jest w doktrynie na podstawie różnych kryteriów (dla przykładu takich jak odwołalność czynności czy też pozytywne lub negatywne uzależnienie skutku od śmierci jednej ze stron czynności).

Podjmując próbę zakreślenia granic darowizny *mortis causa*, należałoby stwierdzić, że jest to szczególny rodzaj darowizny, co do zasady dokonywany na wypadek śmierci; innymi słowy jest to darowizna, zamiar dokonania, której związany jest ze śmiercią (czy też możliwością jej nastąpienia). Paradoksalnie nadal trafna pozostaje definicja zapisana w Instytucjach Justyniana (2,7,1) „*w ogóle zaś darowizna na wypadek śmierci jest wtedy, gdy ktoś chce, aby raczej on miał, niż ten, któremu daje i aby raczej miał ten, któremu daje, niż własny spadkobierca*” (cyt. za Longchamps de Bérier 2018, s. 345). W tym kontekście widać już rysujący się na horyzoncie problem (i to wbrew jednoznacznej nazwie tego rodzaju darowizny), dotyczący mianowicie zaliczenia darowizny *mortis causa* do czynności dokonywanych albo pomiędzy żyjącymi (*inter vivos*) albo też na wypadek śmierci.

3. Darowizna *mortis causa* w orzecznictwie Sądu Najwyższego

Wracając do kwestii braku regulacji ustawowej darowizny *mortis causa*, niewątpliwie przekłada się to na swoisty stan niepewności i daleko posuniętą ostrożność w wykorzystaniu tej instytucji w praktyce.

Po raz pierwszy Sąd Najwyższy wypowiedział się, co do dopuszczalności darowizny *mortis causa* w postanowieniu z 6 maja 2004 r. (sygn. akt III CK 511/02). Sąd Najwyższy stwierdził wówczas, że darowizna na wypadek śmierci „*nie jest to czynność mortis causa, ponieważ uzależnienie wywarcia przez nią skutku od śmierci osoby dokonującej tej czynności nie należy do jej jurydycznej istoty, ale wynika z zastosowania instytucji warunku i terminu*” (Legalis nr 123625).

Powyższy pogląd został podtrzymany przez Sąd Najwyższy, który, tym razem, w uzasadnieniu uchwały z dnia 13 grudnia 2013 r. (III CZP 79/13) stwierdził, że „*pogląd o dopuszczalności zawarcia umowy darowizny mortis causa jest zgodny z zasadą swobody umów (art. 353¹ Kodeksu cywilnego), która - podobnie jak zasada swobody testowania - stanowi emanację podstawowej cechy prawa cywilnego, jaką jest autonomiczność stron stosunku prawnego. Z zasady swobody umów wynika m.in., że obowiązujące przepisy należy w razie wątpliwości interpretować pro libertatem. Niewątpliwie zasada ta znajduje zastosowanie do umowy darowizny. W konsekwencji przemawia ona na korzyść dopuszczalności zastrzeżenia*

w takiej umowie warunku (terminu) wyrażonego jako chwila śmierci jednej z jej stron, skoro przepisy prawa nie wyłączają jego dopuszczalności” (Legalis nr 742138).

Teza postawiona przez Sąd Najwyższy, który *de facto* stwierdził, że darowizna *mortis causa* w istocie ma charakter umowy *inter vivos*, a jej zawarcie jest dopuszczalne, pod warunkiem, że jej przedmiotem są konkretne prawa lub rzeczy, a umowa nie jest sprzeczna z zasadami współżycia społecznego, jest zdecydowanie nawiązaniem do klasycznego prawa rzymskiego. Tam również darowizny *mortis causa* były rozumiane jako czynności *inter vivos*, przy czym do czasu zrównania przez Justyniana darowizn *mortis causa* z legatami „w swej strukturze pozostały dwustronnymi czynnościami *inter vivos*, ale treść czynności prawnych wykorzystywanych do dokonania darowizny służyła osiągnięciu skutku *mortis causa*” (Longchamps de Brier, 2018 s. 346). Również obecnie, takie rozumienie darowizny na wypadek śmierci przenosi rozważania, co do charakteru darowizny *mortis causa* na płaszczyznę zobowiązań (a nie prawa spadkowego), w związku z czym ostatnio wymienione orzeczenie Sądu Najwyższego było żywo dyskutowane w piśmiennictwie, przy czym pojawiły się głosy zarówno krytyczne (Bajerski 2016, s.253; Justyński 2020, s. 15), jak i aprobujące (Niedośpiął 2015, s. 46).

4. Aktualna sytuacja

Równocześnie, pomimo „emocji”, jakie wywołała i właściwie wywołuje nadal, formalnie nieistniejąca, instytucja – ustawodawca nie zdecydował się do tej pory na wprowadzenie konkretnej regulacji ustawowej. W połowie roku 2021 widoczne jest, że próby regulacji, stosunkowo intensywne – począwszy od roku 2009, pomimo postulatów piśmiennictwa i praktyki, a także skromnego orzecznictwa sądów, raczej opowiadających się za dopuszczalnością darowizny *mortis causa*, nie przełożyły się przez blisko dwanaście lat na skuteczne działania legislacyjne.

Z kolei przyglądając się aktualnym potrzebom obrotu prawnego, nietrudno dojść do wniosku, że darowizna *mortis causa* daje zainteresowanym stronom możliwości zupełnie inne aniżeli już funkcjonujące instytucje.

W tym kontekście należy odnotować fakt wprowadzenia ustawą z dnia 18 marca 2011 r. o zmianie ustawy – Kodeks cywilny oraz niektórych innych ustaw (Dz. U. z 2011 r. poz. 458) do Kodeksu cywilnego instytucji zapisu windykacyjnego. Jakkolwiek poszerzył on wachlarz możliwości pozwalających na wyrażenia woli na wypadek śmierci, skorzystanie z możliwości zawarcia w testamencie zapisu windykacyjnego powoduje, że potencjalny spadkobierca – adresat zapisu windykacyjnego, do momentu otwarcia spadku pozostaje w niepewności.

Wynika to wprost z faktu, że testament jest czynnością jednostronną i swobodnie odwoalną. Równocześnie w przypadku darowizny *mortis causa* przy założeniu reguł odwoalności analogicznych do tzw. zwykłej darowizny – jedynie szczególne okoliczności mogą uzasadniać jej odwołanie – tym samym pozycja obdarowanego jest bardziej stabilna. Bez wątplenia przekłada się to na wzajemne relacje stron umowy i co być może jeszcze bardziej ważne - pozytywne nastawienie do przenoszonego umową dobra. Jest to szczególnie ważne w sferze działalności gospodarczej, gdzie odpowiednie działania następcy prawnego mogą decydować o dalszych losach przedsiębiorstwa czy też gospodarstwa rolnego (por. co do przedsiębiorstwa rodzinnego: Ulanowski 2012, s. 112).

Niewątpliwie istotna jest tutaj również kwestia dodatkowych czynności, jakie należy podjąć: w przypadku zapisu windykacyjnego jest to *de facto* postępowanie spadkowe prowadzone na podstawie testamentu, czego brak w przypadku umowy darowizny *mortis causa*. Pojawia się także niemniej ważna kwestia ewentualnych roszczeń, jakie, co do zasady, mogą być formułowane wobec spadkobiercy (zachówek, odpowiedzialność za długi spadkowe). Przekłada się to również na stosunkowo niewielką popularność zapisu windykacyjnego. Według danych Ministerstwa Sprawiedliwości za rok 2020 na 145929 testamentów sporządzonych w formie aktu notarialnego jedynie 21218 obejmowało zapis windykacyjny – jest to więc jedynie 14,5% ogólnej liczby sporządzonych testamentów. W poprzedzających latach liczby te były zbliżone, choć z roku na rok widoczny jest około jednoprocentowy wzrost. Analogicznie w roku 2019 na 143870 testamentów sporządzonych w formie aktu notarialnego jedynie 19284 obejmowało zapis windykacyjny, co stanowi 13,40%, w roku 2018 były to 134043 testamenty i 16929 zapisów windykacyjnych, co stanowi 12,62%, w roku 2017 – 129756 testamentów i 16242 zapisy windykacyjne – stanowiące 12,51% ogólnej sumy testamentów (Ministerstwo Sprawiedliwości, 2021). Przedstawione liczby nie są wysokie, a trzeba przecież pamiętać, że rok 2020 był czasem epidemii wywołanej wirusem SARS-CoV-2 i zwiększonych obaw społecznych, co do zabezpieczenia majątku. Wydaje się zatem uzasadnione twierdzenie, że zapis windykacyjny nie odpowiada w pełni na społeczne oczekiwania co do możliwości dokonywania czynności na wypadek śmierci. Nie można też zapominać o ogólnej tendencji do dysponowania majątkiem w sposób odnoszący się do poszczególnych składników majątkowych a nie sukcesji uniwersalnej, która pomimo wielu lat obowiązywania Kodeksu cywilnego nie jest wcale mocno zakorzeniona w świadomości społecznej. Być może jej założenia dla przeciętnej osoby bez wykształcenia prawniczego wydają się zbyt abstrakcyjne? Praktyka pokazuje, że większość potencjalnych spadkodawców chciałaby zadysponować konkretnymi składnikami majątkowymi, w taki

sposób, by po śmierci ich zamiar został urzeczywistniony i to w sposób najmniej kłopotliwy dla beneficjenta takiego rozrządzenia.

Warte odnotowania jest także zainteresowanie środowiska notarialnego (Kołodzińska 2012, ss. 103, 111), które od dawna postulowało wprowadzenie regulacji dotyczącej darowizny *mortis causa*. Wydaje się jednak oczywiste, że szersze wykorzystanie tej instytucji będzie zależało od wyjaśnienia wątpliwości dotyczących jej zastosowania w praktyce i jedynie kompleksowa regulacja ustawowa (dopuszczająca stosowanie darowizny *mortis causa*) będzie w stanie wywołać taki efekt. Aktualny brak odpowiednich rozwiązań prawnych praktyka notarialna stara się wypełnić, proponując stronom, chociażby zwolnienie z obowiązku zaliczenia darowizny na poczet schedy spadkowej, służebność osobistą, czy też sporządzenie oferty darowizny z odpowiednio długim czasem na jej przyjęcie, z możliwością sporządzenia stosownego aneksu, przedłużającego ten termin, wpisania do działu III księgi wieczystej lub też udzielenia nieodwołalnego i niewygasającego ze śmiercią darczyńcy pełnomocnictwa do zawarcia umowy darowizny (Kołodzińska 2012, s. 111).

Podsumowanie

Powyższe rozważania prowadzą wprost do wniosku, że niezmiennie istnieje duże zapotrzebowanie na wprowadzenie regulacji normatywnej darowizny *mortis causa*. Za Franciszkiem Longschamp de Bérier (2018) należałoby stwierdzić, że „przez setki lat obywatele korzystali z darowizn *mortis causa*, dysponując elementami swego majątku na wypadek śmierci, to znaczy, że w systemie prawnym jest i powinno być miejsce dla darowizn *mortis causa*” (s. 348).

Niewykluczone jest, że szczególny charakter darowizny *mortis causa*, już od czasów rzymskich łączącej elementy prawa zobowiązaniowego i spadkowego, stanowi pewnego rodzaju wyzwanie legislacyjne dla ustawodawcy. Dysponując jednak dorobkiem prawa rzymskiego, systemów prawnych innych państw, a także zapisem dyskusji, jaka przetoczyła się przez polskie piśmiennictwo, wydaje się, że z punktu widzenia tworzenia prawa możliwe jest podjęcie wysiłku skodyfikowania darowizny na wypadek śmierci. Wyraźnego podkreślenia wymaga więc, że rolą ustawodawcy w istniejącej sytuacji jest pilne zajęcie stanowiska i udzielenie odpowiedzi (pozytywnej lub, co jednak wydaje się mało prawdopodobne, negatywnej) na pytanie o dopuszczalność darowizny *mortis causa*, a także ewentualne określenie ram dla funkcjonowania tej instytucji. Jest to tym bardziej naglące, że mimo podjęcia przez Sąd Najwyższy uchwały z dnia 13 grudnia 2013 r. w sprawie III CZP 79/13 brak stosownych regulacji wpływa hamująco na praktykę, szczególnie notarialną, ponieważ nadal

utrzymuje się stan niepewności interpretacyjnej. Kończąc – należy wyrazić nadzieję, że oczekiwane działanie ustawodawcy, niezależnie od przyjętego modelu, pozwoli na zapewnienie dostatecznej określoności przepisów prawnych, a co za tym idzie, oczekiwane uporządkowanie stanu prawnego.

Bibliografia

Bajerski, M. (2016). Glosa do uchwały Sądu Najwyższego z dnia 13 czerwca 2013 r., III CZP 79/13 (OSP 2014, nr 10, poz. 91). *Przegląd Prawniczy Uniwersytetu Warszawskiego*, 2016/1.

Drozd, E. (1992). Darowizna na wypadek śmierci. *Rejent*, 1992/1-9.

Justyński, T. (2020). W zaklętym kręgu niemożności. Uwagi o darowiznie mortis causa. *Krakowski Przegląd Notarialny*, 2020/3.

Kołodzińska, M. (2012). Czy instytucja zapisu windykacyjnego może skutecznie zastąpić darowiznę na wypadek śmierci? Uwagi wynikające z praktyki notarialnej. *Przegląd Sądowy*, 2012/11-12.

Longchamps de Bérier, F. (2018). Spadki. W: W. Dajczak, T. Giaro, F. Longchamps de Bérier, *Prawo rzymskie. U podstaw prawa prywatnego*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN SA.

Niedośpiał, M. (1995). Czynności Prawa Spadkowego. *Acta Universitatis Wratislaviensis Przegląd Prawa i Administracji*, XXXIII.

Niedośpiał, M. (2015). Darowizna na wypadek śmierci – wybrane zagadnienia na tle uchwały Sądu Najwyższego z 13 grudnia 2013 r. III CZP 79/13. *Palestra*, 2015/11-12.

Podsekretarz Stanu w Ministerstwie Sprawiedliwości, Dalkowska, A. (2020), Odpowiedź na interpelację poselską nr 1386, pobrano z: <https://orka2.sejm.gov.pl/INT9.nsf/klucz/ATTBLHK2V/%24FILE/i01386-o1.pdf> (28.06.2021).

Ministerstwo Sprawiedliwości. (2021). Akty notarialne w latach 1991-2018 oraz w I półroczu 2019. Pobrano z: <https://dane.gov.pl/pl/dataset/1209> (28.06.2021).

Ulanowski, W. (2012). Darowizna na wypadek śmierci w prawie polskim. *Internetowy Przegląd Prawniczy TBSP UJ*, 2012/3, s. 112. Pobrano z:

<http://www.uj.edu.pl/documents/4137545/184a7d9b-c098-4092-8d13a7d633de99e2#page=99>
(28.06.2021).

Wolter, A., Ignatowicz, J., Stefaniuk, K. (2018). *Prawo cywilne: zarys części ogólnej*. Warszawa: Wolters Kluwer Polska.

Zawadzka, J. (2016). Uwagi o czynnościach prawnych mortis causa. W: R. K. Barbara Jelonek-Jarco, R. Kos, J. Zawadzka (red.), *Usus magister est optimus. Rozprawy Prawnicze ofiarowane Profesorowi Andrzejowi Kubasowi*, Warszawa: C.H.Beck.

UNIWERSYTET SZCZECIŃSKI

ISBN 978-83-959336-8-4

9 788395 933684

